Almancadan Çeviren
Mehmet Selik

Karl Marx

Kapital

II. Cilt

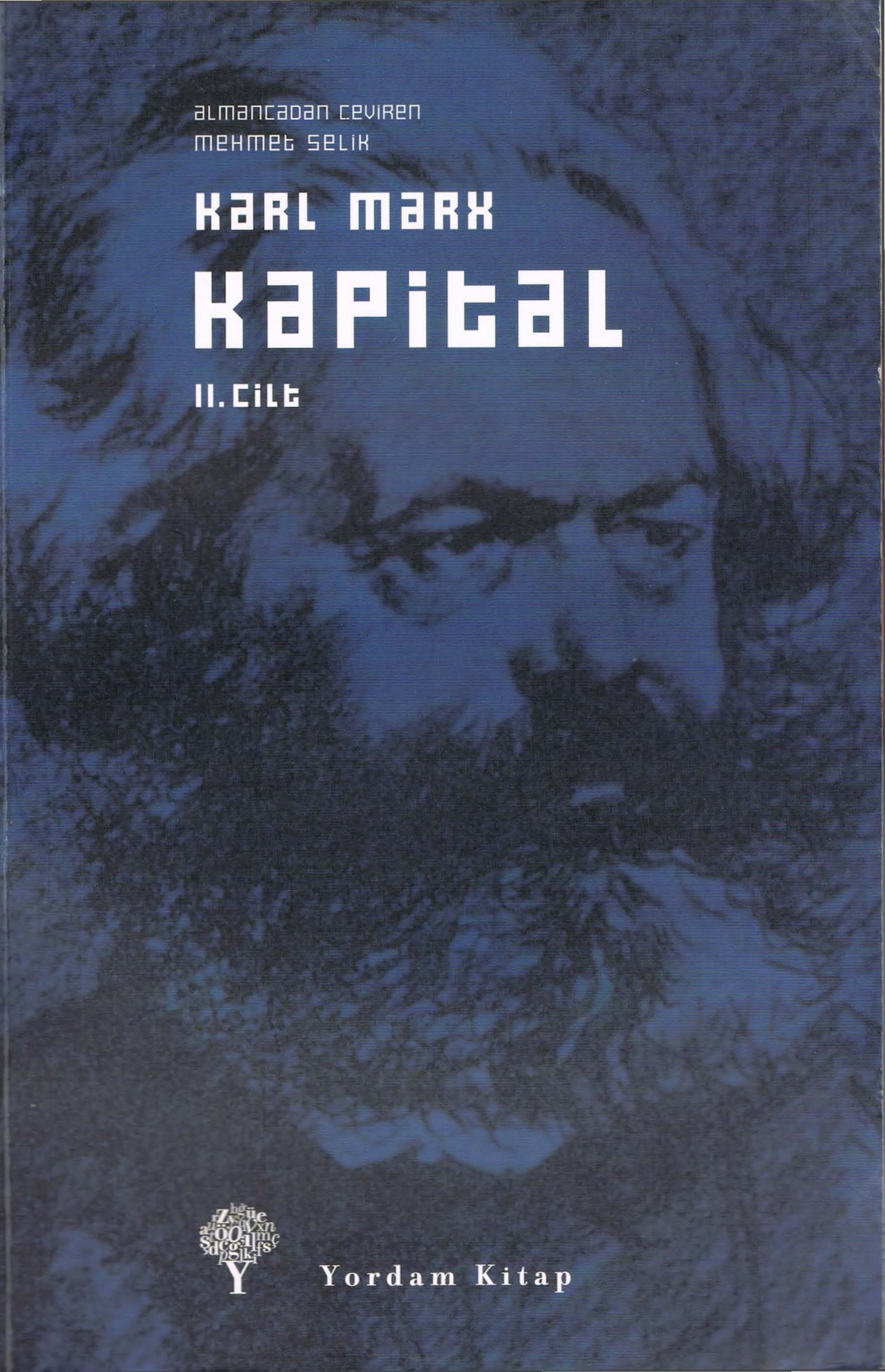

Yordam Kitap

Karl Marx
Kapital
II. Cilt

MUBİ

Eserin orijinal adı:
Das Kapital. Band II
Kritik der politischen Ökonomie

Esas alınan Almanca Basım:
Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, Band 24, Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Berlin 1986, 11. Aufl. Dietz Verlag Berlin.

Karşılaştırmada esas alınan İngilizce Basım:
Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy*, volume 2, translated by David Fernbach, Penguin Books, 1978.

Kapital'in II. cildinin çevirisi **Mehmet Selik**'e aittir. Kavram editörlüğünü Nail Satlıgan üstlenmiş, metin iki ayrı editör tarafından gözden geçirilmiştir. Kavram tercihlerinin sorumluluğu Nail Satlıgan'a ait olmak üzere, **Erkin Özalp** Almancasıyla, **Oktar Türel** ise İngilizcesiyle karşılaştırarak metni baştan aşağı gözden geçirmişlerdir.

Kapital'in II. cildi, Karl Marx tarafından değil, onun ölümünden sonra, elyazmalarından hareketle, Friedrich Engels tarafından yayına hazırlanmıştır. Birinci Almanca baskısı 1885 yılında yayınlanan bu eserin yine Engels tarafından gözden geçirilen ikinci Almanca baskısı 1893 yılında yayınlanmıştır. Elinizdeki Türkçe çevirinin kaynağı, Almanya Sosyalist Birlik Partisi Merkez Komitesi (SED-ZK) Marksizm-Leninizm Enstitüsü tarafından yayına hazırlanan ve ilk olarak 1963 yılında Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin başkenti Berlin'de yayınlanan Almanca baskının 1986 tarihli tıpkı basımıdır. Dipnotlardaki "F. E." ibareli notlar, Friedrich Engels'in 1893 tarihli baskıda yer alan notlarıdır; Marx'a ve Engels'e ait dipnotlar rakamla (1, 2, 3...) gösterilmiştir. "*Almanca baskı editörünün notu* (*Almanca ed.*)" ibareli notlar, SED-ZK Marksizm-Leninizm Enstitüsü'ne aittir. Az sayıdaki "*İngilizce baskı editörünün notu* (*İngilizce ed.*)" ibareli not, 1956 yılında Progress Publishers tarafından Moskova'da yayınlanmış olan İngilizce baskının "marxists.org" sitesinde yer alan versiyonuna dayanmaktadır (http://www.marxists.org/archive/marx/works/1885-c2/index.htm). Almanca ve İngilizce baskı editörlerinin notları * işaretiyle, zorunlu durumlarda konulan Türkçe editörünün notları (*Türkçe ed.*) ise † işaretiyle gösterilmiştir.

KAPİTAL

EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ

Karl Marx

II. Cilt

SERMAYENİN DOLAŞIM SÜRECİ

YAYINA HAZIRLAYAN

FRIEDRICH ENGELS

Almancadan Çeviren

Mehmet Selik

Yordam Kitap

Yordam Kitap: 170-171 • **Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi** Cilt: II • Karl Marx
ISBN-978-605-5541-78-1 (Karton Kapak); ISBN-978-605-5541-79-8 (Ciltli)
Çeviri: Mehmet Selik • *Kavram Editörü: Nail Satlıgan*
Editörler: Oktar Türel, Erkin Özalp • *Yayın Koordinatörü*: Hayri Erdoğan
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Uygulama*: Gönül Göner
© Yordam Kitap, 2012 • *Birinci Basım*: Kasım 2012

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 Cağaloğlu 34110 İstanbul
T: 0212 528 19 10 **F:** 0212 528 19 09 **W:** www. yordamkitap. com
E: info@yordamkitap. com

Baskı: **Pasifik Ofset** (Sertifika No: 12027)
Cihangir Mah. Güvercin Caddesi Baha İş Merkezi A Blok
Haramidere - İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

KAPİTAL

EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ

II. Cilt

SERMAYENİN DOLAŞIM SÜRECİ

İÇİNDEKİLER

Önsöz 11
[İkinci Baskıya Önsöz] 29

★

BİRİNCİ KISIM
SERMAYENİN BAŞKALAŞIMLARI VE BUNLARIN DEVRELERİ 33

Bölüm 1: Para-Sermaye Devresi 35
I. Birinci Aşama: P – M 36
II. İkinci Aşama. Üretken Sermaye İşlevi 43
III. Üçüncü Aşama. M′ – P′ 47
IV. Devrenin Bütünü 56

Bölüm 2: Üretken Sermaye Devresi 67
I. Basit Yeniden Üretim 68
II. Genişletilmiş Ölçekte Birikim ve Yeniden Üretim 80
III. Para Birikimi 84
IV. Rezerv Fonu 86

Bölüm 3: Meta-Sermaye Devresi 88

Bölüm 4: Devresel Sürecin Üç Şekli 100

Bölüm 5: Dolaşım Zamanı 119

Bölüm 6: Dolaşım Maliyetleri 126
I. Salt Dolaşım Maliyetleri 126
1. Satın Alma Zamanı ve Satış Zamanı 126
2. Muhasebe 130
3. Para 132
II. Saklama Maliyetleri 132
1. Genel Olarak Stok Oluşumu 133
2. Gerçek Meta Stoku 138
III. Taşıma Maliyetleri 143

★

İKİNCİ KISIM
SERMAYE DEVRİ 147

Bölüm 7: Devir Zamanı ve Devir Sayısı 149

Bölüm 8: Sabit ve Dolaşır Sermaye 153
I. Biçim Farklılıkları 153
II. Sabit Sermayenin Bileşenleri, Yerine Koyulması, Onarımı ve Birikimi 164

Bölüm 9: Öndelenen Sermayenin Toplam Devri. Devir Çevrimleri 177

Bölüm 10: Sabit ve Dolaşır Sermaye Teorileri. Fizyokratlar ve Adam Smith 183

Bölüm 11: Sabit ve Dolaşır Sermaye Teorileri. Ricardo 209

Bölüm 12: Çalışma Dönemi 222

Bölüm 13: Üretim Zamanı 232

Bölüm 14: Dolaşım Zamanı 242

Bölüm 15: Devir Zamanının Öndelenen Sermayenin Büyüklüğü Üzerindeki Etkisi 250

I. Çalışma Dönemi Dolaşım Dönemine Eşittir 259

II. Çalışma Dönemi Dolaşım Döneminden Uzundur 262

III. Çalışma Dönemi Dolaşım Döneminden Kısadır 266

IV. Sonuçlar 270

V. Fiyat Değişimlerinin Etkisi 275

Bölüm 16: Değişir Sermayenin Devri 283

I. Yıllık Artık Değer Oranı 283

II. Tek Bir Değişir Sermayenin Devri 296

III. Toplumsal Açıdan Bakıldığında, Değişir Sermayenin Devri 300

Bölüm 17: Artık Değerin Dolaşımı 306

I. Basit Yeniden Üretim 311

II. Birikim ve Genişletilmiş Yeniden Üretim 329

★

ÜÇÜNCÜ KISIM

TOPLUMSAL TOPLAM SERMAYENİN YENİDEN ÜRETİMİ VE DOLAŞIMI 335

Bölüm 18: Giriş 337

I. Araştırmanın Konusu 337

II. Para-Sermayenin Rolü 340

Bölüm 19: Konunun Geçmişteki Sunulma Biçimleri 345

I. Fizyokratlar 345

II. Adam Smith 348

1. Smith'in Genel Görüşleri 348
2. Smith'in Mübadele Değerini v + m'ye Ayrıştırması 355
3. Değişmez Sermaye Parçası 358
4. A. Smith'te Sermaye ve Gelir 362
5. Özet 368

III. Sonrakiler 372

Bölüm 20: Basit Yeniden Üretim 375

I. Sorunun Formülasyonu 375

II. Toplumsal Üretimin İki Kesimi 378

III. İki Kesim Arasındaki Mübadele: II c Karşılığında I (v + m) 381

IV. Kesim II'nin İçindeki Mübadele: Zorunlu Geçim Araçları ve Lüks Mallar 385

V. Para Dolaşımıyla Mübadelelere Aracılık Edilmesi 393

VI. Kesim I'in Değişmez Sermayesi 403

VII. Her İki Kesimdeki Değişir Sermaye ve Artık Değer 406

VIII. Her İki Kesimdeki Değişmez Sermaye 409

IX. Günümüzden Adam Smith, Storch ve Ramsay'e Bakış 413

X. Sermaye ve Gelir: Değişir Sermaye ve Ücret 417

XI. Sabit Sermayenin Yerine Koyulması 427

1. Aşınma ve Yıpranma Değer Parçasının Para Biçiminde Yerine Koyulması 431
2. Sabit Sermayenin Ayni Olarak Yerine Koyulması 435
3. Sonuçlar 444

XII. Para Malzemesinin Yeniden Üretimi 447

XIII. Destutt de Tracy'nin Yeniden Üretim Teorisi 457

Bölüm 21: Birikim ve Genişletilmiş Yeniden Üretim 466

I. Kesim I'deki Birikim 469

1. Gömü Oluşumu 469
2. Ek Değişmez Sermaye 472
3. Ek Değişir Sermaye 477

II. Kesim II'deki Birikim 478

III. Birikimin Şematik Sunumu 481

1. Birinci Örnek 485
2. İkinci Örnek 489
3. Birikim Gerçekleşirken II_c'nin Mübadelesi 494

IV. Ek 496

★

KAYNAKÇA VE DİZİN

Marx'ın ve Engels'in Andıkları Metinleri İçeren Kaynakça 500

İsim Dizini 504

Kavram Dizini 506

Kısaltmalar, Açıklamalar ve Yabancı Sözcükler 511

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1885.

Kapital'in ikinci cildinin 1885 tarihli Almanca birinci basımının kapağı.

Önsöz

Kapital'in ikinci cildini basılmaya hazır duruma getirmek, bunu yaparken de, bir yandan bağlantılı ve olabildiğince tamamlanmış, öte yandan da editörünün değil, tümüyle yazarının olacak bir yapıt ortaya çıkarmak, kolay bir iş değildi. Elde çok sayıda, çoğu bölük pörçük çalışmanın bulunması, üstesinden gelinecek işi daha da zorlaştırdı. Bunlardan olsa olsa tek bir tanesi (IV. Elyazması), yazılmış olduğu kadarıyla, basım aşaması için baştan sona gözden geçirilmişti; ama daha sonraki redaksiyonlar nedeniyle bunun da büyük bölümü eskimişti. Eldeki malzemenin büyük kısmı, içerik bakımından büyük ölçüde son biçimine getirilmiş olmakla birlikte, dil bakımından son biçimini almamıştı; Marx'ın özetlerini hazırlarken kullandığı dille yazılmışlardı: özensiz bir üslup, sıradan, sıklıkla kaba mizah içeren ifadeler ve deyimler, İngilizce ve Fransızca teknik terimler, pek çok yerde İngilizce cümleler ve hatta sayfalar; bunlar, yazarın kafasında nasıl gelişmişlerse kâğıda öylece dökülmüş olan düşüncelerin tutanaklarıdır. Ele alınan konuların ayrıntılı biçimde anlatıldığı bölümlerin yanında, aynı derecede önemli başka konulara yalnızca işaret edilmişti; malzemeyi açıklayan olgular toplanmış, ama işlenmek şöyle dursun, neredeyse hiç sınıflandırılmamışlardı; bölüm sonlarında, bir sonraki bölüme hemen geçme ivecenliği yüzünden çoğu zaman yalnızca tartışmanın tam olarak geliştirilmediğini gösteren bir iki kopuk cümle bulunuyordu; son olarak, bütün bunlara, kimi zaman yazarın kendisinin bile sökemediği o ünlü el yazısı ekleniyordu.

Elyazmalarını mümkün olduğunca sözcüğü sözcüğüne aktarmakla, üslup yönünden yalnızca Marx'ın kendisinin değiştireceği şeyleri değiştirmekle ve yalnızca mutlak olarak gerekli ve ayrıca anlam açısından her tür kuşkudan uzak oldukları yerlerde açıklayıcı ara cümleler ve geçiş sözcükleri eklemekle yetindim. Nasıl yorumlanacakları hakkında en küçük bir kuşku bulunan cümlelerin hiç dokunulmadan basılması tercih

edildi. Benim yaptığım değişiklik ve eklemelerin tümü on basılı sayfa bile tutmaz ve yalnızca biçimsel niteliktedir.

Marx'ın II. Kitap için bıraktığı elle yazılmış malzemenin yalnızca sayılması bile, onun, büyük iktisadi keşiflerini yayınlamadan önce, onları yetkinliğin doruğuna ulaştırmak için didinirken, ne ölçüde benzersiz bir titizlik gösterdiğini ve ne ölçüde katı bir özeleştiriye başvurduğunu kanıtlar; sunumunu, içerik ve biçim açısından, yeni araştırmalarla durmaksızın genişleyen ufkuna uygun hâle getirmesine pek seyrek olarak izin vermiş olan bir özeleştiridir bu. Sözü edilen malzeme aşağıdakilerden oluşmaktadır.

İlk olarak, *Zur Kritik der politischen Oekonomie* [Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı] başlıklı, Ağustos 1861-Haziran 1863 tarihleri arasında yazılmış, 23 deftere bölünmüş 1472 büyük boy [*quarto*] sayfadan oluşan bir elyazması. 1859'da Berlin'de yayınlanmış olan aynı başlıklı birinci defterin* devamıdır bu. 1-220. sayfalarda (I-V. Defterler) ve yine 1159-1472. sayfalarda (XIX-XXIII. Defterler), paranın sermayeye dönüşümünden başlayarak kitabın sonuna kadar *Kapital*'in I. Kitabında işlenen konular ele alınmaktadır ve söz konusu kitabın eldeki ilk taslağı budur. 973-1158. sayfalarda (XVI-XVIII. Defterler) sermaye ve kâr, kâr oranı, tüccar sermayesi ve para-sermaye, yani daha sonra III. Kitabın elyazmasında geliştirilmiş bulunan konular ele alınmaktadır. Buna karşılık, II. Kitapta ve pek çoğu daha sonra III. Kitapta ele alınan konular henüz özel olarak düzenlenmemiştir. Bu konular fırsat düştükçe, özellikle elyazmasının ana gövdesini oluşturan kısımda ele alınır: 220-972. sayfalar (VI-XV. Defterler): *Artık Değer Teorileri.* Bu kısımda ekonomi politiğin can damarı olan artık değer teorisinin ayrıntılı bir eleştirel tarihi yer alır; ayrıca, daha sonra II. ve III. Kitapların elyazmasında ayrı ayrı ve mantıksal bağlantıları içinde incelenen noktaların çoğu, bu kısımda, aynı konularda daha önce kalem oynatmış kişilerle yapılan polemikler aracılığıyla geliştirilir. Bu elyazmasının eleştirel bölümünü, II. ve III. Kitaplar tarafından kapsanmış olan çok sayıda parçayı ayırdıktan sonra, *Kapital*'in IV. Kitabı** olarak yayınlamak üzere saklıyorum. Bu elyazması, ne kadar değerliyse, II. Kitabın şimdiki baskısında kullanılmaya o kadar az elverişliydi.

---

* MEW, Band 13, s. 3-160. *–Almanca baskı editörünün notu* (*–Almanca ed.*).

** Engels, "Artık Değer Teorileri"ni ["Theorien über den Mehrwert"] "Kapital"in dördüncü cildi olarak yayınlama niyetini gerçekleştiremeden öldü. "Artık Değer Teorileri" ilk olarak 1905-1910 yılları arasında Karl Kautsky tarafından yayınlandı. Ne var ki bu baskı Marx'ın elyazmasından çok sayıda keyfi farklılaşma içerir, malzeme yanlış dizilmiştir ve ayrıca yığınla önemli pasaj dışarıda bırakılmıştır. "Artık Değer Teorileri"nin yeni bir Almanca baskısı Almanya Sosyalist Birlik Partisi (SED) MK'sına bağlı Marksizm-Leninizm Enstitüsü tarafından hazırlanmış ve 1956-1962 yıllarında yayınlanmıştır. (Bu konuda ayrıca bkz. "Theorien über den Mehrwert"in önsözü, MEW, Band 26, 1. Teil.) *–Almanca ed.*

Tarih sırasına göre bunun hemen ardından gelen, III. Kitabın elyazmasıdır. Bu, en azından büyük bölümüyle, 1864 ve 1865'te yazılmıştır. Marx, ancak bu elyazmasını büyük ölçüde tamamladıktan sonra, 1867'de basılan birinci cilt olan I. Kitap üzerinde çalışmaya girişmişti. Şu anda III. Kitabın bu elyazmasını baskıya hazırlıyorum.

Daha sonraki (I. Kitabın çıkmasını izleyen) dönemden, elimizde, II. Kitap için, Marx'ın kendisinin I-IV diye numaralandırdığı çok büyük boy [*folio*] sayfalı dört elyazmasından oluşan bir derleme var. Bunlar arasında, muhtemelen 1865 ya da 1867 tarihli olan I. Elyazması (150 sayfa), şimdiki düzeniyle II. Kitabın ilk bağımsız ama az çok dağınık hazırlık çalışmasıdır. Bundan da kullanılabilir hiçbir şey çıkmadı. III. Elyazması, kısmen (çoğu II. Kitabın birinci kısmıyla ilgili olan) alıntıların ve Marx'ın özet defterlerine göndermelerin bir derlemesinden, kısmen tek tek bazı noktalar hakkındaki çalışmalardan, özellikle de A. Smith'in sabit ve dolaşır sermayeye ve kârın kaynağına ilişkin önermelerinin eleştirisinden; bunların dışında da, artık değer ile kâr oranı arasındaki, III. Kitabın konusu olan ilişki üzerine bir sunumdan oluşur. Göndermelerden yararlanılabilecek çok az yeni şey çıktı; gerek II. gerekse III. Kitaplar için yapılmış olan çalışmalar ise daha sonraki elden geçirmelerle eskimişti, bu yüzden de bunların çoğunun bir yana bırakılması gerekti. – IV. Elyazması, II. Kitabın Birinci Kısmı ile İkinci Kısmın ilk bölümünün basıma hazır hâle getirilmiş bir versiyonudur ve sırası geldikçe de kullanılmıştır. Bu elyazmasının II. Elyazmasından önce kaleme alındığı sonradan anlaşılmış olsa bile, biçim açısından daha tamamlanmış durumda olduğundan, kitabın ilgili bölümlerinde kullanılması tercih edilebildi; II. Elyazmasından bazı eklemeler yapmak yeterli oldu. – Bu sonuncu elyazması, II. Kitabın bir ölçüde tamamlanmış durumdaki tek versiyonudur ve 1870 yılından kalmadır. Son redaksiyon için düşülen ve birazdan değinilecek olan notlarda açıkça belirtiliyor: "İkinci versiyon temel alınmalıdır."

1870'ten sonra, asıl olarak sağlık durumundaki bozulmalar yüzünden, yine bir ara verilmişti. Her zaman olduğu gibi, Marx bu süreyi araştırmalarla doldurmuştu; tarımbilim, Amerika'daki ve özellikle Rusya'daki kırsal ilişkiler, para piyasası ve bankacılık, son olarak doğa bilimleri: jeoloji ve fizyoloji ve özellikle bağımsız matematik çalışmaları, bu döneme ait çok sayıdaki özet defterinin içeriğini oluşturur. 1877 yılı başlarında Marx kendisini asıl işine yeniden dönebilecek kadar iyileşmiş hissetti. Mart 1877 sonundan kalan ve yukarıdaki dört elyazmasından alınan göndermeler ve notlar, II. Kitabın, başlangıcı V. Elyazmasında (56 çok büyük boy [*folio*] sayfa) yer alan yeni bir versiyonuna temel oluştu-

rur. Bu, ilk dört bölümü kapsar ve üzerinde henüz çok çalışılmamıştır; önemli noktalar metnin altındaki notlarda ele alınmaktadır; malzeme gözden geçirilmiş olmaktan çok, bir araya toplanmıştır, ama Birinci Kısmın bu en önemli bölümü için hazırlanan son tamamlanmış sunum budur. – Bundan baskıya verilmeye hazır bir elyazması çıkarmak için yapılmış bir ilk girişim, VI. Elyazmasında (Ekim 1877'den *sonra* ve Temmuz 1878'den önce) yer almaktadır; Birinci Bölümün büyük bir bölümünü kapsayan 17 büyük boy [*quarto*] sayfadan ibarettir; ikinci (son) girişim, yalnızca 7 çok büyük boy [*folio*] sayfadan oluşan, "2 Temmuz 1878" tarihli VII. Elyazmasında yer alır.

Göründüğü kadarıyla, Marx, sağlık durumunda tam bir düzelme olmadan ikinci ve üçüncü kitaplar üzerinde kendisini tatmin edecek bir çalışmayı kesinlikle tamamlayamayacağını bu sıralarda iyiden iyiye anlamıştı. Gerçekten de, V-VIII. Elyazmaları, sağlığındaki bezginlik verici bozulmalara karşı yürüttüğü şiddetli mücadelenin izleriyle doludur. Birinci Kısmın en zor yeri V. Elyazmasında yeniden kaleme alınmıştı; Birinci Kısmın geriye kalanında ve (On Yedinci Bölüm dışında) İkinci Kısmın bütününde ciddi hiçbir teorik güçlükle karşılaşılmamıştı; buna karşılık, toplumsal sermayenin yeniden üretiminin ve dolaşımının incelendiği Üçüncü Kısmın yeniden yazılmaya fazlasıyla ihtiyaç duyduğunu düşünmüştü. Çünkü yeniden üretim, II. Elyazmasında, önce ona aracılık eden para dolaşımı hesaba katılmadan ele alınmış, sonra da bu dolaşım hesaba katılarak yeniden ele alınmıştı. Bu sorunun giderilmesi ve daha genel olarak tüm kısmın yazarın genişlemiş olan ufkuna uygun düşeceği şekilde yeniden kaleme alınması gerekiyordu. Yalnızca 70 büyük boy [*quarto*] sayfa tutan VIII. Elyazması bu şekilde ortaya çıktı; ne var ki, bu boyutlarda bir yere Marx'ın ne denli çok şey sığdırabildiği, bu elyazması, II. Elyazmasından eklenmiş parçalar çıkarıldıktan sonra, basılmış hâliyle Üçüncü Kısımla karşılaştırıldığında açıkça ortaya çıkar.

Bu elyazması da yalnızca konu hakkındaki geçici bir çalışmadır; yapılmak istenen, her şeyden önce, üzerlerine söylenebilecek yeni bir şey olmayan noktaları es geçerken, II. Elyazmasına göre yeni kazanılmış olan bakış açılarını saptamak ve geliştirmekti. İkinci Kısmın XVII. Bölümünün zaten bir ölçüde Üçüncü Kısma uzanan önemli bir parçası da yeniden metne eklenir ve genişletilir. Mantıksal sıra sık sık kesintiye uğrar, konunun ele alınışı yer yer boşluklu ve özellikle de son bölümde tümüyle bölük pörçüktür. Ama Marx ne demek istemişse, burada, şu ya da bu biçimde söylenmiştir.

II. Kitap için elde bulunan ve ölümünden kısa bir süre önce Marx'ın kızı Eleanor'a söylediğine göre, "bir şeyler yapmak" için kullanmam ge-

reken malzeme budur. Bu görevi en dar sınırları içinde üstlendim; mümkün olduğu her yerde, bana düşen işi, eldeki farklı versiyonlar arasında seçim yapmakla sınırlı tuttum. Ve bunu yaparken, her zaman, daha öncekilerle karşılaştırarak, eldeki son versiyonu temel aldım. Bunu yaparken gerçek, yani teknik olmakla kalmayan güçlüklerle, yalnızca birinci ve üçüncü kısımlarda karşılaştım; ama bunlar da önemsiz değildi. Söz konusu güçlüklere, yalnızca yazarın ruhuna uygun çözümler bulmaya çalıştım.

Olguları doğrulamak için kullanıldıkları ya da A. Smith'ten alınma pasajlarda olduğu gibi, konunun temelini öğrenmek isteyen herkesin özgün kaynağa ulaşabileceği durumlarda, metindeki alıntıları genellikle çevirdim. Bunu yapmak, yalnızca X. Bölümde mümkün olmadı, çünkü burada doğrudan doğruya İngilizce metin eleştirilmektedir. – I. Kitaptan yapılan alıntılar, Marx henüz sağken çıkan son baskı olan ikinci baskıdaki sayfa numaralarıyla gösterilmiştir.

III. Kitap için, *Zur Kritik* elyazmasındaki ilk çalışma, III. Elyazmasındaki yukarıda sözü edilmiş parçalar ve özet defterlerinin farklı yerlerine serpiştirilmiş bazı kısa notlar dışında, elde yalnızca şunlar vardır: II. Kitabın II. Elyazması ile hemen hemen ayrı tamlıkta işlenmiş durumdaki, daha önce anılmış olan, 1864-1865'ten kalma çok büyük boy [*folio*] elyazması ve son olarak, 1875 tarihli, Artık Değer Oranının Kâr Oranıyla İlişkisinin matematiksel olarak (denklemlerle) açıklandığı bir defter. Bu kitabın baskıya hazırlanması işi hızla ilerliyor. Şu ana dek görebildiğim kadarıyla, elbette bazı çok önemli bölümler dışında, asıl olarak yalnızca teknik güçlükler çıkacak.

Marx'a karşı önceleri ancak kısık sesle ve şurada burada ileri sürülmüş, ölümünden sonra, şimdilerde ise Alman Kürsü ve Devlet Sosyalistleri† ile bunların izleyicileri tarafından üzerinde anlaşmaya varılmış bir olgu gibi sunulan bir suçlamayı, Marx'ın Rodbertus'tan aşırma yaptığı suçlamasını çürütmenin yeri burası. Bu konuda acilen söylenmesi gerekenleri daha önce bir başka yerde söylemiştim,[1] ama kesin kanıtları ilk kez ancak burada gözler önüne serebiliyorum.

† Kürsü ve Devlet Sosyalistliği, 19. yüzyılın yetmişli yıllarında ortaya çıkmış, Almanya'ya özgü bir burjuva ekonomi politik akımıdır. En önde gelen sözcüleri Gustav Schmoller, Lujo Brentano, Adolph Wagner, Karl Bücher ve Werner Sombart olan kürsü sosyalistleri, işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki çelişkilerin, kapitalizmin sınırları içinde kalan sosyal reformlarla çözülmesini hedefliyordu. *–Türkçe editörünün notu* (*–Türkçe ed.*).

1 "Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons Philosophie des Elends"e [Felsefe'nin Sefaleti. Proudhon'un Yazdığı Sefaletin Felsefesi'ne Yanıt] Önsöz, Karl Marx. Almancaya çevirenler: E. Bernstein ve K. Kautsky. Stuttgart, 1885 [MEW, Band 4, s. 558-569. *–Almanca ed.*].

Bu suçlama bildiğim kadarıyla önce R. Meyer'in *Emancipationskampf des vierten Standes*'inde yer almıştır (s. 43):

> "Marx, *kanıtlanabileceği üzere,* eleştirisinin büyük bir bölümünü bu" (Rodbertus'a ait ve en eskileri otuzlu yılların ikinci yarısında yazılmış olan) "yayınlardan derlemiştir."

Ortaya başka kanıt koyulana dek rahatça varsayabilirim ki, bu savın tüm "kanıtlanabilirliği", Rodbertus'un Bay Meyer'i ikna etmiş olmasına dayanır. – 1879'da Rodbertus'un kendisi çıkar sahneye ve kendisinin *Zur Erkenntniß unsrer staatswirthschaftlichen Zustände* (1842) adlı eserine atfen, J. Zeller'e şunları yazar (Tübingen'de çıkarılan *Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft,** 1879, s. 219):

> "Bunun" {burada geliştirilmiş olan düşünce çizgisinin} "Marx tarafından, kuşkusuz beni kaynak göstermeden, güzelce ... kullanılmış olduğunu göreceksiniz."

Bu sözleri, ölümünden sonraki yayıncısı Th. Kozak tarafından da aynı şekilde, papağan gibi tekrarlanıyor. (Rodbertus'un *Das Kapital*'i, Berlin 1884. Giriş, s. XV.) – Son olarak, R. Meyer tarafından 1881'de yayınlanan *Briefen und Sozialpolitischen Aufsätzen von Dr. Rodbertus-Jagetzow*'da, Rodbertus açıkça şöyle diyor:

> "Bugün kendimi Schäffle ve Marx tarafından adım anılmadan *soyulmuş* hissediyorum." (60 numaralı Mektup, s. 134.)

Ve bir başka yerde Rodbertus'un iddiası daha belirgin bir biçime bürünüyor:

> "Kapitalistin *artık değer*'inin nereden *ortaya çıktığını,* 3. sosyal mektubumda, *özünde aynı* Marx gibi, ama daha kısa ve net şekilde gösterdim." (48 numaralı Mektup, s. 111.)

Tüm bu aşırma suçlamalarından Marx'ın hiçbir zaman haberi olmamıştı. *Emancipationskampf*'ın ondaki kopyasında yalnızca Enternasyonal'le ilgili bölümün sayfaları kesilerek açılmıştı; geri kalanını ancak onun ölümünden sonra ben kesip açmıştım. Tübingen'de çıkarılan *Zeitschrift*'i hiçbir zaman görmemişti. Onun R. Meyer'e yazılmış olan *Briefe* [*Mektuplar*] *etc.*'dan da yine aynı şekilde haberi olmamıştı; bense "soygun"a ilişkin pasajdan ancak 1884'te, Bay Dr. Meyer'in kendisinin incelik gösterip dikkatimi çekmesiyle haberdar oldum. Buna karşılık, Marx, 48 numaralı mektubu biliyordu; Bay Meyer bu mektubun aslını Marx'ın en küçük kızına armağan etme nezaketini göstermişti. Hede-

* Burada Engels, Rodbertus'un J. Zeller'e yazdığı, 14 Mart 1875 tarihli, ilk kez Tübingen'de çıkarılan "Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft"ta yayınlanmış olan bir mektubuna göndermede bulunuyor. *–Almanca ed.*

fi olduğu eleştirinin gizli kaynağının Rodbertus'ta aranması gerektiği yolundaki bazı gizemli dedikodular elbette Marx'ın kulağına gelmişti ve bu mektubu bana gösterirken şu açıklamayı yapmıştı: Rodbertus'un kendisinin ne iddia ettiği hakkındaki özgün bilgiyi sonunda edinmişti; bundan başka bir iddiası yoksa, Marx'ın bir diyeceği yoktu; Rodbertus kendi sunumunun daha kısa ve net olduğunu düşünüyorsa, bu zevki de ona bırakabilirdi. Gerçekten de, Rodbertus'un bu mektubuyla birlikte sorunun tümüyle çözüldüğünü düşünmüştü.

Kesin olarak bildiğim üzere, kendi ekonomi politik eleştirisinin yalnızca ana çizgileriyle değil, en önemli ayrıntıları bakımından da tamamlanmış bulunduğu 1859 yılına dek Rodbertus'un yazınsal etkinliklerinden tümüyle habersiz olduğundan, böyle yapması da fazlasıyla kolay olmuştu. İktisat çalışmalarına 1843'te Paris'te önde gelen İngilizlerle ve Fransızlarla başlamıştı; Almanlardan yalnızca Rau ve List'i tanıyordu ve onlardan bıkmıştı. Berlin milletvekili olarak yaptığı konuşmaları ve bakan olarak yaptıklarını 1848'de *Neue Rheinische Zeitung*'da eleştirmemiz gerekene kadar, ne Marx ne de ben, Rodbertus'un varlığına ilişkin tek bir sözcük duymuştuk. Öylesine tanımıyorduk ki onu, böylesine apansız bakan oluveren Rodbertus da kim, diye Ren milletvekillerine sormuştuk. Ama onların da Rodbertus'un iktisat yazıları üzerine söyleyecek hiçbir şeyleri yoktu. Buna karşılık, *Misère de la Philosophie* [*Felsefenin Sefaleti*] (1847)* ve 1847'de Brüksel'de verilip 1849'da *Neue Rheinische Zeitung*'un 264-269. sayılarında** yayınlanan Ücretli Emek ve Sermaye konferansları, "kapitalistin artık değerinin" yalnızca nereden değil, aynı zamanda *nasıl* "ortaya çıktığını", Rodbertus'un yardımı olmadan da, Marx'ın daha o zamanlar çok iyi bildiğini kanıtlıyor. Rodbertus diye de bir iktisatçının olduğunu Marx ilk kez 1859'a doğru Lassalle'den öğrenmiş ve bunun üzerine onun "üçüncü sosyal mektup"unu British Museum'da bulmuştu.

Gerçek durum işte böyle. Peki, Marx'ın Rodbertus'u "soyduğu" iddiasına konu olan içerik hakkında ne söylenebilir?

> "Kapitalistin artık değerinin nereden ortaya çıktığını," diyor Rodbertus, "3. sosyal mektubumda, özünde aynı Marx gibi, ama daha kısa ve net şekilde gösterdim."

Demek ki, konumuzun can damarı, artık değer teorisi; gerçekten de, Rodbertus, Marx'ta, kendisine ait olduğu iddiasıyla şikâyet edebileceği başka hiçbir şey bulamazdı. Rodbertus demek ki burada artık değer teorisinin gerçek yaratıcısının kendisi olduğunu, Marx'ın da bunu ondan çaldığını ilan ediyor.

---

* MEW, Band 4, s. 63-182. –*Almanca ed.*

** MEW, Band 6, s. 397-423. –*Almanca ed.*

Güzel de, şu 3. sosyal mektup* ne diyor bize artık değerin ortaya çıkışı üzerine? Basitçe, toprak rantını da kârı da içerdiğini kabul ettiği "rant"ın, metanın değerine "değer eklenmesi"yle ortaya çıkmadığını, tersine,

> "işçi ücretinin maruz kaldığı bir değer indiriminin, bir başka deyişle, işçi ücretinin, ürünün değerinin yalnızca bir bölümünü oluşturmasının ürünü" olduğunu ve emeğin üretkenliği yeterli olduğunda, "işçi ücretinin, sermayenin yerine koyulması ve rant için ondan geriye bir şeylerin kalması için, kendi ürününün doğal mübadele değerine eşit olmaması gerektiği"ni.

Burada bize söylenmeyen, ürünün, "sermayenin yerine koyulması", dolayısıyla ham maddeler ile aletlerin aşınan ve yıpranan kısımlarının yenilenmesi için geriye hiçbir şey bırakmayan "doğal mübadele değeri"nin ne biçim bir şey olduğu.

Neyse ki, Rodbertus'un bu çığır açıcı keşfinin Marx üzerinde ne gibi bir izlenim bıraktığını saptayabilecek durumdayız. *Zur Kritik etc.* elyazmasının X. Defterinin 445. sayfası ve devamında,** bir "Ara Söz. Bay Rodbertus. Yeni bir Toprak Rantı Teorisi" bulunuyor. Üçüncü sosyal mektup burada yalnızca söz konusu bakış açısıyla ele alınıyor. Genel olarak Rodbertus'un artık değer teorisinin defteri şu alaycı sözle dürülüyor: "Bay Rodbertus, önce toprak mülkiyeti ile sermaye mülkiyetinin ayrılmış olmadığı bir ülkedeki durumu inceliyor, ardından da rantın (bundan artık değerin tümünü anlıyor) yalnızca karşılığı ödenmemiş emeğe ya da bunun temsil edildiği ürünlerin niceliğine eşit olduğu *önemli* sonucuna varıyor."

İnsanlığın kapitalist düzende yaşamakta olan bölümü, daha şimdiden, yüzyıllar boyunca artık değer üretmiş ve giderek bunun kökeni hakkında da düşünmeye başlamış durumda. İlk görüş, dolaysız ticari pratikten kaynaklanan görüştü: artık değerin, ürünün değerine yapılan bir eklemeyle ortaya çıktığı düşünülüyordu. Merkantilistler arasında egemen olmuş bir görüştü bu; ne var ki, bu durumda birinin kazandığını bir başkasının zorunlu olarak yitirmesi gerektiğini James Steuart daha o zamanlar kavramıştı. Böyle olmakla birlikte, bu hayal ürünü görüş, özellikle de sosyalistler arasında, varlığını daha uzun bir süre boyunca sürdürür; ama A. Smith tarafından klasik bilimden kovulur.

Smith, *Wealth of Nations* [Ulusların Zenginliği], b. I, ch. VI'da şöyle der:

---

* Rodbertus-Jagetzow, "Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie." Berlin 1851, s.87. *–Almanca ed.*

** MEW, Band 26, 2. Teil, s. 7 vd. *–Almanca ed.*

> "Sermaye (*stock*) tek tek kişilerin ellerinde birikir birikmez, onlardan kimileri doğal olarak bunu, emeklerinin ürünlerinin satışı ya da *emeklerinin ham maddelere eklediği değer* aracılığıyla bir *kâr* elde etmek üzere, çalışkan insanları işe koşmak ve onlara ham maddeler ve geçim araçları tedarik etmek için kullanacaktır... Burada işçilerin *ham maddelere ekledikleri değer*, biri *onların ücretlerini*, diğeri de *işverenin*, kendisi tarafından öndelenmiş olan tüm ham madde ve işçi ücretleri tutarına eklenen *kârını* karşılayan *iki parçaya* ayrılır."

Ve biraz ileride:

> "Bir ülkede toprağın tamamı özel mülk hâlini alır almaz, toprak sahipleri, diğer insanlar gibi, ekmedikleri yerlerde biçmekten hoşlanır ve toprağın doğal ürünleri için bile toprak rantı ister... Emekçi ... kendi *emeğinin* toplamış ya da üretmiş olduklarının *bir parçasını* toprak sahibine *bırakmak* zorundadır. Bu parça ya da aynı anlama gelmek üzere bu parçanın fiyatı *toprak rantını* oluşturur."

Marx, yukarıda anılmış olan *Zur Kritik etc.* elyazmasında (s. 253),* bu pasaj için şunları söyler: "Demek oluyor ki, A. Smith, artık değeri, yani, harcanmış ve metada nesnelleşmiş olan emeğin, karşılığı ödenmiş emeği, bir başka deyişle eş değerini ücret olarak almış olan emeği *aşan, fazla* kısmı anlamındaki artık emeği, *genel kategori* olarak kavrıyor; ona göre, gerçek kâr ve toprak rantı, yalnızca, bu genel kategorinin dallarıdır."

A. Smith şunları da söyler (b. I, ch. VIII):

> "Toprak özel mülkiyet hâline gelir gelmez, toprak sahibi, emekçinin onun üzerinde üretebildiği ya da toplayabildiği neredeyse tüm ürünlerden bir pay talep eder. Onun toprak rantı, *toprak üzerinde kullanılan emeğin ürününden* yapılan *birinci kesinti* olur. Ama toprağın ekicisinin, hasat zamanına kadar geçimini sağlayacak araçlara sahip olması ender görülür bir durumdur. Onun geçimi, genellikle, bir işverenin, bir başka deyişle çiftçinin sermayesinden (*stock*), öndelik verilmesi yoluyla sağlanır; işveren de, emekçi *emeğinin ürününü kendisiyle paylaşmayacak* ya da sermayesi bir kârla birlikte yerine koyulmayacak olsa, *onu* çalıştırmakta herhangi bir çıkar görmezdi. Bu kâr, toprakta kullanılan emekten yapılan bir *ikinci kesinti* olur. Neredeyse tüm emek ürünleri aynı kâr kesintisine konu olur. Bütün sektörlerde, işçilerin büyük bölümü, işlerini tamamlamalarına kadar kendilerine öndelik olarak ham madde, ücret ve geçim araçları sağlayacak bir işverene ihtiyaç duyar. Bu işveren, onlarla, *emeklerinin ürününü* ya da işlenmiş ham maddelere ekledikleri değeri *paylaşır* ve kârı da bu paydan oluşur."

Marx'ın bu konudaki yorumu (Elyazması, s. 256):** "Dolayısıyla, A. Smith'in burada apaçık bir dille yaptığı tarife göre, toprak rantı ve sermayenin kârı, işçinin ürününden ya da bu ürünün, işçi tarafından ham

---

* MEW, Band 26, 1. Teil, s. 53. –*Almanca ed.*

** MEW, Band 26, s. 56. –*Almanca ed.*

maddeye eklenen emeğe eşit olan değerinden yapılan *kesintilerden* ibarettir. Ama bu kesinti, daha önce A. Smith'in kendisinin açıkladığı gibi, yalnızca, işçinin malzemelere eklediği emeğin, sadece kendi ücretini karşılayan ya da ücreti için bir eş değer sağlayan emek miktarını aşan bölümünden, yani artık emekten, bir başka deyişle emeğinin karşılığı ödenmemiş kısmından oluşabilir."

Demek ki, A. Smith bile,"kapitalistin"ve ona ek olarak toprak sahibinin"artık değerinin nereden ortaya çıktığını"biliyordu; Marx, bunu daha 1861'de, Rodbertus ile devlet sosyalizminin sıcak yaz yağmurları altında mantar gibi biten hayran kalabalığı büsbütün unutmuş görünürken, içtenlikle kabul eder.

"Böyle olmakla birlikte", diye devam eder Marx,"Smith, artık değeri, kendi başına bir kategori olarak, kârda ve toprak rantında büründüğü özel biçimlerden ayırmamıştır. Onun ve daha çok da Ricardo'nun incelemeleri işte bu yüzden çok sayıda hata ve yetersizlik barındırır."* Bu sözler Rodbertus'a da harfi harfine uyar. Onun"rant"ı, basitçe, toprak rantı + kâr toplamıdır; tümüyle yanlış bir toprak rantı teorisi kurar, kârı, kendisinden önce gelmiş olanlarda nasıl bulduysa öylece kabul eder. – Buna karşılık Marx'ın artık değeri, üretim araçlarının sahipleri tarafından herhangi bir eş değer ödenmeksizin el koyulan, ilk olarak Marx tarafından keşfedilen çok özgün yasalara uygun şekilde özel ve *dönüşmüş* biçimler olan kâr ve toprak rantına bölünen değer toplamının *genel biçimi*dir. Bu yasalar III. Kitapta açıklanmaktadır; genel olarak artık değerin anlaşılması noktasından bunun kâra ve toprak rantına dönüşümünün anlaşılması, yani artık değerin kapitalistler sınıfı içindeki bölüşümünün yasalarının anlaşılması noktasına ulaşana dek ne kadar çok sayıda ara halkaya gereksinim duyulduğu ilk olarak bu kitapta görülecektir.

Ricardo, A. Smith'in epey ötesine geçer. O, kendi artık değer anlayışını, embriyo aşamasındaki hâli A. Smith'te bile bulunmakla birlikte uygulamada neredeyse her seferinde yeniden unutulmuş olan bir yeni değer teorisine, daha sonraki tüm iktisat biliminin kalkış noktası olmuş bir teoriye dayandırır. Ricardo, meta değerinin metalarda gerçekleşen emek miktarıyla belirlenmesinden, ham maddelere emek aracılığıyla eklenen değer niceliğinin işçiler ve kapitalistler arasındaki dağılımını, bunun ücret ve kâra (burada artık değer) bölünmesini türetir. Bu iki parça arasındaki oran ne olursa olsun, metaların değerinin aynı kaldığını gösterir; Ricardo bunu ancak bir iki istisnası olan bir yasa sayar. Hatta ücret ile (kâr biçiminde ele alınan) artık değer arasındaki karşılıklı ilişki

* MEW, Band 26, s. 53. –*Almanca ed.*

üzerine, çok genel çizgilerle de olsa, bazı temel yasalar saptar (Marx, *Kapital*, I, Bölüm 15, A)* ve rantı, kânn üstündeki, belirli koşullarda ortaya çıkmayan bir fazla olarak gösterir. – Rodbertus, bu noktalann hiçbirinde Ricardo'nun ötesine geçmiş değildir. Ricardo'nun teorisinin Ricardo okulunu yıkıma sürükleyen iç çelişkileri, ya onun için birer bilinmeyen olarak kalmış ya da onu iktisadi çözümler yerine ütopik taleplere yöneltmiştir (*Zur Erkenntniß etc.*, s.130).

Ama Ricardo'nun değer ve artık değer öğretisi, sosyalistçe amaçlar doğrultusunda kullanılmak için, Rodbertus'un *Zur Erkenntniß etc.*'sını beklemek zorunda kalmamıştı. *Kapital*'in birinci cildinin (2. baskı) 609. sayfasında,** *The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell* (London 1821) başlıklı eserden yapılan şu alıntı yer alır: "The possessors of surplus produce or capital" ["Artık ürünün ya da sermayenin sahipleri"]. Tek başına *surplus produce or capital* ifadesi bile bu eserin dikkat çekmesi için yeterli olmalıydı ve kayıplara kanşmaktan Marx'ın kurtardığı 40 sayfalık broşürde şöyle söylenir:

> "Kapitalistin hak ettiği" (kapitalistin bakış açısına göre) "ne olursa olsun, o her durumda işçinin yalnızca artık emeğine (*surplus labour*) el koyabilir, çünkü işçi yaşamak zorundadır." (s. 23.)

Ancak işçinin *nasıl* yaşadığı ve dolayısıyla da kapitalist tarafından el koyulan artık emeğin ne büyüklükte olabileceği çok görecelidir.

> "Sermaye nicelik olarak arttığı oranda değer olarak azalmazsa, kapitalist, her bir emek-saatin ürününün, işçinin yaşamasını sağlayacak olan asgari miktarı aşan kısmını işçiden zorla alacaktır... kapitalist sonunda işçiye şöyle diyebilir: ekmek yeme, çünkü pancar ve patatesle de yaşanabilir; ve bu noktaya geldik." (s. 23, 24.) "İşçi ekmek yerine patatesle beslenme noktasına getirilebilirse, emeğinin daha büyük bir kısmının koparılabileceği tartışmasız şekilde doğrudur; yani, işçi, ekmekle beslenirken, kendisinin ve ailesinin geçimi için *pazartesi ve salı günlerinin emeğini kendisi için alıkoymak* durumunda kalıyorduysa, patatesle beslendiğinde, yalnızca *pazartesi gününün yarısını* kendisi için alıkoyacaktır; pazartesi gününün öteki yarısı ve salı gününün tamamı, ya *devletin ya da kapitalistin* yararına olmak üzere serbest kalacaktır." (s. 26). "Kapitalistlere ödenen faizlerin, ister rant ister para faizi isterse işletme kârı biçimine bürünsünler, başkalarının emeğinden ödendikleri reddedilmiyor (*it is admitted*)." (s. 23.)

Bu da, yalnızca "rant" yerine faiz denmiş olması dışında, tam tamına Rodbertus'un "rant"ıdır.

---

* MEW, Band 23, s. 543-547 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 496-499]. –*Almanca ed.*

** MEW, Band 23, s. 614 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 569]. –*Almanca ed.*

Marx bunun üzerine şunları kaydediyor: (*Zur Kritik* elyazması, s. 852*): "Neredeyse hiç bilinmeyen –ve 'inanılmaz ayakkabı tamircisi' MacCulloch'ın** adından söz ettirmeye başladığı sıralarda çıkmış olan– bu broşür, Ricardo'ya göre önemli bir ilerlemeyi temsil ediyor. Artık değer ya da Ricardo'nun adlandırmasıyla 'kâr' (aynı zamanda sıklıkla artık ürün, *surplus produce*) ya da broşür yazarının deyişiyle faiz, doğrudan doğruya *surplus labour*, artık emek olarak, işçinin karşılık almadan harcadığı, kendi emek gücünün değerini yerine koyan, yani ücreti için bir eş değer üretilmesini sağlayan emek niceliğine ek olarak harcadığı emek olarak tanımlanıyor. Kendisini bir *artık üründe* (*surplus produce*) ortaya koyan artık değerin (*surplus value*), *artık emeğe* (*surplus labour*) indirgenmesi, *değerin emeğe* indirgenmesi kadar büyük bir önem taşıyordu. Bu, aslında *A. Smith tarafından bile söylenmiştir ve Ricardo'nun çözümlemesinin temel unsurlarından biridir*. Ama bunu, hiçbir yerde, mutlak biçimiyle dile getirmezler ve sabitlemezler." Elyazmasının 859. sayfasında*** şöyle devam edilir: "Bunun dışında, yazar, hazır bulduğu biçimleriyle iktisadi kategorilerin tutsağı olmuş. Ricardo'da artık değer ile kârın karıştırılması nasıl can sıkıcı çelişkilere yöneltiyorsa, onda da, artık değerin sermaye faizi adıyla vaftiz edilmesi aynı sonuca yol açıyor. Gerçi, ilk olarak artık değerin tamamını artık emeğe indirgeyerek ve ayrıca artık değeri sermaye faizi diye adlandırırken, aynı zamanda, *interest of capital* [sermaye faizi] dendiğinde, bunun özel biçimleri olan ranttan, para faizinden ve işletme kârından farklı olarak, artık emeğin genel biçimini anladığını vurgulayarak, Ricardo'yu aşar. Ne var ki, yazarımız, genel biçimin adı olarak yine bu özel biçimlerden birinin adını alıyor: *interest* [faiz]. Ve bu da yine gerisin geriye iktisat jargonuna" (elyazmasında *slang*) "dönmesine yetiyor."

Bu son pasaj Rodbertus'umuza ısmarlamaymış gibi uyuyor. O da, hazır bulduğu biçimleriyle iktisadi kategorilerin tutsağıdır. O da, artık değeri, dönüştüğü ve kendisinin büsbütün belirsizleştirdiği alt biçimlerinden birinin adıyla vaftiz eder: rant. İktisat jargonuna geri dönmesi, Ricardo'ya göre temsil ettiği ilerlemeyi eleştirel şekilde izlemeye devam etmemesi ve bunun yerine, henüz yumurta kabuğundan bile kurtulamamış olan tamamlanmamış teorisini, her zaman olduğu gibi ortaya

---

* MEW, Band 26, 3. Teil, s. 234-235. –*Almanca ed.*

** *"Bu inanılmaz ayakkabı tamircisi"* (this most incredible cobbler) - MacCulloch'a bu yakıştırmayı, Mordecai Mullion takma adıyla yazdığı broşürde, John Wilson uygun görmüştür: "Some illustrations of Mr. M'Culloch's principles of political economy", Edinburgh 1826. –*Almanca ed.*

*** MEW, Band 26, 3. Teil, s. 250. –*Almanca ed.*

atmakta çok geç kaldığı bir ütopyanın temeli yapma yanlışına düşmesi, bu iki hatanın sonuçlarıdır. Broşür 1821'de çıkmış ve Rodbertus'un 1842 tarihli"rant"ını daha o zaman eksiksiz olarak öncelemişti.

Broşürümüz, yirmili yıllarda Ricardo'nun değer ve artık değer teorisini proletarya yararına kapitalist üretime karşı çeviren, burjuvaziyle onun kendi silahlarını kullanarak savaşan tüm bir yazının yalnızca en ileri karakoludur. Owen'ın tüm komünizmi, nerede ve ne zaman iktisat konularında polemiğe girse, Ricardo'ya dayanır. Ama onun yanında, Marx'ın daha 1847'de Proudhon'a karşı yalnızca bazılarından alıntı yaptığı (*Misère de la Philosophie* [Felsefenin Sefaleti], s. 49)* bir sürü yazar vardır: Edmonds, Thompson, Hodgskin vb., vb.,"ve dört sayfa daha *Etcetera* [ve benzerleri]". Bu sayısız eser arasından rastgele birini seçiyorum: *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness, by William Thompson; a new edition, London 1850.* 1822'de yazılan bu eser ilk kez 1824'te yayınlanmıştı. Üretmeyen sınıflar tarafından ele geçirilen zenginlik, burada da, her yerde, üstelik hayli sert ifadelerle, işçinin ürününden kesinti olarak tarif ediliyor.

> "Toplum diye andığımız şeyin süreklileşmiş çabası, dolandırma ya da ikna etme yoluyla, korkutma ya da zorlama yoluyla, üretici emekçinin, kendi emeğinin ürününün mümkün olan en küçük parçası karşılığında çalışmasını sağlamaya yönelikti." (s. 28.) "Emeğinin tüm mutlak ürünü emekçiye neden verilmesin?" (s. 32.) "Kapitalistlerin üretken emekçilerden rant ya da kâr adı altında zorla kopardıkları bu tazminat miktarı, toprağın ve başka nesnelerin kullanımı karşılığında talep ediliyor... Üretme kapasitesi dışında hiçbir şeye sahip olmayan mülksüz üretken emekçinin, üretme kapasitesini üzerlerinde ya da onlar aracılığıyla kullanabileceği tüm fiziksel maddeler, çıkarları emekçinin çıkarlarına karşıt olan ve rızaları emekçinin faaliyetinin ön koşulu olan başkalarının mülkiyetinde olduğuna göre, emekçinin ***kendi emeğinin ürünlerinin hangi parçasını*** bu emeğin tazminatı olarak ona bırakacakları, bu kapitalistlerin lütuflarına bağlı değil midir ve bağlı olmak zorunda değil midir?" (s. 125.) "... bunlara ister vergi, ister kâr, isterse hırsızlık densin, ***alıkoyulan ürünlerin*** büyüklüğüyle orantılı olarak ... bu yiyicilikler" (s. 126) vb.

Kabul etmeliyim ki, bu satırları belli bir utanç duyarak yazıyorum. Yirmili ve otuzlu yılların kapitalizm karşıtı İngiliz yazınının, Marx'ın bu yazına daha *Misère de la Philosophie*'de doğrudan göndermelerde bulunmasına ve bu yazından bazı parçaları (1821 broşürü, Ravenstone, Hodgskin vb.) *Kapital*'in birinci cildinde birçok kez alıntılamasına karşın, Almanya'da hiç mi hiç bilinmiyor olması bir dereceye kadar kabul edilebilir. Ama yalnızca umutsuzluk içinde Rodbertus'un eteğine yapı-

* MEW, Band 4, s. 98. –*Almanca ed.*

şan, "gerçekten de hiçbir şey öğrenmemiş olan" *literatus vulgaris*'in* değil, "bilginliğiyle şişinen" yüksek makam sahibi profesörün** de Marx'ı A. Smith ve Ricardo'da bile okunabilecek olan şeyleri Rodbertus'tan aşırmakla ciddi ciddi suçlayacak kadar kendi klasik iktisadını unutması, resmî iktisadın bugün ne kadar düşük bir düzeye inmiş olduğunu kanıtlar.

Peki ama, o zaman Marx artık değer üzerine yeni olan ne söyledi? Nasıl oldu da, Rodbertus dâhil tüm sosyalist seleflerinin teorileri hiçbir etki bırakmadan yok olup giderken, Marx'ın artık değer teorisi bulutsuz gökyüzündeki bir şimşek gibi çaktı ve üstelik bunu tüm uygar ülkelerde yaptı?

Kimya tarihi bunu bir örnekle bize gösterebilir.

Bilindiği üzere, daha geçen yüzyılın sonlarına kadar, flojiston teorisi hâlâ geçerli kabul ediliyordu ve bu teoriye göre, her tür yanmanın özünde, yanan cisimden, flojiston adı verilen mutlak bir yanıcı madde olan varsayımsal bir cismin ayrılması vardı. Bu teori, bazı durumlarda zorlamayla bile olsa, o zamanlar bilinen kimyasal görüngülerin çoğunu açıklamaya yetiyordu. Ama Priestley 1774'te öyle bir hava türü gösterdi ki,

> "onunla karşılaştırıldığında bildiğimiz havanın bile Priestley'e bozulmuş gibi görüneceği kadar saf ya da flojistonsuzdu".

Buna, flojistondan arındırılmış hava dedi. Ondan kısa bir süre sonra Scheele İsveç'te aynı hava türünü ortaya çıkardı ve bunun atmosferde bulunduğunu kanıtladı. Scheele, bunun içinde ya da bildiğimiz havanın içinde bir cisim yakıldığında bunun yok olduğunu da buldu ve bu nedenle buna ateş havası dedi.

> "Bu olgulardan çıkardığı sonuç, havanın bileşenlerinden biri ile flojistonun birleşmesiyle" (yani yanma sırasında) "ortaya çıkan bileşimin, camdan kaçan ateşten ya da ısıdan başka bir şey olmadığıydı."[2]

Hem Priestley hem de Scheele, oksijeni ortaya çıkarmıştı, ama ellerinin altında neyin bulunduğunu bilmiyorlardı. "Önlerinde buldukları biçimleriyle", flojiston teorisine özgü "kategorilerin tutsakları olarak kaldılar". Tüm flojistoncu görüşü yıkacak ve kimyayı devrimcileştirecek olan element, onların ellerinde kısır kaldı. Ama Priestley keşfini hemen Paris'teki Lavosier ile paylaşmıştı ve elindeki bu yeni olguyla flojiston teorisine dayalı tüm kimyayı inceleyen Lavosier, yeni hava türünün yeni

---

* bayağı yazar (R. Meyer). –*Almanca ed.*

** A. Wagner. –*Almanca ed.*

2 Roscoe-Schorlemmer, "Ausführliches Lehrbuch der Chemie", Braunschweig 1877, I, s. 13, 18.

bir kimyasal element olduğunu, yanma sırasında yanan cisimden gizem dolu flojistonun *ayrılmadığını*, ama bu yeni elementin söz konusu cisimle *birleştiğini* ilk keşfeden kişi oldu ve böylece, flojiston teorisine dayalı biçiminde kafasının üzerinde duran tüm kimyayı ilk kez ayaklarının üzerine dikti. Ve, daha sonra iddia ettiği gibi oksijeni diğerleriyle eş zamanlı olarak ya da onlardan bağımsız olarak ortaya çıkarmamış olsa bile, hakkında hiçbir fikre sahip olmadan onu yalnızca *ortaya çıkarmış* olan ikisi karşısında, oksijenin gerçek *kâşifi* olmaya devam ediyor.

Lavoisier'nin Priestley ve Scheele karşısındaki durumu neyse, artık değer teorisi konusunda Marx'ın selefleri karşısındaki durumu da odur. Ürün değerinin bugün artık değer diye andığımız parçasının *varlığı* Marx'tan çok önce saptanmıştı; aynı şekilde, neden oluştuğu, yani ona el koyan kişinin karşılığında bir eş değer ödemediği emeğin ürününden oluştuğu, az çok açıklıkla dile getirilmişti. Ama bunun ötesine geçilmemişti. Bazıları (klasik burjuva iktisatçıları), en fazla, emek ürününün, işçi ile üretim araçlarının sahibi arasındaki oransal dağılımını araştırmıştı. Başkaları (sosyalistler), bu dağılımın adil olmadığını düşünmüş ve bu haksızlığı gidermek için ütopik araçlar aramıştı. Her iki kesim de, önlerinde buldukları biçimleriyle iktisadi kategorilerin tutsakları olarak kalmıştı.

Bu noktada Marx çıktı sahneye. Hem de kendisinden önce gelenlerin tümüne doğrudan doğruya karşı çıkarak. Onların bir *çözüm* gördüğü yerlerde, o yalnızca bir *sorun* görüyordu. Burada flojistondan arındırılmış havanın ya da ateş havasının değil oksijenin bulunduğunu; burada söz konusu olan şeyin, yalnızca bir iktisadi olgunun saptanması ya da bu olgunun sonsuz adalet ve hakiki ahlâkla çatışması değil, iktisadın bütününü köklü bir dönüşüme uğratabilecek olan ve onu kullanmasını bilene, bir bütün olarak kapitalist üretimi kavramanın anahtarını sunan bir olgu olduğunu görmüştü. Lavoisier nasıl elindeki oksijenle flojiston teorisine dayalı kimyanın mevcut kategorilerini incelediyse, o da elindeki bu olguyla tüm mevcut kategorileri incelemişti. Artık değerin ne olduğunu bilmek için, değerin ne olduğunu bilmek zorundaydı. Her şeyden önce, Ricardo'nun değer teorisi eleştiriye tabi tutulmalıydı. Marx bu nedenle değer oluşturucu niteliğiyle emeği incelemişti ve ilk kez, *hangi* emeğin, neden ve nasıl değer oluşturduğunu ve değerin, *bu* türden donmuş emekten başka bir şey olmadığını saptamıştı; Rodbertus, bu son noktayı ölümüne dek kavrayamadı. Marx, bundan sonra, meta ve para ilişkisini incelemiş ve metanın ve meta mübadelesinin, onda içkin olan değer olma özelliği gereğince nasıl ve neden meta-para karşıtlığını doğurmak zorunda olduğunu göstermişti; onun bu temele dayanan para teorisi, ilk

kapsamlı ve bugün örtülü olarak genel kabul gören teoridir. O, paranın sermayeye dönüşümünü incelemiş ve bunun emek gücü alım satımına dayandığını kanıtlamıştı. Burada emek gücünü, değer yaratan özelliği, emeğin yerine koyarak, Ricardo okulunu çöküşe sürükleyen zorluklardan birini, sermaye ile emeğin karşılıklı mübadelesini Ricardo'ya ait olan değerin emekle belirlenmesi yasasıyla uyumlu hâle getirmenin olanaksızlığını, tek bir darbeyle çözmüştü. Sermayenin değişmez ve değişir sermaye olarak ayrıldığını saptayarak, öncelikle, seleflerinin hiçbirinin başaramadığını yapıp, artık değerin oluşum sürecini gerçek akışı içinde en küçük ayrıntılarına kadar ortaya koymuş ve böylece onu açıklamıştı; yani, Rodbertus'un da burjuva iktisatçılarının da ne yapacakları hakkında hiçbir fikre sahip olmadıkları, ama yine II. Kitabın ve daha sonra görüleceği üzere III. Kitabın en çarpıcı kanıtlarını barındırdığı üzere, en karmaşık iktisadi sorunların çözüm anahtarını sunan, sermayenin kendi içindeki bir ayrımı saptamıştı. Artık değerin kendisini incelemeye devam etmiş, bunun iki biçimini, yani mutlak ve göreli artık değeri bulmuş ve bunların kapitalist üretimin tarihsel gelişiminde oynadıkları farklı, ama her ikisi de belirleyici olan rolleri göstermişti. Artık değer temelinde, elimizde bulunan ilk akılcı ücret teorisini geliştirmiş ve ilk kez, kapitalist birikimin bir tarihinin ana hatlarını ve bunun tarihsel eğiliminin bir sunumunu ortaya koymuştu.

Ya Rodbertus? Hepsini okuduktan sonra, (her zamanki taraflı iktisatçılığıyla!) bunların içinde bir"topluma tecavüz"* bulur, artık değerin nereden kaynaklandığını kendisinin öncesinde çok daha kısa ve daha açık şekilde söylemiş olduğunu saptar ve son olarak, bütün bunların, "bugünkü sermaye biçimi"ne, yani tarihsel oluşumuna göre sermayeye uyduğunu, ama"sermaye kavramı"na, yani Bay Rodbertus'un ütopik sermaye tasarımına uymadığını buyurur. Tıpkı flojiston yeminini son nefesine dek tutmuş ve oksijen üzerine hiçbir şey duymak istememiş olan yaşlı Priestley gibi. Aradaki fark, Priestley'nin oksijeni gerçekten ilk kez ortaya çıkarmasına karşın, Rodbertus'un kendi artık değeriyle, ya da daha doğrusu "rant"ıyla yalnızca beylik bir sözü yeniden keşfetmiş olması ve Marx'ın, Lavoisier'den farklı olarak, artık değerin varlığı *olgusunu* ilk ortaya çıkaran kişi olduğunu ileri sürmeye tenezzül etmemiş olmasıydı.

Rodbertus'un iktisat alanındaki diğer çalışmaları da aynı düzeyi paylaşır. Onun artık değeri bir ütopyaya dönüştürmesi, Marx tarafından,

---

* Rodbertus-Jagetzow, "Briefe und Socialpolitische Aufsätze", Hrsg. von Rudolf Meyer, Band I, Berlin [1881]', s. 111, 24. –*Almanca ed.* ['Almanca baskı editörünün eklediği parantez.]

daha *Misère de la Philosophie*'de, farkında olunmadan eleştirilmişti; bunun dışında söylenebilecek olanları, söz konusu eserin Almanca çevirisinin önsözünde* söyledim. Onun ticaret bunalımlarını işçi sınıfının tüketim azlığına dayandıran açıklaması, daha önce, Sismondi'nin *Nouveaux Principes de l'Économie Politique*'inde, (liv. IV, ch. IV)[3] yer almıştı. Tek fark, Sismondi bu konuda her zaman dünya pazarını göz önünde tutarken, Rodbertus'un ufkunun Prusya sınırlarının ötesine geçmemesidir. İşçi ücretinin sermayeden mi yoksa gelirlerden mi geldiği hakkındaki spekülasyonları, skolastik felsefenin alanına girer ve *Kapital*'in bu ikinci kitabının üçüncü kısmında nihai olarak çürütülür. Onun rant teorisi, yalnızca kendisine ait olan bir varlık olarak kaldı ve Marx'ın bunu eleştiren elyazması** yayınlanana kadar uyumaya devam edebilir. Son olarak, onun eski Prusya toprak mülkiyetinin sermaye baskısından kurtarılmasına yönelik önerileri de yine tümüyle ütopiktir; çünkü, burada söz konusu olan biricik pratik sorunun uzağında dururlar; soru şudur: Eski Prusya'nın toprak sahibi soylusu [*Landjunker*], yılda diyelim 20 000 Marklık gelir elde edip diyelim 30 000 Mark harcayıp yine de borçlanmamayı nasıl başarabilir?

Ricardo okulu 1830 yılı civarında artık değer sorunu yüzünden karaya oturdu. Onun çözemedikleri, halefi olan bayağı iktisat için tümüyle çözümsüz kaldı. Onu yıkıma sürükleyen iki nokta şunlardı:

Birincisi. Emek, değerin ölçüsüdür. Ne var ki, canlı emek, sermaye ile mübadelede, karşılığında mübadele edildiği nesnelleşmiş emeğe göre daha düşük bir değere sahiptir. Ücret, yani belirli bir miktardaki canlı emeğin değeri, her zaman, aynı canlı emek miktarı tarafından yaratılan ya da bu canlı emek miktarının kendisini ortaya koyduğu ürünün değerinden düşüktür. Soru, bu şekilde sorulduğunda, gerçekten de çözümsüzdür. Marx tarafından doğru şekilde sorulmuş ve bu sayede yanıtlanmıştır. Bir değeri olan, emek değildir. Nasıl ki yerçekiminin özel bir ağırlığı, ısının özel bir sıcaklığı, elektriğin özel bir akım şiddeti olamazsa, emek de, değer yaratan bir etkinlik olarak, özel bir değere sahip olamaz. Meta olarak alınıp satılan, emek değil emek *gücü*dür. Emek gücü bir meta hâline gelir gelmez, değeri, bir toplumsal ürün olarak bu metada cisimleşmiş olan emekle belirlenir, bu metanın üretimi ve yeniden

* MEW, Band 4, s. 558-559. –*Almanca ed.*

3 "Demek ki, böylece, zenginliklerin az sayıdaki mülk sahiplerinin ellerinde toplanmasıyla iç piyasa daraldıkça daralır ve sanayi, ürettiklerini elden çıkarmak için daha da büyük köklü değişikliklerin" (yani hemen ardından tarif edilen 1817 bunalımının) "beklendiği dış pazarlar aramaya gitgide daha çok zorlanır." "Nouv. Princ.", éd. 1819, I, s. 336.

** MEW, Band 26, 2. Teil, s. 7-106. –*Almanca ed.*

üretimi için toplumsal olarak gerekli olan emeğe eşit olur. Dolayısıyla, emek gücünün bu değerine dayanılarak yapılan alım satımı, iktisadi değer yasasıyla hiçbir şekilde çelişmez.

İkincisi. Ricardo'nun değer yasasına göre, aynı miktarda ve aynı ücret düzeyinde canlı emek kullanan iki sermaye, tüm diğer koşullar aynı kaldığında, eşit zaman aralıklarında, aynı değerde ürünler ve yine aynı düzeyde artık değer ya da kâr üretir. Ama eşit olmayan miktarlarda canlı emek kullanırlarsa, aynı düzeyde artık değer ya da Ricardocu'ların deyişiyle kâr üretemezler. Oysa bunun tersi geçerlidir. Gerçekten de, ne kadar çok ya da az canlı emek kullanırlarsa kullansınlar, eşit sermayeler, eşit zaman aralıklarında ortalama olarak eşit kârlar üretir. Dolayısıyla burada, değer yasasıyla, Ricardo'nun bile saptamış olduğu ve okulunun da çözemediği bir çelişki var. Rodbertus da bu çelişkiyi görmezden gelememişti; onu çözmek yerine, ütopyasının çıkış noktalarından biri yapar. (*Zur Erk.*, s. 131.) Bu çelişkiyi Marx daha *Zur Kritik* elyazmasında* çözmüştü; çözüm, *Kapital*'in planına göre, III. Kitapta** ortaya koyuluyor. Bu kitabın yayınlanmasına daha aylar var. Dolayısıyla, Rodbertus'ta Marx'ın gizli kaynağını ve ondan üstün bir selefi keşfetmek isteyen iktisatçıların elinde, Rodbertus'un iktisadının neleri başarabileceğini gösterme fırsatı var. Eğer eşit bir ortalama kâr oranının, yalnızca değer yasasını ihlal etmeden değil, ama asıl önemlisi değer yasası temelinde oluşabileceğini ve oluşmak zorunda olduğunu gösterirlerse, onlarla konuşmaya devam etmek isteriz. Bu arada acele etseler iyi olur. Elinizdeki II. Kitaptaki parlak incelemeler ve bunların bugüne kadar neredeyse hiç ayak basılmamış olan alanlardaki tümüyle yeni sonuçları, Marx'ın kapitalist üretim temeli üzerindeki toplumsal yeniden üretim süreci hakkındaki sunumunun nihai sonuçlarını geliştiren III. Kitabın içeriğinin yalnızca giriş bölümünü oluşturuyor. III. Kitap çıktığında, Rodbertus diye bir iktisatçıdan artık pek fazla söz edilmeyecek.

Kapital'in ikinci ve üçüncü kitapları, Marx'ın pek çok kez bana söylediği üzere, karısına ithaf edilecekti.

Friedrich Engels

Londra, Marx'ın doğum günü, 5 Mayıs 1885

---

* MEW, Band 26, 2. Teil, s. 19-24, 58-65, 170-234, 428-470. –*Almanca ed.*

** MEW, Band 25, 1. und 2. Abschnitt. –*Almanca ed.*

[İkinci Baskıya Önsöz]

Elinizdeki ikinci baskı, özünde, birincisinin aslına sadık bir yeniden basımıdır. Baskı hataları düzeltildi, bazı biçimsel kusurlar giderildi, bazı kısa ve tekrar içeren paragraflar silindi.

Hiç beklenmedik güçlükler çıkaran üçüncü kitabın elyazması da neredeyse hazır durumda. Sağlığımı koruyabilirsem, daha bu sonbaharda baskıya girebilir.

F. Engels

Londra, 15 Temmuz 1893

Takip edilmelerini kolaylaştırmak için, aşağıda, II-VIII. Elyazmalarından ödünç alınan tek tek pasajların kısa bir listesi yer alıyor:

Birinci Kısım

s. 35-36, II. Elyazmasından. - s. 36-45, VII. Elyazması. - s. 45-48, VI. Elyazması. - s. 49-115, V. Elyazması. - s. 115-118, kitap alıntıları arasında bulunan not. - s. 119, kısım sonuna kadar IV. Elyazması; ama şunlar eklenmiştir: s. 126-128, VIII. Elyazmasından pasaj; s.130 ve 136, II. Elyazmasından notlar.

İkinci Kısım

Başlangıç, s. 149-158, IV. Elyazmasının sonudur. - Buradan başlayarak bu kısmın 334. son sayfasına kadar tümü II. Elyazmasından.

Üçüncü Kısım

Bölüm 18: (s. 337-344) II. Elyazmasından.
Bölüm 19: I ve II (s. 345-372) VIII. Elyazmasından. - III (s. 372-374) II. Elyazmasından.
Bölüm 20: I (s. 375-378) II. Elyazmasından, yalnızca son paragraf VIII. Elyazmasından.
II (s. 378-381) asıl olarak II. Elyazmasından.
III, IV, V (s. 381-403) VIII. Elyazmasından.
VI, VII, VIII, IX (s. 403-416) II. Elyazmasından.
X, XI, XII (s. 417-456) VIII. Elyazmasından.
XIII (s. 457-465) II. Elyazmasından.
Bölüm 21: (s. 466-497) tümüyle VIII. Elyazmasından.

KAPİTAL

İkinci Cilt

Sermayenin Dolaşım Süreci

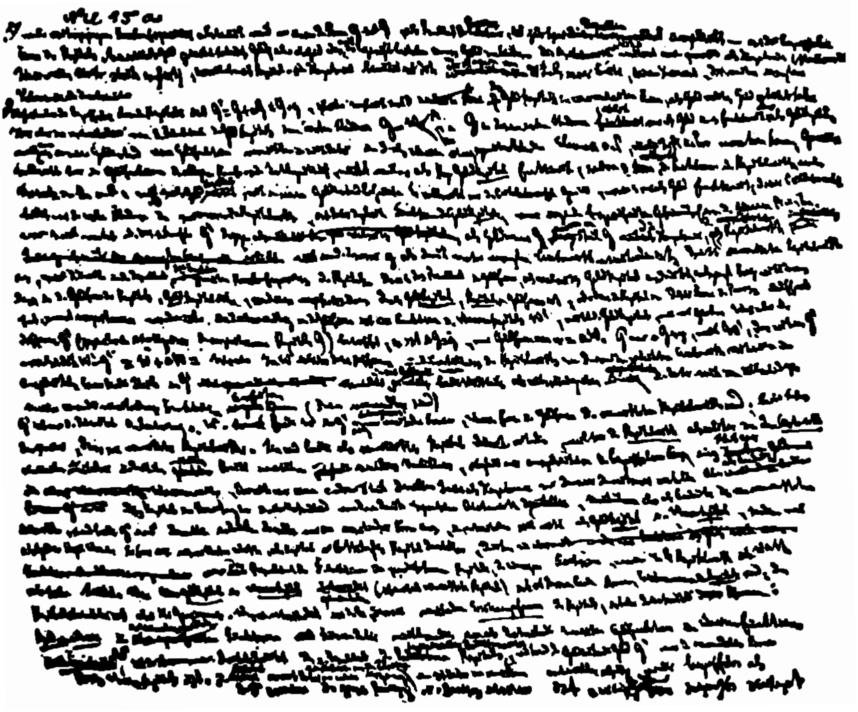

Kapital'in ikinci cildinin Marx'a ait olan elyazmasından bir sayfa.

Birinci Kısım

Sermayenin Başkalaşımları ve Bunların Devreleri

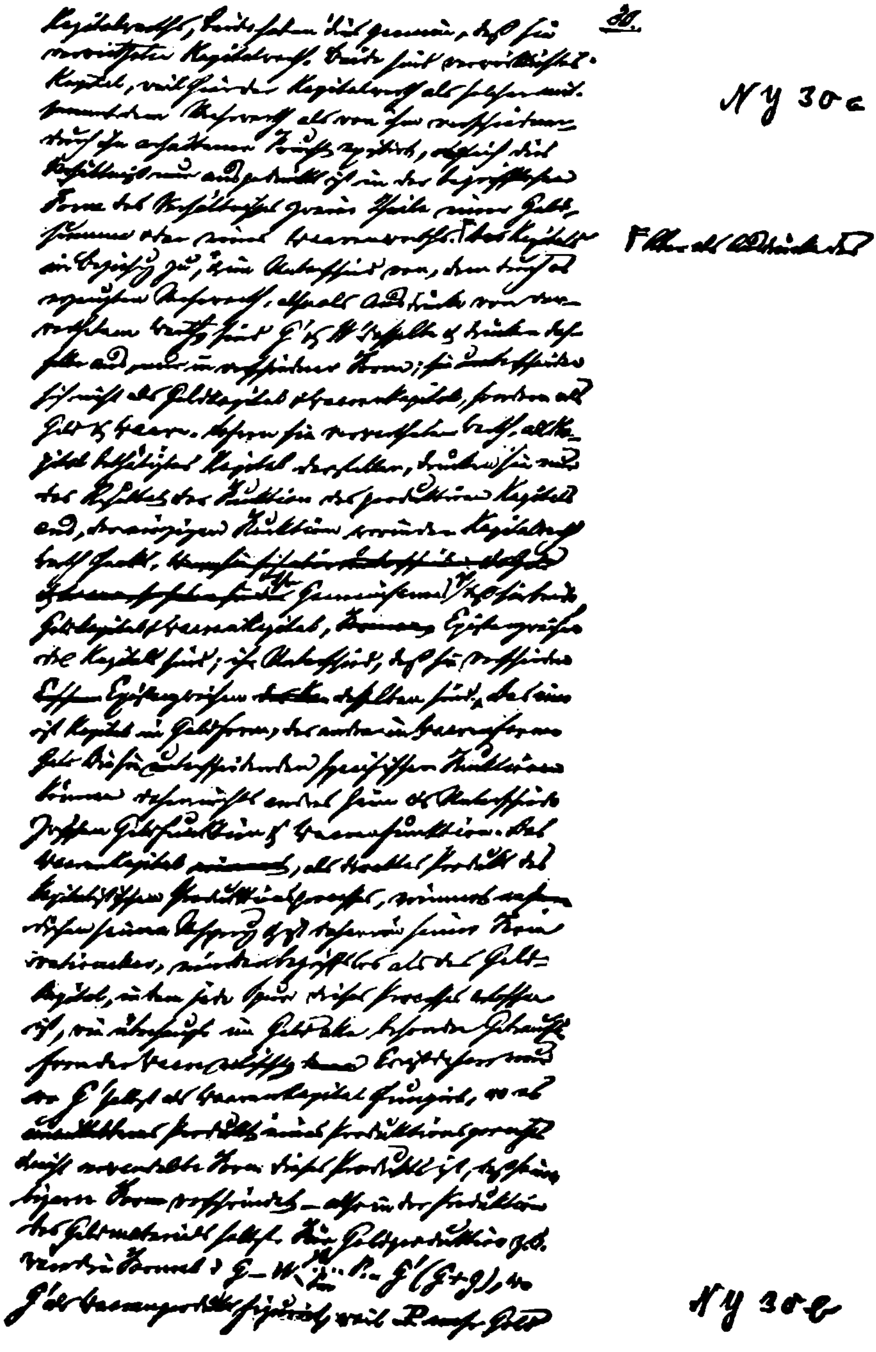

Kapital'in ikinci cildinin Engels tarafından gözden geçirilen ve yeniden yazılan elyazmasından bir sayfa.

Bölüm

1

Para-Sermaye Devresi

★★★

Sermayenin devresel süreci [*Kreislaufsprozeß*],[1] Birinci Ciltteki sunuma göre aşağıdaki şekilde sıralanan üç aşamadan geçer:

Birinci aşama: Kapitalist, meta piyasasında ve emek piyasasında alıcı olarak görünür; parası metalara çevrilir ya da P – M dolaşım işlemini tamamlar.

İkinci aşama: Satın alınan metaların kapitalist tarafından üretken tüketimi. Kapitalist, bir kapitalist meta üreticisi olarak hareket eder; sermayesi, üretim sürecinden geçer. Sonuç şudur: Değeri, üretiminde yer alan ögelerin değerinden fazla olan meta.

Üçüncü aşama: Kapitalist, piyasaya satıcı olarak geri döner; metası, paraya çevrilir ya da M – P dolaşım işlemini tamamlar.

Dolayısıyla, para-sermaye devresinin formülü şudur:

P – M ... Ü ... M´ – P´. Noktalar, dolaşım sürecinin kesintiye uğradığını anlatır; M´ ve P´ ise, M ve P'nin artık değerle çoğaldığını gösterir.

Birinci ve üçüncü aşamalar, Birinci Kitapta, yalnızca ikinci aşamanın, yani sermayenin üretim sürecinin anlaşılması için gerekli olduğu ölçüde ele alınmıştı. Bu yüzden, sermayenin kendi farklı aşamalarında büründüğü ve yinelenen devreleri sırasında bir girip bir çıktığı farklı biçimlere orada değinilmemişti. Şimdi, ilk incelenecek konuyu oluşturuyorlar.

1 II. Elyazmasından.

Biçimlerin saf hâlleriyle kavranması için, her şeyden önce, biçimlerin değişim ve oluşumlarıyla ilgileri bulunmayan tüm unsurların bir kenara bırakılması gerekir. Bu nedenle, burada, yalnızca metaların değerleri üzerinden satıldıkları değil, aynı zamanda, bunun, aynı kalan koşullar altında gerçekleştiği varsayılmaktadır. Dolayısıyla, devresel süreç sırasında ortaya çıkabilecek olan değer değişiklikleri de yok sayılacaktır.

I. Birinci Aşama: P – M[2]

P – M, bir para tutarının bir metalar toplamına dönüşümünü temsil eder; alıcı için parasının metaya dönüşümü, satıcı için metalarının paraya dönüşümüdür bu. Genel meta dolaşımının bu işlemini aynı zamanda bir bireysel sermayenin bağımsız devresinde işlevsel açıdan belirli bir kesit durumuna getiren, her şeyden önce, işlemin biçimi değil, onun maddi içeriği, parayla yer değiştiren metaların özgül kullanım karakteridir. Bu metalar, bir yandan üretim araçları, öte yandan emek gücüdür; özel türleri, doğal olarak, üretilecek olan nesnenin cinsine uygun düşmek zorunda olan, meta üretiminin maddi ve kişisel etmenleridir. Emek gücüne E, üretim araçlarına Üa dersek, satın alınacak olan metaların toplamı M = E + Üa ya da daha kısa bir ifadeyle $M < {E \atop \ddot{U}a}$ olur. Dolayısıyla, P – M, içeriği açısından bakıldığında, kendisini $P - M < {E \atop \ddot{U}a}$ olarak ortaya koyar; yani, P – M, P – E ve P – Üa diye bölünür; para tutarı P, biri emek gücü, öbürü üretim araçları satın alan iki parçaya ayrılır. Bu iki satın alma dizisi, biri bildiğimiz meta piyasası, öbürü işçi piyasası olmak üzere, tümüyle farklı piyasalara aittir.

Ama $P - M < {E \atop \ddot{U}a}$, P'nin dönüştürüldüğü metalar toplamının bu nitel bölünmesi dışında, fazlasıyla karakteristik bir nicel ilişkiyi de temsil eder.

Emek gücünün değerinin ya da fiyatının, onu meta olarak satışa çıkaran sahibine ücret biçiminde, yani artık emek içeren bir emek toplamının fiyatı olarak ödendiğini biliyoruz; öyle ki, örneğin günlük emek gücü değeri = 3 mark, beş saatlik çalışmanın ürünüyse, bu tutar, alıcı ile satıcı arasındaki sözleşmede, diyelim on saatlik emeğin fiyatı ya da ücreti olarak görünür. Böyle bir sözleşme örneğin 50 işçiyle yapılırsa, bu işçilerin alıcıya bir gün boyunca hep birlikte, yarısı (250 emek-saat = on saatlik 25 iş günü) salt artık emekten oluşan 500 emek-saat sağlamaları gerekir. Satın alınacak olan üretim araçlarının hem nicelikleri hem de büyüklükleri, bu emek kütlesinin kullanılması için yeterli olmak zorundadır.

2 Buradan başlayarak, yazılmasına 2 Temmuz 1878'de başlanmış olan VII. Elyazması.

Demek ki, $P - M < {}^{E}_{\text{Üa}}$, sadece, belirli bir para tutarının, örneğin 422 sterlinin, birbirlerine uygun düşen üretim araçlarına ve emek gücüne dönüştürüldüğü anlamına gelen nitel ilişkiyi anlatmaz; aynı zamanda, paranın emek gücüne (E) ve üretim araçlarına (Üa) yatırılmış parçaları arasındaki bir nicel ilişkiyi de ifade eder; bu ilişki, başından itibaren, belirli bir sayıda işçinin harcayacağı fazladan artık emek miktarı tarafından belirlenir.

Dolayısıyla, örneğin bir iplikhanede 50 işçinin haftalık ücretleri 50 sterlin tutuyorsa, 1500 saati artık emek olan 3000 saatlik haftalık emeğin ipliğe dönüştürdüğü üretim araçlarının değerinin 372 sterlin olması durumunda, üretim araçları için 372 sterlin harcanması zorunlu olacaktır.

Ek emek kullanımının farklı sanayi dallarında üretim araçları biçimindeki ne büyüklükte bir değer eklemesini gerektireceği burada tümüyle önemsizdir. Burada önemli olan tek şey, paranın üretim araçları için harcanan bölümünün (P – Üa yoluyla satın alınan üretim araçlarının) her koşulda yeterli, yani en başında buna göre hesaplanmış, uygun düşecek oranda tedarik edilmiş olmasıdır. Bir başka deyişle, üretim araçları kütlesi, emek kütlesini soğurmaya, bu emek kütlesi tarafından ürüne dönüştürülmeye yetmelidir. Elde yeterli üretim araçları bulunmasaydı, alıcının tasarrufundaki fazla emek, kullanılabilir olmazdı; onun emek üzerindeki tasarruf hakkı hiçbir işe yaramazdı. Eğer eldeki emekten daha fazla üretim aracı bulunsaydı, bunlar, emekle doyurulmamış olarak kalır, ürüne dönüştürülmezdi.

$P - M < {}^{E}_{\text{Üa}}$ gerçekleşir gerçekleşmez, artık, alıcının elinin altındaki şeyler, yararlı bir nesnenin üretimi için gerekli olan üretim araçları ile emek gücünden ibaret değildir. Hem emek gücünün değerinin yerine koyulması için gerekli olandan daha büyük bir kullanılabilir emek gücüne ya da daha büyük bir emek niceliğine, hem de bu emek miktarının gerçekleştirilmesi ya da nesnelleştirilmesi için gereken üretim araçlarına sahiptir: yani, kendi üretim ögelerinin değerinden daha büyük değerde nesnelerin, ya da, artık değer içeren bir metalar kütlesinin üretim etmenleri elinin altında bulunur. Onun tarafından para biçiminde öndelenmiş olan değer, demek ki, şimdi, (meta biçiminde) artık değer yaratan değer olarak içinde kendisini gerçekleştirebildiği bir doğal biçim almıştır. Bir başka deyişle, bu değer, değer ve artık değer yaratma görevini yerine getirebilen *üretken sermaye* durumunda ya da biçiminde bulunur. Bu biçimdeki sermayeye Ü diyelim.

Ü'nün değeri ise E + Üa değerine, yani E'ye ve Üa'ya dönüştürülmüş olan P'ye eşittir. P, Ü gibi, aynı sermaye değeridir; yalnızca, varoluş bi-

çimi başkadır; yani, para durumundaki ya da para biçimindeki sermaye değeridir: *para-sermaye.*

Bundan ötürü, P – M < $\begin{matrix} E \\ Üa \end{matrix}$, ya da bunun meta alımları toplamını simgeleyen genel biçimi olan P – M, genel meta dolaşımının bu işlemi, aynı zamanda, sermayenin bağımsız devresel sürecinin bir aşaması olarak, sermaye değerinin kendi para biçiminden kendi üretken biçimine dönüşümü, ya da daha kısası, *para-sermaye*nin *üretken sermaye*ye dönüşümüdür. Demek ki, para, devrenin burada ele alınan şeklinde, sermaye değerinin ilk taşıyıcısı olarak, dolayısıyla para-sermaye de, içinde sermayenin öndelendiği biçim olarak görünür.

Sermaye, para-sermaye olarak, örneğimizdeki genel satın alma aracı ve genel ödeme aracı olma işlevleri gibi para işlevlerini yerine getirebildiği bir durumda bulunur. (Emek gücünün başlangıçta satın alınmasına karşın, ödemesinin ancak kullanılmasından sonra yapılması durumunda, para, genel ödeme aracı olarak işlev görür. Üretim araçlarının piyasada hazır durumda bulunmayıp öncelikle sipariş edilmeleri durumunda da, para, P – Üa sırasında, yine ödeme aracı olarak işlev görür.) Bunları yapma gücü, para-sermayenin sermaye olmasından değil, para olmasından kaynaklanır.

Öte yandan, para durumundaki sermaye değeri de, başka hiçbir işlevi değil, yalnızca para işlevlerini yerine getirebilir. Para işlevlerini sermaye işlevleri kılan şey, sermaye hareketinde üstlendikleri belirli rol, dolayısıyla da aynı zamanda, ortaya çıktıkları aşamanın, sermaye devresinin diğer aşamalarıyla bağlantısıdır. Örneğin, burada incelemekte olduğumuz durumda, para, bileşimleri üretken sermayenin doğal biçimini oluşturan metalara dönüştürülür; söz konusu biçim, gizli olarak, potansiyel olarak, kapitalist üretim sürecinin sonucunu daha bu sırada içinde barındırır.

Paranın P – M < $\begin{matrix} E \\ Üa \end{matrix}$'da para-sermaye işlevini gören bir bölümü, bu dolaşımın kendisinin tamamlanmasıyla, sermaye niteliğinin kaybolduğu ve para niteliğinin kaldığı bir işleve bürünür. Para-sermayenin (P) dolaşımı, P – Üa ile P – E'ye, üretim araçları satın alımı ile emek gücü satın alımına bölünür. Bu son süreci kendi başına ele alalım. P – E, kapitalist yönünden, emek gücü satın alımıdır; işçi yönünden, emek gücünün sahibi yönünden, emek gücü (burada emek diyebiliriz, çünkü ücret biçimi varsayılmıştır) satışıdır. Alıcı için P – M (= P – E) olan şey, burada, her satın almada olduğu gibi, satıcı (işçi) için, E – P (= M – P), yani onun emek gücünün satışıdır. Bu, metanın birinci dolaşım aşaması ya da birinci başkalaşımıdır (I. Kitap, Bölüm 3, 2a); emek gücü satıcısı yönünden, metasının para biçimine dönüşmesidir. İşçi, bu şekilde elde

edilen parayı, azar azar, gereksinimlerini gideren bir metalar toplamına, tüketim nesnelerine harcar. Demek ki, metasının toplam dolaşımı, kendisini, E – P – M olarak, yani önce E – P (= M – P) ve ardından P – M olarak, dolayısıyla basit meta dolaşımının genel biçiminde (M – P – M) ortaya koyar; bu genel biçimde, para, yalnızca yok olan dolaşım aracı olarak, yalnızca bir metanın bir başkasıyla mübadelesinin aracısı olarak görünür.

P – E, para-sermayenin üretken sermayeye dönüşümünün karakteristik uğrağıdır; çünkü para biçiminde öndelenen değerin gerçekten de sermayeye, yani artık değer üreten değere dönüşmesinin temel koşuludur. P – Üa, yalnızca, P – E ile satın alınan emek kütlesini gerçekleştirmek için gereklidir. Bu nedenle, P – E, I. Kitabın "Paranın Sermayeye Dönüşümü" başlıklı II. Kısmında bu açıdan ele alınmıştı. Burada ise konuyu, sermayenin görünüş biçimi olarak para-sermayeye özel bir ağırlık vererek, bir başka açıdan daha incelememiz gerekiyor.

P – E, genel olarak, kapitalist üretim tarzı için karakteristik sayılır. Ne var ki, bu durum hiçbir şekilde yukarıda görülmüş olan nedenden, yani, emek gücü alımının bir satın alma sözleşmesi olmasından ve bu sözleşmede, emek gücü fiyatının, bir başka deyişle işçi ücretinin yerine koyulması için gerekenden daha büyük bir emek miktarının sağlanmasının; dolayısıyla da öndelenen değerin sermayeleştirilmesinin ya da aynı anlama gelmek üzere artık değer üretiminin temel koşulu olan artık emeğin sağlanmasının öngörülmesinden kaynaklanmaz. Tersine, biçiminden ötürü, işçi ücreti biçimi altında *parayla* emek satın alınmasından ötürü böyle sayılır ve bu da para ekonomisinin ayırıcı özelliğidir.

Burada karakteristik sayılan şey, biçimin akıl dışı olması da değildir. Aksine, bu akıl dışılık göz ardı edilir. Akıl dışılık şuradadır: Değer oluşturan öge olarak emeğin kendisinin herhangi bir değeri olamaz; dolayısıyla belirli bir nicelikte emeğin de, kendisini onun fiyatıyla, belirli bir nicelikte parayla eş değerli olmasıyla ifade eden herhangi bir değeri olamaz. Ama biliyoruz ki, ücret yalnızca kılık değiştirmiş bir biçimdir; bu biçim altında, emek gücünün örneğin bir günlük fiyatı, kendisini, bir gün boyunca bu emek gücü tarafından gerçekleştirilen emeğin fiyatı olarak ortaya koyar; böylelikle de, bu emek gücünün diyelim 6 saatlik çalışmasıyla üretilen değer, onun on iki saatlik işlevinin ya da çalışmasının değeri olarak ifade edilir.

Emek burada sahibinin metası olarak göründüğünden, para da bundan ötürü alıcı olarak göründüğünden, bir başka deyişle para ilişkisi (yani, insan faaliyetlerinin alınması ve satılması) nedeniyle, P – E, para ekonomisi denen olgunun karakteristik özelliği ya da işareti sayılır. Ama

para çok daha eski dönemlerde, P henüz para-sermayeye dönüşmemişken ya da ekonominin genel karakteri henüz köklü değişikliklere uğramamışken, hizmetler diye anılan etkinliklerin alıcısı olarak görünür.

Ne tür metalara dönüştürüldüğü, para için hiçbir önem taşımaz. Para, düşünsel olarak belirli bir para tutarını temsil ettiklerini, paraya dönüşümlerini beklediklerini ve sahipleri için kullanım değerlerine çevrilebilir oldukları biçimi ancak parayla yer değiştirerek kazandıklarını fiyatlarıyla bile gösteren bütün metaların genel eş değer biçimidir. Demek ki, emek gücü bir kez sahibinin metası olarak piyasaya girdiğinde ve satışı emek karşılığı ödeme biçiminde gerçekleştiğinde, onun alım satımı, herhangi bir başka metanın alım satımından hiçbir yönüyle daha şaşırtıcı görünmez. Burada karakteristik olan şey, emek gücü metasının satın alınabilir olması değil, emek gücünün meta olarak görünmesidir.

$P - M < \genfrac{}{}{0pt}{}{E}{\text{Üa}}$, yani para-sermayenin üretken sermayeye dönüştürülmesi aracılığıyla, kapitalist, nesnel ve kişisel üretim etmenlerinin metalardan oluşması ölçüsünde, bu etmenlerin bağlantısını kurar. Para ilk kez üretken sermayeye dönüştürülüyorsa ya da sahibi için ilk kez para-sermaye olarak işlev görüyorsa, kapitalist, emek gücü satın almadan önce, işyeri binaları, makineler vb. üretim araçları satın almak zorundadır; çünkü emek gücü onun buyruğu altına girer girmez onu emek gücü olarak kullanabilmesi için, üretim araçlarının hazır bulunması gerekir.

Kapitalist açısından konu bu şekilde görünür.

İşçi açısından: Onun emek gücünün üretken şekilde faaliyete geçmesi, ancak, satılması yoluyla üretim araçlarıyla bağlantısının kurulduğu andan itibaren mümkün hâle gelir. Yani, emek gücü, satılmasından önce, üretim araçlarından, faaliyetinin nesnel koşullarından ayrı durumdadır. Bu ayrılık durumunda, ne doğrudan doğruya sahibi için kullanım değerleri üretiminde, ne de satılmaları yoluyla onun geçimini sağlayabilecek olan metaların üretiminde kullanılabilir. Ama satılması yoluyla üretim araçlarıyla bağlantısı kurulur kurulmaz, tıpkı üretim araçları gibi, alıcısının üretken sermayesinin bir bileşeni olur.

Bundan ötürü, para sahibi ile emek gücü sahibi P – E işleminde birbirleriyle yalnızca alıcı ve satıcı olarak ilişkiye giriyor, birbirlerinin karşısına para sahibi ve meta sahibi olarak çıkıyor, dolayısıyla olayın bu yönüyle salt para ilişkisi içinde bulunuyor olsa bile, alıcı, başından itibaren, aynı zamanda, emek gücünün kendi sahibi tarafından üretken biçimde harcanmasının nesnel koşullarını oluşturan üretim araçlarının sahibi olarak ortaya çıkar. Başka bir deyişle, bu üretim araçları, emek gücü sahibinin karşısına başkasının malları olarak çıkar. Öte yandan, emek gücü satıcısı, alıcısının karşısına, gerçekten de üretken sermaye olarak faali-

yet gösterebilmek için onun buyruğu altına girmek, onun sermayesine dâhil olmak zorunda olan, başkasının emek gücü olarak çıkar. Demek ki, kapitalist ile ücretli emekçi arasındaki sınıf ilişkisi, bu ikisi P – E (işçi yönünden E – P) işleminde birbirlerinin karşısına çıktıkları anda, zaten mevcut, zaten varsayılmış durumdadır. Bu bir alım satımdır, para ilişkisidir, ama alıcının kapitalist, satıcının ücretli emekçi olması ön koşuluna dayanan bir alım satımdır ve bu ilişki, emek gücünün gerçekleştirilmesinin koşullarının (geçim araçları ve üretim araçları), başkasının malları olarak, emek gücü sahibinden ayrı olmalarının ürünüdür.

Bu ayrılmanın nasıl ortaya çıktığı bizi burada ilgilendirmiyor. P – E gerçekleşir gerçekleşmez söz konusu ayrılma var olur. Burada bizi ilgilendiren şudur: P – E, para-sermayenin bir işlevi olarak görünüyorsa ya da para, burada, sermayenin varoluş biçimi olarak görünüyorsa, bunun nedeni, kesinlikle, paranın burada yararlı bir etkisi olan insan faaliyeti, bir hizmet için ödeme aracı olarak ortaya çıkmasından ibaret değildir; yani, bu durum, hiçbir şekilde, paranın ödeme aracı olma işlevinden kaynaklanmaz. Paranın bu biçimde harcanabilmesinin tek nedeni, emek gücünün kendi üretim araçlarından (emek gücünün kendisinin üretim araçları olarak geçim araçları dâhil) ayrılmış durumda bulunması ve bu ayrılığın ancak, emek gücünün, üretim araçlarının sahibine satılmasıyla ortadan kalkması; dolayısıyla, sınırları kendi fiyatının yeniden üretimi için gereken emek kütlesiyle hiçbir şekilde çakışmayan emek gücü kullanımının da alıcıya ait olmasıdır. Üretim sürecinde sermaye ilişkisinin ortaya çıkmasının tek nedeni, bu ilişkinin aslen dolaşım işleminde, alıcı ile satıcıyı karşı karşıya getiren farklı temel iktisadi koşullarda, onların sınıf ilişkisinde var olmasıdır. Kendi doğasıyla bu ilişkiyi verili kılan şey, para değildir; tersine, bir salt para işlevini bir sermaye işlevine dönüştürebilen, bu ilişkinin varlığıdır.

Para-sermaye (bununla, şimdilik yalnızca burada karşımıza çıkarken üstlendiği işlev çerçevesinde ilgileniyoruz) hakkındaki görüşler, genellikle, yan yana duran ya da birbirlerine karışan iki yanılgı içerir. Birincisi: Sermaye değerinin para-sermaye olarak yerine getirdiği ve tam da para biçiminde bulunduğu için yerine getirebildiği işlevler, yanlış bir şekilde, bu değerin sermaye olma niteliğinden türetilir; oysa bu işlevler, yalnızca, sermaye değerinin para durumundan, para olarak görünüş biçiminden kaynaklanır. İkincisi, ilkinin tersidir: Para işlevinin onu aynı zamanda bir sermaye işlevi kılan özgül içeriği, paranın doğasından türetilir (dolayısıyla, para, sermayeyle karıştırılır); oysa bu işlev, buradaki P – E işleminde olduğu gibi, salt meta dolaşımında ve buna karşılık gelen para dolaşımında hiçbir şekilde verili olmayan toplumsal koşulların varlığını şart koşar.

Köle alım satımı da biçimi açısından meta alım satımıdır. Ama para, kölelik var olmadan bu işlevi yerine getiremez. Kölelik varsa, o zaman para köle alımına yatırılabilir. Buna karşın, alıcının elindeki para, köleliği mümkün kılmaya hiçbir şekilde yetmez.

Kişinin kendi emek gücünü satmasının (kendi emeğinin satışı ya da ücret biçiminde), yalıtık bir görüngü olarak değil, meta üretiminin toplumsal açıdan belirleyici ön koşulu olarak ortaya çıkması, dolayısıyla para-sermayenin burada ele alınan $P - M < \begin{smallmatrix} E \\ \text{Üa} \end{smallmatrix}$ işlevini toplumsal ölçekte yerine getirmesi, üretim araçları ile emek gücü arasındaki eski bağı çözen tarihsel süreçlerin varlığını gerektirir; bu süreçler, söz konusu üretim araçlarının sahipleri olmayanlar olarak halk kitlesiyle, işçilerle, üretim araçlarının sahipleri olarak çalışmayanları karşı karşıya getirir. Sözü edilen bağın çözülmesinden önceki biçiminde, işçinin kendisi üretim aracı olarak diğer üretim araçlarına mı aitti, yoksa bunların sahibi miydi, konumuz açısından hiçbir önemi bulunmuyor.

Demek ki, burada, $P - M < \begin{smallmatrix} E \\ \text{Üa} \end{smallmatrix}$ işleminin temelinde yatan olgu, bölüşümdür; alışılmış anlamıyla tüketim araçlarının bölüşümü değil, üretim ögelerinin kendilerinin bölüşümüdür; bunlar arasında, nesnel etmenler bir yanda, onlardan yalıtılmış olan emek gücü öbür yanda toplanmıştır.

Dolayısıyla, P – E işleminin bir genel toplumsal işlem hâline gelebilmesi için, üretim araçları, üretken sermayenin nesnel bölümü, işçinin karşısına bu şekilde, sermaye olarak çıkmak zorundadır.

Bir kez yerleşiklik kazanan kapitalist üretimin, gelişimi içinde, bu ayrılığı yeniden üretmekle kalmayıp, genel olarak egemen toplumsal durum hâline gelmesine kadar onu sürekli büyüyen ölçeklerde genişlettiğini daha önce gördük.* Ama sorunun bir başka yönü daha var. Sermayenin oluşabilmesi ve üretimi denetimine alabilmesi için, ticarette, dolayısıyla aynı zamanda meta dolaşımında ve bunun için de meta üretiminde belirli bir gelişme aşamasına ulaşılmış olması gerekir; çünkü nesneler, satılmak için, yani meta olarak üretilmedikleri sürece, meta olarak dolaşıma giremez. Meta üretimi ise ancak kapitalist üretim temelinde, üretimin olağan, başat karakteri olarak görünür.

Köylülerin özgürlüğe kavuşturulması denen olay sonucu topraklarında şimdi zorla çalıştırılan serfler yerine ücretli emekçileri çalıştıran Rus toprak sahipleri iki şeyden yakınıyor: Birincisi, para-sermaye kıtlığından. Örneğin şu söyleniyor: Daha ürün satılmadan, ücretli emekçilere büyük ölçekli ödemelerin yapılması gerekiyormuş ve bunun da ilk

---

* MEW, Band 23, 7. Abschnitt, s. 589-802 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, Yedinci Kısım, s. 543-740]. –*Almanca ed.*

koşulu, yani nakit para yokmuş. Üretimi kapitalistçe yürütmek için, para biçimindeki sermayenin, tam da işçi ücretlerinin ödenmesinde kullanılmak üzere, sürekli elde bulunması gerekir. Yine de toprak sahipleri bu konuda kendilerini avutabilir. Sabreden derviş muradına erer ve sanayici kapitalist yalnızca kendi parasına değil, aynı zamanda *l'argent des autres*'a [başkalarının parasına] hükmeder.

Ama yakınmaların daha tipik olanı ikincisidir: paraya sahip olunsa bile, köy topluluğunun toprak üzerindeki ortak mülkiyeti nedeniyle Rus tarım emekçisi kendi üretim araçlarından tümüyle ayrılmadığından ve dolayısıyla da henüz sözcüğün tam anlamıyla "özgür ücretli emekçi" olmadığından, satın alınacak yeterli miktarda emek gücünü istenen zamanda hazır bulmak mümkün değilmiş. Oysa, özgür ücretli emekçinin toplumsal ölçekte hazır bulunması, P – M'nin, yani paranın metalara dönüşümünün, para-sermayenin üretken sermayeye dönüşümünü temsil etmesinin vazgeçilemez koşuluymuş.

Bundan ötürü, açıktır ki, para-sermaye devresinin formülü olan P – M ... Ü ... M′ – P′, yalnızca, gelişmiş durumdaki kapitalist üretim temeli üzerinde, sermaye devresinin apaçık biçimidir; çünkü bu biçim, ücretli emekçiler sınıfının toplumsal ölçekte hazır bulunmasını şart koşar. Kapitalist üretim, görmüş olduğumuz gibi, yalnızca meta ve artık değer üretmez; ücretli emekçiler sınıfını, hem de durmadan genişleyen ölçekte yeniden üretir ve doğrudan üreticilerin çok büyük çoğunluğunu ücretli emekçilere dönüştürür. Gerçekleşmesi için işçi sınıfının sürekli varlığı birinci ön koşul olduğundan, P – M ... Ü ... M′ – P′, üretken sermaye biçimindeki sermayeyi ve dolayısıyla üretken sermaye devresinin biçimini varsayar.

II. İkinci Aşama. Üretken Sermaye İşlevi

Burada ele alınan sermaye devresi, P – M dolaşım işlemiyle, paranın metalara dönüşmesiyle, yani satın almayla başlar. Dolayısıyla, dolaşımın, karşıt M – P başkalaşımıyla, metaların paraya dönüşümüyle, yani satışla tamamlanması gerekir. Ne var ki, $P - M < \begin{matrix} E \\ Üa \end{matrix}$'nın dolaysız sonucu, para biçiminde öndelenen sermaye değerinin dolaşımının kesintiye uğramasıdır. Sermaye değeri, para-sermayenin üretken sermayeye dönüşümü yoluyla, dolaşımını sürdürmesine izin vermeyen, ama onu tüketime, yani üretken tüketime geçmek zorunda bırakan bir doğal biçim kazanmıştır. Emek gücü kullanımı, yani emek, ancak emek sürecinde gerçekleştirilebilir. Kapitalist, işçiyi yeniden meta olarak satamaz, çünkü işçi onun kölesi değildir ve işçinin emek gücünün belirli bir süreliğine

kullanımından başka hiçbir şeyi satın almış değildir. Öte yandan, emek gücünü, yalnızca, üretim araçlannın onun aracılığıyla meta yaratmalannı sağlayarak kullanabilir. Demek ki, birinci aşamanın sonucu, ikincisine, sermayenin üretken aşamasına giriştir.

Hareket kendisini $P - M < \begin{array}{l} E \\ \text{Üa} \end{array} \ldots \text{Ü}$* şeklinde gösterir; buradaki noktalar, sermayenin dolaşımının kesintiye uğradığını, ama meta dolaşımı alanından üretim alanına geçmesiyle, devresel sürecinin sürdüğünü anlatır. Demek ki, birinci aşama, para-sermayenin üretken sermayeye dönüşümü, yalnızca, ikinci aşamanın, üretken sermaye işlevinin habercisi ve giriş evresi olarak görünür.

$P - M < \begin{array}{l} E \\ \text{Üa} \end{array}$, bu işlemi gerçekleştiren bireyin elinin altında, yalnızca herhangi bir kullanım biçimine sahip değerlerin bulunmasını değil, ama aynı zamanda, o bireyin bu değerlere para biçiminde sahip olmasını, para sahibi olmasını şart koşar. Ne var ki, işlem tam da paranın elden çıkanlmasıyla gerçekleşir; söz konusu birey de ancak, elden çıkarma işleminin kendisi aracılığıyla paranın dolaylı olarak ona geri dönmesi durumunda, para sahibi kalabilir. Ama para ona ancak metalann satışıyla geri gelebilir. Demek ki, bu işlem, onun meta üreticisi olmasını şart koşar.

P – E. Ücretli emekçinin tek geçim kaynağı emek gücü satışıdır. Emek gücünün korunması (işçinin kendisini koruması), günlük tüketimi gerekli kılar. Demek ki, işçinin kendisini koruması için gerekli olan satın almalan (E – P – M ya da M – P – M işlemini) yineleyebilmesi için, emek gücüne yapılan ödemenin sürekli olarak kısa aralıklarla yinelenmesi gerekir. Bundan ötürü kapitalist onun karşısına hep para kapitalisti olarak ve sermayesi de para-sermaye olarak çıkmak zorundadır. Ama öte yandan, dolaysız üreticiler kitlesinin, yani ücretli emekçilerin E – P – M işlemini gerçekleştirebilmesi için, gerekli geçim araçları, onlann karşısına hep satın alınabilir biçimde, yani meta biçiminde çıkmak zorundadır. Yani bu koşullar, ürünlerin metalar olarak dolaşımının, dolayısıyla da meta üretiminin ölçeğinin yüksek bir dereceye ulaşmış olmasını gerektirir. Ücretli emek aracılığıyla üretim genelleşir genelleşmez, meta üretimi, üretimin genel biçimi olmak zorundadır. Meta üretimi de, bir kez genelleşmiş olduğu varsayıldığında, sürekli artan bir toplumsal iş bölümüne, yani, belirli bir kapitalist tarafından meta olarak üretilen ürünlerin giderek daha çok farklılaşmasına, tamamlayıcı üretim süreçlerinin bağımsızlaşmış süreçlere giderek daha büyük ölçüde bölünmesine yol açar. Bu nedenle, P – E hangi derecede gelişirse P – Üa da aynı derecede gelişir; yani, üretim araçlannın üretimi, üretim araçlan olduklan meta-

* MEW, Band 24, s. 79 [elinizdeki kitap, s. 77]. –*Almanca ed.*

ların üretiminden aynı ölçüde ayrılır; ve bu üretim araçları, her meta üreticisinin karşısına, kendisinin üretmediği, ama kendi özel üretim süreci için satın aldığı metalar olarak çıkar. Bunlar, onun üretim dalından tümüyle ayrılmış, bağımsız olarak işletilen üretim dallarından gelir ve bu nedenle satın alınmaları gerekir. Meta üretiminin maddi koşulları, onun karşısına, giderek daha büyük ölçüde, başka meta üreticilerinin ürünleri, metaları olarak çıkar. Kapitalist, aynı ölçüde, para kapitalisti olarak hareket etmek zorundadır, ya da başka bir deyişle, sermayesinin para-sermaye olarak işlev görme zorunluluğunun ölçeği büyür.

Öte yandan: Tam da kapitalist üretimin temel koşulunu (bir ücretli emekçiler sınıfının varlığı) üreten koşullar, her tür meta üretiminin kapitalist meta üretimine geçişini hızlandırır. Kapitalist meta üretimi, geliştiği ölçüde, en başta üreticinin kendi dolaysız gereksinimlerini karşılamayı gözeten, yalnızca ürün fazlasını metaya dönüştüren daha eski bütün üretim biçimleri üzerinde parçalayıcı ve çözücü etkide bulunur. Başlangıçta üretim tarzının kendisine görünüşte dokunmadan, ürünün satılmasını temel dert hâline getirir; örneğin, kapitalist dünya ticaretinin Çinliler, Hintliler, Araplar vb. halklar üzerindeki ilk etkisi bu olmuştu. Ama ikincisi, kök saldığı her yerde, ister üreticilerin kendi başlarına çalışmalarına, isterse yalnızca ürün fazlasının meta olarak satışına dayanıyor olsunlar, bütün meta üretimi biçimlerini yıkar. Önce meta üretimini evrenselleştirir ve ardından her tür meta üretimini adım adım kapitalist meta üretimine dönüştürür.[3]

Toplumsal üretim biçimi hangisi olursa olsun, üretim etmenleri her zaman işçiler ve üretim araçlarıdır. Ne var ki, birbirlerinden ayrılmaları durumunda, her iki etmen de yalnızca potansiyel üretim etmenleridir. Üretimin gerçekleşebilmesi için, bunların birleşmesi gerekir. Toplum yapısının farklı iktisadi çağlarını birbirlerinden ayıran, bu birleşmenin özel gerçekleşme biçimidir. Gözden geçirmekte olduğumuz örnekte özgür emekçinin kendi üretim araçlarından ayrılmışlığı verili kalkış noktasıdır; bu ikisinin ne şekilde ve hangi koşullar altında kapitalistin elinde, sermayesinin üretken varoluş tarzı olarak birleştiğini ise görmüş bulunuyoruz. Bu şekilde bir araya getirilmiş kişisel ve maddi meta yaratıcılarının birlikte girdikleri gerçek sürecin, üretim sürecinin kendisi, bu nedenle, bir sermaye işlevi (bu eserin birinci kitabında doğası ayrıntılı olarak açıklanmış bulunan kapitalist üretim süreci) olur. Meta üretimi yapan her işletme aynı zamanda emek gücünün sömürüldüğü bir işletme hâline gelir; ama yalnızca kapitalist meta üretimi, çığır açıcı bir sömürü tarzı olur; kapitalist meta üretimi, tarihsel gelişimi içinde, emek

3 Buraya dek VII. Elyazması. Buradan başlayarak VI. Elyazması.

sürecinin örgütlenmesi ve olağanüstü teknik ilerleme aracılığıyla toplumun tüm iktisadi yapısını baştan sona değiştirir ve daha önceki tüm çağları gölgede bırakır.

Üretim araçları ve emek gücü, öndelenen sermaye değerinin varoluş biçimleri olmaları ölçüsünde, üretim süreci sırasında değerin oluşturulmasında ve dolayısıyla da artık değerin yaratılmasında oynadıkları farklı rollere göre, değişmez sermaye ve değişir sermaye olarak ayrılır. Ayrıca, üretken sermayenin farklı bileşenleri olarak birbirlerinden ayrıldıkları bir başka nokta, kapitalistin mülkiyeti altındaki üretim araçlarının, üretim sürecinin dışında da onun sermayesi olarak kalmasına karşın, emek gücünün, yalnızca aynı üretim süreci içinde, bir bireysel sermayenin varoluş biçimi hâline gelmesidir. Emek gücü, yalnızca satıcısının, ücretli emekçinin elindeyken metaysa; diğer taraftan, yalnızca alıcısının, onu bir süreliğine kullanma hakkını edinen kapitalistin elinde sermaye hâline gelir. Üretim araçlarının kendileri, ancak, üretken sermayenin kişisel varoluş biçimi olarak emek gücünü kapsayabilir duruma geldikleri andan itibaren, üretken sermayenin nesnel biçimleri ya da üretken sermaye olur. Demek ki, insan emek gücü doğası gereği ne kadar sermayeyse, üretim araçları da doğaları gereği ancak o kadar sermayedir. Bunlar, bu özgül toplumsal karakteri yalnızca belirli, tarihsel olarak gelişmiş koşullar altında kazanır; değerli madenlere para damgasının ya da hatta paraya para-sermaye damgasının yalnızca bu tür koşullar altında vurulması örneklerinde olduğu gibi.

Üretken sermaye, işlevlerini yerine getirirken, onları daha yüksek değerde bir ürün kütlesine çevirmek için, kendi bileşenlerini tüketir. Emek gücü yalnızca üretken sermayenin organlarından biri olarak faaliyet gösterdiğinden, onun artık emeğiyle yaratılan ve üretken sermayenin bileşenlerinin değerine ek olarak ortaya çıkan ürün değeri fazlası da sermayenin meyvesidir. Emek gücünün artık emeği, sermayenin bedava emeğidir ve bu nedenle de kapitalist için artık değer, karşılığında bir eş değer ödemediği bir değer oluşturur. Bundan ötürü ürün yalnızca meta değil, artık değerle döllenmiş metadır. Metanın değeri = Ü + m, metanın üretimi sırasında tüketilen üretken sermayenin (Ü) değeri artı onun tarafından yaratılan artık değer (m). Diyelim bu meta, yapımında 372 sterlin değerinde üretim araçları ile 50 sterlin değerinde emek gücü tüketilmiş olan 10 000 libre iplikten oluşsun. İplik yapım süreci sırasında iplikçiler kendi emekleriyle tüketilen 372 sterlin tutarındaki değeri ipliğe aktarmış ve aynı zamanda, harcadıkları emekle orantılı olarak, ortaya diyelim 128 sterlinlik bir yeni değer çıkarmış olsun. 10 000 libre iplik bu nedenle 500 sterlinlik bir değerin taşıyıcısıdır.

III. Üçüncü Aşama. M′ – P′

Metalar, öncesinde değerlenmiş olan sermaye değerinin, dolaysız olarak üretim sürecinin kendisinden türeyen işlevsel varoluş biçimi olarak *meta-sermaye* hâline gelir. Meta üretimi tüm toplumda kapitalistçe yürütülseydi, ister ham demir isterse Brüksel danteli, ister sülfürik asit isterse yaprak sigarası olsun her meta, daha baştan bir meta-sermayenin ögesi olurdu. Bir yığın metadan, özelliklerinden ötürü hangilerinin sermaye katında yer alacakları, hangilerinin sıradan metalar olarak hizmet edecekleri sorunu, skolastik iktisadın kendi icadı olan tatlı belalardan biridir.

Meta biçimindeki sermaye, meta işlevlerini yerine getirmek zorundadır. Sermayeyi oluşturan ve daha baştan piyasa için üretilen nesneler, satılmak, paraya çevrilmek, dolayısıyla M – P hareketini tamamlamak zorundadır.

Kapitalistin metası 10 000 libre pamuk ipliği olsun. İplik yapımı sürecinde 372 sterlin değerinde üretim aracı tüketilmiş ve 128 sterlinlik bir yeni değer yaratılmış olsa, bu durumda iplik, kendisinin aynı tutardaki fiyatıyla ifade edilen 500 sterlinlik bir değerde olur. Bu fiyat, M – P satışıyla gerçekleşsin. Meta dolaşımı olan her yerde görülen bu basit işlemi aynı zamanda bir sermaye işlevi yapan şey nedir? Bu işlem sırasında gerçekleşen ve kullanım karakteriyle (kullanım nesnesi olarak meta, alıcının eline geçer) ya da değeriyle ilgili (değer, büyüklük değişikliğine uğramaz) bir değişiklik değil, yalnızca bir biçim değişikliği. Başlangıçtaki varoluş biçimi iplikti, şimdiki varoluş biçimi para. Böylece, birinci aşama (P – M)* ile sonuncu aşama (M – P) arasında temel bir ayrım ortaya çıkar. Bunların ilkinde, öndelenen para, dolaşım aracılığıyla özgül kullanım değerli metalara çevrildiği için, para-sermaye olarak işlev görür. Öbüründe meta, yalnızca, dolaşımı henüz başlamadan önce, üretim sürecinden çıkarken sermaye karakterini hazır şekilde getirdiği ölçüde, sermaye olarak işlev görebilir. İplik yapım süreci sırasında iplikçiler 128 sterlin tutarında değer yaratmıştı. Bunun diyelim 50 sterlini, yalnızca kapitalistin emek gücü için yaptığı harcamayı karşılayan bir eş değer, arta kalan 78 sterlini ise (%156'lık bir emek gücü sömürüsü oranıyla) artık değeri oluşturur. Demek ki, 10 000 libre ipliğin değeri, birincisi, değişmeyen bölümü 372 sterlin, değişen bölümü 50 sterlin, toplamı 422 sterlin = 8440 libre iplik olan, tüketilmiş üretken sermayenin (Ü) değerini içerir. Ama üretken sermayenin (Ü) değeri, M'ye, onun P – M aşama-

---

* 1. ve 2. baskılarda: M – P; Engels'in hazırladığı baskı örneğine göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

sında kapitalistin karşısına satıcılarının ellerindeki metalar olarak çıkmış olan bileşenlerinin değerine eşittir. – İpliğin değeri, ikinci olarak da, 78 sterlin = 1560 libre ipliklik bir artık değer içerir. 10 000 libre ipliğin değer ifadesi olarak M, demek ki, M + ΔM'ye, yani M ile, başlangıçtaki M özgün değeriyle şimdi aynı meta biçiminde bulunduğu için w† diyeceğimiz bir M artışının (= 78 sterlin) toplamına eşittir. Yani, 10 000 libre ipliğin değeri = 500 sterlin, M + w = M´ ile gösterilir. 10 000 libre ipliğin değer ifadesi olarak M'yi M´ yapan şey, onun mutlak değer büyüklüğü (500 sterlin) değildir; çünkü M´, herhangi bir metalar toplamının değer ifadeleri olarak bütün öteki M'lerde olduğu gibi, kendisinde nesnelleşmiş olan emeğin büyüklüğüyle belirlenir. Bu şey, onun göreli değer büyüklüğü, yani onun üretiminde tüketilen üretken sermayenin (Ü) değeriyle karşılaştırmalı değer büyüklüğüdür. M´, bu değeri ve ona ek olarak üretken sermaye tarafından sağlanan artık değeri içerir. M´'nün değeri daha büyük, sermaye değerinden söz konusu w artık değeri kadar daha fazladır. 10 000 libre iplik, değerlenmiş, bir artık değerle zenginleştirilmiş sermaye değerinin taşıyıcısıdır ve kapitalist üretim sürecinin ürünü olarak böyledir. M´, bir değer oranını, meta-ürünün değerinin onun üretimi sırasında harcanmış sermayenin değerine oranını, yani değerinin sermaye değeri ve artık değerden oluşan bileşimini ifade eder. 10 000 libre iplik, yalnızca, üretken sermayenin (Ü) dönüşmüş biçimi olarak, dolayısıyla ilk olarak sadece bu bireysel sermayenin devresinde var olan, ya da sermayesiyle iplik üretmiş bulunan kapitalist için var olan bir bağlamda, meta-sermayedir (M´). 10 000 libre ipliği değer taşıyıcısı olarak meta-sermayeye çeviren şey, deyim yerindeyse, bir dış ilişki değil, yalnızca bir iç ilişkidir; iplik, kendisindeki kapitalist doğum izini, değerinin mutlak büyüklüğünde değil, bunun göreli büyüklüğünde, kendi içerdiği üretken sermayenin metalara dönüştürülmesinden önce taşımakta olduğu değer büyüklüğüyle karşılaştırmalı değer büyüklüğünde taşır. Bundan ötürü, 10 000 libre iplik kendi 500 sterlinlik değerine satılıyorsa, bu dolaşım işlemi, kendi başına alındığında, M – P'den, aynı kalmakta olan bir değerin meta biçiminden çıkıp para biçimine girmesinden başka bir şey değildir. Ama bir bireysel sermaye devresinin özel aşaması olarak aynı işlem, metayla taşınan 422 sterlin tutarındaki sermaye değeri, artı, yine metayla taşınan 78 sterlinlik artık değerin gerçekleşmesi, yani M´ – P´, meta-sermayenin kendi meta biçiminden çıkıp para biçimine dönüşmesidir.[4]

† Almanca metinde, "Ware" (meta) sözcüğünün ilk harfinin küçük hâli olan "w". Bu çeviride "artık değer" (*Mehrwert*) teriminin kısaltması olarak "m" kullanıldığından, karıştırılmamaları için, aynı şekilde bırakıldı. –*Türkçe ed.*

4 Buraya dek VI. Elyazması. Buradan başlayarak V. Elyazması.

Bu durumda M′'nün işlevi, her meta-ürünün işlevidir: paraya dönüşmek, satılmak, M – P dolaşım aşamasından geçmek. Şimdi değerlenmiş olan sermaye, meta-sermaye biçiminde kaldıkça, piyasada hareketsiz durduğu sürece, üretim süreci de hareketsizdir. Meta-sermaye ne ürün yaratıcısı olarak, ne de değer yaratıcısı olarak iş görür. Sermayenin meta biçiminden ayrılıp para biçimini alırken gösterdiği farklı hızlara ya da satışın çabukluğuna göre, aynı sermaye değeri, ürün ve değer yaratıcısı olarak çok farklı derecelerde hizmet eder ve yeniden üretim ölçeği çok farklı derecelerde genişler ya da daralır. Verili bir sermayenin etkinlik derecesinin, üretim sürecinin, sermayenin kendi değer büyüklüğünden belli bir derecede bağımsız olan güçlerine bağlı olduğu, Birinci Kitapta gösterilmişti.* Burada görülüyor ki, dolaşım süreci, sermayenin etkinlik derecesini, genişlemesini ve daralmasını belirleyen yeni, sermayenin değer büyüklüğünden bağımsız güçleri harekete geçirmektedir.

Değerlenmiş sermayenin taşıyıcısı olarak M′ meta kütlesi, ayrıca, bir bütün olarak, M′ – P′ başkalaşımını geçirmek zorundadır. Satılan miktar burada temel belirleyici olur. Tek tek metalar artık yalnızca toplam kütlenin tamamlayıcı parçaları olarak görünür. 500 sterlinlik değerin bulunduğu yer, 10 000 libre ipliktir. Kapitalist, bunun yalnızca 7440 libresini değeri olan 372 sterline satmayı başarırsa, yalnızca değişmez sermayesinin değerini, harcanmış olan üretim araçlarının değerini yerine koymuş olur; 8440 libresini satabilirse, yalnızca öndelenmiş olan toplam sermayenin değer büyüklüğünü yerine koymuş olur. Artık değer gerçekleştirmek için, daha fazlasını satmak zorundadır; 78 sterlinlik (= 1560 libre iplik) artık değerin tamamını gerçekleştirmek için, 10 000 libre ipliğin hepsini satmalıdır. Yani, 500 sterlin tutarındaki parayla, yalnızca satılmış olan metalar karşılığında bir eş değer elde etmiş olur; dolaşım içindeki işlemi, basitçe M – P'dir. İşçilerine 50 sterlin yerine 64 sterlin ücret ödemiş olsaydı, artık değeri 78 sterlin yerine yalnızca 64 sterlin ve sömürü derecesi %156 yerine yalnızca %100 olurdu; ama ipliğinin değeri değişmeden kalırdı; sadece farklı parçaları arasındaki oran değişik olurdu; M – P dolaşım işlemi, yine eskisi gibi 10 000 libre ipliğin 500 sterline, yani değerine satılması olurdu.

M′ = M + w (= 422 sterlin + 78 sterlin). – M, Ü'nün değerine ya da üretken sermayeye eşittir, ve bu, P – M'de, yani üretim araçlarının satın alımında öndelenmiş olan, örneğimizde 422 sterlin tutan P'nin değerine eşittir. Meta kütlesi değerine satılırsa, bu durumda M = 422 sterlin, ve

---

* MEW, Band 23, s. 629-631 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 582-585]. *–Almanca ed.*

w = 78 sterlin, yani 1560 libre iplikten oluşan artık ürünün değeri olur. w'yi para olarak ifade edip p dersek, M´ – P´ = (M + w) – (P + p) olur ve dolayısıyla P – M ... Ü ... M´ – P´ devresi açılmış şekliyle P – M < $\genfrac{}{}{0pt}{}{E}{Ü_a}$ ... Ü ... (M + w) – (P + p) hâlini alır.

Birinci aşamada kapitalist, kullanım nesnelerini asıl meta piyasasından ve emek piyasasından çeker; üçüncü aşamada metaları geri sürer; ama yalnızca *bir* piyasaya, asıl meta piyasasına. Ama metaları aracılığıyla, başlangıçta sürmüş olduğundan daha fazla değeri piyasadan çekiyorsa, bunun tek nedeni, başlangıçta çekmiş olduğundan daha büyük bir meta değerini piyasaya sürmesidir. P değerini piyasaya sürmüş ve M eş değerini çekmişti; M + w'yi piyasaya sürer ve P + p eş değerini çeker. – P, örneğimizde, 8440 libre ipliğin değerine eşitti; ama piyasaya 10 000 libre iplik sürer, yani ondan almış olduğundan daha büyük bir değeri ona verir. Öte yandan, bu büyümüş değeri sürmesinin tek nedeni, üretim sürecinde emek gücünü sömürerek, (ürünün, artık üründe ifade edilen, özdeş parçalarından biri olarak) artık değer üretmiş olmasıdır. Meta kütlesi, yalnızca bu sürecin ürünü olarak, meta-sermayedir, değerlenmiş sermaye değerinin taşıyıcısıdır. M´ – P´ işleminin tamamlanmasıyla, hem öndelenen sermaye değeri hem de artık değer gerçekleşir. Her ikisinin gerçekleşmesi, M´ – P´ ile gösterilen bir dizi satışla ya da toplam meta kütlesinin bir çırpıda satılmasıyla aynı anda olur. Ne var ki aynı M´ – P´ dolaşım işlemi, sermaye değeri ve artık değerin her biri için kendi dolaşımlarındaki farklı bir aşamayı, onlar tarafından dolaşım sınırları içinde gerçekleştirilecek olan başkalaşımlar dizisinin farklı bir kesitini ifade ettiği ölçüde, sermaye değeri ve artık değer için farklıdır. w, yani artık değer, ancak üretim sürecinin içinde dünyaya gelmişti. Dolayısıyla o, meta piyasasında ve meta biçiminde ilk kez boy göstermektedir; bu, onun birinci dolaşım biçimidir ve bundan ötürü w – p işlemi de onun birinci dolaşım işlemi ya da birinci başkalaşımıdır; dolayısıyla, henüz, karşıt dolaşım işlemiyle ya da ters yöndeki p – w başkalaşımıyla tamamlanması gerekir.[5]

M sermaye değerinin aynı M´ – P´ dolaşım işleminde gerçekleştirdiği ve kendisi için M – P dolaşım işlemi demek olan (burada M, Ü'ye, başlangıçta öndelenmiş olan P'ye eşittir) dolaşımda durum başkadır. Sermaye değeri, kendi birinci dolaşım işlemini P, para-sermaye olarak açmıştır ve M – P işlemiyle aynı biçime geri döner; dolayısıyla dolaşımın her iki karşıt aşamasından, 1) P – M aşamasından ve 2) M – P aşamasından geçmiştir ve bir kez daha, aynı devresel sürece yeniden başlayabi-

5 Sermaye değeri ile artık değeri nasıl ayırırsak ayıralım, bu söylenen geçerlidir. 10 000 libre iplikte 1560 libre = 78 sterlinlik artık değer bulunur, ama 1 libre iplik = 1 şilinde de 2,496 ons = 1,872 penilik artık değer bulunur.

leceği biçimde bulunur. Artık değer için meta biçiminden para biçimine birinci dönüşüm olan şey, sermaye değeri için kendi ilk para biçimine geri dönüş ya da yeniden dönüşümdür.

Para-sermaye, $P - M < \begin{smallmatrix} E \\ \text{Üa} \end{smallmatrix}$'yla, eşit değerli bir meta toplamına, E ve Üa'ya çevrilmişti. Bu metalar yeniden metalar olarak, satış nesneleri olarak işlev görmez. Onların değeri şimdi kendilerini satın alan kişinin, kapitalistin elinde, onun üretken sermayesinin (Ü) değeri olarak var olur. Ve Ü işleviyle, üretken tüketimle, bu metalar, üretim araçlarından maddi olarak farklı türden bir metaya, içinde değerlerinin korunmakla kalmayıp çoğaldığı, 422 sterlinden 500 sterline yükseldiği bir metaya, ipliğe dönüştürülür. Bu gerçek başkalaşım aracılığıyla, P – M birinci aşamasında piyasadan çekilen metaların yerini, artık, meta olarak işlev görmeleri, paraya dönüştürülmeleri ve satılmaları gereken, maddi içerikleri ve değerleri farklı metalar alır. Bundan ötürü, üretim süreci, yalnızca, sermaye değerinin, buraya dek sadece P – M birinci aşaması geçilmiş olan dolaşım sürecinin kesintiye uğraması olarak görünür. Üretim süreci, ikinci ve sonlandırıcı M – P aşamasını, M'nin maddi içeriği ve değeri değiştikten sonra geçer. Ama sermaye değeri, kendi başına ele alındığı ölçüde, yalnızca, üretim sürecindeki kullanım biçiminin bir değişimine maruz kalmıştır. Daha önce E ve Üa biçimindeki 422 sterlinlik değerken, şimdi 8440 libre ipliğin 422 sterlinlik değeridir. Dolayısıyla, artık değerinden ayrı olarak sermaye değerinin sadece dolaşım sürecindeki her iki aşamasını ele alırsak, bu durumda sermaye değeri, 1) P – M ve 2) M – P aşamalarından geçer; buradaki ikinci M, değişmiş bir kullanım biçimine, ama birinci M ile aynı değere sahiptir; demek ki burada P – M – P söz konusudur ve bu dolaşım biçimi, metanın karşıt yönlerdeki çifte yer değiştirmesi aracılığıyla (paradan metaya dönüşüm ve metadan paraya dönüşüm), kaçınılmaz olarak, para olarak öndelenmiş olan değerin kendi para biçimine geri dönüşünü, yani yeniden paraya dönüşümünü gerekli kılar.

Para olarak öndelenmiş olan sermaye değeri için ikinci ve sonlandırıcı başkalaşım, para biçimine geri dönüş demek olan aynı M′ – P′ dolaşım işlemi, meta-sermaye tarafından eş zamanlı olarak birlikte taşınan ve onun para biçimine çevrilmesi aracılığıyla aynı anda gerçekleştirilen artık değer için, birinci başkalaşım, meta biçiminden para biçimine dönüşüm, M – P, yani birinci dolaşım aşamasıdır.

Dolayısıyla burada belirtilmesi gereken iki şey var. Birincisi: Sermaye değerinin başlangıçtaki para biçimine en sonunda yeniden dönüşümü, meta-sermayenin bir işlevidir. İkincisi: Bu işlev, artık değerin başlangıçtaki meta biçiminden para biçimine ilk biçimsel dönüşümünü içerir.

Para biçimi demek ki burada ikili bir rol oynamaktadır; o, bir yandan, başlangıçta para olarak öndelenmiş olan bir değerin geri dönen biçimi, dolayısıyla, süreci açmış olan değer biçimine geri dönüştür; öte yandan ise o, başlangıçta dolaşıma meta biçiminde giren bir değerin birinci dönüşmüş biçimidir. Meta-sermayeyi oluşturan metalar, burada varsayıldığı gibi, değerleri üzerinden satılırsa, M + w, eşit değerdeki P + p'ye dönüşür; gerçekleştirilmiş olan meta-sermaye, şimdi kapitalistin elinde bu P + p (422 sterlin + 78 sterlin = 500 sterlin) biçiminde var olur. Sermaye değeri ve artık değer şimdi para olarak, yani genel eş değer biçiminde elde bulunur.

Demek ki, sürecin sonunda sermaye değeri yeniden aynı biçimde, sürece girdiği biçimde bulunmaktadır; dolayısıyla süreci para-sermaye olarak yeni baştan açabilir ve yeni bir süreçten geçebilir. Tam da bu sürecin başlangıç ve son biçimi para-sermaye (P) olduğu için, devresel sürecin bu biçimine para-sermaye devresi diyoruz. Sürecin sonunda değişen, öndelenmiş olan değerin biçimi değil, yalnızca büyüklüğüdür.

P + p, belirli bir büyüklükteki bir para tutarından, örneğimizde 500 sterlinden başka bir şey değildir. Ne var ki, sermaye devresinin sonucu olarak, gerçekleştirilmiş meta-sermaye olarak, bu para tutarı sermaye değerini ve artık değeri içerir; ve dahası, bu ikisi artık iplikte olduğu gibi tek bir bütün oluşturmamakta, yan yana durmaktadır. Bunların gerçekleşmesi, her ikisine bağımsız para biçimini vermiştir. Bunun $\frac{211}{250}$'si 422 sterlinlik sermaye değeri, $\frac{39}{250}$'si 78 sterlinlik artık değerdir. Meta-sermayenin gerçekleşmesiyle sağlanan bu ayrılma, biraz sonra sözünü edeceğimiz biçimsel içeriğe sahip olmakla kalmaz; p'nin P'ye tümüyle ya da kısmen katılmasına ya da hiç katılmamasına, yani öndelenen sermaye değerinin bileşeni olarak işlev görmeye devam edip etmemesine bağlı olarak, sermayenin yeniden üretim sürecinde önem kazanır. p ve P, tümüyle farklı dolaşımlardan da geçebilir.

Sermaye, P′′nde, yeniden başlangıçtaki P biçimine, kendisinin para biçimine geri dönmüştür; ama bu biçim, onun sermaye olarak gerçekleşmiş olduğu biçimdir.

Burada, öncelikle nicel bir fark var. Başlangıçta, 422 sterlinlik P vardı; şimdi, 500 sterlinlik P′ var; ve bu ayrım, P ... P′ ile, yani devrenin, hareketleri yalnızca ... noktalarıyla gösterilen nicel açıdan farklı uçlarıyla anlatılır. P′ > P, ve P′ – P = m, yani artık değer. – Ama söz konusu P ... P′ devresinin sonucu olarak artık yalnızca P′ vardır; bu, devrenin oluşum sürecinin, içinde son bulduğu üründür. P′, artık, kendisini ortaya çıkarmış olan hareketten bağımsız olarak, kendi başına var olur. Hareket sona ermiş, onun yerinde P′ kalmıştır.

Ne var ki, P + p olarak P′, 422 sterlinlik öndelenmiş sermaye artı bundaki 78 sterlinlik bir artış olarak 500 sterlin, aynı zamanda nitel bir ilişki çıkarır karşımıza; bu nitel ilişkinin kendisi, yalnızca aynı isimli bir tutarın parçaları arasındaki ilişki olarak, dolayısıyla bir nicel oran olarak var olsa bile. P, şimdi yeniden kendi ilk biçiminde (422 sterlin) bulunan öndelenmiş sermaye, gerçekleştirilmiş sermaye olarak var olur şimdi. Kendisini korumakla kalmamış, aynı zamanda, *kendisindeki* bir çoğalış, *kendi* meyvesi, kendi doğurduğu bir artış olan p′den (78 sterlin) sermaye olarak farklılaşarak, kendisini sermaye olarak gerçekleştirmiştir. Sermaye olarak gerçekleşmiştir, çünkü, değer doğurmuş değerdir. P′, sermaye ilişkisi olarak var olur; P, artık salt para olarak görünmez; kendi değerini artırmış bir değer olan, yani aynı zamanda kendi değerini artırma, kendi sahip olduğu değerden daha fazla değer doğurma özelliğine de sahip olan para-sermaye sayılır, açıkça. P, kendi konumunu belirleyen, bir neden olan kendisi üzerinde etkide bulunan, gerekçesini kendisinin oluşturduğu bir sonuç olan bir başka parçayla, yani P′ ile ilişkisi aracılığıyla sermaye sayılır. Böylece, P′, kendi içinde farklılaşmış, işlevsel (kavramsal) olarak kendi içinde ayrılan, sermaye ilişkisini ifade eden değerler toplamı olarak görünür.

Ne var ki bu, sonucu olduğu sürecin aracılığı olmadan, yalnızca sonuç olarak ifade edilmiştir.

Değer parçaları olarak değer parçaları, nitel açıdan birbirlerinden farklılaşmaz; bunun istisnası, farklı nesnelerin, somut şeylerin değerleri olarak, yani farklı kullanım biçimlerinde, dolayısıyla da farklı meta cisimlerinin değerleri olarak ortaya çıkmaları ölçüsünde gösterdikleri farklılaşmadır; bu sonuncusu, salt değer parçaları olarak bunların kendilerinden kaynaklanmayan bir farktır. Metaların tüm farklılıkları parada silinir, çünkü para, tüm metaların ortak eş değer biçimidir. 500 sterlinlik bir para tutarı, bir sürü 1 sterlinlik aynı isimli ögeden oluşur. Bu para tutarının basit varlığında, kaynağı ile arasındaki tüm bağlar silinmiş ve sermayenin farklı bileşenlerinin üretim sürecinde sahip oldukları özgül farkın tüm izleri ortadan kalkmış olduğundan, fark, artık yalnızca, 422 sterlinlik bir anaparanın (İngilizcede *principal*) = öndelenmiş sermayenin kavramsal biçimi ile 78 sterlinlik bir fazla değer tutarı arasındadır. Diyelim ki, P′ = 110 sterlin ve bunun içinde 100 = P (anapara) ve 10 = m (artık değer) olsun. 110 sterlinlik tutarın her iki kurucu parçası arasında mutlak türdeşlik, yani kavramsal farksızlık söz konusudur. Herhangi bir 10 sterlin, ister öndelenmiş 100 sterlinlik anaparanın $^1/_{10}$′u, isterse bunu aşan 10 sterlinlik fazla olsun, 110 sterlinlik toplam tutarın her zaman $^1/_{11}$′idir. Bundan ötürü anapara ve fazla tutarı, sermaye ve artık tutar,

toplam tutarın kesirleri olarak ifade edilebilir; örneğimizde, $^{10}/_{11}$ ana parayı ya da sermayeyi, $^{1}/_{11}$ artık tutarı oluşturur. Dolayısıyla, bu ifade, gerçekleşmiş olan sermayenin sürecin sonunda kendi para ifadesiyle göründüğü sermaye ilişkisinin anlamsız ifadesidir.

Kuşkusuz, bu söylenen M´ (= M + w) için de geçerlidir. Ancak burada şu fark vardır: İçinde M'nin ve w'nin yine yalnızca aynı türdeş meta kütlesinin orantılı değer parçaları oldukları M´, dolaysız ürünü olduğu kendi kaynağı Ü'ye işaret ederken, dolaysız olarak dolaşımdan çıkagelen bir biçim olan P´'nde, Ü ile doğrudan ilişki yok olmuştur.

P´, değerlenmiş sanayi sermayesinin parasal ifadesi olarak sabitlenmek yerine, para-sermaye olarak yeniden etkin biçimde işlev görmeye başladığında, P´'nün içerdiği, anapara ve artış tutarı arasındaki anlamsız ayrım, P ... P´ hareketinin sonucunu ifade ettiği ölçüde, hemen ortadan kalkar. Para-sermaye devresi (P´ şimdi P olarak işlev görüyor olsa bile) hiçbir zaman P´ ile başlayamaz, yalnızca P ile başlayabilir; yani, hiçbir zaman sermaye ilişkisinin ifadesi olarak başlayamaz ve yalnızca, sermaye değerinin öndelenme biçimi olarak başlayabilir. 500 sterlin, değerini yeni baştan çoğaltmak için, yeniden sermaye olarak öndelenir öndelenmez, geri dönüş noktası değil başlangıç noktasıdır. 422 sterlinlik bir sermaye yerine şimdi 500 sterlinlik bir sermaye, öncekinden daha fazla para, daha fazla sermaye değeri öndelenmiştir; ama iki bileşen arasındaki ilişki ortadan kalkmıştır; ne de olsa, başlangıçta, 422 sterlin yerine 500 sterlinlik bir tutar da sermaye olarak işlev görebilirdi.

P´ olarak ortaya çıkmak para-sermayenin etkin bir işlevi değildir; P´ olarak ortaya çıkması, asıl olarak M´'nün bir işlevidir. 1) M_1 – P, 2) P – M_2 basit meta dolaşımında bile, P, ancak ikinci P – M_2 işleminde etkin biçimde işlev görür; onun P olarak ortaya çıkması, yalnızca birinci işlemin sonucudur; ancak bu işlem sayesinde, P, M_1'in dönüşmüş biçimi olarak sahneye çıkar. P´'nün içerdiği sermaye ilişkisi, yani sermaye değeri olan bir parçasının, onun değer artışı olan öteki parçasıyla ilişkisi, kuşkusuz, P ... P´ devresinin sürekli yinelenmesi sonucu P´'nün biri sermaye dolaşımı, öbürü artık değer dolaşımı olan iki dolaşıma bölünmesi, dolayısıyla iki parçanın (P ve p'nin) yalnızca nicel açıdan değil nitel açıdan da farklı işlevleri yerine getirmeleri ölçüsünde, işlevsel anlam kazanır. Dolayısıyla her iki parça, P ve p, yalnızca nicel olarak değil, nitel olarak da farklı işlevleri yerine getirir. Ama P ... P´ biçimi, kendi başına ele alındığında, kapitalistin tüketimini içermez; onun açıkça içerdiği, birikimin kendisini her şeyden önce sürekli yeniden öndelenen para-sermayenin dönemsel artışıyla ifade etmesi ölçüsünde, yalnızca, öz değerlenme ve birikimdir.

P´ = P + p, sermayenin anlamsız biçimi olsa bile, aynı zamanda, kendi gerçekleşmiş biçiminde, öncelikle, para doğurmuş para olarak, para-sermayedir. Ama bunu, para-sermayenin P – M < $\begin{matrix}\text{E}\\ \text{Üa}\end{matrix}$ birinci aşamasındaki işlevinden ayrı tutmak gerekir. Bu birinci aşamadaki P, para olarak dolaşır. Para-sermaye olarak işlev görmesinin tek nedeni, yalnızca kendi para durumundayken, bir para işlevi görebilmesi, karşısında metalar olarak yer alan P ögelerine, E'ye ve Üa'ya dönüşebilmesidir. Bu dolaşım işleminde yalnızca para olarak işlev görür; ama bu işlem, süreç içindeki sermaye değerinin ilk aşaması olduğundan, satın alınan E ve Üa metalarının özgül kullanım biçimi sayesinde, aynı zamanda para-sermaye işlevidir. Buna karşılık, sermaye değeri (P) ile bunun yarattığı artık değerden (p) oluşan P´, değerlenmiş sermaye değerini, amacı ve sonucu, sermayenin toplam devresel sürecinin işlevini ifade eder. Onun bu sonucu para biçiminde, gerçekleştirilmiş para-sermaye olarak ifade etmesi, onun sermayenin para biçimi, *para*-sermaye olmasından kaynaklanmaz; tersine, onun para-*sermaye*, para biçimindeki sermaye olmasından, sermayenin süreci bu biçimde açmış, para biçiminde öndelenmiş bulunmasından kaynaklanır. Para biçimine geri dönüş, görmüş olduğumuz gibi, para-sermayenin bir işlevi değil, meta-sermayenin (M´) bir işlevidir. Oysa, P´'nün P'den farkı olan p nedir diye bakarsak, bunun yalnızca w'nin, M'deki artışın para biçimi olduğunu görürüz; P´'nün P + p'ye eşit olmasının tek nedeni, daha önce M´'nün M + w'ye eşit olmasıydı. Demek ki, hem bu fark hem de sermaye değerinin onun tarafından doğurulan artık değerle ilişkisi, bunların her ikisinin P´'ne, yani kendisinde bu iki değer parçasının bağımsız olarak karşı karşıya geldikleri ve bundan ötürü bağımsız ve birbirlerinden farklı işlevler için de kullanılabilir oldukları bir para tutarına dönüştürülmesinden önce, M´'nde vardır ve onun tarafından ifade edilir.

P´, yalnızca, M´'nün gerçekleşmesinin sonucudur. Her ikisi, hem M´ hem de P´, yalnızca, değerlenmiş sermaye değerinin farklı biçimleri, meta biçimi ve para biçimidir; değerlenmiş sermaye değeri olmaları her ikisinin ortak yanıdır. Burada sermaye değeri bu kimliğiyle, ondan farklı ve onun aracılığıyla elde edilmiş bir meyve olarak artık değerle birlikte var olduğu için, bu ilişki sadece bir para tutarının ya da bir meta değerinin iki parçası arasındaki ilişkinin anlamsız biçimiyle ifade ediliyor olsa bile, her ikisi de gerçekleşmiş sermayedir. Ama, onun tarafından yaratılan artık değerle ilişkili ve ondan farklı olarak sermayenin ifadeleri, yani değerlenmiş değerin ifadeleri olarak P´ ile M´ aynıdır ve aynı şeyi ifade ederler; yalnızca biçimleri farklıdır; birbirlerinden para-sermaye ve meta-sermaye olarak değil, para ve meta olarak farklılaşırlar. Bunlar,

değerlenmiş değeri, sermaye olarak etkinlik göstermiş sermayeyi temsil ettikleri ölçüde, yalnızca, üretken sermayenin işlevinin, içinde sermaye değerinin değer doğurduğu biricik işlevin sonucunu ifade eder. Ortak yanları, ikisinin de, yani para-sermayenin de meta-sermayenin de, sermayenin varoluş tarzları olmalarıdır. Biri para biçimindeki, öbürü meta biçimindeki sermayedir. Bunları birbirlerinden ayıran özgül işlevler, bundan ötürü, para işlevi ile meta işlevi arasındaki farklardan başka bir şey olamaz. Kapitalist üretim sürecinin doğrudan ürünü olarak meta-sermaye, kendi kökenini anırnsatır ve bundan ötürü, tıpkı metalardaki bütün özel kullanım biçimlerinin genel olarak parada silinip gitmeleri örneğinde olduğu gibi, bu sürecin tüm izlerinin kendisinde silinip gitmiş bulunduğu para-sermayeye kıyasla, biçim açısından daha akılcı, daha az anlamsızdır. Bu nedenle, P´´nün tuhaf biçimi, yalnızca, P´´nün kendisinin meta-sermaye olarak işlev gördüğü, bir üretim sürecinin dolaysız ürünü olduğu ve bu ürünün dönüşmüş biçimi olmadığı yerde, yani para malzemesinin kendisinin üretiminde ortadan kalkar. Örneğin altın üretiminde formül şu olurdu (P´ meta-ürün olarak görünür burada): P – M < $^{E}_{Üa}$ ... Ü ... P´ (P + p); burada P´ meta-ürün olarak görünür, çünkü Ü, altının üretim ögeleri için birinci P'de, para-sermayede öndelenmiş olandan daha fazla altın sağlar. Dolayısıyla burada, bir para tutarının bir bölümünün, aynı para tutarının öbür bölümünün anası olarak göründüğü P ... P´ (P + p) ifadesinin akıl dışılığı ortadan kalkar.

IV. Devrenin Bütünü

Dolaşım sürecinin, birinci evresi P – M < $^{E}_{Üa}$ geçildikten sonra, piyasadan satın alınan E ve Üa metalarının üretken sermayenin maddi ve değersel bileşenleri olarak tüketildiği Ü ile kesildiğini görmüş olduk; bu tüketimin ürünü, madde olarak ve değerce değişmiş yeni bir metadır (M´). Kesintiye uğrayan P – M dolaşım sürecinin M – P ile tamamlanması gerekir. Ama bu ikinci ve sonuçlandırıcı dolaşım evresinin taşıyıcısı olarak, birinci M'den madde olarak ve değerce farklı bir meta, M´ ortaya çıkar. Dolayısıyla dolaşım dizisi kendisini 1) P – M_1; 2) M'_2 – P´ olarak ortaya koyar; burada, Ü'nün işlevinin, yani üretken sermayenin (Ü) varoluş biçimi olan M'nin ögelerinden M´´nün üretilmesinin yol açtığı kesinti sırasında, birinci meta M_1'in yerine ikinci evrede daha yüksek değerli ve farklı kullanım biçimine sahip M'_2 koyulur. Buna karşılık, sermayenin karşımıza çıkmış olan ilk görünüm biçimi (I. Kitap, Bölüm 4, 1), yani P – M – P´ (açılmış olarak: 1) P – M_1; 2) M_1 – P´), aynı metayı iki kez gösterir. Birinci evrede paranın kendisine dönüştüğü ve ikinci evrede

daha çok paraya yeniden dönüşen meta, her iki kez de aynı metadır. Bu temel farklılığa karşın, evrelerinin ilkinde paranın metaya ve ikincisinde metanın paraya dönüşmesi, dolayısıyla birinci evrede harcanmış olan paranın ikincisinde yeniden geri dönmesi, her iki dolaşımın ortak yanıdır. Bir yandan paranın kendi başlangıç noktasına bu geri dönüşü, öte yandan geri dönen paranın öndelenmiş olan parayı aşan fazlalığı da ortak yanlarıdır. Bu çerçevede, P – M ... M′ – P′ de, P – M – P′ genel formülünde kapsanıyor görünür.

Burada ayrıca görülüyor ki, dolaşıma ait her iki başkalaşımda, P – M'de ve M′ – P′'nde, her seferinde aynı büyüklükte, aynı anda elde bulunan değer varlıkları birbirleriyle karşı karşıya gelir ve birbirlerinin yerlerine geçer. Değer değişimi, yalnızca, Ü başkalaşımı sırasında, yani üretim sürecinde gerçekleşir; üretim süreci de, böylece, dolaşımın salt biçimsel nitelik taşıyan başkalaşımları karşısında, sermayenin gerçek başkalaşımı olarak görünür.

Şimdi de P – M ... Ü ... M′ – P′ toplam hareketini ya da bunun genişletilmiş biçimi olan $P - M < {E \atop Üa}$ ... Ü ... M′ (M + m) – P′ (P + p)'yi ele alalım. Sermaye burada, birbirleriyle bağlantılı, birbirlerine bağımlı bir dizi dönüşüm geçiren, bir toplam sürecin çok sayıda evrelerini ya da aşamalarını oluşturan bir dizi başkalaşımdan geçen bir değer olarak görünür. Bu evrelerden ikisi dolaşım alanında, biri üretim alanında yer alır. Sermaye değeri, bu evrelerin her birinde, farklı ve özel bir işleve uygun düşen farklı bir biçime bürünmüş bulunur. Öndelenmiş değer, bu hareket içinde, kendisini korumakla kalmak yerine çoğalır, büyüklüğünü artırır. Sonunda, son aşamada, toplam sürecin başlangıcında göründüğü aynı biçime geri döner. Bu nedenle, bu toplam süreç, devresel süreçtir.

Kendi dolaşım aşamaları içinde sermaye değerinin büründüğü iki biçim, *para-sermaye* ve *meta-sermaye* biçimleridir; üretim aşamasında aldığı biçim, *üretken sermaye* biçimidir. Kendi toplam devresinde bu biçimleri alan ve yeniden bırakan ve her birinde ona uygun düşen işlevi yerine getiren sermaye, *sanayi sermayesi*'dir – burada sanayi sözcüğü, kapitalistçe işletilen tüm üretim dallarının kapsandığını anlatmaktadır.

Dolayısıyla, burada, para-sermaye, meta-sermaye ve üretken sermaye, işlevleri, bağımsız ve birbirlerinden ayrı iş dallarının içeriğini oluşturan, bağımsız sermaye türlerine işaret etmemektedir. Bunlar burada yalnızca, sanayi sermayesinin art arda her üçüne de büründüğü özel işlev biçimlerini anlatmaktadır.

Sermaye devresi, ancak farklı evreleri herhangi bir kesinti olmadan birbirlerine geçtiği sürece normal bir şekilde gerçekleşir. Sermaye birinci P – M evresinde durursa, para-sermaye gömü biçiminde donup kalır;

üretim evresinde durursa, bir yanda üretim araçları işlevsiz kalırlarken, öte yanda da emek gücü işsiz kalır; sonuncu M′ – P′ evresinde durursa, satılamayan meta stokları dolaşım akımını tıkar.

Öte yandan, olayın doğası gereği, devrenin kendisi, sermayenin, devrenin farklı bölümlerinde belirli süreler boyunca sabitlenmesini gerektirir. Sanayi sermayesi, evrelerinin her birinde, belirli bir biçime bağlıdır: para-sermaye, üretken sermaye, meta-sermaye. O, yeni bir dönüşüm evresine geçebileceği biçimi, ancak, her bir biçimine karşılık gelen işlevi yerine getirdikten sonra alır. Bunu açıkça ortaya koymak için, örneğimizde, üretim evresinde yaratılan meta kütlesinin sermaye değerinin, başlangıçta para olarak öndelenmiş olan değerin toplam tutarına eşit olduğunu, başka bir deyişle, para olarak öndelenmiş olan tüm sermaye değerinin her bir evreden bir sonrakine topluca geçtiğini varsaymıştık. Ama görmüştük ki (I. Kitap, Bölüm 6), değişmez sermayenin bir bölümü, yani asıl emek araçları (örneğin makineler), aynı üretim sürecinin az ya da çok sayıdaki yinelenişleriyle durmadan yeni baştan iş görür, bundan ötürü de değerlerini ürüne ancak parça parça aktarır. Bu durumun sermayenin devresel sürecini ne ölçüde değişikliğe uğrattığı daha sonra görülecek. Şimdilik şu kadarını belirtmek yeter: Örneğimizde, üretken sermayenin 422 sterlin tutan değeri, yalnızca, fabrika binalarındaki, makinelerdeki vb. ortalama olarak hesaplanan aşınma ve yıpranmayı, yani yalnızca, bunların, 10 600 libre pamuğun 10 000 libre ipliğe dönüşümü sırasında, 60 saat tutan bir haftalık iplik yapım sürecinin ürünü olan ipliğe aktardıkları değer parçasını içeriyordu. Bundan ötürü, 372 sterlin tutarındaki değişmez sermayenin dönüştüğü üretim araçları arasında, emek araçları, binalar, makineler vb. de, sanki sadece piyasadan haftalık ödemeler karşılığında kiralanmışlar gibi boy gösteriyordu. Ne var ki bunun tartışılan konu üzerinde hiçbir etkisi olmaz. Bir haftada üretilen 10 000 librelik iplik niceliğini, belirli sayıda yıl içindeki hafta sayısıyla çarpmamız, satın alınmış ve bu süre içinde tüketilmiş olan emek araçlarının tüm değerinin ipliğe aktarılması için yeterlidir. O zaman açıkça görülür ki, öndelenmiş olan para-sermayenin, Ü üretken sermayesi olarak işlev görebilmesinden önce, bu araçlara dönüştürülmüş, dolayısıyla birinci P – M aşamasından çıkmış olması gerekir. Örneğimizde yine açıktır ki, üretim süreci sırasında iplikle birleşen 422 sterlinlik sermaye değeri tutarı, iplik ortaya çıkana dek, 10 000 libre ipliğin değer bileşeni olarak, M′ – P′ dolaşım evresine gelemez. İplik, eğrilmeden önce satılamaz.

Genel formülde, Ü′nün ürünü, üretken sermayenin ögelerinden farklı bir maddi şey, üretim sürecinden ayrı bir varlığı, üretim ögelerininkinden farklı bir kullanım biçimi olan bir nesne sayılır. Ve üretim sürecinin

sonucu, şey olarak ortaya çıktığında, ürünün bir bölümü yeniden başlatılmış olan üretime bunun bir ögesi olarak yeniden girdiğinde bile, her zaman bu söylenen geçerlidir. Kendi üretiminde tohum olarak hizmet gören tahıl buna örnektir; ama ürün yalnızca tahıldan oluşur, dolayısıyla da emek gücü, aletler, gübre gibi birlikte kullanılan ögelerden farklı bir fiziksel biçime sahiptir. Ne var ki üretim sürecinin ürününün yeni bir nesnel ürün, bir meta olmadığı bağımsız üretim dallan vardır. Bunlar arasında iktisadi açıdan önemli olan tek üretim dalı, ister metalan ve insanları ilgilendiren asıl taşımacılık sanayisi, isterse sadece haberlerin, mektupların, telgraflann vb. aktarımı olsun, ulaştırma sanayisidir.

A. Çuprov[6] şöyle diyor bu konuda:

> "İmalatçı, önce nesneleri üretip sonra bunlar için tüketici arayabilir"

{onun ürünü, üretim sürecinden son şeklini alarak çıktıktan sonra, ondan ayrı bir meta olarak dolaşıma geçer}.

> "Böylece, üretim ve tüketim, yer ve zaman bakımından ayrı iki işlem olarak görünür. Yeni ürünler yaratmak yerine insanların ve şeylerin yerlerini değiştiren ulaştırma sanayisinde bu iki işlem çakışır, hizmetlerin" {yerini değiştirme} "üretildikleri anda tüketilmeleri gerekir. Bu yüzden, demiryollarının hizmetlerini satın alacak müşteri arayabilecekleri alan, yolun her iki yanında en fazla 50 verst" (53 km) "öteye uzanır."

Taşınan ister insan isterse meta olsun, sonuç, bunların bulundukları yerin değişmiş olması; örneğin, ipliğin şimdi, üretildiği yer olan İngiltere yerine, Hindistan'da bulunmasıdır.

Ama ulaştırma sanayisinin sattığı şey, yer değiştirmenin kendisidir. Üretilen yararlı etki, taşıma sürecine, yani ulaştırma sanayisinin üretim sürecine ayrılmamacasına bağlıdır. İnsanlar ve metalar ulaştırma aracıyla yolculuk eder ve ulaştırma aracının yolculuğu, mekânsal hareketi, bu araçla gerçekleşen üretim sürecinin ta kendisidir. Yararlı etki yalnızca üretim süreci sırasında tüketilebilir; o, bu süreçten ayrı, ancak üretiminden sonra ticaret eşyası olarak işlev gören, meta olarak dolaşan bir kullanım nesnesi olarak var olmaz. Ama bu yararlı etkinin mübadele değeri, herhangi bir başka metanınki gibi, onda tüketilmiş olan üretim ögelerinin (emek gücü ve üretim araçları) değeri artı ulaştırma sanayisinde çalıştırılan işçilerin artık emeğinin yaratmış bulunduğu artık değer ile belirlenir. Bu yararlı etki, tüketimi bakımından da tüm diğer metalarla aynı özelliklere sahiptir. Bireysel olarak tüketilirse, değeri tüketimle birlikte yok olur; üretken şekilde, taşınmakta olan metaların bir üretim aşaması olacak şekilde tüketilirse, değeri, ek bir değer olarak metanın

6 А. Чупров, "Железнодорожное хозяйство" [Demiryolu Sektörü], Москва 1875, стр. 69, 70.

kendisine aktarılır. Üretim sürecinden ayrılabilecek bir ürün değil, bu sürecin kendisi ödeme ve tüketim konusu olduğundan, ulaştırma sanayisinin formülü, $P - M <^{E}_{\text{Üa}} \ldots \text{Ü} - P'$ olurdu. Yani bu sanayinin formülü, değerli meta üretiminin formülüyle neredeyse tam olarak aynı biçimdedir; tek fark, buradaki P′′nün, üretim sürecinde yaratılan ve bu süreçten çıkarılan altın ya da gümüşün doğal biçimi değil, üretim sürecinde yaratılan yararlı etkinin dönüşmüş biçimi olmasıdır.

Sanayi sermayesini, sermayenin bir varoluş tarzı olarak benzersiz kılan bir özellik, bu sermayede, yalnızca artık değere ya da artık ürüne el koyulmasının değil, aynı zamanda bunun yaratılmasının da sermayenin işlevi olmasıdır. Bu nedenle, üretimin kapitalist karakterini gerekli kılar; varlığı, kapitalistlerle ücretli emekçiler arasındaki sınıf karşıtlığını da içerir. Toplumsal üretime egemen olması ölçüsünde, teknikte ve emek sürecinin toplumsal örgütlenmesinde ve bunlarla birlikte iktisadi-tarihsel toplum tipinde köklü değişiklikler yaşanır. Geçip gitmiş ya da ortadan kalkmakta olan toplumsal üretim koşulları içinde sanayi sermayesinden önce görünmüş olan öteki sermaye türleri, ona yalnızca baş eğmekle ve işleyiş mekanizmalarını ona uygun şekilde değiştirmekle kalmaz, artık yalnızca onun oluşturduğu temel üzerinde hareket eder, yaşar ve ölürler, dolayısıyla ayakta kalışları da düşüşleri de bu temel üzerinde gerçekleşir. Para-sermaye ve meta-sermaye, işlevleriyle sanayi sermayesinin yanında özel iş dallarının taşıyıcıları olarak göründükleri kadarıyla, artık yalnızca, sanayi sermayesinin dolaşım alanı içinde bir girip bir çıktığı farklı işlev biçimlerinin toplumsal iş bölümü yoluyla bağımsızlaşmış ve tek yönlü gelişmiş varoluş tarzlarıdır.

P ... P′ devresi, bir yandan, genel meta dolaşımı ile iç içe girer, ondan çıkar ve ona girer ve onun bir parçasını oluşturur. Öte yandan, bireysel kapitalist için, sermaye değerinin ayrı bir bağımsız hareketini oluşturur; bu hareket, kısmen genel meta dolaşımının içinde, kısmen bunun dışında gerçekleşir, ama bağımsız karakterini her zaman korur. Birincisi, onun her ikisi de dolaşım alanı içinde yer alan P – M ve M′ – P′ evrelerinin, sermaye hareketinin evreleri olarak belirli işlevsel karakterlere sahip olmaları nedeniyle, P – M'de, M, emek gücü ve üretim aracı olarak maddi yönden belirlidir; M′– P′′nde sermaye değeri + artık değer gerçekleştirilir. İkincisi, Ü, üretim süreci, üretken tüketimi kapsar. Üçüncüsü, paranın kendi çıkış noktasına geri dönüşü, P ... P′ hareketini kendi içinde tamamlanan bir devre hareketi hâline getirir.

Demek ki, her bireysel sermaye, kendi dolaşımının her iki yarısında (P – M ve M′– P′), bir yandan, içinde kendisinin ya para ya da meta olarak işlev gördüğü ya da zincirlenmiş bulunduğu genel meta dolaşımının

bir aracısıdır. O, böylece, metalar dünyasının genel başkalaşımlar dizisinin bir halkasını oluşturur. Öte yandan, genel dolaşım içinde, kendi özel bağımsız devresini çizer; bu devre içinde, üretim alanı bir geçiş aşaması oluşturur ve bireysel sermaye, kendi çıkış noktasına, ondan ayrılırken sahip olduğu biçimin aynısına bürünmüş olarak geri döner. Üretim sürecindeki gerçek başkalaşımını içeren kendi ayrı devresinde o, aynı zamanda kendi değer büyüklüğünü değiştirir. Yalnızca para-değer olarak değil, büyümüş, çoğalmış para-değer olarak geriye döner.

Son olarak, P – M ... Ü ... M′ – P′'nü, daha sonra incelenecek olan öteki biçimlerin yanında, sermayenin devresel sürecinin özel bir biçimi olarak ele alırsak, onun belirgin ayırıcı özelliklerinin şunlar olduğu görülür:

1. Bu devre, *para-sermaye devresi* olarak görünür; çünkü para biçimindeki sanayi sermayesi, para-sermaye olarak, kendi toplam sürecinin çıkış noktasını ve geri dönüş noktasını oluşturur. Formülün kendisi, paranın burada para olarak harcanmadığını, yalnızca öndelendiğini, dolayısıyla yalnızca sermayenin para biçimi, para-sermaye olduğunu ifade eder. Onun ifade ettiği başka bir şey daha var: hareketin belirleyici öz amacı, kullanım değeri değil mübadele değeridir. Tam da değerin para biçimi kendisinin bağımsız, elle tutulur görünüm biçimi olduğu için, çıkış ve sonuç noktaları gerçek para olan P ... P′ dolaşım biçimi, para kazanmayı, kapitalist üretimin itici dürtüsünü en elle tutulur şekilde anlatır. Üretim süreci yalnızca kaçınılamayan bir ara halka, para kazanmak isteniyorsa katlanılması gereken bir dert olarak görünür. {Bu yüzden, kapitalist üretim tarzının geçerli olduğu ulusların hepsi, dönemsel olarak, para kazanmayı araya üretim sürecini sokmadan gerçekleştirme hırslarına kaptırırlar kendilerini.}

2. Bu devrede, üretim aşaması, Ü işlevi, P – M ... M′ – P′ dolaşımının iki evresi arasındaki kesintiyi oluşturur. Bu kesinti de, yalnızca, P – M – P′ basit dolaşımının ara halkasıdır. Üretim süreci, devresel sürecin kendisinin biçiminde, şeklen ve açıkça, kapitalist üretim tarzında ne ise o olarak, sadece öndelenen değeri çoğaltmanın, yani üretimin öz amacı olarak bu şekildeki zenginleşmenin aracı olarak görünür.

3. Evreler dizisi P – M ile açıldığı için, dolaşımın ikinci halkası M′ – P′'dür; dolayısıyla başlangıç noktası, P, yani değerlenecek para-sermaye, sonuç noktası, P'nin gerçekleşmiş sermaye olarak yavrusu p'nin yanında göründüğü, değerlenmiş para-sermaye (P + p), yani P′'dür. Bu, P devresini, diğer Ü ve M′ devrelerinin her ikisinden de ayırır ve bunu iki şekilde yapar. Bir yandan, her iki ucun para biçimi aracılığıyla; ama para, değerin bağımsız elle tutulur varoluş biçimi, ürünün kendi bağım-

sız değer biçimine bürünmüş olan değeridir ve bu değer biçimi içinde metaların kullanım değerlerinin tüm izleri silinmiştir. Öte yandan, Ü ... Ü biçimi zorunlu olarak P ... P´ (P + p) olmaz ve M´ ... M´ biçiminde, her iki uç arasında gözle görülür hiçbir değer farkı bulunmaz. – Bir yandan, sermaye değerinin kalkış noktasını ve değerlenmiş sermaye değerinin geri dönüş noktasını oluşturması, böylece, sermaye değeri öndeliğinin bütün işlemin aracı, değerlenmiş sermaye değerinin de amacı olarak görünmesi; öte yandan, bu ilişkinin para biçiminde, bağımsız değer biçiminde ifade edilmesi, bundan ötürü de para-sermayenin, para doğuran para olarak ifade edilmesi, P ... P´ formülüne özgü özelliklerdir. Değer tarafından artık değerin yaratılması, yanıp sönen para biçiminde, yalnızca sürecin alfası ve omegası [ilk ve son harfleri] olarak değil, olanca açıklığıyla ifade edilir.

4. M´ – P´´nün sonucu olarak gerçekleşmiş olan para-sermaye, P – M'nin tamamlayıcı ve sonlandırıcı evresi olarak P´, ilk devresini açarken hangi biçimde bulunuyorsa mutlak olarak aynı biçimde bulunduğundan, bu devreden çıkar çıkmaz, büyümüş (birikmiş) para-sermaye (P´ = P + p) olarak aynı devreyi yeniden açabilir; ve devrenin yinelenmesi sırasında p'nin dolaşımının P'nin dolaşımından ayrıldığı, en azından P ... P´ biçimi tarafından ifade edilmez. Bu nedenle, para-sermaye devresi, tek seferlik biçimi içinde ele alındığında, biçimsel olarak, yalnızca değerlenme ve birikim sürecini ifade eder. Burada tüketim $P - M < \begin{smallmatrix} E \\ \text{Üa} \end{smallmatrix}$ ile yalnızca üretken tüketim olarak ifade edilir; bu bireysel sermaye devresinde yalnızca üretken tüketime yer olur. P – E, işçi yönünden E – P ya da M – P'dir; dolayısıyla, işçinin kendi bireysel tüketimine aracılık eden dolaşımın birinci evresidir: E – P – M (geçim aracı). P – M ikinci evresi, artık bireysel sermaye devresinde yer almaz; ama bu devre tarafından başlatılır, onun tarafından varsayılır; çünkü işçi, kapitalist tarafından sömürülebilir malzeme olarak piyasada hep bulunmak için, her şeyden önce yaşamak, yani bireysel tüketimle kendisini ayakta tutmak zorundadır. Ama bu tüketimin kendisi, burada yalnızca, emek gücünün sermaye tarafından üretken tüketiminin koşulu olarak, dolayısıyla da yalnızca, işçinin kendi bireysel tüketimi aracılığıyla kendisini emek gücü olarak ayakta tuttuğu ve yeniden ürettiği ölçüde varsayılır. Devreye giren Üa, yani asıl metalar ise, sadece üretken tüketimi besleyen maddeleri oluşturur. E – P işlemi, işçinin bireysel tüketimine, geçim araçlarının kendisinde ete ve kemiğe dönüşmesine aracılık eder. Kuşkusuz, kapitalistin de, kapitalist olarak işlev görmek için, ortada bulunması, yani onun da yaşaması ve tüketmesi gerekir. Bunun için aslında tek yapması gereken işçi olarak tüketmektir ve bu nedenle dolaşım sürecinin bu bi-

çiminde daha fazlası varsayılmış değildir. Formül M′′yle, yani hemen büyütülmüş para-sermaye olarak yeniden işlev görebilecek olan bir sonuçla sonlandığından, biçimsel olarak bu bile ifade edilmez.

M′ – P′, M′′nün satışını doğrudan doğruya içerir; ama M′ – P′, yani bir tarafın satışı, P – M, yani diğer tarafın satın alışıdır ve meta, nihai olarak, satın alınan metanın doğasına göre bireysel de üretken de olabilecek olan tüketim sürecine girmek için (ara satışları dikkate almıyoruz), yalnızca kendi kullanım değerinden dolayı satın alınır. Ama bu tüketim, ürünü M′ olan bireysel sermayenin devresine girmez; bu meta, tam da satılacak meta olarak devrenin dışına atılır. M′, açıkça, başkaları tarafından tüketilmesi için üretilir. Bu yüzden, (temelinde P – M ... Ü ... M′ – P′ formülü yatan) merkantilist sistemin sözcülerinden şu tür pek seçkin vaazlar dinleriz: Bireysel kapitalist, yalnızca işçinin tükettiği kadar tüketmeli, kapitalist ulus da, kendi metalarının tüketimini ve genel olarak tüketim sürecini daha aptal olan diğer uluslara bırakmalı, buna karşılık üretken tüketimi kendisine yaşam görevi yapmalıdır. Bu vaazlar biçimleriyle de içerikleriyle de çoğu zaman kilise babalarının benzer çileci öğütlerini anımsatır.

Demek ki, sermayenin devresel süreci, dolaşım ile üretimin birliğidir; her ikisini de içerir. Her iki evrenin, P – M ve M′ – P′′nün, dolaşım işlemleri olmaları ölçüsünde, sermaye dolaşımı genel meta dolaşımının bir parçasını oluşturur. Ama, yalnızca dolaşım alanına değil, aynı zamanda üretim alanına ait olan sermaye devresindeki işlevsel olarak belirlenen bölümler, aşamalar olarak sermaye, kendi devresini genel meta dolaşımı içinde gerçekleştirir. Genel meta dolaşımı, birinci aşamada, üretken sermaye olarak işlev görebileceği biçime girmesine, ikinci aşamada, devresini yenilemesine izin vermeyecek olan meta işlevinden sıyrılmasına hizmet eder; bunlara ek olarak, kendi sermaye devresini, kendisinden türemiş olan artık değerin dolaşımından ayırma olanağını ortaya çıkarır.

Para-sermaye devresi, bu yüzden, sanayi sermayesinin hedefinin ve itici güdüsünün değerin değerlenmesi, para kazanma ve birikim olduğunu en göze çarpacak şekilde gösteren (daha pahalıya satmak için satın almak), bu sermayenin en tek yanlı, bu nedenle en çarpıcı ve en karakteristik görünüş biçimidir. Birinci evrenin P – M olması, hem üretken sermayenin bileşenlerinin meta piyasasından kaynaklandıklarını, hem de genel olarak, kapitalist üretim sürecinin dolaşıma, ticarete bağımlı olduğunu ortaya koyar. Para-sermaye devresi yalnızca meta üretimi değildir; onun kendisi yalnızca dolaşımla ortaya çıkar; dolaşımı şart koşar.

Diğer devre biçimlerinin ikisinde de söz konusu olmadığı üzere, dolaşıma ait P biçiminin, öndelenen sermaye değerinin birinci ve saf biçimi olarak görünmesi bile buna işaret eder.

Para-sermaye devresi, her zaman, öndelenen değerin değerlenmesini içerdiğinden, sanayi sermayesinin genel ifadesi olarak kalır. Ü ... Ü'de, sermayenin parasal ifadesi yalnızca üretim ögelerinin fiyatı olarak, dolayısıyla yalnızca hesap parasıyla ifade edilmiş değer olarak ortaya çıkar ve muhasebede bu biçimde kaydedilir.

Yeni ortaya çıkan sermayenin önce para olarak öndelenmesi ve ister bir iş dalından bir başkasına geçiş, isterse sanayi sermayesinin bir iş dalından geri çekilmesi yoluyla olsun, aynı biçimde geri çekilmesi durumunda, P ... P´, sanayi sermayesi devresinin özel biçimi olur. Bu biçim, önce para biçiminde öndelenen artık değerin sermaye olma işlevini içerir ve en çarpıcı şekliyle, artık değer, doğup geldiği yerden başka bir işte işlev gördüğünde ortaya çıkar. P ... P´, bir sermayenin birinci devresi olabilir; son devresi olabilir; toplam toplumsal sermayenin biçimi sayılabilir; ister para biçiminde yeni biriktirilmiş sermaye, isterse bir üretim dalından bir başkasına aktarılmak üzere tümüyle paraya dönüştürülen eski sermaye olsun, yeni yatırılan sermayenin biçimidir.

Sürekli olarak tüm devrelerde yer alan bir biçim olarak para-sermaye, bu devreyi tam da artık değer yaratan sermaye parçası için, değişir sermaye için yapar. Olağan ücret öndeleme biçimi, para ödemedir; işçi günü gününe yaşadığı için, bu sürecin görece kısa aralıklarla hep yinelenmesi gerekir. Bu nedenle, işçinin karşısında kapitalist hep para kapitalisti olarak, sermayesi de hep para-sermaye olarak yer almak zorundadır. Burada, üretim araçları alımlarında ve üretken meta satışlarında olduğu gibi, doğrudan ya da dolaylı (para-sermayenin daha büyük bölümünün gerçekte yalnızca metalar biçiminde, paranın yalnızca hesap parası biçiminde ve ancak en sonunda, hesapları denkleştirmek için nakit olarak boy göstereceği şekilde) denkleştirme söz konusu olamaz. Öte yandan, değişir sermayeden kaynaklanan artık değerin bir bölümü, kapitalist tarafından, hangi dolambaçlı yolları izlerse izlesin, perakende ticareti ilgilendiren kişisel tüketimi için nakit olarak, yani artık değerin para biçimi içinde harcanır. Artık değerin bu parçasının ne kadar büyük ya da küçük olduğu konunun özünü değiştirmez. Her zaman, değişir sermaye ücretlere yatırılmış para-sermaye (P – E) olarak ve p kapitalistin özel gereksinimlerini karşılamak için harcanan artık değer olarak görünür ve bu durum sürekli yinelenir. Yani, öndelenen değişir sermaye değeri olarak P ve bundaki artış olarak p, zorunlu olarak, bu biçimde harcanmak üzere, para biçiminde tutulur.

P – M ... Ü ... M´ – P´ formülü, P´ = P + p sonucu ile birlikte, biçimce yanıltıcıdır, öndelenmiş ve değerlenmiş olan değerin kendi eş değer biçimi olan para biçimindeki varlığından kaynaklanan aldatıcı bir karakter taşır. Burada vurgulanması gereken, değerin değerlenmesi değil, bu sürecin *para biçimi*, sonunda dolaşımdan başlangıçta öndelenmiş olandan para biçiminde daha fazla değerin çekilmesi, dolayısıyla kapitaliste ait olan altın ve gümüş kütlesinin artmasıdır. Parasal sistem adıyla anılan şey, sadece, anlamsız P – M – P´ biçiminin ifadesidir; yalnızca dolaşımda gerçekleşen bu hareket, 1) P – M ve 2) M – P´ işlemlerini ancak şöyle açıklayabilir: İkinci işlemde M kendi değerinden fazlasına satılmakta ve bu nedenle, satın alınması yoluyla dolaşıma sokulmuş olandan daha fazla parayı dolaşımdan çekmektedir. Buna karşılık, P – M ... Ü ... M´ – P´, tek biçim olarak alınırsa, kendisinde yalnızca meta dolaşımının değil, meta üretiminin de zorunlu bir öge olarak göründüğü daha gelişmiş merkantilist sisteme temel oluşturur.

Ne zaman ki P – M ... Ü ... M´ – P´ biçimi, akıcı, durmadan yenilenen değil, tek seferlik biçim olarak sabitlenir, bu yüzden de devrenin biçimlerinden bir tanesi olarak değil, onun tek biçimi olarak görülür, o zaman P – M ... Ü ... M´ – P´'nün yanıltıcı karakteri ve ona uygun düşen yanıltıcı anlamı hemen önümüze çıkar. Ama onun kendisi, başka biçimlere işaret eder.

Birincisi, bu devrenin bütünü, ön koşul olarak, üretim sürecinin kapitalist karakterine dayanır; ve bu nedenle bu üretim sürecini ve onun yol açtığı özgül toplumsal durumu temel olarak alır. P – M = P – M < $\begin{matrix} E \\ Üa \end{matrix}$; ama P – E, ücretli emekçinin ve dolayısıyla üretim araçlarının, üretken sermayenin parçası olduklarını, dolayısıyla da, emek ve değerlenme sürecinin, yani üretim sürecinin, sermayenin işlevi olduğunu varsayar.

İkincisi: P ... P´ yinelenirse, para biçimine geri dönüş, birinci aşamada para biçiminin başına geldiği gibi, uçup gidici görünür. P – M, Ü'ye yer açmak için ortadan kalkar. Para biçiminde sürekli yeniden öndelenme, tıpkı bunun sürekli olarak para biçimine dönüşü gibi, yalnızca devrenin içindeki uçup giden uğraklar olarak görünür.

Üçüncüsü:

P – M ... Ü ... M´ – P´. P – M ... Ü ... M´ – P´. P – M ... Ü ... vb.

Devre henüz yalnızca iki kez yinelendiğinde, P'nin ikinci devresi tamamlanmadan önce, Ü ... M´ – P´. P – M ... Ü devresi görünür ve böylece sonraki tüm devreler Ü ... M´ – P – M ... Ü biçimi altında ele alınabilir;

bu durumda, P – M, birinci devrenin birinci evresi olarak, yalnızca, üretken sermayenin sürekli yinelenen devresinin gelip geçici ön hazırlığını oluşturur; ve ilk kez para-sermaye biçiminde yatırılmış olan sanayi sermayesi örneğinde durum gerçekten de böyledir.

Öte yandan, Ü'nün ikinci devresi tamamlanmadan önce, birinci M´ – P´. P – M ... Ü ... M´ (kısaltıldığında M´ ... M´) devresi, yani meta-sermaye devresi çizilmiş olur. Böylece birinci biçim, artık öteki iki biçimi içermekte olur ve böylece salt değer ifadesi olmayıp, eş değer biçiminde, para olarak değer ifadesi olduğu kadarıyla, para biçimi yitip gider.

Son olarak, yeni ortaya çıkan ve P – M ... Ü ... P´ devresini ilk kez çizen tek bir sermayeyi ele alırsak, bu durumda, P – M, söz konusu tek sermayenin geçtiği ilk üretim sürecinin hazırlık evresi, öncüsüdür. Bu P – M evresi bu nedenle önceden varsayılmak yerine, üretim süreci tarafından varsayılır ya da gerekli kılınır. Ama bu yalnızca söz konusu tek sermaye için geçerlidir. Kapitalist üretim tarzı varsayıldığında, dolayısıyla kapitalist üretim tarafından belirlenen bir toplumsal durumda, sanayi sermayesi devresinin genel biçimi, para-sermaye devresidir. Bu yüzden, kapitalist üretim süreci, yeni yatırılmış olan bir sanayi sermayesinin para-sermayesinin birinci devresinde değilse bile bunun dışında, bir ön koşul olarak varsayılır; üretim sürecinin sürekli varlığı, sürekli yenilenen Ü ... Ü devresini varsayar. Bu varsayım, birinci P – M < $^{E}_{Üa}$ evresinde bile ortaya çıkmıştı, çünkü bir yandan, söz konusu evre ücretli emekçiler sınıfının varlığını şart koşar, öte yandan, üretim araçları alıcısı için birinci P – M aşaması olan şey, bunların satıcısı için M´ – P´'dür ve dolayısıyla da M´, meta-sermayeyi, onun aracılığıyla kapitalist üretimin sonucu olarak metaların kendilerini ve böylece üretken sermayenin işlevini varsayar.

Bölüm

2

Üretken Sermaye Devresi

★★★

Üretken sermaye devresinin genel formülü şudur: Ü...M´–P´–M ... Ü. Bu devre, üretken sermayenin dönemsel olarak yinelenen işlevine, dolayısıyla yeniden üretime ya da değerlenmeyle ilişkili yeniden üretim süreci olarak üretken sermayenin üretim sürecine; yalnızca üretime değil, artık değerin dönemsel olarak yeniden üretimine; üretken biçimine bürünmüş bulunan sanayi sermayesinin tek seferlik değil, yeniden başlangıcın çıkış noktasının kendisinde verili olmasını sağlayacak şekilde, dönemsel olarak yinelenen işlevine işaret eder. M´'nün bir bölümü (belirli durumlarda, sanayi sermayesinin yatırım dallarında), kendisinden meta olarak çıkmış bulunduğu aynı emek sürecine doğrudan doğruya yine üretim aracı olarak girebilir; bu durumda, yalnızca, değerinin gerçek paraya ya da para işaretine çevrilmesi gerekmemiş olur ya da bu değer sadece hesap parası olarak bağımsız bir ifade kazanır. Bu değer parçası dolaşıma girmez. Böylece, dolaşım sürecine girmeyen bazı değerler üretim sürecine girer. M´'nün, kapitalistin artık ürünün bir parçası olarak ayni olarak tükettiği kısmı için de aynısı geçerlidir. Ne var ki bu durum kapitalist üretim için önemsizdir; olsa olsa, tarımda üzerinde durmaya değebilir.

Bu biçimde, hemen göze çarpan iki şey vardır.

Birincisi: Üretim sürecinin ilk biçimi olan P – P´'nde, Ü işlevi, para-sermaye dolaşımını keser ve yalnızca bunun P – M ve M´ – P´ evrelerinin

aracısı olarak görünürken, burada, sanayi sermayesinin toplam dolaşım süreci, dolaşım evresindeki tüm hareketi, yalnızca bir kesinti oluşturur ve bu yüzden, birinci uç olarak devreyi açan ve sonuncu uç olarak onu aynı biçimde, yani kendi yeniden başlama biçiminde kapatan üretken sermayenin aracılığını yapar. Gerçek anlamındaki dolaşım, yalnızca, dönemsel olarak yenilenen ve yenilenerek süreklilik kazanan yeniden üretime aracılık olarak görünür.

İkincisi: Toplam dolaşım, para-sermaye devresindekinin karşıtı bir biçimde gösterir kendini. Orada, değerin belirlenmesi bir yana bırakıldığında, şöyleydi: P – M – P (P – M. M – P); burada, değerin belirlenmesi yine bir yana bırakıldığında, M – P – M (M – P. P– M)'dir, yani basit meta dolaşımı biçimidir.

I. Basit Yeniden Üretim

Dolayısıyla, ilk olarak, dolaşım alanındaki Ü ... Ü uçları arasında yer alan M´ – P´ – M sürecini ele alalım.

Bu dolaşımın çıkış noktası meta-sermayedir: M´=M+w=Ü+w. M´–P´ meta-sermayesinin işlevi (bu sermayenin içermekte olduğu, şimdi meta bileşeni M olarak var olan, Ü'ye eşit sermaye değerinin ve yine bu sermayenin içermekte olduğu, aynı meta kütlesinin bileşeni olarak var olan, w değerindeki artık değerin gerçekleşmesi), devrenin birinci biçiminde incelenmişti. Ne var ki, orada bu işlev kesintiye uğramış olan dolaşımın ikinci evresini ve tüm devrenin sonuçlandırıcı evresini oluşturuyordu. Burada, devrenin ikinci, ama dolaşımın birinci evresini oluşturur. Birinci devre P´ ile son bulur ve P´, tıpkı başlangıçtaki P gibi, para-sermaye olarak ikinci devreyi yeni baştan açabildiğinden, P´'nün içerdiği P ile p'nin (artık değerin) yollarını birlikte mi sürdürdükleri, yoksa farklı yollar mı izledikleri üzerinde daha fazla durmak ilk aşamada gerekli değildi. Bunu yapmak, yalnızca, birinci devreyi yenilenmesi sırasında izlemeyi sürdürseydik gerekli hâle gelirdi. Ama bu noktanın üretken sermaye devresinde karara bağlanması gerekir, çünkü bu sermayenin birinci devresinin belirlenmesi bile ona bağlıdır ve P – M, bu devrede, M´ – P´ ile tamamlanması gereken birinci dolaşım evresi olarak görünür. Formülün basit yeniden üretimi mi, yoksa genişletilmiş ölçekli yeniden üretimi mi temsil ettiği bu karara bağlıdır. Yani, devrenin karakteri, alınan karara göre değişir.

O hâlde, birinci bölümde yaptığımız gibi, koşulların değişmediğini ve metaların değerleri üzerinden alınıp satıldıklarını varsayarak, önce üretken sermayenin basit yeniden üretimini ele alalım. Bu varsayım ge-

reğince, artık değerin tamamı kapitalistin kişisel tüketimine gider. Meta-sermayenin (M') paraya dönüşümü gerçekleşir gerçekleşmez, para tutarının sermaye değerini temsil eden bölümü, sanayi sermayesi devresinde dolaşmayı sürdürür; altına [paraya] çevrilmiş artık değer olan öteki bölümü, genel meta dolaşımına girer; bu, kapitalistten başlayan para dolaşımıdır; ama onun bireysel sermayesinin dolaşımının dışında yer alır.

Örneğimizde, 500 sterlin değerindeki 10 000 libre iplikten oluşan bir M' meta-sermayemiz vardı; bunun 422 sterlini üretken sermayenin değeridir ve 8 440 libre ipliğin para biçimi olarak, M' tarafından başlatılmış olan sermaye dolaşımını sürdürür; meta-ürünün fazlalık bölümü 1560 libre ipliğin para biçimi olan 78 sterlinlik artık değer ise bu dolaşımdan çıkar ve genel meta dolaşımı içinde ayrı bir yol izler.

$$M' \left| \begin{array}{c} M \\ + \\ w \end{array} \right| \begin{array}{c} - \quad - \\ - \quad P' \\ - \quad - \end{array} \left| \begin{array}{c} P \\ + \\ p \end{array} \right| \begin{array}{l} - M <^{E}_{Üa} \\ \\ - w \end{array}$$

p – w, kapitalistin, kendi pek değerli canı ya da ailesi uğruna, ister gerçek metalar isterse hizmetler için harcadığı para aracılığıyla yapılan bir dizi satın almadır. Bu satın almalar parça parçadır ve değişik zamanlarda yapılır. Dolayısıyla, dolaşımı kesilmiş bulunan para gömü biçiminde bulunduğundan, para, geçici olarak, günlük tüketim için elde bulundurulan bir para stoku ya da gömü biçiminde var olur. Bu paranın, gömü olarak geçici biçimini de kapsayan dolaşım aracı olma işlevi, sermayenin para biçimindeki (P) dolaşımına girmez. Para öndelenmek yerine harcanır.

Öndelenen toplam sermayenin, evrelerinin birinden öbürüne hep bir bütün olarak geçtiğini ve dolayısıyla, burada da, Ü meta-ürününün, 422 sterlinlik üretken sermaye (Ü) ile üretim süreci sırasında yaratılan 78 sterlinlik artık değerin toplam değerini taşıdığını varsaydık. Parçalara ayrılabilir bir meta-ürüne yer verdiğimiz örneğimizde, artık değer 1560 libre iplik biçiminde var olur; aynı şekilde, hesabı 1 libre iplik üzerinden yapsak, artık değer 2,496 ons iplikte var olurdu. Buna karşılık, meta-ürün, örneğin, 500 sterlin değerinde ve aynı değer bileşiminde bir makine olsaydı, bu durumda, bu makinenin bir değer parçası, 78 sterlini, yine artık değer olur, ama bu 78 sterlin yalnızca makinenin bütününde bulunurdu; makine, paramparça edilmeden ve böylece kullanım değeri ile birlikte değeri de yok edilmeden, sermaye değeri ile artık değere bölünemez. Dolayısıyla, iki değer bileşeni, yalnızca düşünsel olarak, meta cisminin bileşenlerinde temsil edilebilir; her bir libre ipliğin, 10 000 lib-

re ipliğin ayrılabilir, bağımsız bir meta ögesi olması örneğindeki gibi, M′ metasının bağımsız ögeleri olarak temsil edilemezler. Birinci durumda, p'nin kendi ayrı dolaşımına girebilmesi için, toplam metanın, meta-sermayenin, makinenin, bir bütün olarak satılması gerekir. Buna karşılık kapitalist 8440 libre satsa, arta kalan 1560 librenin satışı, artık değerin w (1560 libre iplik) – p (78 sterlin) = w (tüketim nesneleri) şeklindeki apayrı bir dolaşımını temsil ederdi. Ama, 10 000 librelik iplik ürününün ayrı ayrı her bir parçasının değer ögeleri, toplam ürünle olduğu gibi ürünün parçalarıyla da gösterilebilir. Bu 10 000 libre iplik nasıl 372 sterlin değerindeki 7440 libre iplikten oluşan değişmez sermaye değerine (c), 50 sterlin değerindeki 1000 libre iplikten oluşan değişir sermaye değerine (v) ve 78 sterlin değerindeki 1560 libre iplikten oluşan artık değere (m) bölünebiliyorsa, her bir libre iplik de, 8,928 peni değerindeki 11,904 ons iplikten oluşan c'ye, 1,200 peni değerindeki 1,600 ons iplikten oluşan v'ye ve 1,872 peni değerindeki 2,496 ons iplikten oluşan m'ye bölünebilir. Kapitalist de, 10 000 librenin birbirini izleyen satışları sırasında, birbirini izleyen parçaların içerdiği artık değer ögelerini art arda tüketebilir ve bu yolla c + v toplamını da birbirini izleyen parçalar şeklinde gerçekleştirebilirdi. Ne var ki, son çözümlemede bu işlem aynı şekilde 10 000 librenin tamamının satılmasını, dolayısıyla da c'nin ve v'nin değerinin 8440 librenin satılmasıyla yerine koyulmasını baştan varsayar (I. Kitap, Bölüm 7, 2).

Ne şekilde olursa olsun, hem M′'nün içerdiği sermaye değeri hem de artık değer, M′ – P′ aracılığıyla, ayrılabilir bir varlık, farklı para tutarları varlığı kazanır; her iki durumda da, hem P hem de p, başlangıçta, M′'nde, kendisine ait bir ifadeye yalnızca düşünsel olarak ve metanın fiyatı olarak sahip olan değerin, gerçekten dönüşmüş biçimidir.

w – p – w, birinci evresi (w – p) meta-sermaye dolaşımında (M′ – P′), yani sermaye devresinde yer alan; buna karşılık tamamlayıcı evresi (p – w),* genel meta dolaşımındaki ayrı bir süreç olarak, bu devrenin dışında kalan basit meta dolaşımıdır. M'nin ve w'nin, sermaye değerinin ve artık değerin dolaşımı, M′'nün P′'ne dönüşmesinden sonra bölünür. Bunun sonuçları şunlardır:

Birincisi: Meta-sermaye, M′ – P′ = M′ – (P + p) aracılığıyla gerçekleştiğinden, M′– P′'nde henüz birlikte ve aynı meta kütlesinde yürütülen sermaye değeri ve artık değer hareketi, bunların her ikisi de şimdi ayrı para tutarları olarak bağımsız biçimler kazandıklarından, bölünebilir duruma gelir.

---

* 1. ve 2. baskılarda: "w – p"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

İkincisi: P, sermaye değerinin işlevsel biçimi olarak devrenin belirlediği yoldaki gidişini sürdürürken, p'nin, kapitalistin geliri olarak harcanmasıyla bu bölünme gerçekleşirse, birinci M′ – P′ işlemi, arkadan gelen P – M ve p – w işlemleriyle bağlantılı olarak, M – P – M ve w – p – w şeklindeki iki farklı dolaşım olarak gösterilebilir; bunların her ikisi de, genel biçimleri bakımından, olağan meta dolaşımına ait olan dizilerdir.

Bu arada, uygulamada, bölünmeye gelmeyen, sürekli bir fiziksel bütün oluşturan meta cisimleri söz konusu olduğunda, değer bileşenleri düşünsel olarak yalıtılır. Örneğin, Londra'daki büyük ölçüde krediyle yürütülen yapı sektöründe, müteahhit, ev yapımının ulaştığı farklı aşamalarda öndelik alır. Bu aşamaların hiçbiri bir ev değil, ama yalnızca, gelecekte ortaya çıkacak olan, oluşmakta bulunan bir evin gerçekten var olan bir bileşenidir; yani gerçek olmasına gerçek olmakla birlikte, tam bir evin yalnızca düşünsel bir kesridir, ama yine de bir ek öndelik için güvence olarak hizmet etmeye yetecek kadar gerçektir. (Bu konuda aşağıdaki Bölüm 12'ye bakınız.)

Üçüncüsü: Sermaye değeri ile artık değerin M'de ve P'de henüz ortak olan hareketi yalnızca kısmen (artık değerin bir bölümünün gelir olarak harcanmayacağı şekilde) bölünür ya da hiç bölünmezse, sermaye değerinin kendisinde, daha kendi devresi içinde, bu devrenin tamamlanmasından önce bir değişiklik meydana gelir. Örneğimizde üretken sermayenin değeri 422 sterline eşitti. Bu sermaye de, P – M'yi, diyelim 480 sterlin ya da 500 sterlin olarak sürdürürse, devrenin son aşamalarından, başlangıçtakinden 58 ya da 78 sterlin fazlalaşmış bir değer olarak geçer. Bu, değer bileşimindeki bir değişmeyle birlikte de olabilir.

Dolaşımın ikinci aşaması ve I. devrenin (P ... P′) sonuçlandırıcı aşaması olan M′ – P′, bizim şimdiki devremizin ikinci ve meta dolaşımının birinci aşamasıdır. Dolayısıyla, dolaşım dikkate alındığı takdirde, bunun P′ – M′ ile tamamlanması gerekir. Ama M′ – P′'nün, değerlenme sürecini (burada Ü işlevini, birinci aşamayı) geride bırakmış olmasının ötesinde, bunun sonucu olan M′ meta-ürünü'de gerçekleşmiş durumdadır. Yani, sermayenin değerlenme süreci de, değerlenmiş sermaye değerinin içinde kendisini ortaya koyduğu meta-ürünün gerçekleşmesi de, M′ – P′ ile tamamlanır.

Dolayısıyla, basit yeniden üretimi, yani p – w'nin P – M'den büsbütün ayrıldığını varsaydık. Her iki dolaşım da, w – p – w de, M – P – M de, genel biçimleri bakımından meta dolaşımına ait olduklarından (ve bu yüzden de uçları arasında hiçbir değer farkı göstermediklerinden), bayağı iktisadın yaptığı gibi, kapitalist üretim sürecini, bayağı iktisadın yanlış değerlendirmesine göre kapitalistin yalnızca yerlerine başka kul-

lanım değerlerine sahip metaları koymak ya da onlarla değiştirmek için ürettiği metaların, yani herhangi bir türdeki tüketime yönelik kullanım değerlerinin üretiminden ibaret saymak kolaydır.

M′, daha baştan, meta-sermaye olarak ortaya çıkar ve tüm sürecin amacı olan zenginleşme (değerlenme), kapitalistin, artık değerin (dolayısıyla aynı zamanda sermayenin) büyüklüğü ile birlikte artan tüketimini hiçbir şekilde dışlamaz, tam tersine içerir.

Gerçekte, üretilmiş olan w metası (ya da meta-ürün M″nün buna düşünsel olarak karşılık gelen parçası), kapitalistin gelirinin dolaşımında, yalnızca, onu önce paraya ve parayı da bir dizi başka, özel tüketime yarayan metalara çevirmeye hizmet eder. Ama burada şu küçük noktanın gözden kaçırılmaması gerekiyor: w, kapitaliste bedavadan gelen, artık emeğin cisimleşmesi olan, bu nedenle de başlangıçta sahneye meta-sermayenin (M′) bir bileşeni olarak çıkan meta değeridir. Demek ki, bu w′nin kendisi, sırf varlığı açısından bile, süreç içindeki sermaye değerinin devresine bağlıdır ve bu devre duraklar ya da başka bir şekilde bozulursa, yalnızca w′nin tüketimi değil, aynı zamanda w′yi yerine koyan metalar dizisinin sürümü de sınırlanır ya da tümüyle durur. M′ – P″nün gerçekleştirilememesi ya da M″nün yalnızca bir bölümünün satılabilir olması durumunda da aynı sonuçla karşılaşılır.

Şunu görmüş bulunuyoruz: w – p – w, kapitalistin gelirinin dolaşımı olarak, sermaye dolaşımına, yalnızca, m, M″nün, yani meta-sermaye işlevine bürünmüş biçimindeki sermayenin değer parçası olduğu sürece girer; buna karşılık, p – w aracılığıyla, dolayısıyla w – p – w′nin eksiksiz biçiminde bağımsızlaşır bağımsızlaşmaz, kapitalistin öndelediği sermayenin hareketinden kaynaklanıyor olsa bile, bu harekete dâhil olmaz. Söz konusu hareketle, sermayenin varlığının kapitalistin varlığını şart koşması ölçüsünde bağlantılıdır ve kapitalistin varlığı da, onun artık değer tüketmesi koşuluna bağlıdır.

Genel dolaşım içinde, M′, örneğin iplik, yalnızca meta olarak işlev görür; ama sermaye dolaşımının bir uğrağı olarak, sermaye değerinin dönüşümlü olarak bürünüp sıyrıldığı bir biçim olan *meta-sermaye* olarak işlev görür. İplik, tüccara satılmasından sonra, ürünü olduğu sermayenin devresel sürecinden ayrılmıştır, ama yine de, genel dolaşım alanında meta olarak yer almayı sürdürür. İplikçinin sermayesinin bağımsız devresinin bir uğrağı olmaktan çıkmış bulunsa bile, aynı meta kütlesinin dolaşımı sürer. Bundan ötürü, kapitalist tarafından dolaşıma sokulan metalar kütlesinin gerçek kesin başkalaşımı (M – P), bunların tüketime gitmek için buradan son çıkışları, zaman ve yer bakımından, bu metalar kütlesinin kapitalistin meta-sermayesi olarak işlev gördüğü başka-

laşımdan tümüyle ayrılmış olabilir. Sermaye dolaşımında tamamlanmış bulunan aynı başkalaşım, genel dolaşım alanında henüz tamamlanmayı bekler.

Bu ipliğin yeniden bir başka sanayi sermayesinin devresine girmesi hiçbir şeyi değiştirmez. Genel dolaşım, piyasaya sermaye olarak çıkarılmayan, başka bir deyişle bireysel tüketime giren değerlerin dolaşımı kadar, toplumsal sermayenin farklı bağımsız parçalarının iç içe geçen devrelerini, yani tek tek sermayelerin bütünlüğünü de kapsar.

Genel dolaşımın parçası olan sermaye devresi ile bir bağımsız devrenin halkalarını oluşturan sermaye devresi arasındaki ilişki, P´'nün (= P + p) dolaşımını ele aldığımız zaman da kendisini gösterir. P, para-sermaye olarak, sermaye devresini sürdürür. p, gelir harcaması olarak (p – w), genel dolaşıma girer, ama sermaye devresinin dışına atılır. Bu sonuncu devreye yalnızca ek para-sermaye olarak işlev gören parça girer. w – p – w'de para yalnızca sikke olarak işlev görür; bu dolaşımın amacı kapitalistin bireysel tüketimidir. Sermaye devresine girmeyen bu dolaşımı (değer-ürünün gelir olarak tüketilen bölümünün dolaşımını) sermayenin karakteristik devresi olarak göstermesi, bayağı iktisadın ahmaklığını karakterize eder.

İkinci evrede, P – M'de, Ü'ye eşit olan P sermaye değeri (burada sanayi sermayesinin devresini açan üretken sermayenin değeri), artık değerden sıyrılmış olarak, dolayısıyla para-sermaye devresinin birinci aşaması P – M'dekiyle aynı değer büyüklüğünde yine elde bulunur. Yerinin farklı olmasına karşın, meta-sermayenin şimdi kendisine dönüştürülmüş bulunduğu para-sermayenin işlevi aynıdır: Üa'ya ve E'ye, üretim araçlarına ve emek gücüne dönüşmesi.

Demek ki, sermaye değeri, meta-sermaye (M´ – P´) işlevini görürken, w – p ile eş zamanlı olarak M – P evresini geçmiş bulunmaktadır ve şimdi tamamlayıcı P – M < $\genfrac{}{}{0pt}{}{E}{\text{Üa}}$ evresine adımını atmaktadır; dolayısıyla, toplam dolaşımı M – P – M < $\genfrac{}{}{0pt}{}{E}{\text{Üa}}$ 'dır.

Birincisi: Para-sermaye (P), I. Biçimde (P ... P´ devresi), sermaye değerinin öndelendiği başlangıçtaki biçim olarak ortaya çıkmıştı; burada, daha baştan, meta-sermayenin birinci dolaşım evresinde (M´ – P´) dönüştürülmüş bulunduğu para tutarının bir bölümü olarak, dolayısıyla, daha baştan, üretken sermayenin (Ü) meta-ürün satışı aracılığıyla para biçimine dönüştürülmesi olarak ortaya çıkar. M – P evresini sonuçlandıran P – M evresi ancak para biçiminden yeniden sıyrılmakla tamamlanabildiği için, para-sermaye burada başından itibaren sermaye değerinin ne başlangıçtaki, ne de nihai biçimi olarak var olur. Bu nedenle de, P – M'nin aynı zamanda P – E olan bölümü, artık, emek

gücü satın alımı aracılığıyla salt para öndeliği olarak değil, emek gücü tarafından yaratılmış olan meta değerinin bir bölümünü oluşturan 50 sterlin değerindeki aynı 1000 libre ipliğin emek gücüne para biçiminde öndelenmesi olarak görünür. Burada işçiye öndelenen para, onun tarafından üretilmiş olan meta değerinin bir parçasının dönüşmüş eş değer biçiminden başka bir şey değildir. Ve yalnızca bu nedenle bile, P – M işlemi, P – E demek olduğu kadarıyla, hiçbir şekilde, para biçimindeki bir metanın yerine kullanım biçimindeki bir metanın geçirilmesi değildir; genel meta dolaşımından bağımsız başka ögeler içerir.

P´, geçmişteki üretim sürecinin (Ü) işlevinin ürünü olan M´´nün dönüşmüş biçimi olarak görünür; bundan ötürü, para tutarının tamamı (P´), geçmiş emeğin parasal ifadesi olarak görünür. Örneğimizde, 500 sterlin değerindeki 10 000 libre iplik, iplik yapımı sürecinin ürünüdür; bunun 7440 libresi 372 sterlin değerindeki öndelenmiş değişmez sermayeye (c), 1000 libresi 50 sterlin değerindeki değişir sermayeye (v) ve 1560 libresi 78 sterlin değerindeki artık değere (m) eşittir. Diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, P´´nden yalnızca başlangıçtaki 422 sterlinlik sermaye yeniden öndelenirse, işçi, P – E yoluyla, bu hafta üretilen 10 000 libre ipliğin, bir sonraki hafta öndelenen bir bölümünü (1000 libre ipliğin parasal değerini) elde eder. M – P'nin sonucu olarak para, her zaman geçmiş emeğin ifadesidir. Tamamlayıcı P – M işleminin meta piyasasında hemen gerçekleşmesi, yani P'nin var olan, piyasada bulunan metalara çevrilmesi ölçüsünde, yine, geçmiş emeğin, bir biçimden (para) bir başka biçime (meta) çevrilmesidir. Ne var ki, P – M, zaman bakımından, M – P'den farklıdır. İstisnai durumlarda, örneğin P – M işlemini yapan kapitalist ile bu işlemin kendisi için M – P işlemi olduğu kapitalist metalarını birbirlerine aynı zamanda teslim ettiklerinde ve P yalnızca bakiyeyi kapatmak için kullanıldığında, bunlar eş zamanlı olabilir. M – P ve P – M'nin yapılış zamanları arasındaki fark daha az ya da daha çok önemli olabilir. P, M – P işleminin sonucu olarak geçmiş emeği temsil ediyor olsa bile, P – M işlemi ancak M'nin bir kez daha üretilmesinin ardından gerçekleşebileceğinden, P – M işleminde, henüz piyasada hiç bulunmayan, ancak ileride bulunacak olan dönüşmüş meta biçimlerini temsil edebilir. Aynı şekilde, P, parasal ifadesi olduğu M ile aynı zamanda üretilen metaları temsil edebilir. Örneğin, P – M işleminde (üretim araçlarının satın alımı), kömür, henüz maden ocağından çıkarılmadan satın alınabilir. Para birikimi olarak göründüğü, gelir olarak harcanmadığı sürece, p, ancak gelecek yıl üretilecek olan pamuğu temsil edebilir. Kapitalistin gelirinin harcanmasında da (p – m) aynısı geçerlidir. Aynısı, E = 50 sterlinlik ücret için de geçerlidir; bu para

yalnızca işçilerin geçmiş emeklerinin para biçimi değil, aynı zamanda, henüz yeni gerçekleşmekte olan ya da gelecekte gerçekleşmesi gereken, eş zamanlı ya da gelecekteki emek üzerindeki bir alacak belgesidir. İşçi bununla, ancak bir sonraki hafta dikilecek olan bir ceketi satın alabilir. Bozulmamaları isteniyorsa neredeyse hemen üretildikleri anda tüketilmeleri gereken çok büyük sayıdaki zorunlu geçim araçları için özellikle geçerli olan durumdur bu. Böylece işçi, kendisine ücret olarak ödenen parayla, kendisinin ya da öteki işçilerin gelecekteki emeğinin dönüşmüş biçimini elde eder. Kapitalist, işçiye, onun geçmiş emeğinin bir bölümü ile birlikte, gelecekteki emeğini konu alan bir alacak belgesi verir. İşçiye geçmiş emeği için yapılan ödemenin kaynağı olan ve henüz elde bulunmayan stoku oluşturan, onun o sıradaki ya da gelecekteki kendi emeğidir. Stok yapma fikri burada tümüyle yok olur.*

İkincisi: $M - P - M < {E \atop Üa}$ dolaşımında aynı para iki kez yer değiştirir; kapitalist parayı önce satıcı olarak elde eder ve ardından alıcı olarak elden çıkarır; metanın para biçimine dönüşmesi, yalnızca, onun para biçiminden çıkarılıp yeniden meta biçimine dönüştürülmesine hizmet eder; bundan ötürü sermayenin para biçimi, onun para-sermaye olarak varoluşu, bu harekette yalnızca gelinip geçilen bir uğraktır; ya da, hareketin akışkanlığını koruduğu süre boyunca, para-sermaye, satın alma aracı olarak hizmet ettiğinde, yalnızca dolaşım aracı olarak görünür; kapitalistler karşılıklı olarak birbirleriyle alışveriş yaptıklarında ve dolayısıyla hesap denkleştirmekten başka bir şey yapmaları gerekmediğinde, gerçek ödeme aracı olarak görünür.

Üçüncüsü: İster salt dolaşım aracı olarak isterse ödeme aracı olarak hizmet ediyor olsun, para-sermaye işlevi, yalnızca, M'nin yerini E ve Üa'nın almasına, yani, ipliğin, üretken sermayenin kendisiyle sonuçlandığı meta-ürünün yerini (gelir olarak kullanılacak artık değer düşüldükten sonra), kendi üretim ögelerinin almasına, başka bir deyişle, sermaye değerinin kendi meta biçiminden gerisin geriye bu metayı oluşturan ögelere dönüşmesine aracılık eder; demek ki, son çözümlemede, bu işlev, sadece meta-sermayenin gerisin geriye üretken sermayeye dönüşmesine aracılık eder.

Devrenin olağan yolunu izleyerek tamamlanması için, M′, değeri üzerinden ve bütün olarak satılmak zorundadır. Dahası, M – P – M, yalnızca bir metanın yerine bir başkasının koyulmasını değil, bunun aynı değer ilişkileri içinde gerçekleştirilmesini içerir. Burada bunun böyle olduğunu varsaydık. Ama gerçekte, üretim araçlarının değerleri değişir;

* Marx, elyazmasının bu bölümüne şu notu eklemiştir: "Ancak, tüm bunlar, İkinci Kitabın son bölümüne aittir." *–İngilizce baskı editörünün notu (–İngilizce ed.).*

emeğin üretkenliğindeki, kapitalist üretimi karakterize eden sürekli değişim nedeniyle bile, değer ilişkilerindeki sürekli değişim tam da kapitalist üretime özgüdür. Üretim etmenlerinin değerlerindeki daha sonra ele alınacak* olan bu değer değişimine burada yalnızca şöyle bir değinmekle yetiniyoruz. Üretim ögelerinin meta-ürünlere, Ü'nün M′′ne dönüşümü üretim alanında, M′′nün yeniden Ü'ye dönüşümü dolaşım alanında gerçekleşir. Buna basit meta başkalaşımı aracılık eder. Ama bunun içeriği, bir bütün olarak ele alınan yeniden üretim sürecinin bir uğrağıdır. M – P – M, sermaye dolaşımın biçimi olarak, işlevsel olarak belirlenen bir madde değişimini içerir. Bunun ötesinde, M – P – M işlemi, M'nin, meta niceliği M′′nün üretim ögelerine eşit olmasını ve bu ögelerin başlangıçtaki değer ilişkilerini birbirlerine karşı korumalarını gerekli kılar; dolayısıyla, metaların yalnızca değerleri üzerinden satın alındıkları değil, aynı zamanda, devre sırasında hiçbir değer değişikliğine uğramadıkları varsayılır; böyle olmadığında, süreç olağan şekilde işleyemez.

P ... P′′nde, P, sermaye değerinin, yeniden bürünmek için çıkarılıp atılan başlangıçtaki biçimidir. Ü ... M′ – P′ – M ... Ü'de, P, yalnızca süreç içinde bürünülen ve daha aynı sürecin içinde çıkarılıp atılan biçimdir. Para biçimi burada yalnızca sermayenin gelip geçici bağımsız değer biçimi olarak görünür; M′ olarak sermaye, kendisini yeniden üretken sermaye biçimine dönüştürmek için bu biçime bürünür bürünmez, ona bürünmek konusunda, tıpkı P′ olarak onu çıkarıp atmak konusunda olduğu kadar huzursuzdur. Para biçiminde durdukça, sermaye olarak işlev görmez ve bu yüzden de değerlenmez; sermaye atıl kalır. P burada dolaşım aracı olarak, ama sermayenin dolaşım aracı olarak iş görür.** Sermaye değerinin para biçiminin, devresinin birinci biçiminde (para sermaye biçiminde) sahip olduğu bağımsızlık görüntüsü, I. Biçimin eleştirisini oluşturan ve onu yalnızca özel bir biçime indirgeyen ikinci biçimde ortadan kaybolur. İkinci başkalaşım, P – M, engellerle karşılaşırsa, (örneğin, piyasada üretim aracı yoksa), bu durumda, devre, yani yeniden üretim sürecinin akışı, sermayenin meta-sermaye biçiminde bağlanıp kalması durumunda olduğu gibi kesilir. Ama bunlar arasındaki fark şudur: Sermaye, para biçiminde, gelip geçici meta biçiminde kaldığından daha uzun bir süre boyunca kalabilir. Para-sermaye olarak işlev görmediğinde, para olmaktan çıkmaz; ama, kendisinin meta-sermaye olma işlevinde çok uzun süre tutulursa, meta olmaktan ve genel olarak kullanım değeri olmaktan çıkar. İkincisi, M′ olarak hiç yerinden kıpırda-

* Bkz. MEW, Band 24, s. 287-295 [elinizdeki kitap, s. 275-282]. –*Almanca ed.*

** Marx elyazmasının burasına şu notu düşmüştür: "Tooke'a karşı." –*Almanca ed.*

yamazken, para biçiminde, başlangıçtaki üretken sermaye biçimi yerine bir başka biçime girebilecek durumda olur.

M′ – P′ – M, biçimi uyarınca, yalnızca M′ için, kendi yeniden üretiminin uğrakları olan dolaşım işlemlerini içerir; ne var ki, M″nün çevrildiği M'nin gerçek yeniden üretimi, M′ – P′ – M'nün gerçekleşmesi için gereklidir; ama bu da, M″nün temsil ettiği bireysel sermayenin yeniden üretim sürecinin dışındaki yeniden üretim süreçlerine bağlıdır.

$P - M < \begin{smallmatrix} E \\ \text{Üa} \end{smallmatrix}$, I. Biçimde, yalnızca, para-sermayeden üretken sermayeye birinci dönüşümü hazırlar; II. Biçimde, meta-sermayeden yeniden üretken sermayeye dönüşümü, yani, sanayi sermayesi aynı işe yatırıldığı sürece, meta-sermayenin, ürünü olduğu üretim ögelerine yeniden dönüşümünü hazırlar. Bundan ötürü, I. Biçimde olduğu gibi burada da bu işlem, üretim sürecinin hazırlayıcı evresi olarak, ama ona geri dönüş, onun yenilenmesi olarak, dolayısıyla yeniden üretim sürecinin, yani aynı zamanda değerlenme sürecinin yinelenmesinin öncüsü olarak görünür.

Şimdi yeniden belirtilmelidir ki, P – E, basit meta mübadelesi değil, artık değer üretimine hizmet etmesi gereken bir metanın, E'nin satın alınması işlemidir; aynı şekilde, P – Üa da, bu amacın gerçekleştirilmesi için maddi açıdan vazgeçilmez olan bir işlemden ibarettir.

$P - M < \begin{smallmatrix} E \\ \text{Üa} \end{smallmatrix}$'nın tamamlanmasıyla P yeniden üretken sermayeye (Ü) dönüşür ve devre yeniden başlar.

Dolayısıyla, Ü ... M′ – P′ – M ... Ü'nün açık biçimi şöyledir:

$$\text{Ü} \ldots M' \left| \begin{matrix} M \\ + \\ w \end{matrix} \right| \begin{matrix} - \\ \\ - \end{matrix} \left| \begin{matrix} P \\ + \\ p \end{matrix} \right| \begin{matrix} - M < \begin{smallmatrix} E \\ \text{Üa} \end{smallmatrix} \ldots \text{Ü} \\ \\ - w \end{matrix}$$

Para-sermayenin üretken sermayeye dönüşümü, meta üretimi için meta satın alımıdır. Tüketim, yalnızca üretken tüketim olduğu sürece, sermayenin kendi devresinde yer alır; tüketimin koşulu, bu yolla tüketilen metalar aracılığıyla artık değer üretilmesidir. Ve bu, amacı üreticinin varlığı olan üretimden ve hatta meta üretiminden çok farklı bir şeydir; bu şekilde artık değer üretimi koşuluna bağlı olan bir meta-meta değişimi, (yalnızca para aracılığıyla gerçekleşen) salt ürün mübadelesinden tümüyle başka bir şeydir. Ama iktisatçılar, aşın üretimin mümkün olmadığını kanıtlamak için, konuyu ürün mübadelesi gibi ele alır.

Devre, E'ye ve Üa'ya dönüştürülen P'nin üretken tüketimi dışında, işçi açısından E – P = M – P olan birinci P – E halkasını içerir. İşçinin kendi tüketimini içeren E – P – M dolaşımının yalnızca birinci halkası, P – E'nin sonucu olarak sermaye devresinde yer alır. İkinci işlem, yani

P – M, bireysel sermayenin dolaşımından doğmasına karşın, bu dolaşımda yer almaz. Ama işçi sınıfının sürekli varlığı ve dolayısıyla aynı zamanda işçinin P – M aracılığıyla gerçekleşen tüketimi kapitalistler sınıfı için gereklidir.

Hem sermaye değerinin devresinin sürmesi hem de artık değerin kapitalistler tarafından tüketilmesi için, M′ – P′ işleminin gerektirdiği tek koşul, M′'nün paraya dönüştürülmüş, satılmış olmasıdır. Kuşkusuz, M′'nün satın alınmasının tek nedeni, nesnenin bir kullanım değerinin olması, yani ister üretken isterse bireysel olsun, herhangi bir türdeki tüketim için kullanılabilmesidir. Ne var ki, M′'nün, örneğin ipliği satın almış bulunan tüccarın elinde, dolaşımda kalmayı sürdürmesi, ipliği üretmiş ve tüccara satmış bulunan bireysel sermayenin devresinin devamını başlangıçta hiçbir şekilde etkilemez. Bütün süreç kendi yolunda devam eder ve onunla birlikte, kapitalistin ve işçinin onun tarafından belirlenen bireysel tüketimleri de devam eder. Bunalımlar incelenirken önemli olan bir noktadır bu.

Çünkü, M′, satılır satılmaz, paraya dönüştürülür dönüştürülmez, emek sürecinin ve dolayısıyla yeniden üretim sürecinin gerçek etmenlerine yeniden dönüştürülebilir. Dolayısıyla, M′'nün nihai tüketici tarafından mı yoksa onu yeniden satmak isteyen tüccar tarafından mı satın alındığı, konu üzerinde hiçbir dolaysız etkide bulunmaz. Kapitalist üretim tarafından yaratılan meta kütlelerinin niceliği, önceden belirlenmiş bir talep ve arz, tatmin edilmesi gereken ihtiyaçlar alanıyla değil, bu üretimin ölçeğiyle ve bu üretimi sürekli olarak genişletme ihtiyacıyla belirlenir. Öteki sanayici kapitalistler dışında, seri üretimin olası tek alıcısı büyük tüccardır. Kendi dışına atılan metalar bireysel ya da üretken tüketime gerçekten girmemiş olduğunda bile, yeniden üretim süreci, belirli sınırlar içinde, aynı ya da genişlemiş ölçekte gerçekleşebilir. Sermaye devresi, ondan kaynaklanmış olan metaların tüketimini içermez. Örneğin, iplik satılır satılmaz, satılmış ipliğin başına ilk aşamada ne gelirse gelsin, iplikte temsil edilen sermaye değerinin devresi yeniden başlayabilir. Ürün satıldığı sürece, kapitalist üretici açısından her şey olağan yolunda gidiyor demektir. Onun temsil ettiği sermaye değerinin devresi kesintiye uğramaz. Ve bu süreç (üretim araçlarının genişlemiş üretken tüketimini içerecek şekilde) genişletilirse, sermayenin bu yeniden üretiminin başlatıcısı ve aracısı üretken tüketim olduğundan, söz konusu yeniden üretime işçinin genişletilmiş bireysel tüketimi (dolayısıyla talebi) eşlik edebilir. Böylece, artık değer üretimi ve onunla birlikte kapitalistin bireysel tüketimi büyüyebilir, tüm yeniden üretim süreci en parlak durumda olabilir ve bunlara rağmen metaların büyük bir bölümü tüketi-

me yalnızca görünüşte girmiş, gerçekte ise onları yeniden satmak için almış olanların ellerinde satılmamış olarak duruyor, yani aslında henüz piyasada bulunuyor olabilir. Bu durumda meta akımları birbirini izler ve sonunda anlaşılır ki, daha önceki akımlar tüketim tarafından yalnızca görünüşte yutulmuştur. Meta-sermayeler piyasada yer kapmak için karşılıklı bir mücadeleye girişir. Geç kalanlar, satabilmek için fiyat kırar. Önceki akımlar, ödeme vadeleri geldiğinde, henüz elden çıkarılmamıştır. Bunların sahipleri, iflaslarını ilan etmek ya da ödeme yapabilmek için buldukları fiyattan satmak zorundadır. Bu satışın gerçek talep durumuyla kesinlikle hiçbir ilişkisi yoktur. İlişkili olduğu tek şey *ödeme talebi*, ne yapıp edip metaları paraya çevirme zorunluluğudur. Bu noktada bunalım patlak verir. Bunalımı gözle görülür kılan, tüketici talebinin, bireysel tüketim talebinin dolaysız olarak azalması değil, sermayenin sermayeyle mübadelesindeki, sermayenin yeniden üretim sürecindeki gerilemedir. -

P'nin, para-sermaye olarak, üretken sermayeye yeniden dönüşmeye yazgılı sermaye değeri olarak işlevini yerine getirebilmek için dönüştüğü Üa ve E metalarının satın alınma ya da ödeme vadeleri farklıysa, yani P – M, bir dizi ardışık satın alma ve ödeme biçimini alıyorsa, P'nin bir bölümü, ancak sürecin kendisinin koşullarınca belirlenen bir anda eş zamanlı ya da ardışık P – M işlemlerine hizmet etmek için para durumunda beklerken, bir başka bölümü P – M işlemini tamamlar. Para durumunda bekleyen bölüm, dolaşımdan yalnızca geçici olarak, belirli anda hareket geçmek, işlevini yerine getirmek için çekilmiştir. Bu durumda, harcanmayıp elde tutulması, onun kendi dolaşımıyla belirlenen ve amacı dolaşım olan bir işlevdir. Böyleyse, onun satın alma ve ödeme fonu olarak varlığı, hareketinin askıya alınması, dolaşımının kesilmesi durumu, paranın, para-sermaye olarak işlevlerinden birini yerine getirdiği bir durumdur. Para-sermaye olarak; çünkü bu durumda, bir süreliğine dingin kalan paranın kendisi, para-sermaye P'nin (P′ – p = P'nin), meta-sermayenin Ü'ye eşit olan değer parçasının, devrenin başlangıcını oluşturan üretken sermaye değerinin bir bölümüdür. Öte yandan, dolaşımdan çekilmiş paranın tümü gömü biçiminde bulunur. Demek ki, tıpkı P – M'de satın alma ya da ödeme aracı olarak paranın işlevinin para-sermayenin işlevi hâline gelmesi örneğinde olduğu gibi, paranın gömü biçimi burada para-sermayenin işlevi olur, çünkü sermaye değeri burada para biçiminde var olur ve para durumu burada, aşamalarından birinde bulunan sanayi sermayesinin, devreyle bağlantılı olarak belirlenen bir durumudur. Ama burada aynı zamanda yeniden doğrulandığı üzere, para-sermaye, sanayi sermayesi devresi içinde, para işlevlerinden başka hiçbir işlev görmez ve bu para işlevleri, yalnızca bu devrenin öteki

aşamaları ile bağlantılı olmaları sayesinde, aynı zamanda sermaye işlevleri anlamını kazanır.

P′′nün, p'nin P'yle ilişkisi olarak, sermaye ilişkisi olarak gösterilmesi, dolaysız olarak, para-sermayenin değil, meta-sermayenin (M′) işlevidir. Bu da, w ile M arasındaki bir ilişki olarak, yalnızca, üretim sürecinin sonucunu, sermaye değerinin bu süreç içinde gerçekleşmiş olan öz değerlenmesini ifade eder.

Dolaşım süreci devamı sırasında engellerle karşılaşır ve bunlar yüzünden P, dışsal koşullar, piyasanın durumu vb. nedeniyle kendi P – M işlevini askıya almak zorunda kalır ve bundan dolayı kısa ya da uzun bir süre boyunca kendi para durumunda beklerse, bu durumda yine, M – P'den P – M'ye geçiş dışsal koşullar yüzünden kesilir kesilmez basit meta dolaşımında da ortaya çıkan bir para gömüleme söz konusu olur. İstenmeden yapılan bir para gömülemedir bu. Örneğimizdeki para, bu durumda, atıl kalmış, gizli para-sermaye biçimindedir. Ama şimdilik bu konu üzerinde daha fazla durmayacağız.

Ne var ki, her iki örnekte de, para-sermayenin kendi para durumunda beklemesi, hareketteki bir kesilmenin sonucu olarak görünür; bu kesilme ister amaca uygun olsun isterse amaca aykırı, ister isteyerek olsun isterse istemeyerek, ister işleve uygun olsun isterse işleve aykırı.

II. Genişletilmiş Ölçekte Birikim ve Yeniden Üretim

Üretim sürecinin hangi oranlarda genişletilebileceği isteğe bağlı olarak değil teknik olarak belirlendiğinden, gerçekleşmiş olan artık değer, yazgısı sermayeleşmek olsa bile, gerçekten ek sermaye olarak işlev görebileceği ya da süreç içindeki sermaye değerinin devresine girebileceği bir büyüklüğe, çoğu kez, ancak farklı devrelerin yinelenmesiyle ulaşabilir (dolayısıyla o zamana dek biriktirilmesi gerekir). Demek ki, artık değer gömü olarak donup kalır ve bu biçimde gizli para-sermayeyi oluşturur. Gizlidir, çünkü para biçiminde beklediği sürece, sermaye olarak etkinlik gösteremez.[6[a]] Böylece burada gömü oluşumu, kapitalist birikim sürecinin içinde yer alan, ona eşlik eden, ama aynı zamanda özünde ondan farklı bir uğrak olarak görünür. Çünkü gizli para-sermaye oluşumu, yeniden üretim sürecinin kendisinin genişlemesine yol açmaz. Tersi olur. Gizli para-sermaye, burada, kapitalist üretici üretiminin ölçeğini dolay-

---

6[a] "Gizli" [*latent*] terimi, fizik alanındaki, enerji dönüşümü teorisi tarafından bugün büyük ölçüde kenara itilmiş olan gizli ısı fikrinden ödünç alınmıştır. Bu nedenle Marx üçüncü bölümde (son versiyonlarda) potansiyel enerji fikrinden ödünç alınan "potansiyel" [*potentielles*] terimini ya da D'Alembert'in sanal hızlarını andıran "sanal sermaye" [*virtuelles Kapital*] terimini kullanmıştı. –F. E.

sız olarak genişletemediği için oluşur. Kapitalist üretici artık ürününü, dolaşıma yeni altın ya da gümüş süren bir altın ya da gümüş üreticisine, ya da, aynı kapıya çıkmak üzere, ulusal artık ürünün bir bölümüne karşılık olarak ülkeye dışarıdan ek altın ya da gümüş ithal eden bir tüccara satarsa, bu durumda, onun gizli para-sermayesi ulusal altın ya da gümüş gömüsünde bir artış oluşturur. Bütün diğer durumlarda, örneğin alıcının elindeyken dolaşım aracı olan 78 sterlin, yalnızca kapitalistin elindeki bir gömü biçimini alır; yani, ulusal altın ya da gümüş gömüsünün farklı bir şekilde bölünmesinden başka bir şey olmamıştır.

Para, kapitalistimizin işlemlerinde (meta bedelleri alıcı tarafından yakın ya da uzak vadelerde ödenecek şekilde) dolaşım aracı olarak işlev görürse, bu durumda, yazgısı sermayeleşmek olan artık ürün, paraya değil, alacak haklarına, alıcının belki elinde bulunan, belki de henüz eline geçmesini beklemekte olduğu bir eş değer üzerindeki sahiplik hakkına dönüşür. Bu artık ürün, başka bireysel sanayi sermayelerinin devrelerine girebilecek olsa bile, devrenin yeniden üretimine girmekten, faiz getiren değerli kâğıtlara vb. yatırılmış para kadar uzak kalır.

Kapitalist üretimin tüm karakteri, öndelenen sermaye değerinin değerlenmesiyle, yani en başta, mümkün olan en fazla artık değerin üretimiyle; ama ikincisi (Bkz. I. Kitap, Bölüm 12) sermaye üretimiyle, yani artık değerin sermayeye dönüştürülmesiyle belirlenir. Ne var ki, durmadan büyüyen artık değer üretiminin ve dolayısıyla da kapitalistin kişisel amacı olan zenginleşmeyi gerçekleştirebilmesinin aracıymış gibi görünen, kapitalist üretimin genel eğilimince kapsanan birikim ya da genişlemiş ölçekli üretim, sonrasında, birinci kitapta gösterilmiş olduğu gibi, gelişimi aracılığıyla, her bireysel kapitalist için bir zorunluluk olup çıkar. Sermayesinin büyümesini hiç durmadan sürdürmesi, sermayenin korunmasının koşulu olur. Ama daha önce açıklanmış olan bu konuya daha fazla geri dönmemiz gerekmez.

İlk olarak, tüm artık değerin gelir olarak harcandığı varsayımına dayanan basit yeniden üretimi ele almıştık. Gerçekte, olağan koşullarda, her zaman, artık değerin bir bölümünün gelir olarak tüketilmesi ve başka bir bölümünün sermayeleştirilmesi gerekir; belirli bir dönemde üretilen artık değerin bütünüyle tüketilebilir ya da bütünüyle sermayeleştirilebilir olmasının bu bağlamda hiçbir önemi yoktur. Hareketin ortalamasında (ve genel formül yalnızca bunu temsil edebilir), her ikisi de gerçekleşir. Formülü karmaşıklaştırmamak için, tüm artık değerin biriktirildiğini varsaymak daha iyi olur. $Ü \ldots M' - P' - M' < {}^{E}_{Üa} \ldots Ü'$ formülü, daha büyük ölçekte ve daha büyük değerle yeniden üretilen ve büyümüş üretken sermaye olarak kendi ikinci devresine başlayan

ya da aynı anlama gelmek üzere birinci devresini yenileyen üretken sermayeyi ifade eder. Bu ikinci devre başlar başlamaz, Ü yeniden çıkış noktamız olur; tek fark, bu Ü'nün birinci Ü'den daha büyük bir üretken sermaye olmasıdır. Dolayısıyla, P ... P′ formülünde ikinci devre P′ ile başlarsa, P′, P olarak, yani belirli büyüklükteki öndelenmiş para-sermaye olarak işlev görür; o, birinci devreyi başlatan para-sermayeden daha büyük bir para-sermayedir; ama öndelenmiş para-sermaye işleviyle ortaya çıktığı anda, artık değerin sermayeleştirilmesi yoluyla büyümüş olmasına ilişkin her tür iz yok olur. Onun devresini başlatan para-sermaye biçiminde, bu köken silinip gitmiştir. Bir yeni devrenin çıkış noktası olarak işlev görmeye başlar başlamaz Ü′ için de aynı şey geçerlidir.

Ü ... Ü″nü P ... P″yle ya da birinci devreyle karşılaştırırsak, bunların kesinlikle aynı önemde olmadıklarını görürüz. P ... P′, kendi başına ayrı bir devre olarak alındığında, sadece şunu anlatır: P, para-sermaye (ya da para-sermaye devresindeki sanayi sermayesi), para doğuran para, değer doğuran değerdir, başka bir deyişle, artık değer üretir. Buna karşılık, Ü devresinde, değerlenme sürecinin kendisi, birinci aşamasının, üretim sürecinin sona ermesiyle birlikte tamamlanmış bulunur ve ikinci M′ – P′ aşaması (birinci dolaşım aşaması) geride bırakılır bırakılmaz, sermaye değeri + artık değer, gerçekleşmiş para-sermaye olarak, birinci devrede en son uç olarak görünen P′ olarak var olur. Artık değerin üretilmiş olduğu, ilk olarak incelenen Ü ... Ü biçiminde (bkz. s. 47'teki* açık formül), ikinci aşamasında sermaye dolaşımının dışına düşen ve artık değerin gelir olarak dolaşımını temsil eden w – p – w tarafından ortaya koyulur. Demek ki, tüm hareketin kendisini Ü ... Ü olarak ortaya koyduğu, yani her iki uç arasında bir değer farkının oluşmadığı bu biçimde, öndelenen değerin değerlenmesi, artık değer üretimi, P ... P″nde olduğu gibi gösterilir; tek fark, P ... P″nde son aşama ve devrenin ikinci aşaması olarak görünen M′ – P′ işleminin, Ü ... Ü'de dolaşımın birinci aşaması olarak görünmesidir.

Ü ... Ü″nde, Ü′, artık değerin üretildiğini değil, üretilmiş artık değerin sermayeleştirildiğini, yani sermaye biriktirildiğini ve dolayısıyla Ü″nün, Ü'den farklı olarak, başlangıçtaki sermaye değeri artı bunun kendi hareketiyle biriktirilmiş sermayeden oluştuğunu ifade eder.

Gerek salt P ... P″nün sonucu olarak P′, gerekse bu devrelerin hepsindeki görünümüyle M′, kendi başlarına alındıklarında, hareketi değil onun sonucunu, sermayenin meta biçiminde ya da para biçiminde gerçekleşmiş olan değerlenmesini ve dolayısıyla P + p ya da M + w olarak,

---

* MEW, Band 24, s. 79 [elinizdeki kitap, s. 77]. –*Almanca ed.*

sermaye değerinin ondan türeyen artık değerle ilişkisi olarak sermaye değerini ifade eder. Bu sonucu, değerlenmiş sermaye değerinin farklı dolaşım biçimleri olarak ifade ederler. Ama, gerçekleşmiş olan değerlenmenin kendisi, ne M′ biçiminde, ne de P′ biçiminde, para-sermayenin ya da meta-sermayenin bir işlevidir. Sanayi sermayesinin özel işlevlerine uygun düşen özel, farklı biçimler, varoluş biçimleri olarak, para-sermaye, yalnızca para işlevlerini, meta-sermaye, yalnızca meta işlevlerini yerine getirebilir; aralarındaki tek fark, para ile meta arasındaki farktır. Aynı şekilde, üretken sermaye biçimindeki sanayi sermayesi, değer yaratan herhangi bir emek süreci hangi ögelerden oluşursa ancak o ögelerden, yani bir yandan nesnel emek koşullarından (üretim araçlarından), öte yandan üretken (amaca uygun) biçimde işlev gören emek gücünden oluşabilir. Sanayi sermayesi üretim alanında nasıl yalnızca genel olarak üretim sürecine, yani aynı zamanda kapitalist olmayan üretim sürecine uygun düşen bir bileşimde var olabilirse, dolaşım alanında da yalnızca buna uygun düşen iki biçimde, meta ve para biçimlerinde var olabilir. Ama üretim ögelerinin toplamı, nasıl başından itibaren, emek gücünün kapitalist tarafından, tıpkı üretim araçlarını başka meta sahiplerinden satın alması örneğinde olduğu gibi, asıl sahibinden satın alınmış olan başkalarının emek gücü olması aracılığıyla, kendisini üretken sermaye olarak ilan ediyorsa; bu nedenle üretim sürecinin kendisi nasıl sanayi sermayesinin bir üretken işlevi olarak sahneye çıkıyorsa, aynı şekilde, para ve metalar aynı sanayi sermayesinin dolaşım biçimleri olarak görünür ve dolayısıyla bunların işlevleri de, sanayi sermayesinin, üretken sermayenin işlevlerini başlatan ya da bunlardan kaynaklanan dolaşım biçimleri olarak görünür. Para işlevi ve meta işlevi burada, yalnızca sanayi sermayesinin kendi devresinin farklı aşamalarında gerçekleştirmek zorunda olduğu işlev biçimleri olarak birbirleriyle bağlantılı olmaları nedeniyle, aynı zamanda para-sermaye ve meta-sermaye işlevleridir. Dolayısıyla, parayı para olarak ve metayı meta olarak karakterize eden özgül özellikleri ve işlevleri bunların sermaye olma niteliklerinden tüketmeye kalkışmak da, tersini yaparak üretken sermayenin özelliklerini onun üretim araçlarındaki varoluş tarzından türetmek de aynı ölçüde yanlıştır.

P′ ya da M′, P + p ya da M + w olarak, yani, sermaye değerinin kendi yavrusu olarak artık değerle ilişkisi şeklinde sabitlenir sabitlenmez, bu ilişki her ikisinde de ifade edilir; birinde para biçiminde, diğerinde meta biçiminde ifade edilmesi konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Bundan ötürü, bu ilişki, para olarak paranın ya da meta olarak metanın sahip oldukları özelliklerden ve işlevlerden kaynaklanmaz.

Her iki durumda, sermayenin karakteristik özelliği, değer doğuran değer olma özelliği, yalnızca bir sonuç olarak ifade edilir. M´ her zaman Ü'nün işlevinin ürünüdür ve P´ her zaman M″nün sanayi sermayesi devresinde dönüşmüş biçiminden ibarettir. Bu nedenle, gerçekleştirilmiş para-sermaye, para-sermaye olarak kendi özel işlevine yeniden başlar başlamaz, P´ = P + p'nin içerdiği sermaye ilişkisini ifade etmekten uzaklaşır. P ... P´ hareketi tamamlandığında ve P´ devreye yeniden başladığında, P″nün içerdiği artık değerin tümü sermayeleştirilse bile, P´ olarak değil, P olarak görünür. Örneğimizde, ikinci devre, birincisinde olduğu gibi 422 sterlinlik değil, 500 sterlinlik bir para-sermaye ile başlar. Devreyi açan para-sermaye öncekinden 78 sterlin fazladır; bu fark, bir devre bir başka devre ile karşılaştırıldığında var olur; ama tek tek her bir devrenin içinde böyle bir karşılaştırma yapılmaz. Para-sermaye olarak öndelenmiş, 78 sterlini daha önce artık değer olarak var olmuş olan 500 sterlin, bir başka kapitalistin kendi birinci devresini açarken kullandığı 500 sterlininkinden farklı bir rol oynamaz. Üretken sermaye devresinde de aynı şey olur. Genişlemiş Ü´, devre yeniden başladığında, tıpkı Ü ... Ü basit yeniden üretiminde Ü'nün yapmış olduğu gibi, Ü olarak çıkar ortaya.

$P' - M' < \genfrac{}{}{0pt}{}{E}{Üa}$ aşamasında, artmış olan büyüklük, E´ ve Üa´ ile değil, yalnızca M´ ile gösterilir. M, E ile Üa'nın toplamı olduğundan, onun içerdiği E ile Üa'nın toplamının başlangıçtaki Ü'den büyük olduğu zaten M´ ile gösterilmiştir. Ama ikincisi, E´ ve Üa´ şeklindeki gösterim yanlış olurdu, çünkü biliyoruz ki, sermayedeki büyümeyle birlikte onun değer bileşiminde bir değişiklik olur ve bunun devamında Üa'nın değeri büyür, E'ninki ise her zaman göreli olarak, sıklıkla da mutlak olarak küçülür.

III. Para Birikimi

Altına [paraya] çevrilmiş olan artık değerin (p'nin), süreç içindeki sermaye değerine hemen eklenip bu yolla, devresel sürece P sermayesi ile birlikte, P´ büyüklüğünde girmesinin mümkün olup olmadığı, p'nin elde bulunurluğundan bağımsız olan koşullara bağlıdır. p'nin, birincisinin yanına eklenecek olan ikinci bir bağımsız işte para-sermaye olarak kullanılacaksa, böyle bir iş için gereken asgari büyüklüğe sahip olmadıkça, bu amaca hizmet edemeyeceği açıktır. Başlangıçtaki işin genişletilmesi için kullanılacaksa, Üa'nın maddi etmenleri arasındaki ilişkiler ve bunların değer ilişkileri yine aynı şekilde p'nin belirli bir asgari büyüklükte olmasını gerektirir. Bu işte kullanılmakta olan tüm üretim araçları arasında, yalnızca nitel değil, aynı zamanda belirli bir nicel ilişki

bulunur; bunlar nicel açıdan orantılıdır. p'nin ek üretim araçlarına ve emek gücüne ya da üretken sermayedeki bir büyüme olarak yalnızca birincisine çevrilebilir olması için ulaşması gereken asgari büyüklük, üretken sermayeye giren etmenlerin bu maddi ilişkileri ve bunların taşıdığı değer ilişkileri tarafından belirlenir. Böyle olunca, iplikçi, aynı zamanda uygun sayıda tarağı ve ön büküm makinesini satın almadan, iğlerinin sayısını artıramaz; böyle bir iş genişletmenin gerekli kılacağı daha fazla pamuk ve ücret için yapılacak harcamayı hiç hesaba katmadık. Demek ki, bu sonuncusunun gerçekleşmesi için, artık değerin hayli büyük bir tutara ulaşmış olması gerekir (genelde, eklenen her yeni iğ başına 1 sterlin olarak hesaplanır). p bu gerekli asgari büyüklüğe ulaşmadıkça, sermaye devresini, bunun tarafından arka arkaya üretilen p'lerin tutarı P ile birlikte, yani $P' - M' < \frac{E}{Üa}$'da işlev görebilecek duruma gelene dek, pek çok kez yinelemek gerekir. Yalnızca küçük (örneğin, onları daha üretken kılmak için iplik makinelerinde yapılan) değişiklikler bile, eğrilecek malzeme için daha fazla harcamanın yapılmasını, ön büküm makinelerinin artırılmasını vb. gerektirir. Dolayısıyla, p, arada geçen süre boyunca biriktirilir ve onun birikimi, kendi işlevi değil, yinelenen Ü ... Ü'nün sonucudur. Onun kendi işlevi, yinelenen değerlenme devrelerinden, yani dışarıdan, kendi aktif işlevi için gerekli olan asgari büyüklüğe, yani P'nin işlevine gerçekten de para-sermaye olarak (verili örnekte, işlev görmekte olan P para-sermayesinin biriktirilmiş parçası olarak) katılmasını mümkün kılacak olan büyüklüğe ulaşmasına yetecek miktarda ek para elde edene kadar, para durumunda beklemesidir. Arada geçen zamanda biriktirilir ve yalnızca, oluşum sürecinde bulunan, büyümekte olan bir gömü biçiminde var olur. Demek ki, para birikimi, gömü oluşumu, burada, gerçek birikime, sanayi sermayesinin işlev gördüğü ölçeğin büyümesine geçici olarak eşlik eden bir süreç olarak görünür. Geçici olarak diyoruz; çünkü gömü, kendi gömü durumunda kaldıkça, sermaye olarak işlev görmez, değerlenme sürecine katılmaz, büyümesinin tek nedeni kendisi hiçbir şey yapmadan eldeki paranın aynı kasaya atılması olan bir para tutarı olarak kalır.

Gömü biçimi, sadece, dolaşımda bulunmayan, kendi dolaşımı içinde kesintiye uğramış olan ve bu nedenle para biçiminde saklanan paranın biçimidir. Gömü oluşum sürecinin kendisine gelince, bu süreç, her tür meta üretiminde ortaktır ve kendi başına bir amaç olarak yalnızca gelişmemiş kapitalizm öncesi meta üretimi biçimlerinde bir rol oynar. Ama burada, paranın *gizli para-sermaye* olarak görünmesi nedeniyle ve böyle görünmesi ölçüsünde, gömü, para-sermayenin biçimi olarak ve gömü oluşumu, sermaye birikimine geçici olarak eşlik eden bir süreç olarak

görünür; çünkü gömü oluşumu, para biçiminde elde bulunan artık değerin gömü durumu, artık değerin gerçekten işlev gören sermayeye dönüşümüne yönelik, sermaye devresinin dışında gerçekleşen, işlevsel olarak belirlenen bir hazırlık aşamasıdır. Demek ki, gömü, kendisinin bu özelliği gereği gizli para-sermayedir, bundan ötürü de, sürece katılmak için ulaşmış bulunması gereken büyüklük, her seferinde, üretken sermayenin değer bileşimince belirlenir. Ama gömü durumunda kaldığı sürece, henüz para-sermaye olarak işlev görmez; henüz atıl para-sermayedir; daha önce olduğu gibi işlevi kesintiye uğratılmış para-sermaye değil, henüz işlevini yerine getirebilecek durumda olmayan para-sermayedir.

Burada, başlangıçtaki gerçek biçimiyle para birikimini, gerçek anlamıyla gömü kabul ediyoruz. Söz konusu gömü, yalnızca alacaklar, M″nü satmış olan kapitalistin alacakları biçiminde de var olabilir. Bu gizli para-sermayenin arada geçen süre içinde, örneğin, faiz getiren bir banka mevduat hesabı, poliçe ya da herhangi bir tür değerli kâğıt gibi para doğuran para biçiminde var olduğu öteki biçimlere gelince, onları incelemenin yeri burası değil. Para olarak gerçekleşmiş olan artık değer, bu örneklerde, kaynaklanmış olduğu sanayi sermayesi devresinin dışında kalan özel sermaye işlevlerini yerine getirir; bu işlevler, birincisi, sanayi devresi olarak sanayi devresiyle ilgisizdir, ama ikincisi, sanayi sermayesinin işlevlerinden farklı, burada henüz açıklanmamış olan sermaye ilişkilerini varsayarlar.

IV. Rezerv Fonu

Gömü, biraz önce incelenmiş biçimde, yani artık değerin varoluş biçiminde, nakit birikim fonu, sermaye birikiminin geçici olarak ve bu birikimin koşulu olduğu ölçüde büründüğü para biçimidir. Ama bu birikim fonu aynı zamanda özel yan görevleri yerine getirebilir, yani, sermayenin devresel süreci Ü ... Ü′ biçimini almadan, dolayısıyla da kapitalist yeniden üretim genişletilmeden, sermayenin devresel sürecine katılabilir.

M′ – P′ süreci olağan süresini aşarsa, yani meta-sermayenin para biçimine dönüşümü olağan olmayan bir şekilde gecikirse; ya da bu dönüşüm tamamlandığında, örneğin, para-sermayenin kendilerine çevrilmesi gereken üretim araçlarının fiyatı devre başlarken bulunduğu düzeyin üzerine çıkmış olursa, bu durumda, birikim fonu olarak işlev görmekte olan gömü, para-sermaye ya da para-sermayenin bir bölümü yerine kullanılabilir. Nakit birikim fonu, böylece, devredeki bozuklukları düzlemek için, rezerv fonu olarak hizmet eder.

Bu tür bir rezerv fonu olarak, Ü ... Ü devresinde incelenmiş olan satın alma ya da ödeme araçları fonlarından farklıdır. Bu fonlar, işlev görmekte olan para-sermayenin bir parçasıdır (yani, süreç içinde bulunan genel olarak sermaye değerinin bir parçasının varoluş biçimleridir); para-sermayenin parçaları ise, yalnızca, farklı zamanlarda, arka arkaya işlev görür. Üretim sürecinin sürekliliği içinde sürekli olarak rezerv fonu sermayesi oluşur, çünkü bir gün para girişi olur ve daha geç bir tarihe kadar ödeme yapılmayacaktır, bir gün görece büyük meta kütleleri satılmıştır ve daha geç bir tarihe kadar büyük ölçekli meta kütleleri satın alınmayacaktır; dolayısıyla, bu aralar boyunca, her zaman, dolaşımdaki sermayenin bir parçası para biçiminde var olur. Buna karşılık, nakit rezerv fonu, işlev görmekte olan sermayenin, daha doğrusu para-sermayenin bir bileşeni değil, birikiminin ön aşamalarından birindeki sermayenin, henüz etkin sermayeye dönüşmemiş olan artık değerin bileşenidir. Bunun dışında, darda kalmış kapitalistin, elinde bulunan paranın özel işlevlerinin neler olduğuna hiç mi hiç aldırmayacağı, sermayesinin devresel sürecinin durmaması için neyi varsa hepsini kullanacağı apaçıktır. Söz gelimi, bizim örneğimizde, P = 422 sterlin, P′ = 500 sterlindir. 422 sterlinlik sermayenin bir bölümü, ödeme ve satın alma aracı fonu, para stoku durumunda bulunuyorsa, bunun, aynı kalan koşullar altında, devreye bir bütün olarak gireceği, ama aynı zamanda bunun için yeterli olduğu düşünülüyor demektir. Oysa rezerv fonu, 78 sterlinlik artık değerin bir bölümüdür; 422 sterlin değerindeki sermayenin devresine, ancak, bu devre aynı kalmayan koşullar altında gerçekleştiği ölçüde girebilir; çünkü rezerv fonu, birikim fonunun bir bölümüdür ve yeniden üretim ölçeğinde herhangi bir büyüme olmadan burada görünür.

Nakit birikim fonu, gizli para-sermayenin varlığının, dolayısıyla da paranın para-sermayeye dönüşmüş olduğunun kanıtıdır.

Üretken sermaye devresinin, basit yeniden üretim ile genişletilmiş ölçekte yeniden üretimi birlikte kapsayan genel formülü şudur:

$$\text{Ü} \ldots \overbrace{M' - P'}^{1}.\overbrace{P - M'}^{2} < {}^{E}_{\text{Üa}} \ldots \text{Ü}\ (\text{Ü}')$$

Ü = Ü ise, 2)'deki P = P′ – p'dir; Ü = Ü′ ise 2)'deki P, P′ – p'den büyüktür; yani, p bütünüyle ya da kısmen para-sermayeye dönüştürülmüştür.

Üretken sermaye devresi, klasik iktisadın, sanayi sermayesinin devresel sürecini incelerken temel aldığı biçimdir.

Bölüm

3

Meta-Sermaye Devresi

★ ★ ★

Meta-sermaye devresi için genel formül şudur:

M´ – P´ – M … Ü … M´.

Üretim araçlarının en azından bir bölümünün, kendi devreleri içinde bulunan bireysel sermayelerin meta-ürünü olması ölçüsünde, bir sermaye için P – M ne ise bir başkası için M´ – P´ o demek olduğundan, M´, önceki iki devrenin yalnızca ürünü değil, aynı zamanda ön koşulu olarak görünür. Söz gelimi, örneğimizde, kömür, makineler vb., maden işletmecilerinin, kapitalist makine yapımcılarının vb. meta-sermayeleridir. Ayrıca, daha Bölüm 1, 4'te gösterildiği gibi, P … P´'nün daha birinci yinelenişinde, bu ikinci para-sermaye devresi daha tamamlanmadan, yalnızca Ü … Ü devresi değil, aynı zamanda M´ … M´ devresi de varsayılır.

Yeniden üretim genişletilmiş ölçekte gerçekleşirse, o zaman sondaki M´ baştaki M´'nden daha büyük olur ve dolayısıyla burada M´´ ile gösterilmesi gerekir.

Üçüncü biçimin ilk iki biçimden farkı kendini şöyle gösterir: Birincisi, I. Biçimde, dolaşım, üretim süreci tarafından kesintiye uğratılır ve II. Biçimde, iki tamamlayıcı evresiyle toplam dolaşım, yalnızca yeniden üretim sürecinin aracısı olarak görünür ve bu nedenle P … P arasında aracılık yapan hareketi oluştururken, burada, iki karşıt evresiyle toplam dolaşım, devreyi başlatır. P – P´'nde, dolaşım biçimi, P – M … M´ – P´ = P – M – P'dir. Ü … Ü'de ise, tersine, M´ – P´'dür. P – M = M – P – M. M´ – M´'nde de bu son biçimdedir.

İkincisi, I. ve II. devreler yinelendiklerinde, P´ ve Ü´ son noktaları, yenilenen devrenin başlangıç noktalarını oluştursalar bile, bu devrelerin, içinde üretilmiş oldukları biçim ortadan kalkar. P´ = P + p, Ü´ = Ü + ü, yeni sürece yeniden P ve Ü olarak başlar. III. Biçimde ise, devre aynı ölçekte yenilense bile, başlangıç noktası M'nin M´ olarak gösterilmesi gerekir. Şu nedenle: I. Biçimde, P´, P´ olarak yeni bir devreyi açar açmaz, para-sermaye (P) olarak, para biçimindeki değerlenecek olan sermayenin öndeliği olarak işlev görür. Öndelenmiş olan para-sermayenin birinci devrede gerçekleştirilen birikim sayesinde artan büyüklüğü daha fazladır. Ne var ki, öndelenmiş olan para-sermayenin 422 sterlin büyüklüğünde mi yoksa 500 sterlin büyüklüğünde mi olduğu, onun salt sermaye değeri olarak görünmesi olgusunu hiçbir şekilde değiştirmez. P´, değerlenmiş ya da rahminde artık değer taşıyan sermaye olarak, sermaye ilişkisi olarak var olmaz artık. Ne de olsa süreç içinde değerlenmesi gerekir. Ü ... Ü´ için aynısı geçerlidir; Ü´, hep Ü olarak, artık değer üretmesi gereken sermaye değeri olarak, işlev görmeyi sürdürmek ve devreyi yenilemek zorundadır. – Buna karşılık meta-sermaye devresi, sermaye değeriyle değil, meta biçiminde çoğalmış olan sermaye değeriyle açılır; dolayısıyla, başından itibaren, yalnızca meta biçiminde elde bulunan sermaye değerinin devresini değil, aynı zamanda artık değerin devresini kapsar. Bundan ötürü, bu biçim altında basit yeniden üretim gerçekleşirse, sonuç noktasında, başlangıç noktasındakiyle aynı büyüklükte bir M´ çıkar ortaya. Gerçi, artık değerin bir bölümü sermaye devresine girerse, devrenin sonunda M´ yerine M´´, daha büyük bir M´ görünür; ama hemen arkadan gelen devre yine M´ ile, yalnızca bir önceki devredekinden daha büyük olan bir M´ ile ve daha büyük birikmiş sermaye değeri ile, bundan ötürü de göreli olarak daha büyük yeni yaratılmış artık değer ile başlar. M´, her durumda, devreyi hep bir meta-sermaye (= sermaye değeri + artık değer) olarak açar.

Üretim araçları ikinci bir sanayi sermayesinin ürünü olduğu sürece, M olarak M´, bir bireysel sanayi sermayesinin devresinde, bu sermayenin biçimi olarak değil, ikinci sanayi sermayesinin biçimi olarak görünür. Birinci sermayenin P – M (yani P – Üa) işlemi, bu ikinci sermaye için M´ – P´'dür.

E ve Üa, bir yanda emek güçlerini satan işçilerin, öte yanda üretim araçları satan üretim aracı sahipleri olan satıcılarının ellerindeki metalar oldukları ölçüde, $P - M < {E \atop \text{Üa}}$ dolaşım işleminde aynı şekilde hareket eder. Alıcı tarafından henüz satın alınmadıkları, yani onun para biçiminde var olan sermayesinin karşısına başkasının metaları olarak çıktıkları sürece, parası burada para-sermaye olarak işlev gören alıcı için, yalnızca me-

talar olarak işlev görürler. Burada Üa ile E arasındaki tek fark, Üa'nın, satıcısına ait olan sermayenin meta biçimi olması durumunda, M´, yani satıcısının elindeki sermaye olabilmesine karşın, E'nin işçi için hep yalnızca meta olması ve ancak alıcının elinde, Ü'nün bir bileşeni olarak sermayeye dönüşmesidir.

Bu nedenle, M´, hiçbir zaman, yalnızca M olarak, yalnızca sermaye değerinin meta biçimi olarak bir devre açamaz. Meta-sermaye olarak o, her zaman ikili bir karaktere sahiptir. Kullanım değeri açısından bakıldığında, Ü'nün işlevinin ürünüdür, örneğimizde ipliktir; Ü'nün meta olarak dolaşımdan gelen ögeleri, E ve Üa, yalnızca bu ürünün oluşturucuları olarak işlev görmüştür. İkincisi, değer açısından bakıldığında, sermaye değeri (Ü) artı Ü'nün işleviyle üretilmiş olan artık değerdir (m).

M = Ü = sermaye değeri, yalnızca M″nün kendisi devresinde, M″nün artık değeri barındıran parçasından, artık değeri içeren artık üründen ayrılabilir ve ayrılmak zorundadır; bu ikisinin iplik örneğindeki gibi birbirinden ayrılabilir ya da makine örneğindeki gibi ayrılamaz olmaları bu söyleneni geçersiz kılmaz. M´, P″ne dönüşür dönüşmez, her seferinde ayrılabilir duruma gelirler.

Toplam meta-ürün, bizim örneğimizdeki 10 000 libre iplik gibi, bağımsız ve homojen parça ürünlere ayrılabiliyorsa ve bundan ötürü M´ – P´ işlemi arka arkaya tamamlanan bir satışlar toplamıyla temsil edilebiliyorsa, bu durumda meta biçimindeki sermaye değeri M olarak işlev görebilir, artık değerden önce ve dolayısıyla bir bütün olarak M″nün gerçekleşmesinden önce M″nden ayrılabilir.

500 sterlin değerindeki 10 000 libre ipliğin 8440 libresinin değeri olan 422 sterlin, artık değerden ayrılmış olan sermaye değerine eşittir. Kapitalist önce 8440 libre ipliği 422 sterline satarsa, bu 8440 libre iplik M'yi, meta biçimindeki sermaye değerini temsil eder; M″nün bunun dışında içerdiği 78 sterlinlik artık değere eşit olan 1560 libre iplikten oluşan artık ürün ancak daha sonra dolaşıma girer; kapitalist, M – P – M < $^{E}_{Üa}$ 'yi, artık ürünün dolaşımından (w – p – w) önce tamamlayabilirdi.

Ya da kapitalist önce 372 sterlin değerindeki 7440 libre ipliği, sonra 50 sterlin değerindeki 1000 libre ipliği satsaydı, o zaman, M'nin birinci bölümüyle üretim araçları (değişmez sermaye, c), ikinci bölümüyle de değişir sermaye bölümü (v), yani emek gücü yerlerine koyulabilir ve ardından yukarıdakiler gerçekleşebilirdi.

Ama birbirini izleyen öyle satışlar gerçekleşebilir ki, devrenin koşulları da buna izin verirse, kapitalist, M″nü c + v + m'ye ayırmak yerine, bu ayırma işlemini M″nün özdeş parçalarıyla da yapabilir.

Örneğin, M′′nün (10 000 libre iplik = 500 sterlin) parçaları olarak sermayenin değişmez bölümünü temsil eden 7440 libre iplik = 372 sterlin, 7440 libre ipliği üretirken tüketilmiş üretim araçlarının yalnızca değişmez bölümünün değerini yerine koyan 276,768 sterlin değerindeki 5535,360 libre ipliğe; yalnızca değişir sermayeyi yerine koyan 37,200 sterlin değerindeki 744 libre ipliğe; artık ürün olarak artık değerin taşıyıcısı olan 58,032 sterlin değerindeki 1160,640 libre ipliğe bölünebilir yeniden. Yani, kapitalist, 7440 libre iplik satıldığında, bunun 313,968 sterline satılmış 6279,360 libresiyle 7440 libre ipliğin içerdiği sermaye değerini yerine koyabilir ve 1160,640 libre iplik = 58,032 sterlin tutarındaki artık ürünün değerini gelir olarak harcayabilir.

Aynı şekilde, 50 sterline, değişir sermaye değerine eşit olan 1000 libre ipliği de ayırabilir ve bunu benzer şekilde satabilir: 744 libre ipliği 37,200 sterline (1000 libre ipliğin değişmez sermaye değeri), 100 libre ipliği 5,000 sterline (1000 libre ipliğin değişir sermaye parçası), yani 844 libre ipliği 42,200 sterline (1000 libre ipliğin içerdiği sermaye değerinin bedeli); son olarak da 1000 libre ipliğin içerdiği artık ürünü temsil eden ve artık ürün olarak tüketilebilecek olan 7,800 sterlin değerindeki 156 libre ipliği.

Kapitalist, son olarak, satış gerçekleşirse, hâlâ elinde bulunan 78 sterlin değerindeki 1560 libre ipliği, 58,032 sterlin değerindeki 1160,640 libre ipliğin satışıyla 1560 libre ipliğin içerdiği üretim araçlarının değerini, 7,800 sterlin değerindeki 156 libre iplikle değişir sermaye değerini yerine koyacak biçimde bölebilir; toplarsak, 1316,640 libre iplik = 65,832 sterlin, toplam sermaye değerini karşılar; sonunda da, 243,360 libre artık ürün = 12,168 sterlin, harcanacak gelir olarak kalır.

İplikte var olan her bir öge (c, v, m) nasıl yeniden aynı bileşenlere bölünebiliyorsa, 1 şilin = 12 peni değerindeki her bir libre iplik de aynı şekilde bölünebilir.

c	=	0,744 libre iplik	=	8,928 peni
v	=	0,100 libre iplik	=	1,200 peni
m	=	0,156 libre iplik	=	1,872 peni
c + v + m	=	1 libre iplik	=	12 peni

Yukarıdaki üç kısmi satışın sonuçlarını toplarsak, 10 000 libre ipliğin tek seferde satışıyla elde edilenle aynı olan sonucu buluruz.

Değişmez sermaye için:

1. satışta	:	5535,360	libre iplik	=	276,768	sterlin.
2. "		744,000	" "	=	37,200	sterlin.
3. "	:	1160,640	" "	=	58,032	sterlin.
toplam		7440	libre iplik	=	372	sterlin.

Değişir sermaye için:

1. satışta	:	744,000	libre iplik	=	37,200	sterlin.
2. "	:	100,000	" "	=	5,000	sterlin.
3. "	:	156,000	" "	=	7,800	sterlin.
toplam	:	1000	libre iplik	=	50	sterlin.

Artık değer için:

1. satışta	:	1160,640	libre iplik	=	58,032	sterlin.
2. "		156,000	" "	=	7,800	sterlin.
3. "	:	243,360	" "	=	12,168	sterlin.
toplam		1560	libre iplik	=	78	sterlin.

Genel toplam:

Değişmez sermaye	:	7440	libre iplik	=	372	sterlin.
Değişir "	:	1000	" "	=	50	sterlin.
Artık değer "	:	1560	" "	=	78	sterlin.
toplam		10 000	libre iplik	=	500	sterlin.

M′ – P′, kendi başına ele alındığında, 10 000 libre ipliğin satılmasından başka bir şey değildir. 10 000 libre iplik, bütün öteki iplikler gibi metadır. Alıcıyı, libre başına 1 şilinlik fiyat ya da 10 000 librenin 500 sterlinlik fiyatı ilgilendirir. Pazarlık sırasında değer bileşimini kurcalıyorsa, aklından ipliğin bir libresinin 1 şilinin altında satılabileceğini ve satıcının bununla da yine iyi bir iş yapmış olacağını kanıtlama çakallığı geçiyordur. Oysa, satın alacağı ipliğin niceliği kendi gereksinimlerine bağlıdır; örneğin, bir dokuma fabrikasının sahibi ise, bu niceliği, iplik satın aldığı iplikçinin sermayesinin bileşimi değil, dokumacılıkta işlev görmekte olan kendi sermayesinin bileşimi belirler. M″nün bir yandan kendi üretimi sırasında kullanılmış olan sermayeyi (ya da bunun çeşitli bileşenlerini) yerine koyarken, öte yandan, ister artık değer harcaması isterse sermaye birikimi için olsun artık ürün olarak hizmet ederken uymak zorunda olduğu oranlar, yal-

nızca, meta biçimi 10 000 libre iplik olan sermayenin devresinde var olur. Bunların satışla hiçbir ilgisi yoktur. Burada ayrıca, M′′nün değeri üzerinden satıldığı, dolayısıyla meta biçiminden para biçimine dönüşümünden başka hiçbir şeyin söz konusu olmadığı varsayılmaktadır. Üretken sermayenin yerine koyulmasını sağlamak zorunda olan bu bireysel sermayenin devresindeki işlevsel biçim olarak M′ için, fiyat ve değerin satış sırasında birbirlerinden sapıp sapmayacakları, sapacaklarsa bunun ne ölçüde olacağı elbette can alıcı önem taşır; ama bu, salt biçim farklarını incelediğimiz burada bizi ilgilendirmez.

I. Biçimde, yani P ... P′′nde, üretim süreci, sermaye dolaşımının birbirini tamamlayan ve karşıt yönlü iki evresinin ortasında görünür; sonlandırıcı M′ – P′ evresi başlamadan önce geride kalmış olur. Para, sermaye olarak öndelenir, önce üretim ögelerine dönüşür, bunlardan çıkıp meta-ürüne dönüşür ve bu meta-ürün yeniden paraya çevrilir. Bu, herkesçe ve her şey için kullanılabilecek olan parayla sonuçlanan, eksiksiz şekilde tamamlanmış bir iş çevrimidir. Bu nedenle, yeni bir başlangıç, yalnızca bir olasılıktır. P ... Ü ... P′, işlev görmeye yeni başlayan bir sermayenin birinci devresi olabileceği gibi, işten geri çekilme sırasında bir bireysel sermayenin işlevini sonlandıran son devre de olabilir. Burada genel hareket, P ... P′, yani paradan daha çok paraya şeklindedir.

II. Biçimde, yani Ü ... M′ – P′ – M ... Ü (Ü′)'nde, toplam dolaşım süreci birinci Ü'yü izler ve ikinci Ü'den önce gelir; ama I. Biçimdekine karşıt bir sıralanış içinde gerçekleşir. Birinci Ü, üretken sermayedir ve işlevi, arkadan gelecek olan dolaşım sürecinin ön koşulu olarak üretim sürecidir. Buna karşılık sonlandırıcı Ü üretim süreci değildir; yalnızca, sanayi sermayesinin kendi üretken sermaye biçiminde yeniden varoluşudur. Ve, sermaye değerinin, dolaşımın son aşamasında, E + Üa'ya, yani birleşmeleriyle üretken sermayenin varoluş biçimini oluşturan öznel ve nesnel etmenlere dönüşmesinin sonucu olarak böyledir. İster Ü isterse Ü′ olsun, sermaye, sonunda, yeniden üretken sermaye olarak işlev görmek, üretim sürecini gerçekleştirmek zorunda olduğu bir biçimde hazır bulunur. Hareketin genel biçimi (Ü ... Ü′), yeniden üretimin biçimidir ve P ... P′′nden farklı olarak, değerlenmeyi sürecin amacı olarak göstermez. İşte bu nedenle, klasik iktisadın, üretim sürecinin açık kapitalist biçimini görmezden gelerek, mümkün olan en fazlasının en ucuza üretilmesi ve ürünün, kısmen üretimin yenilenmesi (P – M) kısmen de tüketim (p – w) için, mümkün olduğunca bol çeşitlilikte başka ürünlerle mübadele edilmesi zorunluymuş gibi, üretim olarak üretimi sürecin amacı olarak sunmasını fazlasıyla kolaylaştırır. P ve p burada yalnızca gelip geçici dolaşım araçları olarak göründüklerinden, gerek paranın gerekse para-sermayenin kendilerine özgü yanları görmezden gelinebilir;

ve tüm süreç basit ve doğal görünür, yani sığ bir akılcılığın doğallığına sahiptir. Meta-sermaye söz konusu olduğunda da aynı şekilde kâr zaman zaman unutulur ve söz bir bütün olarak üretim devresinden açılır açılmaz, yalnızca meta olarak boy gösterir; ama söz değer bileşenlerinden açılır açılmaz, meta-sermaye olarak görünür. Doğal olarak, üretim nasıl görünüyorsa birikim de öyle görünür.

III. Biçimde (M′ – P′ – M ... Ü ... M′), devreyi dolaşım sürecinin iki evresi, II. Biçimdeki (Ü ... Ü) sırayla açar; ardından, I. Biçimde olduğu gibi üretim süreci olma işleviyle Ü gelir; devre, bu sürecin sonucu olan M′ ile kapanır. II. Biçimde devre nasıl yalnızca üretken sermayenin yenilenmiş varlığı olarak Ü ile kapanırsa, burada da meta-sermayenin yenilenmiş varlığı olarak M′ ile kapanır; II. Biçimde nasıl sermaye, kendi son biçimiyle (Ü), süreci bir kez daha üretim süreci olarak başlatmak zorundaysa, burada da, sanayi sermayesinin meta-sermaye biçiminde yeniden görünmesiyle birlikte, devre, M′ – P′ dolaşım evresiyle kendisini yeniden başlatmak zorundadır. Yeniden *para*ya dönüşmüş, değerlenmiş sermaye değeri olan P′ ile kapanmadıklarından, devrenin her iki biçimi de tamamlanmış olmaktan uzaktır. Dolayısıyla her ikisi de devam ettirilmek zorundadır ve bu nedenle yeniden üretimi içerirler. III. Biçimdeki toplam devre M′ ... M′′dür.

Üçüncü biçimi önceki iki biçimden farklılaştıran şey, yalnızca bu devrede, henüz değerlenmesi gereken başlangıçtaki sermaye değerinin değil, değerlenmiş sermaye değerinin, kendi değerlenmesinin başlangıç noktası olarak görünmesidir. Sermaye ilişkisi olarak M′ burada başlangıç noktasıdır ve bu niteliğiyle, tüm devre üzerinde belirleyici etkide bulunur; çünkü, daha ilk evresinde bile, hem sermaye değerinin devresini hem de artık değerin devresini içerir ve artık değer, tek tek her bir devrede olmasa bile kendi ortalamasında, kısmen gelir olarak harcanmak ve w – p – w dolaşımından geçmek, kısmen de sermaye birikiminin bir ögesi olarak işlev görmek zorundadır.

M′ ... M′ biçiminde, toplam meta-ürünün tüketimi, sermaye devresinin olağan akışının koşulu olarak varsayılır. İşçinin bireysel tüketimi ve artık ürünün birikime gitmemiş bölümünün bireysel tüketimi, tüm bireysel tüketimi kapsar. Dolayısıyla, bir bütün (hem bireysel, hem üretken tüketim) olarak tüketim, bir koşul olarak M′′nün devresine girer. Üretken tüketim (emek gücü, belirli sınırlar içinde, işçinin bireysel tüketiminin sürekli ürünü olduğundan, konunun özü gereği işçinin kişisel tüketimini içerir), her bir bireysel sermayenin kendisi aracılığıyla gerçekleşir. Bireysel tüketim (bireysel kapitalistin varlığı için gerekli olan kısmı dışında), hiçbir şekilde bireysel kapitalin bir eylemi olarak değil, yalnızca toplumsal bir eylem olarak varsayılır.

I. ve II. Biçimlerde, toplam hareket, kendisini öndelenen sermaye değerinin hareketi olarak ortaya koyar. III. Biçimde, değerlenmiş sermaye, toplam meta-ürün şekline bürünmüş olarak, başlangıç noktasını oluşturur ve hareket eden sermaye, yani meta-sermaye biçimine sahiptir. Ancak meta-sermayenin paraya dönüşmesinden sonra bu hareket dallanarak sermaye ve gelir hareketlerine ayrılır. Ürünün her bir bireysel meta-sermaye için özel olarak bölünüşünde olduğu gibi, toplumsal toplam ürünün bir yandan bireysel tüketim fonlarına, öte yandan yeniden üretim fonlarına bölünüşü, III. biçimde, sermaye devresinin bir parçasıdır.

P ... P′, yenilenen devreye giren p′nin hacmine bağlı olarak, devrenin genişlemesi olasılığını içerir.

Ü ... Ü′de, Ü, yeni devreyi aynı değerle, belki de daha küçük bir değerle başlatabilir ve yine de genişletilmiş ölçekli yeniden üretimi temsil edebilir; örneğin, meta ögeleri, artırılan emek verimliliği sonucu ucuzlarsa. Bunun karşıtı olan durumda, değerce büyümüş bulunan üretken sermaye, maddi olarak daralmış yeniden üretimi temsil edebilir; örneğin, üretim ögeleri pahalılaştığında. M′ ... M′ için de aynısı geçerlidir.

M′ ... M″nde, meta biçimindeki sermaye, üretimin ön koşuludur; bu devre içindeki ikinci M′de, yine bir ön koşul olarak geri döner. Bu M henüz üretilmiş ya da yeniden üretilmiş değilse, devre tıkanmıştır; bu M, büyük ölçüde bir başka sanayi sermayesinin M″sü olarak, yeniden üretilmek zorundadır. Bu devrede M′, hareketin başlangıç noktası olarak, geçiş noktası olarak, sonuç noktası olarak var olur; dolayısıyla hep vardır. Yeniden üretim sürecinin sürekli koşuludur.

M′ ... M′, bir başka açıdan daha I. ve II. Biçimlerden ayrılır. Bu üç devrenin hepsinde şu ortak yan vardır: sermaye kendi devresel sürecini hangi biçimde açarsa o biçimde kapatır ve böylece kendisini yine aynı devreyi yeni baştan açtığı başlangıç biçiminde bulur. Başlangıç biçimi (P, Ü, M′), her zaman, sermaye değerinin (III. Biçimde artık değerle büyümüş olarak) öndelendiği biçim, yani devreyle ilişkisi bakımından, ilk biçimdir; kapanış biçimi (P′, Ü, M′), her seferinde, devre içinde önceden gerçekleşen ve ilk biçim olmayan bir işlevsel biçimin dönüşmüş biçimidir.

Böylece, I′deki P′, M″nün dönüşmüş biçimi, II′deki son Ü, P′nin dönüşmüş biçimi (ve I ve II′de bu dönüşüm meta dolaşımının basit bir işlemiyle, meta ve para arasındaki biçimsel yer değişimiyle gerçekleştirilir); III′teki M′, Ü′nün, yani üretken sermayenin dönüşmüş biçimidir. Ama burada, III′te, dönüşüm, birincisi, yalnızca sermayenin işlevsel biçimini değil, aynı zamanda onun değer büyüklüğünü de değiştirir; ama ikincisi, dönüşüm, dolaşım sürecine ait, salt biçimsel bir yer değişiminin değil, üretken sermayenin meta bileşenlerinin kullanım biçimlerinin ve de-

ğerlerinin üretim sürecinde geçirmiş bulundukları gerçek dönüşümün sonucudur.

Başlangıçtaki ucun biçimi (P, Ü, M'), ilgili I, II, III devresi tarafından varsayılır; sondaki uçta yeniden ortaya çıkan biçim, devrenin kendisinin başkalaşımlar dizisi tarafından varsayılır ve dolayısıyla bunların sonucudur. Bir bireysel sanayi sermayesi devresinin son noktası olarak M', ürünü olduğu aynı sanayi sermayesinin dolaşıma ait olmayan Ü biçimini varsayar. I'deki kapanış noktası olarak, M' (M' – P')'nün dönüşmüş biçimi olarak P', P'nin alıcının elinde bulunduğunu, P ... P' devresinin dışında var olduğunu, M''nün satılması yoluyla devreye sokulduğunu ve kendi kapanış biçimi hâline getirildiğini varsayar. Böylece, II'de, son Ü, E ve Üa'yı (M), kendi dışında var olan ve P – M tarafından kapanış biçimi olarak kendisine katılan şeyler olarak varsayar. Ama, bu sonuncu uç bir yana bırakılırsa, ne bireysel para-sermaye devresi, genel olarak para-sermayenin varlığını, ne de bireysel üretken sermaye devresi, üretken sermayenin varlığını varsayar. I'de, P ilk para-sermaye olabilir; II'de, Ü, tarih sahnesine çıkan ilk üretken sermaye olabilir, ama III'te

$$M' \left| \begin{array}{l} M - \\ - P' \\ w - \end{array} \right| \begin{array}{l} P - M < {}^{E}_{\text{Üa}} \ldots \text{Ü} \ldots M' \\ \\ p - w \end{array}$$

M iki kez devrenin dışında varsayılır. Bir kez, $M' - P' - M < {}^{E}_{\text{Üa}}$ devresinde. Bu M, Üa'dan oluştuğu ölçüde, satıcının elindeki metadır; bir kapitalist üretim sürecinin ürünü olduğu ölçüde, meta-sermayedir; böyle olmadığında bile, tüccarın elindeki meta-sermaye olarak görünür. İkinci kez, w – p – w'deki, satın alınabilmesi için yine meta olarak elde bulunmak zorunda olan ikinci w'de. Her durumda, meta-sermaye olsunlar ya da olmasınlar, E ve Üa, M' kadar metadırlar ve birbirleriyle ilişkileri metalar arasındaki ilişkidir. w – p – w'deki ikinci w için de aynısı geçerlidir. Dolayısıyla, M', M (E + Üa)'ya eşit olduğu ölçüde, metalar onun kendi oluşumunun ögeleridir ve yerlerine dolaşımdaki aynı metaların koyulması gerekir; aynı şekilde, w – p – w'de, ikinci w'nin yerine dolaşımdaki başka aynı metaların koyulması gerekir.

Ayrıca, başat duruma gelmiş kapitalist üretim tarzı temelinde, satıcının elindeki tüm metalar, meta-sermaye olmak zorundadır. Tüccarın elinde meta-sermaye olmayı sürdürürler, ya da henüz olmamış durumdaysalar, onun elinde meta-sermaye olurlar. Veya başlangıçtaki meta-sermayenin yerine geçen, dolayısıyla ona yalnızca başka bir varlık biçimi vermiş olan metalar (örneğin ithal edilmiş nesneler) olmak zorundadırlar.

Üretken sermayeyi (Ü) oluşturan E ve Üa meta ögeleri, Ü'nün varlık biçimleri olarak, bulunup alındıkları çeşitli meta piyasalarında sahip oldukları biçimde bulunmaz. Şimdi birleştirilmiş durumdadırlar ve birleşmişlikleriyle üretken sermaye olarak işlev görebilirler.

M'nin yalnızca bu III. Biçimde, devrenin kendi içinde, M'nin ön koşulu olarak görünmesi, başlangıç noktasının meta biçimindeki sermaye olmasından ileri gelir. Devre, M″nün (artık değer eklenmesiyle büyümüş olsun ya da olmasın, sermaye değeri olarak işlev gördüğü ölçüde), kendi üretim ögelerini oluşturan metalara dönüştürülmesiyle açılır. Ama bu dönüşüm, tüm dolaşım sürecini, yani M – P – M (= E + Üa)'yı kapsar ve onun sonucudur. M, demek ki, burada her iki uçta yer alır, ama kendi M biçimini P – M ile dışarıdan, meta piyasasından alan ikinci uç, devrenin son ucu değil, yalnızca, onun, dolaşım sürecini kapsayan iki birinci aşamasının son ucudur. Onun sonucu, işlevi (üretim süreci) o zaman başlayan Ü'dür. M′, dolaşım sürecinin değil, yalnızca üretim sürecinin sonucu olarak, devrenin sonu olarak ve başlangıçtaki M′ ucuyla aynı biçimde görünür. Buna karşılık, P ... P″nde ve Ü ... Ü'de, P′ ve Ü son uçları, dolaşım sürecinin dolaysız sonuçlarıdırlar. Demek ki, birinci örnekte P′, ikinci örnekte Ü, yalnızca devrenin sonunda başkalarının ellerinde varsayılıyor. Devre bu uçlar arasında yer aldıkça, ne ilk örnekte P, ne de ikinci örnekte Ü (başkasının parası olarak P'nin varlığı, başkasının üretim süreci olarak Ü'nün varlığı), bu devrelerin ön koşulu olarak görünür. Buna karşılık, M′ ... M′, başlatıcı dolaşım süreciyle devreye çekilen ve üretken sermayeye dönüştürülen başkasının elindeki başkasına ait metalar olarak M'yi (= E + Üa) varsayar; üretken sermayenin işlevinin sonucu olarak da M′ yeniden devreyi kapayan biçim hâline gelir.

Ne var ki, M′... M′ devresi, tam da kendi tanımı içinde başkalarının M (= E + Üa) biçimindeki sermayesini varsaydığından (ve Üa farklı türden başka sermayeleri, örneğin bizim örneğimizde makineleri, kömürü, yağı vb. kapsadığından), kendisine, yalnızca devrenin *genel* biçimi olarak, yani tek tek her bir sanayi sermayesinin (ilk kez yatırılması durumu dışında) incelenmesini mümkün kılan bir toplumsal biçim olarak değil, dolayısıyla yalnızca bütün bireysel sanayi sermayelerinde ortak olan bir hareket biçimi olarak değil, aynı zamanda, bireysel sermayelerin toplamının, yani kapitalistler sınıfının toplam sermayesinin hareket biçimi olarak, içinde her bir bireysel sanayi sermayesinin yalnızca diğerleriyle iç içe giren ve onlar tarafından gerekli kılınan bir kısmi hareket olarak göründüğü bir hareket olarak bakılmasını talep eder. Örneğin, bir ülkenin yıllık toplam meta-ürününü ele alır ve bunun bir bölümünün tüm bireysel işletmelerdeki üretken sermayenin yerine geçmesini, bir başka bölümünün de farklı sınıfların bireysel tüketimine girmesini sağlayan

hareketi çözümlersek, M′ ... M″nü, hem toplumsal sermayenin, hem de bu sermaye tarafından yaratılmış olan artık değerin ya da artık ürünün hareket biçimi olarak ele almış oluruz. Toplumsal sermaye = bireysel sermayelerin toplamı (hisse senetli sermayeler ya da hükûmetlerin madenlerde, demiryollarında vb. üretken ücretli emek kullanmaları, sanayici kapitalistler olarak işlev görmeleri ölçüsünde, devlet sermayesi dâhil) ve toplumsal sermayenin toplam hareketi = bireysel sermayelerin hareketlerinin cebirsel toplamı olması, bu hareketin, tek tek bireysel sermayelerin hareketi olarak, aynı hareketin toplumsal sermayenin toplam hareketinin bir bölümü açısından, yani diğer parçalarının hareketleriyle bağlantıları içinde ele alındığı duruma göre farklı görüngüler sergilemesine ve aynı zamanda, çözümleri tek bir bireysel sermayenin devresinin incelenmesinden çıkmak yerine bu inceleme sırasında varsayılmak zorunda olan sorunları çözmesine hiçbir şekilde engel olmaz.

M′... M′, içinde, başlangıçta öndelenmiş olan sermaye değerinin, hareketi başlatan ucun yalnızca bir parçasını oluşturduğu ve bu hareketin, başından itibaren, sanayi sermayesinin toplam hareketi olarak (hem üretken sermayeyi yerine koyan ürün parçasının, hem de, artık ürün oluşturan ve ortalamada, kısmen gelir olarak harcanan, kısmen de birikim ögesi olarak hizmet gören ürün parçasının hareketi olarak) ortaya çıktığı biricik devredir. Artık değerin gelir olarak harcanması bu devreye ne ölçüde giriyorsa, bireysel tüketim de o ölçüde girer. Ama bu sonuncusu, ayrıca, M başlangıç noktasının, metanın, herhangi bir kullanım nesnesi olarak var olması nedeniyle de kapsanır; ama kapitalist yoldan üretilmiş her nesne, kullanım biçimi onu ister üretken tüketimde, ister bireysel tüketimde, isterse bunların her ikisinde kullandırıyor olsun, meta-sermayedir. P ... P′, yalnızca değer yanına, tüm sürecin amacı olarak, öndelenmiş olan sermaye değerindeki değerlenmeye işaret eder; Ü ... Ü (Ü′), aynı kalan ya da artan büyüklükte üretken sermayeli (birikim) yeniden üretim süreci olarak sermayenin üretim sürecine işaret eder; M′ ... M′, daha başlangıç ucunda kendisini kapitalist meta üretiminin biçimi olarak ortaya koyarken, başından itibaren üretken ve bireysel tüketimleri kapsar; üretken tüketim ve bunun içinde yer alan değerlenme, yalnızca onun hareketinin bir dalı olarak görünür. Son olarak, M′, bir daha herhangi bir üretim sürecine giremeyen bir kullanım biçiminde var olabildiğinden, M″nün farklı ürün parçalarıyla ifade edilen değer bileşenlerinin, M′... M″nün tüm toplumsal sermayenin hareket biçimi mi, yoksa bir bireysel sanayi sermayesinin bağımsız hareket biçimi mi sayıldığına bağlı olarak, farklı bir yer tutmak zorunda olduklarına daha en başta işaret edilmiştir. Bütün bu özellikleriyle bu devre, salt bireysel bir sermayenin yalıtık bir devresi olmanın ötesine geçer.

M′ ... M′ şeklinde, meta-sermayenin, yani kapitalist yoldan üretilmiş toplam ürünün hareketi, hem bireysel sermayenin bağımsız devresinin ön koşulu olarak, hem de bu aynı devrenin gerektirdiği bir hareket olarak görünür. Bundan ötürü, bu şekil özelliklerine inilerek kavranırsa, M′ – P′ ve P – M başkalaşımlarının, bir yandan, sermayenin başkalaşımındaki işlevsel olarak belirlenen bölümler, öte yandan, genel meta dolaşımının halkaları olduklarına işaret etmekle sınırlı kalmak yeterli olmaktan çıkar. Bir bireysel sermayenin başkalaşımlarının öteki bireysel sermayeninkilerle ve toplam ürünün bireysel tüketime ayrılan parçasıyla nasıl iç içe girdiklerini açıkça ortaya çıkarmak zorunlu olur. Bundan ötürü bireysel sanayi sermayesinin devresini çözümlerken, incelememizi ilk iki biçime dayandırmayı yeğliyoruz.

Örneğin, hesabın bir hasattan diğerine yapıldığı tarımda, M′ ... M′, tek bir bireysel sermayenin biçimi olarak görünür. Başlangıç noktası, II. Şekilde tohum ekme, III. Şekilde hasattır; ya da fizyokratların sözleriyle, birincisinde *avances* [öndelikler], ikincisinde *reprises* [geri alımlar] ile başlanır. I ve II'de M″nün hareketi yalnızca tek bir sermayenin hareketindeki bir uğrağı oluştururken, III'te, sermaye değerinin hareketi, başından itibaren, yalnızca genel ürün kütlesinin hareketinin bir parçası olarak görünür.

III. Şekilde, piyasada bulunan metalar, üretim ve yeniden üretim sürecinin sürekli ön koşulunu oluşturur. Bu nedenle, tüm dikkat bu şekil üzerinde toplanırsa, üretim sürecinin tüm ögeleri meta dolaşımından çıkıp geliyor ve yalnızca metalardan oluşuyor görünür. Bu tek yönlü kavrayış, üretim sürecinin meta ögelerinden bağımsız ögelerini gözden kaçırır.

M′ ... M″nde toplam ürün (toplam değer) başlangıç noktası olduğundan, burada şunu görürüz: (dış ticaret bir yana bırakıldığında) genişlemiş ölçekli yeniden üretim, üretkenlik bunun dışında aynı kalırken, yalnızca, artık ürünün sermayeleştirilecek olan bölümü, ek üretken sermayenin maddi ögelerini önceden içeriyorsa gerçekleşebilir; dolayısıyla, bir yılın üretiminin ertesi yılın üretimine ön koşul olarak hizmet etmesi ölçüsünde, ya da bunun, basit yeniden üretim süreci ile eş anlı olarak belirli bir yılın içinde gerçekleşebilmesi ölçüsünde, artık ürün, hemen, kendisinin ek sermaye olarak işlev görmesini olanaklı kılan bir biçimde üretilir hâle gelir. Artmış üretkenlik, yalnızca, değerini yükseltmeden, sermaye maddesini artırabilir; ama bu yolla, değerlenme için ek malzeme oluşturur.

Quesnay'nin *Tableau économique'i* M′... M″ne dayanır ve onun P ... P″nden (merkantilist sistemin tutunduğu yalıtık biçim) farklı olarak, Ü ... Ü'yü değil de bu biçimi seçmesi, büyük ve doğru bir sezginin varlığına işaret eder.

Bölüm

4

Devresel Sürecin Üç Şekli

★★★

Toplam dolaşım sürecine Td dersek, üç şekil aşağıdaki gibi gösterilebilir:

I) P – M ... Ü ... M′ – P′
II) Ü ... Td ... Ü
III) Td ... Ü (M′)

Bu üç biçimin hepsini bir araya getirirsek, sürecin tüm ön koşulları onun sonucu olarak, onun tarafından üretilen ön koşullar olarak görünür. Uğrakların her biri kalkış, geçiş ve geri dönüş noktaları olarak görünür. Toplam süreç kendisini üretim ve dolaşım süreçlerinin birliği olarak ortaya koyar; üretim süreci dolaşım sürecinin ve dolaşım süreci üretim sürecinin aracısı olur.

Her üç devrenin ortak yanı şudur: Belirleyici amaç olarak, hareket ettirici güdü olarak değerin değerlenmesi. Bu, I'de, biçimde ifade edilmiştir. II, Ü ile, değerlenme sürecinin kendisiyle başlar. III'te, devre, değerlenen değerle başlar ve hareket aynı ölçekte yinelense bile, yeni değerlenen değerle kapanır.

M – P'nin alıcı için P – M, ve P – M'nin satıcı için M – P anlamına gelmesi ölçüsünde, sermaye dolaşımı yalnızca olağan meta başkalaşımını temsil eder ve bu başkalaşımla ilgili yerde (I. Kitap, Bölüm 3, 2) geliştirilen, dolaşımdaki para kütlesi hakkındaki yasalar burada da

geçerlidir. Ama bu biçimsel yana takılıp kalmak yerine, farklı bireysel sermayelerin başkalaşımları arasındaki gerçek bağlantı, yani gerçekten de, toplumsal toplam sermayenin yeniden üretim sürecinin kısmi hareketleri olarak bireysel sermaye devrelerinin bağlantısı incelenirse, o zaman, bu bağlantı yalnızca paranın ve metanın biçim değiştirmesiyle açıklanamaz.

Sürekli dönen bir çemberde her nokta aynı anda hem çıkış hem de geri dönüş noktasıdır. Dönüşü kesintiye uğratırsak, her çıkış noktası bir geri dönüş noktası olmaz. Böylece görmüş oluruz ki, her özel devrenin diğerlerini (üstü kapalı olarak) varsaymasının ötesinde, devrenin belirli bir biçimde yinelenmesi, devrenin öteki biçimlerdeki yürütülüşünü de kapsar. Böylece, bütün ayrım, kendisini salt biçimsel ya da salt öznel, yalnızca gözlemci için var olan bir ayrım olarak gösterir.

Bu devrelerden her biri, farklı bireysel sanayi sermayelerinin içinde yer aldıkları hareketin özel biçimi olarak ele alındığında, bu ayrım da yalnızca bireysel bir ayrım olarak var olur. Oysa, gerçekte, her bir bireysel sanayi sermayesi aynı anda her üç devrede de bulunur. Üç devre, sermayenin üç biçiminin yeniden üretim biçimleri, sürekli olarak yan yana gerçekleşir. Örneğin, sermaye değerinin şimdi meta-sermaye olarak işlev gören bir bölümü, para-sermayeye dönüşür, ama aynı anda bir başka bölüm üretim sürecinden çıkıp yeni meta-sermaye olarak dolaşıma girer. Bu şekilde, hem M´... M´ devre biçimi hem de diğer iki biçim sürekli olarak yinelenir. Her bir biçimindeki ve her bir aşamasındaki sermayenin yeniden üretimi, bu biçimlerin başkalaşımı ve üç aşamanın arka arkaya geçilmesi kadar süreklidir. Demek ki burada tüm devre kendi üç biçiminin gerçek birliğidir.

İncelememizde, sermaye değerinin, tüm değer büyüklüğüyle, parasermaye ya da üretken sermaye ya da meta-sermaye olarak hareket ettiği varsayılmıştı. Buna göre, örneğin 422 sterlin, elimizde önce tümüyle para-sermayeydi, sonra yine tümüyle üretken sermayeye dönüşmüş, sonunda meta-sermaye, (78 sterlini artık değer olan) 500 sterlin değerinde iplik olmuştu. Burada farklı aşamaların her biri aynı zamanda bir kesintidir. Örneğin 422 sterlin para biçiminde kaldıkça, yani, $P - M < \begin{matrix} E \\ Üa \end{matrix}$ satın alımları tamamlana dek, toplam sermaye yalnızca para-sermaye olarak var olur ve işlev görür. Üretken sermayeye dönüştürülür dönüştürülmez, para-sermaye olarak da meta-sermaye olarak da işlev görmez. Onun toplam dolaşım süreci kesilir; tıpkı öte yanda, ister P isterse M´ olarak iki dolaşım aşamasından birinde işlev görmeye başlar başlamaz, toplam üretim sürecinin kesilmesi örneğinde olduğu gibi. Bu durumda, Ü ... Ü devresi, kendisini yalnızca üretken sermayenin dönemsel yenilenişi olarak değil, ama aynı zamanda kendi işlevinin, üretim sürecinin,

dolaşım yeniden başlatılana kadar kesilmesi olarak gösterirdi; üretim sürekli olarak değil kesik kesik ilerler ve kendisini rastlantısal, dolaşım sürecinin her iki aşamasının daha hızlı ya da daha yavaş bir şekilde tamamlanmasına bağlı olarak değişen zaman aralıklarıyla yenilerdi. Örneğin, yalnızca özel müşteriler için çalışan ve sipariş yenilenene kadar üretim süreci duran Çinli zanaatçı için durum budur.

Gerçekten, hareket hâlinde bulunan tek tek tüm sermaye parçaları için bu durum geçerlidir ve sermayenin tüm parçaları sırayla bu hareketi tamamlar. 10 000 libre ipliğin bir iplik yapımcısının haftalık ürünü olduğunu varsayalım. Bu 10 000 libre iplik üretim alanından tümüyle ayrılıp dolaşım alanına girer; onun içerdiği sermaye değerinin tümüyle para-sermayeye dönüştürülmesi gerekir ve bu sermaye değeri, para-sermaye biçiminde kaldıkça, üretim sürecine yeni baştan giremez; öncesinde, dolaşıma girmek ve yeniden üretken sermaye ögelerine (E ve Üa) dönüştürülmek zorundadır. Sermaye devresi süreci, sürekli olarak kesilme, bir aşamadan ayrılma, bir sonrakine girmedir; bir biçimden sıyrılma, bir başkasında var olmadır; bu aşamalardan her biri, diğerini gerektirmekle kalmaz, aynı zamanda onu dışlar.

Ama süreklilik kapitalist üretimin karakteristik özelliğidir ve her zaman ulaşılmak zorunda olmasa bile, teknik temeli onu gerekli kılar. İşlerin gerçekte nasıl yürüdüğünü görelim öyleyse. Örneğin 10 000 libre iplik meta-sermaye olarak piyasaya gelir ve orada (ister ödeme aracı, ister satın alma aracı, isterse yalnızca hesap parası olsun) paraya dönüşümünü gerçekleştirirken, üretim sürecinde onun yerini yeni pamuk, kömür vb. alır, yani daha bu sırada para biçiminden ve meta biçiminden yine üretken sermaye biçimine dönmüştür ve üretken sermaye olarak işlev görmeye başlar; yine 10 000 libre ipliğin paraya çevrilmesi sırasında, önceki 10 000 libre iplik, dolaşımının ikinci aşamasında ilerlemektedir ve para biçiminden çıkıp yine üretken sermaye ögelerine dönüşmektedir. Sermayenin tüm parçaları devresel süreçten sırayla geçer, aynı anda bunun farklı aşamalarında bulunurlar. Böylece, sanayi sermayesi, devresinin sürekliliği içinde, aynı zamanda kendisinin tüm aşamalarında ve bu aşamalara uygun düşen farklı işlev biçimlerinde bulunur. Hareket eden bir bütün olarak sanayi sermayesi M′... M′ devresini geride bırakmış bulunurken, ilk kez meta-sermaye olmaktan çıkıp paraya dönüşen bölüm için, M′... M′ devresi açılmıştır. Para bir elle öndelenir, ötekiyle alınır; P ... P′ devresinin bir noktadaki açılışı, aynı zamanda paranın bir başkasına geri dönüşüdür. Üretken sermaye için de aynısı geçerlidir.

Bundan ötürü, sanayi sermayesinin, sürekliliği içindeki gerçek devresi, yalnızca dolaşım süreci ile üretim sürecinin birliği değil, her üç devresinin birliğidir. Ama bu tür bir birlik olabilmesi, yalnızca, sermayenin her

bir farklı parçasının, devrenin birbirlerini izleyen evrelerini sırayla geride bırakabilmesi, bir aşamadan diğerine, bir işlev biçiminden diğerine geçebilmesi, yani bu parçaların bütünü olarak sanayi sermayesinin eş anlı olarak farklı evrelerde ve işlevlerde bulunması ve böylece her üç devreyi eş anlı olarak gerçekleştirmesi durumunda mümkündür. Burada her bir parçanın peş peşeliği, parçaların yan yanalığına, yani sermayenin bölünmesine bağlıdır. Böylece, farklı bölümlerden oluşan fabrika sisteminde ürün sürekli olarak hem kendi oluşum sürecinin farklı aşamalarında bulunur, hem de durmadan bir üretim evresinden öbürüne geçer. Bireysel sanayi sermayesi, kapitalistin olanaklarına bağlı bulunan ve her sanayi dalı için belirli bir asgari ölçeği sağlaması gereken bir büyüklükte olduğu için, onun parçalara bölünüşünde belirli sayısal oranlara uyulması gerekir. Eldeki sermayenin büyüklüğü üretim sürecinin boyutunu, bu ise, üretim sürecinin yanında işlev görmeleri ölçüsünde, meta-sermayenin ve para-sermayenin boyutlarını belirler. Böyle olmakla birlikte, üretimin sürekliliğini belirleyen yan yanalık, yalnızca, sermaye parçalarının, peş peşe farklı aşamaları geçmelerini içeren hareketiyle var olur. Yan yanalığın kendisi, yalnızca peş peşeliğin sonucudur. Örneğin, M′ – P′ bir parça için durursa, meta satılamaz duruma gelirse, bu parçanın devresi kesilir ve bu parça kendi üretim araçlarıyla yerine koyulamaz; üretim sürecinden M′ olarak çıkan izleyen parçalar, işlev değişimlerinin önünün kendilerinden önce gelen parça tarafından kesilmiş olduğunu görür. Bu bir süre böyle devam ederse, üretim daralır ve tüm süreç durma noktasına gelir. Peş peşelikteki duraklama, yan yanalığı düzensizleştirir; bir aşamadaki her duraklama, yalnızca duraklayan sermaye parçasının toplam devresinde değil, toplam bireysel sermayenin toplam devresinde de daha büyük ya da daha küçük bir duraklamaya neden olur.

Sürecin kendisini gösterdiği bir sonraki biçim, bir evreler sıralanması biçimidir; bu biçimde, sermayenin yeni bir evreye geçişi, onun bir başkasından ayrılmasına bağlıdır. Bu nedenle, her ayrı devrede, sermayenin işlev biçimlerinden biri, çıkış noktası ve geri dönüş noktasıdır. Öte yandan, toplam süreç, gerçekte, sürecin sürekliliğini ifade eden farklı biçimler olan üç devrenin birliğidir. Toplam devre, kendisini, sermayenin her bir işlev biçimi için, onun özgül devresi olarak gösterir ve bu devrelerin her biri, toplam sürecin sürekliliğini gerekli kılar; bir işlevsel biçimin dairesel hareketi bir başkasınınkini gerekli kılar. Toplam üretim sürecinin aynı zamanda yeniden üretim süreci ve dolayısıyla uğraklarından her birinin devresi olması, toplam üretim süreci için, özellikle de toplumsal sermaye için, zorunlu bir koşuldur. Sermayenin farklı küçük parçaları art arda farklı aşamalardan ve işlev biçimlerinden geçer. Böylece, her işlev biçimi, kendisini bu biçimde gösteren sermaye parçası hep değişse bile,

diğerleriyle eş zamanlı olarak kendi devresinden geçer. Sermayenin bir parçası, ama hep değişen, hep yeniden üretilen bir parçası, meta-sermaye olarak var olur; bir başka parçası, üretken sermayeye dönüşen para-sermaye olarak; üçüncü bir parçası, meta-sermayeye dönüşen üretken sermaye olarak var olur. Her üç biçimin sürekli elde bulunurluğu, toplam sermayenin tam da bu üç evreden geçerek gerçekleştirdiği devre aracılığıyla sağlanır.

Öyleyse, bir bütün olarak sermaye, kendi farklı evrelerinde eş zamanlı olarak, mekânsal açıdan yan yana bulunur. Ama her parça sürekli olarak sırasıyla bir evreden, bir işlev biçiminden ötekine geçer, böylece sırayla bunların hepsinde işlev görür. Dolayısıyla bu biçimler eş zamanlılıkları peş peşelikleriyle sağlanan akışkan biçimlerdir. Her biçim, bir başka biçimi izler ve ondan önce gelir; böylece, bir sermaye parçasının bir biçime geri dönüşü, bir başka parçanın bir başka biçime geri dönüşünü gerekli kılar. Her parça sürekli olarak kendi devresini çizer; ama bu biçimde bulunan, her zaman, sermayenin başka bir parçasıdır ve bu özel devreler yalnızca toplam sürecin eş zamanlı ve birbirini izleyen uğraklarını oluşturur.

Toplam sürecin sürekliliği, yukarıda anlatılmış olan kesintide değil, yalnızca üç devrenin birliğinde gerçekleşir. Toplumsal toplam sermayede bu süreklilik hep vardır ve onun süreci, üç devrenin birliğine her zaman sahiptir.

Bireysel sermayeler için yeniden üretimin sürekliliği yer yer az ya da çok kesilir. Birincisi, değer kütleleri, sık sık, farklı dönemlerde, farklı aşamalara ve işlev biçimlerine eşit olmayan büyüklüklerde dağılmış olur. İkincisi, üretilecek olan metanın niteliğine göre, dolayısıyla sermayenin yatırılmış bulunduğu özel üretim alanına göre, bu parçalar farklı şekillerde dağılabilir. Üçüncüsü, süreklilik, ister doğal koşulların (tarım, ringa avı vb.), isterse (örneğin, mevsimlik denen işlerde olduğu gibi) geleneksel koşulların sonucu olsun, mevsime bağlı üretim dallarında az ya da çok kesilebilir. Sürecin en düzenli ve en değişmez şekilde yürütüldüğü yerler fabrikalar ve madenlerdir. Ne var ki üretim dallarının bu farklılığı, devrenin genel biçimlerinde hiçbir farklılığa neden olmaz.

Kendi değerini artıran değer olarak sermaye, yalnızca sınıf ilişkilerini, yalnızca emeğin ücretli emek olarak varlığına dayanan belirli bir toplumsal karakteri içine almakla kalmaz. Bir hareket, farklı aşamalardan geçen bir devresel süreçtir ve devresel sürecin üç farklı biçimini içine alır. Bu nedenle, durağan bir şey olarak değil, yalnızca bir hareket olarak kavranabilir. Değerin bağımsızlaşmasını salt bir soyutlama sayanlar, sanayi sermayesinin hareketinin, gerçeklikteki bu soyutlama olduğunu unutur. Değer, burada, içlerinde kendisini korudu-

ğu ve aynı zamanda değerlendiği, büyüdüğü farklı biçimlerden, farklı hareketlerden geçer. Burada ilk aşamada bu hareketin yalnızca biçimiyle ilgilendiğimiz için, sermaye değerinin kendi devresel sürecinde geçirebileceği devrimleri dikkate almıyoruz; ama şurası açıktır ki, tüm değer devrimlerine karşın, kapitalist üretim, yalnızca, sermaye değeri değerlendikçe, yani bağımsızlaşmış değer olarak kendi devresel sürecini izledikçe, dolayısıyla değer devrimleri herhangi bir yolla aşıldıkça ve dengelendikçe, var olabilir ve varlığını sürdürebilir. Sermayenin hareketleri, meta ve emek gücü alıcısı, meta satıcısı ve üretken kapitalist olarak işlev gören, dolayısıyla etkinlikleri aracılığıyla devreye aracılık eden tek bir sanayici kapitalistin eylemleri olarak görünür. Toplumsal sermaye değeri bir değer devrimine maruz kalırsa, kapitalistin bireysel sermayesi, bu değer hareketinin gereklerini yerine getiremediği için, çöküp yok olabilir. Değer devrimleri ne denli akut ve sık olursa, bağımsızlaşmış bulunan değerin temel bir doğal sürecin şiddetiyle etkide bulunan otomatik hareketi, bireysel kapitalistin öngörüşlülüğüne ve hesaplılığına o denli baskın çıkar, olağan üretimin izlediği yol olağan olmayan spekülasyona o denli bağımlı hâle gelir, tek tek sermayelerin varlığını tehdit eden tehlike o denli büyür. Yani, bu dönemsel değer devrimleri, sözde çürütmeleri gereken şeyi doğrular: değerin sermaye olarak kazandığı ve kendi hareketiyle sürdürdüğü ve güçlendirdiği bağımsızlık.

Süreç içindeki sermayenin başkalaşımlarının bu sıralılığı, sermayenin değer büyüklüğünde devre içinde meydana gelen değişikliğin başlangıçtaki değerle sürekli olarak karşılaştırılmasını içerir. Değerin, değer oluşturan güç karşısındaki, emek gücü karşısındaki bağımsızlaşmasının, P – E (emek gücü alımı) işlemiyle başlatılmasına ve üretim süreci sırasında emek gücünün sömürülmesi şeklinde gerçekleştirilmesine karşın, değerin bu bağımsızlaşması, yine bu (paranın, metanın ve üretim ögelerinin yalnızca süreç içindeki sermaye değerinin birbirlerinin yerini alan biçimleri oldukları ve geçmiş değer büyüklüğünün kendisini şu andaki değişmiş sermayenin değer büyüklüğüyle karşılaştırdığı) devre içinde görünmez.

> "Value [değer]", diyor, kapitalist üretim tarzını karakterize eden değer bağımsızlaşmasına karşı çıkan ve bunu birtakım iktisatçıların yanılsaması olarak ele alan Bailey,* "value is a relation between contemporary commodities, because such only admit of being exchanged with each other [Değer, zamandaş metalar arasında bir ilişkidir, çünkü birbirleriyle mübadele edilmeyi yalnızca bu tür metalar kabul eder]".

---

* [Bailey,] "A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of essays on the formation and publication of opinions" London 1825, s.72. –*Almanca ed.*

Bunu, farklı zaman kesitlerindeki meta değerlerinin karşılaştırılmasına karşı söylüyor; bu karşılaştırma, para değeri bir kez tüm dönemler için sabitlendiğinde, aynı türden metaların farklı dönemlerde üretilmesi için gereken emek harcamalarının karşılaştırılmasından başka bir anlama gelmez. Bu, onun genel yanlış anlamasından, mübadele değerini değer, değer biçimini değerin kendisi diye düşünmesinden kaynaklanır; buna göre, mübadele değerleri olarak etkin bir şekilde işlev görmedikleri, dolayısıyla birbirleriyle fiilen mübadele edilemez duruma geldikleri anda, meta değerleri karşılaştırılabilir olmaktan çıkar. Bailey, şunu azıcık olsun sezmemiştir: Değer, yalnızca, kendi devresinin hiç de *cotemporary* [zamandaş] olmayan, tersine birbirlerini izleyen farklı evrelerinde kendi kendisiyle özdeş kaldığı ve kendi kendisiyle karşılaştırıldığı ölçüde, sermaye değeri ya da sermaye olarak işlev görür.

Devrenin formülünü saf hâliyle incelemek için, metaların değerleri üzerinden satılmakta olduklarını varsaymak yetmez, bu satış yapılırken öteki koşulların hiçbirinde değişme olmadığını da varsaymak gerekir. Örneğin, üretim sürecinde meydana gelebilecek ve belirli bir kapitalistin üretken sermayesini değer yitimine uğratabilecek olan tüm teknik devrimleri bir yana bırakarak; üretken sermayenin değer ögelerindeki bir değişikliğin mevcut meta-sermaye değeri üzerindeki her tür yansımasını da bir yana bırakarak (elde stok varsa, bu değer artabilir ya da azalabilir), Ü ... Ü biçimini alalım. M´, 10 000 libre iplik, değeri olan 500 sterline satılmış olsun; 8440 libre = 422 sterlin, M´'nün içerdiği sermaye değerini yerine koyar. Ama pamuğun, kömürün vb. değeri yükselirse (salt fiyat dalgalanmalarını burada dikkate almadığımızdan), bu 422 sterlin, belki, üretken sermaye ögelerinin tümünü yerine koymaya yetmez; ek para-sermaye gerekir, para-sermaye bağlanır. Aynı fiyatlar düşerse, tersi olur; para-sermaye serbest kalır. Süreç, yalnızca, değer ilişkilerinin sabit kalması durumunda, tümüyle normal bir şekilde işler; fiilen, devrenin yinelenmesindeki düzensizlikler dengelendiği sürece ilerler; düzensizlikler ne kadar büyük olursa, sanayici kapitalistin dengelenmeyi bekleyebilmek için sahip olması gereken para-sermaye de o kadar büyür; ve kapitalist üretimin ilerlemesi sırasında her bir bireysel üretim sürecinin ölçeği büyüdüğünden ve dolayısıyla öndelenmesi gereken sermayenin asgari büyüklüğü arttığından, bireysel kapitalistin işlevini, giderek, kendi başlarına ya da birlikte hareket eden büyük para kapitalistlerinin bir tekeline dönüştüren koşullara bir başkası eklenir.

Burada geçerken şunu belirtelim: Üretim ögelerinde bir değer değişmesi olursa, bir yandaki P ... P´ biçimi ile diğer yandaki Ü... Ü ve M´... M´ biçimleri arasında bir fark çıkar ortaya.

İlk olarak para-sermaye biçiminde ortaya çıkan yeni yatırılan sermayenin formülü olarak P ... P″nde, örneğin ham maddeler, yardımcı maddeler vb. gibi üretim araçlarının değerindeki bir düşme, belli büyüklükte bir işe girişmek için bu düşüşten önce gerekenden daha düşük bir para-sermaye harcamasını gerektirecektir; çünkü (üretici güçlerin gelişme düzeyi aynı kalırken), üretim sürecinin ölçeği, verili bir nicelikteki emek gücünün baş edebileceği üretim araçlarının kütlesine ve hacmine bağlıdır; bu üretim araçlarının değerine de, emek gücünün değerine de bağlı değildir (emek gücünün değeri yalnızca değerlenmenin büyüklüğünü etkiler). Tersine, metaların, üretken sermayenin ögelerini oluşturan üretim ögelerinde bir değer yükselmesi olursa, verili büyüklükte bir iş kurmak için daha fazla para-sermaye gerekir. Her iki durumda da, yalnızca, yeni yatırılacak olan para-sermayenin niceliği etkilenir; verili bir üretim dalında yeni bireysel sanayi sermayelerindeki büyümenin alışılmış şekilde gerçekleşmesi koşuluyla, birinci durumda para-sermaye fazlalığı oluşur, ikincisinde para-sermaye bağlanır.

Ü ... Ü ve M′ ... M′ devreleri, yalnızca, Ü'nün ve M″nün hareketinin aynı zamanda birikim olması ölçüsünde, yani ek p'nin, paranın, para-sermayeye dönüştürülmesi ölçüsünde, kendilerini P ... P′ olarak gösterir. Bunun dışında, üretken sermaye ögelerindeki değer değişimlerinden, P ... P′ devresine göre farklı bir şekilde etkilenirler; bu tür değer değişimlerinin, üretim süreci içinde yer alan sermaye bileşenleri üzerindeki etkisini de yine bir yana bırakıyoruz. Burada doğrudan etkilenen, başlangıç harcaması değil; kendisinin birinci devresinde değil, yeniden üretim sürecinde yer alan sanayi sermayesidir; M′ ... M < $^{E}_{Üa}$'dır; meta-sermayenin, metalardan oluşmaları ölçüsünde, kendi üretim ögelerine yeniden çevrilmesidir. Değer (ya da fiyat) düştüğünde, olası üç durum vardır: Yeniden üretim süreci aynı ölçekte sürdürülür; bu durumda o zamana kadarki para-sermayenin bir bölümü serbest kalır ve gerçek bir birikim (genişletilmiş ölçekli üretim) ya da p'nin (artık değer) böyle bir birikimi başlatan ve ona eşlik eden birikim fonuna dönüşümü gerçekleşmeden, para-sermaye birikmesi meydana gelir. Ya da, teknik orantılar izin verirse, yeniden üretim süreci, başka koşullarda olacağından daha geniş bir ölçekte yürütülür. Ya da, daha büyük bir ham madde vb. stoku oluşur.

Meta-sermayenin yerine koyulmasını sağlayan ögelerin değerleri yükseldiğinde, yukarıda belirtilenlerin tersi olur. O zaman yeniden üretim olağan boyutlarında yürütülemez (örneğin daha kısa süre çalışılır), ya da, yeniden üretimi eski boyutlarında sürdürmek için, ek para-sermaye kullanımı zorunlu olur (para-sermaye bağlanır); ya da yeniden üre-

tim sürecini, genişletmek şöyle dursun, eski ölçeğinde sürdürmek için, elde varsa, nakit birikim fonunun tümü ya da bir bölümü kullanılır. Bu da bir para-sermaye bağlanmasıdır; tek fark, burada ek para-sermaye dışarıdan, para piyasasından değil, sanayici kapitalistin kendi kaynaklarından gelmesidir.

Bununla birlikte, Ü ... Ü ve M′... M″nde değişikliğe yol açan durumlar meydana gelebilir. Örneğin pamuk ipliği yapımcımızın elinde büyük bir pamuk stoku varsa (yani, üretken sermayesinin büyük bölümü pamuk stoku biçimindeyse), pamuk fiyatındaki bir düşme durumunda, üretken sermayesinin bir bölümü değer yitimine uğrar; buna karşın pamuk fiyatı yükselirse, üretken sermayesinin bu bölümünde değer artışı gerçekleşir. Öte yandan, elinde meta-sermaye biçiminde, örneğin pamuk ipliği biçiminde bağlanmış büyük kütleler varsa, meta-sermayesinin, dolayısıyla genel olarak devrede bulunan sermayesinin bir bölümü pamuk fiyatındaki bir düşme durumunda değer yitimine uğrar; pamuk fiyatının yükselmesi durumunda bunun tersi olur. M′ – P – M $<^{E}_{\ddot{U}a}$ sürecinde ne olup bittiğine bakalım son olarak: M′ – P, meta-sermayenin gerçekleşmesi, M′nin ögelerindeki değer değişikliğinden önce gerçekleşmişse, sermaye yalnızca, birinci durumda ele alınan şekilde, yani, ikinci dolaşım işlemi P – M $<^{E}_{\ddot{U}a}$'da etkilenir; ama böyle bir değişiklik M′ – P′nin tamamlanmasından önce gerçekleşmişse, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, pamuk fiyatındaki düşüş iplik fiyatında buna karşılık gelen bir düşüşe, pamuk fiyatındaki yükseliş ise, tersine, iplik fiyatında yükselişe yol açar. Aynı üretim dalına yatırılmış olan farklı bireysel sermayeler üzerindeki etki, bunların içinde bulunabilecekleri farklı durumlara göre, çok farklı olabilir. – Para-sermayenin serbest kalması ya da bağlanması, dolaşım sürecinin süresindeki, yani aynı zamanda dolaşım hızındaki farklılıklardan da kaynaklanıyor olabilir. Ne var ki bu nokta devir konusu incelendiğinde ele alınacaktır. Bizi burada yalnızca, üretken sermaye ögelerindeki değer değişikliğiyle ilişkili olarak, P ... P′ ile devresel sürecin öteki iki biçimi arasında ortaya çıkan gerçek fark ilgilendirmektedir.

Artık gelişmiş, dolayısıyla başat hâle gelmiş bulunan kapitalist üretim tarzının çağında, P – M $<^{E}_{\ddot{U}a}$ dolaşım kesitinde, Üa'yı, üretim araçlarını oluşturan metaların büyük bir bölümü, başkalarının işlev gören meta-sermayesi olacaktır. Dolayısıyla, satıcı açısından, M′ – P′ gerçekleşir, meta-sermaye para-sermayeye dönüşür. Ama bu mutlak bir geçerliliğe sahip değildir. Tersine. Sanayi sermayesinin ya para ya da meta olarak işlev gördüğü kendi dolaşım süreci içinde, ister para-sermaye isterse meta-sermaye olarak sanayi sermayesinin devresi, çok farklı toplumsal üretim tarzlarının aynı zamanda meta üretimi olması ölçüsünde, bu

farklı toplumsal üretim tarzlarının meta dolaşımlarıyla kesişir. Metalar, ister köleliğe dayalı üretimin, ister köylülerin (Çinliler, Hindistan köylüleri [*Ryots*]), ister toplulukların (Hollanda Doğu Hint Adaları), ister devlet üretiminin (örneğin, Rus tarihinin daha önceki çağlarında görüldüğü üzere, serfliğe dayananlar), isterse yarı yabanıl avcı halkların vb. ürünü olsunlar, metalar ve para olarak, sanayi sermayesini temsil eden para ve metalarla karşı karşıya gelirler ve hem sanayi sermayesinin devresine, hem de, artık değerin gelir olarak harcanması ölçüsünde, meta-sermaye tarafından taşınan artık değerin devresine; yani, meta-sermayenin her iki dolaşım dalına girerler. Bunlara kaynaklık eden üretim sürecinin karakteri önemsizdir; piyasada meta olarak işlev görür, hem sanayi sermayesi devresine, hem de bu sermaye tarafından taşınan artık değerin dolaşımına meta olarak girerler. Demek ki, sanayi sermayesinin dolaşım sürecini ayırt eden, kökeninin evrensel karakteri, piyasanın dünya pazarı olarak var oluşudur. Başkalarının metaları için geçerli olan şey başkalarının paraları için de geçerlidir; meta-sermaye para karşısında nasıl yalnızca meta olarak işlev görüyorsa, para da meta-sermaye karşısında yalnızca para olarak işlev görür; para burada dünya parası olarak işlev görür.

Ancak burada belirtilmesi gereken iki nokta var.

Birincisi: Metalar (Üa), P – Üa işlemi tamamlanır tamamlanmaz, meta olmaktan çıkar ve Ü (üretken sermaye) işlev biçimindeki sanayi sermayesinin var oluş tarzlarından biri olur. Ama kökenleri de böylece yitip gider; bundan böyle yalnızca sanayi sermayesinin var oluş biçimleri olarak var olur, onun içinde yer alırlar. Yine de şu var ki, yerlerine koyulmaları için bunların yeniden üretilmesi gerekir ve kapitalist üretim tarzı, bu gereksinim ölçüsünde, kendi gelişme aşamasının dışında kalan üretim tarzlarına bağlıdır. Ama onun eğilimi, üretimin tümünü elden geldiğince meta üretimine dönüştürmektir; bu konudaki temel aracı, tam da üretimi kendi dolaşım sürecinin içine çekmesidir; ve gelişmiş meta üretiminin kendisi kapitalist meta üretimidir. Sanayi sermayesi el attığı her yerde bu dönüşüme hız kazandırır, ama böylece bütün dolaysız üreticilerin ücretli emekçilere dönüşmesini de hızlandırır.

İkincisi: Sanayi sermayesinin dolaşım sürecine giren metalar (işçilere ödendikten sonra, emek gücünün yeniden üretimi amacıyla, değişir sermayenin dönüştüğü zorunlu geçim araçları da bunlar arasında yer alır), kökenleri, kendisinden çıkıp geldikleri üretim sürecinin toplumsal biçimi ne olursa olsun, sanayi sermayesinin karşısına artık meta-sermaye biçiminde, meta ticareti yapan sermaye ya da tüccar sermayesi şeklinde çıkar; tüccar sermayesi ise, doğası gereği, bütün üretim tarzlarının metalarını kapsar.

Kapitalist üretim tarzı, büyük ölçekli üretimi varsaydığı gibi, aynı zamanda, zorunlu olarak, büyük ölçekli satışı; dolayısıyla, tek tek tüketicilere değil, tüccara satışı varsayar. Bu tüketicinin kendisinin üretken tüketici, yani sanayici kapitalist olması ölçüsünde, yani bir üretim dalının sanayi sermayesinin bir başka üretim dalına üretim araçları sağlaması ölçüsünde, bir sanayici kapitalistin pek çok başka sanayici kapitaliste doğrudan satış yaptığı da olur (sipariş vb. biçiminde). Her sanayici kapitalist, bu ölçüde, doğrudan satıcıdır, kendi kendisinin tüccarıdır; aslında tüccara satış yaparken de böyledir.

Tüccar sermayesinin işlevi olarak meta ticareti baştan varsayılmıştır ve kapitalist üretimin gelişimiyle birlikte giderek daha da gelişir. Bu nedenle kapitalist dolaşım sürecinin tek tek bazı yanlarını göstermek için yer yer onun var olduğunu kabul ediyor, ama kapitalist üretimin genel çözümlemesini yaparken, tüccarın aracılığı hareketin çeşitli uğraklarının üzerini örttüğünden, bu aracılık olmadan doğrudan satışın gerçekleştiğini varsayıyoruz.

Konuyu biraz saflıkla ortaya koyan Sismondi'nin ne dediğini görelim:

> "Le commerce emploie un capital considérable qui paraît, au premier coup d'œil, ne point faire partie de celui dont nous avons détaillé la marche. La valeur des draps accumulés dans les magasins du marchand-drapier semble d'abord tout-à-fait étrangère à cette partie de la production annuelle que le riche donne au pauvre comme salaire pour le faire travailler. Ce capital n'a fait cependant que remplacer celui dont nous avons parlé. Pour saisir avec clarté le progrès de la richesse, nous l'avons prise à sa création, et nous l'avons suivie jusqu'à sa consommation. Alors le capital employé dans la manufacture des draps, par exemple, nous a paru toujours le même; échangé contre le revenu du consommateur, il ne s'est partagé qu'en deux parties: l'une a servi de revenu au fabricant comme produit, l'autre a servi de revenu aux ouvriers comme salaire, tandis qu'ils fabriquent de nouveau drap.
>
> Mais on trouva bientôt que, pour l'avantage de tous, il valait mieux que les diverses parties de ce capital se remplaçassant l'une l'autre, et que, si cent mille écus suffisaient à faire toute la circulation entre le fabricant et le consommateur, ces cent mille écus se partageassent également entre le fabricant, le marchand en gros, et le marchand en détail. Le premier, avec le tiers seulement, fit le même ouvrage qu'il avait fait avec la totalité, parcequ'au moment où sa fabrication était achevée, il trouvait le marchand acheteur beaucoup plus tôt qu'il n'aurait trouvé le consommateur. Le capital du marchand en gros se trouvait de son côté beaucoup plus tôt remplacé par celui du marchand en détail... La differénce entre les sommes des salaires avancés et le prix d'achat du dernier consommateur devait faire le profit des capitaux. Elle se répartit entre le fabricant, le marchand et le détaillant, depuis qu'ils eurent divisé entre eux leurs fonctions, et l'ouvrage accompli fut le même, quoiqu'il eût employé trois personnes et trois fractions de capitaux, au lieu

d'une." ("Nouveaux Principes", I, s. 139, 140.) – "Tous" (tüccarlar) "concouraient indirectement à la production; car celle-ci, ayant pour objet la consommation, ne peut être considérée comme accomplie que quand elle a mis la chose produite à la portée du consommateur." (Ib., s. 137.)*

Devrenin genel biçimlerini incelerken ve genel olarak bu ikinci kitabın tamamı boyunca, parayı madenî para olarak alıyoruz; belirli ülkelerde yalnızca özgül işlemler için kullanılan ve salt değer simgesi olan simgesel parayı ve henüz açıklamadığımız kredi parasını dışarıda bırakıyoruz. Birincisi, bu, tarihsel gelişimde gözlenen sıradır; kredi parası, kapitalist üretimin ilk döneminde ya hiçbir rol oynamaz ya da yalnızca önemsiz bir rol oynar. İkincisi, kredi parasının dolaşımı hakkında bugüne kadar Tooke ve başkaları tarafından geliştirilmiş olan tüm eleştirel düşüncelerin, onları ikide bir geriye dönerek, dolaşımda yalnızca madenî para bulunsa durumun ne olacağını incelemek zorunda bırakmış olması, bu sıranın zorunluluğunu teorik olarak da kanıtlar. Ama madenî paranın hem satın alma aracı olarak hem de ödeme aracı olarak işlev görebildiğini unutmamak gerekir. Konuyu basitleştirmek için, bu II. Kitapta, genel olarak, parayı yalnızca birinci işlevsel biçiminde düşüneceğiz.

Sanayi sermayesinin, kendi bireysel devresel sürecinin yalnızca bir bölümünü oluşturan dolaşım süreci, genel meta dolaşımı içindeki bir işlemler dizisinden ibaret olduğu kadarıyla, daha önce (I. Kitap, Bölüm 3)

---

* "Ticaret, ilk bakışta, hareketini ayrıntılarıyla göstermiş bulunduğumuz sermayenin bileşeni değilmiş gibi görünen, hatırı sayılır nicelikte bir sermaye kullanır. Kumaş tüccarının depolarında yığılı bulunan kumaşın değeri, ilk bakışta yıllık ürünün zengin tarafından kendisini işe koşmak için yoksula ücret olarak verilen bölümü ile ilişkili değilmiş gibi görünür. Oysa bu sermaye yalnızca o sözünü ettiğimiz ötekinin yerine geçmiştir. Zenginlik nasıl gelişir, bunu iyice anlamak için, onu nasıl yaratıldığından başlayıp tüketimine dek izledik. Örneğin, kumaş yapımında kullanılan sermaye her zaman aynıymış gibi görünmüştü bize; tüketicinin geliri ile mübadele edildiğinde yalnızca iki parçaya bölünüyordu: bunlardan biri kâr şeklinde imalatçının gelirini, öteki işçilerin yeni kumaş dokurken ücret şeklinde elde ettikleri geliri temsil ediyordu. Ancak, bu sermayenin değişik parçalarının birbirlerini karşılıklı olarak ikame etmelerinin herkesin yararına olacağı hemen görüldü. Şöyle ki, imalatçı ile tüketici arasındaki dolaşımın tamamı için 100 000 taler yeterken, bu 100 000 taler eşit olarak imalatçı, toptancı tüccar ve perakendeci tüccar arasında bölünebilirdi. O zaman, bunlardan ilki, bu sermayenin tamamını kullanarak yapmış olduğu aynı işi bunun yalnızca üçte biriyle yapar; çünkü kendi imalat işi bittiği anda, tüketiciden çok daha önce tüccarı karşısında alıcı olarak bulur. Öte yandan, toptancının sermayesi perakendecininki tarafından çok daha önce ikame edilir. ... Ücretler için öndelenmiş olan tutarla son tüketici tarafından ödenmiş olan satın alım fiyatı arasındaki fark bu sermayelerin kârı sayılmıştı. Bu kâr, işlevlerini aralarında bölüştükleri andan başlayarak, imalatçı, tüccar ve perakendeci arasında paylaşılır ve bir kişi ve tek bir sermaye yerine üç kişi ve üç sermaye parçası kullanılmış olduğu hâlde, yapılmış olan iş değişmez." - ... "Onların" (tüccarların) "tümü üretime dolaylı olarak katkıda bulundu; çünkü, amacı tüketim olduğu için, üretilen şey tüketicinin ulaşabileceği bir yere getirilene dek, üretime tamamlanmış gözüyle bakılamaz." –*Almanca ed.*

açıklanmış olan genel yasalarla belirlenir. Aynı para kütlesi, örneğin, 500 sterlin, paranın dolaşım hızı ne denli büyük olursa, dolayısıyla her bir sermaye kendi meta ya da para başkalaşımları dizisini ne denli çabuk geçerse, dolaşıma birbiri ardına o denli çok sayıda sanayi sermayesini (ya da meta-sermaye biçimindeki bireysel sermayeleri) sokar. Buna göre, paranın ödeme aracı olarak işlev görmesi ölçüsünde, dolayısıyla (örneğin bir meta-sermayenin kendi üretim araçlarıyla yerine koyulması sırasında) hesap denkleştirme ödemelerinden fazlasının yapılmaması ölçüsünde, ve dolayısıyla (örneğin ücret ödemeleri söz konusu olduğunda) ödeme vadeleri ne denli kısa olursa, aynı sermaye değeri kütlesinin dolaşımı, o denli az para gerektirir. Öte yandan, dolaşım hızının ve bütün öteki koşulların aynı kaldığı varsayıldığında, para-sermaye olarak dolaşması gereken para kütlesi, metaların fiyatlarının toplamı (fiyat çarpı meta kütlesi) tarafından, ya da metaların niceliği ve değeri belliyse, paranın kendisinin değeri tarafından belirlenir.

Ne var ki, genel meta dolaşımı yasaları, ancak sermaye dolaşım sürecinin bir dizi basit dolaşım işleminden oluşması ölçüsünde geçerli olur; ama bu dolaşım işlemlerinin, bireysel sanayi sermayelerinin devresinin işlevsel olarak belirlenen kesitlerini oluşturması ölçüsünde, geçerli olmazlar.

Bunu açıklığa kavuşturmak için en iyi yol, dolaşım sürecini, aşağıdaki her iki biçimde göründüğü gibi, kesintiye uğramamış bağlantılılığı içinde ele almaktır:

$$\begin{array}{ll|l|l} & & M - & P - M < {}^{E}_{\text{Üa}} \ldots \text{Ü}\ (\text{Ü}') \\ \text{II)} & \text{Ü} \ldots M' & -P' & \\ & & w - & p - w \end{array}$$

$$\begin{array}{ll|l|l} & & M - & P - M < {}^{E}_{\text{Üa}} \ldots \text{Ü} \ldots M' \\ \text{III)} & M' & -P' & \\ & & w - & p - w \end{array}$$

Dolaşım süreci (ister M – P – M ister P – M – P şeklinde olsun), bir dolaşım işlemleri dizisi olarak, yalnızca iki karşıt meta başkalaşımları dizisini temsil eder ve bu başkalaşımların her biri de, karşısında bulunan başkasına ait meta ya da başkasına ait para açısından karşıt yönlü olan başkalaşımı içine alır.

Meta sahibi açısından M – P olan, alıcı açısından P – M'dir; M – P'deki metanın birinci başkalaşımı, P biçiminde ortaya çıkan metanın ikinci başkalaşımıdır; P – M'de bunun tersi geçerlidir. Dolayısıyla, bir metanın

bir aşamadaki başkalaşımı ile bir başka metanın bir başka aşamadaki başkalaşımının iç içe girmesi hakkında gösterilmiş olanlar, (kapitalist, meta alıcısı ve satıcısı olarak işlev gördüğü, bundan ötürü sermayesi de, bir başkasının metası karşısında para ya da bir başkasının parası karşısında meta olarak işlev gördüğü sürece) sermaye dolaşımı için de geçerlidir. Ancak bu iç içe geçiş, aynı zamanda sermayelerin başkalaşımlarının iç içe geçmesinin ifadesi değildir.

Birincisi, P – M (Üa), görmüş olduğumuz gibi, farklı bireysel sermayelerin başkalaşımlarının bir iç içe geçişini temsil edebilir. Örneğin, iplikçinin meta-sermayesinin, ipliğin bir bölümünün yerine kömür koyulur. Kapitalist kömür üreticisinin sermayesi meta biçiminde bulunur ve bundan ötürü para biçimine çevrilirken, iplikçinin sermayesinin bir bölümü para biçiminde bulunur ve bu biçimden çıkarılıp meta biçimine çevrilir; aynı dolaşım işlemi, bu durumda (farklı üretim dallarından) iki sanayi sermayesinin karşıt başkalaşımlarını, dolayısıyla bu sermayelerin başkalaşım dizilerinin iç içe geçişini temsil eder. Ama görmüş olduğumuz gibi, P'nin kendisine çevrildiği Üa'nın, kategorik anlamda meta-sermaye olması, yani, sanayi sermayesinin işlevsel biçimi olması, bir kapitalist tarafından üretilmiş olması gerekmez. O, her zaman bir yanda P – M, öte yanda M – P'dir, ama her zaman sermaye başkalaşımlarının iç içe geçişi değildir. Dahası, emek gücü, işçinin metası olsa bile, kapitaliste satılmadıkça sermaye hâline gelmediği için, P – E, emek gücü satın alımı, hiçbir zaman sermaye başkalaşımlarının iç içe geçişi değildir. Öte yandan, M´ – P´ sürecinde, P´´nün dönüşmüş meta-sermaye olması gerekmez; o, emek gücü metasının (ücret) ya da bağımsız bir emekçi, köle, serf, topluluk tarafından üretilmiş olan ürünün çevrildiği gümüş [para] olabilir.

Ama ikincisi, eğer dünya pazarının tüm üretiminin kapitalist yolla yürütüldüğünü varsayarsak, bir bireysel sermayenin dolaşım süreci içinde gerçekleşen her başkalaşımın oynadığı işlevsel olarak belirlenen rol, hiçbir şekilde, diğer sermayenin devresinde ona karşılık gelen karşıt başkalaşımı temsil etmek zorunda değildir. Örneğin, Ü ... Ü devresinde M´´nü gümüşe çeviren P´, alıcı yönünden sadece onun artık değerinin gümüşe çevrilmesi [satılması] olabilir (meta, tüketim nesnesi ise); ya da P´ – M´ < $\genfrac{}{}{0pt}{}{E}{Üa}$'da (burada birikmiş sermaye devreye girmektedir), P´, Üa'nın satıcısı açısından, onun sermayesinin dolaşımına yalnızca öndelemiş bulunduğu sermayeyi yerine koymak için girebilir ya da eğer gelir harcaması yoluna saparsa, onun sermayesinin dolaşımına hiç girmeyebilir.

Dolayısıyla, toplam toplumsal sermayenin (tek tek sermayeler, yalnızca, bunun bağımsız şekilde işlev gören bileşenleridir) farklı bileşenlerinin –hem sermaye hem de artık değerle ilişkili olarak– dolaşım sürecinde karşılıklı olarak birbirlerinin yerini nasıl aldıkları, meta dolaşımının basit başkalaşım iç içe geçişlerinden anlaşılamaz (bu iç içe geçişler, sermaye dolaşımı işlemleri ile tüm diğer meta dolaşımlarının ortak yanıdır); başka bir araştırma yöntemini gerekli kılar. Bugüne kadarsa, daha yakından incelendiklerinde yalnızca tüm meta dolaşımlarında ortak olan başkalaşım iç içe geçişlerinden ödünç alınan bulanık düşüncelerden başka hiçbir şey içermedikleri görülen laflarla yetinildi.

Sanayi sermayesinin devresel sürecinin ve dolayısıyla aynı zamanda kapitalist üretimin en elle tutulur özelliklerinden biri şudur: Bir yandan üretken sermayenin oluşturucu ögelerinin meta piyasasından gelmesi ve sürekli olarak aynı piyasadan yenilenmek, metalar olarak satın alınmak zorunda olması; öte yandan emek sürecinin ürününün bu süreçten meta olarak çıkması ve sürekli olarak yeniden meta olarak satılmak zorunda olması. Örneğin, İskoçya ovalarının bir modern çiftçisiyle kıta Avrupa'sının eskilerden kalma bir küçük köylüsünü karşılaştırın. Birincisi tüm ürününü satar ve bu yüzden de üretimin bütün ögelerini, tohumu bile, piyasadan satın alarak yerine koymak zorundadır; öteki ise, ürününün daha büyük bölümünü doğrudan kendisi tüketir, elden geldiğince az satar ve az satın alır, aletlerini, giysilerini vb., elden geldiğince kendisi yapar.

Buradan hareketle, doğal ekonomi, para ekonomisi ve kredi ekonomisi, toplumsal üretimin üç karakteristik ekonomik hareket biçimi olarak birbirlerinin karşısına koyulmuştur.

Birincisi, bu üç biçim eş değerli gelişme evrelerini temsil etmez. Kredi ekonomisi denen şey, kredi ekonomisi ile para ekonomisi terimlerinin üreticiler arasındaki karşılıklı ilişki işlevlerini ya da karşılıklı ilişki tarzlarını ifade etmesi ölçüsünde, para ekonomisinin bir biçiminden başka bir şey değildir. Gelişmiş kapitalist üretimde para ekonomisi artık yalnızca kredi ekonomisinin temeli olarak görünür. Para ekonomisi ve kredi ekonomisi, böylece kapitalist üretimin farklı gelişim aşamalarına karşılık gelir, ama doğal ekonomi karşısında hiçbir şekilde farklı bağımsız karşılıklı ilişki biçimleri oluşturmazlar. Aynı mantıkla, doğal ekonominin çok farklı biçimleri, eş değerli kabul edilerek her ikisinin karşısına koyulabilirdi.

İkincisi: Para ekonomisi ve kredi ekonomisi kategorileriyle, ekonominin, yani üretim sürecinin kendisi vurgulanmak ve ayırt edici özellik olarak öne çıkarılmak yerine, farklı üretim etmenleri ya da üreticiler ara-

sındaki ekonomiye uygun düşen karşılıklı ilişki tarzları vurgulandığından, aynısının birinci kategoriye de uygulanması gerekirdi. O zaman, doğal ekonomi değil mübadele ekonomisi söz konusu olurdu. Büsbütün kapalı, örneğin Peru İnka devletindeki* gibi bir doğal ekonomi bu kategorilerden hiçbirinde yer almazdı.

Üçüncüsü: Para ekonomisi her tür meta üretiminin ortak yanıdır ve ürün, çok farklı toplumsal üretim organizmalarında meta olarak görünür. Bu durumda kapitalist üretimi, yalnızca, ürünün hangi ölçüde bir ticaret nesnesi olarak, bir meta olarak üretildiği ve dolayısıyla, kendisini oluşturan ögelerin de, çıktıkları ekonomiye hangi ölçüde yeniden ticaret nesneleri olarak, metalar olarak girmek zorunda oldukları karakterize ederdi.

Kapitalist üretim, gerçekten de, üretimin genel biçimi olarak meta üretimidir, ama böyle olması ve gelişimi içinde bu özelliğinin güç kazanması, yalnızca, emeğin burada meta olarak görünmesinden, işçinin emeğini, yani kendi emek gücünün işlevini satmasından ve bunu da, varsayımımıza göre, kendi yeniden üretim maliyetleriyle belirlenen değeri üzerinden yapmasından kaynaklanır. Emeğin ücretli emek hâline gelmesi ölçüsünde, üretici, sanayici kapitalist hâline gelir; kapitalist üretim (dolayısıyla aynı zamanda meta üretimi), işte bu nedenle, ancak dolaysız kır üreticisi de ücretli emekçi olduğunda, tüm boyutlarıyla ortaya çıkar. Kapitalist ile ücretli emekçi arasındaki ilişkide, para ilişkisi, alıcı ve satıcı ilişkisi, üretime içkin bir ilişki hâline gelir. Ama bu ilişki, temelinde, karşılıklı ilişki tarzına değil, üretimin toplumsal karakterine dayanır; karşılıklı ilişki tarzı, tersine, üretimin toplumsal karakterinden kaynaklanır. Bu arada, üretim tarzının karakterinde ona uygun düşen karşılıklı ilişki tarzının temelini görmek yerine tam tersini yapmak, aklın fikrin iş yapmakta olduğu burjuva ufkuna uygun düşer.[7]

Kapitalist, dolaşımdan meta biçiminde çekmiş olduğundan daha fazla değeri dolaşıma meta biçiminde soktuğundan, dolaşımdan para biçiminde çektiğinden daha az değeri para biçiminde dolaşıma sokar. Yalnızca sermayenin kişileşmiş hâli olarak, sanayici kapitalist olarak işlev gördüğü kadarıyla, onun meta değeri arzı meta değeri talebinden hep

* *İnka devleti* – İlkel toplumdan önemli kalıntılara sahip olan köleci devlet. Toplumsal ve ekonomik örgütlenmenin temeli, toprağa ve hayvanlara ortaklaşa sahip olan akraba ya da köylü topluluğuydu [*Aylla*]. İnka devleti, en parlak dönemini 15. yüzyılın sonları ile ülkesinin İspanyollar tarafından ele geçirildiği ve yerle bir elde edildiği 16. yüzyılın otuzlu yılları arasındaki sürede yaşamıştı; o sıralarda sınırları bugünkü Peru'yu, Ekvador'u, Bolivya'yı ve Kuzey Şili'yi içine alıyordu. –*Almanca ed.*

7 Buraya dek V. Elyazması. – Bölümün bundan sonrasının tümü, 1877 ya da 1878 yılına ait bir defterde, kitap alıntıları arasında bulunan bir nottur.

daha büyük olur. Bu bağlamda arzı ile talebinin denk olması, sermayesinin değerlenmemesiyle aynı anlama gelirdi; üretken sermaye olarak işlev görmemiş olurdu; üretken sermaye artık değerle yüklü olmayan meta-sermayeye dönüşmüş olurdu; üretim süreci sırasında emek gücünden meta biçiminde hiç artık değer çekmemiş, demek ki, sermaye olarak hiç işlev görmemiş olurdu. Kapitalist, gerçekten de, "satın aldığından pahalıya satmak" zorundadır; ama bunu yapabilmesinin tek nedeni, kapitalist üretim süreci aracılığıyla, satın aldığı, daha düşük değerli olduğu için daha ucuz olan metayı, daha yüksek değerli, yani daha pahalı olan metaya dönüştürmüş olmasıdır. Daha pahalıya satmasının nedeni, metasını değerinden fazlasına satması değil, üretim girdilerinin toplam değerinden yüksek değerde meta satmasıdır.

Kapitalistin arzı ile talebi arasındaki fark ne denli büyük olursa, yani, piyasaya arz ettiği meta değeri piyasadan talep ettiği meta değerini ne denli çok aşarsa, sermayesini değerlendirme oranı o denli büyük olur. Onun amacı bunların birbirini karşılaması değil, mümkün olduğunca karşılamaması, arzının talebini aşmasıdır.

Tek bir kapitalist için geçerli olan, kapitalistler sınıfı için de geçerlidir.

Kapitalistin yalnızca kişileşmiş sanayi sermayesi olması ölçüsünde, onun talebi, üretim araçları ve emek gücü talebiyle sınırlı kalır. Onun Üa talebi, değer bakımından, öndelediği sermayesinden daha küçüktür; sermayesinin değerinden daha düşük değerde, bundan ötürü piyasaya sunduğu meta-sermayenin değerinden çok daha düşük değerde üretim aracı satın alır.

Onun emek gücü talebine gelince, bu, değer bakımından değişir sermayesinin toplam sermayesine oranıyla, yani v:C ile belirlenir, ve bundan ötürü kapitalist üretimde, emek gücü talebi, oran bakımından, üretim araçları talebinden daha az büyür. Kapitalist, sürekli büyüyen bir ölçüde, E'den çok Üa alıcısıdır.

İşçinin, ücretinin hemen hemen tümünü geçim araçlarına ve çok büyük oranda zorunlu geçim araçlarına çevirmesi ölçüsünde, kapitalistin emek gücü talebi, dolaylı olarak, işçi sınıfının tüketimine giren tüketim araçları talebidir aynı zamanda. Ama bu talep v'ye eşittir ve bunun bir milim ötesine geçmez (işçi ücretinin bir bölümünü tasarruf ederse –burada her tür kredi ilişkisini zorunlu olarak gözden uzak tutuyoruz–, bu durum, onun, ücretinin bir bölümünü gömülemesi ve bunu yaptığı ölçüde, talep edici, alıcı olarak ortaya çıkmaması anlamına gelir). Kapitalistin talebinin en üst sınırı = C = c + v, ama arzı = c + v + m'dir; dolayısıyla, meta-sermayesinin bileşimi $80_c + 20_v + 20_m$ ise, bu durumda talebi = $80_c + 20_v$, yani, değerce, arzından $^1/_5$ oranında küçüktür. Onun tarafından üretilen m kütlesinin yüzdesel oranı (kâr

oranı) ne denli büyükse, arzına oranla talebi o denli küçük olur. Üretimin ilerlemesiyle birlikte, kapitalistin emek gücü talebi ve dolayısıyla, dolaylı olarak, zorunlu geçim araçları talebi, üretim araçları talebine göre azalsa bile, diğer taraftan, gündelik olarak hesaplandığında, Üa talebinin her zaman sermayesinden küçük olduğu unutulmamalıdır. Demek ki, onun üretim araçları talebi, aynı sermayeyle ve aynı koşullar altında çalışan ve ona bu üretim araçlarını sağlayan kapitalistin meta-ürününden değerce her zaman daha küçük olmak zorundadır. Bu işin bir değil çok sayıda kapitalist tarafından yapılması, olayın özünü değiştirmez. Diyelim, sermayesi 1000 sterlin, bunun değişmez bölümü = 800 sterlin olsun; bu durumda, diğer kapitalistlerin tümüne yönelen talebi = 800 sterlindir; diğer kapitalistler hep birlikte, kâr oranı aynı kaldığında, her 1000 sterlin başına (her birine bunun ne kadarının düştüğünden ve her birine düşen niceliğin onun toplam sermayesinin ne kadarını oluşturduğundan bağımsız olarak) 1200 sterlin değerinde üretim araçları sağlar; demek ki, değer büyüklüğü açısından bakıldığında, onun kendi toplam talebi kendi arzının ancak $^4/_5$'ine eşitken, ötekilerin arzının ancak $^2/_3$'ünü karşılar.

Burada, daha sonra ele alacağımız devir sorununa da şöyle bir göz atmamız gerekiyor. Kapitalistin toplam sermayesi 5000 sterlin ve bunun 4000 sterlini sabit, 1000 sterlini dolaşır sermaye olsun; yukarıdaki varsayımımız uyarınca, bu 1000 = $800_c + 200_v$ olsun. Toplam sermayesinin yılda bir devir yapması için, dolaşır sermayesinin yılda beş devir yapması gerekir; bu durumda meta-ürünü = 6000 sterlin, yani, öndelenmiş sermayesinden 1000 sterlin daha büyük olur; bu da bize yukarıdakiyle aynı artık değer oranını verir:

$5000\ C : 1000_m = 100_{(c+v)} : 20_m$. Demek ki, bu devir onun toplam talebinin toplam arzına oranını hiç değiştirmemekte, birincisi ikincisinden $^1/_5$ oranında küçük kalmaktadır.

Kapitalistin sabit sermayesi 10 yılda yenilenmeyi gerektiriyor olsun. Demek ki, her yıl bunun $^1/_{10}$ = 400 sterlinlik bölümünü amorti edecektir. Böylece artık elinde değeri yalnızca 3600 olan bir sabit sermaye + 400 sterlin para vardır. Onarımlar yapmak gerekirse ve bunlar ortalama ölçüyü aşmazsa, bunlar onun sonradan yaptığı sermaye yatırımlarından başka bir şey olmaz. Onarım maliyetlerini, daha yatırım sermayesine (yıllık meta-ürüne girdiği kadarıyla) değer biçerken, $^1/_{10}$'luk amortismana dâhil olacakları şekilde hesaba katmış olduğunu da kabul edebiliriz. (Gerçekte onarım gereksiniminin ortalamanın altında kalması nasıl onun yararına olursa, üstüne çıkması da zararına olur. Ama aynı sanayi dalında iş gören kapitalistlerin bütünü söz

konusu olduğunda bu sapmalar birbirlerini götürür.) Her durumda, toplam sermayesi yılda bir devir yaptığında yıllık talebi 5000 sterlin (başlangıçta öndelenmiş olan sermaye değerine eşit) olarak kalsa bile, bu talep sermayenin sabit bölümü açısından sürekli olarak azalırken, dolaşır bölümü açısından artar.

Şimdi yeniden üretime gelelim. Diyelim, kapitalist artık değeri (m) tümüyle tüketmektedir ve yalnızca başlangıçtaki büyüklüğünde olan sermayeyi (C) yeniden üretken sermayeye çevirmektedir. Şimdi kapitalistin talebi onun arzıyla aynı değerde olur. Ama bu, onun sermayesinin hareketiyle ilgili değildir; o, kapitalist olarak, yalnızca arzının $^4/_5$'i oranında (değerce) talepte bulunmaktadır; $^1/_5$'i ise, kapitalist olmayan biri olarak, kapitalist olma işleviyle değil kendi özel gereksinimleri ya da keyfi için harcar.

Bu durumda yüzde cinsinden hesabı şöyle olur:

Kapitalist olarak talebi	=	100, arzı	=	120
Ehlikeyif olarak "	=	20, "	=	–
Toplam talep	=	120, arz	=	120

Bu varsayım, kapitalist üretimin var olmadığı ve dolayısıyla sanayici kapitalistin kendisinin de var olmadığı varsayımıyla aynı anlama gelir. Çünkü zenginleşmenin değil, hazzın itici güdü olarak iş gördüğü varsayımı, kapitalizmi daha en baştan ortadan kaldırır.

Ama bu, teknik açıdan da olanaksızdır. Kapitalist, fiyat dalgalanmalarına karşı kendisini koruyabilmek ve alım ve satımlar için en uygun koşulları bekleyebilmek için bir yedek sermaye oluşturmak zorunda olmanın ötesinde, üretimini genişletmek ve teknik ilerlemeleri kendi üretken organizmasına katmak için de sermaye biriktirmek zorundadır.

Sermaye biriktirmek için, önce, kendisine dolaşımdan gelmiş olan artık değerin bir bölümünü para biçiminde dolaşımdan çekmek, bunu, eski işi genişletmenin ya da bir yan iş başlatmanın gerektirdiği boyutlara ulaşana dek, gömü olarak büyütmek zorundadır. Gömüleme süresince, kapitalistin talebi çoğalmaz; para hareketsiz kılınmıştır; meta piyasasına sürülmüş olan metaya karşılık olarak çekilmiş bulunan para eş değerine karşılık bir meta eş değeri çekilmemektedir meta piyasasından.

Kredi, burada hesaba katılmamaktadır; ve örneğin, kapitalistin, biriktiği kadarıyla parayı bir bankada faiz getiren bir vadesiz hesaba yatırması, kredi konusuna girer.

Bölüm

5

Dolaşım Zamanı[8]

★ ★ ★

Görülmüş olduğu gibi, sermayenin üretim alanından ve dolaşım alanının iki evresinden geçme hareketi, zamansal bir sırayla gerçekleşir. Sermayenin üretim alanında kaldığı süre onun üretim zamanını, dolaşım alanında kaldığı süre dolaşım zamanını oluşturur. Sermayenin devresini tamamlamasına kadar geçen toplam zaman, bundan ötürü, üretim zamanı ile dolaşım zamanının toplamına eşittir.

Üretim zamanı doğal olarak, emek sürecinin yer aldığı dönemi kapsar, ama ondan ibaret değildir. Her şeyden önce anımsanacaktır ki, değişmez sermayenin bir bölümü, yaşamlarının sonuna dek sürekli yinelenen aynı emek süreçlerinde hizmet gören makineler, binalar vb. gibi emek araçlarında var olur. Emek sürecinin uğradığı dönemsel kesilmeler (örneğin geceleri), bu emek araçlarının işlevini kesintiye uğratsa bile, üretim yerlerinde kalışlarını etkilemez. Yalnızca işlev görürken değil, işlev görmezken de üretim yerlerine aittirler. Öte yandan, üretim sürecinin, piyasada günlük arzda meydana gelebilecek olan rastlantısal durumlara bağlı kalmadan, önceden belirlenmiş olan ölçekte kısa ya da uzun bir süre boyunca devam edebilmesi için, kapitalist, belirli bir ham madde ve yardımcı madde stokunu elinin altında hazır bulundurmak zorundadır. Bu ham madde vb. stoku ancak parça parça üretken biçimde tüketilir. Bu nedenle üretim araçlarının üretim zamanı[9] ile işlev zamanı

8 Buradan başlayarak IV. Elyazması.

9 Burada etkin anlamıyla üretim zamanı kastediliyor: Üretim araçlarının üretim zamanı, burada, kendilerinin üretilmesi sırasında geçen zaman değil, bir meta-ürünün üretim sürecinde yer aldıkları sırada geçen zamandır. –F. E.

arasında bir fark vardır. Yani, genel olarak üretim araçlarının üretim zamanı şunlardan oluşur: 1. üretim araçları olarak işlev gördükleri, yani üretim sürecinde hizmet ettikleri zaman, 2. üretim sürecinin, dolayısıyla aynı zamanda bunun içinde yer alan üretim araçlarının işlevinin kesildiği aralar, 3. bu sürecin koşulları olarak el altında hazır bulunduruldukları, yani esasen üretken sermayeyi temsil ettikleri, ama henüz üretim sürecine girmemiş oldukları zaman.

Buraya dek ele alınan fark, her örnekte, üretken sermayenin üretim alanında kalma zamanı ile üretim sürecinde kalma zamanı arasındaki farktır. Ne var ki, üretim sürecinin kendisi emek sürecinde ve dolayısıyla emek-zamanda kesilmeleri gerektirebilir; böyle aralarda emek nesnesi, ek insan emeği kullanılmadan fiziksel süreçlerin etkisine bırakılır. Bu durumda emek süreci ve dolayısıyla üretim araçlarının emek araçları olarak işlevi kesintiye uğradığı hâlde, üretim süreci ve dolayısıyla üretim araçlarının işlevi devam eder. Ekilmiş tohum, mahzende mayalanmaya bırakılmış şarap, tabakhaneler gibi birçok imalathanede kimyasal süreçlerin etkisine bırakılan iş malzemeleri bunların örnekleridir. Üretim zamanı bu gibi durumlarda emek-zamandan daha uzundur. Bu ikisi arasındaki fark, üretim zamanındaki, emek-zamanı aşan bir fazladan oluşur. Bu fazla, her zaman, üretken sermayenin üretim sürecinde işlev görmeden *gizil olarak* üretim alanında bulunmasına ya da emek sürecinde yer almadan üretim sürecinde işlev görmesine dayanır.

Gizil üretken sermayenin, örneğin bir iplik yapımevindeki pamuk, kömür vb. gibi, yalnızca üretim sürecinin koşulu olarak elde hazır tutulan bölümü, ne ürün yaratıcısı, ne de değer yaratıcısı olarak etkinlik gösterir. Nadasa bırakılmışlığı üretim sürecinin kesintisiz akışının bir koşulu olsa bile, nadasa bırakılmış sermayedir. Üretken stokların (gizil sermayenin) saklanması için gerekli olan binalar, aygıtlar vb., üretim sürecinin koşullarıdır ve bundan ötürü, öndelenen üretken sermayenin bileşenlerini oluştururlar. Bunlar, işlevlerini, geçici bir aşamadaki üretken sermaye bileşenlerinin koruyucuları olarak yerine getirir. Bu aşamada emek süreçlerinin gerekli olması ölçüsünde, bunlar, ham maddeleri vb. pahalılaştırmakla birlikte, üretken emek süreçleridir ve artık değer yaratırlar, çünkü, tüm ücretli işlerde olduğu gibi burada da, emeğin bir bölümünün karşılığı ödenmez. Bütün üretim sürecinin olağan kesilmeleri, dolayısıyla üretken sermayenin işlev görmediği aralar, değer de artık değer de yaratmaz. İşi geceleri de sürdürme çabası bundandır (I. Kitap, Bölüm 8, 4). – Emek nesnesinin üretim süreci içinde geçmek zorunda olduğu, emek-zamanın dışında kalan aralar, ne değer ne de artık de-

ğer yaratır; ama ürüne yol aldınrlar, yaşamında bir bölüm, içinden geçmek zorunda olduğu bir süreç oluştururlar. Aygıtlar vb. şeylerin değeri, bunların işlev gördükleri sürenin tümüyle orantılı olarak ürüne aktarılır; ürün bu aşamaya emek tarafından getirilir. Pamuğun ürüne girmeyen, ama yine de değerini ona aktaran bir bölümünün toza dönüşmesi nasıl üretimin bir koşuluysa, bu aygıtların vb. kullanımı da aynı şekilde üretimin bir koşuludur. Gizil sermayenin binalar, makineler vb. gibi diğer bölümü, yani işlevleri yalnızca üretim sürecinin düzenli aralanyla kesilen emek araçlan (üretim daralmasının, bunalımlann vb. ürünü olan düzensiz kesintiler, saf kayıplardır), ürünün oluşumunda yer almaksızın, değer katar; gizil sermayenin bu bölümünün ürüne kattığı toplam değer, onun ortalama ömrüyle belirlenir; gerek işlev gördüğü zaman boyunca gerekse işlev görmediği zaman boyunca, kullanım değeri yitirdiği için, değer yitirir.

Son olarak, emek sürecinin kesintiye uğramış olmasına karşın üretim sürecinde bulunmayı sürdüren değişmez sermaye bölümünün değeri, üretim sürecinin sonucunda yeniden görünür. Üretim araçlan burada emeğin kendisi tarafından sokulduklan koşullar altında, sonuçları belirli bir yararlı etki ya da kendi kullanım değerlerinin biçimindeki bir değişim olan belirli doğal süreçlerden kendi kendilerine geçerler. Emek, üretim araçlarını gerçekten amaca uygun şekilde üretim araçları olarak tükettiği ölçüde, bunların değerini her zaman ürüne aktarır. Bu sonucun doğması için, emek, sürekli olarak emek araçlan aracılığıyla emek nesnesi üzerinde etkide bulunmak zorunda mıdır, yoksa emeğin, yalnızca, üretim araçlarını, artık başka emek katılımı olmadan, kendiliklerinden, doğal süreçler sonucu amaçlanan değişikliği geçirecekleri koşullara sokacak bir ilk itiş mi sağlaması gerekmektedir? Öyle de olsa, böyle de olsa, buradaki konu açısından hiçbir şey değişmez.

Üretim zamanının emek-zamanı aşmasına neden olan şey ne olursa olsun (buna şunlardan biri neden olabilir: üretim araçlan yalnızca gizil üretken sermayeyi oluşturuyor, dolayısıyla henüz gerçek üretim sürecinin bir ön evresinde bulunuyordur ya da bunların işlevleri üretim süreci içinde bu sürecin kendi duraklamalanyla kesiliyordur ya da son olarak, emek sürecindeki kesilmeleri üretim sürecinin kendisi gerektiriyordur), bu durumlardan hiçbirinde üretim araçlan emek soğurucular olarak işlev görmez. Emek soğurmuyorlarsa, artık emek de soğurmuyorlardır. Bu nedenle, üretken sermaye kendi üretim zamanının emek-zamanı aşan bölümünde bulunduğu sürece, değerlenme sürecinin tamamlanması kendi duraklamalarından ne denli ayrılamaz olursa olsun, bu sermayede hiçbir değerlenme olmaz. Şurası açıktır: üretim zamanı ile emek-zaman

birbirleriyle ne denli çok örtüşürlerse, verili bir üretken sermayenin verili bir süredeki üretkenliği ve değerlenmesi o denli büyük olur. Kapitalist üretimin emek-zamanı aşan üretim zamanı fazlasını elden geldiğince kısaltma eğilimi buradan gelir. Ama, bir sermayenin üretim zamanı, kendi emek-zamanından sapabilse de, onu her zaman kapsar ve fazla zamanın kendisi üretim sürecinin bir koşuludur. Demek ki, üretim zamanı, her zaman, sermayenin kullanım değerleri ürettiği ve kendisini değerlendirdiği, dolayısıyla (gizil kaldığı ya da kendisini değerlendirmeden üretimde bulunduğu zamanı kapsasa bile) üretken sermaye olarak işlev gördüğü zamandır.

Sermaye, dolaşım alanı içinde, meta-sermaye ve para-sermaye olarak bulunur. Onun iki dolaşım süreci, kendisini meta biçiminden para biçimine ve para biçiminden meta biçimine dönüştürmesinden oluşur. Metanın paraya dönüşümünün, aynı zamanda, metanın içinde bulunan artık değerin gerçekleşmesi ve paranın metaya dönüşümünün, aynı zamanda, sermaye değerinin kendi üretim ögelerinin biçimine dönüşümü ya da yeniden dönüşümü olması durumu, bu süreçlerin, dolaşım süreçleri olarak, basit meta başkalaşım süreçleri oldukları olgusunu hiçbir şekilde değiştirmez.

Dolaşım zamanı ile üretim zamanı karşılıklı olarak birbirlerini dışlar. Sermaye, kendi dolaşım zamanı boyunca, üretken sermaye olarak işlev görmez ve bu nedenle meta üretmediği gibi artık değer de üretmez. Toplam sermaye değerinin her bir evreden ötekine tek seferde geçeceği şekilde, devreyi en basit biçimiyle ele alırsak, sermayenin dolaşım zamanı boyunca, üretim sürecinin ve dolayısıyla aynı zamanda sermayenin öz değerlenmesinin kesildiği ve üretim sürecinin, dolaşım süresinin uzunluğuna bağlı olarak, daha hızlı ya da daha yavaş yineleneceği açık hâle gelir. Buna karşın, sermayenin farklı parçaları, devreyi peş peşe, toplam sermaye değerinin devresinin kendisini farklı bölümlerinin devreleri içinde art arda tamamlayacağı şekilde geçerse, açıktır ki, sermayenin özdeş parçalarının dolaşım alanında sürekli olarak kaldığı süre ne kadar uzun olursa, onun sürekli olarak üretim alanında işlev gören bölümü o kadar küçük olmak zorundadır. Bu nedenle, dolaşım zamanının genişlemesi ve daralması, üretim zamanının ya da verili büyüklükte bir sermayenin üretken sermaye olarak işlev görme ölçeğinin daralması ya da genişlemesi üzerinde negatif sınırlar olarak etkide bulunur. Bir sermayenin dolaşım başkalaşımları ideal olana ne ölçüde yakın olurlarsa, yani, dolaşım zamanı sıfıra ne denli eşit olur ya da yaklaşırsa, sermaye o denli çok işlev görür, üretkenliği ve öz değerlenmesi o denli büyük olur.

Bir kapitalist, örneğin, ürünü teslim ettiğinde ödeme alacağı ve ödemenin de kendi üretim araçlarıyla yapılacağı şekilde, sipariş üzerine iş görüyorsa, dolaşım zamanı sıfıra yaklaşır.

Yani, bir sermayenin dolaşım zamanı, genel olarak onun üretim zamanını ve dolayısıyla değerlenme sürecini sınırlandırır. Bunu da, kendi süresiyle orantılı olarak yapar. Ama bu süre çok farklı ölçülerde artabilir ya da azalabilir ve bu nedenle sermayenin üretim zamanını çok farklı derecelerde sınırlandırabilir. Ekonomi politiğin gördüğü ise, *görünen*dir, yani dolaşım zamanının genel olarak sermayenin değerlenme süreci üzerindeki etkisidir. Bu negatif etkiyi, sonuçları pozitif olduğundan, pozitif sayar. Sermayenin, üretim sürecinden ve dolayısıyla emek sömürüsünden bağımsız, ona dolaşım alanından akan gizemli bir öz değerlenme kaynağına sahip olduğunun kanıtını sunar gibi göründüğünden, bu görüntüye daha da sıkı sıkıya sarılır. Bilimsel iktisadın bile nasıl olup da bu görüntüye aldandığını ileride göreceğiz. Yine görüleceği üzere, çeşitli görüngüler bu yanılsamayı pekiştirir: 1. Yalnızca dolaşım zamanlarının farklı olduğu farklı yatırım alanlarındaki sermayeler için, daha uzun dolaşım zamanı, fiyatlardaki artışın nedeni olarak, kısacası, kârların eşitlenmesinin nedenlerinden biri olarak etkide bulunduğundan, negatif nedenin pozitif neden olarak göründüğü kapitalist kâr hesaplama yöntemi. 2. Dolaşım zamanı yalnızca devir zamanının bir uğrağını oluşturur; devir zamanı ise üretim zamanını ya da yeniden üretim zamanını içine alır. Üretim zamanı ya da yeniden üretim zamanı yüzünden olan şey, dolaşım zamanı yüzünden olmuş görünür. 3. Metaların değişir sermayeye (ücrete) çevrilmesi, onların daha önce paraya çevrilmiş olmasının sonucudur. Demek ki, sermaye birikimi durumunda, ek değişir sermayeye çevrilme, dolaşım alanında ya da dolaşım zamanı sırasında gerçekleşir. Bu nedenle, bu şekilde gerçekleşen birikim, dolaşım zamanına bağlı gibi görünür.

Sermaye, dolaşım alanı içinde (şu ya da bu sırayla) iki karşıt evreden (M – P ve P – M) geçer. Dolayısıyla onun dolaşım zamanı da iki bölüme ayrılır: meta olmaktan çıkıp paraya dönüşmek için gereksindiği zaman, para olmaktan çıkıp metaya dönüşmek için gereksindiği zaman. M – P, satış, metanın başkalaşımının en güç bölümüdür ve bundan ötürü, olağan koşullar altında, onun dolaşım zamanının daha büyük bölümünü oluşturur; bunu basit meta dolaşımı çözümlemesinden biliyoruz (I. Kitap, Bölüm 3). Değer, para olarak, her zaman mübadele edilebilir biçiminde bulunur. Meta olarak ise onun, bu doğrudan mübadele edilebilme biçimine girmek ve dolayısıyla her an etkin olmaya hazır duruma gelmek için, önce paraya dönüştürülmesi gerekir. Bununla birlikte,

bir sermaye dolaşım sürecinin P – M evresinde söz konusu olan şey, bu sermayenin verili bir girişimdeki belirli üretken sermaye ögelerini oluşturan metalara dönüştürülmesidir. Üretim araçları belki piyasada bulunmamaktadır ve öncelikle üretilmeleri gerekiyordur ya da uzak yerlerden getiriliyorlardır ya da olağan arzlarında eksiklik olmuştur, fiyatlar değişmiştir vb.; kısacası, basit P – M biçim değişikliğinde göze çarpmayabilen, ama dolaşım evresinin bu bölümünde bazen daha çok bazen daha az zaman gerektiren bir yığın durum yaşanabilir. M – P ve P – M, zaman bakımından olduğu gibi mekân bakımından da ayrı olabilir, alıcı piyasası ve satıcı piyasası mekân bakımından farklı piyasalar olabilir. Örneğin fabrikalarda, satın alma ve satış görevlileri bile çoğu zaman ayrı kişilerdir. Meta üretiminde üretimin kendisi ne denli gerekliyse, dolaşım da o denli gereklidir, dolayısıyla üretimi yürütenler kadar dolaşımı yürütenler de gereklidir. Yeniden üretim süreci her iki sermaye işlevini içine alır, dolayısıyla, ister kapitalistlerin kendileri tarafından, ister çalıştırdıkları kişiler, ücretli emekçiler tarafından yürütülüyor olsunlar, bu işlevlerin temsil edilme zorunluluğunu da içerir. Ama bu durum, meta-sermaye ve para-sermaye işlevlerini üretken sermaye işlevleriyle karıştırmayı ne kadar haklı çıkarırsa, dolaşım işlerini yürütenlerle üretim işlerini yürütenleri karıştırmayı da ancak o kadar haklı çıkarabilir. Dolaşım işlerini yürütenlere, bunların karşılığı, üretim işlerini yürütenlerce ödenmek zorundadır. Ama eğer kendi aralarında alım ve satım yapan kapitalistler, bu işlemler aracılığıyla ürün de değer de yaratmıyorsa, işlerinin ölçeğinin bu işlevi başkalarına aktarmalarını mümkün ve gerekli kılması da bu durumu değiştirmez. Kimi işlerde alıcılara ve satıcılara kâr üzerinden pay ödenir. Onlara bu ödemenin tüketiciler tarafından yapıldığının söylenmesi hiçbir işe yaramaz. Tüketiciler ancak, üretimin yürütücüleri olarak meta cinsinden bir eş değer üretmeleri ya da ister hukuki mülkiyet (üretimi yürütenlerin ortakları olarak vb.) isterse kişisel hizmetler aracılığıyla olsun, bu eş değeri üretimi yürütenlerden elde etmeleri ölçüsünde ödeme yapabilir.

M – P ve P – M arasında, meta ile paranın biçim farklılığıyla hiçbir ilişkisi bulunmayan, üretimin kapitalist karakterinden kaynaklanan bir fark vardır. Gerek M – P, gerekse P – M, aslen, verili bir değerin bir biçimden diğerine çevrilmesinden ibarettir. Ama M′ – P′, aynı zamanda, M″nün içerdiği artık değerin gerçekleşmesidir. P – M böyle değildir. Bu nedenle satış, alıştan daha önemlidir. P – M, olağan koşullarda, P′de ifade edilen değerin değerlenmesi için gerekli olan işlemdir, ama artık değerin gerçekleşmesi değildir; onun üretimine yapılan bir ek değil, bu üretimin başlangıcıdır.

Metaların var oluş biçimlerinin kendileri, kullanım değerleri olarak var oluşları, M´ – P´ meta-sermaye dolaşımına belirli sınırlar getirir. Kullanım değerleri, doğaları gereği, kalımsızdır. Dolayısıyla, belirli bir süre içinde üretiliş amaçlarına uygun olarak üretken ya da kişisel tüketimde yer almazlarsa, başka bir deyişle, belirli bir sürede satılmazlarsa, bozulurlar ve kullanım değerleriyle birlikte, mübadele değeri taşıyıcısı olma özelliklerini yitirirler. İçerdikleri sermaye değeri ya da buna eklenen artık değer yok olur. Kullanım değerleri, ancak sürekli olarak yenilendikleri ve yeniden üretildikleri, aynı ya da başka türden yeni kullanım değerleriyle yerlerine koyuldukları sürece, yaşamı uzayıp giden ve değerce büyüyen sermaye değerinin taşıyıcıları olmayı sürdürür. Bununla birlikte kullanım değerlerinin bitmiş metalar biçiminde satılmaları, dolayısıyla bu yolla üretken ya da kişisel tüketime girmeleri, bunların yeniden üretimlerinin durmadan yenilenen koşuludur. Varlıklarını yeni bir kullanım biçimi içinde sürdürmek için, eski kullanım biçimlerini belirli bir süre içinde değiştirmek zorundadırlar. Mübadele değeri kendisini ancak cisminin bu sürekli yenilenişiyle korur. Metaların kullanım değerleri farklı hızlarda bozulur; bu yüzden üretimleriyle tüketimleri arasında daha uzun ya da daha kısa bir süre geçebilir; dolayısıyla, bozulup yok olmadan, daha kısa ya da daha uzun bir süre boyunca M – P dolaşım evresinde meta-sermaye olarak kalabilir, daha kısa ya da daha uzun bir dolaşım zamanına meta olarak dayanabilirler. Meta-sermayenin dolaşım zamanına metanın cisminin bozulmasıyla koyulan sınır, dolaşım zamanının bu bölümünün ya da meta-sermayenin meta-sermaye olarak geçirebileceği dolaşım zamanının mutlak sınırıdır. Meta ne denli dayanıksızsa ve bu yüzden üretiminin ardından hemen tüketilmeyi, dolayısıyla aynı zamanda hemen satılmayı ne denli gerektiriyorsa, üretim yerinden uzaklaştırılmaya o denli az elverişli, bu yüzden mekânsal dolaşım alanı o denli dar, satılabileceği piyasa o denli yerel olur. Bundan ötürü, bir meta ne denli dayanıksızsa, fiziksel nitelikleri meta olarak dolaşım zamanının önüne ne denli büyük mutlak engeller koyuyorsa, o meta kapitalist üretimin nesnesi olmaya o denli az uygun olur. Kapitalist üretim böyle bir metaya ancak kalabalık nüfuslu yerlerde ya da taşıma araçlarındaki gelişmeyle uzaklığın sorun olmaktan çıkması ölçüsünde el atabilir. Ne var ki, bir nesnenin üretiminin az sayıda elde ve nüfusça kalabalık bir yerde yoğunlaşması, bu tür nesneler için bile, büyük bira fabrikaları, süt ürünleri fabrikaları vb. örneklerde olduğu gibi, göreli olarak büyük bir piyasa yaratabilir.

Bölüm

6

Dolaşım Maliyetleri

★ ★ ★

I. Salt Dolaşım Maliyetleri

1. Satın Alma Zamanı ve Satış Zamanı

Metadan paraya ve paradan metaya sermaye biçim dönüşümleri, aynı zamanda kapitalistin alışverişleri, alım satım işlemleridir. Sermayenin bu biçim dönüşümlerinin tamamlanması için geçen zaman, öznel olarak, kapitalist açısından, alım satım zamanı, onun piyasada alıcı ve satıcı olarak işlev gördüğü zamandır. Sermayenin dolaşım zamanı nasıl onun yeniden üretim zamanının zorunlu bir kesimini oluşturuyorsa, kapitalistin alım satım yaptığı, piyasada dolandığı zaman da, onun kapitalist olarak, yani kişileşmiş sermaye olarak işlev gördüğü zamanın zorunlu bir kesimini oluşturur. Onun iş zamanının bir bölümünü oluşturur.

{Metaların değerleri üzerinden alınıp satıldıkları varsayılmış olduğundan, bu işlemlerde söz konusu olan şey, aynı değerin bir biçiminden diğerine, meta biçiminden para biçimine ve para biçiminden meta biçimine çevrilmesinden, bir durum değişiminden başka bir şey değildir. Metalar değerlerine satıldıklarında, değer büyüklüğü alıcının elinde de satıcının elinde de aynı kalır; yalnızca varoluş biçimi değişmiş olur. Metalar değerlerine satılmazlarsa, çevrilmiş değerlerin toplamı aynı kalır; bir taraftaki artı, diğer tarafta eksi olur.

Ne var ki, M – P ve P – M başkalaşımları, alıcı ile satıcı arasında olup biten işlemlerdir; pazarlıkta anlaşmak için zamana ihtiyaç duyar-

lar ve bu zaman, burada her bir tarafın diğerini kandırmaya çalıştığı bir mücadelenin yaşanması ve iş adamlarının karşı karşıya gelmesi ölçüsünde artar; yani: "*when Greek meets Greek then comes the tug of war*".* Durum değiştirme zaman ve emek gücü harcamayı gerektirir; ama bu harcama değer yaratmak için değil, değerin bir biçimden bir başka biçime çevrilmesini sağlamak içindir; alıcının da satıcının da, bu fırsattan yararlanarak, kendisine fazladan bir dilim değer koparma çabası burada hiçbir şeyi değiştirmez. Her iki yanın kötü niyetleri yüzünden artan bu emek, bir dava sırasında harcanan emek anlaşmazlık konusu olan nesnenin değer büyüklüğünü ne kadar artırabilirse ancak o kadar değer yaratabilir. Dolaşımı içeren ya da onun tarafından kapsanan bir bütün olarak kapitalist üretim sürecinin gerekli bir ögesi olan bu emeğin durumu, ısı üretmek için kullanılan bir maddenin yakılması işini andırır. Bu yakma işi, yanma sürecinin zorunlu bir uğrağı olmakla birlikte, ısı üretmez. Diyelim, yakıt olarak kömür kullanacaksam, onu oksijenle birleştirmem ve bunun için onu katı durumdan gaz durumuna geçirmem (çünkü, yanmanın sonucu olan karbondioksit gazında, kömür gaz durumundadır), yani bir fiziksel varoluş biçimi değişikliği ya da durum değişikliği meydana getirmem gerekir. Bir katı bütün olarak birleşmiş bulunan karbon moleküllerinin birbirinden ayrılması ve karbon molekülünün tek tek atomlarına bölünmesi yeni bileşimden önce gerçekleşmelidir ve bu, ısıya dönüşmeyen, tersine onu eksilten belirli bir enerji harcamasına mal olur. Bundan ötürü, meta sahiplerinin kapitalist değil, bağımsız dolaysız üreticiler olması durumunda, alım satım için harcanan zaman onların emek-zamanlarından yapılan bir kesintidir ve bu nedenle (Orta Çağ'da olduğu gibi Eski Çağ'da) bu gibi işlemleri hep bayram günlerine ertelemeye çalışırlardı.

Metaların çevrilme işleminin kapitalistlerin ellerinde kazandığı boyutlar, elbette bu değer yaratmayan, yalnızca değerin biçim değiştirmesine aracılık eden emeği değer yaratan emeğe dönüştüremez. Bu tözel dönüşüm [*Transsubstantiation*] mucizesi, bir yer değiştirmeyle [*Transposition*], yani kapitalistlerin, o"yakma işi"ni kendileri yapacak yerde, hizmetlerinin karşılığı kendilerince ödenen üçüncü kişilerin münhasır işi durumuna getirmeleriyle de gerçekleştirilemez. Bu üçüncü kişiler emek güçlerini kapitalistlerin kullanımına elbette onların kara gözlerine vurgun oldukları için sunmayacaklardır. Taşınmaz varlığı olan birinin kira

* ("Yunan Yunanla karşılaştığında sıkı bir mücadele başlar") - Nathanael Lee, "Rival Queens"den yapılan bir alıntının dönüştürülmüş hâli. In: "The dramatick works", Band 3, London 1734, s. 266. –*Almanca ed.*

toplayıcısı ya da bir bankanın ayak işlerinde çalıştırdığı kişi için, emeğinin kiralara ya da bir başka bankaya taşınan çuvallar dolusu altına bir metelik bile değer katmaması herhangi bir önem taşımaz.}[10]

Alım satım, başkalarını kendisi için çalıştıran kapitalist için temel bir işlev hâline gelir. Çok sayıda insanın ürününe daha büyük bir toplumsal ölçekte el koyduğu için, bunu yine aynı ölçekte satması ve sonra yine para olmaktan çıkarıp yine üretim ögelerine dönüştürmesi gerekir. Satın alma ve satış için harcanan zaman, daha önce yaratmadığı gibi, şimdi de hiçbir değer yaratmaz. Tüccar sermayesinin işlevi bir yanılsamaya yol açar. Ama, burada daha fazla ayrıntıya girmeden, şu kadarı daha baştan açıktır: Aslen üretken olmayan, ama yeniden üretimin gerekli bir uğrağı olan bir işlev, iş bölümü nedeniyle, çok sayıda kişinin bir yan işi olmaktan çıkarılıp az sayıda kişinin münhasır uğraşına, özel işine dönüştürülürse, işlevin karakteri dönüşüme uğramaz. *Bir* tüccar (burada yalnızca metaların biçim dönüşümünün yürütücüsü, yalnızca alıcı ve satıcı), işlemleriyle *çok sayıda* üretici için alım ve satım zamanlarını kısaltıyor olabilir. Bu durumda ona, yararsız güç kullanımını azaltan ya da üretim zamanının serbest bırakılmasına yardımcı olan bir makine gözüyle bakılmalıdır.[11]

Konuyu basitleştirmek için, (çünkü kapitalist olarak tüccarı ve tüccar sermayesini ancak daha ileride inceleyeceğiz), alım satım işlerinin bu yürütücüsünün, kendi emeğini satan bir adam olduğunu varsayacağız. Bu kişi, kendi emek gücünü ve emek-zamanını bu M – P ve P – M işlemlerinde harcar. Ve dolayısıyla, bir başkası geçimini nasıl örneğin iplik eğirerek ya da ilaç hazırlayarak sağlarsa, o da bundan sağlar. Yeniden üretim sürecinin kendisi üretken olmayan işlevler barındırdığından, gerekli bir işlevi yerine getirir. Tıpkı başkaları gibi çalışır, ama emeğinin içeriği ne değer yaratır ne de ürün. Kendisi üretimin *faux frais*'sinin† bir parçasıdır. Onun yararı üretken olmayan bir işlevi üretken bir işleve ya

10 Parantez içindekiler VIII. Elyazmasının sonundaki bir nottan.

11 "Ticaret maliyetlerine, gerekli olmalarına karşın, külfetli bir harcama gözüyle bakılmalıdır." (Quesnay, "Analyse du Tableau Économique", Daire, "Physiocrates", I[e] partie, Paris 1846 içinde, s. 71.) – Quesnay'ye göre, tüccarlar arasındaki rekabetin, onları "daha küçük bir ödülle ya da kazançla yetinmeye" zorlayarak ürettiği "kâr", "doğrusunu söylemek gerekirse, ilk elden satıcı ve tüketici alıcı için, bir *önlenmiş kayıp*tan başka bir şey değildir. Oysa, ticaret giderlerinde bir kaybın önlenmesi, *gerçek* bir *ürün*, ya da, ticareti ister taşıma giderlerinden bağımsız olarak basitçe mübadele olarak alalım, ister taşıma giderleriyle bağlantılı olarak alalım, ticaret yoluyla ortaya çıkan bir zenginlik artışı değildir." (s. 145, 146.) "Ticaret maliyetleri her zaman, hiçbir aracılık maliyeti olmasaydı alıcıların ödedikleri fiyatın tümünü elde edecek olan ürün satıcıları tarafından ödenir." (s. 163.) *Propriétaires* ve *producteurs* [gayrimenkul malikleri ve üreticiler], *salariants*'dır [ücret ödeyicilerdir], tüccarlar, *salariés*'dir [ücretlilerdir]" (s. 164, Quesnay, "Dialogues sur Le Commerce et sur Les Travaux des Artisans", [1. ve 2. baskılarda: "Problèmes économiques". *–Almanca ed.*] Daire, *Physiocrates*, I[e] partie, Paris, 1846 içinde).

† *faux frais*: üretici olmadıkları hâlde zorunlu olan giderler. *–Türkçe ed.*

da üretken olmayan emeği üretken emeğe dönüştürmesinden gelmez. Böyle bir işlev aktarımıyla bu tür bir dönüşüm sağlanabilmiş olsaydı, bu bir mucize olurdu. Tersine, onun yararı, bu üretken olmayan işleve toplumun emek gücünün ve emek-zamanının daha küçük bir bölümünün bağlanmasından ileri gelir. Dahası var. İsterse daha yüksek ücret alsın, onun yalnızca bir ücretli işçi olduğunu varsayalım. Aldığı ücret ne olursa olsun, ücretli emekçi olarak zamanının bir bölümü için hiçbir karşılık almadan çalışır. Belki her gün sekiz emek-saatlik değer-ürünün karşılığını alır ve on saat boyunca işlev görür. Sekiz saatlik gerekli emeği aracılığıyla toplumsal ürünün bir bölümü ona aktarılıyor olsa bile, onun iki saatlik artık emeği, değer üretmekten, sekiz saatlik gerekli emeği kadar uzaktır. Birincisi, toplum açısından bakıldığında, daha önce olduğu gibi, bir emek gücü, on saat boyunca bu salt dolaşım işlevinde kullanılmaktadır. Bu emek gücü, üretken çalışma dâhil, başka herhangi bir şey için kullanılamaz. Ama ikincisi, toplum, çalışan birey tarafından harcanmış olduğu hâlde, bu iki saatlik artık emeğin karşılığını ödemez. Toplum bu yolla hiçbir ek ürün ya da değer elde etmez. Ne var ki, bu kişinin temsil ettiği dolaşım giderleri, beşte bir azalır, on saatten sekiz saate düşer. Yürütücüsü olduğu etkin dolaşım zamanının beşte biri için toplum ona hiçbir eş değer ödemez. Ama bu kişi bir kapitalist tarafından kullanıldığında, iki saatin karşılığının ödenmemesi, *kapitalistin* sermayesinin, onun gelirlerinden bir indirim demek olan dolaşım maliyetleri azalır. Sermayesinin değerlenmesi üzerindeki negatif sınır böylece daralmış olacağından, bu kapitalist için pozitif bir kazançtır. Küçük bağımsız meta üreticileri kendi zamanlarının bir bölümünü alım satım işlerinde harcadıkları sürece, bu, ya üretken işlevlerinin arasına giren aralarda harcanan zaman olarak ya da üretim zamanlarında bir eksilme olarak kendisini gösterir.

Her durumda, bu amaçla harcanan zaman, çevrilmiş değerlere hiçbir şey katmayan bir dolaşım maliyetidir. Değerleri meta biçiminden para biçimine çevirmek için gerekli olan maliyettir. Kapitalist meta üreticisi dolaşım işlevini kendisi yürüttüğünde, onu dolaysız meta üreticilerinden ayıran tek şey, daha büyük bir ölçekte alım satım yapması, bu nedenle onun yürüttüğü dolaşım işlemlerinin kapsamının daha büyük olmasıdır. Ama işi, onu dolaşım işlevlerini kendisi yerine yürütecek kişileri ücretli emekçiler olarak satın almaya (kiralamaya) zorlayacak ya da bunu yapabilir kılacak büyüklüğe ulaştığında, görüngünün özünde bir değişiklik olmaz. Dolaşım sürecinde (biçim değişiminden ibaret olduğu kadarıyla), belirli bir derecede emek gücünün ve emek-zamanın harcanması zorunludur. Ama bu şimdi bir ek sermaye harcaması olarak görünür; değişir sermayenin bir bölümü, yalnızca dolaşımda işlev gören bu emek güçlerinin satın alımına yatırılmak zorundadır. Bu sermaye öndeliği ne ürün, ne

de değer yaratır. Öndelenmiş olan sermayenin üretken bir şekilde işlev gördüğü ölçeği *pro tanto* [o miktarda] daraltır. Bu, ürünün bir bölümünün, geri kalanının alım satımını yapan bir makineye dönüştürülmesiyle aynı şeydir. Bu makine üründe bir azalmaya neden olur. Dolaşımda harcanan emek gücünü vb. azaltabilse bile, üretim sürecinde yer alıp iş görmez. Sadece dolaşım maliyetlerinin bir bölümünü oluşturur.

2. Muhasebe

Gerçek alım satımın yanında, kalem, mürekkep, kâğıt, yazı masası, ofis maliyetleri gibi nesnelleşmiş emek de gerektiren muhasebe için de emek-zaman harcanır. Yani, bu işlev bir yandan emek gücü, öte yandan emek araçları harcamayı gerektirir. Alım satım için harcanan zaman bakımından ne gibi şeyler söz konusuysa, burada da aynı şeylerle karşılaşırız.

İster üretim alanında olsun ister dolaşım alanının her iki evresinde, devreleri içindeki bir birlik olarak, süreç içindeki değer olarak sermaye, meta üreticisinin ya da kapitalist meta üreticisinin kafasında, öncelikle, yalnızca düşünsel olarak, hesap parası biçiminde var olur. Fiyatların belirlenmesini ya da meta fiyatlarının hesaplanmasını da içine alan muhasebeyle bu hareket kayda geçirilir ve denetlenir. Böylece, üretimin ve özellikle değerlenmenin hareketi (burada metalar, salt değer taşıyıcıları olarak, düşünsel değer varlıkları hesap parasıyla saptanmış bulunan şeylerin adları olarak gözükür) imgelemde simgesel bir yansıma bulur. Bireysel meta üreticisi, hesabını yalnızca kafasında tuttuğu (örneğin köylü gibi; hesap tutan kiracı çiftçi ilk kez kapitalist tarımla ortaya çıkar) ya da giderlerini, gelirlerini, ödeme vadelerini vb. yalnızca arada sırada, üretim zamanı dışında, bir deftere geçirdiği sürece, şurası apaçıktır: bu işlev ve onun tarafından tüketilen kâğıt vb. emek araçları, gerekli olan, ama hem üretken olarak kullanabileceği zamandan hem de gerçek üretim sürecinde işlev görebilecek, ürün ve değer yaratımına girebilecek emek araçlarından bir kesinti anlamına gelen, ek emek-zaman ve emek araçları kullanımını temsil eder.[12] Kapitalist meta üreticisinin elinde yoğun-

---

12 Orta Çağ'da tarım için hesap tutulduğunu yalnızca manastırlarda görürüz. Oysa, tarımda hesap tutan birinin varlığını eski Hint topluluklarında görmüştük (I. Kitap, s. 343).* Muhasebe burada topluluk adına iş gören birinin münhasır işlevi olarak bağımsızlaşmıştır. Bu iş bölümüyle zamandan, çabadan ve giderden tasarruf sağlanır, ama üretim ile üretim üzerine hesap tutma, tıpkı mal yükleme ile yükleme belgesi gibi, farklı şeyler olmaya devam eder. Muhasebecinin kişiliğinde topluluğun emek gücünün bir bölümü üretimden çekilmiş olur ve onun işlevinin maliyetleri onun kendi emeğiyle değil, topluluğun ürününden yapılan bir indirimle karşılanır. Hint topluluğundaki muhasebeci için geçerli olan şeyler, *mutatis mutandis* [gerekli değişiklikler yapılmak koşuluyla] kapitalistin muhasebecisi için de geçerlidir. (II. Elyazmasından). * MEW, Band 23, s. 378 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 346]. *–Almanca ed.*

laşması ve pek çok küçük meta üreticisinin işlevi yerine *bir* kapitalistin işlevi, büyük ölçekli bir üretim süreci içindeki bir işlev olarak görünmesi durumunda ulaştığı boyutlar da; geçmişte eklentisi olduğu üretken işlevlerden kopması ve salt muhasebe işini yürütmekle görevli özel kişilerin işlevi olarak bağımsızlaşması da, işlevin doğasını değiştirmez.

Bir işlev, özünde, yani daha bağımsızlaşmadan önce, ürün ve değer yaratıcı değilse, iş bölümü, işlevin bağımsızlaşması, ona bu nitelikleri kazandırmaz. Bir kapitalist, sermayesini yeni yatırıyorsa, bunun bir bölümünü bir muhasebeci tutmaya vb. ve muhasebe araçlarına yatırmak zorundadır. Sermayesi zaten işlev görüyor, sürekli yeniden üretim sürecinin içinde bulunuyorsa, kapitalist, sürekli olarak, meta-ürününün bir bölümünü, paraya çevirerek, yeniden muhasebeciye, büro memuruna ve benzerlerine dönüştürmek zorundadır. Sermayenin bu bölümü üretim sürecinden çekilir ve toplam üründen kesintiler olarak, dolaşım maliyetleri arasında yer alır. (Salt bu işlev için harcanan emek gücünün kendisi bunların içindedir.)

Bununla birlikte, bir yandaki muhasebe tutmaktan ya da üretken olmayan şekilde emek-zaman harcamaktan kaynaklanan maliyetlerle, diğer yandaki yalnızca alım satım işleri için zaman harcamaktan kaynaklanan maliyetler arasında yine de belli bir ayrım vardır. İkinci tür giderler, sadece üretim sürecinin belirli toplumsal biçiminden, bu sürecin meta üretim süreci olmasından kaynaklanır. Süreç ne denli toplumsal ölçekte yürütülür ve yalın bireysel karakterini ne denli yitirirse, sürecin denetimi ve düşünsel özeti olarak muhasebe o denli gerekli hâle gelir; dolayısıyla muhasebe, kapitalist üretimde dağınık zanaat ve köylü üretiminde olduğundan, ortaklaşa üretimde ise kapitalist üretimde olduğundan daha gerekli olur. Ancak, üretimdeki yoğunlaşmayla birlikte ve muhasebe toplumsal muhasebeye dönüştükçe, muhasebe maliyetleri azalır.

Burada yalnızca salt biçimsel başkalaşımlardan kaynaklanan dolaşım maliyetlerinin genel karakteri üzerinde duruyoruz. Burada bunların tüm alt biçimlerini incelemeye girişmek gereksiz. Ama bireysel meta üreticisi için yalnızca gelip geçici ve fark edilmeleri bile zor uğraklar olan, onun üretici işlevinin yanı sıra yürüyen ya da onunla iç içe geçen, değerin salt biçim dönüşümleriyle ilgili, dolayısıyla üretim sürecinin belirli toplumsal biçiminden kaynaklanan biçimlerin, devasa dolaşım maliyetleri olarak insanı nasıl hayrete düşürebileceği, para giriş ve çıkışları bankaların vb. ya da bireysel işletmelerdeki kasadarların münhasır işlevleri olarak bağımsızlaşır ve büyük ölçekte yoğunlaşır yoğunlaşmaz, salt para giriş ve çıkışlarına bakarak anlaşılabilir. Vurgulanması gereken şey şudur: Bu dolaşım maliyetlerinin biçim değiştirmeleri, karakterlerini değiştirmez.

3. Para

Bir ürün, meta olarak üretilse de üretilmese de, her zaman bir maddi zenginlik biçimi, sonu bireysel ya da üretken tüketim olan bir kullanım değeridir. Onun bir meta olarak değeri, düşünsel olarak, kendisinin gerçek kullanım biçiminde hiçbir değişiklik yapmayan fiyatında var olur. Ancak, altın ve gümüş gibi belirli metaların para olarak işlev görmeleri ve para olarak yalnızca dolaşım alanında yer tutmaları (gömü, rezerv vb. şeklinde bile, gizil olarak da olsa, dolaşım alanında kalırlar), üretim sürecinin belirli toplumsal biçiminin, metaların üretim sürecinin katıksız bir ürünüdür. Kapitalist üretim temeli üzerinde meta genel ürün biçimi hâline geldiğinden, en büyük ürün kütlesi meta olarak üretildiğinden ve bu nedenle para biçimini almak zorunda olduğundan, dolayısıyla meta kütlesi, toplumsal zenginliğin meta olarak işlev gören bölümü durmadan büyüdüğünden, dolaşım aracı, ödeme aracı, rezerv vb. olarak işlev gören altın ve gümüşün niceliği de artar. Para olarak işlev gören bu metalar ne bireysel tüketimde ne de üretken tüketimde yer alır. Bunlar, salt dolaşım makinesi olarak hizmet ettiği bir biçimde bağlanıp kalmış olan toplumsal emeği temsil eder. Zenginliğin bir bölümünün bu üretken olmayan biçime bağlanmasına ek olarak, paradaki aşınma ve yıpranma, bunun sürekli olarak yerine koyulmasını ya da daha fazla toplumsal emeğin –ürün biçiminde– daha çok altına ve gümüşe çevrilmesini gerektirir. Zenginliğin para biçimine bağlanıp kalan bölümü genel olarak çok büyük nicelikler oluşturduğundan, bu yerine koyma maliyetleri gelişmiş kapitalist ülkelerde önemli bir yer tutar. Bunlar, meta üretiminin ve özelde kapitalist üretimin gelişimiyle büyüyen *faux frais*'dir. Toplumsal zenginliğin, dolaşım sürecine feda edilmek zorunda olan bir bölümüdür.[13]

II. Saklama Maliyetleri

Değerdeki salt biçim değişikliğinden, düşünsel olarak bakıldığında dolaşımdan ileri gelen dolaşım maliyetleri metaların değerlerine girmez. Bu gibi maliyetler için harcanan sermaye parçaları, kapitalist açısından, yalnızca üretken biçimde harcanan sermayeden yapılan kesintilerdir. Şimdi ele alacağımız dolaşım maliyetlerinin doğası farklıdır. Bunlar yal-

---

13 "Bir ülkede dolaşımda bulunan para, o ülkenin sermayesinin, arta kalanının üretkenliğini kolaylaştırmak ya da yükseltmek için, üretken amaçların kesinkes dışına çekilmiş olan belirli bir bölümüdür. Bu nedenle, başka herhangi bir üretim kolaylaşsın diye bir makine yapımı için nasıl belirli bir tutarda zenginlik gerekli ise, aynı şekilde altını dolaşım aracı olarak kullanmak için de belirli bir tutarda zenginlik gereklidir." ("Economist", vol. V, s. 520.)

nızca dolaşım alanında devam eden, dolayısıyla üretken karakterleri dolaşım biçimi tarafından gizlenen üretim süreçlerinden kaynaklanabilir. Öte yandan, toplumsal açıdan bakıldığında, salt maliyetler, ister canlı ister nesnelleşmiş olsun emeğin üretken olmayan biçimde harcanması olabilir, ama yine de tam bu nedenle bireysel kapitalist için değer yaratıcı etkide bulunabilir, metalarının satış fiyatına bir ek oluşturabilirler. Söz konusu maliyetlerin farklı üretim alanlarında ve yer yer aynı üretim alanındaki farklı bireysel sermayeler için farklı olmaları bile bunların ortaya çıkmasını sağlar. Bunlar, metaların fiyatlarına eklenerek, her bir bireysel kapitaliste düşen paylarıyla orantılı olarak dağıtılır. Ama değer ekleyen her tür emek, artık değer de ekleyebilir ve kapitalist temel üzerinde her zaman artık değer ekleyecektir; çünkü oluşturduğu değer onun kendi büyüklüğüne, oluşturduğu artık değer ise kapitalistin ona ne ölçüde ödeme yaptığına bağlıdır. Demek ki, kullanım değerlerine hiçbir şey eklemeden metaları pahalılaştıran, bu yüzden toplum için üretimin *faux frais*'si içinde yer alan maliyetler, bireysel kapitalist için bir zenginleşme kaynağı olabilir. Öte yandan, metaların fiyatlarına yaptıkları eklemenin yalnızca bu dolaşım maliyetlerini eşit şekilde dağıtması ölçüsünde, bunların üretken olmayan karakterleri bu nedenle son bulmaz. Örneğin sigorta şirketleri, bireysel kapitalistlerin zararlarını kapitalistler sınıfı arasında dağıtır. Ama bu durum, bu şekilde dengelenen kayıpların, toplumsal toplam sermaye açısından bakıldığında, eskisi gibi kayıplar olarak kalmasına engel olmaz.

1. Genel Olarak Stok Oluşumu

Ürün, meta-sermaye olarak var olduğu ya da piyasada bulunduğu sırada, yani içinden çıktığı üretim süreci ile gireceği tüketim süreci arasında yer alan sürede stok oluşturur. Meta-sermaye, her devrede iki kez piyasadaki meta olarak ve bu yüzden stok biçiminde boy gösterir: bir kez devresi incelenmekte olan, süreç içindeki sermayenin kendisinin meta-ürünü olarak; bir başka kez de, bir başka sermayenin, satın alınmak ve üretken sermayeye dönüştürülmek için piyasada bulunması gereken meta-ürünü olarak. Bu ikinci meta-sermaye, elbette ancak sipariş verildiğinde üretiliyor olabilir. O zaman, bu üretilene dek bir kesinti olur. Üretim ve yeniden üretim sürecinin akışı, yine de belirli bir metalar (üretim araçları) kütlesinin sürekli olarak piyasada hazır bulunmasını, dolayısıyla stok oluşturmasını gerektirir. Üretken sermaye, benzer biçimde emek gücü satın alımını kapsar ve para biçimi burada yalnızca, işçinin çok büyük bölümünü piyasada hazır bulması gereken geçim araçlarının değer biçimidir. Bu paragraflarda bunu daha yakından göre-

ceğiz. Ama bu nokta şimdiden açıklık kazanmış bulunuyor. Meta-ürüne dönüştürülmüş bulunan ve şimdi satılması ya da yeniden paraya dönüştürülmesi gereken, dolayısıyla şimdi piyasada meta-sermaye olarak işlev gören, süreç içindeki sermaye değeri açısından duruma bakalım. Onun bir stok oluşturduğu durum, piyasadaki, amaca uymayan, istenmeden katlanılan bir kalıştır. Satış ne denli hızlı olursa, yeniden üretim süreci de o denli akışkan olur. M′ – P′ biçim dönüşümünde kalış, sermaye devresinde yer alması gereken gerçek madde değişimini engellediği gibi, onun üretken sermaye olarak daha sonraki işlevini de engeller. Öte yandan, P – M açısından bakıldığında, piyasada her zaman meta bulunması, meta stoku, yeniden üretim sürecinin akışının ve yeni ya da ek sermaye yatırımının koşulu olarak görünür.

Meta-sermayenin piyasada meta stoku olarak durması, binaların, ambarların, saklama yerlerinin, depoların varlığını, yani değişmez sermaye harcaması yapılmasını; dahası, metaların saklama yerlerine yerleştirilmesi için kullanılan emek gücüne ödemede bulunulmasını gerektirir. Ayrıca, metalar bozulur ve zararlı doğal etkilere maruz kalır. Metaları bunlardan korumak için, kısmen nesnelleşmiş biçimdeki emek araçlarına, kısmen de emek gücüne ek sermaye yatırılması gerekir.[14]

Yani, sermayenin meta-sermaye biçimindeki ve bundan ötürü meta stoku olarak varlığı, üretim alanına ait olmadıklarından dolaşım maliyetleri arasında sayılan maliyetlere neden olur. Bu dolaşım maliyetleri, I alt başlığı altında görülmüş olanlardan, meta değerine bir ölçüde girmeleriyle, dolayısıyla metaları pahalılaştırmalarıyla ayrılır. Her durumda, meta stokunu korumaya ve saklamaya hizmet eden sermaye ve emek gücü, doğrudan üretim sürecinden çekilir. Öte yandan, burada kullanılan sermayelerin (sermaye bileşeni olarak emek gücü de dâhil olmak üzere) toplumsal ürünle yerlerine koyulması gerekir. Bu yüzden, bunların harcanması, emeğin üretici gücündeki bir azalma gibi etkide bulunur; belirli bir yararlı etkiye ulaşmak için daha büyük bir nicelikte sermaye ve emek gerekir. Bunlar, *üretken olmayan maliyetler*dir [*Unkosten*].

Bir meta stoku oluşumunun gerekli kıldığı dolaşım maliyetleri, yalnızca var olan değerleri meta biçiminden para biçimine dönüştürmenin

---

14 Corbet, 1841'de, dokuz aylık bir mevsim için buğday depolama maliyetlerinin %½'si nicelik kaybı, %3'ü buğday fiyatı üzerinden faiz, %2'si depo kirası, %1'i eleme ve taşıma, %½'si teslimat olmak üzere toplam olarak %7'yi bulduğunu, ya da buğdayın quarter başına 50 şilinlik fiyatı içinde 3 şilin 6 peni tuttuğunu hesaplar (Th. Corbet, "An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.", London 1841, [s. 140]*). Liverpool'lu tüccarların Demiryolları Komisyonu önünde tanık olarak bildirdiklerine göre, (safi) tahıl depolama giderleri, 1865'te, ayda quarter başına yaklaşık 2 peniyi, ya da ton başına 9-10 peniyi buluyordu (Royal Commission on Railways, 1867, Evidence, s. 19, No. 331). * Almanca baskı editörünün eklediği parantez.

aldığı zamandan, yani, yalnızca üretim sürecinin belirli toplumsal biçiminden (yalnızca, ürünün meta olarak üretilmesinden ve bu yüzden paraya dönüşüm işleminden de geçmek zorunda olmasından) kaynaklandıkları ölçüde, I alt başlığı altında sayılmış bulunan dolaşım maliyetlerinin karakterini tümüyle paylaşır. Öte yandan, metaların değeri burada korunuyor ya da çoğalıyorsa, bu, yalnızca, kullanım değerinin, yani ürünün kendisinin, sermaye harcamayı gerektiren belirli nesnel koşullar altında tutulması ve kullanım değerlerine ek emeğin etkide bulunmasına yol açan işlemlerden geçmesi nedeniyledir. Buna karşılık metaların değerlerinin hesaplanması, bu sürece ilişkin muhasebe işlemleri ve alım satım işlemleri, meta değerini barındıran kullanım değerini etkilemez. Bunlar meta değerinin yalnızca biçimiyle ilgilidir. Bu yüzden, sunulan örnekte,* bu (burada istenmeden meydana gelen) stok oluşumu giderleri yalnızca biçim dönüşümündeki bir gecikmeden ve bunun zorunluluğundan kaynaklanıyor olsa bile, I'deki giderlerden şurada ayrılır: bunların konusu, değerin biçim değişimi değil, ürün olarak, kullanım değeri olarak metada var olan ve bu nedenle ancak ürünün, kullanım değerinin kendisinin korunmasıyla korunabilecek olan değerin korunmasıdır. Kullanım değeri burada ne yükselir ne de çoğalır; tersine, azalır. Ama azalması sınırlanır ve korunur. Öndelenen, metada var olan değer de burada artmaz. Ama ona hem nesnelleşmiş hem de canlı yeni emek eklenir.

Şimdi, bu giderlerin ne ölçüde genel olarak meta üretiminin kendine özgü karakterinden ve meta üretiminin evrensel, mutlak biçiminden, yani kapitalist meta üretiminden ileri geldiğini; diğer yandan ne ölçüde her tür toplumsal üretimin ortak ögeleri olduklarını ve burada, kapitalist üretimin sınırları içinde özel bir biçim, özel bir görünüş biçimi almakla sınırlı kaldıklarını inceleyerek devam etmemiz gerekiyor.

A. Smith bu konuda şu parlak görüşü ortaya atmıştır: Stok oluşumu kapitalist üretime özgü bir görüngüdür.[15] Daha yeni iktisatçılar, örneğin Lalor, tersine, kapitalist üretimin gelişimiyle birlikte stok oluşumunun azaldığını iddia eder. Sismondi'ye göre ise kapitalist üretimin olumsuz yönlerinden biri de budur.**

Gerçekte, stok üç biçimde var olur: üretken sermaye biçiminde, bireysel tüketim fonu biçiminde ve meta stoku ya da meta-sermaye biçiminde. Stok, mutlak büyüklüğü açısından eş zamanlı olarak her üç bi-

---

* Corbet'in 14. dipnotta aktarılan hesaplamaları. –*İngilizce ed.*

15 Book II. Introduction. [A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. A new edition in four volumes, London, 1843, Vol. II, s. 249-52. –*İngilizce ed.*]

** Lalor, "Money and morals: a book for the times", London 1852, s. 43-44. Sismondi, "Études sur l'économie politique", Band I, Bruxelles 1837, s. 49 vd. –*Almanca ed.*

çimde de artabilecek olsa bile, bunların birinde arttığında, bir diğerinde göreli olarak azalır.

Daha baştan bellidir ki, bir yerde üretim doğrudan doğruya üreticilerin kendi gereksinimlerini gidermeye yönelikse ve yalnızca küçük bir bölümü mübadele ya da satım için yapılıyorsa, dolayısıyla toplumsal ürün meta biçimini ya hiç almıyor ya da yalnızca küçük bir bölümüyle alıyorsa, meta biçimindeki stok ya da meta stoku, zenginliğin yalnızca küçük ve geçici bir parçasını oluşturur. Oysa tüketim fonu, özellikle gerçek geçim araçları fonu, burada göreli olarak büyüktür. Eski çağların köylü ekonomisine şöyle bir göz atmak yeter. Burada ürünün çok büyük bir bölümü, tam da sahibinin elinde kalmasından ötürü, meta stoku oluşturmadan, doğrudan doğruya üretim ya da tüketim araçları stokuna dönüşür. Ürünün bu çok büyük bölümü meta stoku biçimini almaz ve tam da bu nedenle, A. Smith'e göre, böyle bir üretim tarzına dayanan toplumlarda stok bulunmaz. A. Smith, stok biçimi ile stokun kendisini karıştırır ve toplumun bugüne kadar kıt kanaat geçindiğine ve ertesi günü kendine dert etmediğine inanır.[16] Bu çocukça bir yanlış anlamadır.

Üretken sermaye biçimindeki stok, o sırada üretim sürecinde bulunan ya da hiç değilse üreticinin elinde, dolayısıyla gizil olarak zaten üretim sürecinde olan üretim araçları biçiminde var olur. Emek üretkenliğinin gelişimiyle birlikte, dolayısıyla aynı zamanda, –emeğin toplumsal üretici gücünü kendisinden önceki üretim biçimlerinin hepsinden daha fazla geliştiren– kapitalist üretim tarzının gelişimiyle birlikte, emek araçları biçiminde bir daha ayrılmamacasına sürece dâhil olmuş olan ve daha uzun ya da daha kısa dönemler boyunca tekrar tekrar onun içinde işlev gören üretim araçları (binalar, makineler vb.) kütlesinin sürekli olarak büyüdüğünü ve bu büyümenin, emeğin toplumsal üretici gücündeki gelişimin hem ön koşulu hem de sonucu olduğunu daha önce görmüştük. Zenginliğin bu biçimde yalnızca mutlak olarak değil, göreli olarak

16 Stok oluşumu, A. Smith'in sandığı gibi, ürünün metaya ve tüketim stokunun meta stokuna dönüşmesinden sonra ve bu dönüşümün ürünü olarak ortaya çıkmaz; tersine, kişisel gereksinimleri gidermek için üretimden meta üretimine geçiş sırasında yaşanan bu biçim değişimi, üretici ekonomisinde en şiddetli bunalımlara yol açar. Örneğin, Hindistan'da "bolluk yıllarında karşılığında pek az şey elde edilebilen tahılı yığınlar hâlinde depolama alışkanlığı" çok yakın zamanlara dek sürmüştü. ("Return. Bengal and Orissa Famine, H. of C. 1867", I, s. 230, 231, Nr. 74.) Amerikan İç Savaşı yüzünden pamuk, jüt vb. talebinde birdenbire meydana gelen artış, Hindistan'da birçok yerde pirinç ekim alanlarının iyiden iyiye sınırlandırılmasına, pirinç fiyatının yükselmesine ve üreticilerin ellerindeki eski pirinç stoklarını satmalarına neden olmuştu. Buna bir de 1864-1866 yıllarında Avustralya'ya, Madagaskar'a vb. yapılan eşi görülmedik pirinç ihracatı eklenmişti. Yalnız Orissa bölgesinde bir milyon insanın ölümüne yol açmış olan 1866'daki kıtlığın şiddetinin nedeni budur. (l.c. 174, 175, 213, 214 ve III: "Papers relating to the Famine in Behar", s. 32, 33; burada belirtilen kıtlık nedenleri arasında *drain of old stock* [eski stoktaki erime] vurgulanmıştır. (II. Elyazmasından.)

da büyümesi (krş. I. Kitap, Bölüm 23, 2) her şeyden önce kapitalist üretim tarzını karakterize eder. Ama değişmez sermayenin maddi varoluş biçimleri, üretim araçları, yalnızca bu türden emek araçlarından değil, aynı zamanda çok farklı işlenme aşamalarındaki iş malzemelerinden ve yardımcı maddelerden oluşur. Üretim ölçeğinin büyümesiyle ve el birliği, iş bölümü, makineler vb. aracılığıyla emeğin üretici gücünün yükselmesiyle birlikte, günlük yeniden üretim sürecine giren ham madde, yardımcı madde vb. kütlesi büyür. Bu ögeler üretimin yapıldığı yerlerde hazır bulunmak zorundadır. Dolayısıyla üretken sermaye biçiminde var olan bu stokun niceliği mutlak olarak artar. Sürecin akması için (söz konusu stokun günü gününe mi yoksa yalnızca belirli vadelerde mi yenilenebildiğinden tümüyle bağımsız olarak), üretim yerlerinde, örneğin günlük ya da haftalık olarak kullanılandan her zaman daha büyük bir ham madde vb. birikimi hazır bulunmak zorundadır. Sürecin sürekliliği, koşullarının varlığının, günlük satın almalar sırasındaki olası kesintilere de, meta-ürünün günlük ya da haftalık olarak satılması nedeniyle kendi üretim ögelerine ancak düzensiz olarak yeniden dönüştürülebilir olmasına da bağımlı olmamasını gerektirir. Ama şurası açıktır ki, üretken sermaye çok farklı oranlarda gizil olabilir ya da stok oluşturabilir. Örneğin iplikçinin elinin altında bulundurmak zorunda olduğu pamuğun ya da kömürün üç aylık mı yoksa bir aylık mı olduğu büyük bir fark yaratır. Görülüyor ki, bu stok mutlak olarak artmasına karşın göreli olarak azalabilir.

Bu da çeşitli koşullara bağlıdır; bunların tümü, özlerinde, gerekli ham madde kütlesinin, hiçbir zaman kesintilerin yaşanmamasını sağlayacak şekilde temin edilmesini mümkün kılacak daha büyük hız, düzenlilik ve güvenilirlik talebiyle aynı anlama gelir. Bu koşullar ne denli az yerine gelirse, yani arzın güvenilirliği, düzenliliği ve hızı ne denli sınırlı olursa, üretken sermayenin gizil bölümü, yani üreticinin elindeki henüz işlenmeyi bekleyen ham madde vb. stoku kaçınılmaz olarak o denli büyük olur. Bu koşullar kapitalist üretimin ve dolayısıyla toplumsal emeğin üretici gücünün gelişim düzeyleriyle ters orantılıdır. Bu nedenle, bu biçimdeki stok için de aynısı geçerlidir.

Ancak, burada stokun azalması olarak görünen şey (örneğin Lalor'da), kısmen, yalnızca, meta-sermaye biçimindeki stokun ya da gerçek meta stokunun azalmasıdır; dolayısıyla yalnızca aynı stokun biçim değişikliğidir. Örneğin, bir ülkede günlük olarak üretilen kömürün niceliği, dolayısıyla kömür üretiminin ölçek ve yoğunluğu büyükse, iplik yapımcısının, üretiminin sürekliliğini güvence altına almak için büyük bir kömür stoku bulundurması gerekmez. Kömür arzının sürekli olarak güvenilir şekilde yenilenmesi bunu gereksiz kılar. İkincisi: Bir sürecin ürününün

bir başka sürece üretim aracı olarak aktarılabilme hızı, taşıma ve ulaştırma araçlarının gelişimine bağlıdır. Taşıma ucuzluğu burada büyük rol oynar. Taşıma görece ucuz olduğunda, örneğin iplikhaneye madenden durmadan yeniden kömür taşıtmak, daha uzunca bir süre için daha büyük bir kömür miktarını temin etmekten pahalıya gelir. Buraya dek incelenen bu iki durum üretim sürecinin kendisinden çıkar. Üçüncü olarak, kredi sisteminin gelişmesinin de bir etkisi olur. İplikçi kendi pamuk, kömür vb. stoklarını yenilemek için ipliğinin hemen satılmasına ne denli az bağımlı olursa (kredi sistemi ne denli gelişmiş olursa, bu bağımlılık o denli az olur), verili ölçekteki, iplik satışındaki rastlantılara bağımlı olmayan sürekli bir iplik üretimini güvence altına almak için gereken stokların göreli büyüklükleri o denli küçük olabilir. Ama dördüncüsü, birçok ham madde, yarı ürün vb., üretilmeleri için daha uzun süreler gerektirir ve bu durum, özellikle tarımın sağladığı ham maddelerin hepsi için geçerlidir. Dolayısıyla, üretim sürecinin hiçbir kesintiye uğramaması isteniyorsa, bunların belirli bir stokunun, yeni ürünün eskisinin yerini alamayacağı tüm dönem için elde bulunması gerekir. Bu stokun sanayici kapitalistin elinde azalması, yalnızca, tüccarın elindeki meta stoku biçiminde arttığını kanıtlar. Örneğin taşıma araçlarındaki gelişme, ithal limanındaki pamuğu hızlıca Liverpool'dan Manchester'a aktarmayı olanaklı kılar; böylece, fabrikatör, pamuk stokunu, ihtiyacına göre, görece küçük parçalar hâlinde yenileyebilir. Ama o zaman, aynı pamuk, aynı ölçüde büyük kütleler hâlinde meta stoku olarak Liverpool'lu tüccarların elinde kalır. Yani, Lalor'un ve başkalarının gözden kaçırmış oldukları şey, stokun salt biçim değişikliğidir. Ve toplumsal sermayeye bakıldığında, stok biçiminde bulunan ürün kütlesi her iki durumda da aynıdır. Tek bir ülke için, örneğin bir yıllık bir süre için elde bulundurulması gereken miktar, taşıma araçlarının gelişimiyle birlikte azalır. Amerika ile İngiltere arasında çok sayıda buharlı ve yelkenli gemi gidip gelirse, İngiltere için pamuk stokunu yenileme fırsatları çoğalır ve dolayısıyla İngiltere'de depo edilmesi gereken ortalama pamuk stoku kütlesi azalır. Dünya pazarının gelişmesi ve bunun sonucu olarak aynı ticaret nesnesinin arz kaynaklarının çoğalması da aynı etkide bulunur. Bu nesne parça parça farklı ülkelerden ve farklı aralıklarla ithal edilir.

2. Gerçek Meta Stoku

Şunu görmüş bulunuyoruz: Kapitalist üretim temeli üzerinde meta, ürünün genel biçimi hâlini alır ve üretimin kapsam ve derinlik açısından gelişmesi ölçüsünde daha fazla böyle olur. Dolayısıyla, üretimin ölçeği aynı kalsa bile, ister daha önceki üretim tarzlarıyla ister daha düşük ge-

lişme aşamasındaki kapitalist üretim tarzıyla karşılaştırılsın, ürünün çok daha büyük bir bölümü meta olarak var olur. Ama her meta (dolayısıyla, aynı zamanda, yalnızca meta olan, ama sermaye değerinin varoluş biçimi olarak meta olan her meta-sermaye), üretim alanından çıktığında hemen üretken ya da bireysel tüketime girmediği ölçüde, yani piyasada bulunduğu süre boyunca, meta stokunun bir ögesini oluşturur. Bu yüzden, üretimin ölçeği aynı kalırken, kapitalist üretimle birlikte, meta stoku da (yani, ürünün meta biçiminin bu bağımsızlaşması ve sabitleşmesi de) artar. Bunun stokun biçiminde meydana gelen bir değişiklikten başka bir şey olmadığını, yani, bir yanda doğrudan üretim ya da tüketim stoku biçimindeki stok azaldığından, öbür yanda meta biçimindeki stokun arttığını görmüştük. Burada olan, stokun toplumsal biçimindeki bir değişiklikten başka bir şey değildir. Aynı zamanda, meta stokunun yalnızca tüm toplumsal ürüne oranla göreli büyüklüğü değil, mutlak büyüklüğü de artıyorsa, bunun nedeni, kapitalist üretimle birlikte toplam ürün kütlesinin büyümesidir.

Kapitalist üretimin gelişimiyle, üretim ölçeği, ürüne olan doğrudan taleple giderek daha az ve bireysel kapitalistin buyruğu altındaki sermayenin büyüklüğüyle, sermayesinin değerlenme güdüsüyle ve kapitalistin üretim sürecinin sürekliliğinin ve genişlemesinin zorunlu olmasıyla giderek daha çok belirlenir. Böylece, piyasada bulunan ya da alıcı arayan meta kütlesi her özel üretim dalında zorunlu olarak büyür. Daha kısa ya da daha uzun bir süreliğine meta-sermaye biçiminde sabitlenmiş olan sermaye kütlesi büyür. Bu nedenle meta stoku büyür.

Sonunda, toplumun çoğunluğu, ücretli işçilere, yani kıt kanaat geçinen, ücretlerini haftada bir alıp her gün harcayan, dolayısıyla geçim araçlarını stok şeklinde hazır bulmaları gereken kişilere dönüşür. Bu stokun tek tek kimi ögeleri çok akışkan olabilir, ama stokun sürekli olarak akış hâlinde kalabilmesi için, bir bölümünün hep yerinde durması gerekir.

Tüm bu uğraklar, üretimin biçiminden ve onun kapsadığı, ürünün dolaşım sürecinde geçmek zorunda olduğu biçim dönüşümünden kaynaklanır.

Ürün stokunun toplumsal biçimi ne olursa olsun, saklanması, ürünün içlerinde tutulacağı binalar, kaplar vb. için harcama yapmayı gerektirir; aynı şekilde, ürünü zararlı etkilere karşı korumak için, az çok doğasına bağlı olarak, üretim aracı ve emek harcanması gerekir. Stoklar toplumsal olarak ne denli yoğunlaşmış bulunursa, bu maliyetler göreli olarak o denli küçük olur. Bu harcamalar, her zaman, ister nesnelleşmiş ister canlı olsun, toplumsal emeğin bir bölümünü oluşturur (dolayı-

sıyla kapitalist biçimdeki sermaye harcamalarıdır); bu bölüm, ürünün kendisinin oluşumuna girmez, dolayısıyla üründen kesintiler anlamına gelir. Bunlar toplumsal zenginliğin zorunlu, üretici olmayan maliyetleridir. İster toplumsal ürünün, meta stokunun bir ögesi olarak varoluşu, yalnızca toplumsal üretim biçiminden, dolayısıyla meta biçiminden ve bunun zorunlu biçim dönüşümünden kaynaklanıyor olsun, ister meta stokunu, ürün stokunun dolaşım sürecine ait biçimi olan *meta* stoku biçiminde olmasa bile, tüm toplumlarda var olan ürün stokunun özel bir biçiminden ibaret sayalım, bunlar toplumsal ürünün korunma maliyetleridir.

Akla şu soru gelecektir şimdi: Bu maliyetler metaların değerine ne ölçüde girer?

Kapitalist, üretim araçlarına ve emek gücüne öndelenmiş olan sermayesini ürüne, satılmaya yönelik belirli bir hazır meta kütlesine dönüştürür ve bu metalar satılamayıp elde kalırsa, bunun tek sonucu, sermayesinin değerlenme sürecinin bu süre boyunca durması olmaz. Bu stokun binalarda korunmasının, ek emeğin vb. gerektirdiği harcamalar bir pozitif zarar oluşturur. Kapitalist, sonunda bulduğu alıcıya,"Metamı altı ay boyunca satamadım ve onun altı ay boyunca korunması şu kadar küsur sermayemi atıl bırakmakla kalmadı, bir yığın da üretici olmayan maliyete yol açtı" deseydi, kahkahalarla karşılaşırdı. Alıcı, *tant pis pour vous* [sizin için ne kadar kötü], der. Hemen yanı başınızda, metası daha geçen gün hazır hâle gelmiş bir başka satıcı var. Sizin metanız elde kalmış ve herhalde zamanın yıpratıcı etkilerine az ya da çok maruz kalmıştır. Dolayısıyla rakibinize göre daha ucuza satmak zorundasınız. – Meta üreticisinin, metanın gerçek üreticisi mi, yoksa kapitalist üreticisi mi, yani gerçekte yalnızca gerçek üreticisinin temsilcisi mi olduğu, metanın yaşam koşullarını hiçbir şekilde değiştirmez. Meta üreticisi, elindeki şeyi paraya dönüştürmek zorundadır. Elindeki şeyin meta biçiminde bağlı kalışının yol açtığı giderler onun bireysel maceralarının bir parçasıdır ve metanın alıcısını hiç ilgilendirmez. Alıcı ona metasının dolaşım zamanı için ödeme yapmaz. Kapitalist, gerçek ya da beklenen değer devrimi zamanlarında, metasını kasıtlı olarak piyasanın dışında tutsa bile, ek giderlerini kapatıp kapatamayacağı, bu değer devriminin gelişine, kendi spekülasyonlarının doğru çıkıp çıkmamasına bağlı olur. Ama değer devrimi onun giderlerinin bir sonucu değildir. Dolayısıyla, stok oluşumuna dolaşımdaki tıkanmanın yol açması ölçüsünde, bu yüzden doğan maliyetler metaya hiçbir değer katmaz. Öte yandan, dolaşım alanında kalma olmadan, sermaye daha uzun ya da daha kısa bir süre boyunca meta biçiminde durmadan, elde hiçbir stok olamaz; nakit para rezervi oluşmadan para dolaşımı nasıl mümkün değilse, dolaşımda duraklama

olmadan da stok olmaz. Demek ki, meta stoku olmadan meta dolaşımı da olmaz. Bu zorunluluk kapitalistin karşısına M′ – P′′nde çıkmazsa, P – M′de çıkar; kendi meta-sermayesi için değil, ama ona üretim aracı ve çalıştırdığı işçilere geçim aracı üreten öteki kapitalistlerin meta-sermayesi için çıkar.

Stok oluşumunun isteyerek mi yoksa istemeden mi gerçekleştiği, yani meta üreticisinin kasıtlı olarak mı stok tuttuğu yoksa metalarının, dolaşım sürecindeki koşulların satışlarının karşısına çıkardığı direnç nedeniyle mi stok oluşturdukları, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açamazmış gibi görünür. Ama, bu sorunun çözümü için, isteyerek oluşturulan bir stoku istemeden oluşandan ayıran şeyin ne olduğunu bilmekte yarar vardır. İstenmeyen stok oluşumu, meta üreticisinin bilgisinden bağımsız olan ve onun iradesine ters düşen bir dolaşım kesilmesinden kaynaklanır ya da onunla özdeştir. İsteyerek oluşturulan stoku karakterize eden nedir? Satıcı eskiden olduğu gibi metasından elden geldiğince çabuk kurtulma çabasındadır. Ürününü satışa her zaman meta olarak çıkarır. Ürünü satıştan çekseydi, meta stokunun fiili (ἐνεργείᾳ) değil, yalnızca olası (δυνάμει) bir ögesi olurdu. Satıcı için bu şekildeki meta da eskiden olduğu gibi yalnızca mübadele değerinin taşıyıcısıdır ve bu şekildeki bir meta olarak, ancak, meta biçiminden sıyrılıp para biçimini alma yoluyla ve bunu gerçekleştirdikten sonra etkin olabilir.

Verili bir dönem boyunca talep miktarını karşılamak için, meta stokunun belirli bir hacimde olması gerekir. Bu arada, alıcı çevresinin sürekli olarak genişleyeceği varsayılır. Örneğin, bir gün boyunca yetmeleri için, piyasada bulunan metaların bir bölümü akar, paraya dönüşürken, bir bölümü sürekli olarak meta biçiminde beklemek zorundadır. Gerçi, diğeri akarken duran bölüm, stokun büyüklüğü gibi, sonunda tümüyle satılmış olana kadar, sürekli olarak azalır. Yani, metalardaki duraklama, burada, meta satışının zorunlu koşulu sayılır. Ayrıca, hacmin, ortalama satıştan ya da ortalama talebin hacminden daha büyük olması gerekir. Yoksa, bu ortalamaları aşan fazlalıklar karşılanamazdı. Diğer yandan, sürekli azaldığı için, stokun sürekli yenilenmesi gerekir. Son aşamada, bu yenilenme yalnızca üretimden, meta arzından kaynaklanabilir. Bunun ülke dışından gelip gelmemesi hiçbir şeyi değiştirmez. Yenilenme, metaların yeniden üretimleri için gerek duydukları dönemlere bağlıdır. Meta stoku, bu süre boyunca yeterli olmak zorundadır. Onun ilk üreticinin elinde kalmayıp toptancı tüccardan perakendeciye dek farklı duraklardan geçiyor olması, konunun özünü değil, yalnızca görüntüyü değiştirir. Toplumsal açıdan bakılırsa, metanın üretken ya da bireysel tüketime girmediği süre boyunca, sermayenin bir bölümü yine eskisi gibi

meta stoku biçiminde bulunur. Üretici, dolaysız olarak üretime bağımlı kalmamak ve kalıcı bir müşteri çevresinin varlığını güvence altına almak için, metalarının ortalama talebine uygun bir stok durumuna sahip olmaya çalışır. Üretim dönemlerine karşılık gelen satın alma dönemleri oluşur ve meta, yerine aynı türden yeni örneklerin koyulabileceği döneme dek, daha kısa ya da daha uzun süreler boyunca stok oluşturur. Dolaşım sürecinin ve dolayısıyla dolaşım sürecini içine alan yeniden üretim sürecinin kalıcılığı ve sürekliliği, ancak sözü edilen stok oluşumu aracılığıyla güvence altına alınır.

Hatırlanıyor olmalı: M hâlâ piyasada bulunuyor olsa bile, M′ – P′, M′nin üreticisi için tamamlanmış olabilir. Üretici, kendi metalarını, bunlar son tüketiciye satılana dek elinde tutmak isteseydi, biri meta üreticisi olarak, biri tüccar olarak, bir çift sermayeyi harekete geçirmek zorunda kalırdı. Metanın kendisi söz konusu olduğunda, bunu ister kendi başına bir meta olarak ister bir toplumsal sermaye bileşeni olarak alalım, stok oluşturma maliyetlerinin üreticilerin sırtında mı yoksa A'dan Z'ye bir dizi tüccarın sırtında mı kaldığı, konunun özünde hiçbir değişiklik yapmaz.

Meta stokunun, meta stoku olarak var olmasaydı, verili bir toplumsal üretim ölçeğinde ya bir üretken stok (gizil üretim fonu) ya da bir tüketim fonu (tüketim araçları rezervi) olarak var olacak olan stokun meta biçiminden başka bir şey olmaması ölçüsünde, stokun korunması için gereken maliyetler de, dolayısıyla stok oluşturma maliyetleri de, yani bu amaçla kullanılan nesnelleşmiş ya da canlı emek de, ister toplumsal üretim fonu için, ister toplumsal tüketim fonu için kullanılıyor olsunlar, yalnızca yer değiştirmiş koruma maliyetleridir. Metaların değerindeki bunların yol açtığı artış, maliyetler ürün çeşitlerine göre farklılaştığından, bu maliyetleri farklı metalara yalnızca *pro rata* [paylarına göre] dağıtır. Stok oluşturma maliyetleri, toplumsal zenginliğin varlık koşullarından biri olsalar bile, eskiden olduğu gibi toplumsal zenginlikten yapılan kesintiler olmaya devam ederler.

Meta oluşumu, yalnızca, tıpkı altın rezervi oluşumunun para dolaşımının koşulu olması örneğindeki gibi, meta dolaşımının koşulu ve meta dolaşımı içinde zorunlu olarak ortaya çıkmış bir biçim olması ölçüsünde, dolayısıyla, bu görünürdeki duraklamanın, akışın biçimi olması ölçüsünde, yalnızca bu ölçüde, normaldir. Buna karşılık, kendi dolaşım havuzlarında beklemekte olan metalar, hızla arkalarından gelen üretim dalgasına yer bırakmayacak duruma gelir gelmez, yani havuzlar dolduğunda, tıpkı para dolaşımı durakladığında gömülerin büyümesi örneğinde olduğu gibi, dolaşım duraklaması yüzünden meta

stoku genişler. Bu duraklamanın sanayici kapitalistin depolarında mı yoksa tüccarın ambarlarında mı gerçekleştiği hiçbir önem taşımaz. Meta stoku bu durumda kesintisiz satışın koşulu değil, metaların satılamaz olmasının sonucudur. Maliyetler aynı kalır, ama artık yalnızca biçimden, yani metaları paraya çevirme zorunluluğundan ve bu dönüşümün zorluğundan kaynaklandıklarından, meta değerine girmez, değerin gerçekleşmesindeki kesintileri, değer kayıplarını oluştururlar. Stokun normal ve anormal biçimleri, biçim bakımından farklı olmadığından ve her ikisi de dolaşım duraklamaları olduğundan, görüngüler birbirine karıştırılabilir ve üretici için, tüccarların eline geçmiş olan metalarının dolaşım sürecinin durmasına karşın, sermayesinin dolaşım süreci akınaya devam edebileceğinden, üretimin yürütücüsünü daha fazla yanıltabilir. Üretim ve tüketim genişlerse, öteki her şey aynı kalmak koşuluyla, meta stokunun hacmi de büyür. Aynı hızla yenilenir ve soğurulur, ama hacmi daha büyüktür. Demek ki, duraklayan dolaşım yüzünden meta stokunda meydana gelen hacim artışı, yanlışlıkla, yeniden üretim sürecindeki genişlemenin bir belirtisi olarak görülebilir; özellikle de, kredi sisteminin gelişmesiyle birlikte, gerçek hareket gizemlileştirilebilir hâle geldiğinde.

Stok oluşturma maliyetleri, 1. ürünün kütlesindeki nicel azalmalardan (örneğin un stoklarında); 2. nitelik bozulmasından; 3. stokun korunması için gereken nesnelleşmiş ve canlı emekten oluşur.

III. Taşıma Maliyetleri

Burada, dolaşım maliyetlerinin örneğin paketleme, sınıflandırma vb. gibi tüm ayrıntılarına girmek gereksiz. Genel yasa şudur: *Metaların yalnızca biçim değiştirmesinden kaynaklanan dolaşım maliyetleri metalara değer katmaz.* Bunlar sadece değeri gerçekleştirmek ya da bir biçimden bir başka biçime çevirmek için katlanılan maliyetlerdir. Bu maliyetler için harcanan sermaye (kendi yönetimi altındaki emek dâhil), kapitalist üretimin *faux frais*'si içinde yer alır. Bunun yerine koyulması için artık ürün kullanılmak zorundadır ve bu yerine koyma, kapitalistler sınıfının bütünü açısından bakıldığında, tıpkı işçi açısından geçim araçlarının satın alınması için gereken zamanın kayıp zaman olması örneğindeki gibi, artık değerden ya da artık üründen bir kesintidir. Ama taşıma maliyetleri, kısaca da olsa ele alınmadan geçilmelerine izin vermeyecek denli önemli bir rol oynar.

Sermaye devresinin ve bunun bir kesimini oluşturan meta başkalaşımının içinde, toplumsal emeğin metabolizması yer alır. Bu metaboliz-

ma, ürünlerin mekân değiştirmelerini, bir yerden bir başkasına gerçek hareketlerini gerektirebilir. Ama metaların dolaşımı, bunların fiziksel hareketleri olmadan ve metaların taşınması, meta dolaşımı ve hatta dolaysız ürün mübadelesi olmadan gerçekleşebilir. A'nın B'ye sattığı bir ev, meta olarak dolaşır, ama bir yerden kalkıp bir başka yere gitmez. Örneğin pamuk ya da ham demir gibi taşınır meta değerleri, sayısız dolaşım sürecinden geçtikleri, spekülatörler tarafından satın alınıp yeniden satıldıkları süre boyunca, aynı depoda kıpırdamadan durabilir.[17] Burada gerçekten hareket eden, malın kendisi değil, onun üzerindeki mülkiyet hakkıdır. Öte yandan, örneğin İnka İmparatorluğu'nda, toplumsal ürünün meta olarak dolaşmamasına ve takas yoluyla dağıtılmamasına karşın, taşımacılık sanayisi önemli bir rol oynamıştı.

Taşımacılık sanayisi bu nedenle kapitalist üretim temeli üzerinde dolaşım maliyetlerinin nedeni olarak görünse de, bu özel görünüş biçimi konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz.

Ürün kütleleri taşınmaları nedeniyle çoğalmaz. Taşınma nedeniyle bunların doğal niteliklerinde meydana gelebilecek olan değişiklik de, belirli istisnalar dışında, istenen bir yararlı etki değil, kaçınılmaz bir zarardır. Ama şeylerin kullanım değeri ancak tüketilmeleriyle gerçekleşir ve tüketimleri de yer değiştirmelerini, dolayısıyla taşımacılık sanayisinin ek üretim sürecini gerektirebilir. Demek ki, bu sanayiye yatırılan üretken sermaye, taşınan ürünlere, kısmen taşıma araçlarından değer aktarımı, kısmen taşımacılık emeği aracılığıyla değer eklenmesi yoluyla değer katar. Bu son anılan değer artışı, her tür kapitalist üretimde olduğu gibi, biri işçi ücretini karşılayan, öbürü artık değer olan iki parçaya ayrılır.

Her üretim süreci içinde, emek nesnesinin yer değiştirmesi ve bunun için gerekli olan emek araçları ve emek güçleri (örneğin, pamuğun tarama bölümünden eğirme bölümüne aktarılması, kömürün yeraltındaki yatağından yeryüzüne çıkarılması) büyük rol oynar. Bitmiş ürünün bitmiş meta olarak bağımsız bir üretim yerinden, mekânsal olarak uzaktaki bir başkasına geçişi, aynı görüngüyü ortaya çıkarır; tek fark, bu kez ölçeğin daha büyük olmasıdır. Ürünlerin bir üretim yerinden bir başkasına taşınmasının ardından bir de bitmiş ürünlerin üretim alanından tüketim alanına taşınması söz konusu olur. Ürün, ancak bu hareket tamamlandığında tüketime hazır hâle gelir.

Meta üretiminin genel bir yasası, daha önce görülmüş olduğu gibi, şudur: Emek üretkenliği ile emeğin yarattığı değer ters orantılıdır. Öteki her sanayi için olduğu gibi, taşımacılık için de geçerlidir bu yasa. Meta-

17 Storch, bu sonuncusuna *Circulation factice* [yapay dolaşım] diyor.

nın verili bir uzaklığa taşınması için gereken ölü ve canlı emek miktarı ne denli küçük olursa, emeğin üretici gücü o denli büyük olur; tersi de geçerlidir.[18]

Öteki her şey aynı kalırken, metalara taşınmaları nedeniyle eklenen mutlak değer büyüklüğü, taşımacılık sanayisinin üretici gücüyle ters orantılı, taşıma mesafeleriyle doğru orantılıdır.

Öteki her şey aynı kalırken, taşıma maliyetlerinin meta fiyatlarına eklediği göreli değer parçası, bunların hacmiyle ve ağırlıklarıyla doğru orantılıdır. Ama çok sayıda değiştirici etken de vardır. Taşımacılık, örneğin, taşınan nesnenin göreli kırılabilirliğine, bozulabilirliğine, patlayabilirliğine bağlı olarak, daha çok ya da daha az önlem alınmasını ve bu yüzden daha çok ya da daha az emek ve emek aracı harcanmasını gerektirir. Demiryolu kodamanları, bu alanda fantastik türler bulup ortaya çıkarmak konusunda bitki ve hayvan bilimcilerini gölgede bırakan bir yaratıcılık gösterir. Örneğin, İngiliz demiryollarındaki malların sınıflandırması ciltler doldurur ve genel ilke olarak, malların çok farklı doğal özelliklerinin aynı sayıda taşıma sorununa ve zorunlu dolandırıcılık bahanesine dönüştürülmesi eğilimine dayanır.

> "Daha önce *crate*" (belirli bir hacimdeki bir ambalaj sandığı) "başına 11 sterlin değerinde olan cam, sınai ilerlemeler ve cam vergisinin kaldırılmış olması sonucu, şimdi yalnızca 2 sterlin değerindedir; ama taşıma maliyetleri eskisi kadar yüksektir ve kanal taşımacılığında daha da yüksektir. Eskiden, kurşun işlerinde kullanılan cam ve cam ürünleri, Birmingham'ın elli millik çevresinde ton başına 10 şiline taşınıyordu. Şimdi, malın kırılma riski bahanesiyle, taşıma fiyatı üç katına yükseltilmiş durumda. Ama gerçekten kırılanlar için ödeme yapmayan da demiryolu yönetimi."[19]

Bunun ötesinde, taşımacılık maliyetlerinin bir mala eklediği göreli değer parçasının, onun değeriyle ters orantılı olması, demiryolu kodamanları için, bir malı kendi değeriyle doğru orantılı olarak vergilendirmenin özel gerekçesi hâline gelir. Sanayicilerin ve tüccarların bu konu-

18 Ricardo, taşıma giderleri nedeniyle ürünlerin fiyatını ya da değerini artırıyor diye, bunu ticaretin bir nimeti sayan Say'den alıntı yapar. "Ticaret", der Say, "bir metayı bulunduğu yerde elde edip onu tüketileceği başka bir yere taşımamızı mümkün kılar; bu nedenle, bize, metanın değerini, bu yerlerden birincisindeki fiyatı ile ikincisindeki fiyatı arasındaki farkın tümü kadar artırma olanağını sağlar." [J.B. Say, *Traitè d'èconomie politique*, Troisième edition, Paris, 1817, Tome II, s. 433. *–İngilizce ed.*] Bununla ilgili olarak şunu belirtir Ricardo: "Doğrudur, ama bu ek değer ona nasıl kazandırılır? Üretim maliyetlerine önce taşıma maliyetlerini, sonra tüccar tarafından yapılmış olan sermaye yatırımlarına düşen kârı eklemek yoluyla. Meta, öteki herhangi bir meta daha değerli hâle hangi nedenle gelebilirse ancak aynı nedenle daha değerli olur; çünkü, meta tüketici tarafından satın alınmadan önce, üretimi ve taşınması için daha fazla emek harcanır. Bunu, ticaretin yararlarından biri saymamak gerekir." (Ricardo, "Principles of Pol. Econ", 3rd ed., London 1821, s. 309-310.)

19 "Royal Commission on Railways", s. 31, Nr. 630.

daki yakınmaları, yukarıda anılan raporda yer alan tanık ifadelerinin her sayfasında karşımıza çıkar.

Kapitalist üretim tarzı, hem taşımacılık ve ulaştırma araçlarının gelişimiyle, hem de taşımacılığın yoğunlaşmasıyla (ölçek büyüklüğü), tek tek metalar için taşıma maliyetlerini azaltır. Canlı ve nesnelleşmiş emek gücünün meta taşımacılığında harcanan bölümünü, önce tüm ürünlerin büyük çoğunluğunu metalara dönüştürerek, sonra da yerel piyasaların yerine daha uzak piyasaları koyarak büyütür.

Dolaşım, yani metaların gerçek mekânsal hareketi, metaların taşınması olup çıkar. Taşımacılık sanayisi, bir yandan, bağımsız bir üretim dalını ve dolayısıyla üretken sermayenin özel bir yatırım alanını oluşturur. Diğer yandan, bir üretim sürecinin, dolaşım sürecinin *içindeki* ve dolaşım sürecine *hizmet eden* devamı olarak görünmesiyle kendisini ayırır.

İkinci Kısım

Sermaye Devri

Bölüm

7

Devir Zamanı ve Devir Sayısı

★ ★ ★

Verili bir sermayenin toplam dolaşım zamanı, görülmüş olduğu gibi, kendi dolaşım ve üretim zamanlarının toplamına eşittir. Bu toplam süre, sermaye değerinin belirli bir biçimde öndelendiği andan, süreç içindeki sermaye değerinin aynı biçime geri dönmesine dek geçen zaman aralığını kapsar.

Kapitalist üretimin belirleyici amacı, her zaman, öndelenmiş olan değerin değerlendirilmesidir; bu değer kendi bağımsız biçiminde, yani, para biçiminde de öndelenebilir, metalarla da öndelenebilir; ikinci durumda, onun değer biçiminin, öndelenmiş olan metaların fiyatında, yalnızca düşünsel bir bağımsızlığı olur. Her iki durumda da bu sermaye değeri, devresi sırasında farklı varoluş biçimlerinden geçer. Onun kendi kendisiyle özdeşliği, kapitalistin defterlerinde ya da hesap parası biçiminde saptanır.

İster P ... P′ biçimini, ister Ü ... Ü biçimini alalım, her iki biçim de, 1. öndelenmiş olan değerin, sermaye değeri olarak işlev gördüğünü ve kendisini değerlendirmiş olduğunu; 2. süreci tamamladıktan sonra, bu sürecin başlangıcındaki biçimine geri dönmüş olduğunu gösterir. P ... P′′nde, öndelenmiş olan değerin (P) değerlenmesi ve aynı zamanda sermayenin bu biçime (para biçimine) geri dönüşü elle tutulurcasına açıktır. Ama bu biçimlerden ikincisinde de aynı şey gerçekleşir. Çünkü Ü′nün çıkış noktası, üretim ögelerinin, verili bir değerdeki metaların

elde bulunmasıdır. Bu biçim, bu değerin değerlenmesini (M′ ve P′) ve başlangıçtaki biçime geri dönüşünü kapsar; çünkü öndelenmiş değer ikinci Ü'de, yeniden, başlangıçta öndelenmiş olduğu biçimde, üretim ögeleri biçiminde olur.

Şunu daha önce görmüştük: "Üretim kapitalist tarzda olursa, yeniden üretim de kapitalist tarzda olur. Kapitalist üretim tarzında emek süreci nasıl değerlenme sürecinin aracı olmaktan başka bir şey olarak görünmüyorsa, bunun gibi, yeniden üretim de yatırılmış değeri sermaye olarak, yani kendi kendini değerlendiren değer olarak, yeniden üretmenin aracından başka bir şey olarak görünmez." (I. Kitap, Bölüm 21, s. 588.)*

Üç biçimin, I) P ... P′, II) Ü ... Ü ve III) M′ ... M′'nün birbirlerinden ayrıldıkları noktalar şunlardır: Sürecin yeniden yenilenmesi, yeniden üretim süreci, II. Biçimde (Ü ... Ü), bir gerçeklik olarak, I. Biçimde ise yalnızca bir olabilirlik olarak ifade edilir. Ama ikisi de, (ister para olarak isterse maddi üretim ögeleri biçiminde) öndelenmiş olan sermaye değerinin çıkış noktasını oluşturması ve bundan ötürü aynı zamanda geri dönüş noktası olmasıyla, III. Biçimden ayrılır. P ... P′'nde geri dönüş P′ = P + p ile ifade edilir. Süreç aynı ölçekte yenilenirse, P yeniden çıkış noktasını oluşturur ve p sürece girmek yerine, bize yalnızca P′nin sermaye olarak değerlendiğini ve dolayısıyla bir artık değer (p) yarattığını, ama onu kendisinin dışına attığını gösterir. Ü ... Ü biçiminde, üretim ögeleri (Ü) biçiminde öndelenmiş olan sermaye değeri, aynı şekilde, çıkış noktasını oluşturur. Bu biçim, sermaye değerinin değerlenmesini içerir. Basit yeniden üretim gerçekleşirse, aynı sermaye değeri, aynı Ü biçiminde, kendi sürecine yeniden başlar. Birikim gerçekleşirse, (değer büyüklüğü P′ = M′ olan) Ü′, bu kez süreci büyütülmüş sermaye değeri olarak açar. Ama süreç, öncekinden daha büyük bir sermaye değeriyle de olsa, yine başlangıçtaki biçimde öndelenmiş olan sermaye değeriyle başlar. Buna karşılık, III. Biçimde, sermaye değeri, sürece öndelenmiş bir değer olarak değil, öncesinde değerlenmiş bir değer olarak, öndelenmiş olan sermaye değerinin ancak bir bölümünü oluşturduğu, meta biçiminde bulunan toplam zenginlik olarak başlar. Bu sonuncu biçim, tek tek sermayelerin hareketinin toplumsal toplam sermayenin hareketiyle bağlantılı olarak incelendiği Üçüncü Kısım için önem taşır. Buna karşılık, bu biçim, ister para ister meta biçiminde olsun, hep sermaye değerinin öndelenmesi ile başlayan ve her zaman, devir yapan sermaye değerinin başlangıçta öndelenmiş olduğu biçime geri dönüşünü gerektiren sermaye devri için kullanılamaz. Asıl olarak devrin artık değer

* MEW, Band 23, s. 591 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 547-548]. –*Almanca ed.*

oluşumu üzerindeki etkisi incelenirken, I ve II devrelerinden birincisi, asıl olarak devrin ürün oluşumu üzerindeki etkisi incelenirken, ikincisi temel alınmalıdır.

Devrelerin farklı biçimlerini nadiren birbirlerinden ayırt eden iktisatçılar, bunları sermaye devri ile ilişkili olarak, ayrı ayrı inceleme yoluna da nadiren gitmiştir. Genellikle P ... P′ biçimi üzerinde durulur, çünkü bu biçim, para çıkış noktasını sadece hesap parası biçiminde oluştursa bile, tek tek kapitalistler üzerinde belirleyici olan ve onların hesaplarında kullanılan biçimdir. Başkalarının kalkış noktası, getirinin biçiminden, bunun meta biçiminde mi para biçiminde mi olduğundan hiç söz etmeden, geri dönüşün gerçekleşmesine kadar üretim ögeleri biçiminde yapılan harcamalardır. Örneğin:

> "Ekonomik Çevrim, ... yani harcamaların yapıldığı zamandan, geri dönüşün gerçekleşmesine kadar alınan tüm üretim yolu." (The Economic Cycle, ... is the whole course of production, from the time that outlays are made till returns are received. In agriculture, seedtime is its commencement, and harvesting its ending. [Tarımda, tohum ekimi bunun başlangıcı, hasat sonudur.] S. P. Newman, "Elements of Pol. Econ.", Andover and New York, s. 81.)

Başkaları, M′ (III. Biçim) ile başlar:

> "Ticaret dünyasına, ekonomik çevrim diye adlandıracağımız bir çember üzerinde dolanıyor gözüyle bakılabilir; işin başladığı noktada başlar bu hareket, işin gerektirdiği işlemler birbiri ardına yerine getirilir, başlanılan noktaya geri dönülür. İşe, zaman bakımından, sermayesini yerine koyan getirinin kapitalistin eline geçtiği noktada başlıyor gözüyle bakılabilir. Şimdi o bununla işçilerini yeniden işe koşmaya girişir; geçimlerini, daha doğrusu geçim sağlama gücünü onlara ücret olarak dağıtır; yapılıp bitirilmiş iş, yaptırılıp satılmaları onun kendi özel uğraşı olan nesneler elde eder onlardan; bu nesneler satışa çıkarılır, satış gerçekleştirilip bunun bedelleriyle dönemin tüm harcamalarına karşılık bir getiri elde edildiğinde, hareket dizilerinin birinin devresi tamamlanır." (Th. Chalmers, "On. Pol. Econ.", 2nd ed., Glasgow 1832, s. 85.)

Bireysel kapitalistlerden biri tarafından herhangi bir üretim dalına yatırılmış olan toplam sermaye değeri, kendi hareketinin devresini tamamlar tamamlamaz, yeniden başlangıçtaki biçiminde bulunur ve şimdi aynı süreci yineleyebilir. Değer, sermaye değeri olarak ebedîleşecek ve değerlenecekse, bu süreci yinelemek zorundadır. Tek bir devre, sermayenin yaşamında, yalnızca durmadan yinelenen bir kesim, yani bir dönem oluşturur. P ... P′ döneminin sonunda, sermaye, bir kez daha, yeniden üretim sürecini ya da değerlenme sürecini içeren biçim dönüşümleri dizisinden yeniden geçen para-sermaye biçiminde bulunur.

Ü ... Ü dönemi kapanırken sermaye bir kez daha yenilenmiş devresinin ön koşulunu oluşturan üretim ögeleri biçiminde bulunur. Tek bir olay olarak kalmak yerine dönemsel bir süreç oluşturan sermaye devresine, sermaye devri denir. Bu devrin süresi, onun üretim zamanı ile dolaşım zamanının toplamıyla belirlenir. Bu zaman toplamı, sermayenin devir zamanını oluşturur. Bu nedenle, devir zamanı, toplam sermaye değerinin bir devresel dönemi ile bunun hemen ardından gelen dönem arasındaki zaman aralığının; sermayenin yaşam sürecindeki dönemselliğin, ya da dilerseniz, aynı sermaye değerinin değerlenme ya da üretim sürecinin yenilenme, yinelenme zamanının ölçüsüdür.

Tek bir sermaye için devir zamanını hızlandırabilecek ya da kısaltabilecek olan bireysel maceralar bir yana, sermayelerin devir zamanları, yatırılmış bulundukları alanlara göre farklılaşır.

İş günü nasıl emek gücü işlevinin doğal ölçü birimini oluşturuyorsa, yıl da, süreç içindeki sermayenin devirlerinin doğal ölçü birimini oluşturur. Bu ölçü biriminin doğal temeli, kapitalist üretimin anavatanı olan ılıman bölgenin en önemli tarım ürünlerinin yıllık ürünler olmasıdır.

Devir zamanının ölçü birimi olarak yılı D ile, belirli bir sermayenin devir zamanını d ile, devirlerinin sayısını n ile gösterirsek, $n = \frac{D}{d}$ olur. Buna göre, örneğin, devir zamanı 3 ay olsa, $n = {}^{12}/_{3} = 4$ olur; sermaye bir yılda 4 devir yapar ya da dört kez döner. d = 18 ay olsa, $n = {}^{12}/_{18} = {}^{2}/_{3}$ olur, ya da sermaye bir yılda devir zamanının ancak ${}^{2}/_{3}$'ünü tamamlar. Devir zamanı birkaç yıl olsa, yılın katlarıyla hesaplanır.

Kapitalist için, sermayesinin devir zamanı, onu değerlenmiş olarak başlangıçtaki biçiminde geri almak için sermayesini öndelemek zorunda olduğu zamandır.

Devrin üretim ve değerlenme süreci üzerindeki etkisini daha yakından incelemeye girişmeden önce, dolaşım sürecinin sermayeye kazandırdığı, devir biçimini etkileyen iki yeni biçimi incelememiz gerekiyor.

Bölüm

8

Sabit ve Dolaşır Sermaye

★ ★ ★

I. Biçim Farklılıkları

I. Kitap, Bölüm 6'da görülmüştü: Değişmez sermayenin bir bölümü, oluşumlarına katkıda bulunduğu ürünler karşısında, üretim sürecine girdiğindeki belirli kullanım biçimini korur. Değişmez sermayenin bu bölümü, daha uzun ya da daha kısa bir dönem boyunca, sürekli yinelenen emek süreçlerinde hep aynı işlevleri görmeye devam eder. Örneğin, sanayide kullanılan binalar, makineler vb., kısacası, *emek araçları* adı altında topladığımız ne varsa, bu kapsama girer. Değişmez sermayenin bu bölümü, kendi kullanım değeriyle birlikte kendi mübadele değerini yitirdiği oranda, ürüne değer aktarır. Bu değer aktarımı, ya da böyle bir üretim aracının değerinin oluşumuna katıldığı ürüne geçişi, bir ortalama hesabıyla belirlenir; üretim aracının üretim sürecine girdiği andan başlayıp tümüyle kullanıldığı, tükenip bittiği ve yerine aynı türden bir yenisinin koyulmasının ya da yeniden üretilmesinin gerektiği ana kadar devam eden kendi ortalama işlev süresiyle ölçülür.

Yani, değişmez sermayenin bu bölümünün (gerçek emek araçlarının) kendine özgü özelliği şudur:

Sermayenin bir bölümü, değişmez sermaye biçiminde, yani, emek sürecine girdikleri zamanki bağımsız kullanım biçimlerini korudukları sürece bu sürecin etmenleri olarak işlev gören üretim araçları biçiminde öndelenmiştir. Bitmiş ürün, dolayısıyla, aynı zamanda, ürüne dönüştü-

rüldükleri kadarıyla ürün oluşturucu ögeler, meta olarak üretim alanından dolaşım alanına geçmeleri için üretim sürecinin dışına atılır. Buna karşılık emek araçları, içine bir kez adım attıktan sonra üretim alanından bir daha hiç ayrılmaz. İşlevleri onları oraya bağlı tutar. Öndelenen sermaye değerinin bir bölümü, süreç içindeki emek araçlarının işlevleriyle belirlenen bu biçimde *sabitlenmiş* bulunur. Emek aracının işlevini yerine getirmesi ve dolayısıyla aşınıp yıpranması ile değerinin bir bölümü ürüne aktarılır, bir başka bölümü emek aracında ve dolayısıyla üretim sürecinde sabitlenmiş olarak kalır. Bu şekilde sabitlenmiş olan değer, emek aracının yararlı ömrünü tamamlamasına ve dolayısıyla da değerini, daha kısa ya da daha uzun bir dönemde, durmadan yinelenen bir dizi emek sürecinden çıkıp gelen bir yığın ürüne dağıtmasına kadar, sürekli azalır. Ama, emek aracı olarak hâlâ etkin olduğu, dolayısıyla yerine aynı türden bir yenisinin koyulmasını gerektirmediği sürece, başlangıçta kendisinde sabitlenmiş olan değerin bir bölümü ürüne geçer ve böylece meta stokunun bir bileşeni olarak dolaşırken, belirli bir nicelikte değişmez sermaye her zaman kendisinde sabitlenmiş olarak kalır. Emek aracı ne denli dayanıklıysa, aşınıp yıpranması ne denli yavaşsa, değişmez sermaye değeri o denli uzun bir süre boyunca bu kullanım biçiminde sabitlenmiş olarak kalır. Ama, dayanıklılık derecesi ne olursa olsun, onun ürüne değer aktarma oranı her zaman kendisinin toplam işlev süresiyle ters orantılıdır. Değerleri aynı olan iki makineden biri beş yılda, öbürü on yılda ıskartaya çıkıyorsa, birincisi, aynı zaman aralığında, ikincisinin aktardığının iki katı büyüklüğünde değer aktarır.

Sermaye değerinin emek aracında sabitlenmiş olan bu parçası, öteki herhangi bir parça gibi dolaşır. Genel olarak, tüm sermaye değerinin sürekli olarak dolaşımda bulunduğunu ve bu anlamda tüm sermayenin dolaşır sermaye olduğunu görmüştük. Ama, burada incelemekte olduğumuz sermaye parçasının dolaşımının kendine özgü yanları vardır. Birincisi, kendi kullanım biçiminde dolaşmaz; yalnızca değeri dolaşır; bu da, adım adım, parça parça, değerin ondan meta olarak dolaşan ürüne geçmesi ölçüsünde gerçekleşir. Kendisinin tüm işlev süresi boyunca, değerinin bir bölümü her zaman onda sabitlenmiş, üretilmelerine yardım ettiği metalar karşısında bağımsız olarak kalır. Bu değişmez sermaye parçasının bu kendine özgü yanı ona *sabit sermaye* biçimini kazandırır. Buna karşılık, üretim sürecinde öndelenen sermayenin tüm diğer maddi bileşenleri, bunun tersine, *dolaşır* ya da *akışkan sermaye*yi oluşturur.

Üretim araçlarının bir bölümü (özellikle, buhar makinesinin kömürü gibi, işlev görmeleri sırasında emek araçlarının kendileri tarafından tüketilen yardımcı maddeler ya da aydınlatma gazı vb. gibi, yalnızca süreci

destekleyen yardımcı maddeler), maddi olarak ürüne girmez. Bunların yalnızca değerleri, ürün değerinin bir bölümünü oluşturur. Ürün, bunların değerini, kendi dolaşımı içinde dolaştırır. Bu, sabit sermaye ile ortak yanlarıdır. Ama girdikleri tüm üretim süreçlerinde tümüyle tüketilirler ve dolayısıyla her yeni üretim süreci için, yerlerine aynı türden üretim araçlarının koyulması gerekir. Bunlar, işlev görürken, kendi bağımsız kullanım biçimlerini korumaz. Dolayısıyla, işlev görmeleri sırasında da, sermaye değerinin hiçbir parçası, eski kullanım biçimlerinde, doğal biçimlerinde sabitlenmiş olarak kalmaz. Yardımcı maddelerin bu bölümünün maddi olarak ürüne değil, yalnızca kendi değerine göre, değer parçası olarak ürün değerine girmesi ve bununla bağlantılı olarak, bu maddelerin işlevinin tümüyle üretim alanının sınırları içinde kalması, Ramsay gibi iktisatçıları, (sabit sermaye ile değişmez sermayeyi karıştırmanın yanı sıra) sabit sermaye kategorisini bunlara uygulama yanlışına sürüklemiştir.*

Üretim araçlarının ürüne maddi olarak giren bölümü, yani ham maddeler vb., bu yolla, kısmen, daha sonra keyif verici maddeler olarak kişisel tüketime girmelerini mümkün kılan biçimler alır. Gerçek emek araçları, sabit sermayenin maddi taşıyıcıları, oluşumuna yardımcı oldukları ürüne ya da kullanım değerine girmedikleri, aksine, onun karşısında bağımsız biçimlerini artık hiç işe yaramaz duruma gelene dek korudukları için, yalnızca üretken biçimde tüketilir, bireysel tüketime giremezler. Taşıma araçları bir istisna oluşturur. Bunların üretken işlevleri sırasında, yani, üretim alanında kaldıkları sırada doğurdukları yararlı etki, yer değiştirme, bireysel tüketime, örneğin yolcunun bireysel tüketimine, eş zamanlı olarak girer. Yolcu, öteki tüketim nesnelerinin kullanımı için nasıl bir karşılık ödüyorsa, aynı şekilde bunların kullanımı için de bir karşılık öder. Daha önce gördük ki, örneğin kimyasal maddelerin üretiminde, ham maddeler ile yardımcı maddeler arasındaki ayrım belirsizleşebilir.** Aynısı, emek araçları ile yardımcı ve ham maddeler ayrımı için de geçerlidir. Örneğin tarımda, iyileşmesi için toprağa eklenen maddeler kısmen ürünün oluşturucu ögeleri olarak bitkisel ürünlere geçer. Diğer yandan, bunların etkileri, örneğin 4-5 yıl gibi uzunca bir döneme yayılır. Bu nedenle bunların bir bölümü, ürüne maddi olarak girer ve böylece değerini ürüne hemen aktarırken, bir başka bölümü, eski kullanım biçiminde, değerini de sabitler. Üretim aracı olarak varlığını sürdürür ve bu nedenle sabit sermaye biçimini alır. İş hayvanı olarak bir öküz sabit sermayedir. Kesilip yenirse, emek aracı olarak da, sabit sermaye olarak da işlev görmez olur.

* MEW, Band 26 [Karl Marx, *Artık Değer Teorileri*], 3. Teil, s. 323-325. –*Almanca ed.*

** MEW, Band 23, s. 196 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 185] –*Almanca ed.*

Üretim araçlarına yatırılmış olan sermaye değerinin bir bölümüne sabit sermaye karakterini kazandıran belirleyici nitelik, tek başına, bu değerin kendine özgü dolaşım tarzıdır. Bu özgün dolaşım tarzı, emek aracının kendi değerini ürüne aktarırken ya da üretim süreci sırasında bir değer oluşturucu olarak hareket ederken sergilediği özgün tarzdan kaynaklanır. Ve bu tarz da, emek araçlarının emek sürecinde yerine getirdikleri işlevin özel bir türde olmasından kaynaklanır.

Bir emek sürecinden ürün olarak çıkan aynı kullanım değerinin, bir başka emek sürecine üretim aracı olarak girdiğini biliyoruz. Bir ürünü sabit sermaye yapan şey, yalnızca, onun emek aracı olarak üretim sürecinde gördüğü işlevdir. Buna karşın, bir süreçten henüz yeni çıktığı sırada, hiçbir şekilde sabit sermaye değildir. Örneğin, bir makine, bir makine imalatçısının ürünü ya da metası olarak, onun meta-sermayesi içinde yer alır. Ancak alıcısının, onu üretken biçimde kullanan kapitalistin elinde sabit sermaye olur.

Öteki tüm koşullar aynı kalırken, sabitlik derecesi, emek aracının dayanıklılığı ile birlikte büyür. Çünkü, emek araçlarında sabitlenmiş olan sermaye değeri ile bu değer büyüklüğünün yinelenen emek süreçlerinde ürüne aktardığı bölümü arasındaki farkın büyüklüğü bu dayanıklılığa bağlıdır. Bu değer aktarımı ne denli yavaş olursa (ve aynı emek sürecinin her yinelenmesinde emek aracından değer aktarılır), sabitlenmiş olan sermaye, üretim sürecinde kullanılan sermaye ile tüketilen sermaye arasındaki fark o denli büyük olur. Bu fark ortadan kalkar kalkmaz, emek aracı ömrünü tüketmiş ve kullanım değeriyle birlikte değerini yitirmiş olur. Emek aracı, değer taşıyıcısı olmaktan çıkmıştır. Emek aracı, değişmez sermayenin herhangi bir maddi taşıyıcısı gibi, ürüne ancak kendi kullanım değeriyle birlikte yitirdiği değeri ölçüsünde değer aktardığı için, kendi kullanım değerinin yitip gitmesi ne denli yavaş olursa, üretim sürecinde geçirdiği süre ne denli uzun olursa, değişmez sermayenin emek aracında sabitlenmiş olarak kaldığı dönem o denli uzun olur.

Örneğin, yardımcı madde, ham madde, yarı ürün vb. gibi gerçek anlamda emek aracı olmayan bir üretim aracı, değer aktarımı ve dolayısıyla değerinin dolaşım tarzı bakımından emek araçları gibi hareket ederse, o da sabit sermayenin maddi bir taşıyıcısı, bir varoluş biçimidir. Yukarıda anılmış olan, toprağa, etkileri birçok üretim dönemine ya da yıllara yayılan kimyasal bileşenler ekleyen toprak iyileştirmelerindeki durum budur. Burada, değerin bir parçası, ürünün yanı sıra, kendi bağımsız biçiminde ya da sabit sermaye biçiminde var olmaya devam ederken, bir başka parçası ürüne aktarılır ve dolayısıyla onunla birlikte dolaşır. Bu

durumda ürüne yalnızca sabit sermayenin bir değer parçası değil, kullanım değeri de, bu değer parçasını barındıran töz de girer.

Temel yanlış olan, sabit ve dolaşır sermaye kategorilerini değişmez ve değişir sermaye kategorileri ile karıştırma yanlışından ayrı olarak, iktisatçıların kavramları tanımlarken bugüne dek sakınamadıkları yanılgılar en başta şu noktalara dayanır:

Emek araçlarını maddi olarak karakterize eden, örneğin bir evin fiziksel hareketsizliği gibi belirli özellikler, sabit sermayenin dolaysız özellikleri hâline getirilir. Bu durumda, emek araçları olarak aynı zamanda sabit sermaye olan başka emek araçlarının, bir geminin fiziksel hareketliliği örneğinde olduğu gibi, karşıt özelliğe sahip olduklarını kanıtlamak her zaman kolaydır.

Ya da değer dolaşımından ileri gelen iktisadi biçim belirliliği, somut bir özellikle karıştırılır; sanki, aslında hiçbir şekilde sermaye olmayan, yalnızca belirli toplumsal ilişkiler içinde sermaye hâline gelen şeyler, *kendi başlarına* ve doğaları gereği bile belirli bir biçimdeki, sabit ya da dolaşır sermaye olabilirmiş gibi. Üretim araçlarının, her emek sürecinde, bu süreç hangi toplumsal koşullar altında gerçekleşiyor olursa olsun, emek araçları ve emek nesneleri şeklinde ayrıldıklarını I. Kitap, Bölüm 5'te görmüştük. Ama önceki kısımda saptandığı üzere, her ikisi de ancak kapitalist üretim tarzı içinde sermaye, yani "üretken sermaye" hâline gelir. Böylece, emek aracı ile emek nesnesi arasındaki, emek sürecinin doğasına dayanan ayrım, sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki yeni ayrım biçiminde yansır. Emek aracı olarak işlev gören bir şey ancak bu yolla sabit sermaye hâline gelir. Kendi maddi özellikleri sayesinde, emek aracınınkilerden farklı işlevlerle de hizmet görebiliyorsa, işlevinin farklılığına bağlı olarak, sabit sermayedir ya da değildir. İş hayvanı olarak büyükbaş hayvan, sabit sermayedir; besi hayvanı olarak ise, sonunda ürün olarak dolaşıma giren ham maddedir; dolayısıyla sabit değil, dolaşır sermayedir.

Bir üretim aracının, yinelenen emek süreçlerinde (ama birbirleriyle bağlantılı olan, sürekli olan ve bu nedenle bir üretim dönemi oluşturan; yani, ürünü hazır hâle getirmek için gerekli olan toplam üretim zamanını oluşturan emek süreçleri), yalnızca daha uzun bir süreliğine sabitlenmesi, tıpkı sabit sermaye gibi, kapitalistin daha uzun ya da daha kısa bir dönem için sermaye öndelemesini gerektirir, ama onun sermayesini sabit sermaye hâline getirmez. Örneğin tohum, sabit sermaye değil, yalnızca, yaklaşık bir yıl süreyle üretim sürecinde sabitlenen ham maddedir. Her tür sermaye, üretken sermaye olarak işlev gördüğü sürece üretim sürecinde sabitlenir; dolayısıyla maddi biçimleri, işlevleri ve

değerlerinin dolaşım tarzları ne olursa olsun, üretken sermayenin tüm ögeleri de sabitlenir. Üretim sürecinin türüne ya da amaçlanan yararlı etkiye göre, bu sabitlenmenin uzun ya da kısa sürmesi, sabit ve dolaşır sermaye ayrımı üzerinde etkide bulunmaz.[20]

Emek araçlarının, genel çalışma koşullarını kapsayan bir bölümü, ya makineler örneğinde olduğu gibi, emek aracı olarak üretim sürecine girer girmez veya üretken işlev için hazır duruma getirilir getirilmez, mekânsal olarak sabitlenir; ya da toprak iyileştirmeleri, fabrika binaları, yüksek fırınlar, kanallar, demiryolları vb. örneklerinde olduğu gibi, daha baştan bu taşınmaz, mekâna bağlanmış biçimde üretilir. Emek aracının, içinde işlev göreceği üretim sürecine kesintisiz şekilde bağlanmış olması durumu, burada aynı zamanda onun duyumsal varoluş tarzının bir gereğidir. Öte yandan, bir emek aracı, tıpkı bir lokomotif, bir gemi, bir iş hayvanı vb. gibi, fiziksel olarak sürekli yer değiştirebilir, hareket edebilir, ve yine de sürekli olarak üretim süreci içinde bulunabilir. Ne bir durumda hareketsizlik ona sabit sermaye karakterini verir, ne de öteki durumda hareketlilik onu bu karakterden yoksun bırakır. Böyle olmakla birlikte, kimi emek araçlarının bulundukları yere sıkı sıkıya bağlanmış, toprağa kök salmış olmaları, sabit sermayenin bu bölümüne ulusların ekonomilerinde özel bir rol verir. Bunlar, yurt dışına gönderilemez, meta olarak dünya pazarında dolaşamaz. Bu sabit sermaye üzerindeki mülkiyet hakkı, el değiştirebilir, alınıp satılabilir ve bu ölçüde, düşünsel olarak dolaşabilir. Hatta bu mülkiyet hakları, örneğin hisse senetleri biçiminde, yabancı piyasalarda dolaşabilir. Ama, bu türde sabit sermaye sahibi olan kişilerin değişmesiyle, bir ülkedeki zenginliğin statik, maddi olarak sabitlenmiş bölümü ile hareketli bölümü arasındaki ilişki değişmez.[21]

Sabit sermayenin kendine özgü dolaşımı, kendine özgü bir devir doğurur. Sabit sermayenin kendi doğal biçimindeyken aşınma ve yıpranma yoluyla yitirdiği değer parçası, ürünün değer parçası olarak dolaşır. Ürün, kendi dolaşımı aracılığıyla metadan paraya dönüşür; dolayısıyla emek aracının değerinin ürün tarafından dolaştırılan parçasının başına da aynı şey gelir; emek aracı üretim sürecinde değer taşıyıcısı olmaktan ne oranda çıkarsa, bu değer de aynı oranda dolaşım sürecinden para olarak damlar. Yani, onun değeri ikili bir varlık kazanır. Onun bir bölümü, üretim sürecine ait kullanım biçimine ya da doğal biçimine bağlı kalır, bir başka bölümü para şeklinde ondan ayrılır. Emek aracının işlevini yerine getirmesi sırasında, onun para biçimine dönüştürülmüş olan

20 Neyin sabit neyin dolaşır sermaye olduğunu belirlemenin güçlüğü nedeniyle, Bay Lorenz Stein, bu ayrımın salt konunun anlatılmasını kolaylaştırmak için yapıldığını sanmaktadır.

21 Buraya dek IV. Elyazması. – Buradan başlayarak II. Elyazması.

değer parçası, sonunda emek aracı olarak ömrünü tüketmesine ve tüm değerinin ölü bedeninden ayrılıp paraya dönüştürülmesine dek sürekli büyürken, doğal biçimde var olan bölümü sürekli küçülür. Üretken sermayenin bu ögesinin devrindeki kendine özgülük burada belirginlik kazanır. Bu ögenin değerinin paraya dönüşümü, onun değer taşıyıcısı olan metanın para olarak krizalitleşmesi ile el ele gider. Ama onun para biçiminden yeniden kullanım biçimine dönüşmesi, metanın kendi diğer üretim ögelerine yeniden dönüşmesinden ayrı olarak gerçekleşir ve asıl olarak kendi yeniden üretim dönemiyle, yani, emek aracının ömrünü doldurmasına ve aynı türden başka bir emek aracıyla değiştirilmesinin zorunlu hâle gelmesine dek geçen zamanla belirlenir. Diyelim 10 000 sterlin değerindeki bir makinenin işlevsel ömrü örneğin 10 yılsa, başlangıçta bu makineye öndelenen değerin devir zamanı 10 yıl olur. Bu sürenin bitiminden önce makinenin yenilenmesi gerekmez; kendi doğal biçiminde işlev görmeyi sürdürür. Bu arada, makinenin değeri, üretimlerine sürekli olarak hizmet ettiği metaların değer parçaları olarak parça parça dolaşır ve böylece, 10 yılın bitiminde tümüyle paraya dönüşene ve paradan yeniden bir makineye dönüştürülene, yani devri tamamlanana dek, adım adım paraya çevrilir. Bu yeniden üretim zamanı gelene dek makinenin değeri ilk olarak adım adım bir nakit rezerv fonu biçiminde biriktirilir.

Arta kalan üretken sermaye ögeleri, kısmen yardımcı ve ham maddelerde var olan değişmez sermaye ögelerinden, kısmen de emek gücüne yatırılmış olan değişir sermayeden oluşur.

Emek sürecinin ve değerlenme sürecinin çözümlemesi (I. Kitap, Bölüm 5), bu farklı bileşenlerin ürün oluşturucuları ve değer oluşturucuları olarak çok farklı şekillerde hareket ettiklerini göstermişti. Değişmez sermayenin yardımcı ve ham maddelerden oluşan bölümünün değeri –tıpkı emek araçlarından oluşan bölümünün değeri gibi– ürünün değerinde yalnızca aktarılmış değer olarak yeniden boy gösterirken, emek gücü, emek süreci aracılığıyla, ürüne kendi değerinin bir eş değerini ekler ya da kendi değerini gerçekten yeniden üretir. Bunun ötesinde: Yardımcı maddelerin yakıt olarak yakılan kömür, aydınlatma için kullanılan gaz vb. gibi bir bölümü, emek sürecinde, ürüne madde olarak girmeden tüketilirlerken, yardımcı maddelerin bir başka bölümü ürüne cismen girer ve onun tözünün malzemesini oluşturur. Ne var ki, dolaşım açısından ve dolayısıyla devir tarzı açısından bütün bu farklılıklar hiçbir önem taşımaz. Yardımcı ve ham maddeler, ürünün oluşumu sırasında tümüyle tüketildiklerinde, değerlerinin tümünü ürüne aktarır. Bundan ötürü bu değer tümüyle ürün tarafından dolaştırılır, paraya çevrilir ve paradan yeniden metanın üretim ögelerine dönüşür. Onun devri sabit sermayenin-

ki gibi kesilmez, biçimlerinin tüm devresinden sürekli olarak geçer ve böylece bu üretken sermaye ögeleri ayni olarak sürekli yenilenir.

Değişir sermayeye, yani üretken sermayenin emek gücüne yatırılmış olan bileşenine gelince: Emek gücü belirli bir zaman dilimi için satın alınır. Kapitalist emek gücünü satın alıp üretim sürecine dâhil eder etmez, emek gücü, sermayesinin bir bileşenini, daha açığı değişir bileşenini oluşturur. Emek gücü, günlük olarak, ürüne yalnızca kendi tüm günlük değerini değil, bunu aşan ve şimdilik burada üzerinde durmayacağımız bir artık değeri de eklediği bir zaman dilimi boyunca etkin olur. Emek gücü, örneğin bir haftalığına satın alınıp işlevini yerine getirdikten sonra, emek gücü satın alımının alışılagelmiş zaman aralıklarıyla sürekli yenilenmesi gerekir. Süreklilik barındıran üretimin devresinin kesilmesi istenmiyorsa, emek gücünün işlev görürken ürüne eklediği ve ürünün dolaşımıyla paraya dönüştürülen değerinin eş değeri, paradan sürekli olarak yeniden emek gücüne dönüştürülmeli ya da biçimlerinin eksiksiz devresini tamamlamalı, yani devir yapmalıdır.

Demek ki, üretken sermayenin değerinin emek gücüne öndelenen bölümü tümüyle ürüne geçmekte (burada artık değeri hâlâ tartışma dışında tutuyoruz), dolaşım alanında geçirilen iki başkalaşımı ürünle birlikte yaşamakta ve bu sürekli yenilenmeyle sürekli olarak üretim sürecinin parçası durumunda kalmaktadır. Dolayısıyla, emek gücü, değer yaratımı ile ilgili olarak, *sabit* sermaye *oluşturmayan* değişmez sermaye bileşenlerinden ne denli farklı hareket ederse etsin, sabit sermayeden farklı olarak, değerinin bu devir türü konusunda onlarla ortaklaşır. Bu ortak devir özellikleri nedeniyle, üretken sermayenin bu bileşenleri (üretken sermayenin emek gücüne ve sabit sermaye oluşturmayan üretim araçlarına yatırılan değer parçaları) sabit sermayenin karşısında *dolaşır* ya da *akışkan* sermaye olarak yer alır.

Daha önce görüldüğü gibi,* kapitalistin işçiye emek gücü kullanımı için ödediği para, gerçekte işçinin zorunlu geçim araçlarının genel eş değer biçiminden başka bir şey değildir. Bu kapsamda, değişir sermaye, maddi olarak, geçim araçlarından oluşur. Ama burada, devri incelerken, bizi ilgilendiren biçimdir. Kapitalist, işçinin geçim araçlarını değil, emek gücünün kendisini satın alır. Kapitalistin sermayesinin değişir bölümü, işçinin geçim araçlarından değil, onun faal emek gücünden oluşur. Kapitalist, emek sürecinde, işçinin emek gücünün kendisini üretken şekilde tüketir; işçinin geçim araçlarını değil. Nasıl ki, örneğin bir kapitalistin, metanın artık değerinin para karşılığında sattığı bir bölümünü

* MEW, Band 23, s. 181-191 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 169-178]. –*Almanca ed.*

kendisi için geçim araçlarına çevirmesi, metasının alıcısının ona geçim araçları cinsinden ödeme yaptığı anlamına gelmiyorsa, kendi emek gücü karşılığında aldığı parayı, bunları yeniden emek gücüne dönüştürmek için, kendisini hayatta tutmak için, geçim araçlarına çeviren, işçinin kendisidir. İşçiye ücretinin bir bölümü geçim araçlarıyla, ayni olarak ödense bile, bu günümüzde ikinci bir işlem demektir. İşçi, emek gücünü belirli bir fiyat karşılığında satar ve bu sırada, bu fiyatın bir bölümünü geçim araçları olarak alacağı konusunda anlaşmaya varılır. Bunun böyle olması, ödemenin yalnızca biçimini değiştirir; onun gerçekte sattığı şeyin kendi emek gücü olması olgusunu değiştirmez. Artık işçi ile kapitalist arasında değil, meta alıcısı olarak işçi ile meta satıcısı olarak kapitalist arasında gerçekleşen bir ikinci işlemdir bu; oysa birinci işlemde işçi metanın (kendi emek gücünün) satıcısı, kapitalist de onun alıcısıdır. Bu, kapitalistin, metasının yerine bir başka metanın, örneğin bir demir fabrikasına sattığı bir makinenin yerine demirin koyulmasını kabul etmesiyle tam olarak aynı şeydir. Demek ki, sabit sermayeden farklı olarak, akışkan sermaye belirliliğini kazanan, işçinin geçim araçları değildir. Bu belirliliği kazanan, işçinin emek gücü de değil, üretken sermayenin, emek gücüne yatırılan ve devir biçimi aracılığıyla değişmez sermaye bileşenlerinin bazılarıyla birlikte ve diğerleriyle karşıtlık oluşturacak şekilde bu karakteri kazanan değer parçasıdır.

Akışkan sermayenin (emek gücündeki ve üretim araçlarındaki) değeri, yalnızca, ürünün, sabit sermayenin hacmiyle belirlenen üretim ölçeğine bağlı olan üretim zamanı için öndelenir. Bu değer ürüne bir bütün olarak girer, dolayısıyla ürünün satışıyla dolaşımdan yine bir bütün olarak geri döner ve yeni baştan öndelenebilir. Akışkan sermaye bileşenini barındıran emek gücü ve üretim araçları, bitmiş ürünün oluşturulması ve satılması için gerekli oldukları miktarda, dolaşımdan çekilir; ama bunların, sürekli olarak, para biçiminden yine üretim ögelerine dönüştürülerek, yerlerine koyulmaları ve yenilenmeleri gerekir. Bunların tek seferde piyasadan çekilen miktarları, sabit sermaye ögelerine göre daha azdır, ama ondan daha büyük bir sıklıkla yeniden çekilmeleri gerekir ve onlara yatırılan sermaye öndeliği kendisini daha kısa aralıklarla yeniler. Bu sürekli yenilenme, bunların toplam değerini dolaştıran ürünün sürekli devri aracılığıyla sağlanır. Son olarak, sürekli olarak tüm başkalaşımlar devresinden geçen, yalnızca onların değerleri değil, aynı zamanda maddi biçimleridir; sürekli olarak metalardan aynı metaların üretim ögelerine yeniden dönüştürülürler.

Emek gücü, ürüne, sürekli olarak, kendi değeriyle birlikte, karşılığı ödenmeyen emeğin cisimleşmiş hâli olan artık değeri ekler. Yani bu da, bitmiş ürünün diğer değer ögeleri gibi, bitmiş ürün tarafından sürekli

olarak dolaştırılır ve paraya dönüştürülür. Ama burada, şu aşamada sermaye değeriyle eş zamanlı olarak devir yapan artık değerle değil, sermaye değerinin devriyle ilgilendiğimizden, artık değer şimdilik dikkate alınmayacak.

Buraya dek söylenenlerden şu sonuçlar çıkar:

1. Sabit ve akışkan sermayenin biçimsel belirlilikleri, yalnızca, sermaye değerinin ya da üretim sürecinde işlev gören *üretken sermayenin* farklı devirlerinden kaynaklanır. Devirdeki bu farklılık ise, üretken sermayenin farklı bileşenlerinin ürün değerinin üretimindeki paylarının farklı olmasından ya da değerlenme sürecindeki karakteristik hareketlerinden değil, bu bileşenlerin değerlerini ürüne aktarma tarzlarının farklı olmasından kaynaklanır. Son olarak, ürüne değer aktarımındaki farklılıklar (ve bu yüzden de aynı zamanda bu değerin ürün tarafından dolaştırılma ve ürünün başkalaşımları yoluyla başlangıçtaki doğal biçiminde yenilenme tarzındaki farklılıklar), bir bölümü tek bir ürünün oluşumu sırasında tümüyle tüketilen ve bir başka bölümü ancak adım adım kullanılan üretken sermayenin maddi biçimlerinin farklılığından kaynaklanır. Yani, sabit ve akışkan sermayeye bölünebilen, yalnızca üretken sermayedir. Ama bu karşıtlık, sanayi sermayesinin diğer iki varoluş biçimi için, yani meta-sermaye ve para-sermaye için söz konusu olmadığı gibi, bu ikisi ile üretken sermaye arasındaki bir karşıtlık olarak da söz konusu değildir. Karşıtlık, yalnızca *üretken sermaye için ve onun içinde* vardır. Para-sermaye ve meta-sermaye, sermaye olarak ne kadar çok işlev görürlerse görsünler ve ne kadar akıcı bir şekilde dolaşırlarsa dolaşsınlar, ancak, kendilerini üretken sermayenin akışkan bileşenlerine dönüştürdüklerinde, sabit sermayeden farklı olarak akışkan sermaye olabilirler. Ama bu iki sermaye biçimi dolaşım alanında barındığından, iktisat, daha sonra göreceğimiz üzere, A. Smith'ten beri, bunları, üretken sermayenin akışkan bölümü ile birlikte, dolaşır sermaye kategorisinin altına tıkıştırma yanlışına düşmüştür. Bunlar gerçekten de üretken sermayeden farklı olarak dolaşım sermayesidir, ama sabit sermayeden farklı olarak dolaşır sermaye değildirler.

2. Sermayenin sabit bileşeninin devri, dolayısıyla da bunun için gerekli olan devir zamanı, sermayenin akışkan bileşenlerinin daha çok sayıdaki devirlerini kapsar. Sabit sermayenin bir devir yaptığı zamanda, akışkan sermaye birçok devir yapar. Üretken sermayenin bir değer bileşeni, sabit sermayenin biçimsel belirliliğini, yalnızca, onu barındıran üretim aracının, ürünün bitmiş hâle getirildiği ve meta olarak üretim sürecinin dışına atıldığı zaman aralığında tümüyle tüketilmemiş olması durumunda kazanır. Üretken sermayenin değerinin bir bölümü bitmiş ürün tarafından dolaştırılırken, başka bir bölümü sürmekte olan eski

kullanım biçiminde bağlı kalmak zorundadır; buna karşılık ürün, kendi dolaşımında, sermayenin akışkan bileşenlerinin toplam değerini eş zamanlı olarak dolaştırır.

3. Üretken sermayenin sabit sermayeye yatırılan değer parçası, üretim araçlarının söz konusu bölümünün işlev göreceği tüm süre için, bir bütün olarak, tek seferde öndelenmiştir. Yani, bu değer, kapitalist tarafından tek seferde dolaşıma sokulur; buna karşın, dolaşımdan, sabit sermayenin metalara parça parça eklediği değer parçalarının gerçekleştirilmesi yoluyla, yalnızca parça parça ve adım adım yeniden çekilir. Diğer yandan: İçlerinde üretken sermayenin bir bileşeninin sabitlendiği üretim araçlarının kendileri, işlev görecekleri tüm süre boyunca üretim süreciyle kaynaşmış durumda bulunmaları için, dolaşımdan tek seferde çekilir, ama aynı süre boyunca, aynı türden yeni örneklerle yerlerine koyulmayı, yeniden üretimi gerektirmezler. Bunlar, yenilenmelerini sağlayacak ögeleri dolaşımdan çekmeden, dolaşıma sürülen metaların oluşumuna daha uzun ya da daha kısa bir süre boyunca katkıda bulunmaya devam eder. Dolayısıyla da bu süre boyunca kapitalistin öndelik yenilemesini gerektirmezler. Son olarak: İçinde yer aldığı üretim araçlarının işlev gördüğü süre boyunca, sabit sermayeye yatırılmış olan sermaye değeri, kendi biçimlerinin devresinden maddi olarak değil, yalnızca değeri açısından geçer ve bu da yalnızca parça parça ve adım adım olur. Başka bir deyişle, değerinin bir bölümü, metaların değer parçası olarak sürekli dolaşır ve paraya dönüşür, ama paradan başlangıçtaki kendi doğal biçimine yeniden dönüşmez. Paranın, üretim aracının doğal biçimine yeniden dönüşmesi, ancak, üretim aracının işlev süresinin bitiminde, üretim aracı tümüyle tüketildiğinde gerçekleşir.

4. Üretim sürecinin kesintisiz olması için, akışkan sermaye ögeleri de aynı şekilde üretim sürecinde kalıcıdır, sabit sermaye ögeleri gibi sabitlenmiş durumdadır. Ne var ki, bu şekilde sabitlenmiş olan akışkan sermaye ögeleri, ayni olarak (üretim araçları aynı türden yenileriyle, emek gücü durmadan yenilenen satın almalarla) sürekli yenilenir; oysa sabit sermaye ögeleri söz konusu olduğunda, var olmayı sürdürdükleri süre boyunca bunların ne kendileri yenilenir ne de satın alımlarının yenilenmesi gerekir. Üretim sürecinde her zaman ham ve yardımcı maddeler bulunur, ama bunlar her zaman, eskileri bitmiş ürün oluşturulurken tüketildikten sonra gelen aynı türden yenileri olur. Aynı şekilde üretim sürecinde emek gücü de sürekli olarak bulunur, ama bu ancak emek gücü satın alımlarının sürekli yenilenmesiyle ve sık sık da kişilerin değişmesiyle gerçekleşir. Buna karşılık, akışkan sermayenin aynı yinelenen üretim süreçlerindeki yinelenen devirleri sırasında, aynı özdeş binalar, makineler vb. işlev görmeyi sürdürür.

II. Sabit Sermayenin Bileşenleri, Yerine Koyulması, Onarımı ve Birikimi

Aynı sermaye yatırımında, tek tek sabit sermaye ögeleri, farklı ömürlere ve bu nedenle aynı zamanda farklı devir zamanlarına sahip olur. Örneğin, bir demiryolunda, raylar, traversler, toprak setler, istasyon binaları, köprüler, tüneller, lokomotifler ve vagonlar farklı işlev görme sürelerine ve yeniden üretim zamanlarına sahiptir ve dolayısıyla bunlara öndelenen sermaye de farklı devir zamanlarına sahiptir. Binalar, peronlar, su tankları, viyadükler, tüneller, yarmalar ve bentler, kısacası İngiliz demiryollarında *works of art* [sanat eserleri] denen ne varsa, çok uzun yıllar boyunca hiçbir yenileme gerektirmez. Yıpranmaya en çok maruz kalan nesneler, raylar ve taşıma araçlarıdır (*rolling stock*).

Modern demiryollarının ilk inşa edildiği zamanlarda, uygulamada pişmiş en seçkin mühendislerce desteklenen egemen görüşe göre, bir demiryolu yüz yıl dayanırdı ve hatlardaki aşınma ve yıpranma öylesine az olurdu ki, finansal ve pratik amaçlar yönünden yok sayılabilirdi; rayların iyileri için 100-150 yıllık bir ömür biçilirdi. Ama çok geçmeden ortaya çıktı ki, bir rayın, doğal olarak lokomotiflerin hızına, trenlerin ağırlık ve sayılarına, rayların kalınlıklarına ve daha bir yığın yan koşula bağlı olan ömrü, ortalamada 20 yılı geçmiyordu. Hatta, kimi demiryolu istasyonlarında, trafiğin yoğun olduğu merkezlerde, raylar her yıl eskir. 1867 dolaylarında, demir raylardan yaklaşık iki kat pahalı, buna karşılık onlarınkinin iki katından fazla ömre sahip çelik raylar döşenmeye başlandı. Ahşap traversler 12-15 yıl dayanıyordu. Taşıma araçları söz konusu olduğunda, yük vagonlarındaki yıpranmanın yolcu vagonlarındakinden hatırı sayılır ölçüde daha fazla olduğu da ortaya çıktı. 1867'de, bir lokomotifin ömrü 10-12 yıl olarak hesaplanıyordu.

Aşınma ve yıpranma her şeyden önce kullanımın kendisi yüzünden olur. Genel bir kural olarak, raylar tren sayısıyla orantılı olarak aşınır ve yıpranır (R. C., Nr. 17 645).[22] Hız arttığında aşınma ve yıpranma hızın karesinin artış oranından daha büyük bir oranda artar; yani trenlerin hızı iki katına çıkarılırsa aşınma ve yıpranmadaki artış dört kattan fazla olur. (R. C., Nr. 17 046).

Bir başka aşınma ve yıpranma nedeni de doğal güçlerin etkileridir. Örneğin, traversler, yalnızca kullanılmaktan doğan aşınma ve yıpranmadan değil, çürümeden de zarar görür.

---

22 R. C. ile gösterilen alıntılar şuradan: "Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commisioners. Presented to both Houses of Parliament", London 1867. Sorular ve yanıtlar burada gösterildiği gibi numaralanmıştır.

"Yol bakım giderleri, üzerindeki trafiğin neden olduğu aşınma ve yıpranmadan daha çok atmosferin etkilerine açık bulunan ahşap, demir, tuğla ve harç gibi şeylerin kalitesine bağlıdır. Tek bir sert kış ayı demiryoluna bir yıllık trafikten daha çok zarar verebilir." (R. P. Williams, "On the Maintenance of Permanent Way, Institute of Civil Engineers bildirisi", Sonbahar, 1867.)*

Son olarak, manevi aşınma ve yıpranma, büyük sanayinin her alanında olduğu gibi burada da rol oynar: On yıllık bir süre geçtiğinde, daha önce 40 000 sterlin eden aynı sayıda vagon ve lokomotif genellikle 30 000 sterline alınabilir. Kullanım değeri bakımından hiçbir değer kaybı olmasa bile, malzemede piyasa fiyatının %25'i tutarında bir değer kaybı hesaba katılmalıdır. (Lardner,"Railway Economy", [s. 120]**.)

"Tüp köprüler şimdiki biçimleriyle yenilenmeyecektir."

(Çünkü bugün bu tür köprüler için daha iyi biçimler bulunmaktadır.)

"Tek tek parçaları söküp yerlerine yenilerini koymak şeklindeki alışılagelmiş onarımlar uygulanabilir değildir." (W. B. Adams, "Roads and Rails", London 1862, [s. 136]***.)

Emek araçlarının büyük bölümü sanayinin ilerlemesiyle sürekli olarak değişikliğe uğratılır. Bu nedenle, başlangıçtaki biçimleriyle değil, değişikliğe uğramış biçimleriyle yerlerine koyulurlar. Bir yandan, belirli bir doğal biçimde yatırılmış bulunan ve bu biçim içinde belirli bir ortalama ömrü geçirmek durumunda olan sabit sermaye kütlesi, yeni makinelerin vb. yalnızca adım adım kullanıma sokulmasının bir nedeni ve bu yüzden iyileştirilmiş emek araçlarının hızlı bir şekilde kullanıma sokulmasının önündeki bir engeldir. Diğer yandan, rekabet savaşı, özellikle can alıcı önemde değişiklikler ortaya çıktığında, daha doğal ömürleri sona ermeden, eski emek araçlarının yerlerine yenilerinin koyulmasını dayatır. İşletme araçlarının büyük bir toplumsal ölçekte zamanından önce yenilenmelerini dayatan başlıca nedenler, felaketler ve bunalımlardır.

Aşınma ve yıpranma (manevi olanı dışında), sabit sermayenin, ürün için kullanılması yoluyla, ortalama olarak kullanım değerini yitirmesi ölçüsünde adım adım kaybettiği değer parçasıdır.

Bu eskime, kısmen, sabit sermayenin belirli bir ortalama ömre sahip olacağı şekilde gerçekleşir; sabit sermaye bu süre için toptan öndelenir; bu sürenin bitiminde bir bütün olarak yerine koyulması gerekir. Canlı emek araçları, örneğin atlar için, yeniden üretim süresi doğa tarafından

* Marx burada Williams'ın 2 Aralık 1867 tarihli "Money Market Review"da çıkan "On the maintenance and renewal of permanent way..." başlıklı bildirisinden alıntı yapıyor. –*Almanca ed.*

** Almanca baskı editörünün eklediği parantez.

*** Almanca baskı editörünün eklediği parantez.

önceden belirlenmiş bulunur. Bunların emek araçları olarak ortalama ömürleri doğa yasalarıyla belirlenir. Bu süre biter bitmez, kullanılmış olanların yerlerine yenilerinin koyulması gerekir. Bir at parça parça yerine koyulamaz; onun yerine ancak bir başka at koyulabilir.

Öteki sabit sermaye ögeleri dönemsel olarak ya da parça parça yenilenmeye elverişlidir. Burada, parça parça ya da dönemsel yerine koyma, bir işletmenin adım adım genişlemesinden ayrı tutulmalıdır.

Sabit sermaye, kısmen, aynı türden, ama dayanma süreleri aynı olmayan, farklı zaman aralıklarıyla parça parça yenilenen bileşenlerden oluşur. Örneğin, demiryolu hattının diğer kısımlarındaki raylara göre daha sık yenilenmeyi gerektiren istasyonlardaki raylar böyledir. Traversler de böyledir; Lardner'e göre 1850'li yıllarda Belçika demiryollarında bunlar yılda %8 oranında, dolayısıyla tüm traversler 12 yıllık bir sürede yenileniyordu.* Yani buradaki durum şu: Belirli bir para tutarı, örneğin on yıllığına belirli bir türdeki sabit sermaye için öndelenir. Bu harcama tek seferde yapılır. Bu sabit sermayenin, değeri ürünün değerine giren ve onunla birlikte paraya çevrilen bir bölümü her yıl ayni olarak yerine koyulurken, öteki bölümü varlığını kendisinin başlangıçtaki doğal biçiminde sürdürür. Bu sabit sermayeyi akışkan sermayeden ayıran, harcamanın tek seferde, doğal biçimdeki yeniden üretimin ise yalnızca parça parça yapılmasıdır.

Sabit sermayenin öteki parçaları, tüketilmeleri ve dolayısıyla yerine koyulmaları eşit olmayan zaman aralıklarıyla gerçekleşen, aynı olmayan bileşenlerden oluşur. Bu, özellikle makinelerde böyledir. Bir sabit sermayenin farklı bileşenlerinin farklı ömürleriyle ilişkili olarak biraz önce belirttiklerimiz, burada, bu sabit sermayenin bir parçası olarak görünen aynı makinenin farklı bileşenlerinin ömürleri ile ilişkili olarak geçerlidir.

Parça parça yenilenme sırasında işletmenin adım adım genişlemesi üzerine şunları belirteceğiz: Sabit sermayenin, görmüş olduğumuz gibi, üretim sürecinde ayni olarak işlev görmeyi sürdürmesine karşın, bunun değerinin bir bölümü, ortalama aşınma ve yıpranmaya bağlı olarak, ürünle birlikte dolaşmıştır, paraya çevrilmiştir, sermayenin ayni olarak yeniden üretileceği gün geldiğinde onun yerine koyulması için kullanılacak olan nakit rezerv fonunun bir bileşenini oluşturur. Sabit sermaye değerinin bu şekilde paraya çevrilen bölümünden, işi genişletmek ya da makinelerde etkililiklerini artıracak iyileştirmeler yapmak için yararlanılabilir. Böylece, daha kısa ya da daha uzun aralıklarla yeniden üretim gerçekleşir ve bu da, toplum açısından bakıldığında, genişletilmiş ölçekteki yeniden üretimdir; üretim alanı genişletiliyor-

* Lardner'in "Railway economy: a treatise on the new art of transport..."una göre, yaklaşık %8. Tam olarak %8 olsaydı, metinde 12½ denmesi gerekirdi. *–Almanca ed.*

sa yaygın olarak, üretim araçları daha etkili kılınıyorsa yoğun olarak genişletme söz konudur. Genişletilmiş ölçekteki bu yeniden üretim, birikimden, yani artık değerin sermayeye dönüştürülmesinden değil, sabit sermaye cisminden ayrılmış, para biçiminde bağımsızlaşmış olan değerin, aynı türdeki yeni sabit sermayeye, ek ya da daha etkili sabit sermayeye yeniden dönüştürülmesinden kaynaklanır. Bir işletmenin bu türden adım adım ekler yapmayı ne derecede ve hangi boyutlarda başarabileceği, dolayısıyla aynı zamanda, bu şekilde yeniden yatırılabilmek için hangi boyutlardaki bir rezerv fonunun toplanmış olması gerektiği ve bunun hangi zaman aralıklarıyla gerçekleşebileceği, doğal olarak, kısmen, işletmenin özgül doğasına bağlıdır. Öte yandan, eldeki makinelerde küçük çaplı iyileştirmelerin ne ölçüde yapılabileceği, doğal olarak, bu iyileştirmelerin doğasına ve makinenin kendi yapısına bağlıdır. Adams'ın yazdıklarından, bu noktanın, örneğin demiryolu yatırımlarında, başından itibaren ne kadar önemsendiği anlaşılıyor:

> "Tüm yapı, arı kovanında egemen olan ilkeye uymalıdır: Sınırsız genişleme kapasitesi. Aşırı katı ve başından itibaren simetrik olan tüm yapılar sorunludur; genişleme durumunda yıkılmaları gerekir." (s.123.)

Bu da, büyük ölçüde, eldeki alana bağlıdır. Kimi binalarda yeni katlar çıkılabilir, başkaları yanlamasına büyür ve dolayısıyla daha fazla alan gerekir. Kapitalist üretim ortamında, hiçbir şey bir toplumsal plana göre gerçekleşmediğinden, tersine, her şey bireysel kapitalistin iş gördüğü sonsuz derecede farklı koşullara, araçlara vb. bağlı olduğundan, bir yandan çok fazla malzeme israf edilir, diğer yandan işin adım adım genişletilmesi sırasında (kısmen emek gücü zararına) bu türden amaca aykırı çok fazla yanlamasına genişleme gerçekleşir. Bu durum büyük bir üretici güç savurganlığı doğurur.

Nakit rezerv fonunun (yani sabit sermayenin yeniden paraya dönüştürülmüş olan bölümünün) bu şekilde parça parça yeniden yatırılmasının en kolay olduğu alan tarımdır. Yüzölçümü olarak verili büyüklükte bir üretim alanı, burada, en büyük adım adım sermaye soğurma kapasitesine sahiptir. Hayvancılıkta olduğu gibi doğal yeniden üretimin gerçekleştiği yerlerde de aynısı geçerlidir.

Sabit sermaye ayrı koruma maliyetlerine yol açar. Bu korumanın bir bölümü emek sürecinin kendisiyle sağlanır; emek sürecinde işlev görmezse, sabit sermaye bozulur. (Bkz. I. Kitap, Bölüm 6, s. 196* ve Bölüm 13, s. 423:** Makinelerde kullanılmamalarından ileri gelen aşınma.) Bu

* MEW, Band 23, s. 221-222 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 208]. *–Almanca ed.*

** MEW, Band 23, s. 426 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 387]. *–Almanca ed.*

yüzden, İngiliz hukuku, kiralanmış toprak alışılageldiği şekilde ekilip işlenmezse, bunu da açıkça ziyan (*waste*) sayar. (W. A. Holdsworth, Barrister at Law [Avukat], "The Law of Landlord and Tenant", London 1857, s. 96.) Emek sürecinde kullanılmaktan ileri gelen bu koruma, canlı emeğin doğası gereği karşılıksız olarak sağladığı bir hizmettir. Dahası, emeğin koruyucu gücü iki yönlüdür. Bir yandan, iş malzemelerinin değerini, bunları ürüne aktararak korur; diğer yandan, emek araçlarının değerini, bunları da ürüne aktarmadığı ölçüde, üretim sürecindeki eylemleri aracılığıyla kullanım değerlerini koruyarak korur.

Ama sabit sermaye, iyi durumda tutulmak için, pozitif emek harcaması da gerektirir. Makinelerin zaman zaman temizlenmesi zorunludur. Burada, yokluğu makineleri kullanılmaz kılacak olan ek emek söz konusudur ve bu ek emek, yalnızca, makineleri, üretim sürecinden ayrılamayacak olan zararlı temel etkilerden korumaya, yani sözcük anlamıyla iş görebilir durumda tutmaya yöneliktir. Çok açıktır ki, tıpkı bir insanın ortalama olarak 30 yıl yaşadığı söylendiğinde, onun aynı zamanda yıkandığının varsayılması örneğinde olduğu gibi, sabit sermayenin normal ömrü de, bu süre boyunca normal şekilde işlev görmesinin koşullarının sağlandığı varsayılarak hesaplanır. Burada söz konusu olan, makinenin içerdiği emeğin yerine koyulması değil, makine kullanımının sürekli olarak gerekli kıldığı ek emektir. Söz konusu olan, makinenin yaptığı iş değil, onun üzerinde yapılan iştir; üretimin yürütücüsü olarak yer aldığı iş değil, ham madde olarak yer aldığı iştir. Buradaki emek için harcanan sermaye, ürünün ortaya çıkışını borçlu olduğu gerçek emek sürecine girmemekle birlikte, akışkan sermaye içinde yer alır. Bu emeğin üretimde sürekli olarak harcanması, dolayısıyla değerinin de ürünün değeriyle sürekli olarak yerine koyulması gerekir. Bu emek için harcanan sermaye, akışkan sermayenin, genel olarak üretken olmayan maliyetleri karşılayan ve değer-ürüne yıllık bir ortalama hesabına göre dağıtılan bölümü içinde yer alır. Gerçek sanayide söz konusu temizleme işinin işçiler tarafından bedelsiz olarak dinlenme aralarında yapıldığını ve tam da bu nedenle, çoğu zaman da, kazaların çoğuna kaynaklık edecek şekilde, üretim süreci sırasında yapıldığını daha önce görmüştük.* Bu emek, ürünün fiyatında yer almaz. Ürünün fiyatında yer almadığı kadarıyla da tüketici bunu bedavaya elde eder. Diğer yandan, bu şekilde, makinesinin koruma maliyetleri kapitaliste bedavaya gelir. İşçi bunları kişisel olarak öder ve bu da sermayenin kendi kendisini koruma gizemlerinden birini oluşturur; söz konusu gizemler, aslında, işçinin makineler üzerindeki bir

* MEW, Band 23, s. 449-450, Note 190a ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 407, 199 no'lu dipnot]. –*Almanca ed.*

yasal hakkını oluşturur ve onu, burjuva hukukuna göre bile, makinelerin sahiplerinden biri kılar. Diğer taraftan, makinelerin temizlikleri için üretim sürecinin dışına çekilmelerinin zorunlu olduğu ve temizlik işinin bu yüzden sessiz sedasız yerine getirilemediği çeşitli üretim alanlarında (örneğin lokomotifler için böyledir), bu koruma emeği işletme giderleri arasında ve bu nedenle bir akışkan sermaye ögesi sayılır. Bir lokomotif üst üste en çok üç gün çalıştırıldıktan sonra hangara çekilmek ve orada temizlenmek zorundadır; kazan, ona zarar vermeden yıkanacaksa, önce soğumalıdır. (R. C., Nr. 17 823.)

Gerçek onarımlar ya da düzeltme işleri, başlangıçta öndelenmiş olan sermayenin içinde yer almayan, dolayısıyla sabit sermaye değerinin adım adına yerine koyulması yoluyla yerlerine koyulmaları ve karşılanmaları da en azından her zaman mümkün olmayan sermaye ve emek harcamalarını gerektirir. Örneğin, sabit sermayenin değeri 10 000 sterlin ve toplam ömrü 10 yıl olsa, bu sürenin sonunda tümüyle paraya dönüştürülmüş olarak bu 10 000 sterlin, yalnızca başlangıçta yatırılan sermayenin değerini yerine koyar, ama arada yapılan onarımlarla yeni eklenen sermayeyi ya da emeği yerine koymaz. Yeni eklenen bu sermaye ya da emek, tek seferde değil, gereksinim baş gösterdikçe parça parça öndelenen, öndelenme zamanları ister istemez rastlantısal olan bir ek değer bileşenidir. Her tür sabit sermaye, emek araçlarına ve emek gücüne böyle sonradan, gereksinim ölçüsünde yapılan ek sermaye harcamalarını gerektirir.

Makinelerin vb. tek tek parçalarının maruz kaldıkları hasarlar, konunun doğası gereği rastlantısaldır ve bu yüzden bunların yol açtıkları onarımlar da böyledir. Yine de, az çok belirgin bir karakter sergileyen ve sabit sermaye ömrünün farklı dönemlerinde baş gösteren iki tür onarım işi bunlardan ayrılır: Çocukluk çağı hastalıkları ve çok daha büyük sayılara varan orta yaş sonrası dönem hastalıkları. Örneğin, bir makine, üretim sürecine mükemmel bir yapıda giriyor olabilir; ama gerçekten kullanılmaya başladığında, sonradan harcanacak olan emekle düzeltilmeleri gereken eksiklikler çıkar ortaya. Diğer yandan, makine yarı ömrünü ne kadar geride bıraktıysa, dolayısıyla normal aşınma ve yıpranma ne kadar biriktiyse, onu oluşturan malzeme ne kadar eskidiyse ve yaşlandıysa, tıpkı yaşlı bir adamın erken ölmemek için gençliğin gücüne sahip birine göre daha fazla sağlık harcaması yapması örneğinde olduğu gibi, makineyi ortalama ömrünün sonuna kadar ayakta tutmak için yapılması gereken onarım işlerinin sayısı ve ciddiyeti o kadar artar. Yani, onarım işleri, rastlantısal karakterine karşın, sabit sermaye ömrünün farklı dönemlerine eşitsiz bir şekilde dağılır.

Hem yukarıdakilerden, hem de genel olarak makinelerdeki onarım işlerinin rastlantısal karakterinden şu sonuçlar çıkar:

Bir yandan, onarım işleri sırasında yapılan gerçek emek gücü ve emek aracı harcamaları, bu onarımları gerekli kılan durumların kendileri gibi rastlantısaldır; gerekli onarımların kapsamı, sabit sermaye ömrünün farklı dönemlerine farklı şekillerde dağılır. Diğer yandan, sabit sermayenin ortalama ömrü tahmin edilirken, bu sermayenin, kısmen temizlikle (binaların temiz tutulması dâhil), kısmen de gerektikçe yapılan onarımlarla, sürekli olarak işler durumda tutulduğu varsayılır. Sabit sermayenin aşınması ve yıpranması yoluyla gerçekleşen değer aktarımı, bu sermayenin ortalama ömrü üzerinden hesaplanır; ama bu ortalama ömrün kendisi hesaplanırken, makineyi iyi durumda tutmak için gereken ek sermayenin sürekli olarak öndelendiği varsayılır.

Diğer yandan, bu ek sermaye ve emek harcamasıyla eklenen değerin, metaların fiyatlarına, harcamanın fiilen yapıldığı anda giremeyeceği de açıktır. Örneğin bir iplik yapımcısı, bir çarkı kırıldı ya da bir kayışı koptu diye, bu hafta ipliğini geçen haftaya göre daha pahalıya satamaz. Tek bir fabrikada böyle bir kaza oldu diye, iplik yapımcılığının genel giderleri hiçbir şekilde değişmiş olmaz. Değeri belirleyen, her zaman ve her yerde olduğu gibi, burada da ortalamadır. Belirli bir iş dalına yatırılan sabit sermayenin ortalama ömrü boyunca karşılaşılabilecek olan bu gibi kazaların ve gerekli bakım ve onarım işlerinin ortalama ölçekleri deneyimle öğrenilir. Bu ortalama gider ortalama ömre dağıtılır ve ürünün fiyatına buna karşılık gelen özdeş parçalar hâlinde eklenir ve dolayısıyla ürünün satılmasıyla yerine koyulur.

Bu şekilde yerine koyulan ek sermaye, harcanma biçimi düzensiz olsa da, akışkan sermayenin bir parçasıdır. Makinelerdeki her tür hastalığın hemen iyileştirilmesi çok büyük bir önem taşıdığından, her büyük fabrikada, gerçek fabrika işçilerine ek olarak başka çalışanlar, mühendisler, marangozlar, teknisyenler, çilingirler vb. bulunur. Bunların ücretleri değişir sermayenin bir bölümünü oluşturur ve emeklerinin değeri ürüne dağılır. Öte yandan, üretim araçlarının gerektirdiği harcamalar, fiilen düzensiz aralıklarla öndelenmelerine ve dolayısıyla ürüne ya da sabit sermayeye de düzensiz aralıklarla girmelerine karşın, yukarıda sözü edilmiş olan ortalama hesabına göre belirlenir ve ürünün bir değer parçasını hep bu hesaba göre oluştururlar. Gerçek onarım işleri için harcanan bu sermaye, akışkan sermayeye de sabit sermayeye de sokulamayan, ama birincisinden çok günlük işletme giderleri arasında sayılan, bazı bakımlardan kendine özgü bir sermaye türü oluşturur.

Muhasebe yöntemi, hesapları tutulan şeylerin gerçek bağlantılarını hiçbir şekilde değiştirmez elbette. Ama, onarım giderlerinin şimdi

göstereceğimiz şekilde, sabit sermayedeki fiili aşınma ve yıpranma ile birlikte hesaplanmasının birçok iş dalında alışılmış uygulama olduğunu mutlaka belirtmek gerekir. Öndelenmiş sabit sermaye 10 000 sterlin, bunun ömrü 15 yıl olsun; bu durumda yıllık aşınma ve yıpranma $666\,{}^{2}/_{3}$ sterlindir. Ama aşınma ve yıpranma yalnızca on yıl üzerinden hesaplanır; yani, üretilen metaların fiyatına sabit sermayedeki aşınma ve yıpranma karşılığı olarak yılda $666\,{}^{2}/_{3}$ sterlin yerine 1000 sterlin eklenir; yani, onarım işleri vb. için $333\,{}^{1}/_{3}$ sterlin yedek olarak ayrılır (10 ve 15 sayıları burada sadece örnek olarak alınmıştır). Demek ki, sabit sermayenin 15 yıl dayanması için onarımlara ortalamada bu kadar harcama yapılmıştır. Doğal olarak, böyle bir hesap, sabit sermaye ile onarımlar için harcanan ek sermayenin farklı kategoriler oluşturmalarını engellemez. Bu hesaplama biçimine dayanılarak, örneğin buharlı gemilerde en düşük yıllık koruma ve yerine koyma giderinin % 15 ve buna göre de yeniden üretim süresinin $6\,{}^{2}/_{3}$ yıl olduğu varsayılmıştı. 1860'lı yıllarda İngiliz hükümeti Peninsular and Oriental Co.'ya yıllık %16'lık, dolayısıyla $6\,{}^{1}/_{4}$* yıllık bir yeniden üretim süresine karşılık gelen bir tazminat vermişti. Demiryollarında bir lokomotifin ortalama ömrü 10 yıldır, ama onarımlar hesaba katılarak, aşınma ve yıpranma $\%12\,{}^{1}/_{2}$ alınır ve böylece ömür 8 yıla iner. Yolcu ve yük vagonları için %9'luk bir oran alınır, dolayısıyla $11\,{}^{1}/_{9}$ yıllık bir ömür varsayılır.

Sahipleri için sabit sermaye olan ve sabit sermaye olarak kiralanan konutlar ve başka şeylerle ilgili kira sözleşmeleri söz konusu olduğunda, yasa koyucu, her yerde, zaman geçmesinden, ögelerin etkilerinden ve normal kullanımın kendisinden ileri gelen normal aşınma ve yıpranma ile normal ömrü sırasında konutun iyi durumda tutulması için zaman zaman gerekli hâle gelen rastlantısal onarımlar arasındaki ayrımı gözetmiştir. Genel kural olarak birincilerden mal sahibi, ikincilerden kiracı sorumludur. Ayrıca, onarımlar, sıradan ve köklü onarımlar şeklinde de ayrılır. İkinciler kısmen sabit sermayenin kendi doğal biçiminde yenilenmesidir ve sözleşmede tersi açıkça belirtilmiş olmadıkça, yine mal sahibi tarafından üstlenilir. Örneğin, İngiliz hukukunda böyledir:

> "Sözleşmesi yıllık olarak yenilenen bir kiracı, yalnızca, köklü onarımlara başvurulmadan yapılabildikleri kadarıyla, binaların rüzgâr ve su yalıtımını korumakla ve genel olarak, yalnızca olağan sayılabilecek olan onarımları yaptırmakla yükümlüdür. Bu bağlamda bile, binanın ilgili bölümlerinin kiracı tarafından devralındıkları sıradaki yaşları ve genel durumları göz önünde bulundurulmalıdır, çünkü kiracı, ne eski ve yıpranmış malzemelerin yerlerine yenilerini koymakla ne de zamanın akışı içinde

---

* 1. ve 2. baskılarda: $6\,{}^{1}/_{3}$. *–Almanca ed.*

> ve olağan kullanım sırasında kaçınılmaz olarak ortaya çıkan değersizleşmeyi tazmin etmekle yükümlüdür." (Holdsworth, "Law of Landlord and Tenant", s. 90, 91.)

Olağanüstü doğa olaylarıyla, yangınlarla, su baskınlarıyla vb. ilgili olan *sigorta,* hem aşınma ve yıpranmanın yerine koyulmasından hem de koruma ve onarım işlerinden tümüyle farklıdır. Bunun artık değerle karşılanması gerekir ve artık değerden bir kesinti oluşturur. Ya da, tüm toplum açısından bakıldığında, kazaların ve doğa güçlerinin neden olduğu olağanüstü hasarları karşılamak için gereken üretim araçlarının el altında bulunması için, sürekli bir aşırı üretimin, yani, eldeki zenginliği basitçe yerine koymak ve yeniden üretmek için gerekenden daha büyük ölçekte bir üretimin gerçekleşmesi zorunludur – nüfus artışını hiç hesaba katmıyoruz.

Gerçekte, yerine koyma işi için gereken sermayenin yalnızca çok küçük bir bölümü nakit rezerv fonundan oluşur. En önemli bölüm, üretim ölçeğinin kendisinin genişlemesinde yatar; bu genişleme kısmen gerçek bir büyümedir, kısmen sabit sermayeyi üreten üretim dallarının olağan ölçeğinin bir parçasıdır. Böylece, örneğin bir makine fabrikası, hem müşterilerinin fabrikalarının her yıl genişletilmesine, hem de sürekli olarak bunların bir parçasının tümüyle ya da kısmen yeniden üretime gereksinim duymasına hazırlıklı olur. .

Onarım giderlerinin toplumsal ortalamaya göre belirlenmesinde olduğu gibi, aşınma ve yıpranmanın toplumsal ortalamaya göre belirlenmesinde de, aynı üretim dalında bulunan, başka her bakımdan aynı koşullar altında iş gören ve aynı büyüklükte olan sermaye yatırımları için bile, kaçınılmaz olarak büyük eşitsizlikler baş gösterir. Uygulamada, makine vb., bir kapitalistin elinde ortalama süreden daha uzun bir süre boyunca dayanır, bir başkasında daha kısa bir süre boyunca. Birinin onarım maliyetleri ortalamanın üzerinde, ötekininki altında olur vb. Ama meta fiyatındaki aşınma ve yıpranmayla belirlenen artış ile onarım maliyetleriyle belirlenen artış aynıdır ve ortalamayla belirlenir. Bu nedenle de, biri bu fiyat artışıyla gerçekte kattığından daha fazlasını, bir başkası daha azını alır. Aynı iş dalında iş görmekte olan çeşitli kapitalistlere, emek gücünün sömürü derecesi hepsi için aynı iken, farklı kazançlar elde ettiren bütün öteki durumlar gibi, bu durum da artık değerin gerçek doğasının anlaşılmasındaki güçlükleri artırır.

Gerçek onarım ile yerine koyma arasındaki, koruma maliyetleri ile yenileme maliyetleri arasındaki sınır, az çok esnek bir sınırdır. Örneğin demiryollarındaki belirli harcamaların onarım mı yoksa yerine koyma mı oldukları, bunların günlük işletme giderleri arasında mı sayılacağı yoksa ana sermaye ile mi karşılanacağı konulu bitip tükenmeyen tartış-

malarıın nedeni budur. Onarım giderlerinin gelir hesabı yerine sermaye hesabına aktarılması, demiryolu yönetimlerinin kendi kâr paylarını yapay olarak şişirmek için başvurdukları, bilinen bir yöntemdir. Bununla birlikte, deneyimler burada da temel tutamak noktalarını önceden sağlamış bulunuyor. Örneğin, bir demiryolunun ömrünün ilk dönemi sırasında sonradan yapılan işler,

> "onarımlar olarak değil, demiryolu yapımının bir temel bileşeni olarak görülmeli, ve aşınma ve yıpranmadan ya da trafiğin normal etkisinden ileri gelmedikleri, demiryolu hattının başlangıçtaki ve kaçınılmaz olan eksikliliği yüzünden doğdukları için, sermaye hesabında borç olarak gösterilmelidir." (Lardner, l.c. s. 40.)

> "Buna karşılık, her bir yılın gelirinden, bu geliri elde etmek için zorunlu olarak maruz kalınan değer kaybını (söz konusu miktar gerçekten harcanmış olsa da olmasa da) düşmek biricik doğru yöntemdir." (Captain Fitzmaurice, "Committee of Inquiry on Caledonian Railway", yayınlandığı yer: "Money Market Review", 1868.)

Sabit sermayenin yerine koyulması ile korunması arasında ayrım yapılması, en azından henüz buhar gücüyle çalışmadığı kadarıyla tarımda, pratik açıdan olnaksızlaşır ve anlamsızlaşır.

> "Araç stokunun" (tarım araçları ile diğer emek araçları ve her türden çiftçilik araçları stoku) "aşırı olmamakla birlikte tam olduğu yerlerde, araç stokunun yıllık eskime *ve* bakımının genel ortalamasına, eldeki koşulların farklılığına göre, başlangıç sermayesinin %15-25'i kadar değer biçmeye dikkat edilir." (Kirchhof, "Handbuch der Landwirtschaftlichen Betriebslehre", Dessau 1852, s. 137.)

Bir demiryolunun işletme malzemeleri söz konusu olduğunda, onarım ve yerine koyma hiç ayrılamaz.

> "İşletme malzemelerimizi sayılarına göre koruyoruz. Elimizde hangi sayıda lokomotif varsa o sayıda lokomotifi koruyoruz. Birisi yaşlanıp ıskartaya çıktığında ve bir yenisini yapmak daha hesaplı göründüğünde, bu yeni yaptığımızın giderini gelirden karşılıyoruz; eskisinden kalan işe yarar ne malzeme varsa, yararlanarak tabii... Her zaman epeyce çok şey kalır... Tekerlekler, dingiller, kazan vb., kısacası eski lokomotifin önemlice bir bölümü geriye kalır." (T. Gooch, Chairman of Great Western Railway Co.,* R. C. Nr. 17 327, 17 329.) – "Onarım yenileme demektir; benim sözlüğümde 'yerine koyma' diye bir şey yok; ... bir demiryolu şirketi bir vagon ya da lokomotifi bir kez aldıysa, onu sonsuza dek iş görebileceği şekilde onarmalıdır." (17 784.) "Lokomotif giderlerini bir İngiliz tren mili başına 8½ peni olarak hesaplıyoruz. Lokomotifleri bu 8½ peni ile sonsuza dek koruyoruz. Makinelerimizi yeniliyoruz. Yeni bir makine satın almak isterseniz, gerektiğinden daha fazla para harcarsınız... Eski makinede her zaman

---

* Büyük Batı Demiryolu Şirketi Başkanı. –*Almanca ed.*

> kullanılabilir durumdaki bir çift tekerlek, bir dingil ya da başka bir parça bulunur ve bu da, tümüyle yeni olan bir makine kadar iyi bir makineyi daha ucuza üretmeye yardımcı olur." (Nr. 17 790.) "Şu anda her hafta yeni bir makine, yani yenisi kadar iyi bir makine üretiyorum, çünkü kazanı, silindiri ve şasisi yeni oluyor." (Nr. 17 823. Archibald Sturrock, Locomotive Superintendent of Great Northern Railway,* R.C., 1867 içinde.)

Vagonlarda da aynısı geçerlidir:

> "Zaman içinde lokomotif ve vagon stoku sürekli olarak yenilenir; bir seferinde yeni tekerlekler takılır, bir başka seferde yeni bir şasi yapılır. Aşınma ve yıpranmadan en çok etkilenen hareket sağlayıcı parçalar adım adım yenilenir; makineler ve vagonlar öyle bir dizi onarımdan geçebilir ki, bazılarında eski malzemelerin izi bile kalmaz... Onarımları tümüyle olanaksız hâle geldiğinde bile, eski vagonların ya da lokomotiflerin parçaları yenilerinde kullanılacak şekilde elden geçirilir ve böylece hiçbir zaman demiryolundan tümüyle uzaklaşmazlar. Bu yüzden, hareketli sermaye sürekli bir yeniden üretilme durumundadır; tüm demiryolu yeniden yerleştirildiğinde demiryolu hattı için belirli bir zamanda tek seferde gerçekleşmesi gerekenler, işletme malzemeleri söz konusu olduğunda adım adım ve yıldan yıla gerçekleşir. Bunların varlığı uzun ömürlüdür ve sürekli bir gençleşme süreci içindedir." (Lardner, s. 115, 116.)

Lardner'ın burada demiryolları için sunduğu süreç, tek başına ele alınan bir fabrikaya uymasa bile, sabit sermayenin, bir bütün olarak bir sanayi dalının ya da toplumsal ölçekte bakıldığında genel olarak toplam üretimin içinde gerçekleşen, sürekli, kısmi, onarımla iç içe yürüyen yeniden üretiminin resmini çizer.

Becerikli yönetimlerin, kâr payı elde etmek için, onarım ve yerine koyma kavramlarıyla hangi noktalara kadar oynayabileceklerinin bir kanıtını sunalım. R. P. Williams'ın yukarıda alıntı yaptığımız bildirisine göre, çeşitli İngiliz demiryolu şirketleri, demiryolu hatları ile binaların onarım ve koruma maliyetleri için bir dizi yılın ortalamasına göre aşağıdaki tutarları gelir hesabından düşmüştü (yılda bir İngiliz mili uzunluğunda demiryolu başına):

London & North Western.....	370 sterlin
Midland	225 sterlin
London & South Western.....	257 sterlin
Great Nothern	360 sterlin
Lancashire & Yorkshire	377 sterlin
South Eastern	263 sterlin
Brighton	266 sterlin
Manchester & Sheffield	200 sterlin

* Büyük Kuzey Demiryolu Lokomotif Denetçisi. –*Almanca ed.*

Bu farklılıkların pek azı, gerçek harcamalardaki farklılıklardan doğar; bunlar, neredeyse tümüyle, farklı hesaplama yöntemlerinden, harcama kalemlerinin sermaye hesabına ya da gelir hesabına borç olarak kaydedilmesinden kaynaklanır. Williams açıkça şunu söylüyor:

> "İyi bir kâr payı için gerekli olduğundan, daha düşük olan masraf kaydedilir ve onu taşıyabilecek olan daha büyük bir gelir elde bulunduğundan, en büyük masraf yapılır."*

Belirli durumlarda, aşınma ve yıpranma, dolayısıyla da aynı zamanda bunun yerine koyulması, hesabı tutulmaya değmeyecek kadar küçük olur; bu gibi durumlarda yalnızca onarım giderleri hesaplara dâhil edilir. Lardner'ın demiryollarındaki *works of art* [sanat eserleri] üzerine aşağıda söyledikleri, genel olarak bunlar gibi bütün dayanıklı yapılar, kanallar, doklar, demir ve taş köprüler vb. için de geçerlidir.-

> "Zamanın daha sağlam yapılar üzerinde yavaş işleyen etkisiyle meydana gelen aşınma ve yıpranma, kısa dönemlerde neredeyse hiç hissedilmez, ama uzun bir zaman, örneğin yüzyıllar geçince, en sağlam yapıların kimilerinin ya da hatta hepsinin yeni baştan inşasını zorunlu kılar. Demiryolunun başka kısımlarındaki hissedilebilir aşınma ve yıpranmayla karşılaştırıldığında hissedilemez olan bu aşınma ve yıpranma, evrendeki büyük cisimlerin hareketlerindeki yüz yıllık ve dönemsel eşitsizliklere benzetilebilir. Zamanın demiryollarındaki köprüler, tüneller, viyadükler vb. gibi daha büyük yapılar üzerindeki etkisi, çok uzun dönem aşınma ve yıpranması denebilecek olan şeyin örneklerini sunar. Daha kısa sürelerde gerçekleştirilen onarımlar ya da yerine koymalarla giderilen daha hızlı ve gözle görülebilen bozulmalar dönemsel eşitsizlikleri andırır. Daha sağlam ve dayanıklı yapıların dış yüzlerinde zaman zaman rastlantısal olarak görülebilecek olan bir hasarın giderilmesi de yıllık onarımlar içinde yer alır; ne var ki, zaman, bu gibi onarımlardan bağımsız olarak, bu gibi yapılar üzerinde bile yapacağını yapar, ve bunların yeni baştan yapılmalarını zorunlu kılacak bir duruma düşmüş olacakları gün, ne denli uzak olursa olsun, sonunda ister istemez gelip çatacaktır. Ne var ki, bu zaman, mali ve ekonomik açıdan bakıldığında, pratik hesaplara dâhil edilemeyecek kadar uzakta olabilir." (Lardner, l.c. s. 38, 39.)

Yukarıda söylenenler, dayanma süreleri yüzyılları bulan böyle yapıların hepsi için geçerlidir; bunlar için öndelenen sermayeyi, aşınma ve yıpranmalarına uygun olarak yavaş yavaş yerine koyma yoluna gidilmez; yalnızca, yıllık ortalama koruma ve onarım maliyetleri ürün fiyatına aktarılır.

---

* Marx burada Williams'ın 2 Aralık 1867 tarihli "Money Market Review"da çıkan "On the maintenance and renewal of permanent way..." başlıklı bildirisinden alıntı yapıyor. –*Almanca ed.*

Sabit sermayedeki aşınma ve yıpranmayı yerine koymak için geriye dönen paranın oldukça büyük bir bölümünün, görmüş olduğumuz gibi, bir yıl içinde ya da hatta daha kısa sürelerde yeniden bu sermayenin doğal biçimine dönüştürülmesine karşın, tek tek her bir kapitalist için, sabit sermayesinin, yeniden üretilme günü yıllar geçtikten sonra birdenbire gelen ve o zaman bir bütün olarak yerine koyulması gereken bölümü için, bir amortisman fonu gereklidir. Sabit sermayenin bileşenlerinin önemli bir bölümü, özel nitelikleri yüzünden, parça parça yeniden üretilmeye elverişli olmaz. Ayrıca, yeniden üretimin, değersizleşmiş varlıklara kısa aralıklarla yenilerinin eklenmesi biçiminde, parça parça yapıldığı durumlarda, bu yerine koymanın gerçekleşebilmesi için, üretim dalının özgül karakterine göre, elde daha büyük ya da daha küçük miktarda, önceden oluşturulmuş bir nakit birikiminin bulunması gerekir. Şu ya da bu tutardaki herhangi bir para yetmez; bunun için belirli bir miktardaki bir para tutarına gereksinim duyulur.

Bu konuyu, ileride ele alacağımız kredi sistemini hiç dikkate almadan, salt basit para dolaşımı varsayımı altında incelersek, hareketin mekanizması şöyledir: Birinci Kitapta gösterildiği gibi (Bölüm 3, 3a), bir toplumda elde bulunan paranın bir bölümü dolaşım aracı olarak ya da doğrudan doğruya dolaşımda bulunan paranın dolaysız rezerv fonu olarak işlev görürken, bir başka bölümü hep gömü olarak hareketsiz tutuluyorsa, toplam para kütlesinin gömüye ve dolaşım araçlarına bölünme oranı durmadan değişir. Bizim incelemekte olduğumuz durumda, büyükçe bir kapitalistin elinde gömü olarak büyükçe bir miktarda birikmiş olması gereken para, sabit sermayenin satın alınmasıyla, tek seferde dolaşıma sürülür. Bu para da toplumda yeniden dolaşım aracı ve gömü olarak bölünür. Dolaşımdaki paranın bir bölümü, sabit sermayedeki aşınma ve yıpranma oranında sabit sermaye değerinin kendi başlangıç noktasına geri akmasını sağlayan amortisman fonu aracılığıyla, kendi gömüsü sabit sermayenin satın alınmasıyla dolaşım aracına dönüşmüş ve ondan uzaklaşmış olan aynı kapitalistin elinde –daha uzun ya da daha kısa bir süreliğine– yeniden gömü oluşturur. Toplumda var olan gömünün, bir süre dolaşım aracı olarak işlev görerek, sonra dolaşmakta olan para kütlesinden yeniden gömü olan ayrılarak, durmadan değişen bir dağılım gösterdiği görülür. Kredi sisteminin, büyük sanayideki ve kapitalist üretimdeki gelişmeyle zorunlu olarak paralel giden gelişmesiyle, bu para, gömü olarak değil, sermaye olarak, ama kendi sahibinin elindeki değil, hizmetlerine sunulduğu başka kapitalistlerin elindeki sermaye olarak işlev görür.

Bölüm

9

Öndelenen Sermayenin Toplam Devri. Devir Çevrimleri

★ ★ ★

Üretken sermayenin sabit ve akışkan bileşenlerinin devirlerinin farklı biçimlerde ve farklı sürelerde gerçekleştiğini, aynı şekilde, aynı işteki sabit sermayenin değişik bileşenlerinin devirlerinin de, ömürlerindeki ve bu yüzden yeniden üretilme zamanlarındaki farklılığa göre, farklı sürelerde gerçekleştiğini görmüş bulunuyoruz. (Aynı işteki farklı akışkan sermaye bileşenlerinin devirlerindeki gerçek ya da görünürdeki farklılıklar için bu bölümün sonundaki 6. alt bölüme bakınız.)

1. Öndelenen sermayenin toplam devri, farklı bileşenlerinin devirlerinin ortalamasıdır; bunun nasıl hesaplandığı aşağıda görülecektir. Tek sorunun zaman aralıklarının farklılığı olması ölçüsünde, bunların ortalamasını almaktan daha kolay bir şey olamaz elbette; ama:

2. Burada yalnızca nicel ayrımlar değil, nitel ayrımlar da vardır.

Üretim sürecine giren akışkan sermaye, değerinin tümünü ürüne aktarır ve bu yüzden, üretim sürecinin kesintiye uğraması istenmiyorsa, sürekli olarak, ürünün satışıyla ayni olarak yerine koyulması gerekir. Üretim sürecine giren sabit sermaye, ürüne değerinin yalnızca bir bölümünü (aşınma ve yıpranmayı) aktarır ve bu aşınma ve yıpranmaya karşın üretim sürecindeki işlevini sürdürür; bunun için de yalnızca, daha kısa ya da daha uzun zaman aralıklarıyla, ama kuşkusuz akışkan

sermayede olduğu kadar sık olmamak üzere, ayni olarak yerine koyulmayı gerektirir. Bu yerine koyulma zorunluluğu, yeniden üretim vadesi, sabit sermayenin farklı bileşenleri için nicel açıdan farklı olmakla kalmaz; daha önce görmüş olduğumuz gibi, daha uzun süre dayanan, daha uzun ömürlü olan sabit sermayenin bir bölümü, yıllık olarak ya da daha kısa aralıklarla yerine koyulabilir ve eski sabit sermayeye ayni olarak eklenebilir; başka özelliklere sahip bir sabit sermayede ise yerine koyma yalnızca bunun ömrünün sonunda ve tek seferde gerçekleşebilir.

Bu nedenle, sabit sermayenin farklı bölümlerinin özel devirlerini, bunların yalnızca nicel açıdan, yani devir sürelerine göre farklı olmalarını sağlayacak şekilde, devrin türdeş biçimine indirgemek gerekir.

Ü ... Ü'yü, sürekli üretim süreci biçimini başlangıç noktası alırsak, bu nitel özdeşlik gerçekleşmez. Çünkü Ü'nün belirli ögeleri hep ayni olarak yerine koyulmayı gerektirirken, diğerleri gerektirmez. Ama P ... P' biçimi devrin bu özdeşliğini kuşkusuz sağlar. Örneğin 10 000 sterlin değerinde, 10 yıl dayanan, dolayısıyla her yıl $^{1}/_{10}$ = 1000 sterlinlik bölümü yeniden para-sermayeye dönüşen bir makineyi alalım. Bu 1000 sterlin bir yıl içinde para-sermayeden üretken sermayeye ve metasermayeye ve meta-sermayeden yeniden para-sermayeye dönüştürülmüştür. Bu biçim altında değerlendirdiğimizde, söz konusu 1000 sterlin, akışkan sermaye gibi, başlangıçtaki para biçimine geri dönmüştür ve bu 1000 sterlinlik para-sermayenin yıl sonunda yeniden bir makinenin doğal biçimine dönüştürülüp dönüştürülmemesi burada hiçbir şeyi değiştirmez. Bu nedenle, öndelenen üretken sermayenin toplam devrini hesaplarken, onun tüm ögelerini para biçiminde sabitleriz; böylece, devir, para biçimine geri dönüşle son bulmuş olur. Değeri her zaman, değerin para biçiminin yalnızca hesap parası biçimi olduğu sürekli üretim sürecinde bile, para olarak öndelenmiş sayıyoruz. Bu sayede ortalamayı alabiliyoruz.

3. Bunlardan şu sonuç çıkar: Öndelenen üretken sermayenin çok daha büyük bir bölümü, yeniden üretim ve dolayısıyla devir zamanı uzun yıllar alan bir çevrimi kapsayan sabit sermayeden oluşsa bile, yıl boyunca döndürülen sermaye değeri, akışkan sermayenin o yıl içindeki yinelenen devirlerinin sonucu olarak, öndelenen sermayenin toplam değerinden daha büyük olabilir.

Sabit sermaye = 80 000 sterlin, yeniden üretim zamanı = 10 yıl olsun ve böylece her yıl sabit sermayenin 8000 sterlini kendi para biçimine geri dönsün ya da o devrinin $^{1}/_{10}$'unu tamamlasın. Akışkan sermaye = 20 000 sterlin olsun ve yılda beş devir yapıyor olsun. Bu durumda toplam

sermaye = 100 000 sterlin olur. Devir yapan sabit sermaye = 8000 sterlin, devir yapan dolaşır sermaye 5 × 20 000 = 100 000 sterlindir. Yani, yıl boyunca devir yapan sermaye = 108 000 sterlin, öndelenen sermayeden 8000 sterlin fazladır. Sermayenin 1 + $^{2}/_{25}$'si devir yapmıştır.

4. Demek ki, öndelenen sermayenin *değer devri*, kendi gerçek yeniden üretim zamanından ya da bileşenlerinin gerçek devir zamanlarından ayrılmaktadır. 4000 sterlinlik bir sermaye, yılda diyelim beş devir yapıyor olsun. Bu durumda devir yapan sermaye 5 × 4000 = 20 000 sterlindir. Ama, her devrin sonunda, yeniden öndelenmek için geri dönen, başlangıçta öndelenmiş olan 4000 sterlinlik sermayedir. Yeniden sermaye olarak işlev gördüğü devir dönemlerinin sayısı, bunun büyüklüğünü değiştirmez. (Artık değer yok sayılıyor.)

Yani, 3'teki örnekte, varsayım uyarınca yıl sonunda kapitalistin eline a) onun yeniden sermayenin akışkan bileşenlerine yatırdığı 20 000 sterlinlik bir değer toplamı, ve b) öndelenen sabit sermayenin değerinden aşınma ve yıpranma yoluyla ayrılmış bulunan 8000 sterlinlik bir tutar geri döner; bunun yanı sıra aynı sabit sermaye üretim sürecindeki varlığını eskisi gibi, ama 80 000 sterlinden 72 000 sterline düşmüş bir değerle sürdürür. Demek ki, öndelenen sabit sermayenin ömrünü doldurmasına ve gerek ürün gerekse değer yaratıcısı olarak işlevini tamamlayıp yerine koyulması gereken günün gelmesine dek, üretim sürecinin, daha bir dokuz yıl sürüp gitmesi gerekecekti. Yani, öndelenen sermaye değeri, bir devirler çevrimi, elimizdeki örnekte birer yıllık on devirden oluşan bir çevrim çizmek durumundadır; ve bu çevrim, kullanılan sabit sermayenin ömrüyle, dolayısıyla onun yeniden üretim ya da devir zamanıyla belirlenir.

Dolayısıyla, kapitalist üretim tarzının gelişimiyle birlikte kullanılan sanayi sermayesinin değer büyüklüğü ve ömrü ne kadar artarsa, sanayinin ve her özel yatırım alanındaki sanayi sermayesinin ömrü de o kadar uzar ve diyelim ortalama on yıllık bir süreyi bulur. Bu ömür bir yandan sabit sermayenin gelişimiyle uzatılıyorsa, diğer yandan da, üretim araçlarındaki, kapitalist üretim tarzının gelişimiyle durmadan güç kazanan sürekli köklü değişiklikler tarafından kısaltılır. Kapitalist üretim tarzındaki gelişmeyle birlikte üretim araçları da değişikliğe uğrar ve bu yüzden fiziksel olarak tükenmelerinden çok önce, manevi aşınma ve yıpranma sonucu sürekli olarak yerlerine başkalarının koyulması bir zorunluluk olur. Bugün, büyük sanayinin en belirleyici dallarında bu yaşam çevriminin ortalamada on yıllık olduğu varsayılabilir. Ama burada kesin sayıyla ilgilenmiyoruz. Şu kadarı açık: Sermayenin sabit bileşeniyle bağlı

tutulduğu, bir dizi yılı kapsayan birbirleriyle bağlantılı devirler çevrimi, iş dünyasının, birbirlerini izleyen depresyon, orta derecede canlılık, çöküş, bunalım dönemlerinden geçtiği dönemsel bunalımlar için maddi bir temel oluşturur. Gerçi, sermaye yatırılan dönemler çok farklıdır ve çakışmaktan uzaktır. Ama bunalım her zaman büyük yeni yatırımların başlangıç noktasını oluşturur. Dolayısıyla, toplumun bütünü ele alındığında, bir sonraki devir çevrimi için yeni bir maddi temel de az çok atılmış olur.[22[a]]

5. Devrin hesaplanma yöntemi üzerine bırakalım Amerikalı bir iktisatçı konuşsun:

> "Kimi iş dallarında öndelenmiş olan tüm sermaye bir yıl içinde pek çok kez döndürülür ya da dolaştırılır. Öteki kimi iş dallarında bir bölüm sermaye bir yıl içinde birden fazla, bir başka bölüm birden az devir yapar. Bir kapitalistin kâr hesabını dayandırması gereken süre, tüm sermayesinin elinden çıkıp yeniden eline dönmesine dek ya da bir devir yapması için geçen ortalama süredir. Belli bir işe girişen birinin, sermayesinin yarısını on yılda ancak bir devir yapan binalara ve makinelere; dörtte birini iki yılda bir devir yapan aletlere vb.; son dörtte birini yılda iki devir yapan ücretlere ve ham maddelere yatırdığını kabul edelim. Tüm sermayesi 50 000 dolar olsun. Bu durumda yıllık harcamaları şöyle olacaktır:

$\frac{50\,000}{2}$	= 10 yılda	25 000 dolar	= 1 yılda	2500 dolar
$\frac{50\,000}{4}$	= 2 "	12 500 "	= 1 "	6250 dolar
$\frac{50\,000}{4}$	= ½ "	12 500 "	= 1 "	25 000 dolar
	1 yılda		=	33 750 dolar

> Demek ki, toplam sermayesinin bir devir yapması için geçen ortalama süre 16 aydır...* Başka bir örnek alalım: 50 000 dolarlık toplam sermayenin dörtte biri on yılda bir, ikinci dörtte biri yılda bir, arta kalan yarısı yılda iki kez dolaşıyor olsun. O zaman yıllık harcamalar şöyle olur:

22[a] "Kentsel üretim, günlerden oluşan bir çevrime, buna karşılık kırsal üretim, yılları kapsayan bir çevrime bağlıdır." (Adam H. Müller, "Die Elemente der Staatskunst", Berlin 1809, III., s. 178.) Romantiklerin safça sanayi ve tarım algılayışıdır bu.

* Marx, kendi elyazmasında, sermayenin devir süresi için bu tür bir hesaplama biçiminin yanlış olduğunu gösteriyor. Alıntıda bir devir için verilmiş olan ortalama süre (16 ay), 50 000 dolarlık toplam sermayenin %7½'lik kârı dikkate alınarak hesaplanmıştır. Kâr hesaba katılmadığında bu sermayenin devir süresi 18 ayı bulur. –*Almanca ed.*

$$\frac{12\,500}{10} = 1250 \text{ dolar}$$

12 500 = 12 500 "

25 000 × 2 = 50 000 "

1 yılda devir yapan = 63 750 dolar"

(Scrope, "Pol. Econ.", edit. Alonzo Potter, New York 1841, s. 142, 143.)*

6. Sermayenin farklı bölümlerinin devirlerindeki gerçek ve görünüşteki farklılıklar. – Aynı Scrope aynı yerde şunları söylüyor [s. 141]**:

> "Bir sanayici, çiftçi ya da tüccarın işçi ücretlerini ödemek için harcadığı sermaye, bu ödemeleri haftada bir yapıyorsa, satışlarından ya da ödenen faturalarından gelen haftalık gelirle belki haftada bir kez döndürüldüğü için, en hızlı dolaşan sermayedir. Onun ham maddelere ve bitmiş ürün stoklarına yatırdığı sermaye, birincilerin satın alınması ile ikincilerin satılması arasında geçen zamana bağlı olarak, ister yılda iki isterse dört devir yapsın, daha az hızlı dolaşır (burada alım ve satımların kredi koşullarının aynı oldukları varsayılıyor). Aletlere ve makinelere bağlanmış sermayesi, ortalama olarak, belki beş ya da on yılda bir kez devir yaptığı, yani tümüyle tüketilip yenilendiği için, daha da yavaş dolaşır (bazı aletler tek bir dizi işlemde kullanılıp ıskartaya çıkıyor olsa bile). Fabrikalar, mağaza, depolar ve ambarlar gibi binalara, yollara, sulama tesislerine vb. yatırılan sermaye hemen hemen hiç dolaşmıyormuş gibi görünür. Oysa gerçekte, bu tesisler de, üretime katkıda bulundukları sırada, tıpkı daha önce anılmış olanlar gibi kullanılıp tüketilir ve üreticinin faaliyetlerini sürdürebilmesi için yeniden üretilmek zorundadırlar. Tek fark, bunların diğerlerine göre daha yavaş tüketilmesi ve yeniden üretilmesidir... Bunlara yatırılan sermaye belki 20 ya da 50 yılda bir devir yapar."

Burada Scrope, ödeme vadeleri ve kredi koşulları yüzünden bireysel kapitalist için akışkan sermayenin belirli parçalarının akışında meydana gelen farklılıkları, sermayenin doğasından ileri gelen devirlerle karıştırıyor. Ücretlerin haftadan haftaya, satışlar ya da faturalar için yapılan ödemelerle gelen haftalık gelirle ödenmek zorunda olduğunu söylüyor. Burada birinci olarak şunun belirtilmesi gerekir: Ödeme süresinin uzunluğuna, yani işçinin kapitaliste ister istemez kredi vermek durumunda kaldığı sürenin uzunluğuna, başka bir deyişle ücretin haftada, ayda, üç ayda, altı ayda vb. bir ödenmesine göre, ücretin kendisiyle ilgili olarak kimi farklılıklar ortaya çıkar. Daha önce açıklanmış olan yasa burada

---

* Burada Potter'ın "Political economy: its objects, uses, and principles" adlı eserinden (New York 1841) alıntı yapılıyor. Sunuş yazısından anlaşılacağı gibi, kitabın büyük bir bölümü, temelde, Scrope'un 1833'te İngiltere'de yayınlanan "The Principles of Political Economy" adlı eserinin ilk on bölümünün tıpkı basımıdır. Potter burada bazı değişiklikler yapmıştır. *–Almanca ed.*

** Almanca baskı editörünün eklediği parantez.

da geçerlidir: "Gerekli ödeme aracı (dolayısıyla tek seferde öndelenecek olan para-sermaye) miktarı, ödeme dönemlerinin uzunluklarıyla doğru* orantılıdır." (I. Kitap, Bölüm 3, 3, b, s. 124.)**

İkincisi: Haftalık ürüne, yalnızca üretimi sırasında bir haftalık emekle eklenen yeni değerin tamamı değil, aynı zamanda haftalık ürün tarafından tüketilmiş olan ham ve yardımcı maddelerin değeri de girer. Onun barındırdığı değer, ürünle birlikte dolaşır. O, bu ürünün satılmasıyla para biçimini alır ve yeniden aynı üretim ögelerine çevrilmesi gerekir. Bu söylenen, ham ve yardımcı maddeler kadar emek gücü için de geçerlidir. Ne var ki, daha önce görülmüş olduğu gibi (Bölüm 6, II., I.), üretimin sürekliliği, hem farklı iş dalları için, hem de aynı iş dalında akışkan sermayenin bu ögesinin farklı bileşenleri için, örneğin kömür ve pamuk için farklı olan bir üretim araçları stokunun elde bulunmasını gerektirir. Dolayısıyla, bu maddelerin durmadan ayni olarak yerlerine koyulmaları gerekse bile, sürekli olarak yenilerinin satın alınması gerekmez. Satın alımların hangi sıklıkta yenileneceği, eldeki stokun büyüklüğüne, onun tükenmesine dek geçen zamana bağlıdır. Emek gücü söz konusu olduğunda, bu tür bir stok oluşturulmaz. Sermayenin emeğe yatırılan parçasının yeniden paraya dönüşümü, yardımcı ve ham maddelere yatırılan parçasının yeniden paraya dönüşümü ile el ele gider. Ne var ki, paranın bir yanda yeniden emek gücüne, öte yanda yeniden ham maddeye dönüşümü, bu iki bileşenin özel satın alınma ve ödenme süreleri nedeniyle birbirinden ayrı ilerler; biri elde üretim amacıyla stokta tutmak için daha uzun vadelerle, öteki, yani emek gücü, daha kısa, örneğin haftalık vadelerle satın alınır. Öte yandan, kapitalist, üretim stokunun yanında, bir de bitmiş metalar stoku tutmak zorundadır. Satış güçlükleri vb. bir yana, örneğin, sipariş üzerine belirli bir meta kütlesinin üretilmesi gerekir. Siparişin son bölümü üretilirken, o sırada bitmiş bulunan metalar, sipariş eksiksiz olarak karşılanabilir olana kadar depoda bekler. Akışkan sermayenin tek tek ögeleri, üretim sürecinin geçici bir aşamasında başka ögelere göre daha uzun bir süre boyunca kalmak zorunda olduğunda (kerestenin kurumaya bırakılması için vb.), akışkan sermayenin devrinde başka farklılıklar ortaya çıkar.

Scrope'un burada atıfta bulunduğu kredi sistemi, ticaret sermayesi gibi, tek tek kapitalistler için devri değişikliğe uğratır. Toplumsal ölçekte ise, devri, yalnızca üretimi değil, aynı zamanda tüketimi hızlandırdığı ölçüde değiştirir.

---

* 1. ve 2. baskılarda: "ters". *-Almanca ed.*

** MEW, Band 23, s. 156 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 143-144]. *-Almanca ed.*

Bölüm

10

Sabit ve Dolaşır Sermaye Teorileri. Fizyokratlar ve Adam Smith

★ ★ ★

Sabit ve dolaşır sermaye ayrımı, Quesnay'de *avances primitives* [başlangıç öndelikleri] ve *avances annuelles* [yıllık öndelikler] olarak görünür. Quesnay, bu ayrımı doğru bir şekilde, üretken sermayenin içindeki, dolaysız üretim sürecine dâhil olmuş sermayenin içindeki bir ayrım olarak ortaya koyar. Onun gerçekten üretken saydığı biricik sermaye, tarımda kullanılan sermaye, yani çiftçinin sermayesi olduğundan, bu ayrımlar da yalnızca çiftçinin sermayesi için ortaya çıkar. Sermayenin bir bölümünün yıllık devir süresi ile öteki bölümünün bir yılı aşan (on yıllık) devir süresi de buradan çıkar. Gelişimin seyri içinde, fizyokratların bu ayrımları diğer sermaye türlerine, genel olarak sanayi sermayesine uyguladıkları da olur. Bir yıllık ve çok yıllık öndelikler arasındaki ayrım toplum açısından öylesine önem taşır ki, A. Smith'ten sonra bile birçok iktisatçı bu tanıma geri dönmektedir.

Bu iki öndelik türü arasındaki ayrım, ancak öndelenen para üretken sermaye ögelerine dönüştürüldüğü zaman ortaya çıkar. Sadece ve sadece üretken sermaye içindeki bir ayrımdır bu. Bu nedenle, parayı, başlangıç öndelikleri ya da yıllık öndelikler arasında saymak Quesnay'nin aklına gelmez. Üretim öndelikleri olarak, yani üretken sermaye olarak, bunların ikisi de hem paranın, hem de piyasada bulunan metaların

karşısında yer alır. Dahası, bu iki üretken sermaye ögesi arasındaki ayrım, Quesnay'de, doğru olarak, bunların bitmiş ürünün değerine farklı biçimlerde girmelerine, dolayısıyla değerlerinin ürün değeriyle farklı biçimlerde dolaştırılmasına ve birinin değeri her yıl tümüyle, ötekininki ise daha uzun dönemlerde parça parça yerine koyulduğu için, farklı biçimlerde yerlerine koyulmalarına ya da yeniden üretilmelerine indirgenir.[23]

A. Smith'le gelen biricik ilerleme, kategorilerin genelleştirilmesi olmuştur. Onun elinde bu ayrım, bir özel sermaye biçimine, çiftçi sermayesine değil, her üretken sermayenin tüm biçimlerine uygulanır. Bu nedenle, yıllık ve daha çok yıllık devirler arasında tarım göz önünde tutularak yapılan ayrımın yerini değişik devir sürelerine göre yapılan genel ayrımın alacağı, böylece, dolaşır sermayenin devir süreleri ne olursa olsun, ister bir yıl ister bir yıldan uzun ya da kısa olsun, sabit sermayenin bir devrinin dolaşır sermayenin bir devrinden her zaman daha fazlasını kapsayacağı kendiliğinden ortaya çıkar. Böylece, Smith'te *avances annuelles* [yıllık öndelikler] dolaşır sermayeye, *avances primitives* [başlangıç öndelikleri] sabit sermayeye dönüşür. Ama Smith'in sağladığı ilerleme, kategorilerin bu genelleştirilmesi ile sınırlı kalır. Onun açıklaması Quesnay'ninkinden çok geride kalır.

Smith'in incelemesini başlatırken kullandığı kaba ampirik tarz, daha en başta bulanıklığa yol açar:

> "There are two different ways in which a capital may be employed so as to yield a revenue or profit to its employer." ["Bir sermayenin kendisini kullanan kişiye bir gelir ya da kâr sağlamak için kullanılabileceği iki farklı yol vardır."] ("Wealth of Nations", Book II, chap. I, s. 185. Edit. Aberdeen 1848.)

Bir değerin, sermaye olarak işlev görmek için, sahibi olan kişiye bir artık değer sağlamak için yatırılabileceği biçimler, sermaye yatırım

---

23 Krş. Quesnay, "Analyse du Tableau Économique" ("Physiocrates", éd. Daire, I. Partie, Paris 1846). Burada örneğin şöyle söylenir: "Yıllık öndelikler, her yıl ekim işleri için yapılan giderlerden meydana gelir; bu öndelikleri girişimin kurulması için gerekli fonlar olan başlangıç öndeliklerinden ayırmak gerekir." (s.59.) – Daha genç fizyokratların yazılarında bu *avances* [öndelikler] sıklıkla doğrudan doğruya sermaye olarak gösterilir: "Capital ou avances [sermaye ya da öndelikler]." Dupont de Nemours, "Maximes du Docteur Quesnay, ou résumé de ses principes d'économie sociale" [1. ve 2. baskılarda: "Origine & Progrès d'une science nouvelle", 1767 –*Almanca ed.*] (Daire, I, s. 391.); bir başkası, Le Trosne: "İnsan eliyle meydana getirilen emek ürünlerinin daha uzun ya da daha kısa ömürlü oluşlarına göre, bir ulus kendi yıllık yeniden üretiminden bağımsız olan hatırı sayılır büyüklükte bir zenginlik fonunu elinde bulundurur, uzunca bir dönem boyunca birikmiş bir *sermaye*yi oluşturan ve kökeninde ürünlerle ödenen bu fon sürekli biçimde korunur ve durmadan artar." (Daire, II, s. 928, 929.) – Turgot, *avances* için daha da düzenli olarak sermaye sözcüğünü kullanır ve *manufacturiers*'nin [fabrikatörlerin] *avances*'ını çiftçilerinkilerle daha da fazla özdeşleştirir (Turgot, "Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses" 1766.).

alanları kadar farklı ve çeşitlidir. Soru, sermayenin yatırılabileceği farklı üretim dallarının hangileri olduğudur. Soru böyle formüle edildiğinde, burada bitmez. Değerin, üretken sermaye olarak yatırılmasa bile, sahibi olan kişi için nasıl olup da sermaye olarak, örneğin, faiz getiren sermaye, tüccar sermayesi vb. olarak işlev görebildiği sorusunu da içerir. Dolayısıyla, burada, çözümlemenin gerçek nesnesi olan şu sorunun dağlar kadar uzağındayız: *Üretken* sermayenin, farklı yatırım alanları bir yana, kendi farklı ögelerine bölünmesi, onun devri üzerinde ne şekilde etkide bulunur?

A. Smith hemen ardından şöyle devam eder:

> "First, it may be employed in raising, manufacturing, or purchasing goods, and selling them again with a profit." ["Birincisi, meta yetiştirmek, imal etmek ya da satın almak ve bunları bir kârla yine satmak için kullanılabilir."]

A. Smith burada bize, sermayenin tarımda, manifaktürde ve ticarette kullanılabilecek olduğundan başka hiçbir şey söylemiyor. Yani, yalnızca, sermayenin farklı yatırım alanlarından ve bu arada, ticaret örneğinde olduğu gibi, sermayenin dolaysız üretim sürecine dâhil olmadığı, dolayısıyla üretken sermaye olarak işlev görmediği yatırım alanlarından söz ediyor. Böyle yaparak, fizyokratların üretken sermaye içindeki ayrımları ve bunların devir üzerindeki etkilerini dayandırdıkları temelden artık ayrılmış oluyor. Evet, tümüyle *üretken* sermayenin üretim sürecindeki ve değer oluşturma sürecindeki, kendileri de onun devrinde ve onun yeniden üretiminde farklılıklara yol açan farklılıklarla ilgili olan bir soru hakkında, tüccar sermayesini de hemen bir örnek olarak alıyor.

Smith şöyle devam ediyor:

> "The capital employed in this manner yields no revenue or profit to its employer while it either remains in his possession or continues in the same shape." ["Bu şekilde kullanılan sermaye, kullanıcısının mülkiyetinde kalırken ya da aynı biçimde devam ederken, kullanıcısına gelir ya da kâr sağlamaz."]

The capital employed in this manner! [Bu şekilde kullanılan sermaye!] Ama Smith, tarıma ve sanayiye yatırılmış sermayeden söz ediyor ve bize daha sonra, bu şekilde yatırılan sermayenin sabit sermaye ile dolaşır sermayeye bölündüğünü söylüyor! Demek ki, sermayenin bu şekilde yatırılması, sermayeyi ne sabit ne de dolaşır sermaye yapabilir.

Yoksa, metalar üretmek ve bu metaları bir kârla satmak, metalara dönüşümünden sonra satılmak ve ancak satış aracılığıyla satıcının mülkiyetinden alıcının mülkiyetine geçmek için kullanılan sermayenin, ikincisi, meta olarak kendi doğal biçiminden kendi para biçimine dönüşmek zorunda olduğunu ve bu nedenle, sahibinin mülkiyetinde ya

da –onun için– aynı biçimde kaldığı sürece sahibi için yararsız olduğunu mu kastediyordu? Ama sorun gelir şuna varır o zaman: Daha önce üretken sermaye biçiminde, üretim sürecine ait bir biçimde işlev görmüş olan aynı sermaye değeri, şimdi meta-sermaye ve para-sermaye olarak, dolaşım sürecine ait biçimlerde işlev görür; dolayısıyla artık ne sabit ne de akışkan sermayedir. Ve, ham ve yardımcı maddelerle, yani akışkan sermayeyle eklenen değer ögeleri için olduğu kadar, emek araçlarının kullanımıyla, yani sabit sermayeyle eklenen değer ögeleri için de geçerlidir bu. Buradan giderek de sabit ve akışkan sermaye ayrımına azıcık olsun yaklaşmış olmayız.

Devam ediyor:

> "The goods of the merchant yield him no revenue or profit till he sells them for money and the money yields him as little till it is again exchanged for goods. His capital is continually going from him in one shape, and returning to him in another, and it is only by means of such circulation, or successive exchanges, that it can yield any profit. Such capitals, therefore, may very properly be called circulating capitals." ["Tüccar metalarını para karşılığında satana dek bunlar kendisine ne gelir ne de kâr getirir; ve yeniden metalarla değiştirilmedikçe para da pek bir şey getirmez ona. Sermayesi sürekli olarak bir şekilde kendisinden ayrılır, bir başka şekilde kendisine döner ve ona bir kâr sağlaması ancak böyle bir dolaşım ya da birbirini izleyen mübadele işlemleri aracılığıyla gerçekleşir. Bu nedenle bu gibi sermayelere pek yerinde olarak dolaşır sermaye denebilir."]

A. Smith'in burada dolaşır sermaye diye tanımladığı şey, benim *dolaşım sermayesi* adını vermek istediğim sermayedir; üretim sürecine ait biçimine, üretken sermaye biçimine karşıt olarak, dolaşım sürecine ait, mübadele (madde değişimi ve el değişimi) yoluyla gerçekleşen biçim değişikliğine ait, meta-sermaye ve para-sermaye biçimindeki sermayedir. Bunlar, sanayici kapitalistin sermayesini böldüğü özel türler değil, öndelenen aynı sermaye değerinin, *curriculum vitae*'si [yaşam öyküsü] boyunca art arda sürekli yeniden girip çıktığı farklı biçimlerdir. A. Smith, fizyokratlara göre büyük bir gerileme anlamına gelmek üzere, bunları, sermaye değeri *üretken* sermaye biçiminde bulunurken, sermaye değerinin dolaşımında, onun birbirlerini izleyen biçimlerden oluşan devresinde ortaya çıkan biçim farklılıklarıyla aynı kefeye koyar. Bu biçim farklılıkları, farklı üretken sermaye ögelerinin değer yaratma sürecine katılma ve değerlerini ürüne aktarma tarzlarının farklılığından kaynaklanır. Bir yandan, üretken sermaye ile dolaşım alanında bulunan sermaye (meta-sermaye ile para-sermaye), öte yandan, sabit sermaye ile akışkan sermaye hakkındaki bu temel karışıklığı daha sonra ele alacağız. Sabit sermayeye öndelenen sermaye değeri, tıpkı

akışkan sermayeye öndelenen sermaye değeri gibi ürün tarafından dolaştırılır ve meta-sermayenin dolaşımıyla, ikincisi gibi, para-sermayeye dönüşür. Ayrım, yalnızca, sabit sermayenin değerinin parça parça dolaşmasından ve dolayısıyla daha kısa ya da daha uzun aralıklarla yine parça parça yerine koyulmak, doğal biçiminde yeniden üretilmek zorunda olmasından kaynaklanır.

A. Smith'in burada dolaşır sermayeden söz ederken, dolaşım sermayesinden, yani dolaşım sürecine ait biçimlerindeki sermaye değerinden (meta-sermaye ve para-sermaye) başka bir şey anlamadığını, kendisinin seçtiği fazlasıyla uygunsuz örnek kanıtlıyor. Örnek olarak, hiçbir şekilde üretim sürecine ait olmayan, yalnızca dolaşım alanında bulunan, yalnızca dolaşım sermayesinden oluşan bir sermaye türünü, tüccar sermayesini alıyor.

Sermayenin üretken sermaye olarak hiç görünmediği bir örnekle işe başlamanın ne kadar anlamsız olduğunu hemen ardından yine kendisi söylüyor:

> "The capital of a merchant, for example, is altogether a circulating capital." [Örneğin, bir tüccarın sermayesi, bütünüyle bir dolaşır sermayedir."]

Ama dolaşır sermaye ile sabit sermaye arasındaki ayrımın, bize daha sonra söylendiği üzere, üretken sermayenin kendi içindeki temel ayrımlardan kaynaklanması gerekiyordu. A. Smith'in kafasının bir yanında fizyokratlardan gelen ayrım, öteki yanında sermaye değerinin devresi sırasında geçirdiği biçim farklılıkları vardır. Ve bu ikisi tümüyle birbirine karışmıştır.

Ne var ki, paranın ve metanın biçim değiştirmesiyle, tek başına değerin bu biçimlerin birinden diğerine dönüşmesiyle kârın nasıl ortaya çıkacağı hiçbir şekilde anlaşılamaz. Smith burada yalnızca dolaşım alanında hareket eden tüccar sermayesiyle işe başladığı için, bir açıklama bulmak tümüyle olanaksızlaşır. Bu konuya ileride geri döneceğiz; öncelikle, sabit sermaye üzerine ne dediğini görelim:

> "Secondly, it" (capital) "may be employed in the improvement of land, in the purchase of useful machines and instruments of trade, or in such like things as yield a revenue or profit without changing masters, or circulation any further. Such capitals, therefore, may very properly be called fixed capitals. Different occupations require very different proportions between the fixed and circulating capitals employed in them ... Some part of the capital of every master artificer or manufacturer must be fixed in the instruments of his trade. This part, however, is very small in some, and very great in others ... The far greater part of the capital of all such master artificers" (wie Schneider, Schuster, Weber) "however is circulated, either in the

wages of their workmen, or in the price of their materials, and to be repaid with a profit by the price of the work." ["İkincisi, o," (sermaye) "toprağın iyileştirilmesi, yararlı makinelerin ve iş araçlarının satın alınması ya da bunlar gibi sahip değiştirmeden ya da daha fazla dolaşmadan, bir gelir ya da kâr getiren şeyler için kullanılabilir. Bu nedenle bu gibi sermayelere pek yerinde olarak sabit sermaye denebilir. Farklı işler kendilerinde kullanılan sabit ve dolaşır sermayeler arasında çok farklı oranlar gerektirir ... Her zanaat ustasının ya da imalatçının sermayesinin bir bölümü, kendi dalının iş araçlarında sabitlenmek zorundadır. Ama bu bölüm kimilerinde çok küçük, kimilerinde çok büyük olur. ... Ne var ki, bu gibi zanaat ustalarının" (terzi, ayakkabıcı, dokumacı gibi) "hepsinin sermayelerinin çok büyük bölümü, ya işçilerinin ücretlerinde ya da malzemelerinin fiyatlarında dolaşır ve bir kârla birlikte işin fiyatıyla geri ödenir."]

Kârın kaynağı hakkındaki çocuksu belirleme bir yana, buradaki zayıflık ve karışıklık hemen görülür: Örneğin, bir makine imalatçısı için, makine, meta-sermaye olarak dolaşan üründür; yani A. Smith'in sözleriyle:

"is parted with, changes masters, circulates further." ["elden çıkarılır, sahip değiştirir, dolaşmaya devam eder."]

Bu durumda makine, onun kendi tanımına göre, sabit değil, dolaşır sermaye olurdu. Bu karışıklık yine şuradan kaynaklanır: Smith, farklı üretken sermaye ögelerinin farklı türlerdeki dolaşımlarından kaynaklanan sabit ve dolaşır sermaye ayrımını, üretim süreci içindeyken *üretken* sermaye olarak, buna karşılık dolaşım alanı içindeyken dolaşım sermayesi, yani meta-sermaye ya da para-sermaye olarak işlev gören aynı sermayenin geçirdiği biçim farklılıklarıyla karıştırır. Böyle olunca, A. Smith için aynı şeyler, sermayenin yaşam sürecinde aldıkları yerlere göre, (emek araçları, üretken sermaye ögeleri olarak) sabit sermaye olarak ve (üretim alanından dolaşım alanına sürülen ürün olarak) "dolaşır" sermaye, meta-sermaye olarak işlev görebilir.

Ama A. Smith sınıflandırmasının tüm temelini birdenbire değiştirir ve birkaç satır öncesinde incelemesini başlatırken söyledikleriyle çelişir. Özellikle şu cümlede:

"There are two different ways in which a capital may be employed so as to yield a revenue or a profit to its employer", ["Bir sermayenin, kullanıcısına bir gelir ya da kâr sağlamak için kullanılabileceği iki farklı yol vardır",]

yani, dolaşır sermaye olarak ya da sabit sermaye olarak. Buna göre, bunlar, örneğin ya sanayide ya da tarımda kullanılabilecek olan sermayeler gibi, birbirlerinden bağımsız farklı sermayelerin farklı kullanım biçimleriydi. – Ama şimdi şöyle söyleniyor:

"Different occupations require very different proportions between the fixed and circulating capitals employed in them." ["Farklı işler kendilerinde kullanılan sabit ve dolaşır sermayeler arasında çok farklı oranlar gerektirir."]

Sabit ve dolaşır sermaye, artık farklı, bağımsız sermaye yatırımları değil, aynı üretken sermayenin, farklı yatırım alanlarında bu sermayenin toplam değerinin farklı dilimlerini oluşturan farklı bölümleridir. Dolayısıyla, *üretken* sermayenin konunun gereğine göre bölünmesinden kaynaklanan ve bu nedenle yalnızca bu bakımdan geçerli olan ayrımlardır bunlar. Ama tüccar sermayesinin salt dolaşır sermaye olarak sabit sermayenin karşısına yerleştirilmesi bununla yine çelişir; çünkü Smith'in kendisi şöyle der:

"Bir tüccarın sermayesi bütünüyle bir dolaşır sermayedir."

Bu, gerçekten de yalnızca dolaşım alanında işlev gören bir sermayedir ve üretken sermayenin, üretim sürecine katılan sermayenin karşısına genel olarak böyle bir sermaye olarak çıkar, ama tam bu yüzden üretken sermayenin sabit bileşeninin karşısına üretken sermayenin akışkan (dolaşır) bileşeni olarak çıkamaz.

Smith, verdiği örneklerde, sabit sermaye olarak *instruments of trade*'i [iş araçlarını] sabit sermaye olarak, ücretlere ve ham maddeler dâhil olmak üzere yardımcı maddelere yatırılan (*repaid with a profit by the price of the work* [bir kârla birlikte işin fiyatıyla geri ödenen]) sermaye parçasını dolaşır sermaye olarak gösterir.

Demek ki, ilk önce, bir yanda emek sürecinin farklı bileşenlerinden, emek gücünden (emekten) ve ham maddelerden, öte yanda emek araçlarından yola çıkılıyor. Ama bunlar, sermaye olarak işlev görecek bir değer tutarı kendilerine yatırılmış bulunduğu için sermaye bileşenleridir. Bunlar bu ölçüde *üretken* sermaye, yani üretim sürecinde işlev gören sermayenin maddi ögeleri, varoluş biçimleridir. İyi de, bunların bir bölümüne neden sabit deniyor? Çünkü,

"some parts of the capital must be fixed in the instruments of trade". ["sermayenin bir bölümü iş araçlarında sabitlenmek zorundadır".]

Ama öteki bölüm de ücretlerde ve ham maddelerde sabitlenmiştir. Bununla birlikte, makineler ve

"instruments of trade ... such like things ... yield a revenue or profit without changing masters, or circulating any further. Such capitals, therefore, may very properly be called fixed capitals". ["iş araçları ... ya da bunlar gibi şeyler... sahip değiştirmeden ya da daha fazla dolaşmadan, bir gelir ya da kâr getirir. Bu nedenle bu gibi sermayelere pek yerinde olarak sabit sermaye denebilir".]

Örneğin, madenciliği alalım. Emek nesnesi, örneğin bakır, ilk olarak emek aracılığıyla elde edilmesi gereken bir doğa ürünü olduğundan, burada ham madde hiç kullanılmaz. İlk olarak elde edilmesi gereken bakır, sürecin daha sonra meta ya da meta-sermaye olarak dolaşan ürünü, bir üretken sermaye ögesi oluşturmaz. Üretken sermaye değerinin hiçbir parçası ona yatırılmış değildir. Öte yandan, üretim sürecinin öteki ögeleri, emek gücü ve kömür, su vb. gibi yardımcı maddeler de yine maddi olarak ürüne girmez. Kömür tümüyle tüketilir ve tıpkı makinelerin vb. yalnızca bir değer parçasının ürüne girmesi örneğinde olduğu gibi, ürüne yalnızca değeriyle girer. Son olarak, işçi, ürünün, yani bakırın karşısında, makine kadar bağımsız kalır. Yalnızca, onun emeğiyle ürettiği değer, şimdi bakırın değerinin bileşenidir. Demek ki, bu örnekte, tek bir üretken sermaye bileşeni bile el (*master* [sahip]) değiştirmemektedir ya da bunların hiçbiri dolaşımlarını sürdürmemektedir; çünkü bunların hiçbiri ürüne maddi olarak girmemektedir. Öyleyse, burada dolaşır sermaye nerededir? A. Smith'in kendi tanımına göre, bir bakır madeninde kullanıma giren tüm sermaye, yalnızca sabit sermayeden oluşurdu.

Yukarıdakinden farklı olarak, ürünün tözünü oluşturan ham maddeler ve ayrıca, ürüne ısıtma amaçlı kömür gibi yalnızca değer olarak değil, maddi olarak da giren yardımcı maddeler kullanan bir başka sanayiyi alalım. Ürünle, örneğin iplikle birlikte, onu oluşturan ham madde olan pamuk da el değiştirir ve üretim sürecinden çıkıp tüketim sürecine girer. Ama pamuk bir üretken sermaye ögesi olarak işlev gördüğü sürece, sahibi onu satmak yerine işler, ondan iplik yaptırır. Onu elinden çıkarmaz. Ya da, Smith'in yanlış ve saçma kaba ifadesiyle, *by parting with it, by its changing masters, or by circulating it* [onu elden çıkararak, onun sahip değiştirmesiyle ya da onu dolaştırarak] ondan bir kâr sağlamaz. Makinelerinin dolaşmasına izin vermediği gibi malzemelerinin dolaşmasına da izin vermez. Bunlar, tıpkı iplik eğirme makineleri ve fabrika binaları gibi, üretim sürecinde sabitlenmiştir. Evet, üretken sermayenin bir bölümü nasıl sürekli olarak emek araçları biçiminde sabitlenmiş bulunuyorsa, bir bölümü de sürekli olarak kömür, pamuk vb. biçiminde sabitlenmiş olmak zorundadır. Buradaki tek fark, örneğin haftalık iplik üretimi için gereken pamuk, kömür vb. o haftanın ürününün üretiminde tümüyle tüketilir, bu yüzden yerlerine yeni pamuğun, kömürün vb. koyulması gerekir, başka bir deyişle, bu üretken sermaye ögeleri, tür olarak özdeş kalmakla birlikte, sürekli olarak aynı türdeki yenilerinden oluşurken, tek başına aynı iplik makinesinin, tek başına aynı fabrika binasının, yerlerine aynı türden yenileri koyulmadan, çok sayıda haftalık üretime katılmasıdır. Üretken sermayenin tüm bileşenleri, üretken sermaye ögeleri

olarak üretim sürecinde sürekli sabitlenir, çünkü üretim süreci bunlar olmadan yürüyemez. Ve, ister sabit ister akışkan olsunlar, üretken sermayenin tüm ögeleri, dolaşım sermayesinin, yani meta-sermayenin ve para-sermayenin karşısında, aynı ölçüde üretken sermaye olarak yer alır.

Emek gücüne baktığımızda aynı şeyleri görürüz. Üretken sermayenin bir bölümü sürekli olarak emek gücünde sabitlenmiş olmak zorundadır ve her yerde, aynı kapitalistler tarafından uzunca bir süre boyunca kullanılan emek güçleri, tıpkı makineler gibi, aynı özdeş emek güçleridir. Emek güçleri ile makineler arasındaki fark, burada, makinenin tek seferde satın alınmasına (örneğin taksitle satın alındığında bu da söz konusu olmaz) karşın işçi için durumun böyle olmamasından değil, emek gücünü harcayan emeğin, ürünün değerine bir bütün olarak girmesine karşın, makinenin değerinin yalnızca parça parça girmesinden ileri gelir.

Smith, sabit sermayenin karşıtı olarak dolaşır sermayeden söz ederken farklı tanımları birbirine karıştırır:

> "The capital employed in this manner yields no revenue or profit to its employer, while it either remains in his possession or continues in the same shape." ["Bu şekilde kullanılan sermaye, kullanıcısının mülkiyetinde kalırken ya da aynı biçimde devam ederken, kullanıcısına gelir ya da kâr sağlamaz."]

Ürünün, meta-sermayenin, dolaşım alanında geçirdiği ve metaların el değiştirmesine aracılık eden salt biçimsel meta başkalaşımlarını, üretken sermayenin farklı ögelerinin üretim süreci sırasında geçirdikleri nesnel başkalaşımlarla aynı düzeyde görür. Metaların paraya ve paranın metalara dönüşümünü, alım ve satımı, burada, hiçbir ayrım gözetmeden, üretim ögelerinin ürüne dönüşümüyle aynı sepete koyar. Onun dolaşır sermaye için verdiği örnek, metadan paraya, paradan metaya dönüşen tüccar sermayesi, meta dolaşımına ait olan M – P – M biçim değişikliğidir. Ama, dolaşım alanındaki bu biçim değişikliği, işlev görmekte olan sanayi sermayesi için, paranın yeniden dönüştüğü metaların, üretim ögeleri (emek araçları ve emek gücü) olması, dolayısıyla, biçim değişikliğinin, sanayi sermayesinin işlevinin sürekliliğine, yani sürekli bir süreç olarak ya da yeniden üretim süreci olarak üretim sürecinin sürekliliğine aracılık etmesi anlamını taşır. Tüm bu biçim değişikliği *dolaşım* alanında gerçekleşir; metaların fiilen el değiştirmelerine aracılık eden de bu biçim değişikliğidir. Buna karşılık, üretken sermayenin kendi üretim süreci içinde geçirdiği başkalaşımlar, *emek süreci*ne ait, üretim ögelerini amaçlanan ürüne dönüştürmek için gerekli olan başkalaşımlardır. A. Smith, üretim araçlarının bir bölümü, maddi olanı, kendisini değiştirirken ve tam da değişimi aracılığıyla üretim araçları olma belirliliğini kazanırken, üretim

araçlannın bir başka bölümünün (gerçek emek araçlarının), kendi doğal biçimlerini değiştirmeyerek, kendilerini yalnızca adım adım tüketerek, emek sürecinde hizmet etmelerine (bunu yanlış şekilde ifade eder: *yield a profit to their master* [sahiplerine bir kâr sağlarlar]) tutunur. Ama üretken sermaye ögelerinin üretim sürecindeki bu farklı davranışlan, sabit sermaye ile sabit olmayan sermaye arasındaki ayrımın kendisini değil, yalnızca bunun çıkış noktasını oluşturur; söz konusu davranış farklarının, kapitalist olan ve olmayan tüm üretim tarzlan için aynı şekilde geçerli olması bile bunu gösterir. Ama bu farklı maddi davranışlar, ürüne *değer aktarımı*na karşılık gelir ve ürüne değer aktarımı da, ürün satışı yoluyla değerin yerine koyulmasına karşılık gelir; söz konusu ayrım da ancak bu sonuncusu tarafından oluşturulur. Demek ki, sermaye, emek araçlannda sabitlenmiş olduğu için değil, emek araçlarına yatınlan değerinin bir bölümü ürünün değer bileşeni olarak dolaşırken, bir bölümü emek araçlannda sabitlenmiş olarak kaldığı için sabit sermayedir.

> "If it" (the stock) "is employed in procuring future profit, it must procure this profit by staying with him" (the employer) "or by going from him. In the one case it is a fixed, in the other it is a circulating capital." ["O," (sermaye) "gelecekte kâr elde etmek için kullanılıyorsa, bu kârı kendisiyle" (kullanıcıyla) "kalarak ya da kendisinden ayrılarak sağlamak zorundadır. Bir durumda sabit, diğer durumda dolaşır bir sermayedir."] (s. 189.)

Burada her şeyden önce, sıradan kapitalistin bakış açısından türetilen ve A. Smith'in daha iyi olan içrek kavrayışıyla tümüyle çelişen kaba ampirik kâr anlayışı göze çarpıyor. Ürünün fiyatında, hem malzemelerin ve emek gücünün fiyatı, hem de aynı şekilde emek araçlanndan aşınma ve yıpranma yoluyla ürüne taşınan değer parçası yerine koyulmuştur. Ama kâr, hiçbir durumda bu yerine koyulmadan kaynaklanmaz. Ürün üretimi için öndelenen bir değerin, onun satışıyla tümüyle mi yoksa parça parça mı, tek seferde mi yoksa adım adım mı yerine koyulduğu, yalnızca yerine koyulmanın biçimini ve süresini değiştirebilir; ama hiçbir durumda her ikisinde ortak olan şeyi (değerin yerine koyulmasını) artık değer yaratımına dönüştüremez. Burada temelde yatan alışılmış düşünce, artık değer ancak ürünün satılması yoluyla, ürünün dolaşımı yoluyla gerçekleştirildiğinden, onun yalnızca satıştan, dolaşımdan kaynaklandığıdır. Aslında, kârın farklı ortaya çıkma biçimi, burada yalnızca, üretken sermayenin farklı ögelerinin farklı işlere yaradıklannın, üretken ögeler olarak emek sürecinde farklı etkilerde bulunduklarının yanlış bir ifadesidir. Sonuçta, ayrım, emek sürecinden ya da değerlenme sürecinden, üretken sermayenin kendisinin işlevinden türetilmez; bunun yerine, yalnızca, sermayesinin bir parçasının kendisi için bir şekilde, bir

başka parçasının bir başka şekilde yararlı olduğu iddia edilen bireysel kapitalist için öznel olarak geçerli olması istenir.

Buna karşılık, Quesnay, ayrımları yeniden üretim sürecinden ve bunun gereklerinden türetmişti. Bu sürecin sürekli olabilmesi için, yıllık ürünün değeri kullanılarak, yıllık öndeliklerin değerinin her yıl tümüyle yerine koyulması gerekir; buna karşılık yatırım sermayesinin değerinin yalnızca parça parça yerine koyulması gerekir; bu sermayenin değeri, ancak bir dizi yılı kapsayan, örneğin on yıllık bir dönemde tümüyle yerine koyulmak ve dolayısıyla tümüyle yeniden üretilmek (aynı türden yenileriyle yenilenmek) zorundadır. Yani A. Smith, Quesnay'nin çok gerisinde kalır.

Böylece, A. Smith'e, sabit sermayenin belirlenmesi konusunda, bunların, oluşumlarına katkıda bulundukları ürünler karşısında, üretim sürecinde biçimlerini değiştirmeyen ve tümüyle tüketilmelerine kadar üretim içinde hizmette bulunmaya devam eden emek araçları olduklarını söylemek dışında hiçbir şey kalmıyor. Şunlar unutuluyor: Üretken sermayenin tüm ögeleri doğal biçimleri içinde (emek araçları, malzemeler ve emek gücü olarak) sürekli olarak ürünün ve meta olarak dolaşan ürünün karşısında yer alır ve malzemeler ile emek gücünden oluşan bölüm ile emek araçlarından oluşan bölüm arasındaki farkın kaynağında, yalnızca, emek gücüyle ilgili olarak: sürekli olarak yeniden satın alınması (emek araçları gibi ömrü boyunca kullanılmak üzere satın alınmaması); malzemelerle ilişkili olarak: emek sürecinde aynı özdeş örnekleriyle değil, sürekli olarak aynı türdeki yeni örnekleriyle işlev görmeleri vardır. Aynı zamanda, A. Smith'in doğal olarak sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasını daha önce ürün fiyatının parçası olarak açıklamış olmasına karşın, sabit sermayenin değerinin dolaşmadığı yanlış görüntüsü yaratılır.

Dolaşır sermayenin sabit sermaye ile karşıtlığıyla ilgili olarak, dolaşır sermayenin bu karşıtlığa yalnızca, ürünün değeriyle *tümüyle* yerine koyulması ve bu nedenle ürünün başkalaşımına tümüyle katılması gereken üretken sermaye bileşeni olduğu için sahip olduğu; sabit sermaye içinse bu durumun söz konusu olmadığı vurgulanmaz. Bunun yerine, dolaşır sermaye, sermayenin üretim alanından dolaşım alanına geçerken, meta-sermaye ve para-sermaye olarak aldığı biçimlerle aynı sepete atılır. Oysa, her iki biçim de, meta-sermaye de para-sermaye de, üretken sermayenin hem sabit hem de akışkan bileşenlerinin değerlerinin taşıyıcısıdır. Her ikisi de, üretken sermayeden farklı olarak, dolaşım sermayesidir, ama sabit sermayeden farklı olarak dolaşır (akışkan) sermaye değildirler.

Son olarak: Baştan sona yanlış bir biçimde, sabit sermayenin üretim sürecinde kaldığı için, dolaşır sermayenin ise üretim sürecinden ayrıldığı ve dolaştırıldığı için kâr yaptığının açıklanması, değişmez sermayenin akışkan bileşeninin ve değişir sermayenin *devir* sırasında aynı biçimi almaları yüzünden, *değerlenme süreci*nde ve artık değer yaratımında bunlar arasında ortaya çıkan temel ayrımı gizler ve dolayısıyla kapitalist üretimin tüm gizemi daha da karanlığa gömülür; ikisinin de dolaşır sermaye olarak adlandırılmasıyla bu temel ayrımı ortadan kaldırır; daha sonraki iktisatçılar, temel ve tek ayırt edici olarak, değişir sermaye ile değişmez sermaye karşıtlığına değil, sabit sermaye ile dolaşır sermaye karşıtlığına sıkı sıkıya sarılarak bunu daha da öteye taşımıştır.

A. Smith, sabit ve dolaşır sermayeleri, her biri kendi başına alındığında bir kâr getiren, iki özel sermaye yatırma biçimi olarak tarif ettikten sonra, şunları söyler:

> "No fixed capital can yield any revenue but by means of a circulating capital. The most useful machines and instruments of trade will produce nothing without the circulating capital which affords the materials they are employed upon, and the maintenance of the workmen who employ them." ["Hiçbir sabit sermaye, bir dolaşır sermayeden yardım görmeden, herhangi bir gelir getiremez. En yararlı makineler ve iş araçları, üzerlerinde kullanıldıkları malzemeleri ve onları kullanan işçilerin geçimlerini sağlayan dolaşır sermaye olmadan hiçbir şey üretmeyecektir."] (s. 188)

Daha önce geçen *yield a revenue, make a profit* [bir gelir getirmek, kâr sağlamak] vb. ifadelerin, her iki sermaye parçasının da ürün oluşturucuları olarak hizmet ettiği anlamına geldiği burada ortaya çıkıyor.

A. Smith bunun ardından şu örneği veriyor:

> "That part of the capital of the farmer which is employed in the implements of agriculture is a fixed, that which is employed in the wages and maintenance of his labouring servants is a circulating capital." ["Bir çiftçinin sermayesinin tarım aletlerine yatırılan bölümü bir sabit sermaye, hizmetinde çalıştırdığı kişilerin ücretlerine ve geçimine yatırılan bölümü bir dolaşır sermayedir."]

(Dolayısıyla, sabit ve dolaşır sermaye ayrımı burada doğru olarak yalnızca dolaşımdaki farklılığa, üretken sermayenin farklı bileşenlerinin devrine dayandırılıyor.)

> "He makes a profit of the one by keeping it in his own possession, and of the other by parting with it. The price or value of his labouring cattle is a fixed capital", ["Birinden onu kendi mülkiyetinde tutarak, ötekinden onu elinden çıkararak kâr sağlar. Onun iş hayvanlarının fiyatı ya da değeri sabit sermayedir",]

(ayrım maddi ögeye değil değere dayandırılarak burada yine doğru söyleniyor),

> "in the same manner as that of the instruments of husbandry; their maintenance" (iş hayvanlarının) "is circulating capital, in the same way as that of the labouring servants. The farmer makes his profit by keeping the labouring cattle, and by parting with their maintenance." ["tıpkı çiftlik araçları için olduğu şekilde; onların" (iş hayvanlarının) "bakımı dolaşır sermayedir, tıpkı hizmetinde çalışan kişiler için olduğu şekilde. Çiftçi, kârını, iş hayvanlarını elinin altında tutarak ve bakımlarını elden çıkararak sağlar."]

(Çiftçi, hayvanın yemini elinde tutar, satmaz; hayvanın kendisini iş aracı olarak kullanırken, onu hayvan yemi olarak kullanır. Fark yalnızca şudur: İş hayvanının bakımına giden hayvan yemi tümüyle tüketilir ve tarladan kaldırılan ya da satın alınan yeni yemle durmadan yerine konulması gerekir; hayvanın kendisi ise ancak her bir baş hayvan sırayla iş göremeyecek duruma geldikçe yerine koyulur.)

> "Both the price and the maintenance of the cattle which are bought in and fattened, not for labour but for sale, are a circulating capital. The farmer makes his profit by parting with them." ["Çalıştırılmak için değil satılmak için satın alınan ve semirtilen hayvanın hem fiyatı hem de bakımı dolaşır sermayedir. Çiftçi kârını bunları elden çıkararak sağlar."]

(Her meta üreticisi, yani aynı zamanda kapitalist meta üreticisi, ürününü, kendi üretim sürecinin sonucunu satar; ama bu ürün, bundan ötürü, onun *üretken* sermayesinin ne sabit ne de akışkan bileşenini oluşturur. Tersine, ürün, bu sırada, üretim sürecinin dışına atıldığı ve meta-sermaye olarak işlev görmek zorunda olduğu bir biçimde var olur. Besi hayvanı, üretim sürecinde, iş hayvanı gibi araç olarak değil, ham madde olarak işlev görür. Bu nedenle, ürüne töz olarak ve yardımcı maddelerin (yem) değerleri için geçerli olduğu gibi, tüm değeriyle girer. Üretken sermayenin akışkan parçası olmasının nedeni budur; satılan ürünün (kesimlik hayvanın) burada ham maddeyle, henüz semirtilmemiş hayvanla aynı doğal biçime sahip olması değil. Bu, rastlantısaldır. Ama aynı zamanda, A. Smith, bu örnekten, bir üretim ögesinde saklı olan değere sabit veya akışkan olma niteliğini kazandıran şeyin, o ögenin nesnel biçimi değil, üretim süreci içindeki işlevi olduğunu anlayabilirdi.)

> "The whole value of the seed too is properly a fixed capital. Though it goes backwards and forwards between the ground and the granary, it never changes masters, and therefore it does not properly circulate. The farmer makes his profit not by its sale, but by its increase." ["Tohumun tüm değeri de gerçek anlamıyla bir sabit sermayedir. Tarla ile ambar arasında gidip gelse de, hiçbir zaman sahip değiştirmez ve bu nedenle gerçek anlamıyla dolaşmaz. Çiftçi, kârını onu satarak değil, çoğaltarak sağlar."]

Smith'e özgü ayrımın olanca sığlığı burada gün ışığına çıkar. Bir *change of masters* [sahip değişikliği] olmasaydı, yani tohum doğrudan doğruya yıllık ürün kullanılarak yerine koyulsaydı, yıllık üründen çekilseydi, ona göre, tohum, sabit sermaye olurdu. Buna karşılık tüm ürün satılsaydı ve onun değerinin bir bölümüyle birinden tohum satın alınsaydı, tohum dolaşır sermaye olurdu. Bir durumda *change of masters* olur, diğerinde olmaz. Smith burada yine akışkan sermaye ile meta-sermayeyi karıştırıyor. Ürün, meta-sermayenin maddi taşıyıcısıdır. Ama elbette yalnızca ürünün dolaşıma gerçekten giren ve ürün olarak çıktığı üretim sürecine doğrudan doğruya yeniden girmeyen bölümü.

Tohum ister ürünün bir bölümü olarak doğrudan ondan çekilsin, ya da isterse ürünün tümü satılsın ve değerinin bir bölümü başkalarından tohum alımına çevrilsin, her iki durumda da yalnızca yerine koyma gerçekleşir ve bu yerine koyma ile herhangi bir kâr sağlanmaz. Tohum, bir durumda ürünün arta kalanı ile birlikte meta olarak dolaşıma girer, ötekinde ise yalnızca muhasebe kayıtlarında öndelenen sermayenin değer bileşeni olarak görünür. Ama her iki durumda da üretken sermayenin akışkan bileşeni olarak kalır. O, ürünü hazır hâle getirmek için tümüyle tüketilir ve yeniden üretimi olanaklı kılmak için, tümüyle ürün tarafından yerine koyulmak zorundadır.

"Ham maddeler ve yardımcı maddeler, emek sürecine kullanım değerleri olarak girdikleri zamanki bağımsız biçimlerini yitirir. Asıl emek araçları için durum farklıdır. Bir alet, bir makine, bir fabrika binası, bir kap vb., emek sürecinde ancak, başlangıçtaki biçimini koruduğu ve yarın emek sürecine aynen dünkü biçimiyle girdiği sürece iş görür. Bunlar kendi yaşamları, yani emek süreci boyunca ürün karşısında bağımsız biçimlerini nasıl koruyorlarsa, ölümlerinden sonra da aynı şekilde korurlar. Makinelerin, iş aletlerinin, iş yeri binalarının vb. cesetleri, oluşmasına yardım ettikleri ürünlerden her zaman ayrı bir varlığa sahiptir." (I. Kitap, Bölüm 6, s. 192.)*

Üretim araçlarının, bir bölümü ürün karşısında bağımsız biçimlerini koruyarak, diğerleri biçimlerini değiştirerek ya da tümüyle yitirerek, ürünün oluşumunda farklı şekillerde kullanılmaları; emek sürecine ait olan ve bu nedenle, ataerkil aile örneğinde olduğu gibi, hiçbir mübadele, hiçbir meta üretimi içermeyen ve yalnızca öz ihtiyaçların giderilmesine yönelik olan emek süreçleri için de geçerli olan bu fark, 1. bazılarının kendi biçimlerini koruyarak, diğerlerinin biçimlerini kaybederek sahiplerine kâr getirdikleri şeklindeki, buradaki tartışmayla hiçbir ilgisi

* MEW, Band 23, s. 217-218 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 204-205]. *–Almanca ed.*

bulunmayan kâr tanımını işin içine sokan; 2. üretim ögelerinin bir bölümünün emek sürecindeki değişimlerini, dolaşımdaki metaların mülkiyet değişimini de içeren ürün mübadelesiyle, meta dolaşımına ait biçim değişimiyle (satın alma ve satış) aynı sepete koyan A. Smith tarafından çarpıtılır.

Devir, yeniden üretime, dolaşımın, dolayısıyla ürünün satılmasının, paraya dönüşmesinin ve paradan yine kendi üretim ögelerine dönüşmesinin aracılık ettiğini varsayar. Ama kapitalist üreticinin kendi ürününün bir bölümünün yine doğrudan doğruya üretim araçları olarak hizmet etmesi ölçüsünde, üretici kendi ürününün alıcısı olarak görünür, muhasebe kayıtlarında olay böyle gözükür. Bu durumda, yeniden üretimin bu bölümü, dolaşımın aracılığı olmadan, dolaysız olarak gerçekleşir. Ne var ki, ürünün bu şekilde yeniden üretim aracı olarak hizmet eden bölümü, 1. değerinin ürüne bir bütün olarak geçmesi, ve 2. kendisinin, ayni olarak, tümüyle, yeni ürünün bir parçası olan aynı türden bir yenisiyle yerine koyulması ölçüsünde, sabit sermayeyi değil, akışkan sermayeyi yerine koyar.

A. Smith, daha sonra, bize dolaşır ve sabit sermayelerin nelerden oluştuğunu söyler. Sabit sermaye ve dolaşır sermaye oluşturan şeyleri, maddi ögeleri sayıp döker; sanki şeylerin bu belirliliği, kapitalist üretim süreci içindeki özgül işlevlerinden kaynaklanmak yerine, maddi olarak, doğadan geliyormuş gibi. Ama bu arada, aynı bölümde (Book II, chap. I), şunu da kaydediyor: dolaysız tüketim için ayrılan belirli bir şey, örneğin bir konut,

> "may yield a revenue to its proprietor, and thereby serve *in the function of a capital* to him, it cannot yield any to the public, nor serve in the function of a capital to it, and the revenue of the whole body of the people can never be in the smallest degree increased by it" ["sahibi olan kişiye bir gelir getirebilir, ve böylece onun için *bir sermayenin gördüğü işlevi* görebilir, kamuya ise herhangi bir şey sağlayamadığı gibi onun için bir sermaye işlevi de göremez, ve halkın bütününün gelirinde hiçbir zaman en küçük bir artış sağlamaz"]. (s. 186.)

Yani A. Smith burada, şeylerin, sermaye olma özelliğine, şeyler olarak ve her koşul altında sahip olmadığını, tersine, bunun, koşullara göre büründükleri ya da bürünmedikleri bir işlev olduğunu açıkça söylüyor. Ama genel olarak sermaye için geçerli olan, onun alt bölümleri için de geçerlidir.

Aynı şeyler, emek sürecinde yerine getirdikleri farklı işlevlere göre, akışkan ya da sabit sermaye bileşeni olur. Örneğin bir sığır, iş hayvanı (iş aracı) olarak sabit sermayenin maddi varoluş biçimini, besi hayvanı (ham madde) olarak ise çiftçinin dolaşır sermayesinin bileşenini oluş-

turur. Öte yandan, aynı şey, bazen bir üretken sermaye bileşeni olarak işlev görürken bazen de dolaysız tüketim fonunda yer alabilir. Örneğin, bir ev, işyeri olarak işlev gördüğünde, üretken sermayenin sabit bir bileşenidir; konut olarak işlev gördüğünde ise, konut olma niteliğiyle, hiçbir şekilde bir sermaye biçimi değildir. Aynı emek araçları birçok durumda bazen üretim araçları olarak, bazen de tüketim araçları olarak işlev görebilir.

Smith'in düşüncesinin yol açtığı yanılgılardan biri şuydu: sabit ve dolaşır sermaye olma niteliklerinin, şeylerin kendi nitelikleri olarak kavranması. Bir ve aynı şeyin süreç içinde üstlendiği çeşitli rollere göre, emek aracı, emek malzemesi, ürün tanımlarının nasıl değiştiğini, emek sürecinin çözümlenmesi bile gösterir (I. Kitap, Bölüm 5). Sabit sermaye ve sabit olmayan sermaye tanımları ise, bu ögelerin emek sürecinde ve dolayısıyla aynı zamanda değer yaratımı sürecinde oynadıkları belirli rollere dayanır.

Ama ikincisi, sabit ve dolaşır sermayeleri oluşturan şeyler sayılırken açıkça ortaya çıkar ki, Smith, üretken sermayenin (üretken biçimindeki sermayenin) sabit ve dolaşır bileşenleri arasındaki, yalnızca bu tür sermaye için geçerli olan ve anlam taşıyan ayrımı, üretken sermaye ile dolaşım sürecindeki sermayeye ait olan meta-sermaye ve para-sermaye biçimleri arasındaki ayrımla aynı sepete koymaktadır. Aynı yerde (s. 188) şöyle der:

> "The circulating capital consists ... of the provisions, materials, and finished work of all kinds that are in the hands of their respective dealers, and of the money that is necessary for circulating and distributing them etc." ["Dolaşır sermaye ... her biri sırasıyla bunlardan birinin ticaretiyle uğraşan kişilerin ellerinde bulunan her türden tüketim araçlarından, malzemelerden ve bitmiş ürünlerden ve bunların dolaştırılması ve dağıtılması için gerekli olan paradan oluşur vb."]

Gerçekten, daha yakından bakarsak, burada, daha önce söylenenlerin aksine, dolaşır sermayenin yeniden meta-sermaye ve para-sermayeyle, yani sermayenin, üretim sürecine kesinlikle ait olmayan, sabit sermayenin aksine dolaşır (akıcı) sermaye değil üretken sermayenin aksine dolaşım sermayesi oluşturan iki biçimiyle aynı kefeye koyulduğunu görürüz. Üretken sermayenin maddi olarak (ham madde ya da yarı ürünler) öndelenen ve üretim sürecine gerçekten dâhil olan bileşenleri bu durumda kendilerini yine yalnızca bunların *yanında* gösterir. Smith şöyle diyor:

> "... The third and last of the three portions into which the general stock of the society naturally divides itself, is the circulating capital, of which

the characteristic is, that it affords a revenue only by circulating or changing masters. It is composed likewise of four parts: first, of the money..." ["... Toplumun elinde bulunan toplam sermayenin doğal olarak bölündüğü parçalar olan bu üç parçadan üçüncü ve sonuncu olanı, yalnızca dolaşarak ya da sahip değiştirerek bir gelir getirebilme özelliğini taşıyan dolaşır sermayedir. O da benzer şekilde dört parçadan oluşur: Birincisi, para..."]

(Ama, para, hiçbir zaman üretken sermayenin, üretim sürecinde işlev gören sermayenin bir biçimi değildir. Her zaman, sermayenin kendi dolaşım sürecinde aldığı biçimlerden yalnızca biridir.)

"secondly, of the stock of provisions which are in the possession of the butcher, the grazier, the farmer ... and from the sale of which they expect to derive a profit ... Fourthly and lastly, of the work which is made up and completed, but which is still in the hands of the merchant and manufacturer." –Ve: "thirdly, of the materials, whether altogether rude or more or less manufactured, of clothes, furniture, and building, which are not yet made up into any of those three shapes but which remain in the hands of the growers, the manufacturers, the mercers and drapers, the timber-merchants, the carpenters and joiners, the brickmakers etc." ['ikincisi, kasabın, besicinin, çiftçinin ellerinde olan ... ve satışlarından bu kişilerin bir kâr elde etmeyi bekledikleri ... besin maddeleri stokundan... Dördüncü ve son olarak, işlenip son şeklini almış, ama henüz tüccar ve sanayicinin ellerinde bulunan üründen." – Ve: "üçüncü olarak, ya hiç işlenmemiş doğal şekillerindeki ya da az çok işlenmiş malzemeden, yetiştiricilerin, sanayicilerin, ipekli kumaş ve kumaş tüccarlarının, kereste tüccarlarının, marangoz ve doğramacıların, tuğlacıların vb. ellerinde olup da henüz yapımı tamamlanıp tam şeklini almamış giysilerden, mobilyalardan, yapılardan."]

2 ve 4, üretim sürecinden ürün olarak çıkmış bulunan ve satılmaları gereken, kısaca, şimdi meta olarak, dolayısıyla meta-sermaye olarak işlev gören, yani, sonunda varacakları yer neresi olursa olsun, bir başka deyişle, amaçlarına (kullanım değerlerine) göre yolları ister bireysel tüketimde ister üretken tüketimde son bulacak olsun, sürecin içinde, bir üretken sermaye ögesi oluşturmayacakları şekilde bir biçime sahip olan ve bir yer tutan ürünlerden başka hiçbir şey içermez. Bu ürünler 2'de besin maddeleri, 4'te ise tüm diğer bitmiş ürünler, yani kendileri de yalnızca bitmiş emek araçlarından ya da (2'de kapsanan besin maddeleri dışındaki) bitmiş keyif verici maddelerden oluşan ürünlerdir.

Smith'in burada tüccardan da söz etmesi, kafa karışıklığını gösterir. Üretici ürününü tüccara sattığında, bu artık kesinlikle onun sermayesinin bir biçimini oluşturmaz. Toplum açısından bakıldığında ise, üreticisinden başka birinin elinde de olsa, elbette hâlâ meta-sermayedir; ama tam da meta-sermaye olduğu için, ne sabit, ne de akışkan sermayedir.

Üreticinin dolaysız gereksinimlerini gidermeye yönelik olmayan her tür üretimde, ürün, bir kâr elde etmek için değil üreticinin yaşayabilmesi için, meta olarak dolaşmak, yani satılmak zorundadır. Kapitalist üretimde buna, metanın satılmasıyla, onda saklı bulunan artık değerin de gerçekleştirilmesi eklenir. Ürün, üretim sürecinden meta olarak çıkar, dolayısıyla bu sürecin ne sabit, ne de akışkan öğesidir.

Bu arada, Smith burada kendi söylediklerini geçersiz sayıyor. Maddi şekilleri ya da kullanım değerleri, yararlı etkileri ne olursa olsun, burada bitmiş ürünlerin hepsi meta-sermayedir, yani dolaşım sürecine ait bir biçimdeki sermayedir. Bu biçimde bulunarak, sahiplerinin sahip olabileceği üretken sermayenin bileşenleri arasında yer almazlar; ama bu, onların, satılır satılmaz, alıcılarının elinde, akışkan ya da sabit türden, üretken sermaye bileşenleri *hâline gelmelerini* hiçbir şekilde engellemez. Burada görülüyor ki, belli bir süre için piyasada üretken sermayeden farklı olarak meta-sermaye olarak görünen aynı şeyler, piyasadan çekildiklerinde, üretken sermayenin akışkan ya da sabit bileşenleri olarak işlev görebilir de, görmeyebilir de.

Pamuk ipliği yapımcısının ürünü, iplik, sermayesinin meta biçimi, onun için meta-sermayedir. İş malzemesi olarak da, emek aracı olarak da, yeniden onun üretken sermayesinin bileşeni olarak işlev göremez. Onu satın alan dokumacının elinde ise, iplik, akışkan bileşenlerinden biri olarak üretken sermayesine dâhil olur. Oysa, iplik yapımcısı için, iplik, (artık değer bir yana bırakıldığında) hem sabit hem de dolaşır sermayesinin bir bölümünün değerinin taşıyıcısıdır. Bir makine de böyledir; makine yapımcısının ürünü olarak, sermayesinin meta biçimidir, onun için meta-sermayedir; ve bu biçimde kaldıkça ne akışkan, ne de sabit sermayedir. Onu kullanan bir fabrikatöre satıldığında, bir üretken sermayenin sabit bileşeni olur. Ürünün, kömür üretimindeki kömür örneğinde olduğu gibi, kullanım biçimi uyarınca, çıktığı sürece üretim aracı olarak kısmen yeniden girebildiği durumlarda bile, ürün olarak kömürün tam da satılmak için ayrılan bölümü, akışkan ya da sabit sermayeyi değil, meta-sermayeyi temsil eder.

Öte yandan, ürün, kullanım biçiminden ötürü, malzeme olarak da, emek aracı olarak da, herhangi bir üretken sermaye ögesi oluşturma kapasitesinden tümüyle yoksun olabilir. Örneğin herhangi bir besin maddesi. Ne var ki, o, üreticisi için meta-sermaye, hem sabit sermayenin hem de akışkan sermayenin değer taşıyıcısıdır; kendi üretiminde kullanılan sermayenin tümüyle mi yoksa kısmen mi yerine koyulmak zorunda olduğuna göre, değerini ürüne tümüyle mi yoksa kısmen mi aktarmış olduğuna göre, birinin ya da öbürünün.

Smith'te, 3 No'lu maddede, işlenecek malzeme (ham madde, yarı ürün, yardımcı madde), bir yandan, üretken sermayeye dâhil olmuş bir bileşen olarak değil, gerçekte yalnızca, genel olarak toplumsal ürünü oluşturan bir özel kullanım değerleri türü, 2'de ve 4'te sayılan öteki maddi bileşenlerin, besin maddelerinin vb. yanındaki bir özel meta kütlesi türü olarak görünür. Öte yandan, bu malzeme elbette üretken sermayeye katılmış ve dolayısıyla aynı zamanda üretken sermayenin ögeleri olarak üreticinin elinde bulunur şekilde gösterilir. Kafa karışıklığını ortaya koyan, bunların kısmen üreticinin elinde işlev görür şekilde (*in the hands of the growers, manufacturers etc.* [yetiştiricilerin, imalatçıların vb. ellerinde]), kısmen de, üretken sermayenin bileşenleri değil, yalnızca meta-sermaye oldukları tüccarların elinde (*mercers, drapers, timber-merchants* [ipekli kumaş tüccarları, kumaş tüccarları, kereste tüccarları]) işlev görür şekilde ele alınmasıdır.

Aslında, A. Smith, burada dolaşır sermaye ögelerini sayarken, yalnızca üretken sermaye bakımından geçerli olan sabit ve akışkan sermaye ayrımını tümüyle unutuyor. Bunun yerine, meta-sermayeyi ve para-sermayeyi, yani dolaşım sürecine ait olan iki sermaye biçimini, üretken sermayenin karşısına koyuyor; ama bunu da hiç bilincinde olmadan yapıyor.

Son olarak, A. Smith'in dolaşır sermaye bileşenlerini sayarken emek gücünü unutması göze çarpıyor. Bunun iki nedeni birden var.

Biraz önce gördük ki, para-sermaye bir yana bırakıldığında, dolaşır sermaye yalnızca meta-sermayenin bir başka adıdır. Oysa, emek gücü, piyasada dolaştığı sürece, sermaye değildir, meta-sermayenin bir biçimi değildir. Sermaye hiç değildir; işçi, piyasaya bir metayı, yani kendi canını getiriyor olsa bile, bir kapitalist değildir. Ancak emek gücü satıldıktan, üretim sürecine katıldıktan, yani meta olarak dolaşmaya son verdikten sonra, üretken sermayenin bileşeni, artık değerin kaynağı olarak değişir sermaye, üretken sermayeye yatırılan sermaye değerinin devriyle ilişkili olarak üretken sermayenin akıcı bileşeni olur. Smith burada dolaşır sermayeyi meta-sermaye ile karıştırdığı için, emek gücünü kendi dolaşır sermaye başlığının altına koyamıyor. Bu nedenle değişir sermaye burada işçinin ücretiyle satın aldığı metalar, geçim araçları biçiminde ortaya çıkıyor. Ücrete yatırılan sermaye değeri, bu biçimde, dolaşır sermayeye ait sayılıyor. Üretim sürecine dâhil olan şey, işçinin kendisini ayakta tutmasını sağlayan geçim araçları değil, emek gücü, işçinin kendisidir. Kuşkusuz, toplumsal açıdan bakıldığında, işçinin bireysel tüketim yoluyla kendisini yeniden üretmesinin de toplumsal sermayenin yeniden üretim sürecine ait olduğunu görmüştük (I. Kitap, Bölüm 21). Ama bu,

bizim burada üzerinde durduğumuz, yalıtık durumdaki tek tek üretim süreçleri için geçerli değildir. Smith'in sabit sermaye başlığının altında saydığı şeyler arasında yer alan *the acquired and useful abilities* [kazanılmış ve yararlı yetenekler] (s.187), ücretli emekçinin *abilities*'i oldukларında ve emekçi emeğini *abilities*'i ile birlikte sattığında, tam tersine, akışkan sermayenin bileşenlerini oluşturur.

Tüm toplumsal zenginliği 1. dolaysız tüketim fonu, 2. sabit sermaye ve 3. dolaşır sermaye şeklinde bölmesi Smith'in büyük bir hatası. Buna göre, zenginliğin, 1. kendi parçalarının durmadan sermaye olarak işlev *görebilmesine* karşın, işlev görmekte olan toplumsal sermayenin hiçbir parçasını oluşturmayan tüketim fonu, ve 2. sermaye şeklinde bölünmesi gerekirdi. Yine buna göre, zenginliğin bir bölümü sermaye olarak, öteki bölümü sermaye-olmayan ya da tüketim fonu olarak işlev görür. Ve, bir memeli hayvan için ya erkek ya da dişi olmak nasıl doğal bir zorunluluksa, neredeyse bunun gibi, ya sabit ya da akışkan sermaye olmak, burada, her tür sermaye için kaçınılmaz bir zorunluluk olarak görünür. Ama biz, sabit ve akışkan karşıtlığının yalnızca *üretken* sermaye ögelerine uygulanabilir olduğunu, dolayısıyla bunların yanı sıra, sabit sermaye de dolaşır sermaye de *olamayacağı* bir biçimde bulunan, çok önemli büyüklükte bir sermaye yığınının, meta-sermaye ile para-sermayenin bulunduğunu görmüştük.

Ürünlerin, kendi doğal biçimlerinde, araya alım satım girmeden, doğrudan doğruya tek tek kapitalist üreticiler tarafından yeniden üretim aracı olarak kullanılan bölümü dışında, tüm toplumsal üretim kütlesi –kapitalist temel üzerinde– piyasada meta-sermaye olarak dolaştığından, sabit ve akışkan üretken sermaye ögeleri gibi bütün tüketim fonu ögelerinin de meta-sermayeden çıktıkları açık bir şeydir; gerçekte bunun anlamı yalnızca şudur: Daha sonra tüketim ve üretim araçları olarak hizmet edecek olsalar bile, üretim araçları da, tüketim araçları da, tıpkı emek gücünün kendisinin meta-sermaye olarak olmasa bile meta olarak piyasada hazır bulunması örneğinde olduğu gibi, kapitalist üretim temeli üzerinde önce meta-sermaye olarak ortaya çıkar.

Bu, A. Smith'i yeni bir yanlış anlamaya götürür. Şöyle söyler:

> "Of these four parts" ["Bu dört parçadan"]

(*circulating capital*'ın [dolaşır sermayenin] dört parçası, yani dolaşım süreci içindeki sermayeye ait biçimler olan meta-sermaye ve para sermaye; bu iki parça, Smith'in meta-sermaye bileşenlerini yine maddi olarak ayrıştırması nedeniyle dörde çıkıyor)

> "three - provisions, materials, and finished work, are either annually or in a longer or shorter period, regularly withdrawn from it, and placed either in

> the fixed capital, or in the stock reserved for immediate consumption. Every fixed capital is both originally derived from, and requires to be continually supported by, a circulating capital. All useful machines and instruments of trade are originally derived from a circulating capital, which furnishes the materials of which they are made and the maintenance of the workmen who make them. They require, too, a capital of the same kind to keep them in constant repair." (s.188) ("üç – geçim araçları, malzemeler ve bitmiş ürünler, ya bir yıllık ya da daha uzun ya da daha kısa bir sürede, ondan düzenli olarak çekilir ve ya sabit sermaye ya da hemen tüketilmek için ayrılan stok durumuna sokulurlar. Her sabit sermaye hem köken olarak bir dolaşır sermayeden gelir hem de sürekli olarak bir dolaşır sermayenin desteğini gerektirir. Bütün yararlı makineler ve iş araçları, köken olarak kendilerinin yapıldıkları malzemeyi ve kendilerinin yapımında çalıştırılan işçilerin bakımını sağlayan bir dolaşır sermayeden çıkar. Sürekli iyi durumda tutulmaları için aynı türden bir sermayeyi bunlar da gerektirir."] (s.188)

Ürünün doğrudan doğruya kendi üreticileri tarafından yeniden üretim aracı olarak kullanılan bölümü her zaman hariç tutulmak üzere, kapitalist üretim için şu genel önerme geçerlidir: Bütün ürünler, doğal biçimleri, kullanım değerleri uyarınca üretim araçları ve dolayısıyla üretken sermayenin sabit ya da akışkan ögeleri olarak, üretken sermayenin (üretim sürecinin) ögeleri olarak işlev görmek zorunda olup olmamalarından ya da bunu yapabilir olup olmamalarından; ya da üretken tüketimin değil yalnızca bireysel tüketimin araçları olarak hizmet edebilir olup olmamalarından bağımsız olarak, piyasaya metalar olarak gelir ve bu nedenle kapitalist için sermayesinin meta biçimi olarak dolaşır. Bütün ürünler piyasaya meta olarak sürülür; bu nedenle, bütün üretim ve tüketim araçlarının, bütün üretken ve bireysel tüketim ögelerinin, metalar olarak satın alınma yoluyla yeniden piyasadan çekilmesi gerekir. Bu basmakalıp sözler (*truism*) doğrudur elbette. Bu nedenle, üretken sermayenin hem sabit hem de akışkan ögeleri, hem emek araçları hem de her tür biçimdeki iş malzemeleri için de geçerlidir. (Ayrıca, doğadan gelen, ürün olmayan üretken sermaye ögelerinin bulunduğu burada unutulmuştur.) Pamuk nasıl piyasadan satın alınırsa, makine de piyasadan satın alınır. Ama buradan, her sabit sermayenin başlangıçta bir akışkan sermayeden geldiği sonucu hiçbir şekilde çıkmaz; bu sonuç yalnızca, dolaşım sermayesi ile dolaşır ya da akışkan, yani sabit olmayan sermayenin Smith'e özgü şekilde karıştırılmasının ürünüdür. Dahası, Smith kendi söylediklerini geçersiz kılar: Ona göre makineler meta olarak dolaşır sermayenin 4 numaralı kısmının bir bölümünü oluşturur. Yani, dolaşır sermayeden gelmeleri, yalnızca, makine olarak işlev görmeden önce meta-sermaye olarak işlev görmüş olmaları, ama maddi içerik bakımından kendi kendilerinden gelmeleri demektir; aynı şekilde, iplik yapımcısının ser-

mayesinin akışkan ögesi olarak pamuk da, piyasadaki pamuktan gelir. Ama eğer Smith, sonraki açıklamalarında, sabit sermayeyi, makineler yapmak için emek ve ham maddelerin gerekli olması nedeniyle akışkan sermayeden türetiyorsa, birincisi, makineler yapmak için emek araçları da, yani sabit sermaye de gereklidir; ikincisi, üretken sermaye her zaman emek araçlarını kapsadığından, ama iş malzemelerini her zaman kapsamadığından, ham maddeleri yapmak için de sabit sermaye, makineler vb. gereklidir. Kendisi, hemen ardından şöyle diyor:

> "Lands, mines, and fisheries, require all both a fixed and circulating capital to cultivate them [Topraklar, madenler ve dalyanlar, işlenmeleri için, her iki sermayeyi, sabit sermayeyi de dolaşır sermayeyi de gerektirir];"

(yani, ham maddelerin üretimi için yalnızca dolaşır sermayenin değil, sabit sermayenin de gerekli olduğunu kabul ediyor)

> "and" (bu noktada yeni bir yanlışlıkla karşılaşıyoruz) "their produce replaces with profit, not only those capitals, but all the others in society.") ["ve" (...) "bunların ürünleri, yalnızca o sermayeleri değil, toplumdaki bütün öteki sermayeleri bir kârla birlikte yerlerine koyar."] (s. 188.)

Bu söylediği baştan sona yanlıştır. Bunların ürünleri, bütün öteki sanayi dalları için ham madde, yardımcı madde vb. sağlar. Ama bunların değerleri, bütün öteki toplumsal sermayelerin değerlerini yerlerine koymaz; yerlerine koydukları, yalnızca kendi sermaye değerleridir (+ artık değer). Burada A. Smith kendisini yine fizyokratlara ilişkin anılarına kaptırmaktadır.

Toplumsal açıdan bakıldığında, meta-sermayenin yalnızca emek aracı olarak hizmet edebilen ürünlerden oluşan bölümünün (bunlar boş yere üretilmiş, satılamaz şeyler değilse), er ya da geç emek araçları olarak işlev görmek; başka bir deyişle, kapitalist üretim temeli üzerinde, meta olmaktan çıkar çıkmaz, daha önce olası ögeleri olduğu toplumsal üretken sermayenin sabit bölümünün gerçek ögelerini oluşturmak zorunda olduğu doğrudur.

Burada ürünün doğal biçiminden kaynaklanan bir ayrım ortaya çıkar.

Örneğin, iplik yapımında kullanılmazsa, yani, üretim ögesi olarak, dolayısıyla, kapitalist açısından, bir üretken sermayenin sabit bileşeni olarak işlev görmezse, bir iplik makinesinin hiçbir kullanım değeri olmaz. Ama iplik makinesi taşınabilir bir şeydir. Makine, üretildiği ülkeden ihraç edilebilir ve başka ülkelere ister ham maddeler vb., ister şampanya karşılığında olsun, dolaylı ya da dolaysız olarak satılabilir. Makine, bu durumda, üretildiği ülkede yalnızca meta-sermaye olarak işlev görmüş, ama hiçbir zaman, satışından sonra bile, sabit sermaye olarak işlev görmemiştir.

Buna karşılık, örneğin fabrika binaları, demiryolları, köprüler, tüneller, doklar vb. gibi, toprak iyileştirmeleri vb. gibi, toprağa dâhil olarak yerelleşmiş bulunan ve bu nedenle de ancak yerel olarak kullanılabilen ürünler, cisimleriyle, oldukları gibi ihraç edilemez. Bunlar taşınabilir şeyler değildir. Ya yararsızdırlar, ya da satılır satılmaz, üretildikleri ülkede sabit sermaye olarak işlev görmek zorundadırlar. Bu şeyler, spekülasyon amacıyla fabrikalar inşa eden ya da toprak iyileştiren kapitalist üreticiler için, meta-sermayelerinin biçimleri, yani A. Smith'e göre, dolaşır sermayenin biçimleridir. Ama toplumsal açıdan bakılırsa, bu şeyler, yararsız olmayacaklarsa, sonunda, kendi yerellikleri nedeniyle bulundukları yere bağlı bir üretim sürecinde sabit sermaye olarak işlev görmek zorundadır. Buradan, böylesi taşınmaz şeylerin her durumda sabit sermaye oldukları sonucu hiçbir şekilde çıkmaz; bunlar, konut vb. olarak tüketim fonu içinde yer alabilir ve böylece, sermayenin yalnızca bir parçası olduğu toplumsal zenginliğin bir ögesini oluşturdukları hâlde, toplumsal sermaye içinde hiç yer almayabilir. Bu şeylerin üreticisi, Smith gibi söyleyecek olursak, bunların satışıyla bir kâr elde eder. Öyleyse bunlar dolaşır sermayedir! Bunları kullanarak yarar sağlayacak olan kişi, nihai alıcı, bunlardan yalnızca, bunları üretim sürecinde kullanarak yararlanabilir. Öyleyse bunlar sabit sermayedir!

Mülkiyet hakları, örneğin bir demiryolunun hisse senetleri, her gün el değiştirebilir ve bunların sahipleri bu hakları yurt dışında satarak bir kâr bile elde edebilir; bu durumda, demiryolunun kendisi değilse de mülkiyet hakları ihraç edilebilir şeylerdir. Ama, her ne olursa olsun, bu şeyler, yerel olarak bulundukları ülkenin kendisinde, ya atıl kalmak ya da bir üretken sermayenin sabit bileşeni olarak işlev görmek zorundadır. Aynı şekilde, A sanayicisi fabrikasını B sanayicisine satarak kâr elde edebilir; ama bu, fabrikayı, eskiden olduğu gibi sabit sermaye olarak işlev görmekten alıkoymaz.

Dolayısıyla, yerel olarak sabitlenmiş, topraktan ayrılmaz emek araçları, üreticileri için meta-sermaye olarak işlev görebilecek olmalarına ve *onun* sabit sermayesinin bir ögesi olmamalarına karşın (bunlar, onun açısından, binaları, demiryollarını vb. inşa etmek için gereksinim duyduğu emek araçlarından oluşur), muhtemelen kaçınılmaz olarak ülkenin kendisindeki sabit sermaye olarak işlev görmek zorunda kalacaksa, bundan, tersinin doğru olduğu, yani sabit sermayenin kaçınılmaz olarak taşınamaz şeylerden oluştuğu sonucu hiçbir şekilde çıkmaz. Bir gemi ve bir lokomotif yalnızca hareketleri aracılığıyla iş görür; yine de, üreticileri değil ama kullanıcıları için sabit sermaye olarak işlev görürler. Öte yandan, üretim sürecine gerçekten sabitlenmiş bulunan, bu süreçte yaşayan

ve ölen ve bu sürece girdikten sonra onu bir daha hiç bırakmayan şeyler, üretken sermayenin akışkan bileşenleridir. Örneğin, üretim sürecinde makineleri çalıştırmak için tüketilen kömür, fabrika binalarını aydınlatmak için kullanılan gaz vb. Bunlar, üretim sürecinden ürünle birlikte cisimleriyle ayrıldıkları ve meta olarak dolaştıkları için değil, değerleri üretilmelerine yardımcı oldukları metaların değerlerine tümüyle girdiği için, dolayısıyla da metaların satışıyla bir bütün olarak yerlerine koyulmaları gerektiği için akışkan sermayedir.

A. Smith'ten en son aktarılan parçadaki şu ifadeye de dikkat edilmesi gerekir:

> "A circulating capital which furnishes ... the maintenance of the workmen who make them" ["Kendilerini yapan işçilerin geçimini ... sağlayan bir dolaşır sermaye"] (makineler vb.).

Fizyokratlarda, ücretler için öndelenen sermaye parçası, doğru şekilde, *avances primitives* [başlangıç öndelikleri] yerine *avances annuelles* [yıllık öndelikler] arasında yer alır. Öte yandan, onlarda çiftçi tarafından kullanılan üretken sermayenin bileşeni olarak görünen şey, emek gücünün kendisi değil, tarım işçilerine verilen geçim araçlarıdır (Smith'in deyişiyle, *the maintenance of the workmen* [işçilerin geçimi]). Bu tümüyle onların özgül öğretileriyle bağlantılıdır. Emeğin ürüne eklediği değer parçası (tıpkı ham maddelerin, emek araçlarının vb., kısaca değişmez sermayenin maddi bileşenlerinin ürüne ekledikleri değer parçası gibi), yalnızca işçilere ödenmiş ve onların emek gücü olarak işlevlerini sürdürebilmeleri için zorunlu olarak tüketilecek olan geçim araçlarının değerine eşittir. Fizyokratların kendi öğretileri, değişmez sermaye ve değişir sermaye ayrımına ulaşmalarına engel olmuştur. Kendi fiyatının yeniden üretimine ek olarak artık değeri üreten emek ise, onu tarımda olduğu kadar sanayide de üretir. Ama, onların sistemine göre emek artık değeri sadece bir üretim dalında, tarımda ürettiğinden, artık değer emekten değil, doğanın bu daldaki özel etkinliğinden (yardımından) kaynaklanır. Ve yalnızca bu nedenle, onlar için, tarımsal emek, diğer emek türlerinden farklı olarak, üretken emektir.

Adam Smith, işçinin geçim araçlarını sabit sermayeden farklı olarak dolaşır sermaye olarak belirler;

1. Çünkü, sabit sermayeden farklı olarak akışkan sermayeyi, dolaşım alanına ait olan sermaye biçimleriyle, dolaşım sermayesiyle karıştırır; kendisinden sonra hiç eleştirilmeden benimsenmiş bir karıştırmadır bu. Bu yüzden, meta-sermayeyi üretken sermayenin akışkan bileşeniyle karıştırır ve bu noktada, toplumsal ürünün meta biçimini aldığı yerlerde, işçi olmayanların geçim araçları gibi işçilerin geçim araçlarının da, emek

araçları gibi malzemelerin de meta-sermayeden sağlanmalarının gerekeceği apaçıktır.

2. Ama fizyokratlara özgü düşünce de, kendi açıklamasının içrek (gerçekten bilimsel) kısmıyla çelişmekle birlikte, Smith'e sızmıştır.

Genel olarak, öndelenen sermaye üretken sermayeye çevrilir, yani kendileri de geçmiş emeğin ürünleri olan üretim ögeleri biçimini alır. (Emek gücü bunlar arasındadır.) Öndelenen sermaye üretim sürecinde ancak bu biçimde işlev görebilir. Eğer, sermayenin değişir bölümünün çevrildiği emek gücünün yerine, işçinin geçim araçlan koyulursa, bu şekildeki geçim araçlarının, değer oluşumu ile ilgili olarak, üretken sermayenin diğer ögelerinden, ham maddelerden ve iş hayvanlarının besin maddelerinden farklılaşmayacağı açıktır; Smith de, daha önce aktarılan pasajlardan birinde, fizyokratların yolundan giderek, bunları aynı kefeye koymuştur. Geçim araçlan kendi değerlerini değerlendiremez ya da ona bir artık değer ekleyemez. Değerleri, üretken sermayenin öteki ögelerinin değerleri gibi, yalnızca ürünün değerinde yeniden görünebilir. Ürüne, sahip olduklarından daha fazla değer ekleyemezler. Ham maddeler, yarı ürünler vb. gibi, geçim araçlan da, emek araçlarından oluşan sabit sermayeden, yalnızca, (en azından bunlar için ödemede bulunan kapitalist için) oluşumuna katıldıkları ürünün içinde tümüyle tüketilmeleriyle, dolayısıyla da değerlerinin bir bütün olarak yerine koyulmak zorunda olmasıyla ayrılır; sabit sermayenin yerine koyulması ise, yalnızca adım adım, parça parça gerçekleşir. Yani, üretken sermayenin emek gücüne (ya da işçilerin geçim araçlarına) öndelenen bölümü, artık kendisini üretken sermayenin geri kalan maddi ögelerinden, emek süreciyle ve değerlenme süreciyle ilişkili olarak değil, yalnızca maddi olarak ayırır. Bu bölüm, kendisini yalnızca, sabit sermaye kategorisi içinde yer alan nesnel ürün oluşturucularının bir bölümünden farklı olarak, bu nesnel ürün oluşturucularının (Smith'in genel olarak *materials* [malzemeler] dediği) bir başka bölümüyle birlikte dolaşır sermaye kategorisine girerek ayırır.

Sermayenin ücretlere yatırılan bölümünün üretken sermayenin akışkan bölümüne ait olması ve nesnel ürün oluşturucularının bir bölümüyle, ham maddeler vb. ile, üretken sermayenin sabit bileşeninden farklı olarak, aynı akışkanlık özelliğini paylaşması, bu değişir sermaye parçasının, değişmez sermaye parçasından farklı olarak değerlenme sürecinde oynadığı rolle hiçbir şekilde ilişkili değildir. Sözü edilen şey, yalnızca, öndelenen sermaye değerinin bu bölümünün, dolaşım aracılığıyla, ürünün değeri kullanılarak ne şekilde yerine koyulmak, yenilenmek, yani yeniden üretilmek zorunda olduğuyla ilgilidir. Emek gücünün

satın alınması ve yeniden satın alınması dolaşım sürecine aittir. Ama, emek gücüne yatırılmış olan değer ancak üretim süreci içinde (işçi için değil, kapitalist için) belirli bir değişmez büyüklükten bir değişir büyüklüğe dönüşür ve öndelenmiş olan değer, ancak bu yolla, sermaye değerine, sermayeye, kendisini değerlendiren değere dönüştürülür. Ne var ki, Smith'te olduğu gibi, emek gücüne yatırılan değerin değil, işçinin geçim araçlarına yatırılan değerin üretken sermayenin akışkan bileşeni olarak tanımlanması, değişir ve değişmez sermaye arasındaki ayrımın ve dolayısıyla genel olarak kapitalist üretim sürecinin kavranmasını olanaksızlaştırır. Bu sermaye parçasının, nesnel ürün oluşturucularına yatırılmış olan değişmez sermayeden farklı olarak değişir sermaye olduğu belirlemesi, emek gücüne yatırılmış olan sermaye parçasının devir ile ilişkili olarak üretken sermayenin akışkan bölümüne ait olduğu belirlemesinin altına gömülür. Bu gömme işlemi, emek gücü yerine işçinin geçim araçlarının üretken sermaye ögesi sayılmasıyla tamamlanır. Emek gücünün değerinin parayla mı yoksa doğrudan doğruya geçim araçlarıyla mı öndelendiği hiçbir önem taşımaz. Ama doğal olarak, ikincisi, kapitalist üretim temeli üzerinde yalnızca sadece bir istisna olabilir.[24]

Dolaşır sermaye tanımının A. Smith tarafından böylece emek gücüne yatırılmış olan sermaye değerinin kesin tanımı olarak sabitlenmiş olması (fizyokratların ön koşulunu içermeyen bu fizyokratça tanım) yoluyla, Smith, şanslı haleflerinin, emek gücüne yatırılmış olan sermaye parçasının değişir sermaye olduğunu anlamalarını olanaksızlaştırdı. Başka yerlerde geliştirdiği daha derin ve daha önemli düşünceler değil ama, bu büyük hatası başarılı oldu. Evet, sonraki yazarlar daha da ileri gitti ve sabit sermayeden farklı olarak dolaşır sermaye olmayı emek gücüne yatırılmış olan sermaye parçasının kesin tanımı yapmakla kalmayıp, işçiler için geçim araçlarına yatırılmayı, dolaşır sermayenin temel tanımı yaptılar. Bir yandan toplumsal üründen işçilerin alacakları payların sınırlarını fiziksel olarak daraltan, ama öte yandan da emek gücü satın alımında tüm büyüklüğüyle harcanması gereken bir verili büyüklük olarak geçim araçlarından meydana gelen emek fonu* öğretisi bununla bağlantılıydı elbette.

24 Değerlenme sürecinde emek gücünün oynadığı rolü anlama yolunda A. Smith'in kendi kendisini ne ölçüde engellediğini, onun, işçilerin emeğini fizyokratlar gibi iş hayvanlarınınkiyle aynı kefeye koyan şu cümlesi kanıtlar: "Onun" (çiftçinin) "yalnızca hizmetkârları değil, iş hayvanları da üretken işçilerdir." (Book II, chap. V, s. 243.)

* MEW, Band 23, s. 636-639 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 588-591]. –*Almanca ed.*

Bölüm

11

Sabit ve Dolaşır Sermaye Teorileri. Ricardo

★ ★ ★

Ricardo, sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki ayrımı, yalnızca, değer kuralının istisnalarını, yani ücret oranının fiyatları etkilediği durumları göstermek için gündeme getirir. Bu konuyu III. Kitapta ele alacağız.*

Ama temeldeki bulanıklık, kendisini daha başından itibaren, şu ilgisiz yan yana koyuşla gösteriyor:

> "Sabit sermayenin dayanıklılık derecesindeki bu farklılık ve bu iki sermaye türünün olası birleşme oranlarındaki çeşitlilik."[25]

Ve sorsak hangi iki tür sermaye diye, söylenen şu olur bize:

> "Emeğin geçimini sağlayacak olan sermaye ile aletlere, makinelere ve binalara yatırılan sermaye arasındaki oranlar da farklı bileşimlere sahip olabilir."[26]

Yani, sabit sermaye = emek araçları ve dolaşır sermaye = emeğe yatırılan sermaye. Emeğin geçimini sağlayacak olan sermaye, A. Smith'ten alınmış, saçma bir ifadedir. Dolaşır sermaye, burada, bir

---

* MEW, Band 25, 11. Kapitel. –*Almanca ed.*

25 'This difference in the degree of durability of fixed capital, *and* this variety in the proportions in which the two sorts of capital may be combined." – "Principles", s. 25.

26 "The proportions, too, in which the capital that is to support labour, and the capital that is invested in tools, machinery, and buildings, may be variously combined." –l.c.

yandan, değişir sermayeyle, yani üretken sermayenin emeğe yatırılan parçasıyla aynı sepete atılıyor. Ama, öte yandan, karşıtlık, değerlenme sürecinden (değişmez ve değişir sermaye) değil, dolaşım sürecinden çıkarıldığı için (Smith'e özgü eski karışıklık), iki kez yanlış olan tanımlar ortaya çıkıyor.

Birincisi: Sabit sermayenin dayanıklılık derecesindeki farklılıklar ile sermayenin değişmez ve değişir sermayeden oluşan bileşimindeki farklılıklar aynı değerde sayılıyor. Oysa, bu farklılıklardan ikincisi, artık değer üretimindeki farklılığı belirler; buna karşılık, birincisi, değerlenme süreci dikkate alındığı sürece, yalnızca, verili bir değerin üretim araçlarından ürüne aktarılma tarzıyla ilgilidir; dolaşım süreci dikkate alındığı sürece, bu birinci farklılık, yalnızca, yatırılan sermayenin yenilenme dönemiyle, ya da başka bir deyişle, sermaye hangi süre için öndelendiyse, o süreyle ilgilidir. Kapitalist üretim sürecinin iç işleyiş mekanizmasına bakmak yerine, tamamlanmış görüngüler açısından bakılırsa, bu farklılıklar gerçekten de çakışır. Toplumsal artık değerin farklı sanayi dallarına yatırılan sermayeler arasındaki dağılımında, sermayenin öndelenmesine konu olan değişik zaman aralıklarının farklılıkları (yani örneğin sabit sermaye söz konusu olduğunda farklı ömürler) ve sermayenin farklı organik bileşimleri (yani aynı zamanda değişmez sermaye ile değişir sermayenin farklı dolaşımları), genel kâr oranının eşitlenmesine ve değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümüne aynı şekilde katkıda bulunur.

İkincisi: Dolaşım süreci açısından bakıldığında, bir yanda emek araçları, yani sabit sermaye, öteki yanda iş malzemeleri ve ücret, yani akışkan sermaye durur. Buna karşılık, emek ve değerlenme süreci açısından bakıldığında, bir yanda üretim araçları (emek araçları ve iş malzemeleri), değişmez sermaye, öteki yanda emek gücü, değişir sermaye durur. Sermayenin organik bileşimi açısından (I. Kitap, Bölüm 23, 2, s. 647*), aynı değişmez sermaye değeri büyüklüğünün, daha çok emek aracı ve daha az iş malzemesinden mi yoksa daha çok iş malzemesi ve daha az emek aracından mı oluştuğunun hiçbir önemi yoktur; her şey, üretim araçlarına yatırılan sermayenin emek gücüne yatırılan sermayeye oranına bağlıdır. Tersine: Dolaşım süreci açısından, sabit sermaye ve dolaşır sermaye farkı açısından, dolaşır sermayenin verili bir değer büyüklüğünün, iş malzemelerine ve ücrete hangi oranlarda bölündüğünün, aynı şekilde, hiçbir önemi yoktur. Bir açıdan bakıldığında, iş malzemeleri, emek gücüne yatırılan sermaye değerinden farklı olarak, emek araçları ile aynı kategoride yer alır. Öteki açıdan bakıldığında, emek gücüne ya-

* MEW, Band 23, s. 640 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 592-593]. –*Almanca ed.*

tınlan sermaye parçası, emek araçlarına yatırılan sermaye parçasından farklı olarak, iş malzemelerine yatırılan sermaye parçasıyla aynı yerde bulunur.

Sermayenin iş malzemelerine (ham ve yardımcı maddeler) yatırılan değer parçasının Ricardo'da hiçbir yanda görünmemesi bundandır. Tümüyle yok olmuştur. Sabit sermayenin olduğu yana uymaz, çünkü dolaşım tarzıyla, tam tamına, emek gücüne yatırılan sermaye parçasıyla çakışır. Ve öte yandan, dolaşır sermayenin olduğu yana da koyulamaz, çünkü böyle yapılsaydı, A. Smith'ten devralınmış ve açıkça söylenmeden sürdürülmüş olan, sabit ve dolaşır sermaye karşıtlığı ile değişmez ve değişir sermaye karşıtlığını eş sayma uygulaması kendiliğinden ortadan kalkardı. Ricardo'nun mantıksal içgüdüleri bunu hissetmemesine izin vermeyecek kadar fazladır ve bu yüzden bu sermaye parçası onda tümüyle yok olup gider.

Burada belirtmek gerekir ki, kapitalist, ücretleri haftada, ayda ya da üç ayda bir ödemesine bağlı olarak, ekonomi politiğin diliyle, ücretlere yatırılan sermayeyi farklı vadeler için öndeler. Gerçekte bunun tersi olur. Kendisine haftada, ayda ya da üç ayda bir ücret ödenmesine bağlı olarak, işçi kapitaliste emeğini bir haftalığına, bir aylığına ya da üç aylığına öndeler. Kapitalist, emek gücüne ödemede bulunmak yerine, onu *satın almış olsaydı*, başka bir deyişle, işçiye günlük, haftalık, aylık ya da üç aylık ücretini önceden ödemiş olsaydı, bu vadeler için bir öndelikten söz edilebilirdi. Ama kapitalist, emeği satın almak ve ona *iş göreceği* zaman aralığı için ödemede bulunmak yerine, günlerce, haftalarca, aylarca *iş gördükten* sonra ona ödemede bulunduğundan, burada kapitalizme özgü bir karıştırma söz konusu olur ve işçinin kapitaliste verdiği emek cinsinden öndelik, kapitalistin işçiye verdiği para cinsinden bir öndeliğe dönüştürülür. Kapitalistin, ürünün kendisini ya da onun değerini –ürünün imalatının gerekli kıldığı farklı sürelere ya da, aynı zamanda, dolaşımı için gerekli olan farklı sürelere bağlı olarak– yalnızca daha kısa ya da daha uzun vadelerde (ona dâhil olan artık değerle birlikte) dolaşımdan geri alması ya da gerçekleştirmesi, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Alıcının satın aldığı metayla ne yapacağı, metanın satıcısını hiç ama hiç ilgilendirmez. Kapitalist, bir makineyi, toplam değerinin dolaşımdan ona yalnızca adım adım ve parça parça geri akmasına karşın bu değeri tek seferde öndelemek zorunda olması nedeniyle, daha ucuza elde etmediği gibi, pamuğa da, değerinin onunla hazırlanan ürüne bir bütün olarak girmesi ve ürünün satışıyla bir bütün olarak ve tek seferde yerine koyulması nedeniyle, daha fazla ödemede bulunmaz.

Ricardo'ya geri dönelim.

1. Değişir sermayenin karakteristik özelliği, belirli, verili (yani, bu anlamda, değişmez) bir sermaye parçasının, verili bir (ücretin emek gücünün değerine eşit mi, ondan büyük mü yoksa ondan küçük mü olduğunun burada bir önemi olmamakla birlikte, emek gücünün değerine eşit olduğu varsayılan) değer tutarının, kendisini değerlendiren, değer yaratan bir güçle, yani, kendisinin kapitalist tarafından ödenen değerini yeniden üretmekle kalmayıp, aynı zamanda bir artık değer, daha önce var olmayan ve bir eş değer verilerek satın alınmayan bir değer üreten emek gücü ile mübadele edilmesidir. Ücretlere yatırılan sermaye parçasının, onu değişir sermaye olarak değişmez sermayeden *toto coelo* [her bakımdan] ayırt eden bu karakteristik özelliği, ücretlere yatırılan sermaye parçasına salt dolaşım süreci açısından bakıldığında ve böylece, bu sermaye parçası, emek araçlarına yatırılan sabit sermaye karşısında dolaşır sermaye olarak göründüğünde, ortadan kaybolur. Ücretlere yatırılan sermaye parçasının, bu durumda, değişmez sermayenin iş malzemelerine yatırılan bir bileşeniyle birlikte, tek bir başlığın, dolaşır sermaye başlığının altında, değişmez sermayenin emek araçlarına yatırılan bir başka bileşeninin karşısına koyulması bile, bu sonucu doğurmaya yeter. Böylece, artık değer, yani yatırılan değer tutarını sermayeye dönüştüren şeyin ta kendisi, büsbütün bir yana bırakılır. Ham maddenin ürüne eklediği değer parçası, yeni üretilmezken, gerçekten yeniden üretilmezken, ürün değerinde yalnızca korunur, saklanır ve bu nedenle ürün değerinin bileşeni olarak yalnızca yeniden görünürken, ücretlere yatırılan sermayenin ürüne eklediği değer parçasının, yeni üretildiği (dolayısıyla da gerçekten yeniden üretildiği), aynı şekilde göz ardı edilir. Şimdi kendisini akışkan ve sabit sermaye karşıtlığı açısından gösterdiği şekliyle fark, yalnızca şuradadır: bir metanın üretimi için kullanılan emek araçlarının değeri, metanın değerine ancak kısmen girer ve bu nedenle metanın satışıyla da ancak kısmen yerine koyulur ve dolayısıyla genel olarak yalnızca parça parça ve adım adım yerine koyulur. Diğer taraftan: bir metanın üretimi için kullanılan emek gücünün ve emek nesnelerinin (ham maddeler vb.) değeri, metaya bir bütün olarak girer ve bundan ötürü onun satışıyla tümüyle yerine koyulur. Bu bakımdan, dolaşım süreci ile ilişkili olarak, sermayenin bir bölümü kendisini sabit olarak, öteki bölümü ise akışkan ya da dolaşır olarak gösterir. Her iki durumda da, verili, öndelenmiş değerlerin ürüne aktarılması ve ürünün satışıyla yeniden yerlerine koyulmaları söz konusudur. Şimdi, buradaki tek fark, değer aktarımının ve dolayısıyla değerin yerine koyulmasının, parça parça ve adım adım mı yoksa tek seferde mi gerçekleştiğidir. Böy-

lece, değişir sermaye ile değişmez sermaye arasındaki, her şeyi belirleyen fark, dolayısıyla artık değer oluşumunun ve kapitalist üretimin tüm gizi, belirli değerleri ve bu değerleri temsil eden şeyleri sermayeye dönüştüren koşullar silinir. Sermayenin bütün bileşenleri artık birbirlerinden yalnızca dolaşım tarzlarıyla ayrılır (ve meta dolaşımı, doğal olarak, yalnızca elde bulunan, verili değerlerle ilgilidir); ücretlere yatırılan sermaye, emek araçlarına yatırılan sermaye parçasından farklı olarak, ham maddelere, yarı işlenmiş ürünlere, yardımcı maddelere yatırılan sermaye parçasıyla ortak bir özel dolaşım tarzına sahiptir.

Burjuva ekonomi politiğinin, A. Smith'in "değişmez ve değişir sermaye" kategorilerini "sabit ve dolaşır sermaye" kategorileriyle karıştırmasına içgüdüsel olarak sıkı sıkıya sarılmasının ve onu hiç eleştirmeden bir yüzyıl boyunca kuşaktan kuşağa tekrarlamasının nedeni böylece anlaşılır hâle geliyor. Ücretlere yatırılan sermaye parçası burjuva ekonomi politiğinde artık ham maddelere yatırılan sermaye parçasından hiçbir şekilde ayrılmaz ve değişmez sermayeden de, ürün tarafından parça parça mı yoksa bir bütün olarak mı dolaştırıldığına bağlı olarak, yalnızca biçimsel açıdan ayrılır. Böylece, kapitalist üretimin gerçek hareketini ve dolayısıyla kapitalist sömürüyü anlamayı sağlayacak olan temel, tek bir darbeyle yerle bir edilir. Burada yalnızca, öndelenen değerlerin yeniden görünmeleri söz konusudur.

Ricardo'nun Smith'teki karışıklığı gözü kapalı benimsemesi, yalnızca, kavram karışıklıklarının rahatsız etmeyen unsur olduğu geç özürcülerdeki karışıklıktan değil, A. Smith'in kendisindeki karışıklıktan da daha rahatsız edicidir; çünkü Ricardo, A. Smith'ten farklı olarak, değeri ve artık değeri daha tutarlı ve daha net bir şekilde açıklar ve gerçekte dışrak [*exoterischen*] A. Smith karşısında içrek [*esoterischen*] A. Smith'i savunur.

Fizyokratlarda böyle bir karışıklık hiç yoktur. *Avances annuelles* [yıllık öndelikler] ile *avances primitives* [başlangıç öndelikleri] arasındaki ayrım, yalnızca, sermayenin farklı bileşenlerinin, özellikle de tarımsal sermayenin farklı yeniden üretim dönemleriyle ilişkilidir; artık değer üretimi hakkındaki görüşleri ise, teorilerinin bu ayrımlardan bağımsız bir parçasını, hem de teorilerinin can alıcı noktası olarak öne çıkardıkları parçasını oluşturur. Artık değerin oluşumu sermaye olarak sermayeyle açıklanmak yerine, sermayenin yalnızca belirli bir üretim alanına, tarıma özgü sayılır.

2. Değişir sermayenin –ve dolayısıyla herhangi bir değer toplamının sermayeye dönüşümünde– tanımındaki temel öge, kapitalistin belirli, verili (ve bu anlamda değişmeyen) bir değer büyüklüğünü, değer yara-

tıcı güçle; bir değer büyüklüğünü, değer üretimiyle, öz değerlenmeyle mübadele etmesidir. Kapitalistin işçiye parayla mı yoksa geçim araçlarıyla mı ödeme yaptığı, bu temel tanımda hiçbir değişikliğe yol açmaz. Kapitalist tarafından öndelenen değerin varoluş biçimi değişir yalnızca: değer, birincisinde para biçiminde var olur, işçi bununla piyasadaki geçim araçlarını kendisi satın alır, ikincisinde geçim araçları biçimindedir, işçi bunları doğrudan tüketir. Gerçekte, gelişmiş kapitalist üretim, nasıl genel olarak dolaşım sürecinin aracılık ettiği üretim sürecini, yani para ekonomisini varsayarsa, işçilere de parayla ödeme yapıldığını varsayar. Ama artık değer yaratımı (dolayısıyla öndelenen değer tutarının sermayeleştirilmesi), ücretin ya da emek gücü satın alımına yatırılan sermayenin para biçiminden de doğal biçiminden de kaynaklanmaz. Değerin değer yaratıcı güçle mübadelesinden, değişmeyen bir büyüklüğün değişen bir büyüklüğe çevrilmesinden kaynaklanır.

Emek araçlarının daha çok ya da daha az sabit olması, dayanıklılık derecelerine, yani fiziksel bir özelliğe bağlıdır. Bunlar, öteki her şey aynı kalırken, dayanıklılık derecelerine göre, daha çabuk ya da daha yavaş aşınıp yıpranacak, dolayısıyla, daha uzun ya da daha kısa bir süre boyunca sabit sermaye olarak işlev görecektir. Ama sabit sermaye olarak işlev görmeleri, hiçbir şekilde salt bu fiziksel dayanıklılık özelliğinin bir sonucu değildir. Metal fabrikalarındaki ham madde, kendisini işleyen makineler kadar dayanıklıdır ve bu makinelerin deri, tahta vb. kimi bileşenlerinden daha dayanıklıdır. Ne var ki, ham madde olarak hizmet eden metal, dolaşır sermayenin bir parçasını ve belki de aynı metalden yapılma, kullanılmakta olan emek aracı, sabit sermayenin bir parçasını oluşturur. Dolayısıyla, aynı metalin bazen sabit sermaye başlığının altına bazen de dolaşır sermaye başlığının altına koyulmasının nedeni, maddi fiziksel doğası, daha uzun ya da kısa bir süre boyunca dayanması değildir. Tersine, bu ayrım, üretim sürecinde bazen emek nesnesi, bazen de emek aracı olarak oynadığı rolden kaynaklanır.

Emek aracının üretim sürecindeki işlevi, onun, daha uzun ya da daha kısa dönemler boyunca, yinelenen emek süreçlerinde sürekli yeniden hizmet etmesini gerektirir. Bu nedenle, yapıldığı maddenin daha uzun bir süre mi yoksa kısa bir süre mi dayanacağı, onun işleviyle önceden belirlenmiştir. Ne var ki, yapıldığı maddenin dayanıklılığı, kendi başına, emek aracını sabit sermaye yapmaz. Aynı madde, ham madde olarak kullanıldığı zaman, dolaşır sermaye olur; oysa, meta-sermaye ve üretken sermaye ayrımını dolaşır sermaye ve sabit sermaye ayrımı ile karıştıran iktisatçılar için, aynı madde, aynı makine, ürün olarak dolaşır sermaye, emek aracı olarak sabit sermayedir.

Emek aracını sabit sermaye kılan, yapıldığı maddenin dayanıklılığı olmasa bile, emek aracı olarak oynadığı rol, görece dayanıklı bir malzemeden oluşmasını gerektirir. Demek ki, yapıldığı maddenin dayanıklılığı, onun emek aracı olarak işlevinin bir koşulu ve dolayısıyla onu sabit sermaye kılan dolaşım tarzının da maddi temelidir. Onu oluşturan maddenin yüksek ya da düşük aşınma ve yıpranma hızı, öteki her şey aynı kalırken, emek aracına daha yüksek ya da daha düşük bir derecede sabitlik damgası vurur; dolayısıyla da, onun sabit sermaye olma niteliğiyle çok sıkı bir biçimde iç içe girmiş bulunur.

Emek gücüne yatırılan sermaye parçası, eğer tümüyle dolaşır sermaye açısından, yani sabit sermayeden farklı olmasıyla ele alınırsa; dolayısıyla değişmez ve değişir sermaye ayrımları ile sabit ve dolaşır sermaye ayrımları da aynı sepete atılırsa, bu durumda, emek aracının maddi gerçekliğinin onun sabit sermaye olma niteliğinin vazgeçilmez bir temelini oluşturması örneğinde olduğu gibi, bu kez bunun tersine, emek gücüne yatırılan sermayenin maddi gerçekliğinden, bunun dolaşır sermaye olma niteliğinin türetilmesi ve sonra dolaşır sermayenin de değişir sermayenin maddi gerçekliğiyle belirlenmesi doğaldır.

Ücretlere yatırılan sermayenin gerçek maddesi emeğin kendisidir; etkin, değer yaratan emek gücüdür; kapitalistin ölü, nesnelleşmiş emekle mübadele ettiği ve sermayesine dâhil ederek elinde bulunan metayı kendi kendisini değerlendiren metaya dönüştürmesini sağlayan canlı emektir. Ama kapitalist, bu kendi kendisini değerlendirme gücünü satmaz. Bu güç, her zaman, kapitalistin emek araçları gibi, onun üretken sermayesinin bir bileşenini oluşturur; hiçbir zaman, örneğin sattığı bitmiş ürün gibi, meta-sermayesinin bir bileşeni olmaz. Nasıl ki, iş malzemeleri ve yardımcı maddeler, dolaşır sermaye olarak, emek gücüyle aynı yerde durmuyorsa, üretim sürecinde de, üretken sermaye bileşenleri olarak emek araçları, sabit sermaye olarak, emek gücünün karşısında durmaz; emek süreci açısından bakıldığında, her ikisi maddi etmenlerdir ve emek gücü kişisel etmen olarak ikisinin de karşısında durur. Değerlenme süreci açısından bakıldığında, emek gücü değişir sermayedir ve ikisi de değişmez sermaye olarak onun karşısında durur. Ya da, dolaşım sürecini etkilediği kadarıyla, burada bir maddi farklılıktan söz etmek gerekecekse, o da sadece şudur: Nesnelleşmiş emekten başka bir şey olmayan değerin doğasından, kendi kendisini nesnelleştiren emekten başka bir şey olmayan etkin emek gücünün doğasından şu sonuç çıkar: emek gücü işlev gördüğü süre boyunca sürekli olarak değer ve artık değer yaratır; emek gücünün tarafında hareket olarak, değer yaratımı olarak görünen şey, onun ürününün tarafında, hareketsiz biçimde, yaratılmış değer olarak görünür. Emek gücü işlevini tamamladığında,

sermaye artık bir yandaki emek gücü ile öbür yandaki üretim araçlarından oluşmaz. Emek gücüne yatırılmış olan sermaye değeri, şimdi, ürüne eklenmiş bulunan değerdir (+ artık değer). Süreci yinelemek için, ürünün satılması ve buradan ele geçen parayla durmadan yeni baştan emek gücü satın alınması ve bunun üretken sermayeye dâhil edilmesi gerekir. Bu da, iş malzemelerine vb. yatırılan sermaye parçasına olduğu gibi, emek gücüne yatırılan sermaye parçasına da, emek araçlarında sabitlenmiş olarak kalan sermayeden farklı olarak, dolaşır sermaye niteliğini kazandırır.

Buna karşılık, dolaşır sermayenin ikincil ve değişmez sermayenin bir bölümüyle (ham ve yardımcı maddeler) paylaştığı tanımı, emek gücüne yatırılan sermaye parçasının temel tanımı hâline getirilirse, yani, ona yatırılan değerin, üretimi sırasında tüketildiği ürüne, sabit sermayede olduğu gibi adım adım ve parça parça değil, bir bütün olarak aktarılması ve dolayısıyla da ürünün satışıyla bir bütün olarak yerine koyulmak zorunda olması temel tanım kabul edilirse, ücretlere yatırılan sermaye parçasının da, maddi içeriği bakımından, etkin durumdaki emek gücünden değil, işçinin ücretiyle satın aldığı maddi ögelerden, yani toplumsal meta-sermayenin işçinin tüketimine giren bölümünden, geçim araçlarından oluşması gerekir. Bu durumda, sabit sermaye daha yavaş aşınıp yıpranan ve bu nedenle daha yavaş bir şekilde yerlerine koyulmaları gereken emek araçlarından, emek gücüne yatırılan sermaye de daha hızlı bir şekilde yerlerine koyulmaları gereken geçim araçlarından oluşur.

Ne var ki, daha hızlı ya da daha yavaş aşınıp yıpranmanın sınırları silikleşir.

> "İşçinin tükettiği besinlerin ve giysilerin, içinde çalıştığı binaların, işinde kendisine yardımcı olan aletlerin tümü, doğaları açısından, geçicidir. Ama, bu farklı sermayelerin dayanma sürelerinde yine de çok büyük bir farklılık görülür: bir buhar makinesi bir gemiden, bir gemi işçinin giysisinden ve işçinin giysisi de onun tükettiği besin maddelerinden daha uzun süre dayanır."[27]

Ricardo, burada, işçinin oturduğu evi, mobilyalarını, çatal, bıçak, kapkacak vb. gibi hepsi de dayanıklılık bakımından emek araçlarıyla aynı nitelikte olan tüketim aletlerini saymayı unutuyor. Aynı şeyler, aynı türden şeyler, bir yerde tüketim araçları olarak, bir başka yerde emek araçları olarak görünür.

27 "The food and clothing consumed by the labourer, the buildings in which he works, the implements with which his labour is assisted, are all of a perishable nature. There is, however, a vast difference in the time for which these different capitals will endure: a steam-engine will last longer than a ship, a ship than the clothing of the labourer, and the clothing of the labourer longer than the food which he consumes." –Ricardo, etc., s. 26.

Ricardo'nun kendi sözleriyle, fark şudur:

> "Sermaye, çabuk bozulmasına ve yeniden üretilmeyi sık gerektirmesine ya da yavaş tüketilmesine bağlı olarak, dolaşır ya da sabit sermaye başlıkları altında sınıflandırılır."[28]

Ve şu notu ekler:

> "Temel önem taşımayan ve sınır çizgisi kesin olarak çizilemeyecek olan bir bölünme."[29]

Böylece çok şükür bir kez daha fizyokratlara dönmüş bulunuyoruz. Onlarda, *avances annuelles* [yıllık öndelikler] ile *avances primitives* [başlangıç öndelikleri] arasındaki ayrım, tüketim sürelerine ve dolayısıyla, aynı zamanda, kullanılan sermayenin farklı yeniden üretim sürelerine dayanıyordu. Tek fark, onlarda toplumsal üretim için önemli bir görüngüyü anlatan ve Quesnay'nin *Tableau èconomique*'inde [Ekonomik Tablo] dolaşım süreciyle de bağlantılı olarak sunulan ayrımın, burada öznel ve Ricardo'nun kendi deyişiyle gereksiz bir fark hâline gelmesi.

Emeğe yatırılan sermaye parçası, emek araçlarına yatırılan sermaye parçasından yalnızca kendi yeniden üretim dönemiyle ve dolayısıyla kendi dolaşım süresiyle ayırt edilir hâle gelir gelmez; geçim araçları zaten farklı dayanıklılık sürelerine sahipken, geçim araçlarının emek araçlarından tek farkının, daha yüksek bir aşınma ve yıpranma hızı olacağı şekilde, sermayenin bir bölümü geçim araçlarından ve diğer bölümü emek araçlarından oluşmaya başlar başlamaz; doğaldır ki, emek gücüne yatırılan sermaye ile üretim araçlarına yatırılan sermaye arasındaki her tür *differentia spezifica* [ayırt edici fark] silinip gider.

Bu, Ricardo'nun gerçekte artık değer teorisi olan kâr teorisiyle olduğu gibi onun değer öğretisiyle de tümüyle çelişir. O, genel olarak, sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki farkı, yalnızca, bunların farklı üretim dallarına yatırılan eşit büyüklükteki sermayeler içindeki farklı oranlarının değer yasasını etkilemesi ölçüsünde, ve özellikle de, ücretlerdeki bir yükselme ya da gerilemenin, bu koşulların ürünü olarak, fiyatları etkilemesi ölçüsünde hesaba katar. Ama, sabit ve dolaşır sermayeleri değişmez ve değişir sermayelerle karıştırması yüzünden, bu sınırlı inceleme çerçevesi içinde bile, yanlışların en büyüklerini yapar ve konuyu incelemeye gerçekten tümüyle yanlış bir temelden başlar. Yani, 1. Sermayenin emek gücüne yatırılan değer parçasının dolaşır sermaye başlığının altına sokulması ölçüsünde, dolaşır sermayenin kendisinin

28 "According as capital is rapidly perishable and requires to be frequently reproduced, or is of slow consumption, it is classed under the heads of circulating, or fixed capital."

29 "A division not essential, and in which the line of demarcation cannot be accurately drawn."

tanımları ve özellikle, emeğe yatırılan sermaye parçasını bu başlığın altına sokan koşullar yanlış açıklanır. 2. Emeğe yatırılan sermaye parçasını değişir sermaye kılan tanımla, bu sermaye parçasını sabit sermayeden farklı olarak dolaşır sermaye kılan tanım birbirine karıştırılır.

Daha baştan açıktır ki, emek gücüne yatırılan sermayenin dolaşır ya da akışkan olarak tanımlanması, *differentia specifica*'sı üretim sürecinde yok olup giden ikincil bir tanımlamadır; çünkü, bu tanımlamada, bir yandan, emeğe yatırılan sermayeler ile ham maddelere vb. yatırılan sermayeler eşit değerdedir; değişmez sermayenin bir bölümünü değişir sermaye ile özdeşleştiren bir başlığın, değişmez sermayeden farklı olarak değişir sermayenin *differentia specifica*'sı ile bir ilgisi yoktur. Diğer yandan, emeğe ve emek araçlarına yatırılan sermaye parçalarının gerçekten de birbirlerinin karşısına koyulmasına karşın, bu durum, hiçbir şekilde bunların değer üretimine çok farklı şekillerde girmeleriyle değil, her ikisinin de verili değerlerinin ürüne aktarılması, ama bunların farklı zaman dilimlerinde gerçekleşmesiyle ilgilidir.

Tüm bu durumlarda tartışma konusu olan, ister ücret, ister ham madde fiyatı, isterse emek aracı fiyatı olsun, ürünün üretim sürecinde yatırılan verili bir değerin ürüne aktarılmasının, dolayısıyla ürün tarafından dolaştırılmasının ve onun satılmasıyla başlangıç noktasına geri döndürülmesinin ya da yerine koyulmasının *nasıl* gerçekleştiğidir. Buradaki tek fark, bu"*nasıl*"da, söz konusu değerin aktarılmasının ve dolayısıyla aynı zamanda dolaştırılmasının özel tarzındadır.

Emek gücünün her durumda sözleşmeyle önceden belirlenen fiyatının parayla mı yoksa geçim araçlarıyla mı ödeneceği, emek gücünün belirli bir verili fiyat olma karakterinde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Böyle olmakla birlikte, ücretin para şeklinde ödenmesi durumunda, paranın kendisinin, üretim sürecine, emek araçları gibi girmediği açıktır (emek araçları, üretim sürecine, yalnızca değerleriyle değil, aynı zamanda maddeleriyle girer). Buna karşılık, işçinin ücretiyle satın aldığı geçim araçları, dolaşır sermayenin maddi biçimi olarak, tek bir başlığın altına ve emek araçlarının karşısına yerleştirilirse, bu, konuya başka bir görüntü kazandırır. Bu şeylerin, yani üretim araçlarının değeri emek sürecinde ürüne aktarılıyorsa, öteki şeylerin, yani geçim araçlarının değeri, bunları tüketen emek gücünde yeniden görünür ve emek gücünün etkinliğiyle ürüne aynı şekilde aktarılır. İki durumda da, aynı şekilde, yalnızca, üretim sırasında öndelenen değerlerin üründe yeniden görünmeleri söz konusudur. (Fizyokratlar bunu ciddiye almış ve bu nedenle de sanayi emeğinin artık değer yarattığını reddetmişti.) Wayland'den daha önce alıntılanmış olan parçada böyledir:

"Sermayenin kendisini hangi biçim altında yeniden göstereceği önemli değildir... İnsanın varlığı ve rahatı için gerekli olan çeşitli türden besin maddeleri, giyim eşyası ve barınaklar da değişikliğe uğrayan şeylerdir. Bunlar zaman zaman tüketilirler ve değerleri yeniden görünür vb." ("Elements of Pol. Econ." s. 31, 32.)†

Üretime üretim araçları ve geçim araçları biçiminde öndelenen sermaye değerleri, burada, ürünün değerinde aynı şekilde yeniden görünür. Çünkü böylece, kapitalist üretim sürecinin tam bir gizeme dönüştürülmesi başarıyla tamamlanmış ve üründe var olan artık değerin kaynağı göz önünden tümüyle uzaklaştırılmış olur.

Dahası, yine böylece, burjuva ekonomi politiğine özgü fetişizm de, yani toplumsal üretim sürecinde şeylerin üzerine damga gibi vurulan toplumsal, ekonomik karakteri, doğal, bu şeylerin maddi doğalarından kaynaklanan bir karaktere dönüştüren fetişizm de, eksiksiz hâle gelir. Örneğin, "emek araçları sabit sermayedir", çelişkilere ve karışıklıklara sürükleyen skolastik bir tanımdır. Tıpkı emek süreci incelenirken (I. Kitap, Bölüm 5) gösterilmiş olduğu gibi, nesnel bileşenlerin emek aracı olarak mı, iş malzemesi olarak mı, yoksa ürün olarak mı işlev gördükleri nasıl belirli bir emek sürecinde oynadıkları rollere, işlevlerine bağlıysa, emek araçları da yalnızca, üretim süreci bütünüyle kapitalist üretim süreci ise ve dolayısıyla tüm üretim araçları sermaye ise, sermayenin ekonomik belirliliğine ve toplumsal karakterine sahiptir, sabit sermayedir; ve ikincisi, yalnızca, ürüne değerlerini özel bir biçimde aktarıyorlarsa, sabit sermayedirler. Böyle değilse, sabit sermaye olmadan, emek araçları olarak kalırlar. Aynı şekilde, gübre gibi yardımcı maddeler, değerlerini, emek araçlarının çok büyük çoğunluğu gibi, aynı özel biçimde veriyorsa, emek araçları olmadıkları hâlde, sabit sermaye olur. Burada tartışma konusu olan, şeylerin altlarına koyuldukları tanımlar değil. Burada tartışma konusu olan, belirli kategorilerle ifade edilen belirli işlevler.

Ücretlere yatırılan sermaye olma özelliği, aslında geçim araçları için her koşul altında geçerli olan bir özellik sayılırsa, bu durumda, "emeği korumak", *to support labour* da {Ricardo, s. 25}, bu "dolaşır" sermayenin karakteri olur. Geçim araçları, "sermaye" olmasalardı, bu durumda emek gücünü de korumazlardı; oysa, sermaye olma karakterleri, onlara tam da başkalarının emeği aracılığıyla *sermaye*yi koruma özelliğini kazandırır.

Geçim araçları aslında dolaşır sermaye ise (dolaşır sermayenin ücrete dönüşmesinden sonra), buradan çıkan bir başka sonuç, ücretin bü-

† "Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 208-209, 27. dipnot. –*Türkçe ed.*

yüklüğünün, işçi sayısının verili dolaşır sermaye kütlesine oranına bağlı olduğudur (iktisatçıların sevdiği bir önerme); oysa gerçekte, işçinin piyasadan çektiği geçim araçlarının kütlesi ve kapitalistin kendi tüketimi için elinin altında bulundurduğu geçim araçlarının kütlesi, artık değerin emek fiyatına oranına bağlıdır.

Ricardo, Barton[29[a]] gibi, değişir sermayenin değişmez sermayeye oranı ile dolaşır sermayenin sabit sermayeye oranını her yerde birbirine karıştırır. Bunun Ricardo'nun kâr oranı hakkındaki incelemesini nasıl bozduğunu daha sonra göreceğiz.*

Ayrıca, Ricardo, devir sırasında, sabit ve dolaşır sermaye ayrımının dışındaki nedenlerle ortaya çıkan ayrımları, bu ayrımla eşitler:

> "Şunun da belirtilmesi gerekir ki, dolaşır sermayenin dolaşım ya da kendisini kullanan kişiye geri dönüş süreleri çok eşitsiz olabilir. Bir çiftçi tarafından tohumluk olarak satın alınan buğday, bir fırıncı tarafından ekmeklik olarak alınan buğdaya kıyasla, bir sabit sermayedir. Biri onu toprağa bırakır ve bir yıl süreyle hiçbir getiri elde edemez; öbürü onu öğüttürüp un hâline getirtebilir, ekmek olarak müşterilerine satabilir ve böylece sermayesi bir haftalık bir süre içinde aynı işi yeniden başlatmak ya da bir başka işe girişmek için elinde hazır bekliyor olabilir."[30]

Burada buğdayın, tohumluk olduğunda, geçim aracı olarak değil ham madde olarak hizmet etmesine karşın, önce, aslında geçim aracı olduğu için dolaşır sermaye, ve ikincisi, geriye dönüşü bir yılı aşan bir süre aldığı için sabit sermaye olması karakteristiktir. Ama, bir üretim aracını sabit sermaye kılan, sadece geriye dönüşün daha yavaş ya da daha hızlı olması değil, değerin ürüne aktarılmasının belirli tarzıdır.

A. Smith tarafından yaratılan karışıklık şu sonuçlara yol açmıştır:

1. Sabit sermaye ile akışkan sermaye arasındaki fark, üretken sermaye ile meta-sermaye arasındaki farkla karıştırılır. Böylece, örneğin, aynı makine, piyasada meta olarak bulunurken dolaşır sermaye, üretim sürecine dâhilken sabit sermayedir. Dahası, belirli bir türdeki sermayenin neden daha sabit ya da daha dolaşır olması gerektiğini anlamak kesinlikle mümkün değildir.

29[a] "Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society." London 1817. İlgili pasaj I. Kitap, s. 655, 79. notta alıntılanmıştır. [MEW, Band 23, s. 660, 79. not ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 610, 87. dipnot) –*Almanca ed.*]

* MEW, Band 25 ["Kapital", III. Cilt], 1. bis 3. Kapitel. –*Almanca ed.*

30 "It is also to be observed that the circulating capital may circulate, or be returned to its employer, in very unequal times. The wheat bought by a farmer to sow is comparatively a fixed capital to the wheat purchased by a baker to make into loaves. The one leaves it in the ground, and can obtain no return for a year; the other can get it ground into flour, sell it as bread to his customers, and have his capital free, to renew the same, or commence any other employment in a week." (s. 26, 27.)

2. Her tür dolaşır sermaye, ücretlere yatırılmış ya da yatırılacak olan sermayeyle özdeşleştirilir. J. St. Mill'de* vd. böyledir.

3. Değişir sermaye ile değişmez sermaye arasındaki, daha Barton, Ricardo vd. tarafından, dolaşır sermaye ile sabit sermaye arasındaki farkla karıştırılan fark, sonunda, örneğin Ramsay'de** olduğu gibi, tümüyle bu ikincisine indirgenir; böylece, artık, emek araçları gibi tüm üretim araçları, ham maddeler, vb. de sabit sermayedir ve yalnızca ücretlere yatırılmış olan sermaye dolaşır sermayedir. Ama indirgemenin bu biçimde yapılması yüzünden, değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki fark anlaşılmaz.

4. Macleod*** ve Patterson**** vd. gibi, her şeye bir banka memurunun anlatılması olanaksız daracık bakış açısıyla bakan en yeni İngiliz ve özellikle de İskoç iktisatçılarında, sabit ve dolaşır sermaye farkı, *money at call* ve *money not at call* farkına dönüşür (bildirimde bulunmadan çekilebilen ya da yalnızca önceden bildirimde bulunarak çekilebilen mevduat).

* John Stuart Mill, "Essays on some unsettled questions of political economy." London 1844, s. 164. *–Almanca ed.*

** Ramsay, "An essay on the distribution of wealth." Edinburgh 1836, s. 21-24. *–Almanca ed.*

*** Macleod, "The elements of political economy." London 1858, s. 76-80. *–Almanca ed.*

**** Patterson, "The science of finance. A practical treatise." Edinburgh, London 1868, s. 129-144. *–Almanca ed.*

Bölüm

12

Çalışma Dönemi

★★★

İş gününün aynı büyüklükte olduğu, emek sürecinin diyelim on saat sürdüğü, örneğin pamuk ipliği imalatçılığı ve lokomotif imalatçılığı gibi iki iş dalını alalım. Bir iş dalında her gün, her hafta belirli bir nicelikte bitmiş ürün, pamuk ipliği ortaya çıkar; ötekinde, bitmiş bir ürünü, bir lokomotifi ortaya çıkarmak için emek sürecini belki üç ay boyunca yinelemek gerekir. Birinde ürün kesikli bir doğaya sahiptir ve aynı iş her gün ya da her hafta yeniden başlar. Öbüründe emek süreci süreklidir; bağlantılarıyla, işlemlerinin sürekliliğiyle, ancak daha uzun bir vadede bitmiş bir ürün ortaya çıkaran daha büyük sayıdaki günlük üretim süreçlerini kapsar. Burada, günlük emek sürecinin süresinin aynı olmasına karşın, üretim eyleminin süresinde, yani ürünü bitmiş olarak ortaya çıkarmak, onu meta olarak piyasaya göndermek, dolayısıyla üretken sermayeden meta-sermayeye dönüştürmek için gerekli olan yinelenen emek süreçlerinin süresinde çok önemli bir farklılık oluşur. Sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki farkın bununla hiçbir ilgisi yoktur. Her iki iş dalında tıpatıp aynı oranlarda sabit ve dolaşır sermayeler kullanılsaydı bile bu sözü edilen ayrım ortaya çıkardı.

Üretim eyleminin süresindeki bu farklılıklar, yalnızca değişik üretim alanları arasında değil, üretilecek olan ürünün miktarına bağlı olarak, aynı üretim alanının içinde de ortaya çıkar. Sıradan bir konut, daha büyük bir fabrika binasından daha kısa sürede inşa edilir ve dolayısıyla daha az sayıda sürekli emek süreci gerektirir. Bir lokomotifin yapımı üç ay alırsa, bir zırhlı gemininki bir ya da birkaç yıl sürer. Tahıl üretimi yak-

laşık bir yıl, büyükbaş hayvan yetiştirmek birkaç yıl alır, ağaç yetiştirmek 12-100 yıl sürebilir; bir demiryolunun yapımı için yıllar gerekirken, bir karayolu belki birkaç ayda bitirilebilir; sıradan bir halının dokunması belki bir hafta, bir Goblen halının dokunması yıllar sürer vb. Yani, üretim eyleminin süresindeki farklılıklar sonsuz derecede çeşitlidir.

Üretim eyleminin süresindeki farklılık, aynı büyüklükteki sermaye harcamalarının devir hızlarında, yani verili bir sermayenin öndelenmesine konu olan sürelerde, açıkça görüldüğü gibi, bir farklılık yaratmak zorundadır. Bir iplik fabrikası ile bir lokomotif fabrikasında kullanılan sermayeler aynı büyüklükte, bunların değişmeyen ve değişen bölümleri arasındaki oran da, sabit ve akışkan bölümleri arasındaki oran da aynı, son olarak her ikisindeki iş günleri aynı büyüklükte ve iş gününün gerekli emek ile artık emeğe dağılımı aynı olsun. Ayrıca, dolaşım sürecinden kaynaklanan ve örnek olarak aldığımız durumla ilişkisi olmayan bütün koşulları ortadan kaldırmak için, ipliğin de lokomotifin de sipariş üzerine üretildiklerini ve bedellerinin bitmiş ürünün tesliminde ödendiğini varsayalım. Haftanın sonunda, bitmiş ipliği teslim ettiğinde, iplik imalatçısı, hem yatırdığı dolaşır sermayesini ve hem de ipliğin değerinde saklı olan sabit sermaye aşınma ve yıpranmasını geri alır (burada artık değeri hesaba katmıyoruz). Yani, aynı sermayeyle, aynı devreyi yeni baştan yineleyebilir. Bu sermaye, devrini tamamlamıştır. Buna karşılık lokomotif imalatçısı üç ay boyunca her hafta ücretlere ve ham maddelere yeni sermaye yatırmak zorundadır ve ancak üç ay geçtikten, lokomotif teslim edildikten sonra, bu süre boyunca bir ve aynı üretim eylemine, bir ve aynı metanın üretimine parça parça yatırılan dolaşır sermaye, yeniden, devreyi yeni baştan başlatabileceği bir biçimde bulunur; makinelerinin bu üç aylık dönemdeki aşınma ve yıpranması da aynı şekilde ancak şimdi yerine koyulur. Birininki bir haftalık bir harcamadır, öbürününki haftalık harcamanın on iki katıdır. Bütün öteki koşulların aynı olduğu varsayıldığında, biri öbürününkinin on iki katı büyüklüğündeki bir dolaşır sermayeyi elinin altında bulundurmak zorundadır.

Bununla birlikte, haftalık olarak öndelenen sermayelerin eşit olması, burada önem taşımayan bir koşuldur. Öndelenen sermaye ne büyüklükte olursa olsun, kendisiyle yeni baştan iş görebilmek, aynı işlemi yineleyebilmek ya da bir başkasına başlayabilmek için, bir durumda yalnızca bir haftalığına, ötekinde on iki haftalığına öndelenir.

Devir hızındaki farklılık ya da aynı sermaye değerinin yeniden yeni bir emek veya değerlenme sürecine hizmet edebilmesi için bireysel sermayenin öndelenmesini gerekli kılan süre, burada şunlardan kaynaklanır:

Bir lokomotifin ya da herhangi bir makinenin yapımı 100 iş günü alıyor olsun. İplikçilikte ve makine yapımında çalıştırılan işçiler bakımından, 100 iş günü, her iki durumda da, varsayımımıza göre, birbirini izleyen, ayrı ayrı, onar saatlik 100 emek sürecinden meydana gelen süreksiz (kesikli) bir büyüklük oluşturur. Oysa ürün (makine) bakımından, 100 iş günü, sürekli bir büyüklük, 1000 emek-saatlik bir iş günü, tek bir bağlantılı üretim eylemi oluşturur. Birbiriyle bağlantılı az ya da çok sayıda iş gününün birbirini izlemesiyle oluşan böyle bir iş gününe bir *çalışma dönemi* diyorum. İş gününden söz ettiğimizde, çalışma zamanının uzunluğunu, yani işçinin, her gün, emek gücünü harcamak, çalışmak zorunda olduğu süreyi kastediyoruz. Buna karşılık çalışma döneminden söz ettiğimizde, bu, bitmiş bir ürün ortaya koymak için belirli bir iş dalında gerekli olan birbiriyle bağlantılı iş günlerinin sayısı anlamına geliyor. Burada her bir iş gününün ürünü, yalnızca, günden güne tamamlanmaya biraz daha yaklaşan ve ancak daha uzun ya da daha kısa olan çalışma döneminin sonunda bitmiş şeklini kazanan, bitmiş bir kullanım değeri olan, bir parça-üründür.

Bu nedenle, toplumsal üretim sürecindeki, örneğin bunalımların sonucu olan kesilmeler ve düzensizlikler, kesikli bir doğaya sahip olan emek ürünleri ile üretimleri daha uzun bir bağlantılı dönemi gerekli kılan emek ürünleri üzerinde çok farklı etkilerde bulunur. Bir durumda, belirli bir iplik, kömür vb. kütlesinin bugünkü üretimini, ertesi gün yeni bir iplik, kömür vb. üretimi izlemez. Ama gemiler, binalar, demiryolları vb. için durum farklıdır. Yalnızca çalışma değil, bağlantılı bir üretim eylemi de kesilir. Yapılan iş sürdürülmezse, o zamana dek onun üretimi için tüketilmiş olan üretim araçları ve emek boşuna harcanmış olur. İşe yeniden başlansa bile, arada geçen zamanda her zaman bir kötüleşme gerçekleşir.

Çalışma döneminin tüm süresi boyunca, sabit sermayenin, ürün olgunlaşana kadar her gün ürüne aktardığı değer parçası katmanlar hâlinde birikir. Ve sabit ve dolaşır sermaye ayrımı burada aynı zamanda pratik önem taşıyan yönüyle ortaya çıkar. Sabit sermaye üretim sürecine uzunca bir süre için öndelenmiştir, belki çok sayıda yıldan oluşan bu sürenin bitiminden önce yenilenmesi gerekmez. Bir buhar makinesinin, değerini, her gün parçalar hâlinde kesikli bir emek sürecinin ürünü olan ipliğe mi aktardığı, yoksa üç ay boyunca sürekli bir üretim eyleminin ürünü olan bir lokomotife mi aktardığı, buhar makinesinin satın alınabilmesi için harcanması gereken sermaye bakımından hiçbir şeyi değiştirmez. Makinenin değeri, bir durumda, küçük dozlar hâlinde, örneğin haftada bir, öbüründe, daha büyük kütleler hâlinde, örneğin üç ayda bir

geri döner. Ama her iki durumda da buhar makinesi belki ancak yirmi yıl sonra yenilenir. Ürünün satışıyla makinenin değerinin parça parça geri döndüğü her bir dönem, makinenin kendi ömründen daha kısa olduğu sürece, aynı buhar makinesi, birçok çalışma dönemi boyunca üretim sürecinde işlev görmeyi sürdürür.

Buna karşılık öndelenen sermayenin dolaşır bileşenlerinde durum başkadır. Bu hafta için satın alınan emek gücü bu hafta boyunca harcanmış ve üründe nesnelleşmiştir. Bu haftanın sonunda ona ödeme yapılması gerekir. Ve emek gücüne yapılan bu sermaye harcaması üç ay boyunca her hafta yinelenir; ama, bu sermaye parçasının bir hafta harcanması, kapitaliste, bir sonraki hafta emek satın almayı reddetme olanağını sağlamaz. Emek gücüne ödemek için her hafta yeni ek sermaye harcanması gerekir ve her tür kredi ilişkisini bir yana bırakırsak, kapitalistin, ücretleri haftalık dozlar hâlinde ödese bile, üç aylık sürenin ücretlerini önceden ödeyebilir olması gerekir. Dolaşır sermayenin diğer parçası, yani ham ve yardımcı maddeler için de aynısı geçerlidir. Emek katmanları birbiri ardına ürüne eklenir. Yalnızca harcanan emek gücünün değeri değil, artık değer de emek süreci sırasında sürekli olarak ürüne aktarılır; ama, henüz bitmiş meta biçimini almamış, dolayısıyla henüz dolaşıma sokulacak duruma gelmemiş, bitmemiş ürüne. Aynısı, ürüne ham ve yardımcı maddelerle katmanlar hâlinde aktarılan sermaye değeri için de geçerlidir.

Ürünün özgül doğasının ya da üretimiyle elde edilmesi hedeflenen yararlı etkinin gerektirdiği çalışma döneminin uzunluk ya da kısalığına bağlı olarak, hiçbir parçası dolaşıma girebilecek ve dolayısıyla aynı işlemin yenilenmesine hizmet edebilecek bir durumda bulunmayan, sürekli ve ek bir dolaşır sermaye (ücret, ham maddeler ve yardımcı maddeler) harcaması gerekir; bunun her bir parçası, art arda, oluş hâlindeki ürünün bileşeni olarak üretim alanının içinde sabitlenir, üretken sermaye biçiminde bağlanır. Ama devir zamanı, sermayenin üretim zamanı ile dolaşım zamanının toplamına eşittir. Dolayısıyla, üretim zamanındaki bir uzama, devir hızını, dolaşım zamanındaki bir uzamanın düşürdüğü kadar düşürür. Bununla birlikte, incelemekte olduğumuz durumda iki noktanın belirtilmesi gerekir:

Birincisi: Üretim alanında daha uzun süre kalış. Örneğin, ilk hafta emeğe, ham maddelere vb. öndelenen sermaye ve sabit sermayeden ürüne aktarılan değer parçaları, üç aylık sürenin tümü boyunca üretim alanında bağlı kalır ve henüz oluş hâlinde olan, bitmemiş bir ürünün içinde yer aldıkları için, meta olarak dolaşıma giremez.

İkincisi: Üretim eylemi için gereken çalışma dönemi üç ay sürdüğünden ve gerçekte tek bir bağlantılı emek süreci oluşturduğundan, sürekli olarak, haftada bir, yeni bir dolaşır sermaye dozunun öncekilere eklenmesi zorunludur. Yani, art arda öndelenen ek sermayelerin kütlesi, çalışma döneminin uzunluğuyla birlikte büyür.

İplikçiliğe ve makine imalatına yatırılan sermayelerin aynı büyüklükte olduklarını, bu sermayelerin hem değişmez ve değişir sermayelere hem de sabit ve dolaşır sermayelere bölünme oranlarının aynı olduğunu, iş günlerinin her ikisinde de aynı uzunlukta olduğunu, kısacası, çalışma döneminin süresi dışındaki tüm koşulların aynı olduğunu varsaydık. İlk hafta her ikisinde de aynı büyüklükte harcama yapılır, ama iplikçinin ürünü satılabilir ve ele geçen parayla yeni emek gücü ve yeni ham madde satın alınabilir, kısacası, üretim aynı ölçekte sürdürülebilir. Buna karşılık, makine imalatçısı, ilk hafta harcanmış olan dolaşır sermayeyi ancak üç ay sonra, ürünü bittikten sonra yeniden paraya dönüştürebilir ve bununla işlemlerini yeniden başlatabilir. Demek ki, birincisi, yatırılan aynı büyüklükteki sermayenin geriye dönüşünde fark var. Ama ikincisi: Üç ay boyunca iplikçilikte ve makine imalatında aynı büyüklükte üretken sermaye kullanılıyor; ama, birinde aynı sermaye çabuk yenilenebildiğinden ve bu nedenle aynı işlem yeni baştan yinelenebildiğinden; öbüründe göreli olarak yalnızca düşük bir hızla yenilendiğinden ve bu nedenle yenilenme süresinin dolmasına dek eskilerine sürekli olarak yeni sermaye niceliklerinin eklenmesi gerektiğinden, sermaye harcamalarının büyüklükleri iplikçi ve makine imalatçısı için tümüyle farklıdır. Dolayısıyla, hem belirli sermaye parçalarının yenilendiği süreler ya da öndeleme zamanının uzunluğu, hem de emek sürecinin uzunluğuna bağlı olarak öndelenmesi gereken sermaye kütlesi (günlük ya da haftalık olarak kullanılan sermaye aynı olsa bile) farklıdır. Şu nedenle belirtilmeye değer bir durumdur bu: Bir sonraki bölümde incelenecek olan örneklerde görüleceği gibi, öndeleme süresi, öndelenecek olan sermaye kütlesinde bununla orantılı bir büyümeyi gerektirmeden de uzayabilir. Sermayenin daha uzun süre için öndelenmesi gerekir ve daha büyük miktardaki bir sermaye üretken sermaye biçiminde bağlanmış bulunur.

Kapitalist üretimin daha az gelişmiş aşamalarında, uzun bir çalışma dönemi, yani uzun bir süre için büyük bir sermaye harcaması gerektiren, özellikle de yalnızca büyük ölçekte yürütülebilir olan, maliyetleri yerel topluluklar ya da devletler tarafından karşılanan (emek gücü söz konusu olduğu ölçüde, eski dönemlerde çoğu zaman angarya konusu olan), örneğin caddeler, kanallar vb. gibi girişimler, ya kapitalist üretimin hiç konusu olmaz, ya da, üretilmeleri daha uzun bir çalışma dönemini ge-

rekli kılan ürünler, kapitalistin servetinin yalnızca çok küçük bir bölümü kullanılarak imal edilir. Örneğin, ev yapımında, kendisi için ev inşa edilen özel kişi, yükleniciye kısmi öndelikler öder. Dolayısıyla, gerçekte, evin ödemesini, üretim sürecinin ilerlemesi ölçüsünde, parça parça yapar. Buna karşılık, bir yandan büyük sermaye kütlelerinin tek tek kişilerin ellerinde toplanmış bulunduğu, öte yandan bireysel kapitalistlerin yanında birleşik kapitalistin (anonim şirketlerin) ortaya çıktığı ve aynı zamanda kredi sisteminin gelişmiş bulunduğu gelişmiş kapitalist dönemde, bir kapitalist yüklenici artık yalnızca istisnai olarak tek tek özel kişilerin siparişleri üzerine inşaat işleri yapar. Bireysel kapitalistler nasıl yükleniciler olarak demiryolları inşa etme işini yürütüyorsa, o da piyasa için sıra sıra evler ve mahalleler inşa etme işini yürütür.

Bir yüklenicinin 1857 yılının bankacılık komitesinin huzurunda söyledikleri, kapitalist üretimin Londra'da ev yapımı işini nasıl kökünden değiştirdiği hakkında bize bilgi veriyor. Söylediğine göre, gençliğinde, evler çoğunlukla sipariş üzerine inşa ediliyor, yapım sırasında yükleniciye yapının belirli bölümleri tamamlandıkça, taksitler hâlinde para ödeniyordu. Spekülasyon amacıyla pek az yapı inşa ediliyordu; yükleniciler, asıl olarak, yalnızca işçileri düzenli olarak iş başında ve böylece bir arada tutmak için bu yola başvuruyordu. Son 40 yılda bunların tümü değişti. Artık sipariş üzerine çok az inşaat yapılıyor. Yeni bir eve gereksinimi olanlar, spekülasyon amacıyla inşa edilmiş olanlardan ya da henüz yapım aşamasında olanlardan birini seçiyor. Yüklenici artık müşteri için değil, piyasa için çalışıyor; tıpkı tüm diğer sanayiciler gibi, piyasada bitmiş meta bulundurmak zorunda. Bir girişimci daha önceleri spekülasyon amacıyla aynı anda belki üç ya da dört evin inşaatına devam ederken, şimdi, üzerinde 100'e ya da 200'e varan sayıda ev dikmek için daha büyük bir arsa satın almak (kıta Avrupa'sındaki ifadeyle, en fazla doksan dokuz yıllığına kiralamak) ve böylece kendi servetini yirmi ila elli kez aşan bir işe girişmek zorunda. Gerekli fonlar ipotek yoluyla sağlanıyor ve yükleniciye, tek tek evlerin yapımında alınan yol oranında para veriliyor. Öndelik taksitlerinin ödenmesini kesintiye uğratan bir bunalım patlak verirse, girişim genellikle tümüyle çöküyor; evler, en iyi durumda, daha iyi günler gelene dek tamamlanmamış olarak kalıyor, en kötü durumda ise açık artırmaya düşüyor ve yarı fiyatlarına elden çıkarılıyor. Spekülasyona dayalı ve büyük ölçekli inşaat işleri yapmadıkça, bugün artık hiçbir yüklenici ayakta kalamaz. Yapım işinin salt kendisinin getirdiği kâr çok çok sınırlı; asıl kazanç kaynağı, inşaat alanının dikkatli bir şekilde seçilmesinden ve ustalıklı bir şekilde kullanılmasından kaynaklanan toprak rantı artışlarından oluşuyor. Belgravia ve Tyburnia'nın neredeyse tümü

ve Londra dolaylarındaki kaç bin tane oldukları bilinemeyecek olan villalar, ev talebinin tahmin edilmesine dayanan bu spekülasyon yoluyla inşa edildi. (Kısaltılmış olarak,"The Report of the Select Committee on Bank Acts". Part I, 1857, Evidence, 5413-5418., 5435-5436. Sorular.)

Ciddi ölçülerde uzun çalışma dönemlerine ve büyük ölçeklere sahip işler, ancak, sermaye ciddi bir yoğunlaşma derecesine ulaştığında ve diğer yandan kredi sisteminin gelişmesi, kapitaliste, kendi sermayesi yerine başkalarının sermayesini öndelemenin ve dolayısıyla aynı zamanda riske atmanın kolay yollarını sunduğunda, tümüyle kapitalist üretimin konusu hâline gelir. Böyle olmakla birlikte, açıktır ki, üretim için öndelenen sermayenin onu kullanan kişinin kendi sermayesi olup olmaması devir hızını ve devir zamanını hiç etkilemez.

Tek tek iş günlerinin ürününü çoğaltan el birliği, iş bölümü, makine kullanımı gibi durumlar, aynı zamanda, birbirleriyle bağlantılı üretim eylemlerinden oluşan çalışma dönemini kısaltır. Böylece, makine kullanımı, ev, köprü vb. yapım sürelerini; ekin biçme ve harman dövme makineleri, tarladaki olgunlaşmış tahılı bitmiş metalara dönüştürmek için gereken çalışma dönemini kısaltır. İyileştirilmiş gemi yapımcılığı teknikleri, hızda yükselme sağlayarak, deniz taşımacılığına yatırılan sermayenin devir zamanını kısaltır. Ne var ki, dolaşır sermayenin öndelenmesine konu olan çalışma dönemini ve dolayısıyla zamanı kısaltan bu iyileştirmelerin çoğu, sabit sermaye harcamalarındaki artışa bağlı olarak gerçekleşir. Öte yandan çalışma dönemi belirli iş dallarında salt el birliğinin yaygınlaştırılması ile kısaltılabilir; büyük işçi ordularının harekete geçirilmesi ve böylece işin çok farklı kısımları üzerinde aynı anda çalışılması, bir demiryolunun tamamlanmasını hızlandırır. Devir zamanı burada öndelenen sermayedeki büyümeyle kısaltılır. Kapitalistin buyruğu altında daha çok üretim aracının ve daha çok emek gücünün birleşmiş olması gerekir.

Çalışma dönemindeki kısalma, bu nedenle, çoğu zaman, öndelenen sermayenin kütlesinin öndelenme zamanındaki kısalma ölçüsünde büyüyeceği şekilde, daha kısa bir süre için öndelenen sermayenin büyümesine bağlıysa, burada hatırlanması gereken şudur: Elde bulunan toplumsal sermaye kütlesi bir yana bırakıldığında, önemli olan, üretim ve geçim araçlarının ya da bunlar üzerinde tasarrufta bulunma yetkisinin hangi derecede dağınık ya da bireysel kapitalistlerin ellerinde birleşmiş olduğu, yani sermayelerin yoğunlaşmasının hangi ölçeğe ulaşmış bulunduğudur. Tek elde sermaye yoğunlaşmasını kolaylaştırdığı, hızlandırdığı ve artırdığı ölçüde, kredi, çalışma döneminin ve bununla birlikte devir zamanının kısaltılmasına katkıda bulunur.

İster sürekli ister süreksiz olsun, çalışma döneminin belirli doğal koşullarla önceden belirlenmiş bulunduğu üretim dallarında yukarıda sözü edilen araçlarla hiçbir kısalma sağlanamaz.

"Daha hızlı devir, ifadesi, yılda yalnızca bir devir mümkün olduğundan, tahıl üretimine uygulanamaz. Hayvanlar bakımından ise basitçe şunu soracağız: İki üç yaşındaki koyun ve üç dört yaşındaki öküzün devri nasıl hızlandırılabilir?" (W. Walter Good: "Political, Agricultural, and Commercial Fallacies", London 1866, s. 325.)

Daha erken para elde etme zorunluluğu (örneğin, vergi, toprak rantı vb. gibi sabit ödeme yükümlülüklerini yerine getirmek için), bu sorunu şu yolla çözer: örneğin hayvanlar iktisadi açıdan normal olan yaşlarına ulaşmadan, tarıma büyük zarar verme pahasına satılır ya da kesilir. Bu, sonunda et fiyatlarında bir yükselmeye de neden olur.

"Eskiden başlıca işleri yazları *Midland counties*'daki* çayırlardan, kışları doğu kontluklarındaki ahırlardan yararlanarak hayvan yetiştirmek olan insanlar... tahıl fiyatlarındaki dalgalanmalar ve düşüşler yüzünden öylesine kötü duruma düştü ki, yüksek tereyağı ve peynir fiyatlarından yarar sağlayabildikleri için mutlular; günlük giderlerini karşılamak için tereyağını haftadan haftaya pazara götürür; peynir karşılığında, taşınabilir duruma gelir gelmez peyniri alan ve kuşkusuz kendi biçtiği fiyatı ödeyen simsardan öndelik alırlar. Bu nedenle ve çiftçilikte ekonomi politiğin ilkeleri geçerli olduğundan, eskiden büyütülüp semirtilmek için sütçülük yapılan yerlerden güneye götürülen buzağılar, şimdilerde, Birmingham'ın, Manchester'ın, Liverpool'un ve öteki büyük komşu kentlerin mezbahalarında, çoğu zaman daha sekiz on günlükken, sürüler hâlinde kurban ediliyor. Oysa, malt vergiden bağışık olsaydı, çiftçiler yalnızca daha fazla kâr elde etmekle ve bu sayede genç hayvanlarını büyüyüp semirmelerine dek ellerinde tutabilecek durumda olmakla kalmaz, malt, inekleri bulunmayan insanların elinde buzağıların besini olarak sütün yerini alabilir ve böylece bugünkü korkunç genç hayvan kıtlığından büyük ölçüde sakınılırdı. Buzağı besleyip büyütmeleri öğütlendiğinde, küçük insanlar şunu söylüyor: Sütle beslemenin karşılığını vereceğini çok iyi biliyoruz, ama birincisi, bunun için para harcamamız gerekirdi ve bunu yapamayız, ikincisi, sütçülükle hemen geri aldığımız paramızı yeniden elde etmek için uzun süre beklememiz gerekirdi." (Ibid., s. 11, 12.)

Devrin uzaması küçük İngiliz çiftçileri için bile bu gibi sonuçlar doğuruyorsa, kıta Avrupa'sının küçük köylüleri için ne tür sıkıntılar doğurmak zorunda olduğunu anlamak kolay.

Çalışma döneminin süresiyle, yani aynı zamanda, dolaşım kapasitesine sahip metanın bitmiş hâle getirilmesi için gerekli olan süreyle orantılı olarak, sabit sermayenin katmanlar hâlinde ürüne eklediği

* Ülkenin iç kısımlarındaki kontluklar. –*Almanca ed.*

değer parçası birikir ve bu değer parçasının geri dönüşü gecikir. Ama bu gecikme yenilenen bir sabit sermaye harcamasına neden olmaz. Uğradığı aşınma ve yıpranmayı yerine koyacak olan [değerin] para biçiminde geriye dönüşü ister daha yavaş ister daha hızlı olsun, makine üretim sürecinde işlev görmeyi sürdürür. Dolaşır sermayenin durumu farklıdır. Çalışma döneminin süresiyle orantılı olarak sermayenin daha uzun bir süre için bağlanmak zorunda olmasının ötesinde, ücretler, ham ve yardımcı maddeler için sürekli olarak yeni sermaye öndelemek de gerekir. Bu yüzden, geri dönüşteki gecikmenin iki örnek üzerindeki etkileri farklı olur. Geri dönüş yavaş da olsa hızlı da olsa, sabit sermaye, işlev görmeye devam eder. Buna karşılık dolaşır sermaye, satılmamış ya da tamamlanmamış, henüz satılabilir duruma gelmemiş ürün biçiminde bağlıysa, elde onu ayni olarak yenileyecek ek sermaye yoksa, geri dönüş geciktiğinde işlev göremez olur. –

> "Köylü açlıktan ölürken, hayvanları semirir. Bir hayli yağmur yağmıştı ve hayvanların yiyeceği bol miktarda ot bitmişti. Hint köylüsü, yağ bağlamış bir öküzün yanında açlıktan ölecek. Boş inançların buyrukları, birey bakımından acımasız görünseler de, topluluk bakımından koruyucudur; iş hayvanlarının korunması, tarımın sürdürülmesini ve böylece gelecekteki geçimin ve zenginliğin kaynaklarını güvence altına alır. Kulağa acımasız ve üzücü gelse bile, durum şudur: Hindistan'da insanın yerine yenisini koymak, öküzün yerine yenisini koymaktan daha kolaydır." ("Return, East India. Madras and Orissa Famine", Nr. 4, s. 44.)

Bu yazılanlarla *Manava-Dharma-Sastra*'daki* (Cap X, § 62) cümleyi karşılaştırın:

> "Bir rahibi ya da bir ineği sağ tutmak için, karşılık beklemeden yaşamdan el çekmek ... bu soysuz tribülerin yücelerdeki mutluluğa erişmesini sağlayabilir."

Beş yılı dolmadan beş yaşında bir hayvanınız olamaz, doğal olarak. Ama, bakım tarzını değiştirerek, hayvanları daha kısa zamanda yetiştirilme amaçlarına uygun duruma getirmek, belirli sınırlar içinde olanaklıdır. Bakewell'in başardığı tam da buydu. Eskiden, İngiliz koyunları, Fransız koyunları için 1855'te bile geçerli olduğu üzere, dört ya da beş yaşlarını doldurmadan kesime hazır duruma gelmezdi. Bakewell'in sis-

---

* *"Manava Dharma Sastra"* – Brahmanlar tarafından tüm kastlar için bağlayıcı yaşam ve davranış normları katına yükseltilmiş olan dinsel, törensel ve tüzel buyrukları içeren eski Hindistan kanunnamesi olan Manu yasaları. Gelenek, insanların ilk atası olarak gördüğü Manu'yu, Hindistan'ın bu ünlü hukuki eserinin yazarı sayar.

Marx'ın alıntısı şu eserden: "Manava Dharma Sastra, or the institutes of Manu according to the gloss of Kalluka, comprising the Indian system of duties, religions and civil", 3. Ausg., Madras 1863, s. 281. –*Almanca ed.*

temi uygulandığında artık bir yaşındaki bir koyun semirtilebilir ve her durumda ikinci yıl dolmadan büyüyebileceği kadar büyümüş olur. Dishley Grange'li bir çiftçi olan Bakewell, titiz bir seçmeyle, koyun iskeletini, onun varlığı için zorunlu olan asgari düzeye kadar küçülttü. Onun koyunlarına Yeni Leicester'lar deniyordu.

> "Eskiden birini hazır etmesi için geçen zamanda yetiştirici şimdi piyasaya üç koyun sürebiliyor ve bunların en fazla et veren kısımları daha geniş, daha yuvarlak ve daha büyük olacak şekilde gelişmiştir. Neredeyse tüm ağırlıkları saf etten oluşur." (Lavergne, "The Rural Economy of England etc.", 1855, s. 20.)

Çalışma dönemini kısaltan yöntemler, farklı sanayi dallarında çok farklı kullanılabilirlik derecelerine sahiptir ve farklı çalışma dönemlerinin sürelerindeki farkları ortadan kaldırmazlar. Örneğimize bağlı kalarak belirtelim: yeni takım tezgâhlarının kullanılmasıyla, bir lokomotifin üretilmesi için gereken çalışma dönemi mutlak olarak kısaltılabilir. Ama iplikçilikte, iyileştirilmiş süreçler aracılığıyla, günlük ya da haftalık olarak üretilen bitmiş ürünler çok daha hızlı bir şekilde artarsa, makine imalatındaki çalışma döneminin uzunluğu, iplikçiliktekiyle karşılaştırıldığında, göreli olarak artmış olur.

Bölüm

13

Üretim Zamanı

★ ★ ★

Çalışma zamanı, her zaman, üretim zamanı, yani sermayenin üretim alanında bağlı kaldığı zamandır. Ama tersi geçerli değildir; yani, sermayenin üretim sürecinde bulunduğu bütün zaman, zorunlu olarak aynı zamanda çalışma zamanı değildir.

Sabit sermayenin, fabrika binalarının, makinelerin vb. emek sürecinin duraklamaları sırasında atıl kalmasının bile, tek başına, emek sürecinin ve gündüz ve gece çalışmasının doğal olmayan şekillerde uzatılmasına yol açan bir dürtüye ne ölçüde dönüştüğünün görülmüş olmasına karşın,* burada söz konusu olan, emek gücünün doğal sınırları tarafından belirlenen emek süreci kesintileri değil. Buradaki konu, emek sürecinin uzunluğundan bağımsız olan, ürünün doğasının ve üretiminin zorunlu kıldığı bir kesintidir; bu tür kesintiler sırasında, emek nesnesi, daha kısa ya da daha uzun süren doğal süreçlerin etkisine bırakılır, fiziksel, kimyasal, fizyolojik değişiklikler geçirmek zorunda olur ve bunlar gerçekleşirken emek süreci tümüyle ya da kısmen askıya alınır.

Örneğin, şarap üretiminde sıkılmış üzüm suyunun önce bir süre mayalanmaya bırakılması ve sonra, belirli bir mükemmellik derecesine ulaşması için, yine bir süre dinlendirilmesi gerekir. Sanayi dallarının birçoğunda ürün, çömlekçilikte olduğu gibi kurumaya bırakılmayı ya da ağartmacılıkta olduğu gibi, kimyasal özelliklerini değiştirmek için belli koşullara maruz tutulmayı gerektirir. Kış tahılları, olgunlaşmak için

* MEW, Band 23, s. 271-278 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 251-258]. –*Almanca ed.*

belki dokuz aya gereksinim duyar. Ekim zamanı ile ürün kaldırma zamanı arasında emek süreci neredeyse tümüyle kesilir. Ağaç yetiştirmede, ekim ve öteki gerekli ön çalışmalar tamamlandıktan sonra, tohum, bitmiş ürüne dönüşmek için belki 100 yıla gereksinim duyar ve tüm bu süre boyunca göreli olarak çok sınırlı bir emek katkısı ister.

Bu durumların hepsinde üretim zamanının büyük bir bölümü boyunca yalnızca ara sıra ek emek eklenir. Bundan önceki bölümde tarif edilen, üretim sürecine bağlanmış sermayeye ek sermayenin ve emeğin eklenmesini gerektiren durum, burada yalnızca daha uzun ya da daha kısa kesintilerle ortaya çıkar.

Demek ki, öndelenen sermayenin üretim zamanı, bütün bu durumlarda iki dönemden oluşur: Sermayenin emek sürecinde bulunduğu bir dönem; sermayenin varlık biçiminin (bitmemiş ürün biçiminin), emek sürecinde yer almadan, doğal süreçlerin yönetimine bırakıldığı ikinci bir dönem. Bu iki zaman aralığının yer yer kesişip kesişmemesi ve iç içe geçip geçmemesi, burada hiçbir şeyi değiştirmez. Çalışma dönemi ile üretim dönemi burada birbirlerine eşitlenmez. Üretim dönemi çalışma döneminden büyüktür. Ama ürün, ancak, üretim dönemi arkada bırakıldığında, bitmiş, olgunlaşmış, dolayısıyla üretken sermaye biçiminden meta-sermaye biçimine dönüşebilir duruma gelmiş bulunur. Dolayısıyla, üretim zamanının çalışma zamanı dışındaki bölümünün uzunluğuna bağlı olarak, devir dönemi de uzar. Üretim zamanının çalışma zamanını aşan bölümü, örneğin, tahılın olgunlaşmasında, meşenin büyümesinde olduğu gibi, her zaman için verili olan doğa yasalarıyla belirlenmedikçe, devir dönemi, çoğu zaman, üretim zamanında yapay olarak sağlanan kısaltmalarla az ya da çok kısaltılabilir. Çayırlara sererek ağartma yerine kimyasal ağartma yönteminin uygulanması, kurutma süreçlerinde etkili kurutma aygıtlarının kullanılması örnek olarak gösterilebilir. Aynı şeyi dericilikte de görürüz; tanen asidinin deriye işlemesi eski yöntemle 6-18 ay alırdı; hava pompasının kullanıldığı yeni yöntemle aynı süreç yalnızca bir buçuk iki ay alıyor. (J. G. Courcelle-Seneuil,"Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, etc.", Paris 1857, 2. éd. [s.49]*.) Demir üretiminin ve özellikle de 1770 dolaylarında bulunmuş olan *puddling* [dökme demiri ocakta tavlama] sürecinden modern Bessemer sürecine ve bu süreçten bu yana uygulamaya sokulmuş olan en yeni yöntemlere dek ham demirin çeliğe dönüştürülmesinin son 100 yıllık tarihi, doğal süreçlerle dolu olan salt üretim zamanının yapay yollarla kısaltılmasının en görkemli örneğini sağlar. Üretim zamanı olağanüstü ölçüde kısalmış, ama sabit sermaye yatırımları da aynı ölçüde büyümüştür.

---

* Almanca baskı editörünün eklediği parantez.

Üretim zamanının çalışma zamanından sapmasının özgün bir örneğini Amerika'da, ayakkabı kalıbı yapımında görürüz. Burada üretken olmayan maliyetlerin önemli bir bölümü, bitmiş kalıbın sonradan daralmaması, biçimini değiştirmemesi için, kerestenin 18 ayı bulan bir süre boyunca kurumaya bırakılmak zorunda olmasından kaynaklanır. Bu süre boyunca kereste başka herhangi bir emek sürecinden geçmez. Bu nedenle, yatırılan sermayenin devir dönemi, yalnızca kalıp yapımının kendisi için gereken zamanla değil, aynı zamanda kurumaya bırakılmış kereste biçiminde boş geçirdiği zamanla belirlenir. Sermaye, gerçek emek sürecine girebilir duruma gelmeden önce, 18 ay boyunca üretim sürecinde bulunur. Bu örnek, aynı zamanda, toplam dolaşır sermayenin farklı bölümlerinin devir zamanlarının, dolaşım alanının içinden değil üretim sürecinden kaynaklanan koşullar yüzünden ne şekilde farklılaşabileceğini de gösterir.

Üretim zamanı ile çalışma zamanı ayrımı, tarımda çok daha belirgin şekilde görünür. Bizim ılıman iklim kuşağımızda toprak yılda bir kez tahıl verir. Üretim dönemindeki (kış ürünü için ortalama dokuz ay) kısalma ya da uzamanın kendisi de, iyi ve kötü ürün yıllarının değişimine bağlıdır ve bu nedenle, gerçek sanayide olduğu gibi önceden kesin olarak belirlenebilir ve denetlenebilir değildir. Yalnızca süt, peynir vb. gibi yan ürünler sürekli olarak daha kısa dönemlerde üretilebilir ve satılabilir. Buna karşılık, çalışma zamanı verileri şöyle:

> "İklim koşulları ve diğer belirleyici koşullar dikkate alındığında, üç ana çalışma dönemi için Almanya'nın çeşitli bölgelerindeki iş günlerinin sayısı şu şekilde alınabilir: Mart ortasından ya da Nisan başından Mayıs ortasına dek süren ilkbahar dönemi için 50-60; Haziran başından Ağustos sonuna dek süren yaz dönemi için 65-80; Eylül başından Ekim sonuna ya da Kasım ortalarına ya da sonlarına dek süren sonbahar dönemi için 55-75 iş günü. Kış dönemi için, yalnızca gübre taşıma, odun taşıma, pazara gitme, yapı işleri vb. gibi bu döneme uygun işlerden söz edilebilir." (F. Kirchhof, "Handbuch der Landwirtschaftlichen Betriebslehre", Dessau 1852, s. 160.)

Bu nedenle, iklim ne denli elverişsizse, tarımda çalışma dönemi o denli daralır ve dolayısıyla sermaye ve emek harcanan süre o denli kısalır. Örneğin Rusya'da böyledir. Orada tarla işleri kimi kuzey bölgelerinde yılın yalnızca 130-150 günü yapılabiliyor. Ülkenin 65 milyonluk Avrupalı nüfusundan 50 milyonu, her türlü tarım işinin ister istemez durduğu altı ya da sekiz kış ayı boyunca işsiz kalmış olsaydı, bunun Rusya için nasıl bir kayıp olacağı anlaşılabilir. Rusya'nın 10 500 fabrikasında çalışan 200 000 köylüden ayrı olarak, ülkenin dört bir yanındaki köylerde yerel ev sanayileri gelişmiş bulunmaktadır. Tüm köylülerin kuşaklardan beri dokumacı, derici, ayakkabıcı, çilingir, bı-

çakçı vb. oldukları köyler vardır; Moskova, Vladimir, Kaluga, Kostroma ve Petersburg guberniyalarında bu durum özellikle yaygındır. Bu arada, bu ev sanayisi artık gitgide kapitalist üretime hizmet etmeye zorlanmaktadır; dokumacılara, örneğin atkı ve çözgü, ya doğrudan doğruya ya da komisyoncular aracılığıyla tüccarlar tarafından sağlanır. (Şuradan kısaltılmıştır: "Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce, etc.", Nr. 8, 1865, s. 86, 87). Burada, bir yandan, üretim dönemi ve çalışma dönemi ayrışmasının (ikincisi yalnızca birincisinin bir bölümünü oluşturur) tarım ile kırsal yan sanayilerin birleşmesine nasıl doğal bir temel oluşturduğu, öte yandan, bu kırsal yan sanayilerin de, öncelikle tüccar kimliğiyle araya giren kapitalist için nasıl birer dayanak noktası hâline geldiği görülüyor. Kapitalist üretim daha sonra manifaktür ile tarım arasındaki ayrışmayı tamamladığında, kırsal tarım işçisi yalnızca rastlantısal nitelik taşıyan yan işlere giderek daha bağımlı hâle gelir ve bu yüzden durumu kötüleşir. İleride görüleceği gibi, sermaye için, devirdeki tüm farklılıklar eşitlenir. İşçi için böyle olmaz.

Gerçek sanayinin çoğu dalında, madencilikte, taşımacılıkta vb., işler daha düzenli bir şekilde yürütülürken, çalışma zamanı yıldan yıla daha az değişirken ve fiyat dalgalanmaları, işlerdeki düzensizlikler vb. anormal kesintiler olarak göz ardı edildiğinde, günlük dolaşım sürecine giren sermaye için yapılan harcamalar dengeli bir şekilde dağılırken; aynı şekilde, diğer piyasa koşulları aynı kaldığında, dolaşır sermayenin geri dönüşü ya da yenilenmesi de yıl boyunca eşit dönemlere bölünürken; çalışma zamanının üretim zamanının yalnızca bir bölümünü oluşturduğu yerlerdeki sermaye harcamaları söz konusu olduğunda, geri dönüş yalnızca tek seferde, doğa koşulları tarafından sabitlenen bir zamanda gerçekleştiğinden, yılın farklı dönemlerindeki dolaşır sermaye harcamalarında çok büyük eşitsizlikler ortaya çıkar. Dolayısıyla, işletme ölçekleri aynıyken, yani öndelenen dolaşır sermayenin büyüklüğü aynıyken, çalışma dönemleri sürekli olan işletmelerle karşılaştırıldığında, çalışma dönemleri sürekli olmayan işletmelerde tek seferde ve daha uzun bir süre için öndelenmesi gereken sermaye niceliği daha büyüktür. Burada sabit sermayenin ömrü, onun gerçekten üretken şekilde işlev gördüğü süreden de hatırı sayılır ölçüde farklılaşır. Çalışma zamanı ile üretim zamanı arasındaki farklılık nedeniyle, doğal olarak, örneğin tarımda iş hayvanları, aletler ve makineler için olduğu gibi, kullanılan sabit sermayenin kullanım zamanı da, sürekli olarak, daha uzun ya da daha kısa sürelerle kesintiye uğrar. Bu sabit sermaye, iş hayvanlarından oluştuğu ölçüde, yem vb. için, iş gördüğü süre boyunca gerektirdiği harcamalarla

aynı ya da neredeyse aynı miktarlarda harcama gerektirir. Kullanılmamak da, ölü üretim araçlarında belli bir değersizleşmeye yol açar. Dolayısıyla, ürüne değer aktarımı sabit sermayenin işlev gördüğü süreye göre değil, sabit sermayenin değer yitirdiği süreye göre hesaplandığından, genel olarak bir ürün pahalılaşması gerçekleşir. Bu üretim dallarında, sabit sermayenin atıl kalması, ek olarak işletme maliyetleriyle bağlantılı olsun ya da olmasın, örneğin iplikçilikte belirli bir miktarda pamuğun kaybedilmesi örneğinde olduğu gibi, bu sermayenin normal kullanımının koşullarından birini oluşturur; ve her emek sürecinde, normal teknik koşullar altında üretken şekilde olmamakla birlikte kaçınılmaz olarak harcanan emek gücü, üretken emek gücüne denk sayılır. Üretken olmayan emek aracı, ham madde ve emek gücü harcamalarını azaltan her iyileştirme, ürünün değerini de düşürür.

Daha uzun çalışma dönemi süresi ve çalışma zamanı ile üretim zamanı arasındaki büyük fark, tarımda birleşir. Bu konuda Hodgskin şu doğru açıklamaları yapıyor:

> "Tarımda ve öteki iş dallarında, ürünün bitmiş ürün olması için geçmesi gereken zamanlar arasındaki fark", (Hodgskin burada çalışma zamanı ile üretim zamanını ayrıştırmasa da) "tarımla uğraşanların büyük bağımlılıklarının ana nedenidir. Metalarını bir yıldan daha kısa bir sürede piyasaya çıkaramazlar. Birkaç günde ya da haftada hazır hâle gelen ürünlerine gereksinim duydukları ayakkabıcıya, terziye, demirciye, araba tamircisine ve farklı başka üreticilere borçlanmak zorundadırlar. Bütün bir imparatorluğun topraklarını tekellerine almış olan toprak sahipleri, bunun yanı sıra yasa koyuculuk tekelini ellerine geçirmiş olmalarına karşın, söz konusu doğal durumun ve başka iş dallarındaki hızlı zenginlik birikiminin ürünü olarak, kendilerini ve hizmetçileri olan kiracı çiftçileri, ülkedeki en bağımlı kişiler olmaktan kurtaramamaktadır." (Thomas Hodgskin, "Popular Political Economy", London 1827, s. 147, Note.)

Kısmen tarımda ücretler ve emek araçları için yapılan harcamaların bütün yıla daha eşit biçimde dağıtılmasına, kısmen de ürün çeşitlendirmesini ve böylece yıl boyunca farklı ürünlerin yetiştirilmesini olanaklı kılarak devrin kısaltılmasına yarayan bütün yöntemler, üretim için öndelenen, ücretlere, gübreye, tohuma vb. yatırılan dolaşır sermayenin büyümesini gerektirir. Nadaslı üç tarla sisteminden nadassız almaşlı ekin sistemine geçirilirken böyle olur. Flandre'deki *cultures dérobées*'de [ara ürün yetiştirme sistemlerinde] de böyledir.

> "*Culture dérobée*'de [ara ürün yetiştirme sisteminde], yumrulu bitkiler yetiştirilir; aynı tarlada önce insanların ihtiyaçları için tahıl, keten, kolza yetiştirilir ve ardından hayvanları beslemek için yumrulu bitkiler ekilir. Büyükbaş hayvanların sürekli olarak ahırda tutulmalarına olanak veren bu sistem, hatırı sayılır nicelikte gübre birikmesini sağlar ve böylece al-

maşlı ekimin ekseni hâline gelir. Kumlu topraklı bölgelerde ekilen alanların üçte birinden fazlasında *cultures dérobées* uygulanır; ekilen topraklar sanki alan olarak üçte bir oranında genişletilmiş gibi olur."

Aynı amaçla, yumrulu bitkilerin yanı sıra yonca ve öteki yem bitkileri de kullanılır.

"Böylece bahçe tarımına geçtiği bir noktaya getirilmiş bulunan tarım, anlaşılacağı gibi, oldukça önemli bir nicelikte sermaye yatırımı gerektirir. İngiltere'de hektar başına sermaye yatırımı 250 frank olarak hesaplanır. Flandre'de köylülerimiz hektar başına 500 franklık bir sermaye yatırımını herhalde çok düşük bulurdu." ("Essais sur l'Économie Rurale de La Belgique", par Émile de Laveleye. Bruxelles, s. 59, 60, 63.)

Son olarak ağaç yetiştirmeyi görelim. -

"Kereste üretimi öteki üretimlerin çoğundan temel olarak şurada ayrılır: onda doğa gücü bağımsız olarak etkindir ve doğal yenilenmede insan ve sermaye gücüne gereksinim duyulmaz. Ayrıca, ormanlar yapay olarak yenilenirken bile, insan ve sermaye gücü kullanımı, doğa güçlerinin etkisinin yanında sınırlı kalır. Dahası, artık tahıl üretilemeyen, üretilse de hesaplı olmayan topraklarda ve yerlerde orman hâlâ yetişir ve gelişir. Ama, küçük toprak parçalarında ormancılığın kendine özgü yöntemleri uygulanamayacağından, ikincil yararlar çoğu zaman kaybolacağından, ormanın korunması daha zor olacağından vb., düzenli yürütülmesi gereken bir ekonomik etkinlik olarak ormancılık, tahıl ekiminin gerektirdiğinden daha büyük alanlar gerektirir. Ama bir yandan da üretim süreci öylesine uzun zaman aralıklarına bağlıdır ki, bir özel işletmenin planlarını, hatta kimi durumlarda bir insanın ömrünü aşar. Orman arazisi* satın almak için yatırılan sermaye"

{ortaklaşa üretimde böyle bir sermayeye yer olmaz ve yalnızca tarım arazilerinin ve otlakların ne kadarının orman üretimi için ayrılacağına karar verilir}

"ancak uzun bir zaman sonra dişe dokunur ürünler vermeye başlar ve yalnızca kısmi devirler yapar; tam bir devir, bazı kereste türleri için, 150 yıla varan vadelerde** gerçekleşir. Ayrıca, sürekli bir kereste üretimi, ormandan alınan yıllık ürünün on katından başlayıp kırk katını bulan bir canlı ağaç stoku gerektirir. Bu nedenle, başka gelir kaynakları ya da önemli büyüklükte orman alanları bulunmayan biri, kurallara uygun bir ormancılık yapamaz." (Kirchhof, s. 58.)

(Çalışma zamanının yalnızca görece küçük bir bölümünü içine alan) uzun üretim zamanı, dolayısıyla bunun devir dönemlerinin uzunluğu, ormancılığı özel girişimciliğe ve dolayısıyla kapitalist girişimciliğe elve-

* 1. ve 2. baskılarda: "toprak". *–Almanca ed.*

** 1. ve 2. baskılarda: "ormanlardaki bazı kereste türleri için 150 yıla varan sürelerde". *–Almanca ed.*

rişsiz bir iş dalına çevirir (tek tek kapitalistlerin yerini birleşik kapitalistin alması durumunda bile, kapitalist girişim, özünde özel girişimdir). Tarımın ve genel olarak sanayinin gelişmesi, ormanlık alanların tahrip edilmesi konusunda uzun süredir o denli etkili olmuştur ki, bunun karşısında, ormanların korunması ve üretimi için yaptıkları her şey, tümüyle devede kulak kalır.

Kirchhof'tan yapılan alıntıda şu ifade özellikle dikkate değer:

> "Ayrıca, sürekli bir kereste üretimi, ormandan alınan yıllık ürünün on katından başlayıp kırk katını bulan bir canlı ağaç stoku gerektirir."

Yani, on yıldan başlayıp kırk yılı bulan ve aşan bir sürede tek bir devir.

Hayvancılıkta da aynı şey söz konusudur. Sürünün (hayvan stokunun) bir bölümü yıllık ürün olarak satılırken, öteki bölümü üretim sürecinde kalır. Tıpkı sabit sermaye, makineler, iş hayvanları vb. örneklerde olduğu gibi burada da, her yıl, sermayenin yalnızca bir bölümü devir yapar. Bu sermaye, üretim sürecinde uzunca bir süre sabit kalmasına ve böylece toplam sermayenin devir süresini uzatmasına karşın, kategorik anlamda sabit sermaye oluşturmaz.

Burada stok diye anılan şey (belirli bir nicelikte ağaç ya da hayvan), üretim sürecinde göreli olarak bulunur (aynı zamanda hem emek araçları hem de iş malzemesi olarak); yeniden üretiminin doğal koşulları gereği, kurallara uygun çalışan bir işletmede, bunun önemli bir bölümü sürekli olarak bu biçimde bulunmak zorundadır.

Yalnızca potansiyel üretken sermaye oluşturan, ama aktif üretim sürecine yalnızca adım adım girmesine karşın tarımın doğası nedeniyle daha büyük ya da daha küçük kütleler hâlinde biriktirilmiş, dolayısıyla uzunca bir üretim süresi için öndelenmiş olması gereken bir başka stok türü, devir üzerinde benzer bir etki yapar. Örneğin, henüz tarlaya götürülmemiş olan gübre, aynı şekilde tahıl, saman vb. ve hayvancılıkta kullanılan geçim aracı stokları, bu stok türü içinde yer alır.

> "İşletme sermayesinin hatırı sayılır bir bölümü işletmenin stoklarında tutulur. Ne var ki, iyi durumda tutulmaları için gereken önlemler gerektiği şekilde uygulanmazsa, değerlerini az çok yitirebilirler; hatta, yeterli özen gösterilmediğinde, ürün stokunun bir bölümü işletme için tümüyle yitip gidebilir. Bundan ötürü, her şeyden önce, samanlıkların, yem ve tahıl ambarlarının ve kilerlerin özenle gözetim altında bulundurulması, stok mekânlarının her zaman gerektiği gibi kapalı tutulması, ama ayrıca temizliklerine ve havalandırılmalarına dikkat edilmesi gerekir vb.; tahılın ve ambarlarda saklanan öteki şeylerin zaman zaman gerektiği gibi altüst edilmesi, patatesin ve pancarın dona, suya ve çürümeye* karşı korunması

* 1. ve 2. baskılarda: "yangına". –*Almanca ed.*

gerekir." (Kirchhof, s. 292.) "Özellikle hayvanların bakımıyla ilgili olan kendi gereksinimlerini hesaplarken, dağılımın ele geçen ürüne ve bunun kullanılma amacına göre olması gereken bu hesaplamada, üretici, yalnızca gereksinmelerini karşılamayı değil, ileride ortaya çıkabilecek beklenmedik durumlar için kenarda uygun bir stok bulundurmayı da gözetmelidir. Gereksinimlerin kendi ürünleriyle tam olarak karşılanamayacağı açığa çıktığında, üretici, öncelikli olarak, bu eksikliğin başka ürünlerle (ikame ürünlerle) giderilip giderilemeyeceğini ya da eksik olanlar yerine bu tür ürünlerin daha ucuza üretilip üretilemeyeceğini değerlendirmelidir. Örneğin, bir kuru ot açığı baş gösterecek olsa, bu açık saman karıştırılmış yumrulu bitkilerle kapatılabilir. Bu gibi durumlarda, genel olarak, elde edilen çeşitli ürünlerin maddi değerleri ve piyasa fiyatları her an göz önünde tutulmalı ve tüketim buna göre ayarlanmalıdır; örneğin, yulaf pahalıyken bezelye ve çavdar göreli olarak ucuzsa, atlara verilmek için ayrılmış yulafın bir bölümünü satmak ve atlara yulaf yerine bezelye ya da çavdar yedirmek avantajlı olur." (Ibidem, s. 300.)

Daha büyük ya da daha küçük miktardaki belirli bir potansiyel sermayenin, yani, adım adım üretim sürecine girmek için daha büyük ya da daha küçük kütleler hâlinde stoklanmaları zorunlu olan, üretime yönelik üretim araçlarının gerekli olduğu, daha önce, stok oluşumu incelenirken belirtilmişti.* Verili bir girişimde ya da belirli büyüklükteki bir kapitalist işletmede, bu üretken stokun büyüklüğünün, yenilenmesinde karşılaşılan zorlukların az ya da çok oluşuna, sağlandığı pazarların göreli yakınlığına, taşıma ve ulaştırma araçlarının gelişmişliğine vb. bağlı olduğu da belirtilmişti. Bütün bu koşullar, üretken stok biçiminde elde bulundurulması gereken asgari sermaye üzerinde, dolayısıyla sermayenin öndelenmesine konu olan süre ve tek seferde öndelenecek olan sermaye kütlesinin büyüklüğü üzerinde etkide bulunur. Dolayısıyla devri de etkileyen bu büyüklük, dolaşır sermayenin salt potansiyel üretken sermaye olarak üretken stok biçiminde bağlı kaldığı, daha uzun ya da daha kısa olan süreyle belirlenir. Diğer yandan, bu duraklamanın, daha yüksek ya da daha düşük olan çabuk yerine koyulma olasılığına, piyasa koşullarına vb. bağlı olması ölçüsünde, duraklamanın kendisi, yine devir zamanından, yani dolaşım alanına ait olan koşullardan kaynaklanır.

"Ayrıca, el aletleri, süzgeçler, sepetler, ipler, araba yağları, çiviler vb. gibi araç ve gereçleri yakınlardan getirip hemen yerlerine koyma olanağı ne denli azsa, her an doğabilecek yenileme gereksinimlerini karşılayabilmek için elde stok bulundurmak o denli gerekli olur. Son olarak, eldeki tüm araç ve gereç her kış dikkatli bir şekilde gözden geçirilmeli, gerekli yenilemeler ve onarımlar hemen yapılmalıdır. Ama elde bulundurulması genel olarak gereken araç ve gereç stokunun niceliği, en başta yerel koşullar tarafından

* Bkz. MEW, Band 24, s. 139-145 [elinizdeki kitap, s. 133-138] –*Almanca ed.*

belirlenir. Bu gibi şeylerin zanaatçılarının ve onları satan dükkânların yakınlarda olmadığı yerlerde, bunların yakınlarda olduğu yerlere göre daha büyük stokların tutulması gerekir. Ne var ki, diğer koşullar aynı kalırken, gereksinim duyulan stoklar tek seferde toptan alınır ve bu alım için uygun bir zaman seçilmiş olursa, kural olarak daha ucuza satın alınacakları için bir kazanç da sağlanmış olur; kuşkusuz, böyle bir durumda günlük işlerde kullanılan dolaşır sermayeden bir defada öylesine büyük bir tutar çekilir ki, işletme bunu her zaman göze alamayabilir." (Kirchhof, s. 301.)

Üretim zamanı ile çalışma zamanı arasındaki fark, görmüş olduğumuz gibi, çok farklı durumlara izin verir. Dolaşır sermaye, gerçek emek sürecine girmeden önce, üretim zamanı içinde bulunabilir (ayakkabı kalıbı yapımı); ya da gerçek emek sürecinden geçtikten sonra, üretim zamanı içinde bulunur (şarap, tohumluk tahıl); ya da üretim zamanı yer yer çalışma zamanı ile kesilir (tarım, ağaç yetiştirme); dolaşıma sokulabilir durumdaki ürünün çok küçük bir bölümü yıllık dolaşıma girerken, büyük bir bölümü aktif üretim sürecinin parçası olarak kalır (ağaç ve hayvan yetiştirme); dolaşır sermayenin potansiyel üretken sermaye biçiminde yatırılmasına konu olan daha uzun ya da daha kısa süre, dolayısıyla da bu sermayenin bir defada yatırılması gereken daha büyük ya da daha küçük niceliği, kısmen, üretim sürecinin türünden kaynaklanır (tarım) ve kısmen piyasaların yakınlığına vb., kısacası, dolaşım alanına ait koşullara bağlıdır.

Çalışma zamanından sapan üretim zamanını çalışma zamanıyla özdeşleştirme girişiminin, MacCulloch'ta, James Mill'de vb. ne gibi anlamsız teorilere yol açtığı daha sonra görülecek (III. Kitap); söz konusu girişim de, değer teorisinin yanlış kullanılmasından kaynaklanır.

Daha önce ele aldığımız devir çevrimi, üretim süreci için öndelenen sabit sermayenin ömrüyle belirlenir. Bu çevrim, daha çok ya da daha az sayıda bir dizi yılı kapsadığından, yılda bir ya da yıl boyunca yinelenen bir dizi sabit sermaye devrini de kapsar.

Tarımda, böyle bir devir çevrimi almaşlı ekin sisteminden kaynaklanır.

"Her durumda, kira süresi, uygulanan almaşlı ekin sisteminin tamamlanması için gerekenden kısa olmamalıdır; bu nedenle üç tarla sisteminde her zaman 3, 6, 9'la hesaplanır. Ama, söz konusu tam nadaslı üç tarla sisteminde, tarla altı yılda ancak dört kez ekilir; ekim yıllarında kış ve yaz tahılları ekilir; toprağın özelliklerinin gerektirmesine ya da elvermesine göre, dönüşümlü olarak buğday ve çavdar, arpa ve yulaf ekilir. Her tahıl türü, aynı toprakta, diğer türlere göre daha çok ya da daha az ürün verir, her biri farklı bir değere sahiptir ve aynı zamanda farklı bir fiyata satılır.

Bundan ötürü, tarlanın ürünü her ekim yılında farklı olur ve rotasyon süresinin ilk yarısında" (birinci üç yılda) "ikinci yarısındakinden farklı olur. Tek bir rotasyon döneminin ortalama ürünü bile bir başka dönemin ürünüyle aynı olmaz; çünkü, verimlilik yalnızca toprağın niteliğine değil, tıpkı fiyatların pek çok farklı koşula bağlı olması örneğinde olduğu gibi, her bir yılın hava koşullarına da bağlıdır. Şimdi, tarlanın geliri, altı yıllık tüm rotasyon döneminin yıllık ortalamalarına ve bunların ortalama fiyatlarına göre hesaplanırsa, rotasyonun her iki döneminde de aynı büyüklükte bir yıllık gelir elde edilir. Ama, ürün, rotasyon süresinin yalnızca bir yarısı için, yani üç yıl için hesaplanırsa, böyle olmaz; çünkü bu durumda toplam gelir rakamları çakışmaz. Buradan, kira süresinin üç tarla sisteminde en azından altı yıl olarak saptanmasının bir zorunluluk olduğu sonucu çıkar. Kira süresinin, kira süresinin katları olan bir uzunlukta" {*sic*! [aynen böyle söyleniyor!]}olması, dolayısıyla üç tarla sisteminde 6 yerine 12, 18 ve daha fazla yıl, yedi tarla sisteminde ise 7 yerine 14 ya da 28 yıl olarak saptanması, kiracı için de kiraya veren için de her zaman daha istenir bir şeydir. (Kirchhof, s.117,118.)

{Elyazmasında burada şu not yer alıyor: "İngiliz almaşlı ekin sistemi. Buraya bir not düşülmeli."}

Bölüm

14

Dolaşım Zamanı

★ ★ ★

Buraya dek ele aldığımız, farklı iş dallarına yatırılan farklı sermayelerin dolaşım dönemlerini, dolayısıyla da sermaye öndelenmesini zorunlu kılan zamanları farklılaştıran, sabit ve akışkan sermaye ayrımı, çalışma dönemlerindeki farklılıklar gibi tüm durumlar, üretim sürecinin kendi içinde doğar. Ama, sermayenin devir zamanı, onun üretim zamanı ile dolaşım zamanının toplamına eşittir. Dolayısıyla, dolaşım zamanının farklı uzunluklarının, devir zamanını ve bundan ötürü devir döneminin uzunluğunu farklılaştıracağı açıktır. Bu, en elle tutulur şekliyle, ya devri değişikliğe uğratan bütün öteki koşulların aynı olduğu ve yalnızca dolaşım zamanlarının farklı olduğu iki sermaye yatırımı karşılaştırıldığında, ya da sabit ve akışkan sermaye bileşimi verili olan, çalışma dönemi verili olan vb., ve yalnızca dolaşım zamanının varsayımsal olarak değişmesine izin veren bir verili sermaye alındığında görünür hâle gelir.

Dolaşım zamanının bir (ve göreli olarak en belirleyici) bölümü, sermayenin meta-sermaye durumunda bulunduğu dönem olan satış zamanından oluşur. Dolaşım zamanı ve dolayısıyla genel olarak devir dönemi, bu satış zamanının göreli büyüklüğüne göre uzar ya da kısalır. Saklama maliyetleri vb. yüzünden de bir ek sermaye harcaması zorunlu hâle gelebilir. Bitmiş metalarının satılması için gereken zamanın, bir ve aynı iş dalındaki tek tek kapitalistler için, yani, yalnızca farklı üretim dallarına yatırılmış olan sermaye kütleleri için değil, aynı zamanda, gerçekte yalnızca aynı üretim alanına yatırılmış olan toplam sermayenin

bağımsızlaşmış parçalarını oluşturan farklı bağımsız sermayeler için de çok farklı olabileceği, başından itibaren açıktır. Öteki koşullar aynı kalırken, aynı bireysel sermaye için, satış dönemi, piyasa koşullarının genel dalgalanmalarıyla ya da o özel iş dalındaki dalgalanmalarla değişecektir. Bu konu üzerinde şimdilik daha fazla durmayacağız. Yalnızca şu basit olguyu belirteceğiz: Genel olarak farklı iş dallarına yatırılan sermayelerin devir dönemlerinde farklılıklar yaratan tüm durumlar, tek başlarına etkide bulunduklarında (örneğin, bir kapitalist, rakibinden daha çabuk satış yapma fırsatına sahip olduğunda; biri, bir başkasına göre, çalışma dönemlerini kısaltan daha çok sayıda yöntem kullandığında vb.), aynı iş dalında iş gören farklı bireysel sermayelerin devirlerinde de farklılıklara yol açar.

Satış zamanının ve dolayısıyla genel olarak devir zamanının farklılaşmasında sürekli etkili olan bir neden, metanın satıldığı piyasanın üretim yerine* uzaklığıdır. Sermaye, piyasaya yaptığı yolculuğun tüm süresi boyunca, meta-sermaye durumunda bağlı bulunur; üretim sipariş üzerine yapılıyorsa, teslim anına dek bu durumda kalır; sipariş üzerine yapılmıyorsa, piyasaya yolculuk süresine, metanın satılmak için piyasada bulunduğu süre de eklenir. İletişim ve taşıma araçlarındaki iyileştirmeler, metaların yolculuk dönemlerini mutlak olarak kısaltır, ama farklı meta-sermayelerin dolaşım zamanlarındaki, yaptıkları yolculuktan kaynaklanan göreli farklılığı ya da aynı meta-sermayenin farklı piyasalara yollanan farklı parçalarının dolaşım zamanlarındaki göreli farklılığı ortadan kaldırmaz. Örneğin, yolculuk süresini kısaltan iyileştirilmiş yelkenli ve buharlı gemiler, yakın olsun uzak olsun bütün limanlar için bu süreyi aynı ölçüde kısaltır. Göreli farklılık, çoğu zaman azalmakla birlikte, varlığını sürdürür. Ama göreli farklılıklar, taşıma ve ulaştırma araçlarında sağlanan gelişme sonucu, doğal uzaklıklara karşılık gelmeyen bir tarzda yer değiştirebilir. Örneğin, üretim yerinden ülkenin iç kısımlarındaki kalabalık nüfuslu bir merkezi yerleşim birimine uzanan bir demiryolu, iç kısımlardaki, konum olarak daha yakın ama demiryolu üzerinde olmayan bir yere olan uzaklığı, konum olarak daha uzak ama demiryolunun geçtiği bir yere göre, mutlak ya da göreli olarak artırabilir; yine aynı durum nedeniyle üretim yerlerinin daha geniş pazarlardan göreli uzaklığı değişebilir; taşıma ve ulaştırma araçlarındaki değişmelerle birlikte eskileri gerileyip çökerken yeni üretim merkezlerinin ortaya çıkmasının açıklaması burada yatar. (Bunlara, taşımacılığın kısa mesafelerle karşılaştırıldığında uzun mesafelerde daha büyük bir göreli ucuzluğa sahip olması eklenir.) Taşıma araçlarının gelişimiyle eş zamanlı olarak

* 1. ve 2. baskılarda: "satış yerine". *–Almanca ed.*

gerçekleşen tek şey, mekândaki hareketin hızının artması ve böylece mekânsal uzaklığın zamansal açıdan kısalması değildir. Ulaştırma araçlarının miktarı, yalnızca, örneğin çok sayıda geminin eş zamanlı olarak aynı limana doğru yol alacakları, çok sayıda trenin eş zamanlı olarak aynı iki nokta arasındaki farklı demiryollarında ilerleyecekleri şekilde artmakla kalmaz, örneğin haftanın birbirlerini izleyen farklı günlerinde yük gemileri Liverpool'dan New York'a gider ya da günün farklı saatlerinde yük trenleri Manchester'dan Londra'ya gider. Gerçi, taşıma araçlarının performansı veriliyken, bu son durum nedeniyle mutlak hız –dolayısıyla dolaşım zamanının bu bölümü– değişmez. Ama ardışık meta nicelikleri, birbirlerini izleyen kısa zaman aralıklarıyla yolculuğa çıkabilir ve böylece, gerçek gönderime kadar büyük kütleler hâlinde potansiyel meta-sermaye olarak birikmek yerine, art arda piyasaya ulaşabilir. Böyle olunca, sermaye geri dönüşü de, bir bölüm meta-sermaye olarak dolaşırken öteki bölümün sürekli olarak para-sermayeye dönüşeceği şekilde, birbirini izleyen daha kısa zaman dönemlerine dağılır. Geri dönüşün birbirini izleyen çok sayıda döneme dağılmasıyla, toplam dolaşım zamanı ve dolayısıyla aynı zamanda devir kısaltılır. Bir yandan, bir üretim yeri üretimini artırır, daha büyük bir üretim merkezi hâline gelirken, öncelikle, taşıma araçlarının daha büyük ya da daha küçük olan işleme sıklığı, örneğin bir demiryolundaki trenlerin sayısı artar. Bu gelişme, önceden var olan piyasalar, yani büyük üretim ve nüfus merkezleri, ihraç limanları vb. yönündedir. Ama öte yandan, bu özel gidiş-geliş kolaylığı ve bunun sonucu olan hızlanmış sermaye devri (dolaşım zamanı tarafından belirlendiği ölçüde), tersine, hem üretim merkezlerinin hem de piyasaların hızlandırılmış bir yoğunlaşmasına yol açar. İnsan kitleleri ile sermaye kütlelerinin belli noktalarda hızlanan bu yoğunlaşmasıyla, bu sermaye kütlelerinin az sayıda elde yoğunlaşma derecesi artar. Aynı zamanda, üretim ve pazar yerlerinin, değiştirilen ulaştırma araçlarıyla değiştirilmesi sonucu, bir kayma ve yer değiştirme gerçekleşir. Bir karayolunun ya da kanalın yanında bulunmasından ötürü daha önce özel bir konum üstünlüğü olan bir üretim yeri şimdi kendisini trenlerin ancak görece uzun aralıklarla işlediği tek yönlü bir hattın kenarında kalmış bulurken, daha önce ana ulaşım yollarından çok uzakta kalan bir başka nokta şimdi birkaç hattın kesiştiği bir noktada konumlanmış olabilir. Bunlardan ilki gerileyip sönerken, ikincisi gelişip parlar. Demek ki, taşıma araçlarındaki değişmelerle meta dolaşım zamanlarında, satın alma ve satma fırsatlarında vb. yerel değişiklikler meydana gelir ya da eskiden beri var olan yerel farklılıklar bir başka şekilde dağılır. Bu durumun sermaye devri açısından ne denli önem taşıdığını, çeşitli yörelerden ticaret

ve sanayi temsilcileri ile demiryolu yönetimleri arasındaki ihtilaflarda görürüz. (Örneğin, yukarıda alıntıladığımız* *Railway Committee* Parlamento Raporu'na bakınız.)

Ürünlerinin doğası gereği asıl olarak yerel satışa bağımlı olan biracılık gibi bütün üretim dalları, bundan ötürü en büyük boyutlarıyla kalabalık nüfuslu merkezlerde gelişir. Bu gibi yerlerde, kimi üretim koşullarının, arsa fiyatlarının vb. pahalılaşması, daha hızlı sermaye devriyle kısmen dengelenir.

Kapitalist üretimin ilerlemesiyle birlikte taşıma ve ulaştırma araçlarının gelişmesi, bir yandan, verili bir miktardaki metalar için dolaşım zamanını kısaltıyorsa, diğer yandan, aynı ilerleme ve taşıma ve ulaştırma araçlarının gelişiminin sağladığı olanaklar, tersine, giderek daha uzak piyasalar için, kısacası dünya pazarı için çalışma zorunluluğuna yol açar. Yolda bulunan ve en uzak yerlere gitmekte olan meta kütleleri olağanüstü boyutlara varır ve dolayısıyla toplumsal zenginliğin artık daha uzun dönemler boyunca meta-sermaye aşamasında, dolaşım zamanı içinde kalan bölümü de mutlak ve göreli olarak büyür. Böylece, eş zamanlı olarak, toplumsal zenginliğin, doğrudan doğruya üretim aracı olarak hizmet görmek yerine, taşıma ve ulaştırma araçlarına ve bunların işletilmeleri için gereken sabit ve dolaşır sermayeye yatırılan bölümü de büyür.

Metaların üretim yerlerinden satış yerlerine yaptıkları yolculuğun salt göreli uzunluğu, yalnızca dolaşım zamanının birinci bölümünde, satış zamanında değil, paranın yeniden üretken sermaye ögelerine dönüştürüldüğü ikinci bölümde, satın alma zamanında da bir fark doğurur. Meta, diyelim Hindistan'a gönderiliyor olsun. Bu, örneğin dört ay sürsün. Satış süresi = 0 diye kabul edelim; yani meta sipariş üzerine gönderilsin ve bedeli, alıcıya tesliminde, üreticinin temsilcisine ödensin. Paranın geri gönderilmesi de dört ay alır (burada, geri gönderilme biçiminin bir önemi yoktur). Böylece, aynı sermayenin yeniden üretken sermaye olarak işlev görebilmesi, aynı işlemi yeniden başlatabilmesi için tam sekiz ayın geçmesi gerekir. Devirde bu şekilde meydana gelen farklılıklar, tıpkı denizaşırı ticaretin, genel olarak, örneğin Venedik'te ve Cenova'da, gerçek kredi sisteminin kaynaklarından birini oluşturması örneğinde olduğu gibi, farklı kredi vadelerinin maddi temellerinden birini oluşturur.

> "1847 bunalımı, o dönemin bankacılarına ve tüccarlarına, Hindistan ve Çin *usance*'ını" (bu ülkeler ile Avrupa arasındaki poliçelerin dolaşım süresini) "vade tarihine göre on aydan ibraz tarihine göre altı aya düşürme ola-

* MEW, Band 24, s. 152 [elinizdeki kitap, s. 145]. –*Almanca ed.*

nağını sağladı ve aradan geçen yirmi yıllık süre, getirdiği tüm hız artışlarıyla ve telgrafın kullanıma sokulmasıyla birlikte, ibraz tarihine göre dört aylık süreye geçişin ilk adımı olarak, bu sürede yeni bir indirim yapılmasını ve ibraz tarihine göre altı aydan vade tarihine göre dört aya çekilmesini gerekli kılıyor. Yelkenli bir geminin Ümit Burnu üzerinden Kalküta'dan Londra'ya yolculuğu ortalama olarak 90 günden az sürüyor. İbraz tarihine göre dört aylık bir *usance*, diyelim 150 günlük bir dolaşıma eşit olurdu. Bugünkü ibraz tarihine göre altı aylık *usance*, diyelim 210 günlük bir dolaşıma eşittir." ("London Economist", 16 Haziran 1866.) –

Buna karşılık:

"Brezilya *usance*'ı ibraz tarihine göre iki ve üç aylık olmayı sürdürüyor, poliçeler Antwerp'ten" (Londra'ya) "üç aylık vadeyle çekiliyor ve Manchester ve Bradford bile, Londra'ya, üç aylık ya da daha uzun vadeli poliçeler çekiyor. Örtülü bir onayla, tüccara, metalarının gelirlerini, bunlar için çekilmiş olan poliçelerin vadelerinin dolmasından önce olmasa bile bu tarihe kadar gerçekleştirmesi için yeterli fırsat sunuluyor. Bu nedenle, Hindistan poliçelerinin *usance*'ı aşırı uzun değil. Londra'da genellikle üç aylık vadelerle satılan Hint ürünleri, satış için de belirli bir sürenin gerektiği hesaba katıldığında, Hindistan'daki satın alma ile Londra'daki depoya teslimat arasında da ortalama olarak bir beş ay daha geçerken, beş aydan çok kısa bir süre içinde gerçekleştirilemez. Metalara karşılık olarak çekilen poliçelerin ömürleri yedi ayı geçmezken, burada karşımızda on aylık bir dönem var." (Ibid., 30 Haziran 1866.) "Asıl olarak Hindistan ve Çin'le iş yapan beş büyük Londra bankası ile Paris'teki Comptoir d'Escompte, 2 Temmuz 1866'da, doğudaki onlara bağlı bankaların ve temsilciliklerin, 1 Ocak 1867'den itibaren, yalnızca, ibraz tarihine göre dört aydan uzun bir vadeyle çekilmemiş olan poliçeleri satın alacaklarını ve satacaklarını duyurdu." (Ibidem, 7 Temmuz 1866.)

Ancak, bu indirim başarısız oldu ve kaldırılmak zorunda kaldı. (O günden bu yana Süveyş Kanalı tüm bunları devrimcileştirdi.)

Açıktır ki, metaların dolaşım zamanı daha uzunken, fiyat değişikliklerinin meydana gelebileceği dönem uzayacağından, satış piyasasında bir fiyat değişikliğinin gerçekleşmesi riski artar.

Kısmen aynı iş dalındaki farklı bireysel sermayeler arasında, kısmen de ödemelerin nakit olarak yapılmadığı yerlerde farklı *usance*'lara göre farklı iş dalları arasında, satın alma ve satış ödemelerinin farklı vadelerinden kaynaklanan dolaşım zamanı farklılıkları ortaya çıkar. Kredi sistemi için önemli olan bu nokta üzerinde burada daha fazla durmayacağız.

Teslimat sözleşmelerinin, kapitalist üretimin boyutlarıyla ve ölçeğiyle birlikte büyüyen boyutu, devir zamanında da farklılıklara yol açar. Satıcı ile alıcı arasındaki bir işlem olarak teslimat sözleşmesi, piyasaya, dolaşım alanına ait bir işlemdir. Dolayısıyla, devir zamanındaki bundan kay-

naklanan farklılıklar dolaşım alanından kaynaklanır, ama hemen gerisin geriye üretim alanını etkiler; üstelik, her tür ödeme vadesinden ve kredi ilişkisinden bağımsız olarak, yani nakit ödeme durumunda bile. Örneğin, kömür, pamuk, iplik vb. kesikli ürünlerdir. Her bir gün, kendi bitmiş ürün niceliğini sağlar. Ama iplikçi ya da maden sahibi, diyelim dört ya da altı aylık bir dönemin ardışık iş günlerini gerektiren ürün kütlelerinin teslimatını üstlenirse, sermaye öndelenmesini gerektiren süreyle ilgili olarak, buradaki durum, bu emek sürecinde dört ya da altı haftalık bir sürekli çalışma döneminin gerçekleşmesi durumuyla tümüyle aynı olur. Burada elbette sipariş edilen tüm ürün kütlesinin tek seferde teslim edileceği ya da en azından ödemenin ancak ürünün tümünün tesliminden sonra yapılacağı varsayılıyor. Bu durumda, tek tek ele alındığında, her bir gün, kendi belirli bitmiş ürün niceliğini sağlamış olur. Ama bu bitmiş kütle, her zaman, sözleşme gereği teslim edilecek olan kütlenin yalnızca bir bölümdür. Bu durumda, sipariş edilmiş metaların önceden tamamlanan bölümü artık üretim sürecinde bulunmasa bile, salt potansiyel sermaye olarak depoda bekler.

Şimdi, dolaşım zamanının ikinci aşamasına, yani satın alma zamanına ya da sermayenin para biçiminden çıkıp yeniden üretken sermaye ögelerine dönüştürüldüğü aşamaya gelelim. Bu dönem boyunca sermaye daha kısa ya da daha uzun bir zaman boyunca kendisinin para-sermaye durumunda kalmak, yani, öndelenen toplam sermayenin belirli bir bölümü, sürekli değişen ögelerden oluşmasına karşın, hep para-sermaye durumunda bulunmak zorundadır. Örneğin, belli bir işte, öndelenen toplam sermayenin n × 100 sterlini para-sermaye biçiminde elde hazır tutulmalı ve bu da, söz konusu n × 100 sterlinin tüm bileşenleri sürekli olarak üretken sermayeye dönüşürken, bu tutarın yine de, dolaşımdan gelen, gerçekleştirilmiş olan meta-sermayeden gelen akımla yeniden tamamlanacağı şekilde olmalıdır. Dolayısıyla, öndelenen sermayenin belirli bir değer parçası, hep para-sermaye durumunda, yani, kendi üretim alanına değil, kendi dolaşım alanına ait olan bir biçimde bulunur.

Sermayenin meta-sermaye biçimine bağlı kaldığı sürenin piyasanın uzaklığı yüzünden uzamasının paranın geri dönüşünü doğrudan doğruya geciktirdiğini, dolayısıyla sermayenin para-sermayeden üretken sermayeye dönüşmesinin de gecikmesine neden olduğunu daha önce görmüştük.

Meta alımlarıyla ilişkili olarak, satın alma zamanının, ham madde ana kaynaklarının daha uzakta ya da daha yakında olmasının, nasıl olup da, ham maddeleri daha uzunca dönemler için satın almayı ve üretken

stok, gizil ya da potansiyel sermaye biçiminde kullanıma hazır olarak elde bulundurmayı gerekli kıldığını; dolayısıyla, üretim ölçeği başka bakımlardan aynı kalırken, sermayenin tek seferde öndelenmesi gereken niceliğini ve bu sermayenin öndelenmesine konu olan süreyi artırdığını da daha önce görmüş bulunuyoruz (Bölüm 6).

Piyasaya oldukça büyük ham madde kütlelerinin sürüldüğü –daha kısa ya da daha uzun– dönemler, farklı iş dallarında benzer sonuçlar doğurur. Pamuk piyasası, her zaman düzenli bir şekilde olmasa bile, genelde sürekli olarak bir ürün kaldırma zamanından bir sonrakine yenilenirken; örneğin Londra'da her üç ayda bir, yün piyasasını belirleyen büyük yün açık artırmaları yapılır. Bu tür dönemler, bu ham maddelerin başlıca satın alma vadelerini belirler ve özellikle spekülatif amaçlı, bu üretim ögelerine daha uzun ya da daha kısa süreli öndelemelerin yapılmasını gerektiren satın almalar üzerinde de (üretilen metaların doğası, ürünün spekülatif amaçlarla, kasıtlı olarak, daha uzun ya da daha kısa süreliğine potansiyel meta-sermaye biçiminde piyasadan uzak tutulması üzerinde ne şekilde etkide bulunuyorsa aynen o şekilde) etkide bulunur.

> "Tarımcı da, demek ki, belirli bir dereceye kadar spekülatör gibi davranmalı ve günün koşullarının uygunluğu ölçüsünde ürünlerinin satışını geciktirmelidir..."

Birkaç genel kural geliyor arkadan.

> "Bununla birlikte, ürünlerin pazarlanması asıl olarak kişiye, ürünün kendisine ve bulunulan yere bağlıdır. Becerikli ve şanslı (!) olmanın yanında, yeterince işletme sermayesine de sahip olan biri, günün birinde, elde ettiği ürünü, fiyatlar olağan dışı düşükken, bir yıl gibi bir süre deposundan çıkarmazsa, ayıplanmamalıdır; buna karşılık, işletme sermayesi yetersiz olan ya da kendisinde hiç spekülasyon ruhu (!) olmayan biri, o günlerin ortalama fiyatlarına ulaşmaya çalışacak ve fırsat bulur bulmaz ve buldukça satış yapmak zorunda kalacaktır. Yünü depoda bir yıldan fazla bekletirseniz, hemen hemen her zaman bir zarara uğrarsınız; oysa, tahıllar ve yağlı tohumlar özellik ve kaliteleri zarar görmeden depolarda birkaç yıl saklanabilir. Örneğin, yağlı tohum, şerbetçiotu, tarakotu ve benzerleri gibi, fiyatları kısa zaman aralıklarında genellikle büyük iniş ve çıkışlar gösteren ürünler, satış fiyatının üretim fiyatının iyice altında kaldığı yıllarda haklı olarak depolardan çıkarılmayabilir. Besi hayvanları gibi günlük bakım giderlerine neden olan ya da meyve, patates vb. gibi çürüyüp bozulabilen şeyler, satışlarının geciktirilmesi en az düşünülebilecek olan şeylerdir. Kimi yörelerde bir ürün belli mevsimlerde ortalama olarak en düşük, buna karşılık başka zamanlarda en yüksek fiyatıyla satılır; örneğin, tahıl için böyle olur ve kimi yörelerde ortalama olarak, Aziz Martin Günü [11 Kasım] dolaylarında, Noel [Aralık sonu] ile Paskalya [Mart sonu-Nisan sonu] arasında satıldığından daha düşük fiyata satılır. Dahası, kimi ürünler kimi

yörelerde yalnızca belli zamanlarda iyi satılır; örneğin başka zamanlarda yün ticaretinin durduğu yörelerin yün pazarlarında yün için böyle olur vb." (Kirchhof, s. 302.)

Dolaşım zamanının ikinci yarısı, paranın yeniden üretken sermaye ögelerine dönüştürüldüğü yarısı incelenirken, yalnızca bu dönüşümün kendisi, ya da ürünün satıldığı pazarın uzaklığına bağlı olarak paranın geri döndüğü zaman ele alınmaz. Her şeyden önce, öndelenen sermayenin sürekli olarak para biçiminde, para-sermaye durumunda bulunması gereken bölümünün büyüklüğü de ele alınır.

Her tür spekülasyon bir yana bırakıldığında, üretken stok olarak elde devamlı hazır bulunmaları gereken metaların alımlarının boyutu, bu stokun yenilenme zamanlarına, yani, kendileri de yine piyasa koşullarına bağlı bulunan ve dolayısıyla farklı ham maddeler vb. için farklı olan durumlara bağlıdır; dolayısıyla burada paranın zaman zaman oldukça büyük tutarlarda ve tek seferde öndelenmesi gerekir. Para burada, sermayenin devrine bağlı olarak, daha hızlı ya da daha yavaş, ama her zaman parça parça geri döner. Bunun bir bölümü, yani yeniden ücretlere dönüştürülen bölümü, yine aynı şekilde sürekli olarak kısa zaman aralıklarıyla harcanır. Yeniden ham maddelere vb. dönüştürülmesi gereken öteki bölümünün ise, ister satın almada ister ödemede kullanılmak amacıyla olsun, daha uzun zaman aralıkları için ihtiyat akçesi olarak biriktirilmesi gerekir. Bu yüzden, bu bölüm, bu biçimdeyken sahip olduğu boyut değişiyor olsa da, para-sermaye biçiminde var olur.

Hem üretim, hem de dolaşım sürecinden kaynaklanan başka durumların, öndelenen sermayenin bir bölümünün para biçiminde elde hazır bulundurulmasını nasıl gerekli kıldığını bundan sonraki bölümde göreceğiz. Ama genel olarak belirtilmesi gereken şu ki, iktisatçılar, iş için gerekli olan sermayenin bir bölümünün, sürekli olarak sırasıyla para-sermayenin üç biçiminden, para-sermaye, üretken sermaye ve meta-sermaye biçimlerinden geçmekle kalmadığını, ama söz konusu bölümün farklı kısımlarının, bu kısımların göreli büyüklükleri sürekli olarak değişse bile, bu biçimlere sürekli olarak yan yana sahip olduklarını unutmaya çok yatkındır. İktisatçıların unuttukları bölüm, özellikle, burjuva iktisadının anlaşılması açısından son derece gerekli olan ve bu nedenle uygulamada da bu niteliğiyle kendisini gösteren bölüm, yani hep para-sermaye olarak elde bulunan bölümdür.

Bölüm

15

Devir Zamanının Öndelenen Sermayenin Büyüklüğü Üzerindeki Etkisi

★ ★ ★

Bu bölümde ve bundan sonraki on altıncı bölümde devir zamanının sermayenin değerlenmesi üzerindeki etkisini inceleyeceğiz.

Örneğin dokuz haftalık bir çalışma döneminin ürünü olan meta-sermayeyi alalım. Sabit sermayenin ortalama aşınma ve yıpranmasıyla ürüne eklenen değer parçasını da, üretim süreci sırasında ürüne eklenen artık değeri de şimdilik bir yana bırakırsak, o zaman bu ürünün değeri, üretimi için öndelenen dolaşır sermayenin, yani ücretlerin ve üretiminde tüketilen ham ve yardımcı maddelerin değerine eşit olur. Bu değer 900 sterlin ve haftalık harcama 100 sterlin olsun. Dolayısıyla, burada çalışma dönemi ile çakışan dönemsel üretim zamanı da dokuz hafta olur. Burada çalışma döneminin, sürekli bir ürünün çalışma dönemi olarak mı kabul edileceği, yoksa tek seferde piyasaya ulaştırılan kesikli ürün niceliğinin 9 haftalık emeğe mal olması koşuluyla, kesikli bir ürünün sürekli bir çalışma dönemi olarak mı kabul edileceği önemsizdir. Dolaşım zamanı 3 hafta sürüyor olsun. Dolayısıyla tüm devir dönemi 12 hafta sürüyor olsun. 9 haftanın bitiminde, öndelenmiş olan üretken sermaye meta-sermayeye dönüşmüştür, ama şimdi üç hafta da dolaşım döneminde kalır. Demek ki, yeni üretim dönemi ancak 13. haftanın başında yeniden başlayabilir ve bu durumda üretim, üç haftalığına ya da tüm de-

vir döneminin dörtte biri boyunca durmuş olurdu. Bu sürenin ister meta satılana dek geçen ortalama zaman olduğunu, ister piyasanın uzaklığına ya da satılan metanın bedelinin ödenme süresine bağlı bulunduğunu varsayalım, bunun da yine bir önemi yoktur. Üretim her 3 ayda bir 3 hafta, dolayısıyla yılda 4 × 3 = 12 hafta = 3 ay = yıllık devir döneminin ¼'ü boyunca durmuş olurdu. Bu nedenle, üretimin sürekli olması, her hafta aynı ölçekte yürütülmesi isteniyorsa, yalnızca iki olasılık bulunur.

Bir yol, 900 sterlinin hem çalışma dönemi hem de birinci devrin dolaşım zamanı boyunca işin sürekli olarak yürütülmesine yetmesini sağlayacak şekilde, üretimin ölçeğini küçültmektir. Bu durumda, 10. haftayla birlikte, birinci devir dönemi son bulmadan, ikinci bir çalışma dönemi, dolayısıyla da yeni bir devir dönemi başlatılır; çünkü devir dönemi on iki, çalışma dönemi dokuz haftadır. 900 sterlin 12 haftaya bölünürse, hafta başına 75 sterlin düşer. Her şeyden önce, bu tür bir küçültülmüş iş ölçeğinin, sabit sermayenin boyutlarının değiştiğini ve dolayısıyla genel olarak işin çapının daraldığını varsaydığı açıktır. İkincisi, farklı işletmelerdeki üretimin gelişimine bağlı olarak, tek tek işletmelerin altında kaldıklarında rekabet edebilirliklerini yitirmelerine yol açan bir normal minimum sermaye yatırımı oluştuğundan, böylesi bir daraltmaya gidilip gidilemeyeceği bile tartışmalıdır. Kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte bu normal minimumun kendisi de sürekli büyür, yani sabit değildir. Ama, her özel durumda verili olan normal minimum ile kendisini sürekli büyüten normal maksimum arasında, çok sayıda ara basamak, yani sermaye yatırımının çok farklı derecelerine izin veren bir orta bölge bulunur. Bundan dolayı da, bu orta bölgenin sınırları içinde, sınırları o sıradaki normal minimumun kendisi olan daralmalar gerçekleşebilir. – Üretimde aksama, piyasalarda dolup taşma, ham maddelerde pahalılaşma vb. olması durumunda, sabit sermaye temeli verili olduğunda, iş gününü, diyelim yarıya indirerek, normal dolaşır sermaye harcamalarını kısma yoluna gidilir; tıpkı, iktisadi gönenç zamanlarında, verili sabit sermaye temeli üzerinde, kısmen çalışma zamanını uzatarak, kısmen onu yoğunlaştırarak, dolaşır sermayeyi anormal şekilde genişletme yoluna gidilmesi örneğinde olduğu gibi. Bu gibi dalgalanmaların daha baştan hesaba katıldığı işletmelerde, kısmen yukarıdaki araçlara başvurulur, kısmen de yedekte tutulan sabit sermayeyle, örneğin demiryollarında olduğu gibi, yedek lokomotiflerle vb. birlikte, daha çok sayıda işçi çalıştırılır. Ancak biz normal koşulları varsaydığımız için, bu gibi anormal dalgalanmaları burada dikkate almıyoruz.

Demek ki, burada, üretimi sürekli kılmak için, aynı dolaşır sermaye harcaması daha uzun bir döneme, 9 yerine 12 haftaya dağıtılıyor. Yani,

her verili zaman aralığında, azalmış bir üretken sermaye işlev görüyor; üretken sermayenin akışkan bölümü 100'den 75'e ya da dörtte bir oranında düşmüş oluyor. 9 haftalık çalışma dönemi boyunca işlev gören üretken sermayede meydana gelen toplam azalma tutarı = 9 × 25 = 225 sterlin, ya da 900 sterlinin $^1/_4$'üdür. Ama dolaşım zamanının devir dönemine oranı yine $^3/_{12}$ = $^1/_4$'tür. Dolayısıyla buradan şu sonuç çıkar: Üretimin, meta-sermayeye dönüştürülen üretken sermayenin dolaşım zamanı boyunca kesilmemesi, bunun yerine her hafta eş zamanlı ve aralıksız olarak sürmesi isteniyorsa ve bunu sağlamak için el altında özel bir dolaşır sermaye yoksa, bu amaca ancak üretim işlemlerinin ölçeğini daraltarak, işlev görmekte olan üretken sermayenin akışkan bileşenini küçülterek varılabilir. Bu şekilde dolaşım zamanı boyunca üretim için serbest bırakılan akışkan sermaye parçasının öndelenmiş olan toplam akışkan sermaye ile ilişkisi, dolaşım zamanının devir dönemi ile ilişkisi gibidir. Bu, daha önce belirtildiği gibi, yalnızca emek sürecinin her hafta aynı ölçekte yürütüldüğü ve bu nedenle farklı çalışma dönemlerinde, örneğin tarımda olduğu gibi, değişen tutarlarda sermaye yatırılmasını gerektirmeyen üretim dalları için geçerlidir.

Ama bunun tersini, yani işin doğasının üretimin ölçeğinde ve dolayısıyla aynı zamanda haftadan haftaya öndelenecek olan akışkan sermayede bir azaltmaya gidilmesini dışladığını varsayarsak, bu durumda üretimin sürekliliği ancak, yukarıdaki örnekte 300 sterlin tutan bir ek akışkan sermaye ile sağlanabilir. 12 haftalık devir dönemi boyunca art arda 1200 sterlin öndelenir; 3 hafta nasıl 12 haftanın dörtte biriyse, 300 sterlin de bunun dörtte biridir. 9 haftalık çalışma döneminin bitiminde 900 sterlinlik sermaye değeri, üretken sermaye biçiminden çıkmış, meta-sermaye biçimine dönüşmüş bulunur. Onun çalışma dönemi tamamlanmıştır, ama aynı sermayeyle yenilenemez. Dolaşım alanında meta-sermaye olarak işlev görerek geçirdiği üç hafta boyunca, üretim süreciyle ilişkisi bakımından, sanki hiç var olmamış gibidir. Burada her tür kredi ilişkisi yok sayılıyor ve bu nedenle kapitalistin yalnızca kendi sermayesiyle iş gördüğü varsayılıyor. Ne var ki, birinci çalışma dönemi için öndelenmiş olan sermaye, üretim sürecini tamamladıktan sonra, 3 hafta boyunca dolaşım sürecinde kalırken, üretimin sürekliliğinin kesintiye uğramaması için, ek olarak yatırılan 300 sterlinlik bir sermaye işlev görür.

Bu söylenenlerle ilgili olarak şimdi şunların belirtilmesi gerekiyor:

Birincisi: Başlangıçta öndelenmiş olan 900 sterlinlik sermayenin çalışma dönemi 9 haftanın bitiminde tamamlanır ve bu sermaye 3 hafta daha geçmeden geri dönmez, yani ancak 13. haftanın başında geri dö-

ner. Ama 300 sterlinlik ek sermaye ile hemen yeni bir çalışma dönemi açılır. Üretimin sürekliliği de tam bu yolla sağlanır.

İkincisi: 900 sterlinlik başlangıç sermayesi ile 9 haftalık birinci çalışma döneminin sonunda yeni öndelenen, ikinci çalışma dönemini birincisinin bitiminde hiçbir kesilme olmadan başlatan 300 sterlinlik sermayenin işlevleri, birinci devir döneminde birbirlerinden kesin olarak ayrıdır ya da en azından birbirlerinden ayırt edilebilirler; buna karşın ikinci devir dönemi boyunca birbirleriyle kesişirler.

Konuyu daha açık şekilde ortaya koyalım:

12 haftalık birinci devir dönemi. 9 haftalık birinci çalışma dönemi; bu dönem için öndelenen sermayenin devri 13. haftanın başında tamamlanır. Son 3 hafta boyunca 300 sterlinlik ek sermaye işlev görür ve 9 haftalık ikinci çalışma dönemini açar.

İkinci devir dönemi. 13. haftanın başında 900 sterlin geri dönmüştür ve yeni bir devire başlayabilecek durumdadır. Ama, ikinci çalışma dönemi daha önce, ek 300 sterlinle 10. haftada açılmıştır; 13. haftanın başında çalışma döneminin üçte biri bu ek sermayeyle geride bırakılmış, 300 sterlin, üretken sermayeden ürüne dönüştürülmüştür. İkinci çalışma döneminin tamamlanması için artık yalnızca 6 hafta gerektiğinden, geri dönen 900 sterlinlik sermayenin yalnızca üçte ikisi, yani yalnızca 600 sterlini ikinci çalışma döneminin üretim sürecine girebilir. Başlangıçtaki 900 sterlinin 300 sterlini, 300 sterlinlik ek sermayenin birinci çalışma döneminde oynamış olduğu rolün aynısını oynaması için serbest bırakılmıştır. İkinci devir döneminin 6. haftasının sonunda ikinci çalışma dönemi sona erer. Ona yatırılmış olan 900 sterlinlik sermaye 3 hafta sonra, yani, ikinci on iki haftalık devir döneminin 9. haftasının sonunda geri döner. Onun dolaşım zamanının 3 haftası boyunca, 300 sterlinlik serbest bırakılmış sermaye işlev görür. Bununla, ikinci devir döneminin 7. haftasında ya da yılın 19. haftasında, 900 sterlinlik bir sermayenin üçüncü çalışma dönemi başlar.

Üçüncü devir dönemi. İkinci devir döneminin 9. haftasının sonunda yeni bir 900 sterlinlik geri dönüş. Ama, üçüncü çalışma dönemi daha önce, bir önceki devir döneminin 7. haftasında başlamış ve bu sırada 6 haftayı geride bırakmıştır. Yani artık yalnızca 3 hafta sürecektir. Öyleyse geri dönmüş olan 900 sterlinden üretim sürecine yalnızca 300 sterlin girer. Dördüncü çalışma dönemi bu devir döneminin geriye kalan 9 haftasını doldurur ve böylece yılın 37. haftasıyla, eş zamanlı olarak dördüncü devir dönemi ve beşinci çalışma dönemi başlar.

Bu örneği hesaplama açısından kolaylaştırmak için şunları varsayalım: Çalışma dönemi 5 hafta, dolaşım zamanı beş hafta, dolayısıyla 10

haftalık devir dönemi; yılda 50 hafta üzerinden, haftada 100 sterlinlik sermaye harcaması. Yani, çalışma dönemi 500 sterlinlik bir akışkan sermaye ve dolaşım zamanı bundan ayrı olarak 500 sterlinlik bir ek sermaye gerektirir. Bu durumda çalışma dönemleri ve devir zamanları aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Çalışma dönemi	Hafta	Sterlin (meta)	Geri dönüş
1.	1.- 5.	500	10. haftanın sonu
2.	6.-10.	500	15. " "
3.	11.-15.	500	20. " "
4.	16.-20.	500	25. " "
5.	21.-25.	500	30. " "
			vb.

Dolaşım zamanı = 0 ise, yani devir dönemi çalışma dönemine eşitse, bir yıl içindeki devirlerin sayısı çalışma dönemlerinin sayısına eşittir. Dolayısıyla, beş haftalık bir çalışma dönemi söz konusu olduğunda, $^{50}/_{5}$ = 10 hafta ve devredilen sermayenin değeri = 500 × 10 = 5000 sterlin olurdu. Dolaşım zamanının beş hafta olarak alındığı tabloda, yine aynı şekilde, her yıl 5000 sterlin değerinde meta üretilir; ama bunun $^{1}/_{10}$'u (= 500 sterlin) hep meta-sermaye biçiminde bulunur ve ancak 5 hafta sonra geri döner. Bu durumda, onuncu çalışma döneminin (46.-50. çalışma haftaları) ürünü yıl sonunda devir zamanının ancak yarısını tamamlamış bulunur, çünkü dolaşım zamanı ertesi yılın ilk 5 haftasına kalır.

Üçüncü bir örnek daha alalım: Çalışma dönemi 6 hafta, dolaşım zamanı 3 hafta, emek sürecine giren haftalık öndelik 100 sterlin.

1. Çalışma dönemi: 1.-6. haftalar. 6. haftanın sonunda 600 sterlinlik bir meta-sermaye, geri dönüşü 9. hafta sonu.
2. Çalışma dönemi: 7.-12. haftalar. 7.-9. haftalarda 300 sterlinlik ek sermaye öndelenir. 9. hafta sonunda 600 sterlinlik geri dönüş. Bunun 300 sterlini 10.-12. haftalarda öndelenir; dolayısıyla, 12. haftanın sonunda 300 sterlin serbest kalır, meta-sermaye olarak 600 sterlin elde bulunur, bu sonuncusu 15. haftanın sonunda geri döner.
3. Çalışma dönemi: 13.-18. haftalar. 13.-15. haftalarda yukarıdaki 300 sterlin öndelenir, ardından 600 sterlin geri döner, bunun 300 sterlini 16.-18. haftalar için öndelenir. 18. haftanın sonunda 300 sterlin para biçiminde serbest kalır, meta-sermaye olarak elde 600 sterlin bulunur, bu sonuncusu 21. haftanın sonunda geri döner. (Bu örneğin daha ayrıntılı gösterimi için aşağıdaki II'ye bakınız.)

Demek ki, 9 çalışma döneminde (= 54 hafta) 600 × 9 = 5400 sterlinlik meta üretiliyor. Dokuzuncu çalışma döneminin sonunda kapitalistin para olarak 300 sterlini, dolaşım zamanını henüz tamamlamamış meta olarak 600 sterlini olur.

Bu üç örneğin karşılaştırılması bize şunları gösterir: birincisi, 500 sterlinlik Sermaye I ve yine 500 sterlinlik Ek Sermaye II, yalnızca ikinci örnekte art arda serbest kalıyor ve böylece bu iki sermaye parçası birbirlerinden ayrı olarak hareket ediyor; bu da yalnızca buradaki çok istisnai varsayımdan, çalışma döneminin ve dolaşım zamanının devir döneminin iki eşit yarısını oluşturduğu varsayımından dolayı böyle olur. Bütün öteki durumlarda, devir döneminin iki bölümü arasındaki fark ne olursa olsun, bu iki sermayenin hareketleri, Örnek I ve III'te olduğu gibi, daha ikinci devir döneminden başlayarak birbirleriyle kesişir. Sonra, Sermaye I'in geri kalanı Sermaye II'nin başlangıçtaki işlevi için serbest bırakılırken, ek Sermaye II, Sermaye I'in bir bölümüyle birlikte, ikinci devir döneminde işlev gören sermayeyi oluşturur. Meta-sermayenin dolaşım zamanı boyunca iş gören sermaye, burada, başlangıçta bu amaçla öndelenmiş olan Sermaye II ile özdeş değildir, ama değer bakımından ona eşittir ve öndelenen toplam sermayenin aynı özdeş parçasını oluşturur.

İkincisi: Çalışma dönemi boyunca işlev görmüş bulunan sermaye, dolaşım zamanı boyunca atıl kalır. İkinci örnekte sermaye, beş çalışma dönemi haftası boyunca işlev görür, beş dolaşım dönemi haftası boyunca atıl kalır. Demek ki, yıl boyunca Sermaye I'in atıl kaldığı toplam süre yarım yıl oluyor burada. Ne var ki, dolaşım zamanı boyunca üretimde sürekliliği sağlamak için gerekli olan ek sermaye, toplam büyüklükle ya da yıl içindeki dolaşım zamanlarının toplamıyla değil, yalnızca dolaşım zamanının devir dönemine oranıyla belirlenir. (Burada, tüm devirlerin aynı koşullar altında gerçekleştiği varsayılıyor, doğal olarak.) Bu nedenle, Örnek II'de gerekli olan ek sermaye, 2500 sterlin değil, 500 sterlindir. Bunun böyle olması, basitçe, şundan ileri gelir: başlangıçta öndelenen sermaye devire nasıl girerse, ek sermaye de aynen öyle girer ve dolayısıyla tıpkı onun gibi kendi kütlesini kendi devirlerinin sayısıyla yerine koyar.

Üçüncüsü: Üretim zamanının çalışma zamanından uzun olması, burada incelenen durumlarda hiçbir değişiklik yaratmaz. Toplam devir dönemleri elbette bu yüzden uzar, ama devirdeki bu uzamadan ötürü emek süreci için herhangi bir ek sermayeye gerek duyulmaz. Ek sermaye, emek sürecinde dolaşım zamanı nedeniyle meydana gelen boşlukları doldurma amacına hizmet eder sadece; yani onun tek görevi, üretimi dolaşım zamanından kaynaklanan kesintilerden korumaktır; özgül

üretim koşullarından doğan kesintiler, burada üzerinde durulmayacak olan, başka şekillerde giderilir. Buna karşılık, yalnızca aralıklı olarak, sipariş üzerine çalışılan, dolayısıyla çalışma dönemleri arasında kesintilerin yaşanabileceği işletmeler bulunur. Bu gibi durumlarda ek sermaye zorunluluğu *pro tanto* [o miktarda] azalır. Öte yandan, mevsimlik işlerin büyük çoğunluğunda geri dönüş süresinin belirli bir sınırı bulunur. İlgili sermayenin dolaşım zamanı aradan geçen süre içinde tamamlanmış olmazsa, aynı iş ertesi yıl aynı sermayeyle yenilenemeyebilir. Buna karşılık, dolaşım zamanı, bir üretim dönemi ile bir sonraki arasındaki süreden daha kısa da olabilir. Bu durumda sermaye, aradaki sürede başka bir şekilde kullanılmazsa, atıl kalır.

Dördüncüsü: Belli bir çalışma dönemi için öndelenen sermaye, örneğin Örnek III'deki 600 sterlin, kısmen ham ve yardımcı maddelere, yani çalışma dönemi için üretken stoka, değişmez dolaşır sermayeye ve kısmen değişir dolaşır sermayeye, emeğin kendisine yapılan ödemeye yatırılır. Değişmez dolaşır sermayeye yatırılan bölümün tümü, aynı zaman aralığı için üretken stok biçiminde var olmayabilir; örneğin, ham madde, tüm çalışma dönemi için el altında bulunmayabilir; kömür, ancak iki haftada bir sağlanıyor olabilir. Böyle olmakla birlikte, kredi burada hâlâ işe karıştırılmadığı için, sermayenin bu bölümü, üretken stok biçiminde her an kullanıma hazır olarak elde bulunmadığı kadarıyla, gereksinim duyulduğunda üretken stoka dönüştürülmek üzere, her an kullanılabilir para biçiminde tutulmalıdır. Bu durum, altı haftalığına öndelenen değişmez dolaşır sermaye değerinin büyüklüğünü hiçbir şekilde değiştirmez. Buna karşılık –öngörülmeyen giderler için ayrılan nakit rezervini, düzensizlikleri dengelemeye yönelik gerçek rezerv fonunu bir yana bırakırsak– ücretler daha kısa aralıklarla, çoğunlukla haftadan haftaya ödenir. Buna göre, kapitalist işçiyi emeğini daha uzun bir süreliğine öndelemeye zorlamadıkça, ücretler için gereken sermayenin elde para biçiminde hazır bulunması gerekir. Bu nedenle, sermaye geri döndüğünde, bir bölümü üretken stoka dönüştürülebilirken, öteki bölümü işçilere ücretlerini ödemekte kullanılmak üzere para biçiminde elde tutulmak zorundadır.

Ek sermaye, tıpkı başlangıçtaki sermaye gibi bölünür. Ama onu Sermaye I'den ayıran, (kredi ilişkileri bir yana bırakıldığında) kendi çalışma dönemi için kullanılabilir durumda olmak için, kendisinin girmediği, henüz Sermaye I'in birinci çalışma döneminin sürdüğü tüm süre boyunca öndelenmiş olmak zorunda olmasıdır. Bu süre boyunca o, en azından kısmen, tüm devir dönemi için öndelenen değişmez dolaşır sermayeye bile dönüştürülebilir. Onun ne ölçüde bu biçimi alacağı ya

da bu dönüşüm gerekene dek ek para-sermaye biçiminde kalacağı, kısmen belirli iş dallarındaki özel üretim koşullarına, kısmen yerel koşullara, kısmen ham madde fiyatlarındaki dalgalanmalara vb. bağlı olacaktır. Toplumsal toplam sermaye açısından bakıldığında, bu ek sermayenin az çok önemlice bir bölümü, her zaman, uzunca bir süre için para-sermaye durumunda bulunacaktır. Buna karşılık, Sermaye II'nin ücretler için öndelenecek olan bölümüne gelince, bu, emek gücüne, her zaman adım adım, daha küçük olan çalışma dönemleri bitip ödeme yapıldıkça dönüştürülür. Dolayısıyla, Sermaye II'nin bu bölümü, emek gücüne dönüştürülüp üretken sermaye işlevine katılana dek, çalışma döneminin tüm süresi boyunca para-sermaye biçiminde elde bulunur.

Sermaye I'in dolaşım zamanının üretim zamanına dönüştürülmesi için gereken ek sermayenin bu katılımı, demek ki, yalnızca öndelenen sermaye büyüklüğünü artırmakla ve toplam sermayenin zorunlu olarak öndelenmesine konu olan süreyi uzatmakla kalmaz, aynı zamanda, özgül işlevi doğrultusunda, öndelenen sermayenin nakit rezervi olarak var olan, dolayısıyla para-sermaye durumunda bulunan ve potansiyel parasermaye biçimine sahip olan bölümünü de büyütür.

Sermayenin iki bölüme, yani birinci çalışma dönemi için sermaye ile dolaşım zamanı için yerine koyma sermayesine ayrılmasının, harcanan sermayenin büyümesinden değil, üretimin ölçeğinin küçülmesinden kaynaklanması durumunda, aynı şey olur (hem üretken sermaye biçimindeki öndeliği hem de nakit rezervi biçimindeki öndeliği ilgilendirdiği kadarıyla). Üretim ölçeğine kıyasla, para biçiminde bağlı bulunan sermaye burada daha da fazla büyür.

Sermayeyi bu şekilde başlangıçtaki üretken sermaye ile ek sermayeye ayırarak genel olarak elde edilen şey, çalışma dönemlerinin kesilmeden birbirlerini izlemesi ve öndelenen sermayenin aynı büyüklükteki bir parçasının hep üretken sermaye olarak işlev görmesidir.

Örnek II'ye bakalım. Sürekli olarak üretim sürecinde bulunan sermaye 500 sterlindir. Çalışma dönemi = 5 hafta olduğuna göre, (yıl olarak kabul edilen) 50 haftalık sürede bu sermaye 10 kez iş görür. Dolayısıyla ürün de, artık değer bir yana bırakılırsa, 10 × 500 = 5000 sterlin tutar. Yani, dolaysız ve kesintisiz olarak üretim sürecinde iş gören bir sermaye (500 sterlinlik bir sermaye değeri) açısından bakıldığında, dolaşım zamanı tümüyle ortadan kalkmış görünür. Devir dönemi çalışma dönemi ile çakışmakta; dolaşım zamanı = 0 sayılmaktadır.

Buna karşılık, 500 sterlinlik sermayenin üretken faaliyeti düzenli olarak 5 haftalık dolaşım zamanıyla kesiliyor ve böylece bu sermaye üretim yapabilir duruma ancak 10 haftalık tüm devir dönemi tamamlandıktan

sonra yeniden geliyor olsaydı, bu durumda 50 haftalık bir yılda onar haftalık 5 devir yer alırdı; bunun içinde beşer haftalık 5 üretim dönemi, yani toplam 25 üretim haftası ve 5 × 500 = 2500 sterlinlik bir toplam ürün bulunurdu; beşer haftalık 5 dolaşım zamanı olur, yani toplam dolaşım zamanı da yine 25 hafta tutardı. Burada, 500 sterlinlik sermaye bir yıl içinde beş devir yapmıştır, dersek, bu 500 sterlinlik sermayenin her bir devir döneminin yarısı boyunca hiç üretken sermaye olarak işlev görmediği ve hepsi toplandığında yılın yalnızca yarısında işlev gördüğü, ama öteki yarısında hiç iş görmediği, apaçık hâle gelir.

Örneğimizde, bu beş dolaşım zamanı sürerken ortaya 500 sterlinlik yerine koyma sermayesi çıkar ve böylece devir 2500 sterlinden 5000 sterline yükselir. Ama öndelenen sermaye de şimdi 500 sterlin yerine 1000 sterlindir. 5000 bölü 1000, 5'e eşittir. Demek ki, devir sayısı 10 değil 5'tir. Gerçekte de böyle hesaplanır. Ama 1000 sermayelik sermayenin yılda beş devir yaptığı söylendiğinde, dolaşım zamanının anısı kapitalistlerin boş kafalarından silinir ve bu sermayenin, birbirlerini izleyen beş devir boyunca sürekli olarak üretim sürecinde işlev gördükleri gibi yanlış bir düşünce oluşur. Oysa, 1000 sterlinlik bu sermayenin beş devir yaptığını söylediğimizde, üretim zamanı gibi dolaşım zamanı da bunun içindedir. Üretim sürecinde gerçekten de 1000 sterlin sürekli olarak etkin olsaydı, o zaman ürünün, varsayımlarımıza göre, 5000 değil, 10 000 sterlin olması gerekirdi. Ama üretim sürecinde sürekli olarak 1000 sterlinin bulunması için, 2000 sterlinin öndelenmesi gerekirdi. Devir mekanizmasını hiç mi hiç anlamamış olan iktisatçılar şu temel noktayı hep gözden kaçırır: Üretimin kesintisiz olarak sürmesi isteniyorsa, her zaman, sanayi sermayesinin yalnızca bir bölümü fiilen üretim sürecine bağlanabilir. Bir bölümü üretim dönemindeyken, her zaman bir başka bölümü dolaşım döneminde bulunmak zorundadır. Ya da bir başka deyişle, bir bölüm, ancak bir başka bölümün meta-sermaye ya da para-sermaye biçiminde gerçek üretimden çekilmiş olması koşuluyla, üretken sermaye olarak işlev görebilir. Bu nokta gözden kaçırıldığında, genel olarak para-sermayenin anlamı ve rolü de gözden kaçırılmış olur.

Şimdi, devir döneminin iki kesimi (çalışma dönemi ve dolaşım dönemi) birbirlerine eşit olduğunda ya da çalışma dönemi dolaşım döneminden uzun ya da kısa olduğunda, devirde ne gibi farklılıkların ortaya çıkacağını ve ayrıca, bunun, sermayenin para-sermaye biçiminde bağlanması üzerindeki etkisinin ne olacağını araştırmamız gerekiyor.

Şunları varsayıyoruz: Bir haftalığına öndelenecek olan sermaye bütün durumlarda 100 sterlindir ve devir dönemi 9 haftadır; dolayısıyla her devir dönemi için öndelenecek olan sermaye 900 sterlindir.

I. Çalışma Dönemi Dolaşım Dönemine Eşittir

Gerçekte yalnızca rastlantısal bir istisna olmasına karşın bu örnek incelemenin başlangıç noktası olarak alınmak zorundadır, çünkü ilişkilerin kendilerini en basit ve elle tutulur şekilde ortaya koydukları durum budur.

İki sermaye (birinci çalışma dönemi için öndelenen Sermaye I ve Sermaye I'in dolaşım dönemi süresince işlev gören ek Sermaye II), hareketleri sırasında, birbirleriyle kesişmeden, birbirlerinin yerine geçer. Dolayısıyla, birinci dönem dışında, iki sermayenin her biri sadece kendi devir dönemi için öndelenir. Devir dönemi, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi 9 hafta ve dolayısıyla çalışma dönemi de dolaşım dönemi de 4½ hafta olsun. Bu durumda aşağıdaki yıllık şemayı elde ederiz:

Tablo I:

Sermaye I

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Öndelik (Sterlin)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	1. – 9.	1. – 4½.	450	4½. – 9.
II.	10. – 18.	10. – 13½.	450	13½. – 18.
III.	19. – 27.	19. – 22½.	450	22½. – 27.
IV.	28. – 36.	28. – 31½.	450	31½. – 36.
V.	37. – 45.	37. – 40½.	450	40½. – 45.
VI.	46. – (54.)	46. – 49½.	450	49½. – (54.)[31]

Sermaye II

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Öndelik (Sterlin)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	4½. – 13½.	4½. – 9.	450	10. – 13½.
II.	13½. – 22½.	13½. – 18.	450	19. – 22½.
III.	22½. – 31½.	22½. – 27.	450	28. – 31½.
IV.	31½. – 40½.	31½. – 36.	450	37. – 40½.
V.	40½. – 49½.	40½. – 45.	450	46. – 49½.
VI.	49½. – (58½.)	49½. – (54.)	450	(55. – 58½.)

Burada bir yıl olarak aldığımız 51 hafta içinde, Sermaye I, 6 × 450 = 2700 sterlinlik, Sermaye II, 5 × 450 = 2250 sterlinlik meta üretmek üzere, sırasıyla altı ve beş tam çalışma döneminden geçer. Buna, yılın son 1½ haftasında (50. haftanın ortası ile 51. haftanın sonu arasında) Sermaye II'nin ürettiği 150 sterlinlik bir ürün daha eklenir ve 51 haftanın toplam

31 İkinci devir yılına düşen haftalar parantez içine alınmıştır.

ürünü 5100 sterlin olur. Yalnızca çalışma dönemi sırasında üretilen artık değerin dolaysız üretimi açısından bakıldığında, 900 sterlinlik toplam sermaye $5^2/_3$ devir gerçekleştirmiş olurdu ($5^2/_3 \times 900 = 5100$ sterlin). Ama gerçek devri dikkate alırsak, Sermaye I, $5\,^2/_3$ devir yapmış olur; çünkü, 51. haftanın sonunda onun altıncı devir döneminin geçilmesi gereken üç haftası daha vardır; $5^2/_3 \times 450 = 2550$ sterlin; ve Sermaye II, $5\,^1/_6$ devir yapmış olur; çünkü, o, kendi altıncı devir döneminin henüz ancak $1\,^1/_2$ haftasını tamamlamış bulunur, dolayısıyla arta kalan $7^1/_2$ hafta ertesi yıla kalmıştır; $5\,^1/_6 \times 450 = 2325$ sterlin; gerçek toplam devir = 4875 sterlin.

Sermaye I ve Sermaye II'yi birbirlerinden tümüyle bağımsız iki sermaye olarak ele alalım. Bunlar, hareketlerinde tam bağımsızdır; bu hareketlerin birbirlerini tamamlamalarının tek nedeni, çalışma ve dolaşım dönemlerinin doğrudan doğruya birbirlerinin yerini almasıdır. Tümüyle bağımsız, farklı kapitalistlere ait iki sermaye olarak ele alınabilirler.

Sermaye I, beş tam devir dönemi ile kendi altıncı devir döneminin üçte ikisini tamamlamıştır. Yılın sonunda, normal gerçekleşmesi daha üç hafta alacak olan meta-sermaye biçiminde bulunur. Bu süre boyunca üretim sürecine giremez. Meta-sermaye olarak işlev görür: dolaşır. Kendi son devir döneminin ancak $^2/_3$'ünü tamamlamıştır. Bu, şöyle ifade edilir: yalnızca $^2/_3$ devir yapmıştır; toplam değerinin yalnızca $^2/_3$'ü bir tam devri tamamlamıştır. Şöyle söyleriz: 450 sterlin, devrini 9 haftada, dolayısıyla 300 sterlin 6 haftada tamamlar. Bu anlatım biçiminde, devir zamanının bu iki farklı özgül bileşeni arasındaki organik ilişkiler bir yana bırakılmış olur. 450 sterlinlik öndelenmiş sermayenin $5\,^2/_3$ devir yapmasının tam anlamı, yalnızca, onun beş tam devri ve altıncısının da yalnızca $^2/_3$'ünü tamamlamış olduğudur. Buna karşılık, devir yapmış sermaye = $5\,^2/_3$ kere öndelenmiş sermayedir, yani yukarıdaki örnekte = $5\,^2/_3 \times 450$ sterlin = 2550 sterlindir dendiğinde, dile getirilen şey şu bağlamda doğrudur: bu 450 sterlinlik sermaye 450 sterlinlik bir başka sermaye ile tamamlanmasaydı, gerçekten de, onun bir bölümü üretim sürecinde, bir başka bölümü dolaşım sürecinde bulunmak zorunda olurdu. Devir süresi, devir yapmış olan sermayenin kütlesi ile ifade edilecekse, bu, her zaman, yalnızca elde bulunan bir değer (gerçekte bitmiş ürün) kütlesiyle ifade edilebilir. Öndelenmiş olan sermayenin üretim sürecini yeni baştan açabilecek bir durumda bulunmaması, kendisini, yalnızca bir bölümünün üretim yapabilecek durumda bulunmasıyla ya da sürekli üretim yapabilecek durumda olabilmesi için, üretim ve dolaşım dönemlerinin birbirleriyle ilişkilerine bağlı olarak, sermayenin, sürekli olarak üretim döneminde bulunan bir bölüm ile sürekli olarak dolaşım döneminde bulunan bir bölüme bölünmesinin

zorunlu olmasıyla ifade eder. Sürekli olarak işlev gören üretken sermayenin kütlesini dolaşım zamanının devir zamanına oranıyla belirleyen yasayla aynı yasadır bu.

Burada bir yıl olarak aldığımız 51 haftanın 51.'sinin sonunda, Sermaye II'den bitmemiş ürünün üretimi için 150 sterlin öndelenmiştir. Onun bir başka bölümü, akışkan değişmez sermaye (ham madde vb.) biçiminde, yani üretim sürecinde üretken sermaye olarak işlev görebilecek biçimde bulunur. Ne var ki, üçüncü bir bölüm, yani en azından emek sürecinin geri kalanında (3 hafta), ama ancak her haftanın sonunda ödenecek olan ücretlerin tutarı, para biçiminde bulunur. Sermayenin bu bölümü, yeni yılın, dolayısıyla yeni bir devir çevriminin başında, üretken sermaye biçiminde değil, üretim sürecine giremeyecek olan parasermaye biçiminde bulunmakla birlikte, akışkan değişir sermaye, yani canlı emek gücü, yeni devrin açılışı sırasında yine de üretim sürecinde etkin durumda olur. Bu görünüm, emek gücünün, diyelim haftalık olan emek sürecinin başında satın alınmasına ve kullanılmasına karşın, ödemesinin ancak hafta sonunda yapılmasından kaynaklanır. Para burada ödeme aracı olarak iş görür. Bu nedenle, bir yandan, para olarak henüz kapitalistin elinde bulunurken, öte yandan, onun çevrildiği meta, yani emek gücü, üretim sürecinde iş görmeye çoktan başlamıştır; dolayısıyla aynı sermaye değeri burada iki kez görünür.

Yalnızca çalışma dönemlerini dikkate alırsak,

Sermaye	I,	$6 \times 450 = 2700$ sterlin üretir
"	II,	$5\,{}^{1}/_{3} \times 450 = 2400$ " "
ikisi birlikte,		$5\,{}^{2}/_{3} \times 900 = 5100$ sterlin üretir.

900 sterlinlik toplam öndelenmiş sermaye, demek ki, yılda $5\,{}^{2}/_{3}$ kez üretken sermaye olarak işlev görmüştür. Dönüşümlü olarak, bir 450 sterlinin hep üretim sürecinde, bir 450 sterlinin hep dolaşım sürecinde mi işlev gördüğü, yoksa 900 sterlinin bir $4\,{}^{1}/_{2}$ hafta boyunca üretim sürecinde, ertesi $4\,{}^{1}/_{2}$ hafta boyunca dolaşım sürecinde mi işlev gördüğü, artık değer üretimi bakımından hiçbir fark yaratmaz.

Buna karşılık devir dönemlerini dikkate alırsak,

Sermaye	I,	$5\,{}^{2}/_{3} \times 450 = 2550$ sterlin
"	II,	$5\,{}^{1}/_{6} \times 450 = 2325$ "
dolayısıyla devir yapan toplam sermaye,		$5\,{}^{5}/_{12} \times 900 = 4875$ sterlindir.

Çünkü toplam sermayenin devri, Sermaye I ve Sermaye II tarafından devirleri yapılan tutarların toplamının, Sermaye I ve Sermaye II'nin toplamına bölümüne eşittir.

Burada şunu belirtmek gerekir: Sermaye I ve Sermaye II, birbirlerinden bağımsız olsalardı, yine de aynı üretim alanında öndelenmiş olan toplumsal sermayenin farklı bağımsız bölümlerini oluştururlardı. Demek ki, bu üretim alanındaki toplumsal sermaye *yalnızca* I ve II'den oluşsaydı, bu alandaki toplumsal sermayenin devri için, burada aynı özel sermayeye ait olan I ve II bileşenleri için geçerli olan hesap yine geçerli olurdu. Genelleştirilirse, toplam toplumsal sermayenin belirli bir üretim alanına yatırılan her bölümü bu şekilde hesaplanabilir. Ama sonuçta, toplam toplumsal sermayenin devir sayısı, çeşitli üretim alanlarında devirleri yapılan sermayelerin toplamının bu üretim alanlarında öndelenen sermayelerin toplamına bölümüne eşittir.

Şunun da belirtilmesi gerekir: Burada nasıl aynı özel işletmede Sermaye I ve Sermaye II, teknik açıdan bakıldığında, farklı devir yıllarına sahipse (çünkü Sermaye II'nin devir çevrimi, Sermaye I'inkinden 4½ hafta önce başlar ve bu nedenle I'in yılı II'ninkinden 4½ hafta önce tamamlanır), aynı üretim alanındaki farklı özel sermayeler de aynı şekilde işlerini çok farklı zaman kesitlerinde başlatır ve dolayısıyla yıllık devirlerini de yılın farklı zamanlarında tamamlar. Yukarıda I ve II için kullandığımız ortalama hesabının aynısı, burada da, toplumsal sermayenin farklı bağımsız parçalarının devir yıllarını tek bir türdeş devir yılına indirgememize yeter.

II. Çalışma Dönemi Dolaşım Döneminden Uzundur

Sermaye I ve Sermaye II'nin çalışma ve devir dönemleri, dönüşümlü olarak birbirlerinin yerine geçmek yerine, birbirleriyle kesişir. Burada, aynı zamanda, buraya kadar ele alınan örnektekinden farklı olarak, sermayenin serbest bırakılması söz konusudur.

Böyle olması kimi olguları değiştirmez; daha önce olduğu gibi, 1. öndelenen toplam sermayenin çalışma dönemleri sayısı, öndelenen her iki sermaye parçasının yıllık ürünlerinin değer toplamının öndelenen toplam sermayeye bölümüne eşittir, ve 2. toplam sermayenin devir sayısı, devirleri yapılan her iki tutarın toplamının öndelenen iki sermayenin toplamına bölümüne eşittir. Burada da, iki sermaye parçasını, birbirlerinden tümüyle bağımsız devir hareketleri gerçekleştiriyorlarmış gibi ele almamız gerekir.

Dolayısıyla emek sürecine yine haftada 100 sterlin öndelendiğini kabul ediyoruz. Çalışma dönemi 6 hafta sürüyor ve dolayısıyla her bir dönem için 600 sterlin öndelenmesi gerekiyor olsun (Sermaye I). Dola-

şım dönemi 3 haftadır; dolayısıyla devir dönemi, yukarıdaki gibi 9 haftadır. Sermaye I'in üç haftalık dolaşım dönemi sırasında 300 sterlinlik bir Sermaye II devreye giriyor olsun. Bu iki sermayeyi birbirinden bağımsız sermayeler olarak ele alırsak, aşağıdaki yıllık devir şemasını elde ederiz:

Tablo II:

Sermaye I, 600 sterlin

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Öndelik (Sterlin)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	1. – 9.	1. – 6.	600	7. – 9.
II.	10. – 18.	10. – 15.	600	16. – 18.
III.	19. – 27.	19. – 24.	600	25. – 27.
IV.	28. – 36.	28. – 33.	600	34. – 36.
V.	37. – 45.	37. – 42.	600	43. – 45.
VI.	46. – (54.)	46. – 51.	600	(52. – 54.)

Ek Sermaye II, 300 sterlin

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Öndelik (Sterlin)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	7. – 15.	7. – 9.	300	10. – 15.
II.	16. – 24.	16. – 18.	300	19. – 24.
III.	25. – 33.	25. – 27.	300	28. – 33.
IV.	34. – 42.	34. – 36.	300	37. – 42.
V.	43. – 51.	43. – 45.	300	46. – 51.

Üretim süreci bütün yıl boyunca hiç kesilmeden aynı ölçekte sürer. Sermaye I ve Sermaye II birbirlerinden tümüyle ayrı kalır. Ne var ki, bunları bu şekilde ayrı göstermek için, gerçekteki kesişmelerini ve iç içe geçmelerini ortadan kaldırmak ve bu yüzden devir sayısını da değiştirmek zorunda kaldık. Yukarıdaki tabloya göre, devirleri yapılan tutarlar şöyle olurdu:

	Sermaye	I	$5\,{}^{2}/_{3} \times 600 = 3400$ sterlin
	"	II	$5 \times 300 = 1500$ "
dolayısıyla toplam sermaye için,			$5\,{}^{4}/_{9} \times 900 = 4900$ sterlin.

Ama bu doğru değildir; çünkü göreceğimiz gibi gerçekteki üretim ve dolaşım dönemleri, yukarıdaki şemada verilmiş olan üretim ve dolaşım dönemleri ile mutlak olarak çakışmaz. Tablo II düzenlenirken gözetilen

amaç, Sermaye I ve Sermaye II'nin birbirinden tümüyle bağımsız görünmesini sağlamaktı.

Çünkü gerçekte, Sermaye II'nin, Sermaye I'inkilerden ayrı, özel çalışma ve dolaşım dönemleri bulunmaz. Çalışma dönemi 6 hafta, dolaşım dönemi 3 haftadır. Sermaye II yalnızca 300 sterlin olduğundan, bir çalışma döneminin yalnızca bir bölümünü doldurabilir. Durum da budur. 6. haftanın sonunda 600 sterlinlik bir ürün değeri dolaşıma girer ve 9. haftanın sonunda bu değer para olarak geri döner. Sonra, 7. haftanın başında Sermaye II işe karışır ve izleyen çalışma döneminin 7.-9. haftalarındaki gereksinimlerini karşılar. Oysa, varsayımımıza göre, 9. haftanın sonunda çalışma döneminin yalnızca yarısı tamamlanmıştır. Dolayısıyla, 10. haftanın başında, o sırada geriye dönmüş bulunan 600 sterlinlik Sermaye I yeniden işe girişir ve bunun 300 sterlini 10.-12. haftalar için gereken öndelikleri karşılar. Böylece ikinci çalışma dönemi tamamlanmış olur. 600 sterlinlik bir ürün değeri dolaşımda bulunmaktadır ve 15. haftanın sonunda geri dönecektir; ama bunun yanı sıra 300 sterlin, ilk yatırıldığı sıradaki Sermaye II tutarı, serbest bırakılır ve izleyen çalışma döneminin birinci yarısında, yani 13.-15. haftalarda işlev görebilir. Bu sürenin bitiminde 600 sterlin yine geri döner; bunun 300 sterlini çalışma döneminin tamamlanması için yeter, öteki 300 sterlin ertesi çalışma dönemi için serbest bırakılmış olarak kalır.

Demek ki, olay şu şekilde gelişir:

I. Devir dönemi: 1.-9. haftalar.

1. Çalışma dönemi: 1.-6. haftalar. Sermaye I, 600 sterlin, işlev görür.

1. Dolaşım dönemi: 7.-9. haftalar. 9. hafta sonunda 600 sterlin geri döner.

II. Devir dönemi: 7.-15. haftalar.

2. Çalışma dönemi: 7.-12. haftalar.

Birinci yarı: 7.-9. haftalar. Sermaye II, 300 sterlin, iş görür. 9. hafta sonunda 600 sterlin para olarak geri döner (Sermaye I).

İkinci yarı: 10.-12. haftalar. Sermaye I'in 300 sterlini işlev görür. Öteki 300 sterlini serbest bırakılmış olarak kalır.

2. Dolaşım dönemi: 13.-15. haftalar.

15. hafta sonunda (yarısı Sermaye I'den, yarısı Sermaye II'den oluşan) 600 sterlin para olarak geri döner.

III. Devir dönemi: 13.-21. haftalar

3. Çalışma dönemi: 13.-18. haftalar.

Birinci yarı: 13.-15. haftalar. Serbest bırakılmış olan 300 sterlin işe koyulur. 15. hafta sonunda 600 sterlin para olarak geri döner.

İkinci yarı: 16.-18. haftalar. Geri dönmüş olan 600 sterlinin 300 sterlini işlev görür, öteki 300 sterlin yine serbest bırakılmış olarak kalır.

3. Dolaşım dönemi: 19.-21. haftalar; bunun sonunda yine 600 sterlin para olarak geri döner; bu 600 sterlinde Sermaye I ve Sermaye II şimdi ayırt edilemez biçimde birbirine karışmış bulunur.

Bu şekilde, 51. haftanın sonuna dek 600 sterlinlik bir sermayenin sekiz tam devir dönemi elde edilir (I: 1.-9. haftalar; II: 7.-15.; III: 13.-21.; IV: 19.-27; V: 25.-33; VI: 31.-39; VII: 37.-45; VIII: 43.-51. haftalar). Ama, 49.-51. haftalar sekizinci dolaşım dönemine kaldığından, bu süre boyunca, serbest bırakılmış olan 300 sterlinlik sermaye işe koyulmak ve üretimi ayakta tutmak zorundadır. Böylece, yılın sonunda devir şu durumda olur: 600 sterlin devresini sekiz kez tamamladığından, 4800 sterlin eder. Bunun yanı sıra son üç (49.-51.) haftanın ürünü vardır; ne var ki, bu, 9 haftalık devresinin ancak üçte birini tamamlamış bulunur, dolayısıyla devir toplamında tutarının yalnız üçte biriyle, 100 sterlin olarak yer alır. Dolayısıyla, 51 haftalık yıllık ürün = 5100 sterlin ise, bu durumda, devri gerçekleştirilmiş olan sermaye yalnızca 4800 + 100 = 4900 sterlindir; dolayısıyla, 900 sterlinlik öndelenmiş toplam sermaye $5^{4}/_{9}$ kez, yani Örnek I'e göre önemsiz bir miktarda daha çok devir yapmıştır.

Elimizdeki örnekte, çalışma zamanının $^{2}/_{3}$ devir dönemine, dolaşım zamanının $^{1}/_{3}$ devir dönemine eşit olduğu, yani çalışma zamanının dolaşım zamanının basit bir katı olduğu bir durum varsayılmıştı. Şimdi sorulacak soru şu: böyle olmadığında da, sermaye, yukarıda saptanmış olduğu gibi, yine serbest bırakılır mı?

Çalışma dönemi = 5 hafta, dolaşım zamanı = 4 hafta, haftalık sermaye öndeliği = 100 sterlin olsun.

I. Devir dönemi: 1.-9. haftalar.

1. Çalışma dönemi: 1.-5. haftalar. Sermaye I = 500 sterlin işlev görür.

1. Dolaşım dönemi: 6.-9. haftalar. 9. hafta sonunda 500 sterlin para olarak geri döner.

II. Devir dönemi: 6.-14. haftalar.

2. Çalışma dönemi: 6.-10. haftalar.

Birinci kesim: 6.-9. haftalar. Sermaye II = 400 sterlin işlev görür. 9. haftanın sonunda Sermaye I = 500 sterlin para olarak geri döner.

İkinci kesim: 10. hafta. Geri dönmüş olan 500 sterlinden 100 sterlini işlev görür. Öteki 400 sterlin izleyen çalışma dönemi için serbest bırakılmış olarak kalır.

2. Dolaşım dönemi: 11.-14. haftalar. 14. haftanın sonunda 500 sterlin para olarak geri döner.

14. haftanın sonuna dek (11.-14.) yukarıdaki serbest bırakılmış olan 400 sterlin işlev görür; o zaman geri dönen 500 sterlinin 100 sterlini üçüncü çalışma döneminin (11.-15. haftalar) gereksinimini karşılar;

böylelikle bir kez daha 400 sterlin dördüncü çalışma dönemi için serbest bırakılır. Her çalışma döneminde aynı görüngü yinelenir; her yeni çalışma dönemi başlarken, ilk 4 haftaya yetecek 400 sterlin elde hazır bulunur. 4. haftanın sonunda 500 sterlin para olarak geri döner, bunun yalnızca 100 sterlinine sonuncu hafta için gereksinim duyulur, geriye kalan 400 sterlin bir sonraki çalışma dönemi için serbest bırakılmış olarak kalır.

Bir de, çalışma dönemi 7 hafta ve Sermaye I'i 700 sterlin, dolaşım zamanı 2 hafta ve Sermaye II'si 200 sterlin olan bir durumu ele alalım.

Burada birinci devir dönemi 1.-9. haftalar arasında, birinci çalışma dönemi bunun 1.-7. haftaları arasında yer alır, öndelenen sermaye 700 sterlindir ve birinci dolaşım dönemi 8.-9. haftalar arasında yer alır. 9. haftanın sonunda 700 sterlin para olarak geri döner.

İkinci devir dönemi (8.-16. haftalar), 8.-14. haftalardaki ikinci çalışma dönemini kapsar. Bunun 8. ve 9. haftalarının gereksinimi Sermaye II ile karşılanır. 9. haftanın sonunda yukarıdaki 700 sterlin geri döner; çalışma döneminin (10.-14. haftalar) sonuna dek bunun 500 sterlini kullanılır. 200 sterlini bir sonraki çalışma dönemi için serbest bırakılır. İkinci dolaşım dönemi 15.-16. haftalar arasında yer alır; 16. haftanın sonunda yine 700 sterlin geri döner. Bu andan başlayarak her çalışma döneminde aynı görünüm yinelenir. İlk iki haftanın sermaye gereksinimi, bir önceki çalışma döneminin bitiminde serbest bırakılmış olan 200 sterlinle karşılanır; 2. haftanın sonunda 700 sterlin geri döner; ama çalışma döneminin bitimine yalnızca 5 hafta vardır daha ve bu sürede ancak 500 sterlin kullanılabilir; dolayısıyla, her zaman, bir sonraki çalışma dönemi için serbest bırakılan bir 200 sterlin olur.

Çalışma döneminin dolaşım döneminden daha uzun alındığı bu örnekte, bütün durumlarda, her bir çalışma döneminin bitiminde, dolaşım dönemi için öndelenen Sermaye II ile aynı büyüklükte bir para-sermayenin serbest bırakıldığını görüyoruz. Üç örneğimizdeki Sermaye II, birincisinde 300, ikincisinde 400, üçüncüsünde 200 sterlindi; buna uygun olarak, her bir çalışma döneminin bitiminde serbest bırakılan sermaye, sırasıyla 300, 400, 200 sterlindi.

III. Çalışma Dönemi Dolaşım Döneminden Kısadır

İlk olarak yine 9 haftalık bir devir dönemi alacağız; bunun 3 haftası çalışma dönemidir ve bu süre için kullanılabilir Sermaye I = 300 sterlindir. Dolaşım dönemi 6 hafta olsun. Bu 6 hafta için 600 sterlinlik bir ek sermaye gereklidir; ama bunu da, her biri bir çalışma döneminin gereksinimini karşılamak üzere, 300'er sterlinlik iki sermayeye bölebiliriz.

O zaman, 600 sterlini dolaşırken, 300 sterlini hep üretimde iş gören, her biri 300'er sterlinlik üç sermaye olur elimizde.

Tablo III:

Sermaye I

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	1. – 9.	1. – 3.	4. – 9.
II.	10. – 18.	10. – 12.	13. – 18.
III.	19. – 27.	19. – 21.	22. – 27.
IV.	28. – 36.	28. – 30.	31. – 36.
V.	37. – 45.	37. – 39.	40. – 45.
VI.	46. – (54.)	46. – 48.	49. – (54.)

Sermaye II

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	4. – 12.	4. – 6.	7. – 12.
II.	13. – 21.	13. – 15.	16. – 21.
III.	22. – 30.	22. – 24.	25. – 30.
IV.	31. – 39.	31. – 33.	34. – 39.
V.	40. – 48.	40 – 42.	43. – 48.
VI.	49. – (57.)	49. – 51.	(52. – 57.)

Sermaye III

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	7. – 15.	7. – 9.	10. – 15.
II.	16. – 24.	16. – 18.	19. – 24.
III.	25. – 33.	25. – 27.	28. – 33.
IV.	34. – 42.	34. – 36.	37. – 42.
V.	43. – 51.	43 – 45.	46. – 51.

Burada, Örnek I'in tam bir karşı resmi var önümüzde; tek fark, bu kez iki yerine üç sermayenin birbirlerinin yerini alması. Sermayeler arasında bir kesişme ya da iç içe geçme gerçekleşmez; her biri yılın sonuna dek ayrı olarak izlenebilir. Yine Örnek I'deki gibi burada da, bir çalışma döneminin bitiminde serbest bırakılan bir sermaye yoktur. Sermaye I, 3. haftanın sonunda tümüyle yatırılmıştır, 9. haftanın sonunda tümüyle

geri döner ve 10. haftanın başında yeniden işe koyulur. Sermaye II ve III ile de aynı şeyler olur. Düzenli ve eksiksiz yer değiştirme, her tür serbest bırakılmayı dışlar.

Toplam devir aşağıdaki gibi hesaplanır:

Sermaye I	300 sterlin × $5\,^2/_3$ = 1700 sterlin
" II	300 " × $5\,^1/_3$ = 1600 "
" III	300 " × 5 = 1500 "
Toplam sermaye	900 sterlin × $5\,^1/_3$ = 4800 sterlin

Şimdi, dolaşım döneminin, çalışma döneminin tam katı olmadığı bir örnek alalım. Diyelim, çalışma dönemi 4, dolaşım dönemi 5 haftadır. Bunlara karşılık gelen sermaye tutarları da, Sermaye I = 400 sterlin, Sermaye II = 400 sterlin, Sermaye III = 100 sterlin olur. Yalnızca ilk üç devri veriyoruz.

Tablo IV:

Sermaye I

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	1. – 9.	1.– 4.	5. – 9.
II.	9. – 17.	9. 10. – 12.	13. – 17.
III.	17. – 25.	17. 18. – 20.	21. – 25.

Sermaye II

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	5. – 13.	5. – 8.	9. – 13.
II.	13. – 21.	13. 14. – 16.	17. – 21.
III.	21. – 29.	21. 22. – 24.	25. – 29.

Sermaye III

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	9. – 17.	9.	10. – 17.
II.	17. – 25.	17.	18. – 25.
III.	25. – 33.	25.	26. – 33.

Yalnızca bir haftaya yettiğinden bağımsız bir çalışma dönemi olmayan Sermaye III'ün, Sermaye I'in birinci çalışma haftası ile çakışması ölçüsünde, burada sermayelerin iç içe geçmesi söz konusudur. Ama buna karşılık, hem Sermaye I'in hem de Sermaye II'nin çalışma dönemlerinin sonunda, Sermaye III ile aynı tutardaki 100 sterlinlik bir sermaye serbest bırakılır. Çünkü, Sermaye III, Sermaye I'in ikinci çalışma döneminin ve onu izleyen tüm çalışma dönemlerinin ilk haftasını doldurduğunda ve bu ilk haftanın sonunda tüm Sermaye I, yani 400 sterlin geri döndüğünde, Sermaye I'in çalışma döneminin geriye kalan bölümü için yalnızca 3 haftalık bir süre ve buna uygun olarak da 300 sterlinlik bir sermaye harcaması kalır. Bu şekilde serbest kalan 100 sterlin, bu durumda, Sermaye II'nin hemen sonra gelen çalışma döneminin birinci haftasına yeter; bu haftanın bitiminde 400 sterlinlik tüm Sermaye II geri döner; ama başlatılmış olan çalışma dönemi artık en fazla 300 sterlin soğurabileceğinden, bunun sonunda yine 100 sterlin serbest bırakılır; ve böylece sürer gider. Demek ki dolaşım zamanı çalışma döneminin basit bir katı olmadığında, çalışma dönemlerinin sonlarında serbest kalan bir sermaye olur; serbest bırakılan bu sermaye de, dolaşım döneminin, bir ya da çok sayıda çalışma dönemini aşan kısmını doldurması gereken sermaye parçasına eşit olur.

İncelenmiş olan bütün örneklerde, hem çalışma döneminin hem de dolaşım döneminin, burada ele alınan her tür işte yıl boyunca aynı kaldığı varsayılmıştı. Bu varsayım, dolaşım zamanının devir ve sermaye öndeliği üzerindeki etkisini saptamamız için gerekliydi. Bu varsayımın gerçekte bu kadar kesin bir şekilde geçerli olmaması ve çoğu zaman hiç geçerli olmaması, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz.

Bütün bu [İkinci] Kısım boyunca, sabit sermayenin devirlerini değil, yalnızca dolaşır sermayenin devirlerini ele aldık. Nedeni de basit: Çünkü ele alınan sorunun sabit sermaye ile hiçbir ilişkisi yoktur. Üretim sürecinde kullanılan emek araçları vb., yalnızca, kullanım sürelerinin, akışkan sermayenin devir süresini aşması ölçüsünde; bu emek araçlarının sürekli yinelenen emek süreçleri içinde iş görmeye devam ettikleri sürenin, akışkan sermayenin devir döneminden büyük olması ölçüsünde; yani, bu süre = akışkan sermayenin n devir dönemi olduğunda, sabit sermaye oluşturur. Akışkan sermayenin bu n devir dönemi tarafından oluşturulan toplam süre daha uzun da olsa daha kısa da olsa, üretken sermayenin bu süre için sabit sermayeye öndelenmiş olan bölümü, bu süre içinde yeniden öndelenmez. Bu bölüm, eski kullanım biçimi içinde işlev görmeyi sürdürür. Fark yalnızca şudur: sabit sermaye, akışkan sermayenin her bir devir döneminin her bir çalışma döneminin farklı uzunluğuna bağlı olarak, kendi özgün değerinin daha büyük ya da daha

küçük bir bölümünü söz konusu çalışma döneminin ürününe aktarır ve sabit sermayenin ürüne aktarılan bu değer parçası, her bir devir döneminin dolaşım zamanının süresine bağlı olarak, para biçimine daha çabuk ya da daha yavaş döner. Bu kısımda incelemekte olduğumuz konunun (üretken sermayenin dolaşır parçasının devri) doğası, bu sermaye parçasının kendi doğasından kaynaklanır. Bir çalışma döneminde kullanılan akışkan sermaye, devrini tamamlamadan, meta-sermayeye, bundan para-sermayeye ve bundan da yine üretken sermayeye dönüşmeden önce, yeni bir çalışma döneminde kullanılamaz. Dolayısıyla, birinci çalışma döneminin hemen ikinci bir çalışma dönemiyle sürdürülmesi için, yeniden sermaye öndelenmesi ve üretken sermayenin akışkan ögelerine dönüştürülmesi gerekir ve bu sermaye, birinci çalışma dönemi için öndelenmiş olan akışkan sermayenin dolaşım döneminden kaynaklanan boşluğu doldurmaya yetecek nicelikte olmalıdır. Akışkan sermayenin çalışma döneminin uzunluğunun, emek sürecinin işletme ölçeği ve öndelenen sermayenin bölünüşü ya da yeni sermaye parçalarının eklenmesi üzerinde etkide bulunmasının nedeni de budur. Bu da, bu kısımda incelememiz gereken şeyin ta kendisiydi.

IV. Sonuçlar

Buraya kadarki incelemeden şu sonuçlar çıkar:

A. Öteki bölümleri dolaşım döneminde bulunurken, bir bölümünün sürekli olarak çalışma döneminde bulunabilmesi için sermayenin bölünmesi gereken çeşitli parçalar, iki durumda, farklı bağımsız özel sermayeler gibi, birbirlerinin yerine geçer: 1. Çalışma dönemi dolaşım dönemine eşitse, dolayısıyla devir dönemi iki eşit parçaya ayrılıyorsa. 2. Dolaşım dönemi çalışma döneminden uzunsa, ama aynı zamanda çalışma döneminin basit bir katını oluşturuyorsa, yani n bir tam sayı olmak üzere, bir dolaşım dönemi = n çalışma dönemiyse. Bu durumlarda art arda öndelenen sermayenin hiçbir parçası serbest bırakılmaz.

B. Buna karşılık, 1. dolaşım döneminin çalışma döneminden, bunun basit bir katını oluşturmaksızın, uzun olduğu, ve 2. çalışma döneminin dolaşım döneminden uzun olduğu bütün durumlarda, toplam akışkan sermayenin bir bölümü, ikinci devirden itibaren, sürekli ve dönemsel olarak her bir çalışma döneminin bitiminde serbest bırakılır. Ve serbest bırakılan bu sermaye, çalışma dönemi dolaşım döneminden uzunsa, toplam sermayenin dolaşım dönemi için öndelenen bölümüne; dolaşım dönemi çalışma döneminden uzunsa, dolaşım döneminin, bir çalışma dönemini ya da belirli bir tam sayıdaki çalışma dönemlerini aşan kısmını doldurması gereken sermaye parçasına eşittir.

C. Buradan çıkan sonuç, akışkan bölümü açısından değerlendirildiğinde, toplumsal toplam sermaye için, sermayenin serbest bırakılmasının kural, art arda üretim sürecinde işlev gören sermaye parçalarının yalnızca birbirlerinin yerini almasının istisna olmak zorunda olduğudur. Çünkü, çalışma ve dolaşım dönemlerinin eşitliği ya da dolaşım dönemi ile çalışma döneminin basit bir katının eşitliği, devir döneminin iki bileşeninin bu düzenli orantılılığı, konunun doğasıyla tümüyle ilgisizdir ve bu nedenle, genel olarak bakıldığında, yalnızca istisnai olarak ortaya çıkabilir.

Demek ki, bir yılda çok sayıda devir yapan toplumsal dolaşır sermayenin çok önemli bir bölümü, yıllık devir çevrimi sırasında dönemsel olarak serbest bırakılan sermaye biçiminde bulunacaktır.

Ayrıca, şu da açıktır: Tüm diğer koşulların aynı kaldığı varsayıldığında, serbest bırakılan bu sermayenin büyüklüğü, emek sürecinin boyutuyla ya da üretimin ölçeğiyle, dolayısıyla genel olarak kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte büyür. B. 2'de, öndelenen toplam sermaye büyüdüğü için; B. 1'de, kapitalist üretimin gelişimiyle birlikte dolaşım döneminin süresi, dolayısıyla da aynı zamanda, çalışma döneminin her iki dönemle düzgün bir orantılılık içinde bulunmadığı durumlarda, devir döneminin süresi arttığı için.

Örneğin birinci durumda, haftada 100 sterlin yatırılması gerekiyordu. 6 haftalık çalışma dönemi için 600 sterlin, 3 haftalık dolaşım dönemi için 300 sterlin, toplamda 900 sterlin. Burada sürekli olarak 300 sterlin serbest bırakılır. Buna karşılık haftada 300 sterlin yatırılırsa, çalışma dönemi için 1800 sterlinimiz, dolaşım dönemi için 900 sterlinimiz olur ve dönemsel olarak da 300 sterlin yerine 900 sterlin serbest bırakılır.

D. Örneğin 900 sterlinlik bir toplam sermayenin, yukarıda olduğu gibi, 600 sterlini çalışma dönemi için ve 300 sterlini dolaşım dönemi için olmak üzere, iki parçaya bölünmesi gerekir. Böylece, gerçekten emek sürecine yatırılan bölüm, üçte bir oranında azalır, 900 sterlinden 600 sterline düşer; dolayısıyla üretim ölçeği de üçte bir oranında azalır. Öte yandan, 300 sterlin, yalnızca, çalışma dönemini süreklileştirmek için işlev görür; böylelikle de yılın her haftasında emek sürecine 100 sterlin yatırılabilir.

Soyut olarak alındığında, 600 sterlinin $6 \times 8 = 48$ hafta boyunca çalışmasıyla (ürün = 4800 sterlin), 900 sterlinlik tüm sermayenin 6 hafta boyunca emek sürecine yatırılması ve sonra 3 haftalık dolaşım dönemi boyunca atıl kalması aynı şeydir; ikinci durumda, 48 haftalık süre içinde $5\,^1/_3 \times 6 = 32$ hafta çalışmış (ürün = $5\,^1/_3 \times 900 = 4800$ sterlin) ve 16 hafta atıl kalmış olurdu. Ama, 16 haftalık atıl kalma süresi boyunca sabit sermayede meydana gelecek bozulma ve yılın ancak yarısında çalıştırılsa bile tamamı boyunca ödeme yapılması gereken emeğin pahalılaşma-

sı bir yana, üretim sürecindeki bu tür bir düzenli kesinti, modern büyük sanayinin işleyişiyle hiçbir şekilde bağdaşmaz. Sürekliliğin kendisi, emeğin bir üretici gücüdür.

Şimdi, serbest bırakılan, aslında askıya alınan sermayeye daha yakından bakarsak, bunun önemli bir bölümünün hep para-sermaye biçiminde bulunmasının gerektiğini görürüz. Örneğimize bağlı kalalım: Çalışma dönemi 6 hafta, dolaşım dönemi 3 hafta, haftalık yatırım 100 sterlin. İkinci çalışma döneminin ortasında, 9. haftanın sonunda, 600 sterlin geri döner; bunun yalnızca 300 sterlininin çalışma döneminin arta kalan bölümü sırasında yatırılması gerekir. Dolayısıyla ikinci çalışma döneminin sonunda 300 sterlin serbest bırakılır. Bu 300 sterlin hangi durumda bulunur? Varsayalım ki, $^1/_3$'ü ücretler için, $^2/_3$'ü ham ve yardımcı maddeler için yatırılıyor olsun. Böyle olunca, geriye dönen 600 sterlinin 200 sterlini ücretler için para biçiminde, 400 sterlini üretken stok biçiminde, yani değişmez dolaşır üretken sermaye ögeleri biçiminde bulunur. Ama, Çalışma Dönemi II'nin ikinci yarısı için bu üretken stokun yalnızca yarısı gerekli olduğundan, öteki yarısı 3 haftalığına fazla üretken stok, yani, bir çalışma döneminin gereksinimini aşan üretken stok biçiminde bulunur. Oysa kapitalist bilir ki, sürmekte olan çalışma dönemi için onun geri dönen sermayenin bu bölümünün (= 400 sterlin) yalnızca yarısına (= 200 sterlin) gereksinimi vardır. Bu nedenle, onun bu 200 sterlinin tümünü ya da bir bölümünü hemen yeniden fazla üretken stoka mı dönüştüreceği, yoksa daha elverişli piyasa koşulları beklentisiyle tümünü ya da bir bölümünü para-sermaye olarak elinde mi tutacağı piyasa koşullarına bağlı olacaktır. Öte yandan, ücretlere yatırılacak bölümün (= 200 sterlin) para biçiminde tutulacağı açıktır. Kapitalist emek gücünü satın aldıktan sonra onu ham madde gibi depoda tutamaz. Onu üretim sürecine dâhil etmek zorundadır ve hafta sonunda ödemesini yapar. Demek ki serbest bırakılan 300 sterlinlik sermayenin bu 100 sterlini, her durumda, serbest bırakılmış para-sermaye biçimine, yani çalışma dönemi için gerekli olmayan para-sermaye biçimine sahip olacaktır. Dolayısıyla, para-sermaye biçiminde serbest bırakılan sermaye en azından değişir, ücretlere yatırılan sermaye parçasına eşit olmak zorundadır; en fazlasından da, serbest bırakılan sermayenin tümünü kapsayabilir. Gerçekte, bu en alt sınırla en üst sınır arasında sürekli dalgalanır.

Bu şekilde, yalnızca devir hareketinin mekanizması aracılığıyla serbest bırakılan para-sermaye (art arda sabit sermaye geri dönüşüyle serbest kalan para-sermayenin ve her emek sürecinde değişir sermaye için gerekli olan para-sermayenin yanı sıra), kredi sistemi gelişir gelişmez, önemli bir rol oynamak ve aynı zamanda onun temellerinden birini oluşturmak zorundadır.

Örneğimizde, dolaşım süresinin 3 haftadan 2 haftaya indiğini varsayalım. Bu, normal bir durum değil, örneğin işlerin iyi gitmesinin, ödeme vadelerinin kısalmasının vb. ürünü olsun. Çalışma dönemi sırasında yatırılan 600 sterlinlik sermaye, olması gerekenden bir hafta önce geri döner ve dolayısıyla bu hafta için serbest bırakılır. Bundan başka, daha önce olduğu gibi, çalışma döneminin ortasında 300 sterlin (söz konusu 600 sterlinin bir parçası) serbest bırakılır, ama 3 hafta yerine 4 hafta için. Dolayısıyla para piyasasında bir hafta boyunca 600 sterlin ve 3 hafta yerine 4 hafta boyunca 300 sterlin bulunur. Bu durum yalnızca bir kapitalisti değil, birçoğunu ilgilendirdiği ve farklı dönemlerde farklı iş dallarında ortaya çıkan bir durum olduğu için, piyasada kullanılmaya hazır daha çok para-sermaye görünür. Bu durum uzun sürerse, üretim, buna elverişli olan yerlerde genişletilecektir; borç parayla iş gören kapitalistler, para arzının çoğalması ölçüsünde koşulları hafifleyen para piyasasından daha az talepte bulunacaktır; ya da sonunda, devir mekanizması için fazlalık hâline gelmiş bulunan tutarlar, kesin olarak para piyasasına sürülecektir.

Dolaşım zamanının* 3 haftadan 2 haftaya, dolayısıyla devir döneminin 9 haftadan 8 haftaya gerilemesi sonucu, öndelenen toplam sermayenin $^1/_9$'u fazlalık hâline gelir; altı haftalık çalışma döneminin daha önce 900 sterlinle sağlanan sürekliliği artık 800 sterlinle sağlanabilir. Bu nedenle, meta-sermayenin bir değer parçası (=100 sterlin), bir kez paraya geri çevrilince, artık üretim süreci için öndelenmiş sermayenin bir parçası olarak işlev görmeksizin, para-sermaye durumunda kalır. Üretim aynı kalan bir ölçekte ve fiyatlar vb. gibi diğer koşullar değişmeden sürdürülürken, öndelenen sermayenin değer tutarı 900 sterlinden 800 sterline iner; başlangıçta öndelenmiş olan değerin arta kalanı (= 100 sterlin), para-sermaye biçiminde kenara çekilir. Bu para-sermaye biçimiyle para-piyasasına girer ve burada işlev görmekte olan sermayelerin bir ek parçasını oluşturur.

Burada, bir para-sermaye bolluğunun ne şekilde ortaya çıkabileceği görülür; üstelik yalnızca, para-sermaye arzının talepten büyük olması anlamında da değil; bu anlamdaki bolluk, her zaman, örneğin bunalımların ardından yeni çevrimleri açan "melankolik dönem"de ortaya çıkan göreli bir bolluktur. Öndelenen sermaye değerinin belirli bir bölümünün, (dolaşım sürecini içeren) toplam toplumsal yeniden üretim sürecinin sürdürülmesi için gereksiz hâle gelmesi ve bu nedenle para-sermaye biçiminde bu süreçten ayrılması anlamında; bu, üretimin ölçeği aynı kalırken ve fiyatlar aynı kalırken, yalnızca devir döneminin daralmasıyla

* 1. ve 2. baskılarda: "Devir zamanının". –*Almanca ed.*

ortaya çıkmış olan bir bolluktur. Dolaşımda bulunan (daha büyük ya da daha küçük) para kütlesinin bunda en küçük bir etkisi bile olmamıştır.

Dolaşım döneminin, tam tersine, diyelim 3 haftadan 5 haftaya çıktığını kabul edelim. Bu durumda, daha ilk devirde, öndelenmiş olan sermayenin geri dönüşü 2 hafta gecikir. Bu çalışma dönemindeki üretim sürecinin son bölümü, öndelenmiş olan sermayenin kendi devir mekanizmasıyla tamamlanamaz. Bu durum uzun sürerse, bir önceki örnekte nasıl genişleme gerçekleştiyse, burada da üretim sürecinin yürütüldüğü ölçekte daralma gerçekleşebilir. Üretim sürecini aynı ölçekte sürdürmek içinse, öndelenen sermayede, dolaşım dönemindeki bu uzamanın tümü için $^2/_9$ = 200 sterlinlik bir artışın olması gerekirdi. Bu ek sermaye yalnızca para piyasasından sağlanabilir. Dolaşım dönemindeki uzama bir ya da birkaç büyük iş dalında kendini gösterirse, bunun etkisi başka yönlerden gelecek karşı etkilerle yok edilmezse, para piyasası üzerinde bir baskı yaratabilir. Daha önce sözü edilen bolluk gibi bu baskının da, metaların fiyatlarındaki bir değişimle de, elde bulunan dolaşım araçlarının kütlesindeki bir değişimle de en küçük bir ilişkisinin bulunmadığı, bu örnekte de apaçıktır.

{Bu bölümün basılmaya hazır duruma getirilmesi az güçlük çıkarmadı. Marx, cebir konusunda ne kadar bilgiliyse, özellikle ticari hesaplamalar ona o kadar yabancıydı; buna rağmen, tüm ticari hesaplama türlerini pek çok örnek üzerinden kendisinin çözdüğü kalın bir defter öbeği var. Ama tek tek hesaplama yöntemlerini bilmekle, girişimcinin gündelik pratik hesaplamaları konusunda deneyimli olmak kesinlikle aynı anlama gelmez ve bu nedenle, devir hesaplamalarında öylesine karışıklıklara düştü ki, tamamlanmayan bölümlerin yanında, sonunda doğru olmayan ve çelişkili olan bazı şeyler de çıktı ortaya. Asıl olarak aşağıdaki nedenlerle, yukarıda aktarılan tablolarda, yalnızca en basit ve aritmetiksel açıdan doğru olan verileri korudum.

Bu yorucu hesapların kesin olmayan sonuçları, Marx'ı, –bence– gerçekte pek de önemli olmayan bir duruma hak etmediği bir önem yakıştırmaya yöneltmişti. Onun, para-sermayenin "serbest bırakılması" dediği şeyden söz ediyorum. Yukarıda benimsenmiş olan varsayımlar altında, gerçek durum şudur:

Çalışma dönemi ile dolaşım zamanı arasındaki, dolayısıyla Sermaye I ile Sermaye II arasındaki oran ne olursa olsun, birinci devrin bitiminden sonra, bir çalışma dönemi uzunluğundaki düzenli aralıklarla, her bir çalışma dönemi için gerekli olan, dolayısıyla Sermaye I'e eşit tutarda olan bir sermaye, para biçiminde kapitaliste geri döner.

Çalışma dönemi = 5 hafta, dolaşım zamanı = 4 hafta, Sermaye I 500 sterlin ise, 9., 14., 19., 24., 29. vb. haftaların sonunda, her seferinde 500 sterlin tutarında bir para geri döner.

Çalışma dönemi = 6 hafta, dolaşım zamanı = 3 hafta, Sermaye I = 600 sterlin ise, 9., 15., 21., 27., 33. vb. haftaların sonunda, her seferinde 600 sterlin geri döner.

Son olarak, çalışma dönemi = 4 hafta, dolaşım zamanı = 5 hafta, Sermaye I = 400 sterlin ise, bu kez de 9., 13., 17., 21., 25. vb. haftaların sonunda 400 sterlinlik bir geri dönüş olur.

Geri dönmüş olan bu paranın, sürmekte olan çalışma dönemi için fazlalık oluşturan, yani serbest kalan bir kısmının bulunup bulunmadığı ve bulunuyorsa bu kısmın ne büyüklükte olduğu hiçbir fark yaratmaz. Üretimin kesintisiz olarak mevcut ölçekte sürdüğü varsayılıyor ve bunun gerçekleşmesi için,"serbest bırakılmış"olsun ya da olmasın, paranın elde bulunması, yani geri dönmesi zorunludur. Üretim kesintiye uğrarsa, bu durumda serbest bırakma da son bulur.

Başka bir deyişle: Paranın serbest bırakılması, yani para biçimindeki saklı, yalnızca potansiyel sermaye oluşumu elbette gerçekleşir; ama bu, yalnızca metinde daha yakından incelenen özel koşullar altında değil, her koşul altında gerçekleşir; ve metinde varsayılandan daha büyük bir ölçekte ortaya çıkar. Sanayici kapitalist, Dolaşır Sermaye I açısından, her bir devrin sonunda, işini kurduğu sıradaki durumu neyse aynen o durumda bulunur: üretken sermayeye yalnızca adım adım yeniden dönüştürebileceği dolaşır sermaye, bir bütün olarak ve birdenbire yeniden eline geçmiştir.

Metinde önem taşıyan nokta, bir yandan sanayi sermayesinin önemli bir bölümünün her zaman para biçiminde elde bulunması gerekirken, diğer yandan daha da önemli bir bölümünün geçici olarak para biçimini almak zorunda olduğunun kanıtlanması. Benim ek açıklamalarım, olsa olsa, bu kanıtı güçlendirir. – F. E.}

V. Fiyat Değişimlerinin Etkisi

Buraya kadar, bir yandan fiyatların ve üretim ölçeğinin aynı kaldığını, diğer yandan dolaşım zamanının daraldığını ya da genişlediğini varsaydık. Buna karşılık şimdi, bir yandan dolaşım döneminin ve üretim ölçeğinin aynı kaldığını, ama diğer yandan fiyatların değiştiğini, yani ham madde, yardımcı madde ve emek fiyatlarında ya da bu ögelerden ilk ikisinin fiyatlarında düşme ya da yükselme olduğunu varsayalım. Hem ham ve yardımcı madde fiyatları hem de ücretler yarı yarıya düşmüş olsun. Bu durumda, örneğimizde, öndelenmesi gereken sermaye bir hafta için 100 sterlin yerine 50 sterlin, dokuz haftalık devir dönemi için 900 sterlin yerine 450 sterlin olurdu. Öndelenen sermaye değerinin 450 sterlini ilk başta para-sermaye olarak sürecin dışına çıkarılır; ama

üretim süreci aynı ölçekte, aynı devir dönemiyle ve daha önceki bölünüşü değişmeksizin sürer. Yıllık ürün kütlesi de aynı kalır, ama değeri yarı yarıya düşmüştür. Para-sermaye arz ve talebindeki bir değişmenin de eşlik ettiği bu değişikliği, ne dolaşımdaki bir hızlanma, ne de dolaşan para kütlesindeki bir değişme meydana getirmiştir. Tersine. Üretken sermaye ögelerinin değerinin ya da fiyatının yarıya düşmesinin ilk etkisi, eskisiyle aynı ölçekte sürdürülen X işi için yarı yarıya azaltılmış bir sermaye değerinin öndelenmesi, dolayısıyla, X işi bu sermaye değerini ilk olarak para biçiminde, yani para-sermaye olarak öndelediğinden, X işi tarafından piyasaya öncekinin yarısı kadar para sürmesi olurdu. Üretim ögelerinin fiyatları düştüğünden, dolaşıma sokulan para kütlesi azalırdı. İlk etki bu olurdu.

Ama ikincisi: Başlangıçta öndelenmiş olan 900 sterlinlik sermaye değerinin, a) dönüşümlü olarak para-sermaye, üretken sermaye ve meta-sermaye biçimlerinden geçmiş, b) eş zamanlı ve sürekli olarak yan yana kısmen para-sermaye, kısmen üretken sermaye ve kısmen de meta-sermaye biçiminde bulunmuş olan yarısı (= 450 sterlin), X işinin devresinden ayrılır ve bu nedenle ek para-sermaye olarak para piyasasına girer, onu bir ek bileşen olarak etkilerdi. Serbest bırakılan bu para olarak 450 sterlin, X işinin yürütülmesi için fazla olan bir para hâline geldiğinden değil, özgün sermaye değerinin bileşeni olduğundan, para-sermaye olarak iş görür, dolayısıyla, salt dolaşım aracı olarak harcanma yoluna gidilmeyip, sermaye olarak iş görmeyi sürdürür. Bu paraya sermaye olarak işlev gördürmenin en kestirme yolu, onu para-sermaye olarak para-piyasasına sürmektir. Öte yandan üretim ölçeği de iki katına çıkarılabilirdi (sabit sermayeyi hesaba katmıyoruz). O zaman, 900 sterlinlik aynı öndelenmiş sermaye ile öncekinin iki katı büyüklüğünde bir üretim süreci yürütülürdü.

Diğer yandan, üretken sermayenin akışkan ögelerinin fiyatları yarı yarıya yükselseydi, haftada 100 sterlin yerine 150 sterlin, dolayısıyla 900 sterlin yerine 1350 sterlin gerekirdi. İşi aynı ölçekte yürütmek için, 450 sterlinlik ek sermaye gerekirdi, ve bu, işin üzerinde, *pro tanto* [o miktarda], para piyasasının durumuna göre daha büyük ya da daha küçük bir baskı uygulardı. Bu piyasadaki kullanılabilir durumda bulunan sermayenin tümü o sırada talep edilmiş durumda olsaydı, kullanılabilir durumdaki sermaye için rekabet artardı. Bunun bir bölümü atıl olsaydı, bu bölüm, *pro tanto* etkin olmaya çağrılırdı.

Ama üçüncü bir olasılık, verili bir üretim ölçeğinde, devir hızı ve akışkan üretken sermaye ögelerinin fiyatları aynı kalırken, X işinin ürünlerinin fiyatının düşmesi ya da yükselmesidir. X işi tarafından sağlanan metaların fiyatı düşerse, onun durmadan dolaşıma soktuğu 600 ster-

linlik meta-sermayesinin fiyatı, örneğin 500 sterline düşer. Dolayısıyla öndelenmiş olan sermayenin değerinin altıda biri dolaşım sürecinden geri dönmez (burada, meta-sermayede saklı bulunan artık değer dikkate alınmıyor); bu süreçte kaybolur. Ama üretim ögelerinin değeri ya da fiyatı aynı kaldığından, bu 500 sterlinlik geri dönüş, sürekli olarak üretim sürecinde kullanılan 600 sterlinlik sermayenin ancak $^5/_6$'sının yerine koyulmasına yeter. Demek ki, üretimin aynı ölçekte sürmesi için, 100 sterlinlik bir ek para-sermayenin öndelenmesi gerekirdi.

Tersine, X işinin ürünlerinin fiyatı yükselseydi, o zaman, 600 sterlinlik meta-sermayenin fiyatı, örneğin 700 sterline çıkardı. Onun bu fiyatının yedide biri (= 100 sterlin), üretim sürecinden gelmez, bu sürece öndelenmemiştir; dolaşım sürecinden gelir. Ama üretken ögeleri yerlerine koymak için yalnızca 600 sterlin gereklidir; demek ki, 100 sterlin serbest bırakılır.

Birinci durumda devir dönemlerinin kısalmasının ya da uzamasının, ikinci durumda ham maddelerin ve emeğin fiyatlarının, üçüncü durumda tedarik edilen ürünlerin fiyatlarının yükselmesinin ya da düşmesinin nedenlerinin incelenmesi, buraya kadarki incelemenin kapsamına girmez.

Şunların yer aldığı ise söz götürmez:

I. Durum. Aynı kalan üretim ölçeği, aynı kalan üretim ögesi ve ürün fiyatları, dolaşım döneminde ve dolayısıyla devir döneminde değişim.

Örneğimizin varsayımına göre, dolaşım döneminin kısalmasıyla $^1/_9$ oranında daha az öndelenmiş toplam sermaye gerekli olur, bu yüzden öndelenen toplam sermaye 900 sterlinden 800 sterline iner ve 100 sterlinlik para-sermaye dışarıda kalır.

X işi, daha önce olduğu gibi, aynı 600 sterlin değerindeki aynı altı haftalık ürünü sağlamaya devam eder ve bütün yıl boyunca kesintisiz olarak çalışıldığından, 51 haftada 5100 sterlin değerindeki aynı ürün kütlesini sağlar. Dolayısıyla, bu iş tarafından dolaşıma sokulan ürünün kütlesi ve fiyatı bakımından da, onun piyasaya ürün sürme vadeleri bakımından da hiçbir değişiklik olmaz. Ama, dolaşım döneminin kısalmasıyla süreç daha önceki 900 sterlin yerine yalnızca 800 sterlinin öndelenmesiyle doyduğundan, 100 sterlin dışarıda kalır. Dışarıda kalan 100 sterlinlik sermaye, para-sermaye biçiminde var olur. Ne var ki, bu 100 sterlinlik sermaye, öndelenen sermayenin sürekli olarak para-sermaye biçiminde işlev görmesi gerekecek olan bölümünü hiçbir şekilde temsil etmez. Öndelenen Akışkan Sermaye I = 600 sterlinin $^4/_5$'inin hep üretim malzemelerine (= 480 sterlin) ve $^1/_5$'inin (= 120 sterlin) ücretlere yatırıldığını varsayalım. Yani üretim maddelerine haftada 80 sterlin, ücretlere

20 sterlin. Dolayısıyla, Sermaye II = 300 sterlin, üretim malzemelerine ve ücretlere aynı oranlarda bölünmek zorundadır: $^4/_5$ = 240 sterlin ve $^1/_5$ = 60 sterlin. Ücretlere yatırılan sermaye her zaman para biçiminde öndelenmek zorundadır. 600 sterlin değerindeki meta-ürün yeniden para biçimine dönüştürülür dönüştürülmez, satılır satılmaz, bunun 480 sterlini üretim maddelerine (üretken stoka) dönüştürülebilir, ama 120 sterlini, 6 hafta boyunca ücretlerin ödenmesinde hizmet görmek üzere, kendi para biçimini korur. Bu 120 sterlin, 600 sterlinlik geri dönen sermayenin, sürekli olarak para-sermaye biçiminde yenilenmek ve yerine koyulmak, dolayısıyla öndelenen sermayenin sürekli olarak para biçiminde işlev gören bölümü olarak elde bulunmak zorunda olan minimumudur.

Dönemsel olarak 3 haftalığına serbest bırakılan ve 240 sterlinlik üretken stok ile 60 sterlinlik ücretlere bölünebilir olan 300 sterlinden, şimdi dolaşım zamanının kısalmasıyla 100 sterlin para-sermaye şeklinde ayrılıyorsa, devir mekanizmasının tümüyle dışına atılıyorsa, bu 100 sterlinlik para-sermaye için para nereden gelir? Bunun yalnızca beşte biri dönemsel olarak devirler içinde serbest bırakılan para-sermayeden oluşur. Ama $^4/_5$'i (= 80 sterlin), daha önce, aynı değerdeki ek üretken stokla yerine koyulmuştur. Bu ek üretim stoku paraya ne şekilde dönüştürülür ve bu çevirme işlemi için gereken para nereden gelir?

Dolaşım zamanı bir kez kısaldığında, yukarıdaki 600 sterlinin 480 sterlini yerine yalnızca 400 sterlini yeniden üretken stoka dönüştürülür. Geriye kalan 80 sterlin para biçiminde tutulur ve ücretler için yatırılan yukarıdaki 20 sterlinle birlikte, 100 sterlinlik ayrılmış sermayeyi oluşturur. Bu 100 sterlinin, 600 sterlinlik meta-sermayenin satılması aracılığıyla dolaşımdan gelmesine ve şimdi, yeniden ücretlere ve üretim ögelerine yatırılmayarak, dolaşımdan çekilmesine karşın, para biçimi içinde, yeniden, başlangıçta dolaşıma sürülürken içinde bulunduğu biçime sahip olduğu unutulmamalıdır. Başlangıçta üretim stokuna ve ücretlere 900 sterlinlik para yatırılmıştı. Aynı üretim sürecini sürdürmek için şimdi yalnızca 800 sterlin gerekmektedir. Burada para biçimi içinde ayrılan 100 sterlin, şimdi yeni, yatırım arayan bir para-sermayeyi, para piyasasının yeni bir bileşenini oluşturur. Gerçi daha önce de dönemsel olarak serbest bırakılmış para-sermaye ve fazla üretken sermaye biçiminde bulunuyordu; ama bu gizil durumların kendileri, üretim sürecinin sürekliliğinin koşulları olduklarından, üretim sürecinin yürütülmesinin koşullarıydı. Bu 100 sterlin bu amaç için artık gerekli değildir ve bu yüzden, elde bulunan toplumsal para stokunun ek bir ögesini de (100 sterlin, işin başlangıcında vardı ve onun tarafından dolaşıma sürülmüştü), yeni biriktirilmiş bir gömüyü de kesinlikle oluşturmamasına karşın, yeni bir para-sermayeyi ve para piyasasının bir bileşenini oluşturur.

Bu 100 sterlin, öndelenen para-sermayenin artık aynı işte kullanılmayan bir parçası olduğu ölçüde, şimdi gerçekten dolaşımdan çekilmiş bulunur. Ama bu çekme işlemi, yalnızca, meta-sermayenin paraya ve bu paranın üretken sermayeye dönüşümünün, yani M′ – P – M′nin, bir hafta hızlanmış olması ve dolayısıyla bu süreçte iş gören paranın dolaşımının da hızlanmış olması nedeniyle mümkündür. Dolaşımdan çekilmiştir, çünkü X sermayesinin devri için artık gerekli değildir.

Burada, öndelenmiş sermayenin, kullanıcısına ait olduğu varsayılmıştır. Borç alınmış olsaydı da hiçbir şey değişmezdi. Dolaşım zamanının kısalmasıyla, 900 sterlin yerine artık yalnızca 800 sterlinlik borçlanılan sermaye gerekli olurdu. 100 sterlin borç verene geri verildiğinde, eskisi gibi 100 sterlinlik yeni para-sermaye oluşturur; tek fark, X'in değil, Y'nin elinde olmasıdır. Ayrıca, kapitalist X, 480 sterlin değerindeki üretim malzemesini krediyle alsa ve böylelikle ücretler için kendi cebinden para olarak yalnızca 120 sterlin öndelese, şimdi krediyle aldığı üretim maddeleri 80 sterlin tutarında azalmış olurdu; dolayısıyla, kapitalist X, 20 sterlini para olarak işten ayırmış bulunurken, bu 80 sterlin kredi veren kapitalist için ek meta-sermaye oluştururdu.

Ek üretim stoku şimdi $^1/_3$ oranında azalmıştır. 300 sterlinlik Ek Sermaye II'nin $^4/_5$'i olarak 240 sterline eşitti, şimdi 160 sterline eşittir; yani ek stok daha önce 3 haftalıkken şimdi 2 haftalıktır. Artık her 3 haftada bir değil, her 2 haftada bir yenilenir; ama 3 hafta için değil, yalnızca 2 hafta için. Satın alımlar, örneğin pamuk piyasasında, böylece daha sık ve daha küçük partiler hâlinde yinelenir. Piyasadan aynı nicelikte pamuk çekilir, çünkü ürün kütlesi aynı kalır. Ancak bu çekme işlemleri zaman içinde farklı dağılır ve daha uzun bir zamana yayılır. Diyelim ki, farklı olan süreler 3 ay ve 2 ay, yıllık pamuk tüketimi 1200 balya olsun. Birinci durumdaki satışlar:

1 Ocak	300	balya,	depoda	kalan	900	balya
1 Nisan	300	"	"	"	600	"
1 Temmuz	300	"	"	"	300	"
1 Ekim	300	"	"	"	0	"

Buna karşılık ikinci durumda:

1 Ocak	satılan	200	balya,	depoda	kalan	1000	balya
1 Mart	"	200	"	"	"	800	"
1 Mayıs	"	200	"	"	"	600	"
1 Temmuz	"	200	"	"	"	400	"
1 Eylül	"	200	"	"	"	200	"
1 Kasım	"	200	"	"	"	0	"

Demek ki, pamuğa yatırılan paranın tümüyle geriye dönüşü bir ay gecikir, Ekim yerine Kasım'a kalır. Dolaşım zamanının ve dolayısıyla devir süresinin kısalmasıyla, öndelenen sermayenin $^1/_9$'u (= 100 sterlin) para-sermaye biçiminde ayrılıyorsa ve bu 100 sterlin, haftalık ücretlerin ödenmesine yönelik, dönemsel olarak fazlalık oluşturan 20 sterlinlik para-sermaye ile dönemsel olarak bir haftalığına fazla üretken stok olarak var olmuş 80 sterlinden meydana geliyorsa, bu durumda, bu 80 sterlin açısından bakıldığında, pamuk tüccarının meta stokunda, imalatçının elindeki üretken stok fazlalığında meydana gelen azalmaya karşılık gelen bir çoğalma olur. İmalatçının deposunda üretken stok olarak kaldığı süre ne kadar kısalırsa, aynı pamuğun tüccarın deposunda kaldığı süre o kadar uzar.

Buraya dek, X işinde dolaşım zamanının kısalmasının, X'in metalarını daha hızlı satmasından ya da bedellerini daha çabuk elde etmesinden veya kredili satışlarda ödeme sürelerinin kısalmasından ileri geldiğini varsaydık. Dolayısıyla bu kısalma, metaların satış zamanındaki, yani meta-sermayenin para-sermayeye dönüştürülme (M′ – P) süresindeki, dolaşım sürecinin birinci evresindeki bir kısalmaya dayanıyordu. Aynı kısalma, ikinci P – M evresinden de, dolayısıyla, kapitalist X'e akışkan sermayesinin üretken ögelerini sağlayanY, Z vb. sermayelerinin ister çalışma dönemlerindeki, ister dolaşım zamanlarındaki eş zamanlı bir değişiklikten de kaynaklanabilirdi.

Örneğin, pamuk, kömür vb. üretildikleri yerlerden ya da bulundukları depolardan kapitalist X'in üretim yerine eski taşıma yöntemleriyle getirilene dek 3 hafta geçiyorsa, X, deposunda, yeni stoklar ulaşana dek, en azından 3 hafta yetecek üretken stok bulundurmak zorundadır. Pamuk ve kömür, yolda bulundukları sürece, üretim araçları olarak hizmet edemez. Onlar bu sırada taşımacılık sanayisinin ve burada çalıştırılan sermayenin bir emek nesnesini oluşturur ve dolayısıyla kömür üreticisi ya da pamuk satıcısı için, onun dolaşım sürecinde bulunan meta-sermayedirler. İyileştirilmiş bir taşımacılıkla yolda geçen süre 2 haftaya indirilmiş olsun. Bu durumda, üretim stoku, üç haftalık bir stoktan iki haftalık bir stoka dönüşebilir. Böylece, devir yapan 600 sterlinlik sermaye bir hafta erken geri döneceğinden, üretim stoku için öndelenen 80 sterlinlik ek sermaye ve aynı şekilde ücretler için öndelenen 20 sterlinlik ek-sermaye serbest bırakılır.

Öte yandan, örneğin, ham madde sağlayan sermayenin çalışma dönemi kısalırsa (daha önceki bölümlerde bunun örnekleri verilmiş bulunmaktadır), dolayısıyla da ham maddeyi daha kısa sürede sağlama olanağı doğarsa, üretken stok azalabilir, yenilenme dönemleri arasındaki süreler kısalabilir.

Tersine, dolaşım zamanı ve dolayısıyla devir dönemi uzarsa, ek sermaye öndelenmesi gerekir. Ek sermayesi varsa, kapitalistin kendi cebinden çıkar bu. Ama bu sermaye, o sırada, para piyasasının bir parçası olarak, herhangi bir biçim altında yatırılmış durumda olacaktır; onu kullanılabilecek duruma getirmek için, eski biçiminden sıyırmak, örneğin, hisse senedi ise satmak, mevduat ise çekmek gerekir ve bu nedenle para piyasası da dolaylı olarak etkilenir. Ya da kapitalistin onu borç olarak alması gerekir. Ek sermayenin ücretler için gerekli olan bölümüne gelince, bu bölümün olağan koşullarda her zaman para-sermaye olarak öndelenmesi gerekir; bu nedenle, kapitalist X, kendi payına düşen doğrudan baskıyı para piyasasına uygular. Böyle bir baskı, üretim maddelerine yatırılacak olan bölüm için, yalnızca, kapitalist bunları nakit parayla satın almak zorundaysa kaçınılmazdır. Bunları krediyle alabiliyorsa, bunun para piyasası üzerinde doğrudan bir etkisi olmaz, çünkü bu durumda, ek sermaye, daha baştan para-sermaye olarak öndelenmek yerine, doğrudan doğruya üretim stoku olarak öndelenebilir. X'e kredi açan satıcı ondan aldığı poliçeyi doğrudan doğruya para piyasasına sürer, onu kırdırırsa vb., bu, para piyasası üzerinde, dolaylı olarak, ikinci bir kişi aracılığıyla etkide bulunacaktır. Ama o, bu poliçeyi, örneğin, ödeme günü henüz gelmemiş bir borcu için kullanırsa, bu öndelenmiş ek sermaye, para piyasası üzerinde ne dolaysız, ne de dolaylı etki yapar.

II. Durum. Üretim maddelerinde fiyat değişimi, tüm diğer koşullar aynı.

Biraz önce, 900 sterlinlik toplam sermayenin $^4/_5$'inin (= 720 sterlin) üretim maddelerine ve $^1/_5$'inin (= 180 sterlin) ücretlere yatırıldığını varsaymıştık.

Üretim maddeleri[nin fiyatları] yarı yarıya düşerse, bunlar altı haftalık çalışma dönemi için 480 sterlin yerine yalnızca 240 sterlin ve Ek Sermaye II için 240 sterlin yerine yalnızca 120 sterlin gerektirir. Dolayısıyla Sermaye I 600 sterlinden 240 + 120 = 360 sterline ve Sermaye II 300 sterlinden 120 + 60 = 180 sterline iner. Toplam sermaye 900 sterlinden 360 + 180 = 540 sterline düşer. Böylece 360 sterlin işten ayrılır.

İşten ayrılan ve şimdi kullanılmaz durumda olan, bundan ötürü para piyasasında yatırım arayan bu sermaye, para-sermaye, başlangıçta para-sermaye olarak öndelenmiş olan 900 sterlinlik sermayenin, dönemsel olarak yeniden kendilerine dönüştürüldüğü üretim ögelerinin fiyatlarındaki düşme yüzünden, iş genişletilmek yerine aynı ölçekte sürdürülecekse fazlalık hâline gelen bir bölümünden başka bir şey değildir. Fiyatlardaki bu düşme, (özellikle bol bir ürün alınması, arzın aşırılaşması vb.) rastlantısal durumlardan değil, ham madde sağlayan üretim kolun-

daki bir üretkenlik artışından kaynaklanıyorsa, bu para-sermaye, artık o sırada kullanılan sermayenin tamamlayıcı bir bileşenini oluşturmayacağından, para piyasasına, genel olarak para-sermaye şeklinde kullanıma hazır durumdaki sermayeye mutlak bir ek olacaktır.

III. Durum. Ürünün kendisinin piyasa fiyatında değişim.

Burada, fiyatta bir düşme olması durumunda sermayenin bir bölümü kaybolur ve bu nedenle yeni para-sermaye öndeleme yoluyla yerine koyulması gerekir. Satıcının bu kaybı alıcı için bir kazanç olabilir. Bu kazanç, ürünün piyasa fiyatı salt rastlantısal bir dalgalanma yüzünden düşer ve ardından yeniden olağan düzeyine yükselirse, doğrudan; fiyatlardaki değişme eski ürünü de etkileyen bir değer değişmesi yüzünden oluyorsa, bu ürün bir başka üretim alanına bir üretim ögesi olarak yeniden giriyorsa ve burada *pro tanto* [o miktarda] sermaye serbest bırakıyorsa, dolaylı olur. Her iki durumda da, X tarafından kaybedilen, yerine koyulması için X'in para piyasasına baskı uyguladığı sermaye, yeni bir ek sermaye olarak onun iş arkadaşları tarafından sağlanabilir. O zaman yalnızca bir aktarım gerçekleşmiş olur.

Tersine, ürünün fiyatı yükselirse, dolaşımdan, öndelenmemiş olan bir sermaye parçası elde edilir. Bu, üretim sürecinde öndelenmiş olan sermayenin organik bir parçası değildir ve bu nedenle, üretim genişletilmezse, işten ayrılmış para-sermaye oluşturur. Burada, ürünün ögelerinin fiyatlarının, ürünün piyasaya meta-sermaye olarak çıkmasından önce verili oldukları varsayıldığından, fiyat yükselmesine, geriye dönük olarak etkide bulunmuş olması ölçüsünde (örneğin ham maddeler[in fiyatları] sonradan yükselseydi), gerçek bir değer değişimi de yol açmış olabilirdi. Bu durumda kapitalist X, meta-sermaye olarak dolaşımda bulunan ürünü ve elindeki üretim stoku üzerinden kazanç sağlardı. Bu kazanç ona, işini şimdi üretim ögelerinin yükselmiş olan yeni fiyatlarıyla sürdürmesi için gerekli olan ek sermayeyi sağlardı.

Ya da, fiyatlardaki yükselme sadece geçicidir. O zaman, ürünün başka iş dalları için bir üretim ögesi oluşturması ölçüsünde, kapitalist X'in tarafında ne kadar ek sermaye gerekli hâle geliyorsa, diğer tarafta o kadar sermaye serbest bırakılmış sermaye olarak devre dışı kalır. Birinin kaybı, ötekinin kazancıdır.

Bölüm

16

Değişir Sermayenin Devri

★★★

I. Yıllık Artık Değer Oranı

2500 sterlinlik bir dolaşır sermaye alalım ve bunun $^4/_5$'i (= 2000 sterlin) değişmez sermaye (üretim maddeleri), $^1/_5$'i (= 500 sterlin) değişir, ücretlere yatırılan sermaye olsun.

Devir dönemi = 5 hafta, çalışma dönemi = 4 hafta, dolaşım dönemi = 1 hafta olsun. Bu durumda, Sermaye I, 1600 sterlini değişmez sermaye, 400 sterlini değişir sermaye olan, 2000 sterlin; Sermaye II, 400 sterlini değişmez, 100 sterlini değişir sermaye olan, 500 sterlin olur. Her çalışma haftasında 500 sterlinlik bir sermaye yatırılır. 50 haftalık bir yılda 50 × 500 = 25 000 sterlinlik bir yıllık ürün elde edilir. Dolayısıyla, her çalışma döneminde sürekli olarak kullanılan 2000 sterlinlik Sermaye I, 12 $^1/_2$ devir yapar. 12 $^1/_2$ × 2000 = 25 000. Bu 25 000 sterlinin $^4/_5$'i (= 20 000 sterlin) değişmez, üretim araçlarına yatırılan sermaye, $^1/_5$'i (= 5000 sterlin) değişir, ücretlere yatırılan sermayedir. Dolayısıyla, 2500 sterlinlik toplam sermaye $\frac{25\,000}{2500}$ = 10 devir yapar.

Üretim sırasında harcanan değişir dolaşır sermaye, yalnızca, içinde değerinin yeniden üretildiği ürünün, yeni baştan emek gücü ödemelerine yatırılmak üzere satılması, meta-sermayeden para-sermayeye dönüştürülmesi ölçüsünde, dolaşım sürecinde yeni baştan hizmet edebilir. Ama bu söylenen, üretime yatırılan, değeri üründe değer parçası olarak yeniden görünen değişmez dolaşır sermaye (üretim maddeleri) için de geçerlidir. Bu iki bölümün (dolaşır sermayenin değişir bölümü ile değiş-

mez bölümünün) ortak yanı ve bunları sabit sermayeden farklılaştıran, ürüne bunlardan aktarılan değerin, meta-sermaye tarafından dolaştırılması, yani, ürünün meta olarak dolaşımı aracılığıyla dolaşması değildir. Ürünün ve dolayısıyla meta olarak dolaşan ürünün, meta-sermayenin bir değer parçası, her zaman, sabit sermayede meydana gelen aşınma ve yıpranmadan, ya da, sabit sermayenin, üretim sırasında ürüne aktardığı değer parçasından oluşur. Dolaşır sermayenin (= dolaşır değişmez + dolaşır değişir sermayenin) devir dönemlerinin daha uzun ya da daha kısa bir çevrimi sırasında; her bir devir, üretim alanından (meta-sermaye biçiminde) dolaşım alanına giren dolaşır sermayenin bütünün yerine koyulmasını bir koşul olarak gerektirirken; sabit sermaye, üretim sürecinde, kendi eski kullanım biçimi içinde işlev görmeyi sürdürür. Birinci dolaşım evresi, M′ – P′, akışkan değişmez ve akışkan değişir sermaye için ortak evredir. İkinci evrede bunlar ayrılır. Metanın yeniden dönüştüğü para, kısmen üretim stokuna (dolaşır değişmez sermayeye) çevrilir. Bunun bileşenlerinin farklı satın alma vadelerine bağlı olarak, paranın bir bölümü üretim maddelerine daha erken, bir başkası daha geç çevriliyor olabilir; ama sonunda bütün para bunlara dönüşür. Metanın satışından ele geçen paranın bir başka bölümü, üretim sürecine dâhil edilen emek gücüne parça parça ödenmek üzere, nakit rezervi olarak bir yana koyulur. Bu bölüm dolaşır değişir sermayeyi oluşturur. Ne var ki, bu bölümlerden birinin ya da diğerinin bir bütün olarak yerine koyulması, her zaman, sermayenin devrinden, ürüne dönüşmesinden, üründen metaya dönüşmesinden, metadan paraya dönüşmesinden kaynaklanır. Bir önceki bölümde, sabit sermaye dikkate alınmadan, dolaşır (değişmez ve değişir) sermayenin devrinin ayrı olarak ve birlikte ele alınmış olmasının nedeni budur.

Şimdi inceleyeceğimiz sorun için bir adım daha atmamız ve dolaşır sermayenin değişir bölümünü, dolaşır sermayeyi salt bu bölüm oluşturuyormuş gibi ele almamız gerekiyor. Başka bir deyişle, değişir sermaye ile birlikte devir yapan değişmez dolaşır sermayeyi hesaba katmayacağız.

2500 sterlin öndelenmiştir ve yıllık ürünün değeri = 25 000 sterlindir. Dolaşır sermayenin değişir bölümü ise 500 sterlindir; dolayısıyla 25 000 sterlinin içerdiği değişir sermaye = $\frac{25\,000}{5}$ = 5000 sterlindir. 5000 sterlini 500'le bölersek, tıpkı 2500 sterlinlik toplam sermayede olduğu gibi, 10 olan devir sayısını elde ederiz.

Yalnızca artık değer üretimi üzerinde durulan burada, bu şekildeki ortalama hesaplaması, yani, yıllık ürünün değerinin, öndelenen sermayenin sürekli olarak bir emek sürecinde kullanılan bölümünün değerine değil, öndelenen sermayenin değerine bölünmesi (dolayısıyla burada 400'e değil 500'e, Sermaye I'e değil, Sermaye I + Sermaye II'ye bölün-

mesi) mutlak olarak doğrudur. Bir başka açıdan bakıldığında, genel olarak bu ortalama hesaplaması gibi buradaki hesaplamanın da tam olarak doğru olmadığı daha sonra görülecek. Yani, kapitalistin pratik amaçları için yeterlidir, ama devrin tüm gerçek koşullarını doğru ya da uygun şekilde ifade etmez.

Buraya kadar, meta-sermayenin bir değer parçasını, yani onun içinde saklı olan, üretim süreci sırasında üretilmiş ve ürünle kaynaşmış bulunan artık değeri tümüyle yok saydık. Şimdi dikkatimizi buna yöneltmemiz gerekiyor.

Haftalık olarak yatırılan 100 sterlinlik değişir sermaye %100'lük bir artık değer (= 100 sterlin) üretiyor olsa, 5 haftalık devir döneminde yatırılan 500 sterlinlik değişir sermaye 500 sterlinlik bir artık değer üretir, yani iş gününün yarısı artık emekten oluşur.

500 sterlinlik değişir sermaye 500 sterlinlik artık değer üretirse, 5000 sterlin, 10 × 500 = 5000 sterlinlik bir artık değer üretir. Oysa öndelenen değişir sermaye = 500 sterlindir. Bir yıl boyunca üretilen toplam artık değerin öndelenen değişir sermayenin değer toplamına oranına yıllık artık değer oranı adını veriyoruz. Dolayısıyla örneğimizde bu oran 5000/500 = %1000'dir. Daha yakından bakarsak, bu oranın, öndelenen değişir sermayenin bir devir dönemi boyunca ürettiği artık değerin oranı ile değişir sermayenin (tüm dolaşır sermayenin devir sayısıyla aynı olan) devir sayısının çarpımına eşit olduğunu görürüz.

Bir devir dönemi boyunca öndelenen değişir sermaye örneğimizde 500 sterlindir; bu dönem boyunca üretilen artık değer de yine 500 sterlindir. Böyle olunca, bir devir dönemi için artık değer oranı = $\frac{500m}{500v}$ = %100'dür. Bu %100, bir yıl içindeki devirlerin sayısı olan 10 ile çarpıldığında, $\frac{5000m}{500v}$ = %1000 elde edilir.

Bu, yıllık artık değer oranı için geçerlidir. Belirli bir devir dönemi boyunca elde edilen artık değer kütlesi söz konusu olduğunda, bu kütle, bu dönem boyunca öndelenen değişir sermaye (burada 500 sterlin) ile artık değer oranının çarpımına, yani burada $500 \times \frac{100}{100} = 500 \times 1 = 500$ sterlindir. Öndelenen sermaye = 1500 sterlin olsaydı, aynı artık değer oranı ile, artık değer kütlesi = $1500 \times \frac{100}{100}$ = 1500 sterlin olurdu.

Yılda on devir yapan, 5000 sterlinlik bir artık değer üreten, dolayısıyla yıllık artık değer oranı = %1000 olan 500 sterlinlik değişir sermayeye Sermaye A diyeceğiz.

Şimdi varsayalım ki, 5000 sterlinlik bir başka değişir Sermaye B bütün bir yıl için (yani, burada 50 hafta için) öndeleniyor ve dolayısıyla yılda yalnızca bir devir yapıyor olsun. Ayrıca, yılın sonunda, ürünün bedelinin, ürünün hazır hâle geldiği gün ödendiğini, dolayısıyla dönüştüğü para-sermayenin aynı gün geri döndüğünü varsayalım. Dolayısıy-

la burada dolaşım dönemi = 0, devir dönemi = çalışma dönemi, yani = 1 yıldır. Bundan önceki durumda olduğu gibi burada da emek sürecinde her hafta 100 sterlinlik, dolayısıyla 50 haftada 5000 sterlinlik bir değişir sermaye bulunur. Aynca, artık değer oranı yine aynı, %100 olsun; yani aynı uzunluktaki iş gününün yansı artık emekten oluşsun. 5 haftayı ele alırsak, yatınlan değişir sermaye = 500 sterlin, artık değer oranı = %100 ve dolayısıyla 5 hafta boyunca üretilen artık değer kütlesi = 500 sterlin olur. Burada sömürülen emek gücü kütlesi ve bunun sömürülme derecesi, varsayım uyannca, Sermaye A'nınkilere tamı tamına eşittir.

Her hafta, yatınlan 100 sterlinlik değişir sermaye 100 sterlinlik bir artık değer, dolayısıyla 50 haftada yatınlan 50 × 100 = 5000 sterlinlik sermaye 5000 sterlinlik bir artık değer üretir. Bir yılda üretilen artık değer kütlesi önceki durumda olduğu gibi = 5000 sterlindir, ama yıllık artık değer oranı tümüyle farklıdır. Bu oran, yıl boyunca üretilen artık değerin öndelenen değişir sermayeye bölümüne eşittir: $\frac{5000m}{5000v}$ = %100; oysa, daha önce, Sermaye A için %1000'di.

Sermaye A'da da Sermaye B'de de her hafta 100 sterlinlik değişir sermaye harcadık; değerlenme derecesi ya da artık değer oranı da aynıdır: %100; değişir sermayenin büyüklüğü de aynıdır: 100 sterlin. Aynı nicelikte emek gücü sömürülüyor, sömürü büyüklüğü ve derecesi her iki durumda da aynı, iş günleri aynı ve gerekli emek ile artık emeğe aynı şekilde bölünüyor. Yıl boyunca kullanılan değişir sermaye tutan aynı büyüklükte: 5000 sterlin; bu sermaye, aynı nicelikte emeği harekete geçiriyor ve bu iki eşit sermaye tarafından harekete geçirilen emek gücünden aynı nicelikte, 5000 sterlinlik artık değer sızdınyor. Ama yine de A ve B sermayelerinin yıllık artık değer oranlannda %900'lük bir fark var.

Kuşkusuz, bu görüngü, artık değer oranının, yalnızca değişir sermaye tarafından harekete geçirilen emek gücünün kütlesine ve sömürülme derecesine değil, buna ek olarak, dolaşım sürecinden kaynaklanan, açıklanmalan mümkün olmayan etkilere bağlıymış gibi görünmesine neden olur; ve bu görüngü gerçekten de bu şekilde yorumlandı ve bu saf biçimiyle olmasa bile daha karmaşık ve örtülü biçimi (yıllık kâr oranı) içinde, [18]20'li yıllann başından bu yana, Ricardo okulunda tam bir *deroute*'a [kanşıklığa] yol açtı.

A ve B sermayelerini, yalnızca görünüşte değil, gerçekten tam olarak aynı koşullar altına koyduğumuzda, görüngünün tuhaflığı hemen kaybolur. Aynı koşullar, yalnızca, Değişir Sermaye B, Sermaye A gibi, aynı zaman aralığında tümüyle emek gücüne ödeme yapmak için harcanırsa var olur.

O zaman 5000 sterlinlik Sermaye B, 5 haftalığına yatınlır; hafta başına 1000 sterlin, bir yılda 50 000 sterlinlik yatırım eder. Bu durumda

artık değer de yine 50 000 sterlin olur varsayımımıza göre. Devir yapan sermaye (= 50 000 sterlin) öndelenen sermayeye (= 5 000 sterlin) bölündüğünde, devir sayısı (= 10) elde edilir. Artık değer oranı $= \frac{5000m}{5000v}$ = %100 çarpı devir sayısı = 10, yıllık artık değer oranını verir: $\frac{50\,000m}{5000v} = \frac{10}{1}$ = %1000. Demek ki, şimdi yıllık artık değer oranı A için de B için de aynı, yani %1000'dir; oysa artık değer kütlesi B için 50 000 sterlin, A için 5000 sterlindir; üretilen artık değer kütlelerinin birbirlerine oranı, şimdi, öndelenen B ve A sermaye değerlerinin birbirlerine oranı gibidir: 5000:500 = 10:1. Ama Sermaye B, aynı süre içinde, Sermaye A'nınkinin on katı büyüklüğünde bir emek gücü kütlesini harekete geçirmiştir.

Artık değeri üreten, emek sürecinde gerçekten kullanılan sermayedir ve artık değer hakkındaki verili tüm yasalar, dolayısıyla da aynı zamanda, artık değerin oranı verili olduğunda, artık değer kütlesinin, değişir sermayenin göreli büyüklüğüyle belirlendiği yasası,* bu sermaye için geçerlidir.

Emek sürecinin kendisi zamanla ölçülür. İş gününün uzunluğu (yıllık artık değer oranındaki farkı aydınlığa kavuşturmak için, Sermaye A ve Sermaye B'ye ilişkin bütün koşulları eşit saydığımız burada olduğu gibi) verili ise, çalışma haftası belirli sayıda iş gününden oluşur. Ya da, iş günü = 10 saat ve hafta = 6 gün ise, herhangi bir çalışma dönemini, örneğin buradaki beş haftalık çalışma dönemini, 300 saatlik tek bir iş günü olarak alabiliriz. Ama bu sayıyı, ayrıca, aynı emek sürecinde her gün eş zamanlı olarak birlikte çalıştırılan işçilerin sayısıyla çarpmamız gerekir. Bu sayı örneğin 10 olsa, haftalık tutar = 60 × 10 = 600 saat ve beş haftalık bir çalışma dönemi = 600 × 5 = 3000 saat olurdu. Dolayısıyla, artık değer oranı aynı büyüklükte ve iş günü aynı uzunlukta iken, eşit büyüklükte emek gücü kütleleri (aynı fiyattaki bir emek gücü çarpı işçi sayısı) aynı zaman aralığında harekete geçirilirse, eşit büyüklükte değişir sermayeler kullanılır.

Şimdi başlangıçtaki örneklerimize geri dönelim. A ve B, her iki durumda da yıl boyunca her hafta kullanılan, hafta başına 100 sterlinlik, eşit büyüklükte değişir sermayelerdir. Bundan ötürü, kullanılan ve emek sürecinde gerçekten işlev gören değişir sermayeler eşittir; oysa öndelenen değişir sermayeler eşitlikten çok uzaktır. A'da her 5 hafta için 500 sterlin öndelenmekte, her hafta bunun 100 sterlini kullanılmaktadır. B'de ilk beş haftalık dönem için 5000 sterlin öndelemek gerekmekte, ama her hafta bunun ancak 100 sterlini, bundan ötürü 5 haftada ancak 500 sterlini, yani öndelenen sermayenin $^1/_{10}$'u kullanılmaktadır. İkinci beş haftalık dönemde 4500 sterlin öndelemek gerekmekte, ama yalnızca 500 sterlin kullanılmaktadır, vb. Belirli bir zaman aralığı için öndelenen

* MEW, Band 23, s. 321-330 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 294-302]. *–Almanca ed.*

değişir sermaye, yalnızca, bu zaman aralığının emek süreci tarafından kapsanan kesimlerinde gerçekten yer alması, emek sürecinde gerçekten işlev görmesi ölçüsünde, kullanılan, yani, gerçekten işlev gören ve etkin olan değişir sermayeye dönüşür. Bunun bir bölümünün ancak ileriki bir zaman aralığında kullanılmak üzere öndelendiği ara zamanda, bu bölüm emek süreci için sanki hiç yok gibidir ve bu nedenle değer oluşumu üzerinde de artık değer oluşumu üzerinde de hiçbir etkisi yoktur. Örneğin 500 sterlinlik sermaye A'yı alalım. 5 haftalığına öndelenmiştir; ama bunun art arda her hafta emek sürecine giren kısmı 100 sterlindir. Birinci haftada $^1/_5$'i kullanılır; $^4/_5$'i, gelecek 4 haftanın emek süreçleri için elde hazır bulundurulması ve bu nedenle öndelenmesi gerekmekle birlikte, kullanılmadan öndelenmiştir.

Öndelenen ve kullanılan değişir sermaye arasındaki ilişkiyi farklılaştıran koşullar, artık değer oranı veriliyken, artık değer üretimini, yalnızca, belirli bir zaman aralığında, örneğin bir haftada, beş haftada vb. gerçekten kullanılabilen değişir sermaye niceliğini farklılaştırdıkları ölçüde ve farklılaştırmaları nedeniyle etkiler. Öndelenen değişir sermaye, kullanılmadan stokta tutulmak üzere öndelenmiş olarak kaldığı süre boyunca değil, yalnızca gerçekten kullanılması ölçüsünde ve kullanıldığı süre boyunca değişir sermaye olarak işlev görür. Ne var ki, öndelenen ve kullanılan değişir sermaye arasındaki ilişkiyi farklılaştıran koşulların hepsi, devir dönemlerinin (ya çalışma dönemindeki, ya dolaşım dönemindeki, ya da bunların her ikisindeki farkla belirlenen) farkında özetlenir. Artık değer üretiminin yasası, artık değer oranı aynı kalırken, eşit niceliklerdeki işlev gören değişir sermayelerin, eşit niceliklerde artık değer üretmesidir. Yani, Sermaye A ve Sermaye B tarafından, eşit zaman aralıklarında, eşit artık değer oranlarıyla, eşit miktarlarda değişir sermaye kullanılıyorsa, belirli bir zaman aralığı içinde kullanılan bu değişir sermayenin aynı zaman aralığı içinde öndelenen değişir sermayeye oranı ne olursa olsun, dolayısıyla da üretilen artık değerin, kullanılan değil, genel olarak öndelenen değişir sermayeye oranı ne kadar farklı olursa olsun, Sermaye A ve Sermaye B, aynı zaman aralıklarında eşit miktarlarda artık değer üretmek zorundadır. Son sözü edilen oranın farklılığı, artık değer üretimi üzerine ortaya koyulmuş bulunan yasalarla çelişmek şöyle dursun, onları doğrular ve onların kaçınılmaz bir sonucudur.

Sermaye B'nin üretim döneminin ilk beş haftalık kesimine bakalım. 5. haftanın sonunda 500 sterlin kullanılmış ve tüketilmiştir. Değer-ürün = 1000 sterlindir; dolayısıyla, $\frac{500m}{500v}$ = %100. Tıpkı Sermaye A'daki gibi. Sorunumuz henüz yalnızca artık değer üretimi ve üretilen artık değerin, üretimi sırasında öndelenen değişir sermayeye oranı iken, artık değerin

Sermaye A'da öndelenen sermayenin yanında gerçekleşmesi, Sermaye B'de ise böyle olmaması, burada henüz bizi ilgilendirmez. Buna karşılık, B'de, artık değerin, 5000 sterlinlik öndelenmiş sermayenin bu artık değerin üretimi sırasında kullanılmış ve dolayısıyla tüketilmiş olan bölümüne oranını değil, bu öndelenmiş toplam sermayenin kendisine oranını hesaplarsak, o zaman şunu elde ederiz: $\frac{500m}{5000v} = \frac{1}{10} = \%10$. Dolayısıyla, Sermaye B için %10, Sermaye A için %100, yani öncekinin on katı. Burada, eşit niceliklerde emeği, üstelik karşılığı ödenen ve ödenmeyen iki parçaya eşit şekilde bölünen emeği harekete geçirmiş bulunan eşit büyüklükteki sermayeler için artık değer oranlarının bu farklılığı, artık değer üretimi yasalarıyla çelişir, denecek olsa, bunun yanıtı basit olurdu ve olgusal ilişkilere şöyle bir göz atarak verilirdi: A örneğinde, gerçek artık değer oranı, yani 500 sterlinlik bir değişir sermaye tarafından 5 hafta boyunca üretilen artık değerin bu 500 sterlinlik değişir sermayeye oranı ifade edilir. Buna karşılık B örneğinde, artık değer üretimiyle de, artık değer oranının buna uygun düşen şekilde belirlenmesiyle de hiçbir ilgisi bulunmayan bir hesaplama yöntemi kullanılıyor. Çünkü, 500 sterlinlik bir değişir sermaye ile üretilmiş olan 500 sterlinlik artık değer, kendi üretimi sırasında öndelenen 500 sterlinlik değişir sermayeyle ilişkili olarak hesaplanmamakta, bunun yerine, $^9/_{10}$'u (= 4500 sterlini) 500 sterlinlik bu artık değerin üretimiyle tümüyle ilgisiz olan, bunun yerine ancak izleyecek 45 hafta boyunca adım adım işlev görecek olan, dolayısıyla buradaki tek tartışma konusu olan ilk 5 haftanın üretimi açısından hiç var olmayan, 5000 sterlinlik bir sermayeyle ilişkili olarak hesaplanmaktadır. Dolayısıyla, bu örnekte, A'nın ve B'nin artık değer oranlarındaki fark hiçbir sorun oluşturmaz.

B ve A sermayeleri için yıllık artık değer oranlarını karşılaştıralım şimdi. Elimizde, Sermaye B için $\frac{5000m}{5000v} = \%100$, Sermaye A için $\frac{5000m}{500v} = \%1000$ var. Ama artık değer oranlarının birbirine oranı öncekinin aynısıdır. Daha önce:

$$\frac{\text{Sermaye B'nin artık değer oranı}}{\text{Sermaye A'nın artık değer oranı}} = \frac{\%\ 10}{\%\ 100} \text{ idi; şimdi:}$$

$$\frac{\text{Sermaye B'nin yıllık artık değer oranı}}{\text{Sermaye A'nın yıllık artık değer oranı}} = \frac{\%\ 100}{\%\ 1000}\text{'dir;}$$

$$\text{ama } \frac{\%\ 10}{\%\ 100} = \frac{\%\ 100}{\%\ 1000}\text{; yani yukarıdakiyle aynı oran.}$$

Ne var ki şimdi sorun tersine dönmüştür. Sermaye B'nin yıllık artık değer oranı ($\frac{5000m}{5000v}$ = %100), üretim hakkındaki bildiğimiz yasalardan ve ona karşılık gelen artık değer oranından –artık görünüşte bile– hiçbir sapma göstermez. 5000_v, yıl boyunca öndelenmiş ve üretken biçimde tüketilmiş, 5000_m üretmiştir. Dolayısıyla artık değer oranı yukarıdaki kesirdir: $\frac{5000m}{5000v}$ = %100. Yıllık oran, gerçek artık değer oranı ile uyuşur. Demek ki, bu kez açıklanmayı gerektiren bir aykırılık gösteren, daha önce olduğu gibi Sermaye B değil, Sermaye A'dır.

Burada artık değer oranımız $\frac{5000m}{500v}$ = %1000'dir. Ne var ki, birinci durumda 500_m, yani 5 haftalık ürün, $^9/_{10}$'u kendi üretiminde kullanılmamış olan 5000 sterlinlik bir öndelenmiş sermaye üzerinden hesaplanmışken, 5000_m şimdi 500_v üzerinden, yani 5000_m'nin üretiminde gerçekten kullanılmış olan değişir sermayenin yalnızca $^1/_{10}$'u üzerinden hesaplanıyor; çünkü 5000_m, tek bir beş haftalık dönem boyunca tüketilen 500 sterlinlik bir sermayenin değil, 50 hafta boyunca üretken şekilde tüketilen 5000 sterlinlik bir değişir sermayenin ürünüdür. Birinci durumda, 5 hafta boyunca üretilen artık değer, 50 hafta için öndelenen, dolayısıyla 5 haftada tüketilenin on katı büyüklüğündeki bir sermaye üzerinden hesaplanmıştı. Şimdi, 50 hafta boyunca üretilen artık değer, 5 hafta için öndelenen, dolayısıyla 50 hafta boyunca tüketilenin onda biri büyüklüğündeki bir sermaye üzerinden hesaplanıyor.

500 sterlinlik Sermaye A, hiçbir zaman 5 haftadan uzun bir süre için öndelenmez. O, bu dönemin sonunda geri dönmüştür ve yıl boyunca on devir yaparak aynı süreci 10 kez yenileyebilir. Buradan iki sonuç çıkar.

Birincisi: A'da öndelenen sermaye, sürekli olarak bir haftanın üretim sürecinde kullanılan sermayenin yalnızca beş katıdır. Buna karşılık, 50 haftada yalnızca bir devir yapan, dolayısıyla da 50 haftalığına öndelenmesi gereken Sermaye B, kendisinin sürekli olarak bir haftalığına kullanılabilen parçalarından birinin elli katıdır. Bundan ötürü, devir zamanı, yıl boyunca üretim süreci için öndelenen sermaye ile belirli bir üretim dönemi için, örneğin bir hafta için sürekli olarak kullanılabilir olan sermaye arasındaki oranı değişikliğe uğratır. Ve bu da önümüze, 5 haftalık artık değerin bu 5 hafta boyunca kullanılan sermaye üzerinden değil, 50 hafta boyunca kullanılan, on kat büyük olan sermaye üzerinden hesaplandığı birinci durumu çıkarır.

İkincisi: Sermaye A'nın 5 haftalık devir dönemi, bir yılın yalnızca $^1/_{10}$'unu oluşturur; bundan ötürü, bir yıl, 500 sterlinlik Sermaye A'nın durmadan yeni baştan kullanıldığı böyle on devir dönemini kapsar. Kullanılan sermaye burada 5 haftalığına öndelenen sermaye ile bir yıldaki devir dönemlerinin sayısının çarpımına eşittir. Yıl boyunca kullanılan sermaye

= 500 × 10 = 5000 sterlindir. Yıl boyunca öndelenen sermaye = $\frac{5000}{10}$ = 500 sterlindir. 500 sterlin durmadan yeni baştan kullanılmakla birlikte, gerçekte, her 5 haftalık dönemde öndelenen sermaye, hiçbir zaman aynı 500 sterlini aşmaz. Öte yandan, Sermaye B'de, 5 hafta boyunca yalnızca 500 sterlinin kullanılmasına ve bu 5 hafta için öndelenmesine karşın, devir dönemi burada 50 hafta olduğundan, yıl boyunca kullanılan sermaye, her bir 5 haftalık dönem için değil, 50 hafta için öndelenen sermayeye eşittir. Ama üretilen yıllık artık değer kütlesi, artık değer oranı veriliyken, yıl boyunca öndelenen sermayeyle değil, yıl boyunca kullanılan sermayeyle orantılı olur. Dolayısıyla bu kütle, yılda bir devir yaptırılan 5000 sterlinlik sermaye için, yılda on devir yaptırılan 500 sterlinlik sermaye için olduğundan daha büyük değildir ve bu kadar büyük olmasının tek nedeni de, yılda bir devir yaptırılan sermayenin, yılda on devir yaptırılan sermayenin on katı büyüklüğünde olmasıdır.

Yıl boyunca devir yaptırılan değişir sermaye (dolayısıyla yıllık ürünün parçası ya da aynı zamanda yıllık harcamanın buna eşit olan parçası), yıl boyunca gerçekten kullanılan, üretken şekilde tüketilen değişir sermayedir. Dolayısıyla buradan çıkan sonuç, bir yılda devir yaptırılan Değişir Sermaye A ile bir yılda devir yaptırılan Değişir Sermaye B aynı büyüklükteyse ve bunlar aynı değerlenme koşulları altında kullanılıyorsa, dolayısıyla artık değer oranı her ikisi için aynıysa, bir yılda üretilen artık değer kütlesinin de her ikisi için aynı olmak zorunda olmasıdır; dolayısıyla, kullanılan sermaye kütleleri aynı olduğundan, bir yıl için hesaplanan artık değer oranı da, bu oranın $\frac{\text{Bir yılda üretilen artık değer kütlesi}}{\text{Bir yılda devir yaptırılan değişir sermaye}}$ ile ifade edilmesi ölçüsünde, aynı olmak zorundadır. Ya da, genel bir ifadeyle: Devir yaptırılan değişir sermayelerin göreli büyüklükleri ne olursa olsun, bunların yıl boyunca ürettiği artık değerlerin oranı, ilgili sermayelerin ortalama dönemlerde elde ettikleri artık değer oranlarıyla (örneğin bir haftalık ya da bir günlük ortalamalarla) belirlenir.

Artık değer üretimi ve artık değer oranının belirlenmesi hakkındaki yasalardan çıkan tek sonuç budur.

Şimdi yeniden $\frac{\text{Bir yılda devir yaptırılan sermaye}}{\text{Öndelenen sermaye}}$ oranının ifade ettiği şeyin ne olduğu üzerinde duralım (daha önce söylediğimiz gibi, yalnızca değişir sermayeyi dikkate alıyoruz). Bölme işleminin sonucu, bir yıl içinde öndelenen sermayenin devir sayısını gösterir.

Sermaye A için, $\frac{\text{5000 sterlinlik, bir yılda devir yaptırılan sermaye}}{\text{500 sterlinlik, öndelenen sermaye}}$; Sermaye B için, $\frac{\text{5000 sterlinlik, bir yılda devir yaptırılan sermaye}}{\text{5000 sterlinlik, öndelenen sermaye}}$ oranlarını elde ederiz.

Her iki oranda da pay, öndelenen sermaye ile devir *sayısının* çarpımını ifade eder; A için 500 × 10, B için 5000 × 1. Ya da, öndelenen sermaye, bir yıl üzerinden hesaplanan devir *zamanının* tersi ile çarpılabilir. Devir

zamanı A için $^1/_{10}$ yıldır; devir zamanının tersi $\frac{10}{1}$'dir; dolayısıyla 500 × $\frac{10}{1}$ = 5000; B için 5000 × $\frac{1}{1}$ = 5000. Payda, devir yaptırılan sermaye ile devir *sayısının* tersinin çarpımını ifade eder; A için 5000 × $\frac{1}{10}$, B için 5000 × $\frac{1}{1}$.

Devir yaptırılan sermayelerin kendileri eşit olduğundan ve aynı şekilde bunların değerlenme oranları da eşit olduğundan, bir yıl içinde devir yaptırılan her iki değişir sermaye tarafından harekete geçirilen emek kütleleri (karşılığı ödenen ve ödenmeyen emek toplamları) burada eşittir.

Bir yıl içinde devir yaptırılan değişir sermayenin öndelenen değişir sermayeye oranı şunları gösterir: 1. Öndelenecek olan sermayenin belirli bir çalışma döneminde kullanılan değişir sermayeye oranı. Devir sayısı, A'da olduğu gibi 10 ise ve bir yıl 50 hafta olarak alınırsa, devir zamanı 5 hafta olur. Bu 5 hafta için değişir sermayenin öndelenmesi gerekir ve 5 haftalığına öndelenen sermaye bir haftada kullanılan değişir sermayenin 5 katı olmalıdır. Yani, bir hafta içinde, öndelenen sermayenin (burada 500 sterlin) yalnızca $^1/_5$'i kullanılabilir. Buna karşılık, devir sayısının $\frac{1}{1}$ olduğu sermaye B'de, devir zamanı = 1 yıl = 50 haftadır. Dolayısıyla öndelenen sermayenin bir haftada kullanılan sermayeye oranı 50:1'dir. A için ne oluyorsa B için de aynı şey olsaydı, B her hafta 100 sterlin yerine 1000 sterlin yatırmak zorunda kalırdı. – 2. Buradan, aynı nicelikte değişir sermayeyi, dolayısıyla da artık değer oranı veriliyken aynı nicelikte (karşılığı ödenen ve ödenmeyen) emeği harekete geçirmek ve bundan ötürü de yıl boyunca aynı nicelikte artık değer üretmek için, B'de, A'da kullanılanın on katı büyüklüğündeki bir sermayenin (5000 sterlin) kullanılmış olduğu sonucu çıkar. Gerçek artık değer oranı, belirli bir süre içinde kullanılan değişir sermayenin aynı süre içinde üretilen artık değere oranından; ya da bu süre boyunca kullanılan değişir sermayeyi harekete geçiren karşılığı ödenmeyen emek kütlesinden başka bir şeyi ifade etmez. Değişir sermayenin, kullanılmadığı süre içinde öndelenen bölümüyle ve dolayısıyla, dolaşır sermayenin belirli bir zaman aralığı içinde öndelenen bölümüyle aynı dönemde kullanılan bölümü arasındaki, farklı sermayeler için devir dönemi tarafından değiştirilen ve farklılaştırılan oranla kesinlikle hiçbir ilgisi yoktur.

Buraya dek açıklananlardan çıkan asıl sonuç şudur: Yıllık artık değer oranı, emeğin sömürülme derecesini ifade eden gerçek artık değer oranıyla yalnızca bir durumda çakışır; bu durum da, öndelenen sermayenin yılda yalnızca bir devir yaptığı, bundan ötürü, öndelenen sermayenin yıl boyunca devir yaptırılan sermayeye eşit olduğu, dolayısıyla, yıl boyunca üretilen artık değer kütlesinin bu üretim için yıl boyunca kullanılan sermayeye oranının, yıl boyunca üretilen artık değer kütlesinin yıl boyunca öndelenen sermayeye oranıyla çakıştığı ve özdeş olduğu durumdur.

A) Yıllık artık değer oranı, $\frac{\text{Bir yıl boyunca üretilen artık değer kütlesi}}{\text{Öndelenen değişir sermaye}}$'ye eşittir. Ama, yıl boyunca üretilen artık değer kütlesi, gerçek artık değer oranının, bu artık değerin üretiminde kullanılan değişir sermayeyle çarpımına eşittir. Yıllık artık değer kütlesinin üretiminde kullanılan sermaye, öndelenen sermaye ile bunun devirlerinin sayısının (n) çarpımına eşittir. Bu yüzden A formülü şuna dönüşür:

B) Yıllık artık değer oranı, $\frac{\text{Gerçek artık değer oranı} \times \text{öndelenen değişir sermaye} \times n}{\text{öndelenen değişir sermaye}}$'ye eşittir. Örneğin, Sermaye B için $\frac{\%100 \times 5000 \times 1}{5000}$ ya da %100'dür. Yalnızca n = 1 olduğunda, yani öndelenen sermaye yılda yalnızca bir devir yapıyorsa, dolayısıyla yıl boyunca kullanılan ya da devir yaptırılan sermayeye eşitse, yıllık artık değer oranı gerçek artık değer oranına eşittir.

Yıllık artık değer oranını M´, gerçek artık değer oranını m´, öndelenen değişir sermayeyi v, devir sayısını n ile gösterirsek, $M' = \frac{m'vn}{v} = m'n$; dolayısıyla, M´= m´n, ve yalnızca n = 1 ise, M´ = m´ × 1 = m´ olur.

Dahası var: Yıllık artık değer oranı her zaman = m´n; yani, bir devir döneminde bu dönem boyunca tüketilen değişir sermaye tarafından üretilen artık değerin gerçek oranının, bu değişir sermayenin bir yıl içindeki devir sayısı ile ya da (aynı şey demek olan) kendisinin bir yıl üzerinden hesaplanan devir *zamanı*nın tersi ile çarpımına eşittir. (Değişir sermaye bir yılda on devir yaparsa, onun devir zamanı = $\frac{1}{10}$ yıl olur; dolayısıyla tersine çevrilmiş devir zamanı = $\frac{10}{1}$ = 10.)

Dahası var: n = 1 ise, M´ = m´ olur. n, 1'den büyükse, yani öndelenen sermaye yılda birden fazla devir yapıyorsa ya da devir yaptırılan sermaye öndelenen sermayeden büyükse, M´, m´'nden büyüktür.

Son olarak, n, 1'den küçükse, yani, yıl boyunca devir yaptırılan sermaye öndelenen sermayenin yalnızca bir bölümüyse, dolayısıyla devir dönemi bir yıldan uzun sürüyorsa, M´, m´'nden küçüktür.

Bu son durum üzerinde biraz daha duralım.

Devir dönemini 55 haftaya çıkarmak dışında, daha önceki örneğimizin bütün varsayımlarını koruyoruz. Emek süreci, her hafta 100 sterlinlik, dolayısıyla devir dönemi için 5500 sterlinlik değişir sermaye gerektirir ve her hafta 100_m üretir; demek ki m´ daha önce olduğu gibi %100'dür. Burada devir sayısı n = $\frac{50}{55} = \frac{10}{11}$; çünkü devir zamanı 1 + $^1/_{10}$ yıl (50 haftalık yıl) = $\frac{11}{10}$ yıldır.

$M' = \frac{\%100 \times 5500 \times \frac{10}{11}}{5500} = 100 \times \frac{10}{11} = \frac{1000}{11} = \%90\ \frac{10}{11}$, yani %100'den küçüktür. Gerçekten de, yıllık artık değer oranı %100 olsaydı, 5500_v bir yılda 5500_m üretmek zorunda olurdu; oysa bunun için $\frac{11}{10}$ yıl gerekir. 5500_v bir yılda yalnızca 5000_m üretmektedir, dolayısıyla yıllık artık değer oranı $= \frac{5000m}{5500v} = \frac{10}{11} = \%90\ \frac{10}{11}$.

Bu nedenle, yıllık artık değer oranı, ya da yıl boyunca üretilen artık değer ile (yıl boyunca *devir yaptırılan* değişir sermayeden farklı olarak) *öndelenen* toplam değişir sermaye arasındaki karşılaştırma, salt öznel bir karşılaştırma değil, sermayenin gerçek hareketinin yol açtığı bir karşılaştırmadır. Sermaye A'nın sahibi için, öndelemiş olduğu 500 sterlinlik değişir sermaye ve ayrıca 5000 sterlinlik artık değer yılın sonunda geri dönmüştür. Onun öndelediği sermayenin büyüklüğünü, yıl boyunca kullanmış olduğu sermaye kütlesi değil, dönemsel olarak ona geri dönen sermaye kütlesi ifade eder. Sermayenin yıl sonunda kısmen üretim stoku kısmen meta-sermaye ya da para-sermaye olarak var olup olmadığının ve bu farklı bölümlere hangi oranlarla dağıldığının gündemimizdeki sorunla hiçbir ilgisi yoktur. Sermaye B'nin sahibi için, öndelenmiş sermayesi olan 5000 sterlin ve buna ek olarak 5000 sterlinlik artık değer geri dönmüştür. Sermaye C'nin (son olarak ele alınan 5500 sterlinlik sermayenin) sahibi için, yıl boyunca 5000 sterlinlik artık değer üretilmiş (5000 sterlin yatırılmıştır ve artık değer oranı %100'dür), ama henüz ne öndelenmiş sermayesi ne de üretilmiş artık değeri geri dönmüştür.

M′ = m′n, bir devir dönemi boyunca kullanılan değişir sermaye için geçerli olan artık değer oranının, yani,

$$\frac{\text{Bir devir döneminde üretilen artık değer kütlesi}}{\text{Bir devir döneminde kullanılan değişir sermaye}}$$

oranının, öndelenen değişir sermayenin devir dönemlerinin ya da yeniden üretim dönemlerinin sayısıyla, bu sermayenin devresini yenilediği dönemlerin sayısıyla çarpılması gerektiğini ifade eder.

Daha önce, I. Kitap, Bölüm 4'te (Paranın Sermayeye Dönüşümü) ve ardından Bölüm 21'de (Basit Yeniden Üretim) görülmüştü ki, sermaye değeri, kendi devresinin çeşitli evrelerinden geçtikten sonra yeniden kendi çıkış noktasına, üstelik artık değerle zenginleşmiş olarak geri dönerek, genel olarak, harcanmış değil öndelenmiş olur. Bu, onu öndelenmiş olarak karakterize eder. Onun çıkış noktasından geri dönüş noktasına dek geçen zaman, onun öndelenmesine konu olan zamandır. Sermaye değerinin geçtiği ve onun öndelenmesinden geri dönmesine dek geçen zamanla ölçülen tüm devre, bu sermaye değerinin devrini ve bu devrin süresi de bir devir dönemini oluşturur. Bu dönem sona erip devre tamamlandığında, aynı sermaye değeri aynı devreyi yeni baştan başlatabilir, dolayısıyla da yeni baştan kendisini değerlendirebilir, artık değer yaratabilir. A'da olduğu gibi, değişir sermaye yılda on devir yapar-

sa, bir yıl boyunca aynı sermaye öndeliğiyle bir devir döneminin karşılığı olanın on katı büyüklüğündeki bir artık değer kütlesi yaratılır.

Kapitalist toplum açısından bakıldığında öndeliğin ne tür bir doğaya sahip olduğuna açıklık kazandırmak gerekiyor.

Yıl boyunca on devir yapan Sermaye A, yıl boyunca on kez öndelenir. Her yeni devir dönemi için yeniden öndelenir. Ama aynı zamanda, A, yıl boyunca, hiçbir zaman 500 sterlinlik aynı sermaye değerinden fazlasını öndelemez ve gerçekte, incelediğimiz üretim süreci için hiçbir zaman 500 sterlinden fazlasına sahip olmaz. Bu 500 sterlin bir devreyi tamamlar tamamlamaz, A aynı devreyi yeniden başlatır; sermaye, doğası gereği, sermaye karakterini, tam da yinelenen üretim süreçlerinde sürekli olarak işlev görerek korur. Ayrıca, hiçbir zaman 5 haftayı aşan bir süre için öndelenmez. Devir daha uzun sürerse, bu sermaye yetmez. Devir kısalırsa, sermayenin bir bölümü fazlalık durumuna gelir. 500 sterlinlik on sermaye değil, birbirini izleyen zaman aralıklarında on kez 500 sterlinlik *bir* sermaye öndelenir. Bu nedenle, yıllık artık değer oranı, on kez öndelenen 500 sterlinlik bir sermaye ya da 5000 sterlin üzerinden değil, bir kez öndelenen 500 sterlinlik bir sermaye üzerinden hesaplanır; tıpkı, on kez dolaştığı ve 10 talerlik işlev gördüğü hâlde, 1 talerin hiçbir zaman dolaşımda bulunan bir tek talerden fazlasını temsil etmemesi örneğinde olduğu gibi. O, her el değişiminden sonra girdiği kesede eskisi gibi 1 talerlik aynı özdeş değerde olur.

Aynı şekilde, Sermaye A, her geri dönüşünde ve aynı zamanda yılın sonundaki geri dönüşünde, sahibinin hep aynı 500 sterlinlik sermaye değeriyle iş gördüğünü gösterir. Bu nedenle her seferinde ona geri gelen para da yalnızca 500 sterlindir. Onun öndelenen sermayesi bu nedenle hiçbir zaman 500 sterlinden fazla değildir. Bu yüzden, öndelenen 500 sterlinlik sermaye, yıllık artık değer oranını ifade eden kesrin paydasını oluşturur. Bu oran için yukarıdaki formülümüz şuydu: $M' = \frac{m'vn}{v} = m'n$. Gerçek artık değer oranı ($m' = \frac{m}{v}$), artık değer kütlesinin, onu üretmiş olan değişir sermayeye bölümüne eşit olduğundan, m′n′de m′′nün değerini, yani $\frac{m}{v}$′yi yerine koyabiliriz ve o zaman diğer formülü elde ederiz: $M' = \frac{mn}{v}$.

Ne var ki, 500 sterlinlik sermaye, on devir yapmasıyla ve dolayısıyla öndelenmesinin on kez yenilenmesiyle, tıpkı yılda on kez dolaşan 500 adet 1 talerin, yılda yalnızca bir kez dolaşan 5000 adet 1 talerin gördüğü işlevin aynısını görmesi örneğinde olduğu gibi, on katı büyüklüğündeki bir sermayenin, yani 5000 sterlinlik bir sermayenin işlevini yerine getirir.

II. Tek Bir Değişir Sermayenin Devri

"Üretim sürecinin toplumsal biçimi ne olursa olsun, bu sürecin sürekli olması ya da periyodik olarak sürekli aynı aşamalardan yeniden geçmesi zorunludur. ... Bu nedenle, bir bütün oluşu ve bir akış hâlinde durmadan yenilenişi açısından bakıldığında, her toplumsal üretim süreci aynı zamanda bir yeniden üretim sürecidir. ... Sermaye değerindeki dönemsel artış olarak, yani süreç içinde bulunan sermayenin dönemsel meyvesi olarak, artık değer, sermayeden doğan bir *gelir* biçimini alır." (I. Kitap, Bölüm 21, s. 588, 589.*)

Örneğimizde Sermaye A'nın her biri beş haftalık 10 devir dönemi var; birinci devir döneminde 500 sterlinlik değişir sermaye öndelenir; yani, birinci devir döneminin sonunda emek gücüne 500 sterlinin harcanacağı şekilde, her hafta 100 sterlin emek gücüne çevrilir. Başlangıçta öndelenen toplam sermayenin bir bölümü olan bu 500 sterlin, sermaye olmaktan çıkmıştır. Bu 500 sterlin ücretler için harcanmıştır. İşçilerse bu 500 sterlini geçim araçlarını satın almak için harcar, dolayısıyla 500 sterlin değerinde geçim aracı tüketir. Yani bu değerdeki bir meta kütlesi yok olmuştur (işçinin örneğin para vb. olarak tasarruf ettikleri de sermaye değildir.) Bu meta kütlesi, işçinin emek gücünü, yani kapitalistin vazgeçilmez bir aracını iş görebilecek durumda tutması bir yana bırakıldığında, üretken olmayan bir şekilde işçi için tüketilmiştir. – Ama ikincisi, bu 500 sterlin kapitalist için aynı değerde (ya da fiyatta) emek gücüne çevrilmiştir. Emek gücü onun tarafından emek sürecinde üretken şekilde tüketilir. 5 haftanın sonunda ortaya 1000 sterlinlik bir değer-ürün çıkar. Bunun yarısı, 500 sterlin, emek gücü satın almak için harcanan değişir sermayenin yeniden üretilen değeridir. Öteki yarısı, 500 sterlin, yeni üretilen artık değerdir. Ama sermayenin bir bölümünün kendisine çevrilerek değişir sermayeye dönüştüğü beş haftalık emek gücü de, üretken şekilde olsa bile, harcanmış, tüketilmiştir. Dün etkin olan emek, bugün etkin olanın aynısı değildir. Onun değeri artı kendisi tarafından yaratılan artık değer, şimdi, emek gücünün kendisinden farklı bir şeyin, bir ürünün değeri olarak var olur. Ama böylece, ürünün paraya dönüştürülmesiyle, onun öndelenen değişir sermayenin değerine eşit olan değer parçası, yeni baştan emek gücüne çevrilebilir ve dolayısıyla yeni baştan değişir sermaye olarak işlev görebilir. Yeniden üretilmekle kalmayıp aynı zamanda yeniden para biçimine dönüştürülen sermaye değeriyle aynı işçilerin, yani aynı emek gücü taşıyıcılarının çalıştırılıyor olması, hiçbir

* MEW, Band 23, s. 591, 592 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 547, 548]. *–Almanca ed.*

şeyi değiştirmez. Kapitalistin ikinci devir döneminde eskileri yerine yeni işçiler kullanması mümkündür.

Demek ki, gerçekte, beşer haftalık 10 devir döneminde, ücretler için, art arda, 500 sterlinlik değil 5000 sterlinlik bir sermaye harcanıyor ve bu ücretler de işçiler tarafından yeniden geçim araçlarına harcanıyor. Bu şekilde öndelenen 5000 sterlinlik sermaye tüketilmiştir. Artık mevcut değildir. Öte yandan, 500 sterlin değil 5000 sterlin değerinde emek gücü art arda üretim sürecine dâhil ediliyor ve kendi değerini (= 5000 sterlin) yeniden üretmekle kalmayıp, fazladan 5000 sterlinlik bir artık değer de üretiyor. İkinci devir döneminde öndelenen 500 sterlinlik değişir sermaye, birinci devir döneminde öndelenmiş olan 500 sterlinlik sermayeyle özdeş değildir. Birinci devir döneminde öndelenmiş olan sermaye tüketilmiş, ücretler için harcanmıştır. Ama o, birinci devir döneminde meta biçiminde üretilmiş ve yeniden para biçimine dönüştürülmüş olan 500 sterlinlik bir yeni değişir sermaye ile *yerine koyulmuştur*. Demek ki, 500 sterlinlik bu yeni para-sermaye, birinci devir döneminde üretilen yeni meta kütlesinin para biçimidir. Kapitalistin elinde yeniden 500 sterlinlik bir özdeş para tutarının bulunması, yani, artık değer bir yana bırakıldığında, elinde tam olarak başlangıçta öndelediği kadar para-sermayenin bulunması, onun yeni üretilmiş bir sermayeyle iş görmesi durumunu perdeler. (Meta-sermayenin değişmez sermaye parçalarını yerlerine koyan öteki değer bileşenlerine gelince, bunların değeri yeni üretilmemiş, yalnızca bu değerin içinde var olduğu biçim değişmiştir.) – Üçüncü devir dönemini ele alalım. Üçüncü kez öndelenen 500 sterlinlik sermayenin eski bir sermaye değil, yeni üretilmiş bir sermaye olduğu açıktır; çünkü, bu sermaye, birinci devir döneminde değil, ikinci devir döneminde üretilen meta kütlesinin, yani, bu meta kütlesinin, değeri öndelenen değişir sermayenin değerine eşit olan bölümünün para biçimidir. Birinci devir döneminde üretilen meta kütlesi satılmıştır. Bunun, öndelenen sermayenin değerinin değişen bölümüne eşit olan değer parçası, ikinci devir döneminin yeni emek gücüne çevrilmiş ve yeni bir meta kütlesi üretmişti. Bu sonuncusunun bir değer parçası da üçüncü devir döneminde öndelenen 500 sterlinlik sermayeyi oluşturur.

On devir dönemi boyunca aynı şekilde sürüp gider. Aynı süre boyunca beş haftada bir yeni üretilmiş meta kütleleri (bunların değeri de, değişir sermayeyi yerine koymaları ölçüsünde, değişmez dolaşır sermaye parçasında olduğu gibi yeniden görünmekle kalmaz, yeni üretilir), üretim sürecine durmadan yeni emek gücü katmak için piyasaya sürülür.

Demek ki, öndelenen 500 sterlinlik değişir sermayenin on devir yapmasıyla ulaşılan şey, bu 500 sterlinlik sermayenin on kat daha üretken

bir şekilde tüketilebilmesi ya da 5 haftaya yeten bir değişir sermayenin 50 hafta boyunca kullanılabilmesi değil. Bunların yerine, 50 haftada 10 × 500 sterlin tutarında değişir sermaye kullanılır, 500 sterlinlik sermaye her seferinde yalnızca 5 haftaya yeter ve 5 haftanın sonunda 500 sterlinlik yeni üretilmiş bir sermayeyle yerine koyulması gerekir. Sermaye A için de, Sermaye B için de aynısı geçerlidir. Ama fark da burada başlar.

5 haftalık birinci zaman aralığının sonunda A gibi B'den de 500 sterlinlik bir değişir sermaye öndelenmiş ve harcanmıştır. Bu sermayenin değeri, A tarafından olduğu gibi B tarafından da emek gücüne çevrilmiş ve bu emek gücünün yeni yarattığı ürünün değerinin, öndelenen 500 sterlinlik değişir sermayenin değerine eşit olan bölümüyle yerine koyulmuştur. Emek gücü, A için olduğu gibi B için de, harcanan 500 sterlinlik değişir sermayenin değerini aynı tutardaki bir yeni değerle yerine koymakla kalmaz, (varsayımımız uyarınca aynı büyüklükte olan) bir artık değer ekler.

Ne var ki, B'de öndelenen değişir sermayenin yerine geçen ve değerine bir artık değer ekleyen değer-ürün, yeni baştan üretken ya da değişir sermaye olarak işlev görebileceği biçimde bulunmaz. A'da bu biçimde bulunur. B'de ise, yılın sonuna dek, ilk 5 haftada ve ardından birbirlerini izleyen her bir 5 haftada harcanan değişir sermaye, yeni üretilen değer artı artık değer ile yerine koyulmakla birlikte, yeni baştan üretken ya da değişir sermaye olarak işlev görebileceği biçimde bulunmaz. Onun *değeri,* bir yeni değer ile yerine koyulur, dolayısıyla yenilenir, ama onun değer *biçimi* (burada mutlak değer biçimi, onun para biçimi) yenilenmiş değildir.

Birinci zaman aralığı için olduğu gibi ikinci 5 haftalık zaman aralığı (ve yıl boyunca birbirlerini izleyen her bir 5 hafta) için de, bir başka 500 sterlinin yine aynı şekilde elde hazır bulunması gerekir. Dolayısıyla, kredi ilişkileri yok sayıldığında, 5000 sterlinin, ancak yıl içinde adım adım gerçekten harcanacak, emek gücüne çevrilecek olmasına karşın, yılın başında öndelenmiş gizil para-sermaye olarak elde hazır bulunması gerekir.

Buna karşılık A'da, devre, yani öndelenen sermayenin devri tamamlandığından, eskisini yerine koyan değer, daha ilk 5 haftanın bitiminde, ikinci bir 5 hafta için harekete yeni emek gücü sokabilecek biçimde, kendisinin başlangıçtaki para biçiminde bulunur.

B'de olduğu gibi A'da da, 5 haftalık ikinci dönemde yeni emek gücü tüketilir ve bu emek gücüne ücret ödemek için 500 sterlinlik yeni bir sermaye harcanır. İşçilerin bedelleri ilk 500 sterlinle ödenen geçim araçları yok olup gitmiştir; her durumda, bunların karşılığı olan değer, kapita-

listin elinden çıkıp kaybolmuştur. İkinci 500 sterlinle yeni emek gücü satın alınır, piyasadan yeni geçim araçları çekilir. Kısacası, eskisi değil, 500 sterlinlik yeni bir sermaye harcanır. Ne var ki, A'da bu 500 sterlinlik yeni sermaye, daha önce harcanan 500 sterlini yerine koyan yeni üretilmiş değerin para biçimidir. Eskisini yerine koyan bu değer, B'de, değişir sermaye olarak işlev göremeyeceği bir biçimde bulunur. Bu değer vardır, ama değişir sermaye biçiminde değildir. Bundan ötürü, üretim sürecinin izleyen 5 hafta boyunca sürmesi için, elde 500 sterlinlik bir ek sermayenin, burada vazgeçilmez olan para biçiminde hazır bulunması ve öndelenmesi gerekir. Böylece, 50 hafta boyunca A tarafından da, B tarafından da aynı nicelikte değişir sermaye harcanır, aynı nicelikte emek gücü satın alınır ve kullanılır. Ancak, bu emek gücü, B'de onun kendi toplam değeri (= 5000 sterlin) büyüklüğündeki bir öndelenen sermaye ile ödenmek zorundadır. A'da bu ödemeler art arda, her bir 5 hafta boyunca üretilen ve her bir 5 hafta için öndelenen 500 sterlinlik sermayeyi yerine koyan değerin sürekli olarak para biçiminde yenilenmesiyle gerçekleştirilir. Demek ki bu durumda, hiçbir zaman, 5 hafta için gerekenden, yani, ilk 5 hafta için öndelenen 500 sterlinlik sermayeden daha büyük bir para-sermaye öndelenmez. Bu 500 sterlin, bütün yıla yeter. Bundan ötürü, emeğin sömürülme derecesi aynıyken, gerçek artık değer oranı aynıyken, A'nın ve B'nin yıllık artık değer oranlarının, yıl boyunca aynı nicelikte emek gücünü harekete geçirmek için öndelenmeleri gerekmiş olan değişir para-sermayelerin büyüklükleri ile ters orantılı olmaları gerektiği açıktır. A: $\frac{5000m}{500v}$ = %1000 ve B: $\frac{5000m}{5000v}$ = %100. Ama, 500_v:5000_v = 1:10 = %100:%1000.

Ayrım, devir dönemlerinin, yani, belirli bir süre için kullanılan değişir sermayeyi yerine koyan değerin yeni baştan sermaye, dolayısıyla yeni sermaye olarak işlev görebildiği dönemlerin farklılığından kaynaklanır. Aynı dönem boyunca kullanılan değişir sermayenin değer olarak yerine koyulması B'de de A'da olduğu gibi olur. Aynı dönem boyunca üretilen ek artık değer de aynı olur. Ama B'de, her 5 haftada bir 500 sterlinlik bir değerin yerine koyulmasına ve 500 sterlinlik bir artık değerin ortaya çıkmasına karşın, eskisini yerine koyan bu değer, para biçiminde bulunmadığından, henüz yeni bir sermaye oluşturmaz. A'da ise eski sermaye değeri bir yenisiyle yerine koyulmakla kalmamış, yine para biçimini almış, dolayısıyla işlevini yerine getirebilecek olan yeni bir sermaye olarak yerine koyulmuştur.

Eskisini yerine koyan değerin paraya ve dolayısıyla değişir sermayenin öndelendiği biçime daha erken ya da daha geç dönüştürülmesi, kuşkusuz, artık değer üretiminin kendisi için hiç önemi olmayan bir

durumdur. Artık değer üretimi, kullanılan değişir sermayenin büyüklüğüne ve emeğin sömürülme derecesine bağlıdır. Ne var ki, söz konusu farklılık, yıl boyunca belirli bir nicelikte emek gücünü harekete geçirmek için öndelenmesi gereken para-sermayenin büyüklüğünü değiştirir ve dolayısıyla yıllık artık değer oranını belirler.

III. Toplumsal Açıdan Bakıldığında, Değişir Sermayenin Devri

Soruna bir an için toplum açısından bakalım. Bir işçinin haftalık ücreti 1 sterlin, iş günü = 10 saat olsun. A'da da B'de de yıl boyunca 100 işçi çalıştırılıyor (100 işçi için haftada 100 sterlin, 5 haftada 500 sterlin ve 50 haftada 5000 sterlin eder) ve her biri 6 günden oluşan her hafta boyunca 60 saat çalışıyor. Böylece 100 işçi haftada 6000 saat, 50 haftada 300 000 saat çalışır. A ve B bu emek gücüne el koymuştur ve dolayısıyla toplum tarafından başka hiçbir şey için harcanamaz. Demek ki buraya dek durum toplumsal olarak A için de B için de aynıdır. Ayrıca A'da da, B'de de her 100 işçi yılda 5000 sterlinlik bir ücret elde eder (yani 200 işçi birlikte 10 000 sterlin) ve toplumdan bu tutarda geçim aracı çekerler. Buraya dek durum, toplumsal olarak A ve B için yine aynıdır. Her ikisinde de işçilerin ücretleri haftalık olarak ödendiğinden onlar da geçim araçlarını toplumdan her hafta çeker ve bunların parasal eş değerini yine aynı şekilde haftadan haftaya dolaşıma sürerler. Ama fark burada başlar.

Birincisi. A'daki işçinin dolaşıma soktuğu para, B'deki işçi için olduğu gibi, yalnızca onun kendi emek gücünün değerinin para biçimi (gerçekte, zaten harcanmış olan emeğinin değeri için bir ödeme aracı) değildir; işin başlamasından sonraki daha ikinci devir döneminden itibaren hesaplanmak üzere, onun ikinci devir dönemindeki emeğine ödeme yapmak için, onun birinci devir dönemindeki *kendi değer-ürününün* para biçimi (= emek gücünün artı artık emeğin fiyatı) kullanılır. B'de durum farklıdır. Gerçi işçi bakımından burada para, onun tarafından daha önce yapılmış olan iş için bir ödeme aracıdır; ama, bu yapılmış bulunan iş, onun altına çevrilmiş olan değer-ürünü (onun tarafından üretilmiş olan değerin para biçimi) ile ödenmez. Bu durum ancak, B işçisine, onun bir önceki yıla ait olan altına çevrilmiş değer-ürünü ile ödeme yapılan ikinci yıldan itibaren ortaya çıkabilir.

Sermayenin devir dönemi ne denli kısa olursa, dolayısıyla sermayenin yıl boyunca yeniden üretildiği zaman aralıkları ne denli kısalırsa, sermayesinin kapitalist tarafından başlangıçta para biçiminde öndelenen değişir bölümü, işçi tarafından bu değişir sermayeyi yerine koymak

için yaratılan (ayrıca artık değer içeren) değer-ürünün para biçimine o denli çabuk dönüşür; dolayısıyla kapitalistin kendi fonlarından para öndelemek zorunda olacağı süre o denli kısa, ve genel olarak öndeleyeceği sermaye, verili üretim ölçeğine oranla, o denli küçük olur; ve işçiyi o denli sık bir şekilde onun kendi değer-ürününün para biçimiyle sürekli yeniden satın alabileceğinden ve emeğini harekete geçirebileceğinden, artık değer oranı veriliyken bir yıl boyunca elde edeceği artık değer kütlesi görece o denli büyük olur.

Üretim ölçeği veriliyken, devir döneminin kısalması oranında, öndelenen değişir para-sermayenin (ve genel olarak dolaşır sermayenin) mutlak büyüklüğü azalır ve yıllık artık değer oranı büyür. Öndelenen sermaye veriliyken üretimin ölçeği büyür, dolayısıyla artık değer oranı veriliyken bir devir döneminde yaratılan mutlak artık değer kütlesi, yeniden üretim dönemlerinin kısalmasının ürünü olarak yıllık artık değer oranının yükselmesiyle eş zamanlı olarak büyür. Genel olarak buraya kadarki incelemelerden çıkan bir sonuç, aynı nicelikte üretken dolaşır sermayeyi ve aynı nicelikte emeği aynı emek sömürüsü derecesiyle harekete geçirmek için, devir dönemlerinin farklı büyüklüklerine bağlı olarak, çok farklı niceliklerde para-sermayenin öndelenmesi gerektiğidir.

İkincisi (ve birinci ayrımla bağlantılı olarak), A işçisi gibi B işçisi de satın aldığı geçim araçları için, onun elinde dolaşım aracına dönüşmüş bulunan değişir sermaye ile ödeme yapar. O, piyasadan, örneğin buğday çekmekle kalmaz, onun yerine para cinsinden bir eş değer de koyar. Ama B işçisinin geçim araçlarına ödeme yapmak ve onları piyasadan çekmek için kullandığı para, A işçisinde olduğu gibi, yıl içinde kendisi tarafından piyasaya sürülen bir değer-ürünün para biçimi olmadığından, geçim araçlarının satıcısına para sağlamakla birlikte, A'da olduğu gibi, satıcının eline geçen parayla satın alabileceği, üretim araçları olsun geçim araçları olsun herhangi bir meta sağlamaz. Bundan ötürü, piyasadan emek gücü, bu emek gücü için geçim aracı, B'de kullanılan emek araçları biçiminde sabit sermaye ve üretim maddeleri çekilir ve bunları yerine koymak için piyasaya para cinsinden bir eş değer sürülür; ama üretken sermayenin yıl boyunca piyasadan çekilen maddi ögelerini yerine koymak için piyasaya hiçbir ürün sürülmez. Toplumu kapitalist değil komünist bir toplum olarak düşünürsek, ilk olarak para-sermaye tümüyle ortadan kalkar ve dolayısıyla onunla birlikte gelen işlemlerin maskeleri de yok olur. Sorun, basitçe, toplumun, uzunca bir zaman boyunca, yani bir yıl ya da daha uzun bir süre boyunca, yıllık toplam üretimden emek, üretim aracı ve geçim aracı çekmekle birlikte, üretim aracı da geçim aracı da başka herhangi bir yararlı etki de sağlamayan, örneğin demiryolu yapımı gibi iş

dallarına, herhangi bir kesintiye yol açmayacak şekilde ne kadar emek, üretim aracı ve geçim aracı harcayacağını önceden hesaplamak zorunda olmasına indirgenir. Buna karşılık, toplumsal aklın kendisini her zaman ancak *post festum* [her şey olup bittikten sonra] geçerli kılabildiği kapitalist toplumda, durmadan büyük düzensizliklerin ortaya çıkması mümkün ve zorunludur. Bir yandan, para piyasasından borçlanma kolaylığının, bu tür girişimlerin topluca yapılmasını, yani tam da gelecekte para piyasası üzerinde baskı yaratacak olan koşulları teşvik ettiği sırada, para piyasası üzerinde baskı kurulur. Para piyasası baskı altına sokulur, çünkü burada büyük ölçekli para-sermayelerin hep uzun zaman aralıkları boyunca öndelenmesi gerekir. Sanayicilerin ve tüccarların kendi işlerini yürütmeleri için gerekli olan para-sermayeyi demiryolu spekülasyonları vb. için kullanmaları ve bu para-sermayeyi para piyasasından borçlanarak yerine koymaları üzerinde hiç durmuyoruz. – Öte yandan: Toplumun kullanılabilir üretken sermayesi üzerinde baskı kurulur. Üretken sermaye ögeleri sürekli olarak piyasadan çekildiğinden ve bunlara karşılık piyasaya yalnızca bir para eş değeri sürüldüğünden, ödeme gücü olan talep, kendi başına herhangi bir talep ögesi sağlamadan yükselir. Bu yüzden üretim maddelerinin fiyatları gibi geçim araçlarının fiyatları da yükselir. Bunlara, bu süre boyunca düzenli olarak dolandırıcılık yapılması, büyük sermaye aktarımlarının gerçekleşmesi eklenir. Bir spekülatörler, yükleniciler, mühendisler, avukatlar vb. güruhu kendisini zenginleştirir. Bunlar piyasada güçlü bir tüketici talebinin doğmasına neden olur, aynı zamanda ücretler de yükselir. Besin maddeleriyle bağlantılı olarak, elbette tarım da teşvik edilmiş olur. Ne var ki, bu besin maddeleri birdenbire, o yıl içinde artırılamayacağından, genel olarak egzotik besin maddelerinin (kahve, şeker, şarap vb.) ve lüks nesnelerin ithalatı gibi bunların ithalatı da artar. Bu yüzden ithalatçılığın bu bölümünde aşırı ithalat ve spekülasyon baş gösterir. Öte yandan, üretimin daha çabuk artırılabildiği sanayi dallarında (gerçek imalat sanayisi, madencilik vb.), fiyatların yükselişi, çok geçmeden çöküşle sonuçlanan hızlı genişlemelere yol açar. İşçi piyasasında da, gizli göreli artık nüfustan büyük kitleleri ve hatta çalışmakta olan işçileri yeni iş dallarına çekecek şekilde, aynı etki yaşanır. Demiryolları gibi büyük ölçekli girişimler, işçi piyasasından, genel olarak, sadece tarım vb. gibi yalnızca güçlü delikanlılara gereksinim duyulan belirli dallardan gelebilecek olan belirli bir miktarda emek gücü çeker. Yeni girişimler artık oturmuş iş dalları hâline geldikten ve bu nedenle bunlar için gerekli olan gezgin işçi sınıfı oluştuktan sonra bile, örneğin demiryolu yapımını geçici olarak ortalamanın üzerindeki bir ölçekte yürütmek gerektiğinde, bu söylenen gerçekleşir. Baskısı üc-

retleri düşük tutan yedek işçi ordusunun bir bölümü soğurulur. Ücretler genel olarak ve işçi piyasasının o zamana dek iyi koşullarda işçi çalıştıran bölümlerinde bile yükselir. Bunlar, kaçınılmaz çöküşün yedek işçi ordusunu yine serbest bırakmasına ve ücretlerin yine en alt düzeylerine ve bunun da altına indirilmesine kadar sürer.[32]

Devir döneminin daha uzun ya da daha kısa olan uzunluğunun, gerçek anlamıyla çalışma dönemine, yani ürünü piyasa için bitmiş duruma getirmek için gerekli olan döneme bağlı olması ölçüsünde, bu uzunluk, farklı sermaye yatırımlarının her birinin verili maddi üretim koşullarına dayanır; söz konusu üretim koşulları da, tarımda daha çok üretimin doğal koşulları karakterine sahipken, imalatçılıkta ve madencilik sektörünün büyük bölümünde üretim sürecinin kendisinin toplumsal gelişimiyle birlikte değişir.

Çalışma döneminin uzunluğu, teslimatların büyüklüğüne (genelde meta olarak piyasaya sürülen ürünün nicel büyüklüğüne) dayanması ölçüsünde, geleneksel bir karaktere sahiptir. Ama geleneğin kendisi maddi zemin olarak üretimin ölçeğine dayanır ve bu yüzden yalnızca tek tek ele alındığında rastlantısaldır.

Son olarak, devir döneminin uzunluğunun dolaşım döneminin uzunluğuna bağlı olması ölçüsünde, bu uzunluğun, kısmen, piyasa koşullarındaki sürekli değişimlere, satışın daha zor ya da daha kolay olmasına ve bundan kaynaklanan, ürünü kısmen daha yakın ya da daha uzak piyasalara sürme zorunluluğuna bağlı olduğu doğrudur. Genel olarak talep büyüklüğü bir yana bırakıldığında, fiyatların hareketi burada önemli bir rol oynar, çünkü fiyatların düşmesi durumunda, üretim sürerken, satışlar kasıtlı olarak sınırlanır; fiyatların yükselmesi durumunda, tersine, üretim ile satışlar el ele gider ya da önceden satış yapılabilir. Ama üretim yeri ile piyasa arasındaki gerçek uzaklık, asıl maddi temel olarak alınmalıdır.

.Örneğin, İngiliz pamuklu dokumaları ya da ipliği Hindistan'a satılır. Diyelim, İngiliz pamuklu dokuma fabrikatörüne metasının bedelini ihracatçı tüccar ödemektedir (ihracatçı tüccar bunu ancak para piyasası

32 Daha sonra açımlanmak üzere burada elyazmasına şu not düşülmüş: "Kapitalist üretim tarzında çelişki: Meta alıcıları olarak işçiler piyasa için önemlidir. Oysa kapitalist toplum, onları kendi metalarının (emek gücünün) satıcıları olarak en düşük fiyat düzeyinde tutma eğilimindedir. – Başka bir çelişki: Kapitalist üretimin tüm güçlerini harekete geçirdiği dönemler, her seferinde aşırı üretim dönemleri olup çıkar: çünkü üretim güçleri, hiçbir zaman, daha fazla değer üretmekle kalınmayıp aynı zamanda bu değerlerin gerçekleştirileceği şekilde kullanılamaz; ama metaların satışı, meta-sermayenin ve dolayısıyla aynı zamanda artık değerin gerçekleştirilmesi, yalnızca genel olarak toplumun tüketim gereksinimleriyle değil, aynı zamanda büyük çoğunluğu hep yoksul olan ve hep yoksul kalmak zorunda olan bir toplumun tüketim gereksinimleriyle sınırlanır. Ama bu, bir sonraki kısmı ilgilendiren bir konudur."

iyi durumdayken isteyerek yapar. Ama fabrikatör para-sermayesini kredi yoluyla kendisi yerine koyar koymaz, işler artık pek öyle iyi gitmez olur). İhracatçı pamuklu ürünleri daha sonra Hindistan piyasasında satar, öndelediği sermayesi kendisine oradan geri gönderilir. Bu geri dönüş gerçekleşene dek her şey, tıpkı, çalışma döneminin uzunluğunun, üretim sürecini verili üretim ölçeğinde sürdürmek için yeniden para-sermayenin öndelenmesini gerektirdiği durumdaki gibidir. Fabrikatörün işçilerinin ücretlerini ödemek ve aynı şekilde dolaşır sermayesinin diğer ögelerini yenilemek için kullandığı para-sermaye, onun tarafından üretilen ipliklerin para biçimi değildir. Bu durum, ancak ipliğin değeri İngiltere'ye para ya da ürün olarak geri döndüğünde söz konusu olabilir. Daha önce olduğu gibi, sözü edilen para-sermaye, ek para-sermayedir. Aradaki tek fark, fabrikatör yerine tüccar tarafından öndelenmesidir; tüccara da bu para belki kredi işlemleri aracılığıyla sağlanmıştır. Benzer şekilde, bu para piyasaya sürülmeden önce ya da onunla eş zamanlı olarak, İngiliz piyasasına, bu parayla satın alınabilecek ve üretken ya da bireysel tüketime girebilecek bir ek ürün sürülmez. Bu durum hayli uzun sürer ve hayli büyük bir ölçeğe ulaşırsa, daha önce uzatılmış olan emek sürecinin doğurduğu sonuçların aynılarını ortaya çıkarmak zorundadır.

İpliğin Hindistan'da da yine kredili olarak satılması olasıdır. Bu krediyle Hindistan'da ürün satın alınır ve [iplik bedelinin karşılığı olarak] İngiltere'ye geri gönderilir ya da bu tutarda poliçe çekilir. Bu durum uzarsa, Hindistan para piyasasında, İngiltere üzerindeki etkisi burada bir bunalıma yol açabilecek olan bir baskı doğar. Bu bunalım da, Hindistan'a değerli maden ihracı ile bağlantılı olduğunda bile, İngiliz firmalarının ve bunların Hint bankalarınca kredi açılmış olan Hindistan'daki şubelerinin iflasları yüzünden, Hindistan'daki yeni bir bunalıma yol açar. Böylece, *avantajlı* bir ticaret dengesine sahip olan piyasada da, *dezavantajlı* ticaret dengesine sahip olan piyasada da eş zamanlı bir bunalım doğar. Bu görüngü daha da karmaşık olabilir. Örneğin, İngiltere Hindistan'a külçe gümüş yollamıştır, ama bu ülkeden alacaklı İngilizler bu sırada orada alacaklarını toplamaktadır ve Hindistan çok geçmeden külçe gümüşlerini İngiltere'ye geri göndermek zorunda kalacaktır.

İngiltere'nin Hindistan'a ihracatı ile Hindistan'dan ithalatı, bu ikincisinin (pamuğun pahalılaşması vb. gibi özel durumlar dışında) ölçeğinin birincisi tarafından belirlenmesine ve teşvik edilmesine karşın, birbirlerini aşağı yukarı dengeleyebilir. İngiltere ile Hindistan arasındaki ticaret dengede görünebilir ya da şu ya da bu tarafa doğru yalnızca çok zayıf salınmalar olabilir. Ama İngiltere'de bunalım patlar patlamaz, satılmamış pamuklu metaların Hindistan'da depolarda durduğu (yani meta-

sermayeden para-sermayeye dönüştürülmedikleri; dolayısıyla bu tarafta bir aşırı-üretimin bulunduğu) ve öte yandan İngiltere'de, satılmamış Hint ürünü stoklarının bulunmasının ötesinde, satılmış ve tüketilmiş olan stokların büyük bir bölümü için henüz ödeme yapılmamış olduğu anlaşılır. Bu nedenle, para piyasasındaki bunalım olarak görünen şey, gerçekte, üretim sürecinin ve yeniden üretim sürecinin kendisindeki bozuklukları ifade eder.

Üçüncüsü: Kullanılan dolaşır (değişir ve değişmez) sermaye bakımından, devir döneminin uzunluğu, çalışma döneminin uzunluğundan kaynaklanması ölçüsünde, şu farka yol açar: Bir yıl içinde birden fazla sayıda devir söz konusu olduğunda, değişir ya da değişmez dolaşır sermayenin bir ögesi, kömür üretiminde, hazır giysi yapımcılığında vb. olduğu gibi, kendi ürünüyle sağlanabilir. Bu söylenen, diğer durumda, en azından aynı yıl içinde gerçekleşmez.

Bölüm

17

Artık Değerin Dolaşımı

★ ★ ★

Buraya kadar, devir dönemindeki bir farklılığın, üretilen yıllık artık değer kütlesi aynı kalırken bile, yıllık artık değer oranında bir farklılık yarattığını gördük.

Ama bunun ötesinde, artık değerin sermayeleştirilmesinde, yani *birikimde* ve aynı zamanda, artık değer oranı aynı kalırken, yıl boyunca üretilen artık değer kütlesinde zorunlu olarak farklılıklar ortaya çıkar.

Şimdi, ilk olarak, (bir önceki bölümün örneğindeki) Sermaye A'nın sürekli bir dönemsel gelirinin bulunduğunu, dolayısıyla, işin başındaki devir dönemi dışında, yıl içindeki kendi tüketimini, ürettiği artık değerle karşıladığını ve kendi fonlarından öndelemede bulunmak zorunda kalmadığını belirtelim. Ama bu sonuncusu B'de gerçekleşir. Gerçi aynı zaman aralıklarında B de A'nın ürettiği kadar artık değer üretir, ama artık değer gerçekleştirilmemiştir ve bu nedenle ne bireysel olarak ne de üretken şekilde tüketilebilir. Bireysel tüketim söz konusu olduğunda, artık değer, beklenen bir şeydir. Bireysel tüketim için fonların öndelenmesi gerekir.

Üretken sermayenin sınıflandırılması güç olan bir bölümü, yani sabit sermayenin onarımı ve bakımı için gereken ek sermaye, yeni bir ışık altında görünür şimdi.

A örneğinde bu sermaye parçası (tümüyle ya da büyük bölümüyle) üretimin başlangıcında öndelenmez. Onun kullanıma hazır durumda bulunması şöyle dursun, var olması bile gerekmez. Artık değerin dolaysız olarak sermayeye dönüştürülmesi, yani doğrudan doğruya sermaye

olarak kullanılması yoluyla, işin kendisinden kaynaklanır. Artık değerin yıl boyunca dönemsel olarak yaratılmakla kalmayıp, aynı zamanda gerçekleşen bir bölümü, onarım vb. için gereken giderleri karşılayabilir. Böylece, işin başlangıçtaki ölçeğinde yürütülmesi için gerekli olan sermayenin bir bölümü, iş sırasında, artık değerin bir bölümünün sermayeleştirilmesi yoluyla işin kendisi tarafından yaratılır. Bu, kapitalist B için olanaksızdır. Belirsiz sermaye parçası, B'de, başlangıçta öndelenen sermayenin bir bölümünü oluşturmak zorundadır. Her iki durumda da, bu sermaye parçası, kapitalistin defterlerinde öndelenen sermaye olarak görünecektir; öyledir de, çünkü varsayımımıza göre, işin verili ölçekte yürütülmesi için gerekli olan üretken sermayenin bir bölümünü oluşturur. Ama onun hangi fondan öndelendiği, çok büyük bir fark yaratır. B'de, gerçekten de, başlangıçta öndelenecek ya da kullanıma hazır durumda bulundurulacak olan sermayenin bir parçasıdır. Buna karşılık A'da, artık değerin sermaye olarak kullanılan bir parçasıdır. Bu son durum, yalnızca biriktirilen sermayenin değil, aynı zamanda başlangıçta öndelenen sermayenin bir bölümünün de nasıl sermayeleştirilen artık değerden ibaret olabileceğini bize gösteriyor.

Kredi sisteminin gelişimi kendisini gösterir göstermez, başlangıçta öndelenen sermaye ile sermayeleştirilen artık değer arasındaki ilişki daha da karmaşıklaşır. Örneğin, A, işi başlatmak ya da yıl boyunca yürütmek için kullandığı üretken sermayenin bir bölümünü banker C'den borç alır. Başından itibaren, işi yürütmek için yeterli bir sermayeye sahip değildir. Banker C, yalnızca sanayici D, E, F vb.'nin kendisinde mevduat olarak tuttukları artık değerden oluşan bir para tutarını ona borç verir. A açısından henüz biriktirilmiş bir sermaye söz konusu değildir. Ama gerçekte, D, E, F vb. için, A, kendileri tarafından ele geçirilmiş olan artık değeri sermayeleştiren bir aracıdan başka bir şey değildir.

Birikimin, artık değerin sermayeye dönüşmesinin, gerçek içeriği bakımından, genişlemiş ölçekteki yeniden üretim olduğunu ve söz konusu genişleme kendisini yaygın olarak, eski fabrikalara yenilerinin eklenmesi biçiminde de gösterse, yoğun olarak, işin o zamana kadarki ölçeğinin büyümesi biçiminde de gösterse böyle olduğunu, I. Kitap, Bölüm 22'de görmüştük.

Üretim ölçeğinin genişlemesi, birincisi, artık değerin bir bölümünün, ya yalnızca kullanılan emeğin üretici gücünü yükselten ya da aynı zamanda onun daha yoğun biçimde sömürülmesini mümkün kılan iyileştirmeler için kullanılmasıyla, adım adım gerçekleşebilir. Ama ikincisi, iş gününün yasal olarak sınırlandırılmadığı yerlerde, üretim ölçeğini genişletmek için, sabit sermaye genişletilmeden (üretim maddelerine ve ücretlere) yapılan bir ek dolaşır sermaye harcaması yeterli olur; böyle-

ce sabit sermayenin günlük kullanım zamanı uzatılırken, devir dönemi buna karşılık gelecek şekilde kısaltılmış olur. Üçüncüsü, sermayeleştirilen artık değer, piyasa koşulları elverişli olduğunda, ham madde spekülasyonlarına, başlangıçta öndelenen sermayenin yetmeyeceği işlemlere vb. izin verebilir.

Bununla birlikte, açıktır ki, daha büyük sayıdaki devir dönemlerinin, artık değerin yıl içinde daha sık gerçekleştirilmesini beraberinde getirdiği durumlarda, iş gününün uzatılmasına da tek tek iyileştirilmesinin yapılmasına da izin vermeyecek olan dönemler ortaya çıkar; diğer yandan, kısmen işin bütün tesislerinin, örneğin binaların genişletilmesi yoluyla, kısmen de tarımda olduğu gibi emek fonunun büyütülmesi yoluyla bütün işin orantılı bir ölçekte genişletilmesi, yalnızca, daha geniş ya da daha dar olabilecek belirli sınırlar içinde mümkündür ve ayrıca, ancak artık değerin birden fazla yıl boyunca biriktirilmesiyle sağlanabilecek olan büyüklükteki bir ek sermaye gerektirir.

Yani, gerçek birikimin ya da artık değerin üretken sermayeye dönüştürülmesinin (ve buna karşılık gelen, genişletilmiş ölçekteki yeniden üretimin) yanında, bir para birikimi de gerçekleşir ve artık değerin, ancak daha sonra, belirli bir büyüklüğe ulaştığında, ek etkin sermaye olarak işlev görecek olan bölümü, gizil para-sermaye olarak bir araya toplanır.

Bireysel kapitalist açısından konu böyle görünür. Ancak kapitalist üretimdeki gelişmeyle eş zamanlı olarak kredi sistemi de gelişir. Kapitalistin henüz kendi işinde kullanamadığı para-sermaye, kullanımı karşılığında ona faiz ödeyen başkaları tarafından kullanılır. Bu sermaye, onun için, özgül anlamlı bir para-sermaye olarak, üretken sermayeden farklı türdeki bir sermaye olarak işlev görür. Ama başkasının elinde sermaye olarak iş görür. Artık değerin daha sık gerçekleştirilmesiyle ve artık değer üretiminin ölçeğinin büyümesiyle birlikte, para piyasasına sürülen ve buradan, en azından büyük ölçüde, genişletilmiş üretim için yeniden soğurulan yeni para-sermayenin ya da sermaye olarak paranın oranının yükseldiği açıktır.

Bu ek gizil para-sermayenin, içinde kendisini gösterebileceği en basit biçim, gömü biçimidir. Bu gömünün, dolaysız ya da dolaylı olarak maden üreten ülkelerle mübadele yoluyla elde edilmiş ek altın ya da gümüş olması mümkündür. Ve bir ülkedeki gömü ancak bu yolla mutlak olarak büyür. Diğer yandan, somut örneklerin çoğunda olduğu üzere, bu gömünün, tek tek kapitalistlerin elinde gömü biçimini almış olan, iç dolaşımdan çekilmiş paradan ibaret olması mümkündür. Dahası, bu gizil para-sermayenin, yalnızca değer simgelerinden (burada kredi parasını henüz yok sayıyoruz) ya da yalnızca kapitalistlerin üçüncü kişilere

yönelik yasal belgelerle saptanmış alacak taleplerinden (hukuki haklardan) oluşması da mümkündür. Tüm bu durumlarda, ek para-sermaye, varoluş biçimi ne olursa olsun, sermaye *in spe* [gelecekteki sermaye] olması ölçüsünde, kapitalistlerin, toplumun gelecekteki ek yıllık üretimi üzerindeki ek ve yedekte tutulan hukuki haklarından başka hiçbir şeyi temsil etmez.

"Gerçekten biriktirilmiş olan zenginliğin kütlesi, büyüklüğü açısından bakıldığında, ... uygarlık düzeyi ne olursa olsun, toplumun üretici güçleriyle ya da hatta yalnızca birkaç yıllık gerçek tüketimiyle karşılaştırıldığında, öylesine önemsizdir ki, yasa koyucuların ve politik iktisatçıların dikkatleri, asıl olarak, bugüne dek olduğu gibi göz alan salt birikmiş zenginliğe değil, üretici güçlere ve bunların gelecekteki özgür gelişimlerine çevrilmelidir. Birikmiş zenginlik denen şeyin en büyük bölümü yalnızca nominaldir ve bunlar gerçek nesnelerden, gemilerden, evlerden, pamuklulardan, toprakta yapılan iyileştirmelerden değil, yalnızca, risklere karşı geliştirilen önlemlerin ve kurumların ürettiği ve kalıcılaştırdığı, toplumun gelecekteki yıllık üretici güçleri üzerindeki hukuki haklardan, alacak taleplerinden oluşur. ... Bu gibi nesnelerin (fiziksel şey birikimlerinin ya da gerçek zenginliğin) bunların sahipleri tarafından yalnızca toplumun gelecekteki üretici güçlerince yaratılacak olan zenginliğe el koyma araçları olarak kullanılması olanağı, bu kişilerin elinden, doğal bölüşüm yasalarıyla, zora başvurulmadığında, yavaş yavaş alınır; bu sürecin, ortak emekle (*co-operative labour*) desteklenmesi durumunda ise, yalnızca birkaç yıl yeterdi." (William Thompson, "Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth", London 1850, s. 453. – Bu kitap ilk kez 1824'te yayınlanmıştı.)

"Toplumun gerçek birikimleri ile beşerî üretici güçler arasındaki, hatta tek bir insan kuşağının birkaç yıllık olağan tüketimi arasındaki oranın, ister büyüklüğü ister etkisi yönünden bakılsın, ne denli küçük olduğu çok az düşünülür, çok büyük çoğunluğun aklına bile gelmez. Neden apaçık, sonuç ise çok zararlıdır. Her yıl tüketilen zenginlik, tüketimiyle birlikte yok olur; ancak bir an görülür ve ancak tadı çıkarıldığı ya da kullanıldığı sırada iz bırakır. Oysa zenginliğin yalnızca yavaş tüketilebilen bölümü, mobilyalar, makineler, binalar, çocukluğumuzdan yaşlılığımıza dek gözlerimizin önünde durur; insan çabasının dayanıklı anıtlarıdırlar. Ulusal zenginliğin bu sabit, uzun ömürlü ya da yavaş tükenen bölümünün, üzerlerinde çalışılan toprağın ve ham maddelerin, çalışırken kullanılan aletlerin, çalışırken işçileri barındıran binaların sahipliğine dayanarak bu nesneleri ellerinde tutanlar, kendi çıkarları için toplumun tüm gerçekten etkin üretken işçilerinin yıllık üretici güçlerine egemen olur; bu nesneler, emeğin durmadan yenilerini ortaya koyduğu ürünlerle karşılaştırıldığında böylesine önemsiz olsa da. Britanya ve İrlanda'nın nüfusu 20 milyondur; erkek, kadın ve çocuk her bireyin olası ortalama tüketimi herhalde yaklaşık 20 sterlindir; toplam olarak yaklaşık 400 milyon sterlinlik bir zenginlik, her yıl tüketilen emek ürünü çıkar ortaya. Bu ülkelerin birikmiş sermayelerinin toplam tutarı, tahminlere göre, 1200 milyonu ya da yıllık emek ürününün üç

katını geçmez; bu da, eşit bir dağılımla, kişi başına 60 sterlinlik sermaye eder. Bizi, bu tahminî tutarların tam doğru niceliklerinden çok, oranlar ilgilendiriyor burada. Bu toplam sermayenin faizi, nüfusun tümünü şimdiki gönenç düzeyinde yaşatmaya yılda yaklaşık iki ay yeterdi; tüm birikmiş sermayenin kendisi ise (alıcı bulunup da satılabilirse), onları hiç çalışmadan üç tam yıl boyunca yaşatırdı! Ama, bu sürenin sonunda barınaksız, giyeceksiz ya da yiyeceksiz kalıp, ya açlıktan kırılır ya da aylak geçirdikleri bu üç yıl boyunca kendilerine bakmış olanların köleleri olurlardı. Üç yıl ile *bir* sağlıklı kuşağın ömrü, diyelim 40 yıl arasındaki oran neyse, eldeki gerçek zenginliğin büyüklüğü ve önemi, en zengin toplumunki bile olsa birikmiş sermaye ile yalnızca tek bir kuşağın üretici güçleri arasındaki oran da odur; üstelik burada onların, akla uygun eşit güvenlik düzenlemeleri altında, özellikle de ortaklaşmaya dayalı bir çalışmayla üretebilecek olduklarından söz etmiyoruz; sözünü ettiğimiz, bunaltan bir güvensizlik ortamında ve gelişigüzel yol ve yordamlarla mutlak olarak ürettikleridir! ... Ve bu görünüşte görkemli olan sermaye kütlesini ya da daha doğrusu yıllık emek ürünleri üzerindeki, bu sermaye kütlesi aracılığıyla kazanılmış olan egemenliği ve tekeli, bugünkü zora dayalı iş bölümü koşullarında ayakta tutmak ve kalıcılaştırmak için, bu mekanizmanın bütün kötülükleriyle, suçlarıyla, güvensizlikten kaynaklanan acılarıyla kalıcılaştırılması isteniyor. Önce zorunlu gereksinimler karşılanmadan hiçbir birikim olamayacağına göre ve insanın büyük eğilimi doyuma yönelik olduğundan, toplumun herhangi verili bir andaki gerçek zenginliği görece önemsiz nicelikte olur. Başı sonu olmayan bir üretim ve tüketim döngüsüdür bu. Bu çok büyük yıllık tüketim ve üretim kütlesi içinde, bir avuç gerçek birikimin yokluğu neredeyse hissedilmez; ama, dikkatleri en fazla çeken, bu üretici güçler kütlesi değil, bu bir avuç birikim olmuştur. Ne var ki, birkaç kişi tarafından ele geçirilmiş bulunduğu için bu bir avuç şey, onlar tarafından hemcinslerinin çok büyük çoğunluğunun emekleriyle sürekli olarak her yıl yeniden ortaya koydukları ürünlerine el koyma aracı hâline getirilmiş bulunur; böyle bir aracın onlar tarafından böylesine önemli görülmesi bundandır. ... Bu ülkelerin yıllık emek ürünlerinin yaklaşık üçte biri, bugün, üreticilerden kamu yükümlülüğü adı altında alınmakta ve karşılığında kendileri ceplerinden bir eş değer, yani üreticiler için geçerli bir eş değer ödemeyen kişiler tarafından üretken olmayan biçimde tüketilmektedir. ... Biriktirilmiş kütlelere, hele az sayıda kişinin ellerinde toplanmışsa, sokaktaki insan şaşkınlıkla bakar. Ama her yıl üretilen kütleler, görkemli bir ırmağın başı sonu olmayan sayısız dalgaları gibi akar, tüketimin unutulmuş okyanusunda kaybolur. Oysa, tüm insan soyu, yalnızca tüm doyumları için değil, var olmak için de, bu başsız ve sonsuz tüketime bağlıdır. Bu yıllık ürünlerin nicelikleri ve dağılımları, düşünülecek konular arasında hepsinden önce gelmeliydi. Gerçek birikim, tümüyle ikincil bir önem taşır ve bu önemin hemen hemen tümünü de yıllık ürünün dağılımı üzerindeki etkisinden alır. ... Gerçek birikim ve bölüşümler burada" (Thompson'ın eserinde) "hep üretici güçle ilişkisi bakımından ve ona bağımlı olarak ele alınmaktadır. Öteki sistemlerin hemen hepsinde, üretici güç, birikimle ve bugünkü bölüşüm biçimlerinin kalıcılaştırılmasıyla ilişkileri bakımından

ve bunlara bağımlı olarak ele alınmıştır. Bugün var olan bölüşüm tarzının korunmasına kıyasla, tüm insan soyunun durmadan yenilenen sefaleti ya da mutluluğu, dikkate alınmaya değmez sayılmıştır. Zorla, yalan dolanla, rastlantılarla yaratılan sonuçları kalıcılaştırmaya güvenlik adı verilmiş ve bu uydurma güvenlik uğruna insan soyunun üretici güçlerinin hepsi amansızca feda edilmiştir." (Ibidem, s. 440-443.)

Verili ölçekteki yeniden üretime bile köstek olan düzensizlikler bir yana bırakılırsa, yeniden üretim için yalnızca iki normal durum olasıdır.

Ya basit ölçekte yeniden üretim gerçekleşir.

Ya da artık değerin sermayeleştirilmesi, birikim gerçekleşir.

I. Basit Yeniden Üretim

Basit yeniden üretimde, yıllık olarak ya da yıl içinde birden fazla devir yapılıyorsa dönemsel olarak üretilen ve gerçekleştirilen artık değer, sahipleri, kapitalistler tarafından bireysel olarak, yani üretken olmayan şekilde tüketilir.

Ürün değerinin, bir bölümüyle artık değerden, öteki bölümüyle, kendisinde yeniden üretilen değişir sermaye, artı, üretimi sırasında tüketilen değişmez sermayeden meydana gelen değer parçasından oluşuyor olması, üretken ya da bireysel tüketimde kullanılmak, yani üretim ya da tüketim araçları olarak hizmet etmek üzere, sürekli olarak meta-sermaye biçiminde dolaşıma giren ve aynı şekilde sürekli olarak dolaşımdan çekilen toplam ürünün niceliğinde de değerinde de kesinlikle hiçbir değişiklik yaratmaz. Değişmez sermaye bir yana bırakılırsa, bundan yalnızca yıllık ürünün işçilerle kapitalistler arasındaki bölüşümü etkilenir.

Bu nedenle, üretimin basit yeniden üretim olduğu varsayılsa bile, artık değerin bir bölümünün her zaman ürün biçiminde değil para biçiminde var olması gerekir; çünkü böyle olmazsa, tüketim amacıyla paradan ürüne dönüştürülemez. Burada, artık değerin başlangıçtaki meta biçiminden paraya dönüştürülmesini incelemeye devam etmek gerekiyor. Konuyu basitleştirmek için sorun burada en basit şekliyle ele alınacak, yani dolaşımda yalnızca madenî paranın, gerçek eş değer olan paranın bulunduğu varsayılacaktır.

Basit meta dolaşımı için geliştirilmiş olan yasalara göre (I. Kitap, Bölüm 3*), ülkede bulunan madenî para kütlesinin sadece metaları do-

* MEW, Band 23, s. 153-156 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 141-144]. –*Almanca ed.*

laştıracak büyüklükte olması yetmez. Bu kütle, para dolaşımındaki, kısmen dolaşım hızındaki dalgalanmalardan, kısmen meta fiyatlarındaki değişmelerden, kısmen paranın ödeme aracı olarak ya da gerçek dolaşım aracı olarak farklı ve değişen oranlarda işlev görmesinden kaynaklanan dalgalanmaları karşılamaya da yetmelidir. Mevcut para kütlesinin gömü ve dolaşan para olarak bölünme oranı sürekli değişir, ama para kütlesi her zaman gömü olarak mevcut olan para ile dolaşan para olarak mevcut olan paranın toplamına eşittir. Bu para kütlesi (değerli maden kütlesi), toplumun adım adım biriktirilmiş olan bir gömüsüdür. Bu gömünün bir bölümü, kullanımı sırasında uğradığı aşınma ve yıpranma ile tükendikçe, öteki her ürün gibi, her yıl yeniden yerine koyulmak zorundadır. Gerçek yaşamda bu, söz konusu ülkenin yıllık ürününün bir bölümünün altın ve gümüş üreten ülkelerin ürünleri ile doğrudan ya da dolaylı mübadelesi yoluyla sağlanır. Ama işlemin bu uluslararası karakteri, akışının basitliğinin üzerini örter. Bu nedenle sorunu en basit ve en saydam ifadesine indirgemek için, altın ve gümüş üretiminin ülkenin kendi içinde gerçekleştiğini, yani altın ve gümüş üretiminin her ülkenin kendi içindeki toplumsal toplam üretimin bir bölümünü oluşturduğunu varsaymak gerekir.

Lüks nesneler için üretilen altın ve gümüşü bir yana bırakırsak, bunların yıllık asgari üretiminin, dolaşımdan kaynaklanan yıllık madenî para aşınmasına eşit olması gerekir. Ayrıca: Üretilen ve dolaştırılan yıllık ürün kütlesinin değer tutarı büyürse, dolaşan metaların büyüyen değer tutarının ve bunların dolaşımı (ve buna uygun düşen gömü oluşumu) için gereken para kütlesinin, para dolaşım hızının yükselmesiyle ve paranın ödeme aracı olma işlevinin kapsam olarak büyümesiyle, yani alım ve satımların birbirlerini, araya gerçek para girmeden, karşılıklı olarak daha fazla dengelemeleriyle telafi edilmemesi ölçüsünde, yıllık altın ve gümüş üretimi de artmalıdır.

Dolayısıyla toplumsal emek gücünün bir bölümü ile toplumsal üretim araçlarının bir bölümü her yıl altın ve gümüş üretimi için harcanmak zorundadır.

Altın ve gümüş üretimiyle uğraşan ve bizim buradaki basit yeniden üretim varsayımımız uyarınca, ancak yıllık ortalama aşınma ve bunun neden olduğu yıllık ortalama altın ve gümüş tüketimi ile belirlenen sınırlar içinde üretim yapan kapitalistler, varsayımımız gereği sermayeleştirme yoluna gitmeden tümünü yıl içinde tükettikleri artık değerlerini, dolaşıma doğrudan doğruya para biçiminde sürer; bu biçim, söz konusu artık değerler için, başka üretim dallarında olduğu gibi ürünün dönüştürülmüş biçimi değil, doğal biçimdir.

Ayrıca: Ücretlere (öndelenen değişir sermayenin sahip olduğu para biçimine) gelince, bunlar da burada ürünün satışıyla, paraya dönüştürülmesiyle değil, doğal biçimi daha baştan para biçimi olan bir ürünle yerlerine koyulur.

Son olarak, değerli maden ürününün, değişmez dolaşır sermaye de yıl boyunca tüketilen değişmez sabit sermaye de dâhil olmak üzere dönemsel olarak tüketilen değişmez sermayenin değerine eşit olan bölümü için de aynısı geçerlidir.

Değerli maden üretimine yatırılan sermayenin devresini ya da devrini ilk olarak P – M ... Ü ... P′ şeklinde ele alalım. P – M'deki M yalnızca emek gücünden ve üretim araçlarından değil, aynı zamanda Ü'de değerinin ancak bir parçası tüketilen sabit sermayeden oluştuğundan, açıktır ki, P′ (ürün), ücretlere yatırılan değişir sermaye artı üretim araçlarına yatırılan dolaşır değişmez sermaye artı aşınıp yıpranan sabit sermayeye eşit bir değer parçası artı artık değere eşit olan bir para tutarıdır. Bu tutar, altının genel değeri değişmezken, daha küçük olsaydı, maden yatırımı kâr getirmemiş olurdu, ya da, bunun genel bir durum olması hâlinde, gelecekte, altının değeri, değerleri değişmeyen metaların değerlerine kıyasla yükselirdi; yani, metaların fiyatları düşer, dolayısıyla gelecekte P – M'ye yatırılan para tutarı daha küçük olurdu.

Öncelikle, P'de, yani P – M ... Ü ... P′'nün çıkış noktasında öndelenen sermayenin yalnızca dolaşır bölümünü ele alırsak, belirli bir para tutarının öndelendiğini, emek gücüne ödeme yapmak ve üretim maddeleri satın almak için dolaşıma sürüldüğünü görürüz. Ama söz konusu para tutarı, *bu* sermayenin devresiyle, yeni baştan dolaşıma sürülmek üzere dolaşımdan yeniden çekilmez. Ürün, daha kendi doğal biçimi içinde paradır; dolayısıyla önce mübadeleyle, bir dolaşım süreciyle paraya dönüştürülmeyi gerektirmez. Üretim sürecinden dolaşım alanına, yeniden para-sermayeye dönüştürülmesi gereken meta-sermaye biçiminde değil, yeniden üretken sermayeye dönüşecek, yani yeni baştan emek gücü ve üretim maddeleri satın alacak olan para-sermaye olarak girer. Emek gücü ve üretim maddeleri olarak tüketilen dolaşır sermayenin para biçimi, ürünün satışıyla değil, ürünün kendi doğal biçimiyle, yani değerinin dolaşımdan para biçiminde yeniden çekilmesiyle değil, ek, yeni üretilen parayla yerine koyulur.

Bu dolaşır sermaye = 500 sterlin, devir dönemi = 5 hafta, çalışma dönemi = 4 hafta, dolaşım dönemi = yalnızca 1 hafta olsun. Başından itibaren, kısmen üretim stoku oluşturmak kısmen de parça parça ücret biçiminde ödenmek üzere, 5 haftalık para öndelenmiş olmalıdır. 6. haftanın başında 400 sterlin geri döner ve 100 sterlin serbest bırakılır. Bu,

sürekli olarak yinelenir. Burada, daha önce olduğu gibi, devrin belirli bir süresi boyunca, 100 sterlin hep serbest bırakılmış biçimde bulunacaktır. Ama o, tıpkı öteki 400 sterlin gibi, yeni üretilen ek paradan oluşur. Burada yılda 10 devir oluyordu ve üretilen yıllık ürün = 5000 sterlinlik altındı. (Burada dolaşım dönemi metaların paraya çevrilmesi için gereken süreden değil, paranın üretim ögelerine çevrilmesi için gereken süreden oluşur.)

Aynı koşullar altında devir yapan tüm diğer 500 sterlinlik sermayelerde, sürekli yenilenen para biçimi, üretilen meta-sermayenin dönüştürülmüş biçimidir; bu meta-sermaye, her 4 haftada bir dolaşıma sürülür ve satılması yoluyla, yani başlangıçta sürece girerken temsil ettiği para miktarının dönemsel olarak çekilmesiyle, bu para biçimini tekrar tekrar yeniden kazanır. Buna karşılık, burada, her devir döneminde 500 sterlinlik bir yeni ek para kütlesi, dolaşımdan sürekli olarak üretim maddeleri ve emek gücü çekmek için, üretim sürecinin kendisinden dolaşıma sürülür. Böylece dolaşıma sokulan para, bu sermayenin devresiyle oradan yeniden çekilmez, durmadan yeni üretilen altın kütleleriyle daha da çoğalır.

Bu dolaşır sermayenin değişir bölümünü ele alırsak ve bunun, yukarıda olduğu gibi, 100 sterlin tuttuğunu varsayarsak, olağan meta üretiminde, bu 100 sterlinin, devir sayısı on olduğunda, emek gücüne sürekli olarak ödeme yapmaya yeteceğini görürüz. Burada, para üretiminde, aynı tutar yeterlidir; ama geri dönen ve her 5 haftalık dönemde emek gücüne ödenen 100 sterlin, emek gücünün ürününün dönüştürülmüş biçimi değil, sürekli yenilenen ürününün kendisinin bir bölümüdür. Altın üreticisi, işçilerine, doğrudan doğruya, onlar tarafından üretilen altının bir bölümünü öder. Bu şekilde her yıl emek gücüne yatırılan ve işçiler tarafından dolaşıma sokulan 1000 sterlin, bu nedenle, kendi çıkış noktasına dolaşım aracılığıyla geri dönmez.

Diğer yandan sabit sermayeye gelince, işe başlanırken görece büyük bir para-sermayenin harcanmasını, dolayısıyla dolaşıma sokulmasını gerektirir. O, her sabit sermaye gibi, yılların akışı içinde ancak parça parça geri döner. Ne var ki, ürünün satılmasıyla ve bu yolla altına çevrilmesiyle değil, ürünün, yani altının dolaysız bir parçası olarak geri döner. Demek ki onun adım adım kendi para biçimini alması, dolaşımdan para çekilmesi yoluyla değil, ürünün uygun bir bölümünün birikmesiyle gerçekleşir. Bu şekilde yeniden üretilen para-sermaye, başlangıçta sabit sermaye için dolaşıma sokulan para tutarını karşılamak üzere yavaş yavaş dolaşımdan çekilmiş olan bir para tutarı değildir. Bir ek para kütlesidir.

Son olarak, artık değere gelince, o da, yeni altın ürününün, varsayımımıza göre üretken olmayan şekilde geçim araçları ve lüks mallar için harcanmak üzere her yeni devir döneminde dolaşıma sürülen bir bölümüne eşittir.

Ama, varsayımımıza göre, bu yıllık altın üretiminin tümü (bununla piyasadan sürekli olarak emek gücü ve üretim maddeleri çekilir ama hiç para çekilmez ve piyasaya durmadan ek para sürülür), yalnızca yıl boyunca aşınan parayı yerine koyar; dolayısıyla, yalnızca, değişen oranlarda olmakla birlikte her zaman gömü ve dolaşımda bulunan para biçimlerinde var olan toplumsal para kütlesini eksiksiz tutar.

Meta dolaşımı yasasına göre, para kütlesi, dolaşımın gerektirdiği para kütlesi artı gömü biçiminde bulunan bir para niceliğine eşit olmak zorundadır; ikincisi, dolaşımın daralmasına ya da genişlemesine bağlı olarak büyür ya da küçülür, ama özellikle de gerekli ödeme aracı rezerv fonlarının oluşumuna hizmet eder. Hesap denkleştirme söz konusu olmadığı sürece, parayla ödenmesi gereken şey, metaların değeridir. Bu değerin bir parçasının artık değerden oluşması, yani metaların satıcısının eline karşılığında herhangi bir şey ödenmeden geçmiş olması, hiçbir değişikliğe yol açmaz. Üreticilerin hepsi kullandıkları üretim araçlarının bağımsız sahipleri olsaydı, dolaşım, dolaysız üreticilerin kendi aralarında gerçekleşirdi. Sermayelerinin değişmez bölümü bir yana bırakıldığında, yıllık artık ürünleri, kapitalist duruma benzer şekilde, iki bölüme ayrılabilirdi: yalnızca onların zorunlu geçim araçlarını yerlerine koyan bir a bölümü ile, kısmen lüks ürünler olarak tükettikleri, kısmen üretimlerini genişletmek için kullandıkları bir b bölümü. Bu durumda a değişir sermayeyi, b artık değeri temsil eder. Ama bu bölünme, bağımsız üreticilerin toplam ürünlerinin dolaşımı için gereken para kütlesinin büyüklüğü üzerinde hiçbir etki yapmazdı. Öteki bütün koşulların aynı kaldığı bir durumda, dolaşan meta kütlesinin değeri de, dolayısıyla bu değer için gereken para kütlesi de aynı olurdu. Üretimleri, varsayımımıza göre, eskisi gibi meta üretimi olacağından, devir dönemlerinin eşit şekilde bölünmeleri durumunda aynı nakit rezervlerine sahip olmak, yani sermayelerinin aynı bölümünü hep para biçiminde tutmak zorunda olurlardı. Dolayısıyla, meta değerinin bir bölümünün artık değerden oluşması, işin yürütülmesi için gereken para kütlesini hiçbir şekilde değiştirmez.

P – M – P′ biçimine takılıp kalan karşıtlarından biri, Tooke'a, kapitalistin, dolaşımdan sürekli olarak ona sürdüğünden daha fazla para çekmeye nasıl başladığını soruyor. Açık söyleyelim, burada tartışma konusu olan şey, artık değerin *oluşumu* değildir. Bu biricik sır, kapitalist bakış

açısıyla, apaçıktır. Ne de olsa, kullanılan değer tutarı, bir artık değerle zenginleşmiyor olsaydı, sermaye olmazdı. Dolayısıyla, bu değer tutarı varsayım uyarınca sermaye olduğundan, artık değerin varlığı da apaçıktır.

Yani, soru şu değil: Artık değer nereden geliyor? Şu: Onu gümüşe [paraya] çevirmek için gereken para nereden geliyor?

Ama burjuva iktisadında artık değerin varlığı apaçıktır. Dolayısıyla, artık değer, varsayılmakla kalmaz, onunla birlikte şunlar da varsayılır: dolaşıma sürülen meta kütlesinin bir bölümü, artık üründen oluşur, yani kapitalistin kendi sermayesiyle dolaşıma sürmediği bir değeri temsil eder; dolayısıyla, kapitalist, ürünüyle birlikte dolaşıma sermayesini aşan bir fazlayı sürer ve aynı zamanda bu fazlayı ondan yeniden çeker.

Kapitalistin dolaşıma soktuğu meta-sermaye, onun dolaşımdan emek gücü artı üretim araçları olarak çekmiş olduğu üretken sermayeden daha büyük değerdedir (bunun nereden geldiği açıklanmaz ve anlaşılmaz, ama burjuva iktisadının bakış açısına göre *c'est un fait* [bu bir olgudur]). Bu nedenle, bu varsayım altında, neden yalnızca kapitalist A'nın değil, B'nin, C'nin, D'nin vb. de, metalarının mübadelesi yoluyla, sürekli olarak, dolaşımdan, başlangıçtaki ve hep yeniden öndelenen sermayelerinin değerinden daha fazla değer çekebildikleri açıktır. A, B, C, D vb., sürekli olarak üretken sermaye biçiminde dolaşımdan çektiklerinden daha büyük bir meta değerini meta-sermaye biçiminde dolaşıma sokar (bu işlem, bağımsız olarak işlev gören sermayeler kadar çok yönlüdür). Dolayısıyla, sürekli olarak, her birinin öndelediği üretken sermayelerin değerlerinin toplamına eşit bir değerler toplamını kendi aralarında paylaşmaları (yani, her birinin kendi payına dolaşımdan bir üretken sermaye çekmesi); ve yine sürekli olarak, meta değerinin kendi üretim ögelerinin değerini aşan bir fazlası olarak her birinin ayrı ayrı dolaşıma sürdüğü değerlerin bir toplamını kendi aralarında paylaşmaları gerekir.

Ne var ki, meta-sermayenin, yine üretken sermayeye dönüştürülmeden ve kendisinde saklı bulunan artık değer harcanmadan önce, gümüşe çevrilmesi gerekir. Bunun için gereken para nereden gelir? Bu soru ilk bakışta zor görünür ve bugüne kadar ne Tooke ne de bir başkası tarafından yanıtlanmıştır.

Para-sermaye biçiminde öndelenen 500 sterlinlik dolaşır sermaye, devir dönemi ne olursa olsun, toplumun, yani kapitalistler sınıfının toplam dolaşır sermayesi olsun. Artık değer 100 sterlin olsun. Şimdi tüm kapitalistler sınıfı, dolaşıma sürekli olarak yalnızca 500 sterlin sokarken, oradan nasıl sürekli olarak 600 sterlin çekebilir?

500 sterlinlik para-sermaye, üretken sermayeye dönüştürüldükten sonra, üretim süreci içinde 600 sterlinlik meta değerine dönüşür ve dolaşımda, yalnızca başlangıçta öndelenen para-sermayeye eşit olan 500 sterlinlik bir meta değeri değil, 100 sterlinlik yeni üretilen bir artık değer de yer alır.

100 sterlinlik bu ek artık değer dolaşıma meta biçiminde sokulmuştur. Kuşku götürür hiçbir yanı yoktur bunun. Ancak, aynı işlemle bu ek meta değerinin dolaşımı için gereken ek para sağlanmış değildir.

Bu güçlüğün üstesinden akla yatkın kaçamaklarla gelmeye çalışılmamalıdır.

Örneğin: Değişmez dolaşır sermaye söz konusu olduğunda, bunu herkesin aynı zamanda yatırmadığı açıktır. Kapitalist A metasını satarken, yani öndelediği sermaye onun için para biçimini alırken, alıcı B'nin elinde para biçiminde bulunmakta olan sermayesi, tersine, onun, tam da A tarafından üretilen üretim araçları biçimini alır. A'nın üretilmiş olan meta-sermayesine para biçimini yeniden vermesini sağlayan aynı işlemle, B, kendi sermayesine üretken biçimini yeniden kazandırır, onu para biçiminden üretim araçlarına ve emek gücüne dönüştürür; aynı para tutarı, çift yönlü süreçte, her tür basit M – P satın almasında olduğu gibi işlev görür. Öte yandan, A, parasını yine üretim araçlarına dönüştürürken, C'den [meta] satın alır ve C bununla B'ye ödemede bulunur vb. Böylece olayların akışı açıklanmış görünür. Ama:

Üretim sürecinin kapitalist karakteri, meta dolaşımında dolaşan paranın niceliğiyle ilgili olarak ortaya koyulan yasaları (I. Kitap, Bölüm 3) hiçbir şekilde değiştirmez.

Dolayısıyla, toplumun para biçiminde öndelenecek olan dolaşır sermayesinin 500 sterlin olduğu söylendiğinde, bunun bir yandan eş zamanlı olarak öndelenmiş olan bir tutar olduğu, ama diğer yandan, dönüşümlü olarak farklı üretken sermayelere nakit fonu olarak hizmet ettiğinden, bu tutarın 500 sterlinden daha fazla üretken sermayeyi harekete geçirdiği daha o sırada hesaba katılmış bulunur. Demek ki, bu açıklama tarzı, varlığını açıklaması gerektiği paranın zaten elde bulunduğunu varsayıyor. –

Ayrıca şu da söylenebilirdi: Kapitalist A, kapitalist B'nin bireysel olarak, üretken olmayan şekilde tükettiği nesneler üretiyor. Dolayısıyla B'nin parası A'nın meta-sermayesini gümüşe çeviriyor ve böylece aynı para tutarı B'nin artık değerinin ve A'nın dolaşır değişmez sermayesinin gümüşe çevrilmesine hizmet ediyor. Ama burada, yanıtlanması gereken soru, daha da doğrudan bir şekilde çözülmüş varsayılıyor. Soru şu: B, gelirini karşılayan bu parayı nereden alıyor? Kendi ürününün bu artık değer kısmını kendisi nasıl gümüşe çevirdi? –

Şu da söylenebilirdi: Dolaşır değişir sermayenin, A'nın sürekli olarak işçilerine öndelediği bölümü, ona sürekli olarak dolaşımdan geri akar; ve bunun sadece değişen bir bölümü, ücret ödemek için sürekli olarak kendisinde sabit kalır. Ne var ki, harcama ile geri dönüş arasında belirli bir zaman aralığı vardır; bu zaman aralığı boyunca, ücretler için ödenen para, başka şeylerin yanında, artık değerin gümüşe çevrilmesine de hizmet edebilir. – Ama birincisi, biliyoruz ki, bu zaman aralığı ne denli büyük olursa, kapitalist A'nın sürekli olarak *in petto* [hazırda] tutmak zorunda olduğu para stokunun da o denli büyük olması gerekir. İkincisi, işçi parayı harcar, onunla metalar satın alır, bu metalarda saklı bulunan artık değer de *pro tanto* [o miktarda] gümüşe çevrilir. Dolayısıyla, değişir sermaye biçiminde öndelenen aynı para, artık değerin gümüşe çevrilmesine de *pro tanto* hizmet eder. Burada bu sorunun daha da derinine inmeden yalnızca şunlarla yetinilebilir: Tüm kapitalistler sınıfının ve bu sınıfa bağımlı olan üretken olmayan kişilerin tüketimi eş zamanlı olarak işçi sınıfınınkine ayak uydurur; dolayısıyla, işçiler tarafından dolaşıma sokulan parayla eş zamanlı olarak, kapitalistlerin, artık değerlerini gelir olarak harcamak için dolaşıma para sürmesi zorunludur; dolayısıyla, dolaşımdan bu amaçla para çekilmesi zorunludur. Bu açıklama, burada gerekli olan para miktarını yalnızca azaltır, ama ortadan kaldırmazdı. –

Son olarak şu söylenebilirdi: Sabit sermayenin ilk yatınımı sırasında her zaman dolaşıma büyük nicelikte bir para sokulur, bu para onu dolaşıma sokmuş olan kişi tarafından dolaşımdan ancak yavaş yavaş, parça parça, yıllar içinde çekilir. Bu tutar, artık değeri gümüşe çevirmeye yetemez mi? – Buna verilecek cevap şudur: 500 sterlinlik (gerekli rezerv fonu için gömü oluşumunu da içeren) tutar, belki de gerçekten, onu dolaşıma sokmuş olan kişi tarafından değilse bile, başka biri tarafından, sabit sermaye olarak kullanılmıştır. Ayrıca, sabit sermaye olarak hizmet eden ürünlerin sağlanması için harcanan tutarla, bu metalarda saklı olan artık değerin de ödendiği zaten varsayılıyor; ve soru da, bu paranın nereden geldiği. –

Genel yanıt zaten verilmiş bulunuyor: x × 1000 sterlinlik bir meta kütlesi dolaşacaksa, bu meta kütlesinin değerinin artık değer içermesi ya da içermemesi, meta kütlesinin kapitalist yolla üretilmiş olması ya da olmaması, bu dolaşım için gereken para tutarının niceliğinde hiçbir değişiklik yaratmaz. *Dolayısıyla, sorunun kendisi namevcut.* Tüm öteki koşullar, paranın dolaşım hızı vb. veriliyken, x × 1000 sterlinlik meta değerini dolaştırmak için, bu değerden dolaysız üreticinin payına düşen miktarın çok ya da az olmasından tümüyle bağımsız olarak, belirli bir

para tutarı gerekir. Burada bir sorun varsa, genel sorunla çakışır: Bir ülkede metaların dolaşımı için gereken para tutarı nereden gelir?

Bununla birlikte, kuşkusuz, kapitalist üretimin durduğu yerden bakıldığında, *görünüşte* özel bir sorun vardır. Çünkü burada, paranın dolaşıma sokulduğu çıkış noktası olarak görünen, kapitalisttir. İşçinin geçim araçlarına harcadığı para, öncesinde değişir sermayenin para biçimi olarak var olur ve bu nedenle başlangıçta dolaşıma kapitalist tarafından, emek gücü satın alma ya da emek gücüne ödeme yapma aracı olarak sokulur. Ayrıca, kapitalist, başlangıçta kendisi için değişmez sabit ve akışkan sermayesinin para biçimini oluşturan parayı dolaşıma sokar; bu parayı, emek araçları ve üretim maddeleri için satın alma ya da ödeme aracı olarak harcar. Ama bunların ötesine geçildiğinde, kapitalist, dolaşımda bulunan para kütlesinin çıkış noktası olarak görünmeye devam etmez. Ne var ki, yalnızca iki çıkış noktası mevcuttur: kapitalist ve işçi. Öteki toplumsal konumlardan üçüncü kişilerin hepsi, ya sağladıkları hizmetler karşılığında bu iki sınıftan para almak zorundadır, ya da parayı herhangi bir hizmet sağlamadan almaları ölçüsünde, rant, faiz vb. biçimindeki artık değerin sahipleri arasında yer alırlar. Artık değerin tümüyle sanayici kapitalistin cebinde kalmayıp, onun tarafından başka kişilerle paylaşılmak zorunda olmasının, üzerinde durduğumuz soruyla hiçbir ilgisi yoktur. Soru, artık değer karşılığında ele geçen gümüşün sonradan nasıl bölündüğü değil, kapitalistin artık değeri gümüşe nasıl çevirdiğidir. Bundan ötürü incelemekte olduğumuz durumda kapitaliste hâlâ artık değerin tek sahibi gözüyle bakılmalıdır. İşçiye gelince, onun yalnızca ikincil çıkış noktası, kapitalistin ise işçiler tarafından dolaşıma sokulan paranın birincil çıkış noktası olduğu zaten söylenmişti. Önce değişir sermaye olarak öndelenmiş olan para, işçi onu geçim araçlarına ödeme yapmak için harcadığında, ikinci dolaşımına girmiş bulunur.

Demek ki, kapitalistler sınıfı, para dolaşımının biricik çıkış noktası olarak kalıyor. Üretim araçları için ödeme yapmak üzere 400 sterline, emek gücü için ödeme yapmak üzere 100 sterline gereksinim duyuyorsa, dolaşıma 500 sterlin sokar. Ama üründe saklı bulunan artık değer, artık değer oranı %100'ken, 100 sterlinlik bir değere eşittir. Dolaşıma hep yalnızca 500 sterlin sokarken, nasıl oluyor da oradan hep 600 sterlin çekebiliyor? Hiçbir şey yoktan var olmaz. Kapitalistler tüm bir sınıf olarak dolaşıma daha önce sokmadıkları hiçbir şeyi ondan çekemez.

Burada, 400 sterlinlik para tutarının, on devir yaptığında, 4000 sterlin değerindeki üretim araçlarını ve 1000 sterlin değerindeki emek gücünü dolaştırmaya, geri kalan 100 sterlinin de aynı şekilde 1000 sterlinlik artık değerin dolaşımına yetebileceğini dikkate almıyoruz. Para tutarının

kendisi tarafından dolaştırılan meta değerine oranı, incelediğimiz konuyla ilgisizdir. Sorun değişmez. Aynı para parçaları dolaşımda birçok kez işlev görmeseydi, dolaşıma sermaye olarak 5000 sterlinin sokulması zorunlu olur ve artık değeri gümüşe çevirmek için 1000 sterlin gerekirdi. Soru, ister 1000 isterse 100 sterlin olsun, bu sonuncu paranın nereden geldiğidir. Bu para, her durumda, dolaşıma sokulan para-sermayeyi aşan bir fazladır.

İlk bakışta ne kadar paradoks gibi görünse de, gerçekte, metalarda saklı bulunan artık değerin gerçekleşmesine hizmet eden parayı dolaşıma sokan, kapitalistler sınıfının kendisidir. Ama *notabene* [dikkat edin]: bunu dolaşıma öndelenen para olarak, yani sermaye olarak sokmaz. Kendi bireysel tüketimi için satın alma aracı olarak harcar. Bundan ötürü, dolaşımının çıkış noktası bu sınıf olsa da, bu para bu sınıf tarafından öndelenmiş değildir.

İşe yeni girişen tek bir kapitalisti, örneğin bir çiftçiyi alalım. İlk yıl boyunca, üretim araçları (4000 sterlin) ve emek gücü (1000 sterlin) için ödeme yapmak üzere 5000 sterlin öndeliyor olsun. Artık değer oranı %100, ele geçireceği artık değer = 1000 sterlin olsun. Yukarıdaki 5000 sterlin, onun para-sermaye olarak öndelediği paranın hepsini içerir. Ama bu adam da yaşamak zorundadır ve yılın sonu gelmeden eline hiç para geçmeyecektir. Yıllık tüketimi 1000 sterlin tutuyor olsun. Onun elinde bu paranın olması gerekir. Gerçi o, bu 1000 sterlini ilk yıl boyunca kendisine öndelemek zorunda olduğunu söyler. Ama burada yalnızca öznel bir anlamı olan bu öndeleme, onun birinci yılda bireysel tüketimini işçilerinin bedavadan sağlayacakları üretimle değil kendi cebinden karşılamak zorunda olmasından başka bir şey demek değildir. O, bu parayı sermaye olarak öndelemez. Onu harcar, tükettiği geçim araçları cinsinden bir eş değer için öder. Bu değer, onun tarafından para olarak harcanmış, dolaşıma sokulmuş ve meta değerleri olarak dolaşımdan çekilmiştir. Bu meta değerleri onun tarafından tüketilmiştir. Böylece, kendisiyle tükettiği metaların değerleri arasında herhangi bir ilişki kalmamıştır. Onun bu değerler karşılığında ödediği para, dolaşan paranın bir ögesi olarak var olur. Ama bu paranın değerini dolaşımdan ürünler biçiminde çekmiştir; ve bu değer, içlerinde var olduğu ürünlerle birlikte yok olmuştur. Ortadan kalkmıştır. Çiftçi, yılın sonunda, dolaşıma 6000 sterlinlik bir meta değeri sokar ve onu satar. Bu satışla şunlar kendisine geri döner: 1. Öndelediği 5000 sterlinlik para-sermaye; 2. Gümüşe çevrilmiş 1000 sterlinlik artık değer. 5000 sterlini sermaye olarak öndelemiş, dolaşıma sokmuştu ve dolaşımdan 5000 sterlini sermayesi için, 1000 sterlini artık değeri için, 6000 sterlin çekmektedir. Bu sonuncu 1000 sterlin, onun bir

kapitalist olarak değil, bir tüketici olarak dolaşıma sokmuş, öndelemiş değil harcamış olduğu parayla gümüşe çevrilmiştir. Bu 1000 sterlin, şimdi ona kendisi tarafından üretilen artık değerin para biçimi olarak geri dönmektedir. Ve bu andan itibaren bu işlem her yıl yinelenir. Ne var ki, onun harcadığı 1000 sterlin, ikinci yıldan itibaren, her zaman, kendisi tarafından üretilen artık değerin dönüşmüş biçimi, para biçimidir. O her yıl bu 1000 sterlini harcar ve bu para da yine her yıl kendisine geri döner.

Sermayesinin yıl boyunca daha çok devir yapması, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz, ama dolaşıma bireysel tüketimi için sokmak zorunda olacağı, öndelenen para-sermayesinin dışındaki tutarın süresini ve dolayısıyla büyüklüğünü etkilerdi.

Bu para kapitalist tarafından dolaşıma sermaye olarak sokulmaz. Ama, artık değer dönüşü olana kadar yaşamını elinin altında bulunan araçlarla sürdürebilir olması, kapitalistin niteliklerinden biridir.

Bu örnekte, kapitalistin, sermayesinin ilk geri dönüşüne dek bireysel tüketimini karşılamak için dolaşıma soktuğu para tutarının, kendisi tarafından üretilen ve dolayısıyla paraya çevrilecek olan artık değere tam tamına eşit olduğu varsayılmıştı. Bunun, tek tek kapitalistlerle ilgili olarak, keyfi bir varsayım olduğu açıktır. Ama, basit yeniden üretim varsayıldığında, kapitalistler sınıfının tümü için doğru olmak zorundadır. Varsayımın söylediğiyle aynı şeyi ifade ediyor; yani, tüm artık değer, ama yalnızca artık değer (başlangıçtaki sermaye stokunun herhangi bir parçası değil), üretken olmayan şekilde tüketilmektedir.

Yukarıda, toplam (500 sterline eşit kabul edilen) değerli maden üretiminin yalnızca paranın uğradığı aşınmayı yerine koymaya yettiği varsayılmıştı.

Altın üreten kapitalistler, değişmez sermayeyi yerine koyan bölümü de, değişir sermayeyi yerine koyar bölümü de, artık değerden oluşan bölümü de dâhil olmak üzere tüm ürünlerine altın biçiminde sahip olur. Bu nedenle, toplumsal ürünün bir bölümü, ancak dolaşım içinde altına çevrilen üründen değil, altından oluşur. Bu bölüm, daha baştan altından oluşur ve dolaşımdan ürün çekmek için dolaşıma sokulur. Burada ücretler için de, değişir sermaye için de, öndelenen değişmez sermayenin yerine koyulması için de aynısı geçerlidir. Dolayısıyla, kapitalistler sınıfının bir bölümü, kendileri tarafından öndelenen para-sermayeden (artık değer kadar) daha büyük bir meta değerini dolaşıma sokuyorsa, kapitalistlerin bir başka bölümü de, dolaşımdan altın üretimi için sürekli olarak çektikleri meta değerinden (artık değer kadar) daha büyük bir para değerini dolaşıma sokar. Kapitalistlerin bir bölümü, sürekli olarak, dolaşım havuzuna akıttığından daha fazla parayı çekiyorsa, altın üreten

bölümü de, sürekli olarak, oradan üretim araçları biçiminde çektiğinden daha fazla para akıtır.

Altın biçimindeki bu 500 sterlinlik ürünün bir bölümü altın üreticilerinin artık değeri olsa bile, toplam tutarın tek işlevi, metaların dolaşımı için gereken paranın yerine koyulmasıdır; bu tutarın ne kadarının metaların artık değerini, ne kadarının metaların diğer değer bileşenlerini paraya çevirdiği burada önemsizdir.

Altın üretiminin bir ülkeden başka ülkelere kaydırılması, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz. A ülkesinde toplumsal emek gücünün ve toplumsal üretim araçlarının bir bölümü, bir ürüne, örneğin 500 sterlin değerindeki keten bezine dönüştürülür ve oradan altın satın almak için B ülkesine ihraç edilir. A ülkesinde bu şekilde kullanılan üretken sermaye, A ülkesinin piyasasına, doğrudan doğruya altın üretimi için kullanılması durumunda süreceğinden daha fazla (paradan farklı) meta sürmez. A'nın bu ürünü 500 sterlinlik altınla temsil edilir ve A ülkesinin dolaşımına yalnızca para olarak girer. Toplumsal artık değerin, bu ürünün içerdiği bölümü, doğrudan doğruya para biçiminde var olur ve A ülkesi için hiçbir zaman paradan başka bir biçimde var olmaz. Altın üreten kapitalistler için ürünün yalnızca bir bölümü artık değeri, bir başka bölümü ise sermayenin yerine koyulmasını temsil ediyor olsa bile, bu altının ne kadarının, dolaşır değişmez sermayenin dışında, değişir sermayeyi yerine koyduğu ve ne kadarının artık değeri temsil ettiği sorusu, yalnızca, ücretlerin ve artık değerin, dolaşan metaların değerine oranlarına bağlıdır. Artık değeri oluşturan bölüm, kapitalistler sınıfının farklı üyeleri arasında bölünür. Bu bölümün kapitalistler tarafından sürekli olarak bireysel tüketim için harcanıyor ve yeni ürünlerin satılmasıyla yeniden alınıyor olmasına karşın (artık değerin altına çevrilmesi için gereken paranın onlar arasında dolaşmasını sağlayan tam da bu alım satımdır), toplumsal artık değerin bir bölümü, değişen oranlarda bile olsa, tıpkı ücretin bir bölümünün en azından haftanın bir bölümünde para biçiminde işçilerin ceplerinde durması örneğinde olduğu gibi, para biçiminde kapitalistlerin ceplerinde bulunur. Ve bu bölümün sınırını, altın cinsinden ürünün,* başlangıçta, altın üreten kapitalistlerin artık değerini oluşturan bölümü değil, ama daha önce söylenmiş olduğu gibi, yukarıdaki 500 sterlinlik ürünün genel olarak kapitalistler ile işçiler arasındaki bölünme oranı ve dolaşır meta değerini** oluşturan artık değer ile diğer değer bileşenleri arasındaki bölünme oranı çizer.

---

* 1. ve 2. baskılarda: "para cinsinden ürünün"; Engels'in basım için hazırladığı elyazmasına göre değiştirilmiştir. *–Almanca ed.*

** 1. ve 2. baskılarda: "meta stokunu"; Engels'in basım için hazırladığı elyazmasına göre değiştirilmiştir. *–Almanca ed.*

Böyle olmakla birlikte, artık değerin öteki metalarda değil, onların yanında para biçiminde var olan bölümü, yalnızca, yıllık altın üretiminin bir bölümünün artık değerin gerçekleştirilmesi için dolaşması ölçüsünde, yıllık olarak üretilen altının bir bölümünden oluşur. Bu paranın diğer bölümü, yani her zaman artık değerlerinin para biçimi olarak değişen oranlarda kapitalistler sınıfının elinde bulunan bölüm, yıllık olarak üretilen altının değil, daha önce ülkede biriktirilmiş olan altın kütlelerinin bir ögesidir.

Varsayımımıza göre, 500 sterlinlik yıllık altın üretimi, yalnızca, paranın uğradığı yıllık aşınınayı yerine koymaya yeter. Bu nedenle, yalnızca bu 500 sterlini dikkate alıp, her yıl üretilen meta kütlesinin, dolaşımına daha önce biriktirilmiş olan paranın aracılık ettiği bölümünü hesaba katmazsak, diğer tarafta her yıl altın biçiminde artık değer üretilmesi bile, meta biçiminde üretilen artık değerin, altına çevrilmesi için gereken parayı dolaşımda hazır bulmasına yeter. 500 sterlinlik altın cinsinden ürünün, öndelenmiş para-sermayeyi yerine koyan öteki bölümleri için de aynısı geçerlidir.

Bu noktada iki şeyi belirtmek gerekir.

Birincisi, şu sonuç çıkar: Hem kapitalistler tarafından para olarak harcanan artık değer, hem de onlar tarafından para şeklinde öndelenen değişir sermaye ve diğer üretken sermayeler, gerçekte işçilerin, yani altın üretiminde çalıştırılan işçilerin ürünüdür. İşçiler, altın cinsinden ürünün, kendilerine ücret olarak "öndelenen" bölümünü de, kapitalist altın üreticilerinin artık değerinin dolaysız olarak temsil edildiği bölümünü de yeni baştan üretir. Son olarak, altın cinsinden ürünün yalnızca onun kendi üretimi için öndelenen değişmez sermaye değerini yerine koyan bölümüne gelince, o ancak işçilerin yıllık emeği sonucunda altın biçiminde* (genel olarak herhangi bir ürün biçiminde) yeniden görünür. İşe girişilirken, bu bölüm, başlangıçta, kapitalist tarafından, yeni üretilmiş olmayan, dolaşımdaki toplumsal para kütlesinin bir bölümünü oluşturan para biçiminde elden çıkarılmıştı. Buna karşılık, yeni ürünle, ek altınla yerine koyulduğu ölçüde, işçinin yıllık ürünüdür. Kapitalistin öndeliği, burada da, yalnızca, işçinin kendi üretim araçlarının sahibi olmamasından ve üretim sırasında başka işçiler tarafından üretilmiş olan geçim araçlarını elinin altında bulundurmamasından kaynaklanan bir biçim olarak görünür.

Ama ikincisi, bu 500 sterlinlik yıllık yerine koymadan bağımsız olarak, kısmen gömü biçiminde kısmen de dolaşan bir para miktarı biçi-

* 1. ve 2. baskılarda: "para biçiminde"; Engels'in basım için hazırladığı elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

minde var olan para kütlesine gelince, söz konusu 500 sterlin için yıllık olarak geçerli olan ne varsa, bu para kütlesi için de geçerli olmalıdır, ya da daha doğrusu, başlangıçta geçerli olmuş olmalıdır. Bu noktaya bu alt kısmın sonunda geri döneceğiz. Bundan önce birkaç başka noktayı daha belirtelim.

Devir konusu ele alınırken, öteki bütün koşullar aynı kalırken, devir dönemlerinin uzunluğunda bir değişiklik olursa, üretimi aynı ölçekte sürdürmek için, değişen büyüklüklerde para-sermaye kütlelerinin gerekeceği görülmüştü. Dolayısıyla, kendisini genişleme ve daralma biçimindeki değişikliklere uydurması için, para dolaşımının yeterli esneklikte olması gerekir.

Ayrıca, iş gününün uzunluğu, yoğunluğu ve üretkenliği de dâhil olmak üzere, öteki bütün koşulların aynı kaldığı, ama *değer-ürünün* ücret ile artık değer arasındaki *dağılımının*, ya birincisinin yükselip ikincisinin düşmesi şeklinde ya da tersi olacak şekilde *değiştiği* varsayılırsa, dolaşımdaki paranın kütlesi bundan etkilenmez. Bu değişiklik, dolaşımda bulunan para kütlesinde herhangi bir genişleme ya da daralma olmadan gerçekleşebilir. Örneğin, ücretlerde genel bir yükselme ve bu nedenle (varsayılmış koşullar altında) artık değer oranında genel bir düşme olması durumunda, yine varsayımlarımız gereği, dolaşan meta kütlesinin değerinde hiçbir değişiklik olmaz. Bu durumda, değişir sermaye olarak öndelenmesi gereken para-sermaye, dolayısıyla bu işlevi gören para kütlesi elbette büyür. Ne var ki, değişir sermaye işlevi için gereken para kütlesi ne kadar artarsa, artık değer ve dolayısıyla bunun gerçekleştirilmesi için gereken para kütlesi de tam o kadar azalır. Bunun, meta değerinin gerçekleştirilmesi için gerekli olan para kütlesi üzerindeki etkisi, meta değeri üzerindeki etkisinden daha fazla olmaz. Metanın maliyet fiyatı bireysel kapitalist için yükselir, ama toplumsal üretim fiyatı aynı kalır. Değişmez değer parçası dikkate alınmazsa, metaların üretim fiyatının ücrete ve kâra bölünme oranı değişmiş olur.

Ama, deniyor, daha büyük bir değişir para-sermaye harcaması (kuşkusuz paranın değerinin aynı kaldığı varsayılıyor), işçilerin ellerinde o kadar daha büyük bir parasal araç kütlesinin bulunması demektir. Buradan, işçilerin meta talebinin artacağı sonucu çıkar. Bunun ardından gelecek sonuç, meta fiyatlarının yükselmesidir. – Ya da şu söylenir: Ücretler yükselirse, kapitalistler metalarının fiyatlarını yükseltir. – Her iki durumda da genel ücret yükselmesi, meta fiyatlarının yükselmesine yol açar. Bu nedenle, fiyatların yükselmesi ister şu ister bu biçimde açık-

lansın, metaları dolaştırmak için daha büyük bir para kütlesine gerek duyulmak zorundadır.

Birinci formülasyona yanıt: Ücretlerdeki yükselmenin sonucu olarak, işçilerin özellikle zorunlu geçim aracı talebi artar. Daha sınırlı bir derecede, lüks mal talepleri artacak ya da daha önce tüketim yelpazeleri içinde yer almayan nesneler için talep oluşacaktır. Zorunlu geçim araçları talebinin birdenbire ve büyük ölçekte artması, bunların fiyatlarını anlık olarak mutlaka yükseltecektir. Toplumsal sermayenin daha büyük bir bölümü zorunlu geçim araçları üretiminde, daha küçük bir bölümü, kapitalistlerin artık değerlerinin azalmasından ve bu nedenle lüks mal taleplerinin kısılmasından dolayı fiyatları düşeceğinden, lüks mal üretiminde kullanılacaktır. Buna karşılık işçilerin kendilerinin lüks mal satın almaları ölçüsünde, ücretlerinin artması, yalnızca bu sınırlar içinde, zorunlu geçim araçlarının fiyatlarını yükseltmek yerine, yalnızca lüks metaların alıcılarını değiştirir. O güne dek olduğundan daha fazla lüks meta işçilerin, göreli olarak daha azı kapitalistlerin tüketimlerine gider. *Voilà tout* [hepsi bu]. Bazı salınımların ardından, eskisiyle aynı değerdeki bir meta kütlesi dolaşır. – Anlık dalgalanmalara gelince, bunların, o güne dek spekülatif girişimlerle borsada ya da ülke dışında kendine iş aramış olan işsiz para-sermayeyi ülke içi dolaşıma sokmaktan başka bir sonucu olmayacaktır.

İkinci formülasyona yanıt: Metalarının fiyatlarını diledikleri gibi yükseltmek kapitalist üreticilerin elinde olsaydı, bunu ücretler yükselmeden de yapabilir ve yaparlardı. Meta fiyatları düşerken ücretler hiçbir zaman yükselmezdi. Kapitalistler sınıfı, şimdi istisnai olarak belirli, özel, deyim yerindeyse yerel koşullar altında gerçekten yaptığını her zaman ve her koşulda yapabileceğinden, yani ücretlerdeki her yükselmeden meta fiyatlarını çok daha yüksek oranda yükseltmek ve böylece daha büyük kârları cebe indirmek için yararlanabileceğinden, işçi sendikalarına hiçbir zaman karşı çıkmazdı.

Kapitalistlerin lüks malların fiyatlarını, bunlara yönelik talep (bu gibi şeyler için kullanacakları satın alma araçları azalmış bulunan kapitalistlerin taleplerinin kısalması sonucu) düştüğü için yükseltebilecekleri iddiası, arz ve talep yasasının çok orijinal bir kullanımı olurdu. Lüks meta alıcıları arasında kapitalistlerin yerini işçilerin alması gibi salt bir yer değiştirmenin olmaması (ve bu yer değiştirmenin gerçekleşmesi ölçüsünde, işçilerin talepleri, zorunlu geçim araçları fiyatlarının yükselmesine yol açmaz, çünkü işçiler, ücretlerdeki fazlalığın lüks mallar için harcadıkları bölümünü zorunlu geçim araçları için harcayamaz) ölçüsünde, lüks malların fiyatları daralan talep sonucu düşer. Bunun sonu-

cu olarak, sermaye, bunlarıı arzının toplumsal üretim süreci içindeki değişen rollerine uygun düşen boyutlara inmesine kadar, lüks mallarıın üretiminden çekilir. Bunlarıı üretimlerindeki bu azalmayla birlikte, değerlerinde herhangi bir başka değişiklik olmadıkça, fiyatları yeniden olağan düzeylerine yükselir. Bu daralma ya da bu dengelenme süreci devam ettikçe, geçim araçlarının fiyatları yükselirken, talep doyurulana kadar, sürekli olarak, başka üretim dallarından çekilen miktarda sermaye, geçim araçları üretimine aktarılır. Ardından denge yeniden kurulur ve bütün bu sürecin sonucu, toplumsal sermayenin ve dolayısıyla aynı zamanda para-sermayenin, zorunlu geçim araçları üretimi ile lüks mal üretimine farklı bir oranda bölünmesidir.

Burada ele alınan itiraz, bir bütün olarak, kapitalistlerin ve iktisatçı çanak yalayıcılarının kurusıkı bir atışıdır.

Bu kurusıkı atışa bahane sağlayan üç tür olgu bulunur.

1. Öteki bütün koşullar aynı kalırken, dolaşımda bulunan metaların fiyatlarının toplamı yükseldiğinde (bu artış ister aynı meta kütlesi, ister büyümüş bir meta kütlesi için gerçekleşsin) dolaşımdaki para kütlesinin artması, para dolaşımının genel bir yasasıdır. Burada sonuç, nedenle karıştırılır. Zorunlu geçim araçlarının fiyatlarındaki yükselmeyle birlikte ücretler (nadiren ve yalnızca istisnai olarak orantılı bir şekilde olsa bile) yükselir. Ücretlerdeki yükselme, metaların fiyatlarındaki artışın nedeni değil, sonucudur.

2. Ücretlerde genel değil kısmi veya yerel bir yükselme olduğunda (yani, yalnızca birkaç üretim dalında yükselme meydana geldiğinde), bu dalların ürünlerinin fiyatlarında bundan kaynaklanan yerel bir yükselme ortaya çıkabilir. Ama bu bile birçok koşula bağlıdır. Örneğin, öncesinde ücretler olağan dışı ölçülerde geriletilmiş ve dolayısıyla kâr oranı olağan dışı ölçülerde yükselmiş olmamalı, yani fiyat artışı bu metaların piyasasını daraltmamalıdır (bir başka deyişle fiyat artışı daha önceki bir arz daralmasını gerektirmemelidir) vb.

3. Ücretler genel olarak yükseldiğinde, değişir sermayenin başat olduğu sanayi dallarında üretilen metaların fiyatları yükselir, buna karşılık değişmez ya da sabit sermayenin başat olduğu dallardaki metaların fiyatları düşer.

Her bir belirli meta miktarının dolaşım içindeki para biçimi yalnızca geçici olsa bile, bir metanın başkalaşımı sırasında bir kişinin elinden çıkan paranın kaçınılmaz olarak bir başkasının eline geçtiği, dolayısıyla metaların ilk anda çok taraflı olarak mübadele edilmekle ya da birbir-

lerinin yerini almakla kalmadıkları, ama aynı zamanda bu yer değiştirmeye paranın çok taraflı çökelmesinin aracılık ve eşlik ettiği, basit meta dolaşımında görülmüştü (I. Kitap, Bölüm 3, 2). "Bir meta, öbür metanın yerini alırken, aynı zamanda para-meta bir üçüncü ele geçmiş olur. Dolaşım, parayı dolap beygiri gibi durmadan döndürür." (I. Kitap, s. 92.*) Aynı özdeş olgu, kapitalist üretim temeli üzerinde, kendisini, sermayenin bir bölümünün sürekli olarak para-sermaye biçiminde var olmasıyla ve artık değerin bir bölümünün sürekli olarak yine para biçiminde sahiplerinin ellerinde bulunmasıyla ortaya koyar.

Bunu bir yana bırakırsak, *paranın devresi*, yani paranın çıkış noktasına *geri dönmesi*, sermaye devrinin bir uğrağını oluşturması ölçüsünde, *paranın* elden ele geçerek çıkış noktasından sürekli *uzaklaşmasını* ifade eden *dolaşım*ından[33] tümüyle farklı ve hatta buna karşıt düşen bir görüngüdür. (I. Kitap, s. 94.**) Buna karşın, hızlanmış devir, *eo ipso* [kendi başına] hızlanmış dolaşım demektir.

Değişir sermaye açısından bakalım ilk olarak: Örneğin değişir sermaye biçimindeki 500 sterlinlik bir para-sermaye yılda on devir yapıyorsa, açıktır ki, dolaşımdaki para kütlesinin bu özdeş parçası kendisinin on katı büyüklüğündeki (= 5000 sterlinlik) bir değer toplamını dolaştırır. Bir yıl içinde kapitalistle işçi arasında on kez gidip gelir. Bir yıl içinde dolaşır sermaye kütlesinin aynı özdeş parçasıyla on kez işçiye ve işçi tarafından ödeme yapılır. Aynı üretim ölçeğinde, bu değişir sermaye yılda bir devir yapsaydı, yalnızca 5000 sterlinlik tek bir dolaşım olurdu.

Ayrıca: Dolaşır sermayenin değişmez bölümü = 1000 sterlin olsun. Sermaye on devir yaparsa, kapitalist yıl içinde metasını ve dolayısıyla aynı zamanda bunun değerinin değişmez dolaşır bölümünü on kez satar. Dolaşımdaki para kütlesinin aynı özdeş parçası (= 1000 sterlin),

---

* MEW, Band 23, s. 127 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 119]. –*Almanca ed.*

33 Fizyokratlar bu iki görüngüyü karıştırsa da, paranın kendi çıkış noktasına geri dönüşünün sermaye dolaşımının temel biçimi, yeniden üretime aracılık eden biçim olduğunun altını ilk çizenler yine onlardır. " 'Tableau Économique'e bir göz atın, göreceksiniz ki, kendisinden ürün satın almak için kullanacakları parayı öteki sınıflara üretken sınıf verir ve bunlar ertesi yıl kendisinden yeniden aynı satın alımları yaparak bu parayı üretken sınıfa geri verir. ... Yani burada, yeniden üretimin izlediği harcamalar devresinden ve harcamaların izlediği yeniden üretim devresinden başka hiçbir devrenin olmadığını göreceksiniz; harcamaları ve yeniden üretimi ölçen para dolaşımıyla çizilen bir çevrimdir bu." (Quesnay, "Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans" [1. ve 2. baskılarda: "Problèmes économiques" –*Almanca ed.*], in Daire, "Physiocr.", I, s. 208, 209.) "Para dolaşımı diye adlandırılması gereken, toplumda bütün işlere can veren, politik bedendeki hareketi ve yaşamı koruyup sürdüren ve çok haklı olarak hayvan bedenindeki kan dolaşımıyla kıyaslanan o yararlı ve verimli dolaşımı, sermayelerin bu sürekli öndelenişleri ve geri dönüşleri oluşturur." (Turgot, "Réflexions etc.", "Œuvres", éd. Daire, I, s. 45.)

** MEW, Band 23, s. 128-129 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 120]. –*Almanca ed.*

yılda on kez sahibinin elinden kapitalistin eline geçer. Bu, paranın bir elden ötekine on kez yer değiştirmesi demektir. İkincisi: Kapitalist yılda on kez üretim araçları satın alır; bu, bir elden ötekine yine on para dolaşımı eder. 1000 sterlin tutarındaki para ile sanayici kapitalist tarafından 10 000 sterlinlik meta satılmış ve yine 10 000 sterlinlik meta satın alınmıştır. 1000 sterlinlik paranın yirmi kez dolaşmasıyla 20 000 sterlinlik bir meta stoku dolaştırılmıştır.

Son olarak, devir hızlandığında, paranın artık değeri gerçekleştiren bölümü de daha hızlı dolaşır.

Buna karşılık, daha hızlı bir para dolaşımı, zorunlu olarak daha hızlı bir sermaye devri ve dolayısıyla daha hızlı bir para devri, yani yeniden üretim sürecinin zorunlu olarak kısalması ve daha hızlı yenilenmesi anlamına gelmez.

Aynı para kütlesiyle daha büyük miktarda işlem yapıldığında, her seferinde daha hızlı bir para dolaşımı gerçekleşir. Bu söylenen, para dolaşımının teknik koşullarının değişmesi sonucu, sermayenin yeniden üretim dönemleri aynı kalırken de gerçekleşebilir. Dahası: Paranın, gerçek meta mübadelelerini ifade etmeden dolaşım gerçekleştirdiği işlemlerin (borsadaki fiyat farkı spekülasyonları vb.) kütlesi artabilir. Öte yandan kimi durumlarda para dolaşımları tümüyle ortadan kalkabilir. Örneğin, çiftçi işlediği toprağın sahibiyse, kiracı çiftçi ile toprak sahibi arasında para dolaşımı olmaz; sanayici kapitalist kullandığı sermayenin sahibiyse, onunla kredi veren arasında dolaşım olmaz.

Bir ülkede para gömülemesinin başlangıçtaki oluşumuna ve bunun az sayıda kişi tarafından ele geçirilmesine gelince, burada bunların ayrıntılarına girmek gereksizdir.

Temelinde ücretli emeğin yanı sıra işçiye parayla ödeme yapılması ve genel olarak aynî ödemelerin parasal ödemelere dönüştürülmesi bulunan kapitalist üretim tarzı, ancak dolaşım için yeterli bir para kütlesinin ve bunun belirlediği bir gömü oluşumunun (rezerv fonu vb.) bulunduğu bir ülkede, daha büyük bir ölçeğe ve daha derinlikli bir mükemmelliğe ulaşabilir. Bu, tarihsel bir ön koşuldur; ama konuyu, önce yeterli bir gömü kütlesinin oluşturulduğu ve kapitalist üretimin ondan sonra başladığı şeklinde anlamak yanlış olur. Aksine, kapitalist üretim, ön koşullarının gelişimiyle eş zamanlı olarak gelişir ve bu ön koşullardan biri, yeterli bir değerli maden arzının varlığıdır. Değerli maden arzının 16. yüzyıldan bu yana büyümesinin kapitalist üretimin tarihsel gelişiminde temel bir uğrak oluşturması bundandır. Ama kapitalist üretim tarzı te-

meli üzerinde gerekli olan ek para malzemesi arzı söz konusu olduğu ölçüde, bir yanda ürün cinsinden artık değer, gümüşe çevrilmesi için gerekli para arz edilmeden dolaşıma sürülür ve diğer yanda altın cinsinden artık değer, daha önce ürünlerin paraya dönüştürülmesi gerçekleşmeden dolaşıma sürülür.

Paraya çevrilmeleri gereken ek metalar, gerekli tutarda parayı önlerinde hazır bulur, çünkü diğer yanda, metalara dönüştürülmesi gereken ek altın (ve gümüş), mübadele yoluyla değil, üretimin kendisiyle dolaşıma sokulur.

II. Birikim ve Genişletilmiş Yeniden Üretim

Birikimin, genişletilmiş ölçekte yeniden üretim biçiminde gerçekleşmesi ölçüsünde, para dolaşımı ile ilgili olarak yeni bir sorun yaratmayacağı açıktır.

Önce, büyüyen üretken sermayenin işlevi için gereken ek para-sermayeye bakarsak, bunun, gerçekleştirilmiş olan artık değerin kapitalistler tarafından dolaşıma gelirin para biçimi olarak sokulan bölümüyle değil, para-sermaye olarak sokulan bölümüyle sağlandığını görürüz. Para zaten kapitalistlerin elindedir. Yalnızca kullanımı farklıdır.

Ama şimdi, ek üretken sermayenin sonucu olarak, dolaşıma onun ürünü, yani bir ek meta kütlesi sokulmaktadır. Bu ek meta kütlesiyle birlikte, bu meta kütlesinin değerinin onun üretimi sırasında tüketilen üretken sermayenin değerine eşit olması ölçüsünde, onun gerçekleştirilmesi için gerekli olan ek paranın bir bölümü de dolaşıma sokulmuştur. Bu ek para kütlesi, tam da ek para-sermaye olarak öndelenmiştir ve bundan ötürü sermayesinin devriyle kapitaliste geri döner. Yukarıdaki sorunun aynısı burada da ortaya çıkar. Şimdi meta biçiminde elde bulunan ek artık değeri gerçekleştirmek için gereken ek para nereden gelir?

Genel yanıt yine aynıdır. Dolaşan meta kütlesinin fiyat toplamı, verili bir meta kütlesinin fiyatları yükseldiğinden değil, şimdi dolaşmakta olan metaların kütlesi daha önce dolaşmakta olan metaların kütlesinden daha büyük olduğu ve bu büyüme fiyatlardaki bir düşüşle dengelenmediği için artmıştır. Bu daha büyük değere sahip daha büyük meta kütlesinin dolaşımı için gereksinilen ek para, ya dolaşımdaki para kütlesinin kullanımında (ödemelerin denkleştirilmesi vb. şeklinde olsun, aynı para parçalarının dolaşımını hızlandıran önlemlerin alınması şeklinde olsun) daha yüksek bir tasarrufla ya da paranın gömü biçiminden dolaşım aracı biçimine dönüştürülmesiyle sağlanır. Bu sonuncusu, yalnızca atıl para-sermayenin satın alma ya da ödeme aracı olarak işlev görmeye

başlamasını, daha önce rezerv fonu olarak işlev görmekte olan para-sermayenin, sahibi için bu rezerv fonu işlevini yerine getirirken, toplum için (bankalardaki durmadan borç verilen mevduatlarda olduğu gibi) etkin bir biçimde dolaşmasını, dolayısıyla ikili bir işlev görmesini kapsamakla kalmaz, hareketsiz durmakta olan sikke rezerv fonlarının daha tasarruflu kullanılması anlamına da gelir.

"Paranın sikke olarak sürekli akması için, sikke durmadan para olarak donup kalmak zorundadır. Sikkenin sürekli dolaşımı, sürekli olarak, daha büyük ya da daha küçük miktarlarda, çok yönlü olarak hem dolaşım alanı içinde ortaya çıkan hem de dolaşım alanını gerekli kılan sikke rezerv fonlarının içinde hareketsiz kalmasına bağlıdır; bu sikke rezerv fonlarının oluşumları, dağılımları, çözülmeleri ve yeniden oluşumları durmadan değişir, varlıkları sürekli olarak kaybolur, kayboluşları sürekli olarak var olur. A. Smith, sikkenin paraya ve paranın sikkeye bu dur durak bilmeyen dönüşümünü, her meta sahibinin, sattığı özel metanın yanında, satın alma için kullandığı belirli bir genel meta toplamını sürekli olarak stok şeklinde elinde bulundurması gerektiği şeklinde ifade etmişti. M – P – M dolaşımında ikinci halkanın (P – M), sürekli olarak, tek seferde değil zaman içinde peş peşe gerçekleşen bir dizi satın almaya bölündüğünü, böylece P'nin bir bölümü sikke olarak dolaşırken, öteki bölümün para olarak hareketsiz kaldığını görmüştük. Para burada gerçekte yalnızca *askıya alınmış sikke*dir ve dolaşımdaki sikke kütlesinin tek tek bileşenleri, durmadan değişerek, kâh bir biçimde kâh bir başka biçimde görünür. Dolaşım aracının paraya bu birinci dönüşümü, bundan ötürü, para dolaşımının yalnızca teknik bir uğrağını temsil eder." (Karl Marx, "Zur Kritik der Politischen Oekonomie", 1859, s. 105, 106.* – Burada, paradan farklı olarak "sikke", diğer işlevlerinden farklı olarak salt dolaşım aracı olma işleviyle parayı tarif etmek için kullanılıyor.)

Tüm bu araçların yetersiz kalması ölçüsünde, ek altın üretimi gerekli hâle gelir, ya da, aynı kapıya çıkmak üzere, ek ürünün bir bölümü, doğrudan ya da dolaylı olarak (değerli maden üreticisi ülkelerin ürünü olan) altınla mübadele edilir.

Dolaşım araçları olarak kullanılan altın ve gümüşün yıllık üretiminde harcanan emek gücü ile toplumsal üretim araçlarının toplam tutarı, kapitalist üretim tarzının ya da genel olarak meta dolaşımına dayanan üretim tarzının *faux frais*'si† arasında yüklü bir kalem oluşturur. Kendisine karşılık gelen miktardaki bir olası, ek üretim ve tüketim araçları, yani gerçek zenginlik araçları toplamını toplumsal kullanım dışı bırakır.

---

* MEW, Band 13, s. 104. –*Almanca ed.*

† *faux frais*: üretici olmadıkları hâlde zorunlu olan giderler. –*Türkçe ed.*

Bu pahalı dolaşım mekanizması, verili üretim ölçeği ya da üretimin verili genişletilme derecesi aynı kalırken, ne kadar daraltılırsa, toplumsal emeğin üretici gücü bu sayede o kadar artırılır. Dolayısıyla, kredi sistemiyle birlikte gelişen yardımcı araçlar, böylesi bir etkiye sahip olmaları ölçüsünde, toplumsal üretim sürecinin ve emek sürecinin büyük bir bölümünün bunlar sayesinde gerçek paranın hiçbir müdahalesi olmadan yürütülmesi yoluyla olsun, gerçekten işlev gören para kütlesinin işlevselliğinin artırılması yoluyla olsun, doğrudan doğruya kapitalist zenginliği artırır.

Böylece, şimdiki ölçeğiyle kapitalist üretimin, (yalnızca bu açıdan ele alınan) kredi sistemi olmadan, yani yalnızca madenî [para] dolaşım[ıy]la mümkün olup olmadığı şeklindeki saçma sorunun işi de görülmüş olur. Durumun bu olmadığı açık. Bunun yerine, değerli maden üretiminin hacminde sınırlarla karşılaşılırdı. Diğer yandan, para-sermayeyi kullanılabilir kılması ya da serbest bırakması nedeniyle kredi sisteminin üretici gücü hakkında gizemli düşüncelere kapılmamak gerekir. Burası, bu konunun daha kapsamlı bir açıklamasının yeri değil.

Şimdi, gerçek birikimin, yani üretim ölçeğinin dolaysız genişlemesinin gerçekleşmediği, bunun yerine, gerçekleştirilen artık değerin bir bölümünün, daha sonra üretken sermayeye dönüştürülmek üzere, daha uzun ya da daha kısa bir süreliğine nakit rezerv fonu olarak biriktirildiği durumu ele almak gerekiyor.

Bu şekilde biriktirilen paranın ek para olması ölçüsünde, ek bir açıklamaya gerek kalmaz. Bu para, yalnızca, altın üreten ülkelerden ithal edilmiş ek altının bir bölümü olabilir. Burada, ithal edilen bu altının karşılığı olan ulusal ürünün artık ülkede var olmadığı belirtilmelidir. Bu ürün, altın karşılığında yurt dışına gönderilmiştir.

Buna karşılık, ülkedeki para kütlesinin eskisiyle aynı miktarda olduğu varsayılırsa, bu durumda, birikmiş ve birikmekte olan para dolaşımdan gelmiş, yalnızca işlevi değişmiştir. Dolaşır paradan, adım adım oluşan, gizil para-sermayeye dönüşmüştür.

Burada biriktirilen para, satılmış olan metanın, değeri sahibi için artık değeri temsil eden bölümünün para biçimidir. (Burada kredi sisteminin var olmadığı varsayılmaktadır.) Bu parayı biriktirmiş olan kapitalist, *pro tanto* [o miktarda], satın almadan satmıştır.

Bu sürece kısmi bir olay olarak bakılırsa, onda açıklamayı gerektiren hiçbir şey görülmez. Kapitalistlerin bir bölümü, ürünlerinin satışından ellerine geçen paranın bir bölümünü, bunun karşılığında piyasadan

ürün çekmeden, ellerinde tutmaktadır. Buna karşılık, kapitalistlerin bir başka bölümü, sürekli geri dönen, üretim işinin yürütülmesi için gereken para-sermaye dışında, paralarını olduğu gibi ürüne dönüştürmektedir. Artık değer taşıyıcısı olarak piyasaya sürülen ürünün bir bölümü, üretim araçlarından ya da değişir sermayenin gerçek öğelerinden, zorunlu geçim araçlarından oluşur. Dolayısıyla bu bölüm üretimin genişletilmesine hemen hizmet edebilir. Çünkü varsayılan, hiçbir şekilde, kapitalistlerin bir bölümü para-sermaye biriktirirken bir başka bölümün artık değeri tümüyle tükettiği değil, ama yalnızca, bir bölüm kendi birikimini para biçimi içinde gerçekleştirir, gizil para-sermaye oluştururken, bir başka bölümün gerçekten birikim yaptığı, yani üretim ölçeğini genişlettiği, kendi üretken sermayesini gerçekten büyüttüğüdür. Dönüşümlü olarak, kapitalistlerin bir bölümü para depolarken öteki bölüm üretim ölçeğini genişletse ve bunun tersi olsa bile, ortada var olan para kütlesi dolaşım gereksinimleri için yeterli kalır. Ayrıca, nakit para olmadan da, yalnızca alacak taleplerinin birikimiyle, bir tarafta para birikimi gerçekleşebilir.

Ama güçlük, kapitalistler sınıfı içindeki para-sermaye birikiminin kısmi değil genel olduğunu varsaydığımızda karşımıza çıkar. Varsayımımıza (kapitalist üretimin evrensel ve tek başına egemenliği) göre, bu sınıf dışında işçi sınıfından başka hiçbir sınıf yoktur. İşçi sınıfının satın aldığı şeylerin tümü, ücretlerinin toplamına, tüm kapitalistler sınıfı tarafından öndelenen değişir sermaye toplamına eşittir. Bu para, ürünlerinin işçi sınıfına satılmasıyla kapitalistler sınıfına geri akar. Değişir sermayeleri böylece yeniden para biçimini alır. Değişir sermaye toplamı = x × 100 sterlin olsun; bu tutar, yıl içinde öndelenmiş olan değil, kullanılmış olan toplam değişir sermayedir; bu değişir sermaye değerinin yıl boyunca, dolaşım hızına bağlı olarak ne kadar çok ya da ne kadar az parayla öndelendiği, şimdi incelemekte olduğumuz sorunu etkilemez. Kapitalistler sınıfı, bu x × 100 sterlinlik sermaye ile, belli bir nicelikte emek gücü satın alır ya da belli bir sayıda işçiye ücret öder – birinci işlem. İşçiler, aynı parayla kapitalistlerden belli bir nicelikte meta satın alır; x × 100 sterlinlik toplam para böylece kapitalistlerin ellerine geri döner – ikinci işlem. Ve bu sürekli yinelenir. Dolayısıyla, x × 100 sterlin tutarındaki bu para, işçi sınıfına, ürünün, kapitalistler sınıfının artık değerini temsil eden bölümü şöyle dursun, değişmez sermayeyi temsil eden bölümünü satın alma olanağını bile hiçbir zaman tanımaz. İşçiler, x × 100 sterlinle, hiçbir zaman, toplumsal ürünün bir değer parçasından, öndelenmiş olan değişir sermayenin değerini temsil eden değer parçasına eşit olan bir değer parçasından fazlasını satın alamaz.

Bu evrensel para birikiminin, ek olarak ithal edilen değerli madenlerin, hangi oranlarla olursa olsun, farklı bireysel kapitalistler arasında bölünmesinden başka hiçbir şeyi ifade etmediği durum bir yana bırakılacak olursa, kapitalistler sınıfının bütünü nasıl para biriktirecek?

Hepsinin, ürünlerinin bir bölümünü, bir kez daha satın alma yoluna gitmeden satmaları gerekirdi. Her birinin, kendi tüketimleri için dolaşım aracı olarak dolaşıma soktukları ve belirli bir bölümü her birine dolaşımdan geri akan belirli bir nakit fonuna sahip olmasında gizemli hiçbir yan bulunmaz. Ne var ki, bu durumda bu nakit fonu tam da artık değerin gümüşe çevrilmesinin ürünü olan bir dolaşım fonu olarak var olur, ama hiçbir şekilde gizil para-sermayeden oluşmaz.

Konu, gerçek yaşamda gerçekleştiği şekliyle ele alınırsa, daha sonra kullanılmak üzere biriktirilen gizil para-sermaye şunlardan oluşur:

1. Bankalardaki mevduatlar; ve bankanın gerçekten elinin altında bulunan para tutarı, görece önemsizdir. Para-sermaye burada yalnızca nominal olarak birikir. Gerçekte biriken şey, yalnızca, çekilen parayla yatırılan para arasında bir dengenin oluşmasından ötürü paraya çevrilebilir olan (çevrilecek olurlarsa) para alacaklarıdır. Bankanın elinde para olarak bulunan, yalnızca görece küçük bir tutardır.

2) Devlet tahvilleri. Bunlar hiçbir şekilde sermaye değil, yalnızca yıllık ulusal ürün üzerindeki alacak talepleridir.

3) Hisse senetleri. Dolandırıcılık amacıyla çıkarılmış olmadıkça, bir kurumun gerçek sermayesi üzerindeki mülkiyet senetleri ve bu sermayenin ürettiği yıllık artık değer üzerindeki ödeme emirleridir.

Bunların hiçbirinde bir para birikimi gerçekleşmez; bir yanda para-sermaye birikimi olarak görünen şey, öbür yanda gerçek, sürekli bir para harcaması şeklinde görünür. Paranın, sahibi olan kişinin kendisi tarafından mı yoksa ondan borç almış kişiler tarafından mı harcandığı, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz.

Kapitalist üretim temeli üzerinde, gömü oluşumu olarak gömü oluşumu, hiçbir zaman kendi başına bir amaç değil, ya dolaşımdaki bir tıkanmanın (genelde olduğundan daha büyük para kütlelerinin gömü biçimini almasının) ya da devir yüzünden zorunlu olarak meydana gelen birikmenin sonucudur. Son olasılık, gömünün, yalnızca, geçici bir süre gizil biçimde kalan, ama üretken sermaye olarak işlev görmesi amaçlanan para-sermaye oluşumu olmasıdır.

Bu nedenle, bir yanda para olarak gerçekleştirilen artık değerin bir bölümü dolaşımdan çekiliyor ve gömü olarak biriktiriliyorsa, eş zamanlı olarak, artık değerin bir başka bölümü sürekli olarak üretken sermayeye dönüştürülür. Ek değerli madenlerin kapitalistler sınıfı içinde bölünmesi

istisnasıyla, para biçimindeki birikme hiçbir zaman eş zamanlı olarak tüm noktalarda gerçekleşmez.

Yıllık ürünün meta biçimindeki artık değeri temsil eden bölümü için geçerli olan her şey, yıllık ürünün öteki bölümü için de geçerlidir. Bunun dolaşımı için belli bir tutarda para gerekir. Her yıl üretilen ürünün artık değeri temsil eden bölümü gibi bu para tutarı da kapitalistler sınıfına aittir. Başlangıçta, kapitalistler sınıfının kendisi tarafından dolaşıma sokulmuştur. Bu sınıf içinde dolaşımla durmadan yeni baştan dağılır. Genel olarak sikke dolaşımında olduğu gibi, bu kütlenin bir bölümü durmadan dolaşırken bir başka bölümü durmadan değişen noktalarda tıkanıp kalır. Bu birikimin bir bölümünün para-sermaye oluşturmak için isteyerek gerçekleştirilmesi, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz.

Burada, bir kapitalistin bir başkasının artık değerinin ve hatta sermayesinin bir parçasını cebine indirmesine ve dolayısıyla hem para-sermaye hem de üretken sermaye için tek yanlı bir birikimin ve merkezileşmenin ortaya çıkmasına yol açan dolaşım serüvenlerini dikkate almadık. Örneğin, A'nın para-sermaye olarak biriktirdiği gasp edilmiş artık değer parçası, B'nin artık değerinin ona geri dönmeyen bir parçası olabilir.

★

Üçüncü Kısım

Toplumsal Toplam Sermayenin Yeniden Üretimi ve Dolaşımı

Bölüm

18[34]

Giriş

★★★

I. Araştırmanın Konusu

Sermayenin dolaysız üretim süreci, onun emek süreci ve değerlenme sürecidir; sonucu meta-ürün ve belirleyici güdüsü artık değer üretimi olan süreçtir.

Sermayenin yeniden üretim süreci, bu dolaysız üretim süreci gibi, gerçek dolaşım sürecinin her iki evresini de, yani dönemsel bir süreç (belirli dönemlerde kendisini sürekli olarak yeni baştan yineleyen bir süreç) olarak sermayenin devrini oluşturan toplam devreyi de kapsar.

Devreyi ister P ... P′ biçiminde, ister Ü ... Ü biçiminde ele alalım, dolaysız üretim süreci (Ü) her zaman bu devrenin yalnızca bir halkasını oluşturur. Biçimlerden birinde dolaysız üretim süreci, dolaşım sürecinin aracısı olarak görünür, öbüründe dolaşım süreci, dolaysız üretim sürecinin aracısı olarak görünür. Devrenin sürekli yenilenmesi, sermayenin üretken sermaye olarak sürekli yeniden ortaya çıkması, her iki durumda da onun dolaşım sürecindeki dönüşümlerinin zorunlu sonucudur. Öte yandan, sürekli yenilenen üretim süreci, sermayenin dolaşım alanında durmadan geçirdiği dönüşümlerin, kendisini dönüşümlü olarak bir para-sermaye, bir meta-sermaye biçiminde sergilemesinin koşuludur.

Ne var ki, her bireysel kapitalistin kapitalistler sınıfının yalnızca bireysel bir ögesini oluşturması örneğinde olduğu gibi, her bireysel sermaye de toplumsal toplam sermayenin bağımsızlaşmış, deyim yerindeyse

34 II. Elyazmasından.

kendisine bireysel yaşam bağışlanmış bir parçasını oluşturur. Toplumsal sermayenin hareketi, onun bağımsızlaşmış parçalarının hareketlerinin, bireysel sermayelerin devirlerinin bütünlüğünden oluşur. Tek bir metanın başkalaşımı nasıl metalar dünyasının (meta dolaşımlarının) başkalaşımlar zincirinin bir halkasıysa, bireysel sermayenin başkalaşımı, devri de, toplumsal sermayenin devresindeki bir halkadır.

Bu toplam süreç, hem üretken tüketimi (dolaysız üretim sürecini) ve buna aracılık eden biçim dönüşümlerini (maddi açıdan bakıldığında, mübadeleleri), hem de bireysel tüketimi ve buna aracılık eden biçim dönüşümlerini ya da mübadeleleri kapsar. Üretken tüketim sırasında, bir yandan, değişir sermaye emek gücüne çevrilir ve dolayısıyla emek gücü üretim sürecine dâhil edilir. Burada işçi kendi metasının, emek gücünün satıcısı olarak, kapitalist bu metanın alıcısı olarak ortaya çıkar. Ama öte yandan metaların satılması, onların işçi sınıfı tarafından satın alınmasını, dolayısıyla işçilerin bireysel tüketimini kapsar. Burada işçi sınıfı alıcı olarak, kapitalistler işçilere meta satan kişiler olarak ortaya çıkar.

Meta-sermayenin dolaşımı, artık değer dolaşımını, dolayısıyla aynı zamanda kapitalistlerin bireysel tüketimine, artık değerin tüketimine aracılık eden alım ve satımları kapsar.

Dolayısıyla, bireysel sermayelerin devresi, bireysel sermayelerin toplamı toplumsal sermaye olarak ele alındığında, yani devre bütünlüğü içinde ele alındığında, yalnızca sermaye dolaşımını değil, genel meta dolaşımını da kapsar. Genel meta dolaşımı, yalın olarak sadece iki bileşenden oluşabilir: 1. Sermayenin kendi devresi ve 2. Bireysel tüketime giren metaların, dolayısıyla işçinin ücretini ve kapitalistin artık değerini (ya da artık değerinin bir bölümünü) harcayarak satın aldığı metaların devresi. Kuşkusuz, sermaye devresi, artık değerin meta-sermayenin bir parçasını oluşturması ölçüsünde, artık değerin dolaşımını ve aynı şekilde değişir sermayenin emek gücüne dönüşümünü, ücretlerin ödenmesini de kapsar. Ne var ki, bu artık değerin ve ücretlerin metalar için harcanması, en azından ücretlerin harcanmasının sermaye dolaşımına bağlı olmasına karşın, sermaye dolaşımının bir halkasını oluşturmaz.

I. Kitapta kapitalist üretim süreci hem tek bir süreç, hem de bir yeniden üretim süreci olarak çözümlenmişti: artık değer üretimi ve sermayenin kendisinin üretimi. Sermayenin dolaşım alanında uğradığı biçimsel ve maddi değişiklik varsayılmış ve bunun üzerinde daha fazla durulmamıştı. Yani, kapitalistin bir yandan ürünü değerine sattığı, öte yandan süreci yeniden başlatmak ya da kesintisiz olarak sürdürmek için gerekli olan maddi üretim araçlarını dolaşım alanı içinde hazır bulduğu varsayılmıştı. Dolaşım alanı içindeki, orada üzerinde durmamız gereken tek işlem, kapitalist üretimin temel koşulu olarak emek gücü alım satımı olmuştu.

Bu II. Kitabın birinci kısmında, sermayenin kendi devresinde aldığı farklı biçimler ve bu devrenin kendisinin farklı biçimleri incelenmişti. Şimdi, I. Kitapta ele alınmış olan emek-zamana, dolaşım zamanını eklemek gerekiyor.

İkinci kısımda, devre, dönemsel bir olgu olarak, yani devir olarak ele alınmıştı. Bir yandan farklı (sabit ve dolaşır) sermaye bileşenlerinin kendilerinin biçim devrelerini nasıl farklı zaman aralıklarında ve farklı şekillerde tamamladıkları gösterilmiş, öte yandan çalışma döneminin ve dolaşım döneminin uzunluğunun farklı olmasını gerekli kılan koşullar araştırılmıştı. Devre döneminin ve bunun bileşenlerinin farklı oranlarının, üretim sürecinin kendi büyüklüğü ve yıllık artık değer oranı üzerindeki etkisi görülmüştü. Gerçekten, birinci kısımda, asıl olarak, sermayenin kendi devresi içinde sürekli olarak aldığı ve sıyrıldığı, birbirlerini izleyen biçimler ele alındıysa, ikinci kısımda da, verili büyüklükteki bir sermayenin, aynı zamanda, biçimlerin bu akışı ve art ardalığı içinde, farklı biçimler olan üretken sermayeye, para-sermayeye ve meta-sermayeye, değişen boyutlarda bile olsa nasıl bölündüğü ve bu bölünme sırasında yalnızca söz konusu biçimlerin birbirlerinin yerini almadığı, aksine toplam sermaye değerinin farklı bölümlerinin sürekli olarak bu farklı durumlarda yan yana bulundukları ve işlev gördükleri ele alınmıştı. Özellikle para-sermaye, I. Kitapta görülmemiş olan ayırt edici özellikleriyle ortaya çıkmıştı. Belirli bir büyüklükteki bir üretken sermayeyi sürekli olarak işler durumda tutmak için, verili bir sermayenin farklı büyük bileşenlerinin, devir koşullarına bağlı olarak, hep para-sermaye biçiminde öndelenmesini ve yenilenmesini gerektiren belirli yasalar bulunmuştu.

Ama birinci kısım boyunca olduğu gibi ikinci kısım boyunca da, yalnızca bireysel bir sermaye üzerinde, toplumsal sermayenin bağımsızlaşmış bir bölümünün hareketi üzerinde durulmuştu.

Oysa, bireysel sermayelerin devreleri iç içe girer, birbirlerinin hem öncülleri olur hem de birbirlerini gerektirirler ve tam da bu iç içe girişleriyle, toplumsal toplam sermayenin hareketini oluştururlar. Basit meta dolaşımında bir metanın toplam başkalaşımı, nasıl metalar dünyasının başkalaşımlar zincirinin bir halkası olarak görünüyorduysa, şimdi de bireysel sermayenin başkalaşımı toplumsal sermayenin başkalaşımlar zincirinin bir halkası olarak görünür. Ancak, basit meta dolaşımı (kapitalist olmayan üretim temeli üzerinde de gerçekleşebileceği için), sermayenin dolaşımını hiçbir şekilde zorunlu olarak kapsamazken, toplumsal toplam sermayenin devresi, daha önce belirtilmiş olduğu gibi, herhangi bir bireysel sermaye devresinin içinde yeri olmayan meta dolaşımını da, yani sermaye oluşturmayan metaların dolaşımını da kapsar.

Şimdi, toplumsal toplam sermayenin bileşenleri olarak bireysel sermayelerin dolaşım sürecini (bütünlüğü içinde yeniden üretim sürecinin biçimi olan süreci), yani bu toplumsal toplam sermayenin dolaşım sürecini incelememiz gerekiyor.

II. Para-Sermayenin Rolü

{Aşağıdaki konunun bu kısmın sonraki bölümlerinden birine ait olmasına karşın, onu, yani toplumsal toplam sermayenin bileşeni olarak ele alınan para-sermayeyi, hemen inceleyeceğiz.}

Bireysel sermayenin devri ele alınırken, para-sermaye kendisini iki yanıyla göstermişti.

Birincisi: Her bireysel sermayenin sahneye çıkarken, sermaye olarak kendi sürecini başlatırken sahip olduğu biçimi oluşturur. Bu nedenle, bütün süreci harekete geçiren *primus motor* [ilk itici güç] olarak görünür.

İkincisi: Devir döneminin farklı uzunluklarına ve bunun iki bileşeni (çalışma dönemi ve dolaşım dönemi) arasındaki farklı oranlara bağlı olarak, öndelenen sermaye değerinin sürekli olarak para biçiminde öndelenmesi ve yenilenmesi gereken bileşeninin, kendisinin harekete geçirdiği üretken sermayeye oranı, yani, kesintisiz üretim ölçeğine oranı farklı olur. Ama, bu oran ne olursa olsun, süreç içindeki sermaye değerinin sürekli olarak üretken sermaye olarak işlev görebilen bölümü, her durumda, öndelenen sermaye değerinin, üretken sermayenin yanında sürekli para biçiminde var olması gereken bölümüyle sınırlanır. Burada söz konusu olan, sadece olağan devirdir, soyut bir ortalamadır. Dolaşımdaki tıkanmaları dengelemek için gereken ek para-sermayeyi dikkate almıyoruz.

Birinci nokta üzerine: Meta üretimi meta dolaşımını varsayar ve meta dolaşımı metanın para olarak ifade edilmesini, para dolaşımını varsayar; metanın meta ve para olarak ikileşmesi, ürünün meta olarak ifade edilmesinin bir yasasıdır. Aynı şekilde kapitalist meta üretimi (ister toplumsal, ister bireysel açıdan ele alınsın), para biçimindeki sermayeyi ya da para-sermayeyi, her yeni başlayan iş için bir *primus motor* ve bir kesintisiz motor olarak varsayar. Özellikle dolaşır sermaye, para-sermayenin kısa zaman aralıklarıyla sürekli olarak yeniden motor olarak ortaya çıkmasını varsayar. Öndelenen tüm sermaye değeri, yani metalardan (emek gücünden, emek araçlarından ve üretim maddelerinden) oluşan sermaye ögelerinin hepsi, sürekli olarak parayla satın alınmak ve yeniden satın alınmak zorundadır. Burada bireysel sermaye için geçerli olan şey, yalnızca çok sayıda bireysel sermaye biçiminde işlev gören toplum-

sal sermaye için de geçerlidir. Ancak, daha I. Kitapta gösterilmiş olduğu gibi, buradan, hiçbir şekilde, sermayenin işlev görme alanının, üretim ölçeğinin, kapitalist temel üzerinde bile, *mutlak* sınırları bakımından, işlev görmekte olan para-sermayenin büyüklüğüne bağımlı olduğu sonucu çıkmaz.

Sermayeye dâhil olan bazı üretim ögelerinin genişliği, belirli sınırlar içinde, öndelenen para-sermayenin büyüklüğünden bağımsızdır. Emek gücü, kendisine yapılan ödeme aynı kalırken, yaygın ya da yoğun olarak daha fazla sömürülebilir. Artan sömürüyle birlikte para-sermaye miktarı artırılırsa (yani ücretler yükselirse), bu artış orantılı olmaz, dolayısıyla hiçbir şekilde *pro tanto* [o miktarda] olmaz.

Üretken biçimde sömürülen ve sermayenin bir değer ögesi olmayan toprak, deniz, madenler, ormanlar vb. gibi doğal maddeler, aynı miktarda emek gücü daha fazla zorlandığında, para-sermaye öndeliği artırılmadan, yoğunluk ya da yaygınlık açısından daha fazla sömürülür. Böylece, bir ek para-sermaye öndeleme zorunluluğu olmadan, üretken sermayenin gerçek ögeleri çoğaltılmış olur. Ek yardımcı maddeler için böyle bir ek para-sermayenin gerekli olması ölçüsünde, sermaye değerinin kendisiyle öndelendiği para-sermaye, üretken sermayenin etkililiğindeki genişlemeyle orantılı olarak artmaz, dolayısıyla hiçbir şekilde *pro tanto* artmaz.

Aynı emek araçları, dolayısıyla aynı sabit sermaye, gerek günlük kullanılma süreleri uzatılarak, gerekse kullanılma yoğunluğu artırılarak, sabit sermaye için ek para yatırımına gidilmeksizin, daha etkili bir şekilde kullanılabilir. Bu durumda yalnızca sabit sermayenin devri daha hızlı olur, ama yeniden üretiminin ögeleri de daha çabuk arz edilir.

Doğal maddeler bir yana, hiçbir maliyetleri bulunmayan doğa güçleri, aracılar olarak, daha çok ya da daha az etkili şekillerde üretim sürecine dâhil edilebilir. Bunların etkililik derecesi, kapitaliste hiçbir maliyeti olmayan yöntemlere ve bilimsel ilerlemelere bağlıdır.

Üretim sürecinde emek gücünün toplumsal birlikteliği ve bireysel işçilerin birikmiş becerileri için de aynısı geçerlidir. Carey'in hesaplamasına göre, toprak sahibinin eline geçen hiçbir zaman yeterli değildir, çünkü şimdiki üretkenliğini kazanması için bilinmeyen zamanlardan bu yana toprağa eklenmiş olan tüm sermaye ya da emek için ödeme yapılmaz. (Toprağın yoksun bırakıldığı üretkenlikten doğal olarak söz edilmiyor.) Buna göre, tek bir işçiye, bir yabanıldan modern bir teknisyen çıkarmak için insan soyunun bütünü tarafından harcanmış olan emeğe göre ödeme yapılması gerekirdi. Tersi düşünülmeliydi: Toprakta yer alan tüm karşılığı ödenmemiş, ama toprak sahipleri ve kapitalistler

tarafından gümüşe çevrilmiş olan emek hesaplanırsa, toprağa eklenmiş olan tüm sermaye, tefeci faizleriyle defalarca ve defalarca geri ödenmiş, dolayısıyla toprak toplum tarafından defalarca ve defalarca geri satın alınmıştır.

Emeğin üretici güçlerinin artışının, ek sermaye değerlerinin yatırılmasını şart koşmaması ölçüsünde, ilk anda, (aynı emekle daha fazla sabit sermayenin yeniden üretilmesini, yani değerini korumasını mümkün kılması bir yana bırakıldığında) ürünün değerini değil, yalnızca kütlesini artırdığı doğrudur. Ama o, aynı zamanda, yeni sermaye malzemesi, dolayısıyla çoğalmış sermaye birikimi için temel oluşturur.

Toplumsal emeğin kendi örgütlenmesinin, dolayısıyla emeğin toplumsal üretici gücünün artmasının, daha büyük bir ölçekte üretim yapılmasını ve dolayısıyla tek tek kapitalistler tarafından büyük miktarlarda para-sermaye öndelenmesini gerekli kılması ölçüsünde, bunun, kısmen, işlev gören sermaye değerlerinin büyüklüğünün ve dolayısıyla aynı zamanda bunların öndelenmesini sağlayan para-sermayenin büyüklüğünün mutlak olarak artması gerekmeden, sermayelerin az sayıda elde merkezileşmesi yoluyla gerçekleştiği I. Kitapta gösterilmişti.* Tek tek sermayelerin büyüklüğü, toplumsal toplamları artmadan, az sayıda elde merkezileşme yoluyla artabilir. Böylece, tek tek sermayelerin sadece dağılımı değişmiş olur.

Son olarak, devir dönemindeki kısalmanın, ya daha az para-sermaye ile aynı üretken sermayeyi ya da aynı para-sermaye ile daha fazla üretken sermayeyi harekete geçirmeye izin verdiğini bundan önceki kısımda göstermiş bulunuyoruz.

Ne var ki, tüm bunların, gerçek para-sermaye sorusuyla hiçbir ilgilerinin bulunmadığı açıktır. Yalnızca şunu gösterirler: öndelenmiş sermaye (kendi serbest biçiminde, kendi değer biçiminde, belli bir para tutarından oluşan verili bir değer tutarı), üretken sermayeye dönüşümünden sonra, sınırları onun kendi değer sınırlarıyla verili olmayan, belli bir hareket alanı içinde yaygın ya da yoğun olarak farklı şekillerde etkili olabilen üretici güçler içerir. Üretim ögelerinin (üretim araçlarının ve emek gücünün) fiyatları verili iken, meta olarak var olan bu üretim ögelerinin belirli bir miktarını satın alabilmek için gerekli olan para-sermayenin büyüklüğü belirlidir. Ya da, öndelenecek olan sermayenin değer büyüklüğü belirlidir. Ama bu sermayenin değer ve ürün yaratıcısı olarak içinde etkili olduğu ölçek, esnek ve değişkendir.

* MEW, Band 23, s. 652-657, 790 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 603-607, 729]. *–Almanca ed.*

İkinci nokta üzerine: Toplumsal emeğin ve üretim araçlarının, her yıl, aşınan sikkeleri yerlerine koymak üzere para üretmek ya da satın almak için harcanmak zorunda olan bölümünün, toplumsal üretimin büyüklüğünden *pro tanto* bir kesinti olduğu apaçıktır. Ama kısmen dolaşım aracı, kısmen gömü olarak işlev gören para değerine gelince, o bir varlığa sahiptir, elde edilmiştir, emek gücünün, üretilmiş üretim araçlarının ve zenginliğin doğal kaynaklarının yanında bulunmaktadır. Bunların önündeki bir engel olarak görülemez. Onun üretim ögelerine dönüştürülmesiyle, başka halklarla mübadele edilmesiyle, üretim ölçeği genişletilebilirdi. Ama bu, paranın eskiden olduğu gibi dünya parası rolünü oynadığı varsayımına dayanır.

Devir döneminin uzunluğuna bağlı olarak, üretken sermayeyi harekete geçirmek için daha büyük ya da daha küçük bir para-sermaye kütlesi gerekir. Devir döneminin çalışma zamanı ile dolaşım zamanına bölünmesinin, para biçimindeki gizil ya da askıya alınmış sermayedeki bir artışı gerektirdiğini de görmüştük.

Devir dönemi, çalışma döneminin uzunluğuyla belirlenmesi ölçüsünde, bütün öteki koşullar aynı kalırken, üretim sürecinin özgül toplumsal karakteri tarafından değil, üretim sürecinin maddi doğası tarafından belirlenir. Böyle olmakla birlikte, kapitalist üretim temeli üzerinde, daha uzun süreli ve daha büyük çaplı işlemler, daha uzun bir zaman için daha büyük para-sermaye öndeliklerini gerektirir. Dolayısıyla bu gibi alanlarda üretim, bireysel kapitalistin para-sermayeyi hangi ölçülerde elinin altında kullanıma hazır bulabileceğine bağlı olur. Kredi sistemiyle ve bununla bağlantılı birleşmelerle, örneğin anonim ortaklıklarla, bu sınır aşılır. Bundan ötürü, para piyasasındaki düzensizlikler bu gibi kuruluşları felce uğratırken, bu kuruluşların kendileri de para piyasasında düzensizliklere yol açar.

Toplumsal üretim temeli üzerinde, daha uzun bir süre boyunca emek gücü ve üretim araçları çekerken aynı süre boyunca yararlı bir etki olarak bir ürün sağlamayan bu işlemlerin, yıl boyunca kesintisiz olarak ya da pek çok kez emek gücü ve üretim araçları çekmekle kalmayıp aynı zamanda geçim araçları ve üretim araçları sağlayan üretim dallarına zarar vermeden hangi ölçekte yürütülebileceğine karar verilecektir. Kapitalist üretimde olduğu gibi toplumsal üretimde de, eskiden olduğu gibi, kısa çalışma dönemlerine sahip iş dallarındaki işçiler, yalnızca kısa süreler boyunca, ürün geri vermeden ürün çekerken, uzun çalışma dönemlerine sahip iş dalları, ürün geri vermeden önce, daha uzun bir süre boyunca sürekli olarak ürün çekecektir. Demek ki bu durum ilgili emek sürecinin toplumsal biçiminden değil, maddi koşullarından kaynaklanır. Top-

lumsal üretimde para-sermaye ortadan kalkar. Emek gücünü ve üretim araçlarını farklı iş dallarına toplum dağıtır. Benim açımdan, üreticilere, toplumsal tüketim stoklarından kendi emek-zamanlarına karşılık gelen bir miktarı çekmeleri için kâğıt ödeme emirlerinin verilmesinin bir sakıncası bulunmuyor. Bu ödeme emirleri para değildir. Dolaşım gerçekleştirmezler.

Görülüyor ki, para-sermayeye duyulan gereksinim, çalışma döneminin uzunluğundan kaynaklandığı ölçüde, iki duruma bağlıdır: *Birincisi,* genel olarak paranın, her bir bireysel sermayenin (kredi bir yana bırakıldığında) üretken sermayeye dönüşmek için bürünmek zorunda olduğu biçim olmasıdır; bu, kapitalist üretimin ve genel olarak meta üretiminin doğasından ileri gelir. – *İkincisi,* zorunlu para öndeliğinin büyüklüğü, görece uzun bir süre boyunca toplumdan sürekli olarak emek gücü ve üretim araçları çekilirken, aynı süre boyunca topluma yeniden paraya dönüştürülebilir ürünlerin geri verilmemesinden kaynaklanır. Birinci durum, yani öndelenecek olan sermayenin para biçiminde öndelenmek zorunda olması, ister madenî para, ister kredi parası, isterse değer işareti vb. olsun, bu paranın biçimi tarafından ortadan kaldırılmaz. Dolaşıma herhangi bir eş değer geri sürmeden ondan hangi para aracıyla ya da hangi üretim biçimiyle emek, geçim araçları ve üretim araçları çekildiği, ikinci durumu hiçbir şekilde etkilemez.

Bölüm

19[35]

Konunun Geçmişteki Sunulma Biçimleri

★★★

I. Fizyokratlar

Quesnay'nin *Tableau économique*'i, ulusal üretimin değere göre belirlenen bir yıllık sonucunun, dolaşım aracılığıyla, diğer koşullar aynı kalırken bunun basit yeniden üretiminin, yani aynı ölçekteki yeniden üretimin gerçekleşeceği şekilde nasıl dağıldığını ana hatlarıyla gösterir. Üretim döneminin başlangıç noktasını, olması gerektiği gibi, önceki yılın ürünü oluşturur. Sayısız bireysel dolaşım eylemi, hemen, bunların karakteristik-toplumsal yığınsal hareketi (işlevsel olarak belirlenen büyük iktisadi toplum sınıfları arasındaki dolaşım) içinde bir araya gelir. Burada bizi ilgilendiren şudur: Toplam ürünün bir bölümü (toplam ürünün tüm diğer bölümleri gibi, kullanım nesnesi olarak geçmiş yılın emeğinin yeni sonucu), aynı zamanda, aynı doğal biçimiyle yeniden görünen eski sermaye değerinin taşıyıcısıdır. Bu bölüm, dolaşıma girmek yerine, yeniden sermaye olarak hizmet etmeye başlamak üzere, üreticilerinin, çiftçiler sınıfının elinde kalır. Quesnay, yıllık ürünün bu değişmez sermaye parçasına, ona ait olmayan ögeleri de dâhil eder; ama onun ufku içinde, tarım, beşerî emeğin artık değer üreten tek yatırım alanı, yani kapitalist bakış açısına göre tek gerçekten üretken yatırım alanıdır ve ufkunun bu sınırlılığı sayesinde, temel sorunu çözmeyi başarır. İktisadi yeniden üretim süreci, özgül toplumsal karakteri ne olursa olsun, bu

35 Burada VIII. Elyazması başlıyor.

alanda (tarımda) sürekli olarak doğal bir yeniden üretim süreciyle iç içe geçer. Bu ikinci sürecin elle tutulur koşulları birincininkilere ışık tutar ve yalnızca dolaşımdan kaynaklanan yanılsamaların yol açtığı düşünce karışıklığının önüne geçer.

Bir sistemin etiketi, bir başka nesnenin etiketinden, başka şeylerin yanında, yalnızca alıcıyı değil çoğu zaman satıcıyı da aldatmasıyla farklılaşır. Quesnay'nin kendisi ve en yakın öğrencileri, kapılarındaki feodal tabelaya inanıyordu. Şu ana dek bizim okumuşlarımızın yaptığı da budur. Ama gerçekte, fizyokratik sistem, kapitalist üretim hakkındaki ilk sistematik çerçevedir. Sanayi sermayesinin temsilcisi (kiracı çiftçiler sınıfı), tüm iktisadi hareketi yönetir. Tarım kapitalist biçimde, yani kapitalist kiracı çiftçi tarafından büyük ölçekte yürütülen bir iştir; toprakta ekip biçme işlerini dolaysız olarak yapanlar, ücretli işçilerdir. Üretim, yalnızca kullanım nesneleri değil, onların değerini de yaratır; ama onun itici gücü, doğum yeri dolaşım alanı değil üretim alanı olan artık değer kazancıdır. Dolaşımın aracılık ettiği toplumsal yeniden üretim sürecinin taşıyıcıları olarak boy gösteren üç sınıf arasında, "üretken" emeğin dolaysız sömürücüsü, artık değer üreticisi, kapitalist kiracı çiftçi, artık değere yalnızca el koyanlardan farklı bir konumdadır.*

Fizyokratik sistemin kapitalist karakteri, daha çiçek açma döneminde, bir yandan Linguet ve Mably'nin, diğer yandan özgür küçük toprak mülkiyetinin savunucularının muhalefetine yol açmıştı.

A. Smith'in yeniden üretim sürecini çözümlerken sergilediği gerileme,[36] bunun dışında Quesnay'nin doğru çözümlemelerini ileriye taşımakla, örneğin onun "*avances primitives*"i ["başlangıçtaki öndelikler"] ile "*avances annuelles*"ini ["yıllık öndelikler"] "sabit" ve "dolaşır" sermaye[37] olarak genelleştirmekle kalmayıp, yer yer tümüyle fizyokratik yanılgılara geri düşmesi nedeniyle daha dikkat çekicidir. Örneğin, kiracı çiftçinin başka türden herhangi bir kapitalistten daha fazla değer ürettiğini göstermek için, şöyle der:

---

* Marx, *Tableau économique*'i, "Theorien über den Mehrwert" [Artık Değer Teorileri], 1. Teil, Kapitel 6'da ve Engels'in "Anti-Dühring"inin ikinci kısmının kendisi tarafından yazılmış olan 10. Kapitel'inde daha ayrıntılı olarak inceler. *–Almanca ed.*

36 "Kapital", Band I, 2. Ausg., s. 612, Note 32 [MEW, Band 23, s. 617 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 571, 37. dipnot) *–Almanca ed.*].

37 Başta Turgot olmak üzere kimi fizyokratlar bu konuda da ona yol açmıştı. Turgot, *avances* için *capital* sözcüğünü, Quesnay ve öteki fizyokratlara göre daha sık kullanır ve manifaktürcülerin *avances*'ini ya da *capitaux*'sunu [sermayesini] çiftçilerinkilerle özdeşleştirir. Örneğin, "Bunlar" (manifaktür girişimcileri) "gibi onlar da" (çiftçiler, yani kapitalist çiftçiler) "geriye dönen sermayeler dışında, kazanmalıdır vb." (Turgot, "Œuvres", éd. Daire, Paris 1844, Tome I, s. 40.)

"Eşit büyüklükteki hiçbir sermaye, kiracı çiftçininkinin harekete geçirdiğinden daha büyük bir üretken emek niceliğini harekete geçirmez. Onun yalnızca hizmetkârları değil, iş hayvanları da üretken işçilerden oluşur." (Hizmetkârlar için ne ince bir iltifat!) "Tarımda, insanın yanı sıra doğa da *çalışır*; ve *doğanın emeğinin hiçbir maliyeti* olmamakla birlikte, ürününün, *en pahalı işçilerinki kadar değeri* vardır. Göründüğü kadarıyla, tarımın en önemli işlemleri, doğanın verimliliğini artırmaktan çok (bunu da yapmalarına karşın), insan için en yararlı bitkilerin üretimini amaçlıyor. Funda ve dikenli çalı bürümüş bir tarla, büyük özenle işlenmiş bir bahçenin ya da tahıl tarlasının ürettiğinden aşağı kalmayan nicelikte sebze üretebilir çoğu zaman. Dikim ve ekim, çoğunlukla doğanın etkin verimliliğini canlandırmaktan çok düzenlemek yönünde etkili olur; ve onlar bütün yapacaklarını yaptıktan sonra, işin büyük bir bölümü her zaman doğaya kalır. Bundan dolayı, tarımda çalıştırılan işçiler ve iş hayvanları (!), manifaktürlerdeki işçiler gibi, kendi tüketimlerine ya da* kapitalistin kârının yanı sıra kendilerini çalıştıran sermayeye eşit bir değerin yeniden üretimini sağlamakla kalmaz; çok daha büyük bir değerin yeniden üretimini gerçekleştirirler. Onlar, kiracı çiftçinin sermayesinin ve onun bütün kârının ötesinde, düzenli olarak, toprak sahibinin rantının yeniden üretimini sağlar. Bu ranta, kullanımlarını toprak sahibinin kiracı çiftçiye ödünç verdiği doğa güçlerinin ürünü olarak bakılabilir. Bu güçlerin varsayılan düzeyine göre, ya da başka bir deyişle, toprağın varsayılan doğal ya da yapay olarak iyileştirilmiş verimliliğine göre, bu rant daha büyük ya da daha küçük olur. İnsan eseri olarak görülebilecek her şey düşüldükten ya da yerine koyulduktan sonra geriye kalan doğa eseridir o. Toplam ürünün ender olarak dörtte birinden az, çoğu zaman üçte birinden fazladır. Manifaktürlerde kullanılan aynı nicelikteki hiçbir sermaye, herhangi bir durumda böylesine büyük bir yeniden üretimi sağlayamaz. Manifaktürlerde doğa hiçbir şey yapmaz; her şeyi insan yapar; ve yeniden üretim, her zaman, onu gerçekleştirenlerin güçleriyle orantılı olmak zorundadır. Bu nedenle, tarımda kullanılan sermaye, manifaktürlerde kullanılan eşit nicelikteki herhangi bir sermayenin harekete geçirdiğinden daha fazla üretken sermayeyi harekete geçirmekle kalmaz, aynı zamanda, çalıştırdığı üretken emeğin niceliğiyle orantılı olarak, ülkenin toprağının ve emeğinin yıllık ürününe, bu ülke insanlarının gerçek zenginliklerine ve gelirlerine ötekilerin kattığından çok daha büyük bir değer katar." (B II, ch. 5, s. 242, 243.)

A. Smith şunu söyler (B II, ch. I):

"Tohumun tüm değeri de gerçek anlamıyla bir sabit sermayedir."

Demek ki burada, sermaye = sermaye değeri; sermaye, "sabit" biçimde var olmaktadır.

"Tohum, tarla ile ambar arasında gidip gelse bile, hiçbir zaman sahip değiştirmez ve bu yüzden gerçek anlamıyla dolaşmaz. Çiftçi, kârını, onu satarak değil, büyümesi sayesinde elde eder." (s. 186.)

---

* 1. ve 2. baskılarda: "ve". –*Almanca ed.*

Buradaki dar görüşlülük, Smith'in, Quesnay'nin bile görmüş olduğu şeyi, yani sabit sermayenin değerinin yenilenmiş bir biçimde yeniden görünmesini, dolayısıyla yeniden üretim sürecinin önemli uğrağını görmek yerine, kendisinin dolaşır ve sabit sermaye ayrımı için yeni ve üstelik yanlış bir örnek görmesinde yatar. – Smith'in *"avances primitives"* ile *"avances annuelles"* i *"fixed capital"* ["sabit sermaye"] ve *"circulating capital"* a ["dolaşır sermaye"ye] çevirmesindeki ilerleme, fizyokratların "tarımsal" kullanım alanına verdiği özel ağırlıktan bağımsız olarak kavramsal içeriği genelleştirilen "sermaye" sözcüğündedir; gerileme ise, "sabit" ve "dolaşır"ın belirleyici farklılıklar olarak kavranıp buna bağlı kalınmasındadır.

II. Adam Smith

1. Smith'in Genel Görüşleri

A. Smith şunu söyler (B. I, ch. 6, s. 42):

> "Her toplumda, her metanın fiyatı, sonunda bu üç parçadan" (ücret, kâr, toprak rantı) "birine ya da ötekine ya da üçüne birden ayrışır; ve her ileri toplumda, bunların her üçü, bileşenler olarak az ya da çok metaların çok büyük bölümünün fiyatına girer"[38] ya, da, biraz sonraki (s. 43) deyişiyle: "Ücret, kâr ve toprak rantı, tüm gelirler gibi *tüm mübadele değerlerinin üç ana kaynağı*dır."

A. Smith'in "meta fiyatının bileşenleri" ya da "tüm mübadele değerleri" hakkındaki bu öğretisini aşağıda daha yakından inceleyeceğiz. – Şöyle devam ediliyor:

> "Bu, tek tek alındıklarında her özel meta için geçerli olduğundan, bütünlükleri içinde her bir ülkenin toprağının ve emeğinin *tüm yıllık ürünü*nü oluşturan bütün metalar için de geçerli olmak zorundadır. Bu yıllık ürünün *toplam fiyatı ya da mübadele değeri*, aynı üç parçaya *ayrışmak* ve ülkede yaşayan farklı insanlar arasında, emeklerinin *ücreti* ya da sermayelerinin *kârı* ya da topraklarının *rantı* olarak *bölüşülmek* zorundadır." (B. II, ch. 2, s. 190.)

A. Smith, hem tek tek ele alındıklarında tüm metaların fiyatlarını hem de "her bir ülkenin toprağının ve emeğinin yıllık ürününün ... tüm fiyatını ya da mübadele değerini" bu şekilde ücretli emekçi, kapitalist

---

38 Okuyucunun, "Metaların çok büyük bölümünün fiyatı" ibaresi hakkında yanılgıya düşmemesi için, Smith'in kendisinin bu sözü nasıl açıkladığını aktaralım: Örneğin, deniz balıklarının fiyatlarına yalnızca ücret ve kâr girer, hiç rant girmez; İskoç çakıllarının fiyatınaysa yalnızca ücret girer; şöyle ki: "İskoçya'nın kimi yörelerinde, yoksul kişiler, kıyılarda, İskoç çakıl taşı diye bilinen alacalı bulacalı küçük taşları toplamayı iş edinmiştir. Taşçının bunlar için onlara ödediği fiyat, tümüyle işçilerin ücretlerinden oluşur, çünkü ne toprak rantı ne de kâr bu fiyatın herhangi bir parçasını oluşturur."

ve toprak sahibi için üç gelir kaynağına, ücrete, kâra ve toprak rantına ayrıştırdıktan sonra, hâlâ, dördüncü bir ögeyi, yani sermaye ögesini, dolambaçlı bir yola saparak işin içine sokmak zorundadır. Bu da, gayrisafi ve safi gelir ayrımı aracılığıyla gerçekleşir:

> "Büyük bir ülkede yaşayan bütün insanların *gayrisafi* gelirleri, onların topraklarının ve emeklerinin *toplam yıllık ürününü* kapsar; *safi* gelirleri ise, birincisi *sabit*, ikincisi *akışkan sermaye*lerinin *korunma maliyetleri düşüldükten* sonra kendilerine kalan; ya da, sermayelerine el sürmeden, tüketim stoklarına ekleyebildikleri ya da geçimleri, rahatları ve eğlenceleri için harcayabilecekleri *bölümü* kapsar. Gerçek zenginlikleri de, gayrisafi gelirleriyle değil, safi gelirleriyle orantılıdır." (Ib. s. 190.)

Bunlar hakkında söyleyeceklerimiz şunlar:

1. A. Smith burada açıkça, genişletilmiş ölçekli yeniden üretim ya da birikim üzerinde değil, yalnızca basit yeniden üretim üzerinde duruyor; yalnızca işlev görmekte olan sermayenin korunmasına (*maintaining*) yönelik giderlerden söz ediyor. "Safi" gelir, ister toplumunki, ister bireysel kapitalistinki olsun, yıllık ürünün "tüketim fonu"na girebilen bölümüne eşittir, ancak bu fonun büyüklüğü, işlev görmekte olan sermayeye tecavüz etmemelidir (*encroach upon capital*). Yani, hem bireysel ürünün hem de toplumsal ürünün bir değer parçası, ücret, kâr ya da toprak rantına değil, sermayeye dönüşmektedir.

2. A. Smith, kendi teorisinden, bir sözcük oyunu aracılığıyla, yani *gross* ve *net revenue*, gayrisafi ve safi gelir ayrımı aracılığıyla kaçar. Hem bireysel kapitalist hem de kapitalistler sınıfının bütünü, ya da anıldığı sözcükle ulus, üretim sürecinde kullanılan sermayenin yerine, bir değer-ürün alır; bu değer-ürünün (bu ürünün kendisinin orantılı bölümleriyle gösterilebilecek olan) değeri, bir yandan kullanılan sermaye değerini, dolayısıyla geliri ya da daha kelimesi kelimesine *revenue*'yu (*revenu*, *revenir*'in sıfat-fiili – yeniden gelmek), ama *notabene* [dikkat edin!] sermaye gelirini ya da sermaye getirisini; diğer yandan "ülkede yaşayan farklı insanlar arasında emeklerinin ücreti ya da sermayelerinin kârı ya da topraklarının kârı olarak bölüştürülen", normal yaşamda gelir olarak bilinen değer parçalarını yerlerine koyar. Buna göre, bütün ürünün değeri, ister bireysel kapitalistin ister bütün ülkenin olsun, herhangi birinin gelirini; ama bir yandan sermaye gelirini, diğer yandan bundan farklı olan "*revenue*"yu oluşturur. Dolayısıyla, bileşenleriyle metanın çözümlenmesi sırasında uzaklaştırılmış olan şey, bir arka kapıdan, yani "*revenue*" sözcüğünün iki anlamlılığı üzerinden, yeniden devreye sokulur. Ama ürünün "alınabilecek" olan değer bileşenleri, yalnızca onun içinde zaten var olan değer bileşenleridir. Eğer

sermaye, revenue [gelir] olarak alınacaksa, sermaye, öncesinde harcanmış olmak zorundadır.

A. Smith şunları da söyler:

> "En düşük olağan kâr oranı, her zaman, her sermaye kullanımının zaman zaman karşı karşıya geleceği kayıpları karşılamaya yetecek olandan bir miktar fazla olmak zorundadır. Safi ya da net kâr, yalnızca bu artıktan oluşur."
>
> {Hangi kapitalist, kârdan zorunlu sermaye harcamalarını anlar ki?}
>
> "Gayrisafi kâr denen şey, çoğu zaman, bu artığı kapsamakla kalmaz, bu gibi olağan dışı kayıpları karşılamak üzere alıkoyulan bölümü de kapsar." (B. I, ch. 9, s. 72.)
>
> Ama bu, artık değerin, gayrisafi kârın bir bölümü olarak görülen bir parçasının, üretim için bir sigorta fonu oluşturmak zorunda olmasından başka hiçbir anlama gelmez. Bu sigorta fonunu yaratan, sermayeyi, yani yeniden üretim için ayrılan fonu doğrudan doğruya üreten artık emeğin bir bölümüdür. Sabit sermayenin "korunması" vb. için yapılan harcamalara gelince (yukarıdaki alıntılara bakınız), tüketilen sabit sermayenin bir yenisiyle yerine koyulması, yeni bir sermaye yatırımı değil, yalnızca eski sermaye değerinin yeni bir biçimde yenilenmesidir. Ama A. Smith tarafından yine koruma maliyetleri arasında görülen sabit sermaye onarımının maliyeti, öndelenmiş sermayenin fiyatında yer alır. Kapitalistin onarım için gereken yatırımı tek seferde yapmak zorunda olmayıp, ancak adım adım, sermayenin işlev görmesi sırasında duyulan gereksinime göre yapması ve onu daha önce kasaya girmiş olan kârla yapabiliyor olması, bu kârın kaynağını hiçbir şekilde değiştirmez. Kârın kaynağını oluşturan değer bileşeni, yalnızca, işçinin hem sigorta fonu hem de onarım fonu için artık emek sağladığını kanıtlar.

A. Smith, bize, tüm sabit sermayeyi, ama aynı zamanda, sabit sermayenin hem yenilenmesinin hem de korunmasının ve onarılmasının gerekli kıldığı tüm dolaşır sermaye bölümünü, aslında, tüketim fonuna yönelik bir doğal biçimde bulunmayan tüm sermayeyi, safi gelirin, yani özgül anlamıyla gelirin dışında tutmak gerektiğini anlatır.

> "Sabit sermayenin korunması için yapılan tüm harcamaların, toplumun safi gelirinin dışında bırakılmak zorunda olduğu açıktır. Ne yararlı makineleri ve iş araçlarını işler durumda tutmak için gerekli olan ham maddeler, ne de bu ham maddeleri istenen şekle sokmak için gerekli olan emeğin ürünü bu gelirin herhangi bir parçasını oluşturabilir. Bu şekilde çalıştırılan işçiler, ücretlerinin değerinin tümünü kendi anlık tüketim stoklarına yatırabileceklerinden, bu emeğin *fiyatı* elbette safi gelirin bir bölümünü oluşturabilir. Ama öteki emek türlerinde, bu tüketim stokuna, hem *fiyat*" {yani, bu emek için ödenen ücret} "hem de" {bu emeğin cisimleştiği} "*ürün* girer; fiyat, işçilerinkine; ürün, bu işçilerin emeğiyle geçimleri, rahatları ve eğlenceleri artırılan öteki kişilerinkine." (B. II, ch. 2, s. 190, 191.)

A. Smith burada, *üretim araçlarının* üretiminde çalışan işçilerle *tüketim araçlarının* dolaysız üretiminde çalışan işçiler arasındaki çok önemli bir ayrıma geliyor. Birincilerin meta-ürününün değeri, ücretlerin tutarına, yani emek gücü satın alımına yatırılan sermaye parçasının değerine eşit olan bir bileşen içerir; bu değer parçası, fiziksel olarak, bu işçiler tarafından üretilen üretim araçlarının belirli bir payı biçiminde var olur. Ücret olarak aldıkları para, işçiler için gelir oluşturur; oysa emekleri, ne kendileri için ne de başkaları için tüketilebilir ürünler üretmiştir. Dolayısıyla, bu ürünlerin kendileri, yıllık ürünün, "net gelir"in gerçekleştirilebileceği tek yer olan toplumsal tüketim fonunu sağlama işlevine sahip olan bölümünün bir ögesi değildir. A. Smith, burada, ücret için geçerli olan şeyin, üretim araçlarının, artık değer olarak kâr ve rant kategorileri altında (ilk elde) sanayici kapitalistin gelirini oluşturan değer bileşeni için de aynı şekilde geçerli olduğunu eklemeyi unutuyor. Bu değer bileşenleri de aynı şekilde üretim araçlarında, tüketilemeyen nesnelerde var olur; ancak gümüşe [paraya] çevrilmelerinden sonra, ikinci tür işçiler tarafından üretilmiş olan tüketim araçlarının, kendi fiyatlarına denk düşen bir miktarını çekebilir ve sahiplerinin bireysel tüketim fonlarına aktarabilirler. Ancak, her yıl yaratılan üretim araçlarının, bu üretim alanında işlev gören üretim araçlarının (üretim araçlarının yapımında kullanılan üretim araçlarının) değerine eşit olan değer parçasının, dolayısıyla burada kullanılan değişmez sermayenin değerine eşit bir değer parçasının, yalnızca içinde bulunduğu doğal biçim nedeniyle değil, aynı zamanda yerine getirdiği sermaye işlevi nedeniyle de, gelir oluşturan her tür değer parçasının kesin olarak dışında olduğunu A. Smith'in haydi haydi görmüş olması gerekirdi.

A. Smith'in ikinci türdeki, dolaysız olarak tüketim araçları üreten işçiler hakkındaki tanımları tam bir kesinliğe sahip değildir. Çünkü, bu türdeki emek söz konusu olduğunda, hem emeğin hem de ürünün fiyatının dolaysız tüketim fonuna girdiğini (*go to*) söyler;

> *"fiyat"* (yani, ücret olarak alınan para) *"işçilerin* tüketim stoklarına ve *ürün*, bu işçilerin emeğiyle geçimleri, rahatları ve eğlenceleri artırılan *öteki kişilerinkilere* (*that of other people*)".

Ancak işçi, emeğinin *"fiyat"*ını, kendisine ücreti olarak ödenen parayı yiyerek yaşayamaz; bu parayı, onunla tüketim araçları satın alarak gerçekleştirir; bunlar, kısmen, kendisinin ürettiği türdeki metalardan oluşabilir. Öte yandan onun kendi ürünü, yalnızca emek sömürücülerinin tüketimine giren türden bir ürün olabilir.

A. Smith, böylece sabit sermayeyi bir ülkenin "safi gelir" inin tümüyle dışında bıraktıktan sonra devam eder:

"Sabit sermayenin korunma giderinin tümü böylece zorunlu olarak toplumun safi gelirinin dışına atılıyor olsa bile, dolaşır sermayenin korunması için aynısı söz konusu değildir. Bu son sermayeyi oluşturan dört parçadan (para, geçim araçları, ham maddeler ve bitmiş ürünler) son üçü, daha önce belirtilmiş olduğu gibi, düzenli olarak ondan çekilip ya toplumun sabit sermayesine ya da dolaysız tüketim için ayrılan stoklara katılır. Bu tüketilebilir nesnelerin, birincisinin" [sabit sermayenin] "korunmasında kullanılmayan bölümü, olduğu gibi ikincisine" [dolaysız tüketim için ayrılan fona] "girer ve toplumun safi gelirinin bir bölümünü oluşturur. Bu nedenle, dolaşır sermayenin bu üç parçanın korunması, yıllık ürünün sabit sermayenin korunması için gereken bölümü dışında, toplumun safi gelirinden hiçbir şey eksiltmez." (B. II, ch. 2, s. 192.)

Dolaşır sermayenin üretim araçları üretimine hizmet etmeyen bölümünün, tüketim araçları üretimine, yani, yıllık ürünün, toplumun tüketim fonunu oluşturan parçasına girmesi, yalnızca totolojidir. Ama bunun hemen ardından gelen parça önemlidir:

"Toplumun dolaşır sermayesi, bu bakımdan bir bireyinkinden farklıdır. Bireyinki, tümü kârından oluşmak zorunda olan safi gelirinin tümüyle dışındadır ve hiçbir zaman bunun herhangi bir bölümünü oluşturamaz. Ama her bireyin dolaşır sermayesinin, o bireyin ait olduğu toplumun dolaşır sermayesinin bir parçası olmasına karşın, söz konusu dolaşır sermaye, sırf bu nedenle, toplumun safi gelirinin tümüyle dışında kalmak zorunda değildir. Bir perakendecinin dükkânındaki tüm ürünlerin, onun kendi dolaysız tüketimine ayrılan stoka kesinlikle dâhil edilmemesi gerekmekle birlikte, bunlar, başka fonlardan elde edilen bir gelir aracılığıyla ürünlerin değerlerini ve perakendecinin kârını düzenli olarak yerine koyan ve bunu yaparken ne perakendecinin sermayesinde ne de kendi sermayelerinde herhangi bir azalmaya yol açan başka kişilerin tüketim fonlarına ait olabilir." (ibidem.)

Dolayısıyla burada şunları duymuş oluyoruz:

1. Sabit sermaye ve bunun yeniden üretimi (işlevini unutuyor) ve korunması için gerekli olan dolaşır sermaye gibi, her bireysel kapitalistin tüketim araçları üretiminde işlev gören dolaşır sermayesi de, *onun* (yalnızca kârlarından oluşabilecek olan) safi gelirinin tümüyle dışında kalır. Demek ki, onun meta-ürününün kendi sermayesini yerine koyan bölümü, kendisi için gelir oluşturan değer bileşenlerine ayrıştırılabilir değildir.

2. Her bireysel kapitalistin dolaşır sermayesi, tıpkı her bir bireysel sabit sermaye gibi, toplumun dolaşır sermayesinin bir bölümünü oluşturur.

3. Kendisi bireysel dolaşır sermayelerin toplamından başka bir şey olmasa da, toplumun dolaşır sermayesinin herhangi bir bireysel kapitalistin dolaşır sermayesinden farklı bir karakteri vardır. Bireysel kapita-

listin dolaşır sermayesi, hiçbir zaman *onun gelirinin* bir bölümünü oluşturamaz; buna karşılık toplumun dolaşır sermayesinin bir parçası (yani tüketim araçlarından oluşanı), aynı zamanda *toplumun gelirinin* bir bölümünü oluşturabilir; ya da, onun yukarıda demiş olduğu gibi, bu parça, toplumun safi gelirini, yıllık ürünün bir bölümü kadar azaltmak zorunda değildir. Aslında, A. Smith'in burada dolaşır sermaye adını verdiği şey, tüketim araçları üreten kapitalistlerin her yıl dolaşıma soktuğu, yıllık olarak üretilen meta-sermayeden oluşur. Onların bu yıllık meta-ürünlerinin tümü, tüketilebilir nesnelerden oluşur ve bu nedenle toplumun safi gelirinin (ücretler dâhil) kendisinde gerçekleştiği ya da harcandığı fonu meydana getirir. A. Smith, perakendecinin dükkânındaki metaları örnek alacağına, sanayici kapitalistlerin depolarını dolduran meta yığınlarını örnek almalıydı.

A. Smith, daha önce, sabit sermaye dediği şeyin yeniden üretimini incelediği sırada kendilerini ona dayatan parça parça dağınık düşünceleri, şimdi, dolaşır sermaye dediği şeyin yeniden üretimini incelerken, düzenli bir biçimde bir araya getirmiş olsaydı, ulaşacağı sonuç şu olurdu:

I. Yıllık toplumsal ürün, biri üretim araçlarını, öteki tüketim araçlarını içine alan, her biri ayrı olarak ele alınması gereken iki kesimden oluşur.

II. Yıllık ürünün *üretim araçları*ndan oluşan bölümünün toplam değeri şu şekilde bölünür: Değerin bir bölümü, yalnızca bu üretim araçlarının yapımında tüketilmiş olan üretim araçlarının değeridir, yani yalnızca yenilenmiş bir biçimde yeniden görünen sermaye değeridir; ikinci bir bölümü, emek gücüne yatırılmış olan sermayenin değerine ya da bu üretim alanındaki kapitalistler tarafından ödenmiş olan ücretlerin toplamına eşittir. Son olarak, bir üçüncü değer parçası, bu kategoride yer alan sanayici kapitalistlerin, toprak rantları dâhil olmak üzere, kârlarının kaynağını oluşturur.

Birinci bileşen, A. Smith'e göre bu birinci kesimde kullanılan tüm bireysel sermayelerin yeniden üretilmiş olan sabit sermaye parçası, ister bireysel kapitalistinki ister toplumunki olsun, "açık şekilde dışarıda kalır ve hiçbir zaman safi gelirin herhangi bir parçasını oluşturamaz". O, hep sermaye olarak işlev görür, hiçbir zaman gelir olarak işlev görmez. Bu bakımdan, bireysel kapitalistin "sabit sermaye"si, toplumun sabit sermayesinden hiçbir şekilde ayrılmaz. Toplumun üretim araçlarından oluşan yıllık ürününün diğer değer parçalarının (dolayısıyla, üretim araçlarının bu toplam kütlesinin özdeş parçalarında da var olan değer parçalarının), aynı zamanda, *bu üretime katılmış olan bütün etmenler için gelir,* işçiler için ücret, kapitalistler için kâr ve rant oluşturduğu doğrudur. Ama bunlar, toplumun yıllık ürününün yalnızca ona bağlı olan bireysel

kapitalistlerin ürünlerinin toplamından oluşmasına karşın, *toplum için*, gelir değil *sermaye* oluşturur. Birinci kesim ürünlerinin çoğu, doğaları gereği, yalnızca üretim araçları olarak işlev görebilir; zorunluluk durumlarında tüketim araçları olarak işlev görebilecek olanlarına düşen görev bile, yeni üretimin ham ya da yardımcı malzemeleri olarak hizmet etmektir. Kendilerini üretenlerin değil, kullananların elinde, bu biçimde (yani sermaye olarak) işlev görürler. Bu kullanıcılar:

III. İkinci kesimin kapitalistleri, *tüketim araçlarının* dolaysız üreticileridir. Şimdi tüketim araçları biçiminde kendilerini üreten kapitalistlerin elinde bulunan tüketim araçlarının üretiminde kullanılan sermaye, kendi payına (yani toplumsal açıdan bakıldığında), *birinci kesimin kapitalistlerinin ve işçilerinin gelirlerini gerçekleştirmelerini sağlayan tüketim fonunu* oluştururken, bunlar, tüketim araçları üretiminde kullanılan sermayeyi (bu sermayenin emek gücüne çevrilmemesi ölçüsünde, yani bu ikinci kesimin işçilerinin ücretlerinin toplamından oluşmaması ölçüsünde) yerine koyar.

A. Smith çözümlemeyi bu noktaya dek sürdürmüş olsaydı, tüm sorunun çözümü için pek az şey eksik kalırdı. Sorunun özüne bir adım sonra varacak kadar yaklaşmış bulunuyordu, çünkü, toplumun yıllık toplam ürününü oluşturan meta-sermayelerin *bir* türünün (üretim araçları) belirli değer parçalarının, bunların üretiminde çalışan bireysel işçiler ve kapitalistler için gelir oluşturmakla birlikte, toplumun gelirinin bir bileşenini oluşturmadığını; *diğer* türün (tüketim araçları) bir değer parçasınınsa, bireysel sahipleri için, bu yatırım alanında çalışan kapitalistler için sermaye değeri oluşturmakla birlikte, toplumsal gelirin yalnızca bir parçasını oluşturduğunu daha önce fark etmişti.

Ama bu kadarı, buraya kadar aktarılanlardan da çıkar:

Birincisi: Toplumsal sermayenin yalnızca bireysel sermayelerin toplamına eşit olması ve bu nedenle toplumun yıllık meta-ürününün (ya da meta-sermayesinin) de bu bireysel kapitalistlerin meta-ürünlerinin toplamına eşit olmasına karşın; bu nedenle, bileşenleriyle meta değerinin, her bireysel meta-sermaye için geçerli olan çözümlemesinin, tüm toplumun meta-sermayesi için de geçerli olmak zorunda olmasına ve son sonuç olarak gerçekten geçerli olmasına karşın, bu bileşenlerin toplam toplumsal yeniden üretim süreci içinde aldıkları görünüm biçimleri *farklıdır*.

İkincisi: İş gününün, işçinin değişir sermayeyi yerine koyduğu, gerçekte kendi emek gücünün alımı için bir eş değer ürettiği bölüm ile artık değer ürettiği (kâr, rant vs.) bölüm olmak üzere iki bölümden oluşmasına karşın, basit yeniden üretim sınırları içinde kalındığında bile, sa-

dece ücret (değişir sermaye) ve artık değer üretimi değil, yeni değişmez sermaye değerinin doğrudan üretimi de gerçekleşir. – Başka bir deyişle, üretim araçlarının yeniden üretiminde harcanan (ve değeri ücret ile artık değere ayrılan) günlük emek burada, tüketim araçlarının üretiminde harcanmış olan değişmez sermaye parçasını yerine koyan yeni üretim araçlarında gerçekleşir.

Buraya kadar büyük bölümü çözülmüş bulunan ana güçlükler, birikimin değil, basit yeniden üretimin incelenmesi sırasında karşımıza çıkar. Bu nedenle, toplumun yıllık ürününün hareketi ve bunun dolaşım aracılığıyla sağlanan yeniden üretimi söz konusu olur olmaz, gerek A. Smith (B. II), gerekse ondan önce Quesnay (*Tableau économique*), basit yeniden üretimle işe başlamıştır.

2. Smith'in Mübadele Değerini v + m'ye Ayrıştırması

A. Smith'in, tek tek her bir metanın fiyatının ya da mübadele değerinin (*exchange value*), dolayısıyla aynı zamanda toplumun yıllık ürününü oluşturan tüm metaların toplam fiyatlarının ya da mübadele değerlerinin (haklı olarak her yerde kapitalist üretimi varsayar), üç bileşenden (*component parts*) oluştuğu ya da ücrete, kâra ve ranta ayrıştığı (*resolves itself into*) dogması, meta değerinin v + m'ye, yani öndelenen değişir sermayenin değeri artı artık değere eşit olmasına indirgenebilir. Dahası, aşağıdaki alıntıların gösterdiği üzere, A. Smith'in açık izniyle, kâr ile rantı, bizim m diye andığımız ortak bir birime indirgeyebiliriz. Şu aşamada, söz konusu alıntılardaki tüm ikincil noktaları, yani meta değerinin yalnızca bizim v + m diye gösterdiğimiz ögelerden oluştuğu dogmasından görünürdeki ya da gerçek tüm uzaklaşmaları yok sayıyoruz.

Manifaktürde:

> "İşçilerin malzemeye ekledikleri değer ... biri onların ücretlerini, öteki onları çalıştıran kişinin malzemeler ve ücretler için öndelediği sermayenin tümü üzerinden kârını ödeyen iki parçaya ... ayrışır." (B. I, ch. 6, s. 41). "İmalatçı" [manifaktür işçisi] "ücretini patronu tarafından öndelenmiş olarak elde ediyor olsa da, bu ücretin değeri, genel olarak, işçinin emeğinin üzerinde kullanıldığı nesnenin değerlenmiş değerinde, bir kârla birlikte tutulduğu için (*reserved*), gerçekte işçinin patrona maliyeti sıfırdır." (B. II, ch. 3, s. 221).

Sermayenin (*stock*),

> "bir sermaye işlevi görerek ona" [işverene] "hizmet etmesinin ardından ... üretken emeğin korunması için" [yatırılan parçası] "onun" [işçi] "için bir gelir oluşturur." (B. II, ch. 3, s. 223.)

Biraz önceki alıntıların yer aldığı bölümde A. Smith açıkça şöyle der:

> "Her ülkenin toprağının ve emeğinin yıllık ürününün tümü ... kendiliğinden (*naturally*) iki parçaya ayrılır. Bunlardan biri ve çoğu zaman en büyük olanı, en başta bir sermayeyi yerine koymaya ya da bir sermayeden çekilmiş olan tüketim araçlarını, ham maddeleri ve bitmiş ürünleri yenilemeye; öteki ise ya *sermayesinin kârı* olarak bu sermayenin sahibine ya da *toprağının rantı* olarak bir başkasına gelir oluşturmaya gider." (s. 222.)

A. Smith'ten biraz önce duyduk ki, sermayenin yalnızca bir bölümü, yani üretken emek satın alımına yatırılan parçası, aynı zamanda herhangi biri için bir gelir oluşturur. Bu parça (değişir sermaye), önce çalıştıranın elinde ve onun için "bir sermaye işlevi" görür ve sonra üretken işçinin kendisi için "bir gelir oluşturur". Kapitalist, kendi sermaye değerinin bir bölümünü emek gücüne ve tam bu yolla değişir sermayeye dönüştürür; ancak bu dönüşüm sayesinde, sermayenin yalnızca bu parçası değil, onun tüm sermayesi sanayi sermayesi olarak işlev görür. İşçi (emek gücü satıcısı), bunun değerini ücret biçiminde elde eder. Emek gücü, işçinin elinde satılık bir metadan, geçimini satışıyla sağladığı ve bu nedenle biricik gelir kaynağını oluşturan bir metadan başka bir şey değildir; emek gücü yalnızca alıcısının, kapitalistin elinde değişir sermaye olarak işlev görür ve onun satın alma bedelini kapitalist ancak görünüşte öndeler, çünkü onun değeri kendisine daha önce işçi tarafından sağlanmış bulunur.

A. Smith, manifaktürde ürünün değeri = v + m (m = kapitalistin kârı) olduğunu bu şekilde bize gösterdikten sonra, tarımda, işçinin,

> "kapitalistin kârının yanında, kendi tüketimine ya da* onu çalıştıran" [değişir] "sermayeye eşit olan bir değerin yeniden üretimi" dışında, "çiftçinin sermayesinin ve tüm kârının ötesinde, ayrıca düzenli olarak toprak sahibinin rantının yeniden üretimini sağladığını" söyler. (B. II, ch. 5, s. 243.)

Rantın toprak sahibinin eline geçmesi, incelenmekte olan sorun bakımından hiçbir önem taşımaz. Toprak sahibinin eline geçmeden önce, kiracı çiftçinin, yani sanayici kapitalistin elinde bulunması gerekir. Herhangi bir kimsenin geliri olmadan önce, ürünün bir değer bileşenini oluşturmak zorundadır. Demek ki, A. Smith'e göre, hem kâr hem de rant, üretken işçinin kendi ücretine, yani değişir sermayenin değerine ek olarak durmadan yeniden ürettiği artık değerin bileşenlerinden başka bir şey değildir. Yani, rant da kâr da artık değerin (m) parçalarıdır ve böylece A. Smith'te bütün metaların fiyatları v + m'ye ayrışır.

Bütün metaların (yani aynı zamanda yıllık meta-ürünün) fiyatının ücret artı kâr artı toprak rantına ayrıştığı dogması, Smith'in eserinin

---

* 1. ve 2. baskılarda: "ve". –*Almanca ed.*

araya giren içrek bölümlerinde, her metanın, dolayısıyla da toplumun yıllık meta-ürününün değerinin v + m'ye, emek gücüne yatırılan ve işçiler tarafından durmadan yeniden üretilen sermaye değeri artı işçilerin emekleriyle ekledikleri artık değere eşit olduğu biçimini alır.

A. Smith'in vardığı nihai sonuç, bize aynı zamanda (daha aşağıya bakınız) meta değerinin ayrıştırılabileceği bileşenler hakkındaki tek yanlı çözümlemesinin kaynağını gösterir. Ama, bu bileşenlerin aynı zamanda üretimde işlev gören farklı sınıflar için farklı gelir kaynakları oluşturmasının, söz konusu bileşenlerin her birinin büyüklüğünün belirlenmesiyle ve bunların değer toplamının sınırıyla hiçbir ilgisi yoktur.

A. Smith,

> "Ücret, kâr ve rant, her mübadele değeri gibi her gelirin de üç özgün kaynağıdır. Öteki her gelir, nihai olarak, bunların birinden türetilir" (B. I, ch. 6, s. 48)

dediğinde, her tür karışıklık aynı yere yığılmış olur.

1. Çalışarak ya da çalışmayarak, yeniden üretimde doğrudan doğruya rol almayan tüm toplum üyeleri, yıllık meta-üründen paylarını (yani tüketim araçlarını), ilk elde yalnızca, bu ürünü ilk elde alan sınıfların (üretici işçilerin, sanayici kapitalistlerin ve toprak sahiplerinin) elinden alabilir. Bu bakımdan, bunların gelirleri maddi olarak ücretten (üretken işçinin ücretinden), kârdan ve toprak rantından türetilmiştir ve bu nedenle söz konusu özgün gelirler karşısında türetilmiş gelirler olarak görünürler. Ama diğer taraftan, bu anlamda türetilmiş olan gelirlerin alıcıları, bunları, kral, papaz, profesör, fahişe, paralı asker vb. olarak toplumsal işlevleri aracılığıyla elde eder ve dolayısıyla bu işlevlerini, gelirlerinin özgün kaynakları olarak görebilir.

2. – ve A. Smith'in gülünç gafı burada doruğuna ulaşır: Metanın değer bileşenlerini ve bunların içinde yer alan değer-ürünün toplamını doğru bir şekilde belirleyerek başladıktan ve ardından bu bileşenlerin her birinin farklı gelir kaynakları oluşturduğunu gösterdikten sonra;[39] bu şekilde değerden gelirleri türettikten sonra, yanlış olan aksi yönde ilerliyor (ve bu ondaki baskın düşünce olarak kalıyor), gelirleri "bileşenler" (*component parts*) olmaktan çıkarıp "tüm mübadele değerlerinin *özgün kaynakları*" hâline getiriyor ve böylece bayağı iktisat için kapıyı ardına kadar açıyor. (Bkz. bizim Roscher.)*

---

39 Bu cümle, buradaki bağlamıyla, hemen ardından söylenenlerle olduğu gibi daha önce söylenmiş olanlarla da çelişkili gözükmekle birlikte, onu elyazmasından sözcüğü sözcüğüne aktarıyorum. Bu görünüşteki çelişki daha aşağıda, 4. Adam Smith'te Sermaye ve Gelir'de çözülüyor. –F. E.

* Marx, W. Roscher'in şu eserini kastediyor: *System der Vokswirtschaft. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie.* Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858. –*İngilizce ed.*

3. Değişmez Sermaye Parçası

Şimdi A. Smith'in, meta-değerden sermayenin değişmez değer parçasını bir büyücü gibi nasıl çıkarmaya çalıştığına bakalım.

> "Örneğin, tahıl fiyatında, bir bölüm, toprak sahibinin rantını öder."

Ne bu değer bileşeninin kökeninin, toprak sahibine ödenmesi ve onun için rant biçimi altında gelir oluşturması durumuyla bir ilgisi vardır, ne de diğer değer bileşenlerinin kökenlerinin, bunların kârlar ve ücretler olarak gelir kaynakları oluşturması durumuyla bir ilgisi.

> "Bir başka bölüm, kendi üretiminde çalıştırılmış olan işçilerin" (ve iş hayvanlarının! diye ekler) "ücretlerini ve bakımlarını öder ve üçüncü bölüm, çiftçinin kârını öder. Bu üç parça, hemen ya da nihai olarak, tahılın toplam fiyatını oluşturuyor görünür" (*seem*, gerçekten de görünür).[40]

Bu toplam fiyat, yani bunun büyüklüğünün belirlenmesi, üç ayrı türden kişi arasındaki dağılımından mutlak olarak bağımsızdır.

> "Çiftçinin sermayesini yerine koymak ya da iş hayvanlarının ve öteki tarım araçlarının aşınma ve yıpranmasını yerine koymak için dördüncü bir bölümün gerekli olduğu düşünülebilir. Ama herhangi bir tarım aracının fiyatının, örneğin bir beygirin fiyatının, yine yukarıdaki dört bölümden oluştuğu hesaba katılmalıdır: üzerinde yetiştirildiği toprağın rantı, yetiştirme emeği ve hem bu toprağın rantını hem de bu emeğin ücretini öndeleyen çiftçinin kârı. Bu nedenle, tahılın fiyatı beygirin hem fiyatını hem de bakım maliyetlerini yerine koyuyor olsa bile, toplam fiyat, hâlâ, hemen ya da nihai olarak, aynı üç bölüme ayrışır: Toprak rantı, emek" (ücreti kastediyor) "ve kâr." (B. I, ch. 6, s. 42.)

A. Smith'in şaşırtıcı öğretisini desteklemek için ortaya koyduklarının tümü, sözcüğü sözcüğüne bunlardır. Kanıtı, aynı iddianın yinelenmesinden ibarettir. Örneğin, tahıl fiyatının yalnızca v + m'den değil, aynı zamanda tahıl üretiminde tüketilmiş olan üretim araçlarının fiyatından, yani çiftçi tarafından emek gücüne yatırılmamış bulunan bir sermaye değerinden oluştuğunu kabul eder. Ama, bütün bu üretim araçlarının kendilerinin fiyatlarının da, tahıl fiyatı gibi, v + m'ye ayrıldığını söyler. Yalnız, şunu eklemeyi unutur: ayrıca, kendilerinin üretiminde tüketilmiş olan üretim araçlarının fiyatlarına da ayrılırlar. O, bir üretim dalından ötekine ve bu ötekinden yine bir üçüncüsüne gönderme yapıp durur. Metaların fiyatlarının "hemen" ya da "nihai olarak" (*ultimately*) v + m'ye ayrıştığı

40 Adam'ın örnek seçiminde fazlasıyla şanssız olduğunu burada tümüyle göz ardı ediyoruz. Tahılın değeri, yalnızca, iş hayvanı tarafından tüketilen besin maddelerinin iş hayvanının ücreti ve iş hayvanının ücretli emekçi olarak, dolayısıyla ücretli emekçinin de iş hayvanı olarak gösterilmesi yoluyla, ücrete, kâra ve ranta ayrıştırılıyor. (II. Elyazmasından eklenmiştir.)

önermesi, yalnızca, fiyatları hemen c (tüketilmiş olan üretim araçlarının fiyatı) + v + m'ye ayrılan meta-ürünlerin yerlerine, sonunda, söz konusu "tüketilmiş olan üretim araçları"nı bir bütün olarak yerlerine koyan ve buna karşılık kendileri sadece değişir, yani emek gücüne yatırılan sermaye harcamasıyla üretilen meta-ürünlerin koyulduğu kanıtlanmış olsaydı, içi boş bir kaçış yolu olmazdı. Bu durumda, son anılan meta-ürünlerin fiyatları hemen v + m'ye eşit olurdu. Bu nedenle, birinci meta-ürünün fiyatı olan ve c'nin değişmez sermaye parçası olduğu c + v + m de, sonunda, v + m'ye ayrışabilirdi. *Scotch-pebbles* [İskoç çakıl taşları] toplayıcıları örneğiyle bu tür bir kanıt sağlamış olduğuna A. Smith'in kendisi bile inanmıyordu. Ama bu toplayıcılar, ona göre, 1. herhangi bir türden artık değer sağlamak yerine yalnızca kendi ücretlerini üretir; 2. hiçbir üretim aracı kullanmaz (ama gerçekte, çakıl taşlarını taşımak için, sepetler, çuvallar ve başka kaplar biçimindeki üretim araçlarını kullanırlar).

A. Smith'in, kendi teorisini sonradan, kendi çelişkilerinin farkına varmadan nasıl bir yana bıraktığını daha önce görmüştük. Ama bu çelişkilerin kaynağını tam da onun bilimsel çıkış noktalarında aramak gerekiyor. Emeğe çevrilen sermaye, kendi değerinden daha büyük bir değer üretir. Nasıl? İşçilerin, üretim süreci sırasında, onlar tarafından işlenen şeylere, kendi satın alınma fiyatlarının eş değeri dışında, kendilerine değil onları kullananların payına düşen bir artık değer (kâr ve rant) oluşturan bir değer eklemeleri yoluyla, der A. Smith. Ama onların yaptıklarının ve yapabileceklerinin hepsi de budur. Bir günlük sanayi emeği için geçerli olan şey, tüm kapitalistler sınıfı tarafından bir yıl boyunca harekete geçirilen emek için de geçerlidir. Yıllık toplumsal değer-ürünün toplam kütlesi, bu nedenle, yalnızca, v + m'ye, yani işçilerin kendilerinin satın alınma fiyatları için harcanmış olan sermaye değerini yerine koymalarını sağlayan bir eş değere ve bundan ayrı olarak kullanıcılarına sağlamak zorunda oldukları bir ek değere ayrılabilir. Ama metaların bu iki değer ögesi aynı zamanda yeniden üretime katılan farklı sınıfların gelir kaynaklarını oluşturur: birincisi, ücreti, işçinin gelirini; ikincisi, kapitalistin bir bölümünü kâr biçiminde kendisine sakladığı, bir başka bölümünü toprak rantı, toprak sahibinin geliri olarak bıraktığı artık değeri. Yıllık değer-ürün v + m dışında başka hiçbir öğe içermediğine göre, bir tane daha değer bileşeni nereden gelebilir? Burada, basit yeniden üretim zemininde bulunuyoruz. Tüm yıllık emek toplamı, emek gücüne yatırılmış olan sermaye değerinin yeniden üretilmesi için gereken emeğe ve bir artık değer yaratmak için gereken emeğe ayrıştığına göre, emek gücüne yatırılmamış bir sermaye değerinin üretimi için gereken emek nereden gelebilir?

Önümüzdeki durum şudur:

1. Adam Smith bir metanın değerini ücretli emekçinin emek nesnesine eklediği (*adds*) emek kütlesiyle belirler. Kendisi de emek ürünlerini işleyen manifaktür üzerinde durduğundan, "malzemeler" sözcüğünü kullanıyor; ama bu, konunun özünde herhangi bir değişikliğe yol açmaz. İşçinin bir şeye "eklediği" değer (ve bu "*adds*", Adam'ın ifadesidir), değer eklenen bu nesnenin, eklemeden *önce* de bir değerinin var olup olmamasından bağımsızdır. Demek ki işçi, meta biçiminde bir değer-ürün yaratıyor. Bunun bir parçası, A. Smith'e göre işçinin ücretinin eş değeridir; ve bu parça, işçinin ücretinin değer büyüklüğüyle belirlenir; bunun büyüklüğüne bağlı olarak, işçinin, kendi ücretinin değerine eşit bir değer üretmek ya da yeniden üretmek için, daha çok emek eklemesi gerekir. Ama öte yandan işçi, bu şekilde çizilen sınırın ötesinde, kendisini çalıştırmakta olan kapitalist için artık değer oluşturan bir parça daha ekler. Bu artık değer ister olduğu gibi kapitalistin elinde kalıyor olsun, ister bunun bir kısmını kapitalist üçüncü kişilere bırakıyor olsun, ücretli emekçi tarafından eklenen artık değerin nitel belirlenimi (onun tümünün artık değer olması) bakımından da, nicel belirlenimi (büyüklüğü) bakımından da değişen hiçbir şey olmaz. O, ürünün tüm diğer değer parçaları gibi değerdir; ama ötekilerden şurada ayrılır: karşılığında işçinin eline herhangi bir eş değer geçmiş değildir, daha sonra da geçmeyecektir; ona kapitalistler herhangi bir eş değer vermeden el koyar. Bir metanın toplam değeri, üretiminde işçi tarafından harcanmış bulunan emek niceliğiyle belirlenir; bu toplam değerin bir bölümü, onun ücretin değerine eşit, dolayısıyla eş değer karşılığı olmasıyla belirlenir. Bu nedenle, ikinci bölüm, yani artık değer de, zorunlu olarak belirlidir; yani, ürünün toplam değeri, eksi, bunun ücretin eş değeri olan değer parçasına; dolayısıyla, metanın yapımı sırasında üretilen değer-ürünün içerdiği, işçinin ücretinin eş değerine eşit olan değer parçasını aşan fazlaya eşittir.

2. Tek bir sanayi kuruluşunda tek tek her bir işçi tarafından üretilen metalar için geçerli olan şey, bütün iş dallarının toplam yıllık ürünü için de geçerlidir. Tek bir üretken işçinin günlük emeği için geçerli olan şey, üretken işçi sınıfının bütünü tarafından harekete geçirilmiş olan yıllık emek için de geçerlidir. Bu sınıf, yıllık üründe, harcanmış olan yıllık emeğin niceliğiyle belirlenen bir toplam değeri "sabitler" (Smith'in ifadesi) ve bu toplam değer, biri, yıllık emeğin, işçi sınıfının kendi yıllık ücretinin bir eş değerini, gerçekte bu ücretin kendisini yaratmak için harcadığı parçasıyla belirlenen, öteki, işçinin kapitalistler sınıfına bir artık değer yaratmak için harcadığı ek yıllık emekle belirlenen iki bölüme ayrılır. Demek ki, yıllık ürünün içerdiği değer-ürün, yalnızca iki ögeden, işçi

sınıfı tarafından elde edilen yıllık ücretin eş değerinden ve kapitalistler sınıfı için sağlanan artık değerden oluşur. Ama yıllık ücret işçi sınıfının gelirini, artık değerin yıllık toplamı kapitalistler sınıfının gelirini oluşturur; dolayısıyla, ikisi de, yıllık tüketim fonundaki göreli payları temsil eder ve onda gerçekleşir (ve bu görüş basit yeniden üretim bakımından doğrudur). Ve böylece, değişmez sermaye değeri için, üretim araçları biçiminde işlev gören sermayenin yeniden üretimi için hiçbir yer kalmamış olur. Ama, meta-değerin gelir olarak işlev gören tüm parçalarının, toplumsal tüketim fonu için üretilen yıllık emek ürünüyle çakıştığını, A. Smith, eserinin girişinde açıkça söyler:

> "Halkın büyük bir kesiminin gelirinin nelerden oluşmuş olduğunu ya da yıllık tüketimlerini sağlamış olan (*supplied*) ... fonların doğasının ne olduğunu açıklamak, bu ilk dört kitabın amacıdır." (s.12).

Ve girişin daha ilk cümlesinde şunu söyler:

> "Her ulusun yıllık emeği, başlangıçta onun yıl boyunca tükettiği tüm geçim araçlarını sağlayan ve her zaman ya bu emeğin dolaysız ürününden ya da bu ürünle öteki uluslardan satın alınan nesnelerden oluşan fondur." (s. 11).

Şimdi, A. Smith'in ilk yanlışı, yıllık *ürün değerini* yıllık *değer-ürüne* eşitlemesidir. Bunların ikincisi, *yalnızca* geçmiş yılın emeğinin ürünüdür; birincisi ise, bunun dışında, yıllık ürünün yapımında tüketilmiş, ama *önceki yıllarda ve bir ölçüde daha da önceki yıllarda üretilmiş olan* bütün değer ögelerini, değerleri yalnızca *yeniden görünen* üretim araçlarını, değerleri bakımından geçmiş yıl boyunca harcanmış olan emekle üretilmiş de yeniden üretilmiş de olmayan üretim araçlarını da kapsar. Bu karıştırmayla A. Smith, yıllık ürünün değişmez değer parçasını bir yana atmayı becerir. Bu karıştırmanın kendisi onun temel anlayışındaki bir başka yanılgıya dayanır. Emeğin kendisinin iki yanlı karakterini göz ardı eder: emek-gücü harcayarak değer yaratan emek ve kullanım nesneleri (kullanım değeri) yaratan somut, yararlı emek. Her yıl üretilen metaların toplam tutarı, yani *yıllık ürünün tümü,* son yıl boyunca etkin olan *yararlı* emeğin ürünüdür; bu metaların tümü, varlıklarını, yalnızca bir şeye, toplumsal olarak kullanılmış olan emeğin, dallanıp budaklanmış bir sistem oluşturan yararlı emek türlerinde harcanmış olmasına borçludur; üretimleri sırasında tüketilmiş olan üretim araçlarının değerinin, bu metaların toplam değerinde, yeni bir doğal biçimde yeniden görünerek korunması da yalnızca bu sayede gerçekleşir. Demek ki, toplam *yıllık ürün,* yıl boyunca harcanmış olan *yararlı* emeğin sonucudur; ama *yıllık ürün değerinin* yalnızca bir bölümü, söz konusu yıl içinde yaratılmıştır; bu bölüm, yıl boyunca harekete geçirilmiş olan emeği temsil eden yıllık *değer-ürün*'dür.

Dolayısıyla, A. Smith, biraz önce alıntılanan yerde,

> "Her ulusun yıllık emeği, başlangıçta onun yıl boyunca tükettiği tüm geçim araçlarını sağlayan vb."

derken, tek yanlı olarak, yalnızca yararlı emeği hesaba katar; bu emek, kuşkusuz, tüm bu geçim araçlarını tüketilebilir biçimlerine getirmiştir. Ama burada şunları unutur: Daha önceki yıllardan aktarılmış olan emek araçlarının ve emek nesnelerinin yardımı olmadan bu olanaksızdır ve bundan ötürü "yıllık emek", değer oluşturmuş olduğu ölçüde, kesinlikle kendisiyle yapılmış olan ürünün değerinin tümünü yaratmış değildir; değer-ürün, ürün değerinden küçüktür.

A. Smith, bu çözümlemede (doğruya götürebilecek olan bir başlangıcın fizyokratlarda bile bulunmasına karşın), ancak tüm ardıllarının ulaşabildiği noktaya kadar gidebilmiş olmakla suçlanamayacak olsa bile, bir karmaşanın içine sürüklenir ve bunun temel nedeni de, bilimsel içgüdüsünün zaman zaman "içrek" bakış açısının yeniden ortaya çıkmasına izin vermesine karşın, bir bütün olarak bakıldığında onda ağır basan dışrak kavrayışın, genel olarak meta değeri hakkındaki içrek kavrayışını sürekli olarak baltalamasıdır.

4. A. Smith'te Sermaye ve Gelir

Her metanın (ve bundan ötürü aynı zamanda yıllık ürünün), yalnızca ücretin bir eş değerini oluşturan değer parçası, kapitalist tarafından ücret için öndelenmiş olan sermayeye, yani onun öndelenmiş olan toplam sermayesinin değişir bileşenine eşittir. Kapitalist, öndelenen sermaye değerinin bu bileşenini, ücretli emekçiler tarafından sağlanan metanın yeni üretilen bir değer bileşeniyle yeniden elde eder. İster değişir sermaye öndelemesi, kapitalistin, henüz satışa hazır olmayan ya da satışa hazır olmakla birlikte kapitalist tarafından henüz satılmamış olan bir ürünün işçiye düşen payını parayla ödemesi anlamına gelsin, ister kapitalist, işçi tarafından sağlanan metanın satılması yoluyla zaten elde etmiş bulunduğu parayla ödeme yapsın, isterse bu parayı kredi yoluyla elde etmiş olsun, bu durumların tümünde, kapitalist, para biçiminde işçilere akan değişir sermaye harcar ve diğer yandan, metalarının belirli bir değer parçasında, bu sermaye değerinin bir eş değerine sahip olur; söz konusu değer parçası, işçinin bu metaların toplam değerinden kendisine düşen payı yeni baştan üretmesine vesile olan, bir başka deyişle kendi ücretinin değerini üretmesine vesile olan değer parçasıdır. İşçiye bu değer parçasını onun kendi ürününün doğal biçimiyle vermek yerine, kapitalist bunu ona parayla öder. Dolayısıyla, şimdi, işçi, satılmış olan emek gücünün karşılığı olan eş değeri para biçiminde almış bu-

lunurken, öndelediği sermaye değerinin değişir parçası kapitalist için meta biçiminde bulunur.

Dolayısıyla, kapitalist tarafından öndelenen sermayenin emek gücü satın alınmasıyla değişir sermayeye çevrilmiş olan bölümü üretim süreci içinde etkin emek gücü olarak işlev görür ve bu gücün harcanması yoluyla meta biçiminde bir yeni değer olarak yeni baştan üretilir, yani yeniden üretilirken (bir yeniden üretim, yani öndelenen sermaye değerinin yeni baştan üretimi!), işçi, sattığı kendi emek gücünün değerini ya da fiyatını geçim araçlarına, kendi emek gücünün yeniden üretiminin araçlarına harcar. İşçinin kazancını, dolayısıyla gelirini oluşturan, değişir sermayeye eşit bir para tutarıdır; onu da ancak emek gücünü kapitaliste satabildiği sürece elde eder.

Ücretli emekçinin metası (onun emek gücünün kendisi), ancak kapitalistin sermayesine dâhil olduğu, sermaye olarak işlev gördüğü ölçüde meta olarak işlev görür; öte yandan kapitalistin emek gücü satın alımında para-sermaye olarak harcanmış olan sermayesi, emek gücü satıcısının, ücretli emekçinin elinde gelir olarak işlev görür.

Burada, A. Smith'in birbirlerinden ayırmadığı farklı dolaşım ve üretim süreçleri iç içe girer.

Birincisi: *Dolaşım sürecine* ait olan işlemler: İşçi metasını (emek gücünü) kapitaliste satar; kapitalistin onu satın almak için kullandığı para, kapitalist için, yatırılan paranın değerlenmesine yöneliktir, yani para-sermayedir; harcanmamış, öndelenmiştir. (Kapitalistin bu paranın kendisini nereden aldığından tümüyle bağımsız olarak,"öndelik"in –fizyokratlardaki *avance*'ın– gerçek anlamı budur. Kapitalistin yeniden üretim sürecinin amacına yönelik olarak ödediği her değer, bu ödeme ister önceden isterse *post festum* [her şey olup bittikten sonra] gerçekleşsin, kapitalist için, öndelenmiş değerdir.) Her meta satımında ne oluyorsa burada da o olur: satıcı bir kullanım değerini (burada emek gücü) elinden çıkarmakta ve bunun (fiyatını gerçekleştiren) değerini para olarak almaktadır; alıcı parasını elden çıkarmakta ve karşılığında metanın kendisini (burada emek gücü) almaktadır.

İkincisi: Satın alınan emek gücü, şimdi *üretim* sürecinde işlev gören sermayenin bir parçasını oluşturur ve işçinin kendisi, burada, yalnızca, bu sermayenin, üretim araçlarının doğal biçimlerine sahip olan diğer ögelerinden farklı bir özel doğal biçimi olarak işlev görür. İşçi, süreç sırasında, emek gücünü harcayarak ürüne dönüştürdüğü üretim araçlarına kendi emek gücünün değerine eşit olan bir değer ekler (artık değeri dikkate almıyoruz). Böylece, kapitalistin sermayesinin, kapitalistin ona ücret olarak öndelediği ya da öndeleyeceği bölümünü, kapitalist için meta biçiminde yeniden üretir; ona bu bölümün bir eş değerini üretir.

Başka bir deyişle, kapitalist için, kapitalistin yeni baştan emek gücü satın alımına "öndeleyebileceği" sermayeyi üretir.

Üçüncüsü: Demek ki, metanın satılmasıyla, satış fiyatının bir parçası kapitalist tarafından öndelenen değişir sermayeyi yerine koyar, dolayısıyla hem onun yeni baştan emek gücü satın almasını, hem de işçinin emek gücü satmasını olanaklı kılar.

Her tür meta alım satımında (bu işlemler salt kendi başlarına alındıklarında), metası karşılığında eline geçen paranın satıcının elinde ve satın aldığı kullanım nesnesinin alıcının elinde ne olduğu tümüyle önemsizdir. Dolayısıyla, salt dolaşım süreci dikkate alındığında, kapitalist tarafından satın alınan emek gücünün onun için yeniden sermaye değeri üretmesi ve öte yandan emek gücünün satın alım fiyatı olarak eline geçen paranın işçi için gelir oluşturması da yine hiçbir önem taşımaz. İşçinin ticaret nesnesinin, kendi emek gücünün değer büyüklüğü, ne bunun kendisi için "gelir" oluşturmasından, ne de ticaret nesnesinin alıcı tarafından kullanımının bu alıcı için sermaye değeri yeniden üretmesinden etkilenir.

Emek gücünün değeri (yani, bu metanın yeterli satış fiyatı), onun kendi yeniden üretimi için gereken emek niceliğiyle belirlendiği, bu emek niceliğinin kendisi ise burada işçinin gereksindiği geçim araçlarını üretmek için, yani işçinin yaşamını sürdürmesi için gerekli olan emek niceliğiyle belirlendiği için, ücret, işçinin geçimini dayandırmak zorunda olduğu gelir olur.

A. Smith'in şu dediği tümüyle yanlıştır (s. 223):

> "*Sermayenin* üretken emeğin geçimi için yatırılan *bölümü*, ... ona" [kapitaliste] "bir sermaye işleviyle hizmet ettikten sonra ... onlar" [işçiler] "için bir gelir oluşturur."

Kapitalistin, onun tarafından satın alınan emek gücüne ödeme yapmak için kullandığı *para*nın, "ona bir sermaye işleviyle hizmet etmesi", ancak, bu yolla emek gücünü sermayesinin maddi bileşenlerine dâhil etmesi ve böylece sermayesini üretken sermaye olarak işlev görebileceği duruma getirmesi ölçüsünde söz konusu olur. Şunları ayırt etmeliyiz: Emek gücü, işçinin elinde, sermaye değil *meta*dır ve bu metanın satışını sürekli olarak yineleyebildiği sürece, onun için bir gelir oluşturur; satıştan *sonra*, kapitalistin elinde, üretim sürecinin kendisi sırasında, sermaye olarak işlev görür. Burada, işçinin elinde değerine satılan bir meta olarak; onu satın almış olan kapitalistin elinde değer ve kullanım değeri üreten bir güç olarak iki kez hizmet eden şey, emek gücüdür. Ne var ki, işçinin kapitalistten aldığı para, işçinin eline ancak işçi kendi emek gücünü kapitaliste kullandırdıktan sonra, bu emek gücü emek ürününün

değerinde zaten gerçekleşmişken geçer. Kapitalist, karşılığında daha bir şey ödemeden, bu değer onun elindedir. Demek ki, önce değişir sermayenin para biçimi olarak, sonra da ücret olarak, iki kez işlev gören, para değildir. İki kez işlev görmüş olan, emek gücüdür; ilk olarak, meta olarak emek gücü satışında (para, ödenecek ücretin saptanmasında yalnızca düşünsel değer ölçüsü olarak iş görür ve bunun için kapitalistin elinde olması hiç gerekmez); ikincisi, *sermaye* olarak, yani kapitalistin elindeki kullanım değeri ve değer yaratan öge olarak işlev gördüğü üretim sürecinde. Emek gücü, işçiye ödenecek olan eş değeri, kapitalist henüz bunu para biçiminde ödememişken, meta biçiminde sağlamıştır. Demek ki, kapitalistin işçiye ödeme yapmak için kullandığı ödeme fonunu işçinin kendisi yaratır. Ama hepsi bundan ibaret değil.

Demek ki, işçinin aldığı ücret, onun tarafından, emek gücünü korumak için, yani (kapitalistler sınıfı ile işçi sınıfı bütünlükleri içinde ele alındığında) kapitalistin kapitalist olarak kalmasını mümkün kılan tek aleti korumak için harcanır.

Dolayısıyla, emek gücünün sürekli olarak alınıp satılması, bir yandan, emek gücünü sermayenin bir ögesi olarak kalıcılaştırır; sermaye, bu sayede, bir değere sahip olan metaların, kullanım nesnelerinin yaratıcısı olarak görünür; dahası, yine bu sayede, emek gücünü satın alan sermaye parçası, emek gücünün kendi ürünüyle sürekli olarak üretilir, yani işçinin kendisi, sürekli olarak, kendisine ödeme yapmak için kullanılan sermaye fonunu yaratır. Öte yandan, sürekli emek gücü satışı, işçinin, kendisini sürekli olarak yenileyen geçim kaynağı olur ve dolayısıyla, işçinin emek gücü, geçimini sağlayan geliri elde etmesini mümkün kılan servet olarak görünür. Gelir, burada, bir metanın (emek gücünün) sürekli olarak yinelenen satışı yoluyla, değerlerin elde edilmesinden başka hiçbir anlama gelmez; değerler de, burada, yalnızca, satılacak olan metaların sürekli olarak yeniden üretilmesine hizmet eder. Ve buraya kadarıyla, A. Smith'in, işçinin kendisi tarafından yaratılan ürünün, karşılığında kapitalist tarafından ona ücret biçimindeki bir eş değerin ödendiği değer parçasının, işçinin gelir kaynağı hâline geldiğini söylemeye hakkı var. Ama sermaye değeri olarak işlev görmeleri üretim araçlarının değerini ne kadar değiştirirse ya da bir üçgenin tabanı veya bir elipsin çapı olarak işlev görmesi düz bir çizginin doğasını ya da büyüklüğünü ne kadar değiştirirse, bu durum da metanın bu değer parçasının doğasını ya da büyüklüğünü ancak o kadar değiştirebilir. Emek gücünün değeri, herhangi bir üretim aracının değeri gibi, bağımsız olarak belirlenmeye devam eder. Metanın bu değer parçası, ne kendisini oluşturan bağımsız bir etmen olarak gelirden *oluşur*, ne de gelire *ayrışır*. İşçi tarafından sürekli olarak yeniden üretilen bu yeni değer, onun için gelir kaynağı oluşturu-

yor diye, tersi de geçerli olmaz, yani işçinin geliri, onun tarafından üretilen yeni değerin bir bileşeni olmaz. İşçinin gelirinin değer büyüklüğünü, onun tarafından yaratılmış olan yeni değerden kendisine ödenen payın büyüklüğü belirler, bunun tersi olmaz. Yeni değerin bu bölümünün onun için gelir oluşturması, yalnızca, ondan ne olduğunu, kullanımının karakterini gösterir ve onun oluşumuyla ilgisi, tüm diğer değer oluşumlarıyla ilgisinden daha fazla değildir. Her hafta on taler elde ediyorsam, bu durum, on talerin değerinin ne *doğasını* ne de *büyüklüğünü* değiştirir. Öteki her metada olduğu gibi emek gücünün değeri de, onun yeniden üretimi için gereken emek niceliğiyle belirlenir; bu emek niceliğinin, işçinin zorunlu geçim araçlarının değeriyle belirlenmesi, yani onun yaşam koşullarının yeniden üretimi için gerekli olan emeğe eşit olması, bu metaya (emek gücüne) özgüdür; ama yük hayvanının değerinin, onun ayakta tutulması için gerekli olan geçim araçlarıyla, yani, bu sonuncuları üretmek için gerekli olan insan emeğinin kütlesiyle belirlenmesinden daha kendine özgü değildir.

Ama burada A. Smith'in başına bela olan ne varsa, hepsinin nedeni bu "gelir" kategorisidir. Onda, farklı türden gelirler, yıllık olarak üretilen, yeni yaratılan meta değerinin "*component parts*"ını, bileşenlerini oluşturur; oysa tam tersine, bu meta değerinin *kapitalistler için* ayrıştığı iki parça (emeğin satın alınması sırasında öndelenen değişir sermayesinin eş değeri ve yine ona ait olan, ama onun için bedavaya gelmiş olan diğer değer parçası, artık değer), gelir kaynaklarını oluşturur. Değişir sermayenin eş değeri yeni baştan emek gücüne öndelenir ve bu ölçüde işçi için ücret biçiminde bir gelir oluşturur; öteki parça (artık değer), kapitalist için bir sermaye öndeliğini yerine koymak zorunda olmadığından, herhangi bir tür sermaye oluşturmak yerine, kapitalist tarafından (hem zorunlu hem de lüks) tüketim araçlarına harcanabilir, gelir olarak tüketilebilir. Bu gelirin ön koşulu, meta değerinin kendisidir ve bu gelirin bileşenleri, kapitalist açısından, yalnızca, onun tarafından öndelenen değişir sermaye değeri *için* bir eş değer ya da bunu *aşan* bir fazlalık olmaları ölçüsünde farklılaşır. Bunların ikisi de, meta üretimi sırasında harcanan, emeğe dönüştürülen emek gücünden başka hiçbir şeyden oluşmaz. İkisi de, üretim sürecinde harcanmış, emeğe çevrilmiş emek gücünden başka hiçbir şeyden oluşmaz. Gelirden değil harcamadan, emek harcamasından oluşurlar.

Gelirin kaynağının meta değeri olması gerekirken, geliri meta değerinin kaynağı hâline getiren bu karışıklığın ardından, meta değeri, artık, farklı gelir türlerinden "oluşturulmuş" görünür; bunlar birbirlerinden bağımsız olarak belirlenir ve metanın toplam değeri, bu gelirlerin değer büyüklüklerinin toplamıyla belirlenir. Ama şimdi karşımıza şu soru

çıkar: Meta değerinin kendilerinden kaynaklandığı varsayılan bu gelirlerin her birinin değeri nasıl belirlenir? Ücret söz konusu olduğunda bu yapılabilir, çünkü ücret, metasının, yani emek gücünün değeridir ve bu metanın değeri (tüm diğer metaların değerleri gibi), onun yeniden üretimi için gerekli olan emekle belirlenebilir. Ama artık değer ya da bunun A. Smith'te daha sık karşılaşılan iki biçimi, kâr ve toprak rantı nasıl belirlenebilir? Burada boş laf kalabalığının ötesine geçilmiyor. A. Smith, ücreti ve artık değeri (ya da ücreti ve kârı), bir bakarsınız, meta değerini ya da fiyatı oluşturan bileşenler olarak sunmuş, bir bakarsınız, çoğu zaman yeni bir nefes bile almadan, meta fiyatının "ayrıştığı" (*resolves itself*) parçalar olarak sunmuş; ama bu, tersine, meta değerinin ilk verili olan şey olduğu ve bu verili değerin farklı parçalarının, üretim sürecine katılan farklı kişilerin paylarına farklı gelirler biçiminde düştükleri anlamına gelir. Bu, değerin bu üç"bileşen"den oluşmasıyla hiçbir şekilde özdeş değildir. Üç farklı düz çizginin büyüklüklerini bağımsız olarak belirlersem ve ardından"bileşenler" olarak bu üç çizgiyle, bunların toplam büyüklüğüne eşit olan dördüncü bir düz çizgi oluşturursam, burada gerçekleştirdiğim işlem, kesinlikle, önümde verili bir düz çizgi varsa ve bunu herhangi bir amaçla üç farklı parçaya ayırırsam, deyim yerindeyse "ayrıştırırsam" gerçekleştirmiş olacağım işlemle aynı olmaz. Birinci durumdaki çizginin büyüklüğü, toplamlarını oluşturduğu üç çizginin büyüklüğüyle birlikte, tümüyle değişir; ikinci durumdaki üç çizgi parçasının büyüklüğü, başından itibaren, bunların verili büyüklükteki bir çizginin parçalarını oluşturmalarıyla sınırlanmıştır.

Ama gerçekte, A. Smith'in sunumundaki doğru noktaya, yani, toplumun yıllık meta-ürününün (tek tek her bir meta ya da günlük, haftalık vb. ürün gibi) içerdiği, *yıllık emekle yeni üretilmiş olan değerin*, öndelenmiş değişir sermayenin değeri (yani yeniden emek gücü satın alımına ayrılan değer parçası), artı, kapitalistin (basit yeniden üretim söz konusu olduğunda ve diğer koşullar aynı kalırken) bireysel tüketiminin araçlarına dönüştürerek gerçekleştirebildiği artık değere eşit olmasına bağlı kalırsak; ayrıca, A. Smith'in, değer yaratması ölçüsünde emek gücü harcaması olan emek ile kullanım değeri yaratan, yani yararlı, amaca uygun biçimde harcanan emeği aynı sepete attığını unutmazsak, bütün sunum şuna varır: Her metanın değeri emeğin ürünüdür; dolayısıyla, yıllık emeğin ürününün değeri ya da yıllık toplumsal meta-ürünün değeri de emeğin ürünüdür. Ama her tür emek; 1. işçinin, yalnızca, kendi emek gücünün satın alınması için öndelenen sermaye için bir eş değeri yeniden ürettiği gerekli emek-zamana, ve, 2. işçinin kapitaliste, karşılığında kapitalistin bir eş değer ödemediği bir değer, yani artık değer sağlamasına vesile olan artık emeğe ayrıştığından, her tür meta değeri yalnızca

bu iki farklı bileşene ayrışabilir ve dolayısıyla, en sonunda, ücret olarak işçi sınıfının gelirini ve artık değer olarak kapitalistler sınıfının gelirini oluşturur. Ama değişmez sermaye değeri, yani yıllık ürünün üretiminde tüketilen üretim araçlarının değeri söz konusu olduğunda, bu değerin, yeni ürünün değerine nasıl girdiği (kapitalistin metasını satarken bunu alıcıya yüklediği ifadesi dışında) söylenemese bile, üretim araçlarının kendileri emek ürünü olduğundan, bu değer parçası, en sonunda (*ultimately*), yalnızca, değişir sermayenin eş değerinden ve artık değerden, gerekli emeğin ürününden ve artık emeğin ürününden oluşabilir. Bu üretim araçlarının değerlerinin onları kullananların elinde sermaye değerleri olarak işlev görmesi, bunları, "başlangıçta" ve daha derine inilirse bir başka elde (daha önce olsa bile), aynı iki değer parçasına, yani iki farklı gelir kaynağına ayrışabilir olmaktan çıkarmaz.

Buradaki doğru olan bir nokta şu: konu, kendisini, toplumsal sermayenin hareketinde (yani bireysel sermayelerin bütünlüğünün hareketinde), ayrı ayrı ele alınan her bir bireysel sermaye için, yani her bir bireysel kapitalistin bakış açısına göre gösterdiğinden farklı bir şekilde gösterir. İkincisi için, meta değeri; 1. değişmez bir ögeye (Smith'in söylediğine göre dördüncü bir ögeye) ve 2. ücret ile artık değerin ya da ücret, kâr ve toprak rantının toplamına ayrışır. Buna karşılık, toplumsal açıdan bakıldığında, Smith'in dördüncü ögesi, yani değişmez sermaye değeri ortadan kalkar.

5. Özet

Üç gelirin, ücret, kâr ve rantın, meta değerinin üç "bileşen"ini oluşturduğu şeklindeki saçma formül, A. Smith'te, şu daha akla yatkın formülden kaynaklanır: Meta değeri bu üç bileşene ayrışır (*resolves itself*). Meta değerinin yalnızca kullanılan emek gücünün eş değeri ile emek gücü tarafından yaratılan artık değere bölünebilir olduğu varsayılsa bile, bu da yanlıştır. Ama yanlışlık burada yine daha derin, gerçek bir temele dayanır. Kapitalist üretimin temelinde, üretken işçinin kendi emek gücünü metası olarak kapitaliste satması ve ardından kapitalistin elinde yalnızca onun üretken sermayesinin bir ögesi olarak işlev görmesi vardır. Dolaşıma ait olan bu işlem (emek gücü alım satımı), üretim sürecini başlatmakla kalmaz, örtülü olarak onun özgül karakterini de belirler. Bir kullanım değerinin ve hatta bir metanın (çünkü bu, bağımsız üretici işçiler tarafından da yapılabilir) üretimi, burada, kapitalist için mutlak ve göreli artık değer üretiminin bir aracından başka bir şey değildir. Bu nedenle, üretim sürecinin çözümlemesi sırasında, mutlak ve göreli artık değer üretiminin; 1. günlük emek sürecinin süresini, 2. kapitalist üre-

tim sürecinin tüm toplumsal ve teknik biçimlenişini nasıl belirlediğini görmüştük. Değerin (değişmez sermaye değerinin) yalnızca korunması, öndelenen değerin (emek gücünün eş değeri) gerçekten yeniden üretimi ve artık değerin, yani karşılığında kapitalistin ne öncesinde ne de *post festum* herhangi bir eş değer ödediği değerin üretimi arasındaki ayrım kendisini bu sürecin içinde gerçekleştirir.

Artık değere (kapitalist tarafından öndelenen değerin eş değerini aşan bir değere) el koyulması, emek gücü alım satımıyla başlatılmakla birlikte, üretim sürecinin kendi içinde gerçekleşen bir işlemdir ve bunun temel bir uğrağını oluşturur.

Bir dolaşım işlemi oluşturan başlatıcı işlemin, emek gücünün alım satımının kendisi de, yine, üretim *ögelerinin,* toplumsal *ürünlerin* bölüşümünü önceleyen ve bu bölüşümün ön koşulunu oluşturan bölüşümüne, yani işçinin metası olarak emek gücünün, çalışmayanların mülkü olarak üretim araçlarından ayrılmasına dayanır.

Ama aynı zamanda, artık değerin bu şekilde mülk edinilmesi ya da değer üretiminin, bu şekilde, öndelenen değerin yeniden üretimi ile hiçbir eş değeri yerine koymayan yeni değer (artık değer) üretimine ayrılması, değerin kendisinin tözünde ve değer üretiminin doğasında hiçbir değişikliğe yol açmaz. Değerin tözü, harcanan emek gücünden (söz konusu olan emeğin özel yararlı karakterinden bağımsız olan emekten) başka bir şey değildir ve olmaz, ve değer üretimi bu harcama sürecinden başka bir şey değildir. Bir serf, altı gün boyunca emek gücü harcıyor, altı gün boyunca çalışıyorsa, örneğin bu iş günlerinin üçünde kendi tarlasında kendisi için ve diğer üçünde feodal bey için, onun tarlasında çalışması, emek harcaması olarak emek harcaması olgusunda herhangi bir farklılık doğurmaz. Onun kendisi için özgürce harcadığı emek de efendisi için zorunlu olarak harcadığı emek de, eşit derecede emektir; bu emeklere, onlar tarafından yaratılan değerler, hatta yararlı ürünler açısından bakıldığı sürece, altı günlük emeğinde herhangi bir farklılık ortaya çıkmaz. Aradaki fark, yalnızca, altı günlük emek-zamanın iki yarısında emek gücü harcamasını yönlendiren koşulların farklı olmasıdır. Ücretli emekçinin gerekli emeği ile artık emeği için de aynısı geçerlidir.

Üretim süreci, metada son bulur. Metanın yapımında emek gücü harcanmış olması, şimdi, metanın değere sahip olmak şeklindeki somut bir özelliği olarak görünür; bu değerin büyüklüğü, harcanmış olan emeğin büyüklüğüyle ölçülür; meta değeri başka hiçbir şeye ayrışmaz ve başka hiçbir şeyden oluşmaz. Belirli bir büyüklükteki düz bir çizgi çizdiysem, ilk olarak, benden bağımsız belirli kurallara (yasalara) göre uygulanan çizim sanatıyla düz bir çizgi "üretmiş"imdir (öncesinde bildiğim üzere,

yalnızca simgesel olarak olsa bile). Bu çizgiyi (kendileri de belirli bir probleme karşılık gelebilecek olan) üç kısma bölersem, bu üç parçanın her biri eskiden olduğu gibi düz bir çizgi olmaya devam eder ve parçaları oldukları düz çizgi, bu bölme işlemi aracılığıyla, düz çizgiden farklı olan, örneğin herhangi bir türden bir eğriye ayrışmaz. Verili büyüklükteki çizgiyi, parçalarının toplamı bölünmemiş çizginin kendisinden büyük olacak şekilde de bölemem; dolayısıyla, bölünmemiş çizginin büyüklüğü, parçalarının keyfî olarak belirlenmiş büyüklükleriyle belirlenmez. Tam tersine, bu sonuncuların göreli büyüklükleri, başından itibaren, parçaları olduğu doğrunun büyüklüğüyle sınırlanır.

Bu açıdan bakıldığında, kapitalist tarafından üretilen meta ile kendi başına çalışan bir işçi ya da işçi toplulukları ya da köleler tarafından üretilen meta arasında hiçbir fark yoktur. Böyle olmakla birlikte, incelemekte olduğumuz durumda, hem emek ürününün hem de onun değerinin tümü kapitaliste aittir. Öteki her üretici gibi, kapitalist, metayı kullanmaya devam edebilmek için, önce onu satarak paraya dönüştürmek zorundadır; onu genel eş değer biçimine çevirmesi gerekir.

Henüz paraya dönüştürülmemiş olan meta-ürünü ele alalım. O tümüyle kapitaliste aittir. Öte yandan, yararlı emek ürünü olarak (kullanım değeri olarak) tümüyle geçmiş emek sürecinin ürünüdür; değeri öyle değildir. Bu değerin bir bölümü, metanın üretiminde harcanmış olan üretim araçlarının yeni bir biçim altında yeniden görünen değerinden başka bir şey değildir; bu değer, söz konusu metanın üretim süreci sırasında üretilmemiştir; çünkü, üretim araçları bu değere üretim sürecinden önce, ondan bağımsız olarak sahipti; bu sürece onun taşıyıcıları olarak girmişlerdi; yenilenmiş ve değişmiş bulunan şey, sadece onun görünüş biçimidir. Meta değerinin bu bölümü, kapitalist açısından, kendi öndelediği değişmez sermaye değerinin metanın üretimi sırasında tüketilmiş olan bölümü için bir eş değer oluşturur. O daha önce üretim araçları biçiminde bulunuyordu; şimdi yeni üretilmiş olan metanın değerinin bileşeni olarak var olur. Bu sonuncusu gümüşe çevrilir çevrilmez, artık para biçiminde var olan değer, yine üretim araçlarına, üretim süreciyle ve üretim sürecindeki kendi işleviyle belirlenen başlangıçtaki biçimine dönmek zorundadır. Bir değerin değer olma karakteri, söz konusu değerin sermaye olarak işlev görmesiyle, hiçbir şekilde değişmez. –

Metanın ikinci bir değer parçası, ücretli emekçinin kapitaliste sattığı emek gücünün değeridir. Bu değer, üretim araçlarının değeri gibi, emek gücünün gireceği üretim sürecinden bağımsız olarak belirlenir ve emek gücü üretim sürecine girmeden önce, bir dolaşım işlemiyle, emek gücü alım satımıyla saptanır. Ücretli emekçi, işlevini yerine getirerek (emek

gücünü harcayarak), kapitalistin ona emek gücünün kullanımı için ödemek zorunda olduğu değere eşit bir meta değeri üretir. Ücretli emekçi kapitaliste bu değeri meta olarak verir, kapitalist ona bunun için para öder. Meta değerinin bu bölümünün, kapitalist açısından, ücretlere öndelenmesi gereken değişir sermaye için bir eş değerden ibaret olması, bunun, üretim süreci sırasında yeni yaratılan ve yalnızca artık değerin oluştuğu şeyden, yani geçmiş emek gücü harcamasından oluşan meta değeri olduğu gerçeğini hiçbir şekilde değiştirmez. Kapitalist tarafından işçiye ücret biçiminde ödenen emek gücü değerinin işçi için gelir biçimini alması ve böylelikle emek gücünün sürekli olarak yeniden üretilmesinin ötesinde, ücretli emekçiler sınıfı olarak ücretli emekçiler sınıfının ve dolayısıyla tüm kapitalist üretimin yeniden üretilmesi de bu gerçeği değiştirmez.

Ama bu iki değer parçasının toplamı, meta değerinin tümünü oluşturmaz. Bu ikisini aşan bir fazla kalır geriye: artık değer. Bu da, ücretler için öndelenmiş olan değişir sermayeyi yerine koyan değer parçası gibi, üretim süreci sırasında işçi tarafından yeni yaratılmış olan bir değer, donmuş emektir. Tek farkı, tüm ürünün sahibine, kapitaliste, bedavaya gelmesidir. Bu sonuncu olgu, gerçekten de, kapitaliste, eğer artık değerin bazı bölümlerini başka pay sahiplerine bırakması gerekmiyorsa (toprak sahibine bırakılan toprak rantı gibi; bu durumda söz konusu bölümler bu tür üçüncü kişilerin gelirlerini oluşturur), artık değerin tümünü gelir olarak tüketme olanağını sağlar. Zaten, kapitalistimizin meta üretimine girişmesine yol açan itici güdü de aynı olguydu. Ama, ne onun başlangıçtaki iyi niyetli artık değer elde etme hedefi, ne de sonrasında artık değerin onun tarafından ve başkaları tarafından harcanması, artık değer olarak artık değer üzerinde etkide bulunur. Bunlar, artık değerin karşılığı ödenmemiş donmuş emek olduğu gerçeğini de, artık değerin tümüyle farklı koşullar tarafından belirlenen büyüklüğünü de hiçbir şekilde değiştirmez.

Ama A. Smith'in amacı, yapmış olduğu gibi, daha meta değerini ele alırken, toplam üretim sürecinde bunun farklı bölümlerine hangi rollerin düştüğünü araştırmak olsaydı, belirli bölümler gelir olarak işlev görüyorsa, öbürlerinin aynı süreklilikle sermaye olarak işlev gördükleri (ve bu nedenle, onun mantığına göre, aynı zamanda, meta değerinin oluşturucu parçaları ya da bunun ayrıştığı parçalar olarak tarif edilmek zorunda oldukları) açıktı.

A. Smith, genel olarak meta üretimini, kapitalist meta üretimi ile özdeşleştirir; üretim araçları başından itibaren "sermaye"dir, emek başından itibaren ücretli emektir, ve bu nedenle,

> "yararlı ve üretken işçilerin sayısı, ... her yerde, bunları çalıştırmak için kullanılan sermayenin büyüklüğüyle orantılıdır (*to the quantity of capital stock which is employed in setting them to work*". Introduction, s. 12).

Kısacası, emek sürecinin farklı (nesnel ve kişisel) etmenleri, başından itibaren, kapitalist üretim dönemine özgü karakter maskeleriyle görünür. Bu nedenle, meta değeri çözümlemesi, bu değerin bir yandan nereye kadar yalnızca yatırılan sermayenin değeri, diğer yandan nereye kadar "serbest", herhangi bir öndelenmiş sermaye değerini ya da artık değeri yerine koymayan değer olduğu hakkındaki değerlendirmeyle de dolaysız olarak örtüşür. Meta değerinin bu bakış açısıyla birbirleriyle karşılaştırılan parçaları, böylece, el altından, bu meta değerinin bağımsız "bileşen"lerine ve en sonunda "her tür değerin kaynakları"na dönüşür. Bir diğer sonuç, gelirlerin meta değerinden değil, meta değerinin "gelirlerden" oluşmasını sağlayacak şekilde, meta değerinin bileşiminde farklı türlerden gelirlerin yer alması ya da bunun yerine meta değerinin farklı türlerden gelirlere "ayrışması"dır. Oysa, bir meta değerinin ya da paranın sermaye değeri olarak işlev görmesi, nasıl meta değeri olarak meta değerinin ya da para olarak paranın doğasını değiştirmezse, bir meta değerinin daha sonra şu ya da bu kişi için gelir olarak işlev görmesi de o metanın değerini değiştirmez. Adam Smith'in ele aldığı meta, daha baştan (metaların üretiminde tüketilmiş olan sermaye değeri dışında artık değeri de kapsayan) meta-sermayedir, dolayısıyla kapitalist tarzda üretilmiş metadır, kapitalist üretim sürecinin sonucudur. Demek ki, önce bu sürecin, dolayısıyla da bunun içerdiği değerlenme ve değer oluşturma sürecinin çözümlenmiş olması gerekirdi. Bu sürecin kendisinin ön koşulu yine meta dolaşımı olduğundan, bunun sunumu, ondan bağımsız ve ondan önce gelen bir meta çözümlemesini de gerektirir. A. Smith, "içrek" olarak geçici bir şekilde doğru olanı bulduğunda bile, meta üretimini yalnızca meta çözümlemesi, yani meta-sermaye çözümlemesi vesilesiyle dikkate alır.

III. Sonrakiler[41]

Ricardo, A. Smith'in teorisini hayli sözcüğü sözcüğüne yeniden üretir:

> "Bir ülkenin tüm ürünlerinin tüketildiği üzerinde anlaşılmalıdır; ama başka bir değeri yeniden üretenler tarafından mı, yoksa bunu yapmayanlar tarafından mı tüketildikleri, düşünülebilecek en büyük farkı oluşturur. Gelirin tasarruf edildiğini ve sermayeye eklendiğini söylediğimizde, gelirin sermayeye eklenen bölümünün üretken olmayan işçi yerine üretken işçi tarafından tüketilmesini kastediyoruz." ("Principles", s. 163.)

41 Buradan bölüm sonuna kadar, II. Elyazmasından alınan bir ek.

Ricardo, gerçekten de, A. Smith'in meta fiyatının ücrete ve artık değere (ya da değişir sermayeye ve artık değere) ayrışması hakkındaki teorisini tümüyle benimsemiştir. Onun tartıştığı noktalar şunlardır: 1. Artık değerin bileşenleri: toprak rantını artık değerin zorunlu bir ögesi olmaktan çıkarır; 2. Ricardo, meta fiyatını bu bileşenlere *ayırır*. Demek ki, *prius* [önce gelen], değer büyüklüğüdür. Bileşenlerin toplamı verili bir büyüklük olarak varsayılır; bu verili büyüklükten hareket edilir ve A. Smith'in sıklıkla kendi daha derine inen görüşüne bile karşıt olarak yaptığı gibi, metanın değer büyüklüğü, *post festum*, bileşenlerin toplanmasıyla ortaya çıkarılmaz.

Ramsay, Ricardo'ya karşı şunu belirtir:

> "Ricardo, toplam ürünün yalnızca ücrete ve kâra bölünmediğini, sabit sermayenin yerine koyulması için de bir bölüme gereksinim duyulduğunu unutur." ("An Essay on the Distribution of Wealth", Edinburgh 1836, s. 174.)

Ramsay'in "sabit sermaye"den anladığı, benim değişmez sermaye dediğim şeydir:

> "Sabit sermaye, üzerinde çalışılan metanın yapımına katkıda bulunduğu bir biçimde var olmakla birlikte, işçilerin geçimine yaramaz." (s. 59.)

Adam Smith meta değerini; dolayısıyla da yıllık toplumsal ürün değerini ücrete ve artık değere, yani sadece gelirlere ayrıştırmasının zorunlu sonucuna, böyle bir durumda tüm yıllık ürünün tüketilebileceği sonucuna karşı koymuştu. Saçma sonuçları çıkaranlar, hiçbir zaman özgün düşünürler olmaz. Onlar bu işi Say ve MacCulloch gibilerine bırakır.

Say, işin iyiden iyiye kolayına kaçar gerçekten. Biri için sermaye öndeliği olan şey başka biri için gelir ve safi üründür ya da geçmişte öyle olmuştur; gayrisafi ve safi ürün arasındaki ayrım tümüyle özneldir, ve

> "böylece tüm ürünlerin toplam değeri toplumda gelir olarak dağılmış bulunur". (Say, "Traité d'Écon. Pol.", 1817, II, s. 64.) "Her ürünün toplam değeri, onun üretimine katkıda bulunmuş olan toprak sahibinin, kapitalistin ve zanaatçının kârlarından" [ücret burada *profits des industrieux* [zanaatçının kârı] olarak görünür!] "oluşur. Bu da, toplumun gelirini, iktisatçılar hizbinin" [fizyokratların] "zannettikleri gibi yalnızca toprağın safi ürününe değil, *üretilmiş olan gayrisafi değere* eşit kılar." (s. 63).

Başkalarının yanı sıra Proudhon da Say'nin bu keşfini kendisine mal etmiştir.

Storch, A. Smith'in öğretisini ilke olarak benimseyenlerden biri olmasına karşın, bunun Say'deki uygulamasını savunulamaz bulur:

"Eğer bir ulusun gelirinin onun gayrisafi ürününe eşit olduğu, yani çıkarılacak bir sermayenin" (değişmez sermayenin olmalı) "bulunmadığı kabul edilirse, bu ulusun, yıllık ürününün tüm değerini, gelecekteki gelirine en küçük bir zarar vermeden, üretken olmayan şekilde tüketebileceği de kabul edilmek zorundadır... Bir ulusun" (değişmez) "sermayesini oluşturan ürünler tüketilebilir değildir." (Storch, "Considérations sur la nature du revenu national", Paris 1824, s. 147, 150.)

Ama Storch, bu değişmez sermaye parçasının varlığının, Smith'in, onun tarafından benimsenen fiyat çözümlemesiyle nasıl bağdaştığını söylemeyi unuttu; söz konusu fiyat çözümlemesine göre, meta değeri yalnızca ücret ve artık değer içerir, ama hiçbir değişmez sermaye parçası içermez. Bu fiyat çözümlemesinin saçma sonuçlara götürdüğünü yalnızca Say aracılığıyla kavrar ve bu konudaki son sözü şudur:

"gerekli fiyatı onun en basit ögelerine ayrıştırmanın olanaksız olması." ("Cours d'Écon. Pol.", Pétersbourg 1815, II, s. 141.)

Sermaye-gelir ilişkisi üzerinde özellikle duran ve gerçekten de bu ilişkinin özel formülasyonunu kendi çalışması *Nouveaux Principes*'in *differentia specifica*'sı [ayırt edici farklılığı] hâline getiren Sismondi, tek bir bilimsel söz söylememiş, sorunun açıklığa kavuşturulmasına zerre kadar katkıda bulunmamıştır.

Barton, Ramsay ve Cherbuliez, Smith'in formülasyonunun ötesine geçme girişimlerinde bulunur. Değişmez ve değişir sermaye değeri ayrımını, sabit ve dolaşır sermaye ayrımından açık şekilde ayırmayarak, sorunu başından itibaren tek yanlı olarak ortaya koyduklarından, başarısızlığa uğrarlar.

John Stuart Mill de, her zamanki büyüklenmesiyle, A. Smith'ten izleyicilerine devrolan öğretiyi yeniden üretir.

Sonuç: Smith'e özgü düşünce karışıklığı şu anda bile varlığını sürdürüyor ve onun dogması ekonomi politiğin ortodoks iman şartlarından birini oluşturuyor.

Bölüm

20

Basit Yeniden Üretim

★★★

I. Sorunun Formülasyonu

Toplumsal[42] sermayenin yıllık işlevinin (yani, toplam sermayenin işlevinin; bireysel sermayeler yalnızca bunun parçalarını oluşturur ve bunların hareketleri, hem kendi bireysel hareketleri, hem de aynı zamanda toplam sermayenin hareketinin bütünleştirici unsurlarıdır) sonucunu incelersek, yani toplumun yıl boyunca sağladığı meta-ürünü incelersek, toplumsal sermayenin yeniden üretim sürecinin nasıl ilerlediği, hangi niteliklerin bu yeniden üretim sürecini bir bireysel sermayenin yeniden üretim sürecinden farklılaştırdığı ve bu ikisinin hangi ortak niteliklere sahip olduğu açığa çıkacaktır. Yıllık ürün, toplumsal ürünün hem sermayeyi yerine koyan bölümlerini, toplumsal yeniden üretimi, hem de tüketim fonuna giden, işçiler ve kapitalistler tarafından tüketilen bölümlerini, yani hem üretken hem de bireysel tüketimi kapsar. Aynı şekilde, kapitalistler sınıfının ve işçi sınıfının yeniden üretimini (yani varlıklarının korunmasını) ve bu nedenle aynı zamanda toplam üretim sürecinin kapitalist karakterinin yeniden üretimini kapsar.

Çözümlememiz gereken dolaşım biçiminin

$$M - \left| \begin{array}{l} P - M \ldots Ü \ldots M' \\ p - w \end{array} \right.$$

42 II. Elyazmasından.

olduğu açık ve burada tüketim zorunlu olarak bir rol oynar; çünkü, kalkış noktası (M´ = M + w), meta-sermaye, değişmez ve değişir sermaye değerini kapsadığı gibi artık değeri de kapsar. Bundan ötürü, hareketi, hem bireysel tüketimi hem de üretken tüketimi içine alır. P – M ... Ü ... M´ – P´ ve Ü ... M´ – P´ – M ... Ü devrelerinde, *sermayenin* hareketi, başlangıç noktası ve bitiş noktasıdır; metanın, yani ürünün satılması gerektiğinden, bu hareketin tüketimi de kapsadığı doğrudur. Ama satışın gerçekleşmiş olduğu varsayıldığında, bu metaya daha sonra ne olduğu, bireysel sermayenin hareketi açısından herhangi bir önem taşımaz. Buna karşılık M´ ... M´ hareketinde, toplumsal yeniden üretimin koşulları, tam da, toplam ürünün (M´) her bir değer parçasına ne olduğunun gösterilmesi gerektiğinden, fark edilebilir. Burada toplam yeniden üretim süreci, sermayenin kendisinin yeniden üretim süreci kadar, dolaşımın aracılık ettiği tüketim sürecini de kapsar.

Şimdiki amacımız için, yeniden üretim sürecini, M´'nün tek tek bileşenlerinin hem değerlerinin hem de maddelerinin yerlerine koyulmaları açısından incelememiz gerekir. Bu noktada, bireysel sermayenin ürününün değerini çözümlerken yaptığımız gibi, bireysel kapitalistin, sermayesinin bileşenlerini, meta-ürününü satarak önce paraya çevirip sonra meta piyasasında yine üretim ögeleri satın alarak yeni baştan üretken sermayeye dönüştürebileceği *varsayımı* ile yetinemeyiz. Söz konusu üretim ögeleri, maddi bir doğaya sahip olmaları ölçüsünde, kendileriyle mübadele edilen ve yerlerine koyulan bitmiş bireysel ürünü oluşturdukları gibi, toplumsal sermayenin bir bileşenini de oluşturur. Öte yandan, toplumsal meta-ürünün, işçinin ücretini harcamasıyla, kapitalistin de artık değerini harcamasıyla tüketilen bölümünün hareketi, toplam ürünün hareketinde bütünleştirici bir halka oluşturmakla kalmaz, bireysel sermayelerin hareketleriyle iç içe girer; bundan ötürü, bu hareketin akışı, yalnızca varsayılarak açıklanamaz.

Hemen karşımıza çıkan soru şu: Üretimde tüketilmiş olan *sermaye*, değeri bakımından, yıllık ürünün bir bölümüyle nasıl yerine koyulur ve bu yerine koyma hareketi kapitalistlerin artık değer tüketimiyle ve işçilerin ücret tüketimiyle nasıl iç içe girer? Yani, ilk olarak, basit ölçekli yeniden üretim söz konusu. Ayrıca, ürünlerin birbirleriyle değerlerine göre mübadele edildiklerini varsaymakla kalmıyor, üretken sermayenin bileşenlerinde hiçbir değer devriminin gerçekleşmediğini de varsayıyoruz. Bu arada, fiyatların değerlerden sapması, toplumsal sermayenin hareketi üzerinde hiçbir etkide bulunamaz. Bu tür bir durumda, tek tek kapitalistler, kendi öndelikleriyle ve her birinin ürettiği artık değer kütlesiyle orantılı olmaktan uzaklaşan değer ilişkileri içinde bulunacak

olsa bile, bir bütün olarak bakıldığında, eskiden olduğu gibi, aynı ürün kütleleri mübadele edilir. Değer devrimlerine gelince, bunlar, evrensel oldukları ve eşit şekilde dağıldıkları sürece, yıllık toplam ürünün değer bileşenleri arasındaki oranları değiştirmez. Buna karşılık, kısmi olduklarında ve eşit olmayan şekilde dağıldıklarında, düzensizlikleri temsil ederler ve bu düzensizlikler, *birincisi*, yalnızca, aynı kalan değer ilişkilerinden *sapmalar* olarak değerlendirildikleri sürece, düzensizlikler olarak anlaşılabilir; ama *ikincisi*, yıllık ürünün bir değer parçasının değişmez sermayeyi, bir başkasının değişir sermayeyi yerine koymasını öngören yasa bir kez kanıtlandığında, değişmez sermayenin değerindeki ya da değişir sermayenin değerindeki bir devrim, bu yasada hiçbir değişikliğe yol açmazdı. Yalnızca, başlangıçtaki değerlerin yerini başka değerler almış olacağından, şu ya da bu nitelikle işlev gören değer parçalarının göreli büyüklüklerini değiştirirdi.

Sermayenin değer üretimini ve ürün değerini tek tek sermayeler açısından incelediğimiz sürece, meta-ürünün doğal biçiminin ne olduğu, örneğin makinelerden mi, tahıldan mı, yoksa aynalardan mı oluştuğu, çözümleme için hiçbir önem taşımıyordu. Bunlar sadece birer örnekti ve açıklamalarımızı somutlaştırmak için istediğimiz her üretim dalından yararlanabiliyorduk. Uğraştığımız konu, karşımıza her noktada bir bireysel sermayenin süreci olarak çıkan dolaysız üretim sürecinin kendisiydi. Sermayenin yeniden üretimi incelendiği sürece, tıpkı işçinin ve kapitalistin ücretlerini ve artık değerlerini harcayacakları metaları piyasada hazır bulduklarının varsayılmasının yeterli olması örneğindeki gibi, meta-ürünün sermaye değerini temsil eden bölümünün, dolaşım alanı içinde, yeniden kendi üretim ögelerine ve dolayısıyla üretken sermaye biçimine dönüşme fırsatını bulduğunu varsaymak yetiyordu. Toplumsal toplam sermaye ve bunun ürününün değeri incelenirken, bu salt biçimsel sunum tarzı yeterli olmaktan çıkar. Ürün değerinin bir bölümünün yeniden sermayeye dönüşmesi, bir başka bölümünün hem kapitalistler sınıfının tüketimine ve hem de işçi sınıfının tüketimine girmesi, toplam sermayenin sonucu olan ürün değerinin kendi içindeki bir hareket oluşturur; ve bu hareket, yalnızca değerin yerine koyulması değil, aynı zamanda maddi içeriğin yerine koyulmasıdır ve bu nedenle, toplumsal ürünün kullanım değeri, maddi biçimi kadar, toplumsal ürünün değer bileşenlerinin karşılıklı ilişkilerine de bağlıdır.

Değişmeyen[43] ölçekli basit yeniden üretim, bir yandan kapitalist temel üzerinde genişletilmiş ölçekli her tür birikimin ya da yeniden üreti-

43 VIII. Elyazmasından.

minin yokluğunun yadırgatıcı bir varsayım olması, diğer yandan üretim koşullarının farklı yıllarda mutlak olarak aynı kalmaması (ve aynı kaldıkları varsayılıyor) ölçüsünde, bir soyutlama olarak görünür. Buradaki varsayım, metaların biçimleri yeniden üretim sürecinde değişebilecek olsa bile, verili değerdeki bir toplumsal sermayenin bir önceki yıl olduğu gibi bu yıl da aynı meta değerleri kütlesini sağlayacağı ve aynı nicelikteki gereksinimleri gidereceğidir. Bu arada, birikimin gerçekleşmesi ölçüsünde, basit yeniden üretim her zaman bunun bir parçasını oluşturur ve dolayısıyla kendi başına incelenebilir ve birikimin gerçek bir etmenidir. Kullanım değerleri kütlesinin aynı kalmasına karşın yıllık ürünün değeri azalabilir; kullanım değerleri kütlesinin azalmasına karşın bu değer aynı kalabilir; değer kütlesi ve yeniden üretilmiş olan kullanım değerlerinin kütlesi eş zamanlı olarak azalabilir. Tüm bunlar, yeniden üretimin eskisine göre ya daha elverişli ya da daha zorlu koşullar altında gerçekleştiği anlamına gelir ve ikincisi, eksikli (yetersiz) bir yeniden üretimle sonuçlanabilir. Tüm bunlar, yalnızca, yeniden üretimin farklı ögelerinin nicel yanını etkileyebilir; ama bunların yeniden üretim gerçekleştiren sermaye ya da yeniden üretilmiş gelir olarak sürecin bütününde oynadıkları rolü etkileyemez.

II. Toplumsal Üretimin İki Kesimi[44]

Toplumun toplam ürünü, dolayısıyla da toplam üretimi iki büyük kesime ayrılır:

I. *Üretim araçları,* üretken tüketimde yer almalarını zorunlu ya da en azından olanaklı kılan bir biçimleri olan metalar.

II. *Tüketim araçları,* kendilerini kapitalistler sınıfının ve işçi sınıfının bireysel tüketimine sokan bir biçimleri olan metalar.

Bu iki kesimin her birinde, bunlara ait olan farklı üretim dalları, tek bir büyük üretim dalı oluşturur; bunlardan biri üretim araçları üretim dalı, diğeri tüketim araçları üretim dalıdır. Bu iki üretim dalının her birinde kullanılan toplam sermaye, toplumsal sermayenin ayrı bir büyük kesimini oluşturur.

Her bir kesimde sermaye iki bileşene ayrılır:

1. *Değişir sermaye. Değer* açısından bakıldığında, bu bileşen, bu üretim dalında kullanılan toplumsal emek gücünün değerine, yani bu emek gücü için ödenen ücretlerin toplamına eşittir. Tözü açısından ele alındığında, çalışan emek gücünün kendisinden, yani bu sermaye değeri tarafından harekete geçirilen canlı emekten oluşur.

44 Asıl olarak II. Elyazmasından. Şema, VIII. Elyazmasından.

2. *Değişmez sermaye*, yani bu dalda üretim için kullanılan üretim araçlarının tümünün değeri. Bu üretim araçları da yine *sabit* sermayeye (makineler, emek araçları, binalar, iş hayvanları vb.) ve *dolaşır* değişmez sermayeye (ham ve yardımcı maddeler, yarı ürünler vb.) ayrılır.

Bu sermayenin yardımıyla iki kesimin her birinde üretilmiş olan toplam yıllık ürünün değeri, üretimde tüketilmiş ve ürüne yalnızca değeri aktarılmış olan değişmez sermayeyi (c) temsil eden bir değer parçası ile toplam yıllık emek tarafından eklenmiş olan bir değer parçasına ayrılır. Bu sonuncusu da yine, öndelenmiş olan değişir sermayeyi (v) yerine koyan bir değer parçası ile bunu aşan, artık değeri oluşturan fazlaya ayrılır. Demek ki, tek tek her bir metanın değeri gibi, her bir kesimin toplam yıllık ürününün değeri de c + v + m'ye ayrılır.

Üretimde *tüketilmiş* olan değişmez sermayeyi temsil eden değer parçası (c), üretimde *kullanılmış* olan değişmez sermayenin değeriyle çakışmaz. Gerçi, üretim maddeleri tümüyle tüketilmiş ve bundan ötürü değerleri tümüyle ürüne aktarılmıştır. Ama kullanılmış olan *sabit sermayenin* yalnızca bir bölümü tümüyle tüketilmiş, dolayısıyla bu bölümün değeri ürüne aktarılmıştır. Sabit sermayenin bir başka bölümü, makineler, binalar vb., yıllık aşınma ve yıpranma nedeniyle azalmış bir değerle de olsa, eskisi gibi var olmayı ve işlev görmeyi sürdürür. Ürünün değerini ele aldığımızda, sabit sermayenin işlev görmeyi sürdüren bu bölümü bizim açımızdan var olmaz. Bu bölüm, sermaye değerinin, bu yeni üretilmiş olan meta değerinden bağımsız ve bunun yanı sıra var olan bir parçasını oluşturur. Bunu, tek bir sermayenin ürününün değerini ele alırken zaten görmüştük (I. Kitap, Böl. 6, s. 192).* Ne var ki, orada kullanılmış olan inceleme yöntemini burada geçici olarak bir yana bırakmamız gerekiyor. Tek bir sermayenin ürününün değerini incelerken görmüştük ki, sabit sermayeden aşınma ve yıpranma yoluyla çekilen değer, aşınma ve yıpranma süresi boyunca kendisini yaratılan meta-ürüne aktarır ve bu söylenen, sabit sermayenin bir bölümünün, söz konusu süre içinde, aktarılmış olan bu değerle ayni olarak yerine koyulup koyulmamasından bağımsız olarak geçerlidir. Buna karşılık, burada, toplumsal toplam ürünü ve bunun değerini incelerken, sabit sermayenin yıl içinde yine ayni olarak yerine koyulmaması ölçüsünde, sabit sermayenin yıl boyunca maruz kaldığı aşınma ve yıpranma aracılığıyla yıllık ürüne aktarılan değer parçasını, en azından geçici olarak bir yana bırakmak zorundayız. Bu noktayı bu bölümün daha sonraki bir kesiminde ayrıca tartışacağız.

---

* MEW, Band 23, s. 217, 218 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 205-206]. –*Almanca ed.*

Basit yeniden üretim hakkındaki incelememiz için aşağıdaki şemayı temel alacağız; bu şemada, c = değişmez sermaye, v = değişir sermaye, m = artık değer; değerlenme oranı ($^m/_v$) ise %100 kabul ediliyor. Sayılar milyon markı, frankı ya da sterlini gösteriyor olabilir.

I. Üretim araçları üretimi:

Sermaye ... $4000_c + 1000_v = 5000.$

Meta-ürün $4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000,$

üretim araçları biçiminde var olur.

II. Tüketim araçları üretimi:

Sermaye ... $2000_c + 500_v = 2500$

Meta-ürün $2000_c + 500_v + 500_m = 3000,$

tüketim araçları biçiminde var olur.

İkisini bir araya getirirsek, yıllık toplam meta-ürün şudur:

I. $4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000$ üretim araçları.

II. $2000_c + 500_v + 500_m = 3000$ tüketim araçları.

Toplam değer = 9000; varsayımımız uyarınca, doğal biçimi içinde işlev görmeyi sürdürmekte olan sabit sermaye bunun içinde yer almamaktadır.

Şimdi, tüm artık değerin üretken olmayan şekilde tüketildiği basit yeniden üretim temeli üzerinde gerekli olan işlemleri inceler ve bunu yaparken ilk aşamada bunlara aracılık eden para dolaşımını bir yana bırakırsak, başından itibaren üç büyük tutamak noktamız olur.

1. Kesim II'de yer alan işçilerin ücretleri (500_v) ve kapitalistlerin artık değeri (500_m), tüketim araçları için harcanmak zorundadır. Ama bunların değeri, Kesim II'nin kapitalistlerinin ellerinde, öndelenmiş olan 500_v'yi yerine koyan ve 500_m'yi temsil eden 1000† değerindeki tüketim araçlarında bulunur. Demek ki, Kesim II'nin ücretleri ve artık değeri, Kesim II'nin içinde ve Kesim II'nin ürünleri karşılığında değiştirilir. Böylece, $(500_v + 500_m)$ II = 1000 değerindeki tüketim araçları toplam üründen eksilir.

2. Kesim I'in $1000_v + 1000_m$'si de yine aynı şekilde tüketim araçları için, yani Kesim II'nin ürünleri için harcanmak zorundadır. Demek ki, bunların, bu ürünün geri kalanını oluşturan aynı tutardaki 2000_c'lik değişmez sermaye parçasıyla mübadele edilmesi gerekir. Kesim II bunun karşılığında, aynı tutarda üretim araçları, içinde Kesim I'in

† Almanca baskıda "1000_v", İngilizce baskıda "1000". *–Türkçe ed.*

$1000_v + 1000_m$'lik değerinin cisimleştiği Kesim I ürünü elde eder. Böylece, 2000 II_c ve ($1000_v + 1000_m$) I, hesaptan eksilir.

3. Geriye 4000 I_c kalır hâlâ. Bunlar, yalnızca Kesim I'de kullanılabilecek olan, bu kesimin tüketmiş olduğu değişmez sermayenin yerine koyulmasına hizmet eden ve bu nedenle, Kesim II'nin işçileri ile kapitalistleri ya da tek tek kapitalistleri arasındaki mübadelelerle elden çıkarılan ($500_v + 500_m$) II gibi, Kesim I'deki tek tek kapitalistler arasındaki karşılıklı mübadelelerle elden çıkanlan üretim araçlarından oluşur.

Bu açıklamalar şimdilik yalnızca aşağıdakilerin daha iyi anlaşılması içindir.

III. İki Kesim Arasındaki Mübadele: II c Karşılığında I (v + m)[45]

İki kesim arasındaki başlıca mübadele ile başlıyoruz. ($1000_v + 1000_m$) I, yani üreticilerinin ellerinde üretim araçları doğal biçiminde bulunan değerler, 2000 II_c ile, yani tüketim araçları doğal biçiminde bulunan değerlerle mübadele edilir. Böylece, Kapitalistler Sınıfı II, kendi değişmez sermayesini (= 2000), tüketim araçları biçiminden çıkarıp yine tüketim araçlarının üretim araçlarına, onun yeni baştan bir emek süreci etmeni olarak ve değişmez sermaye değeri olarak değerlenmek için işlev görebileceği bir biçime çevirmiş olur. Öte yandan, böylece, Kesim I'deki emek gücünün (1000 I_v)'lik eş değeri ve kapitalistlerin (1000 I_m)'lik artık değeri tüketim araçlarında gerçekleşir; bunların her ikisi de kendilerinin doğal biçimleri olan üretim araçları biçiminden çıkmış, gelir olarak tüketilmelerini mümkün kılan bir doğal biçime çevrilmiştir.

Ne var ki, bu karşılıklı mübadele, onun hem gerçekleşmesine aracılık eden hem de anlaşılmasını zorlaştıran, ama, değişir sermaye parçasının sürekli olarak yeni baştan para biçiminde, kendisini para biçiminden emek gücüne çeviren para-sermaye olarak ortaya çıkmak zorunda olması nedeniyle belirleyici önem taşıyan bir para dolaşımıyla gerçekleşir. Değişir sermaye, ister Kategori I'e ister Kategori II'ye ait olsun, toplumun tüm periferisinde eş zamanlı olarak yan yana yürütülen iş dallarının tümünde para biçiminde öndelenmek zorundadır. Kapitalist, emek gücünü, üretim sürecine girmesinden önce satın alır, ama onun için ancak üzerinde anlaşılmış olan vadelerde, kullanım değeri üretiminde harcanmasından sonra ödeme yapar. Ürünün geri kalan değer parçası gibi, yalnızca emek gücüne ödeme yapmak için harcanan paranın bir eş değeri olan, değişir sermaye değerini temsil eden değer parçası da

45 Buradan başlayarak yine VIII. Elyazması.

kapitaliste aittir. İşçi, bu değer parçasıyla, kendi ücretinin eş değerini kapitaliste önceden sağlamıştır. Ama değişir sermayesini, emek gücü satın almak için onu yeniden öndelemesini mümkün kılacak şekilde para-sermaye olarak yeniden kapitalistin hizmetine sunan, metanın yeniden paraya dönüşmesi, yani satılmasıdır.

Demek ki, Kesim I'de, toplam kapitalist, ürünün, yani işçiler tarafından üretilmiş olan üretim araçlarının v-parçası olarak zaten elde bulunan değer parçası için işçilere 1000 sterlin (yalnızca *para biçimindeki* değer olduğunu göstermek için sterlin diyorum) = 1000_v ödemiştir. İşçiler, bu 1000 sterlinle Kesim II'nin kapitalistlerinden aynı değerde tüketim araçları satın alır ve böylece Kesim II'nin değişmez sermayesinin yarısını paraya dönüştürür; Kesim II'nin kapitalistleri ise, bu 1000 sterlinle Kesim I'in kapitalistlerinden aynı değerde üretim araçları satın alır; böylece, bu sonuncular için, ürünlerinin parçası olarak üretim araçları doğal biçiminde bulunan değişir sermaye değeri (= 1000_v), yeniden paraya dönüşmüş bulunur ve artık, Kesim I'in kapitalistlerinin elinde, emek gücüne, yani en temel üretken sermaye ögesine çevrilecek olan para-sermaye olarak yeni baştan işlev görebilir. Meta-sermayelerinin bir bölümünün gerçekleşmesi sonucu, değişir sermayeleri para biçiminde kendilerine bu yolla geri akar.

Ama Kesim I'in meta-sermayesinin m-parçasının Kesim II'nin değişmez sermaye parçasının ikinci yarısıyla mübadelesi için gereken paraya gelince, bu para farklı şekillerde öndelenebilir. Gerçekte bu dolaşım her iki kategoriden bireysel kapitalistler tarafından yapılan sayısız tek tek alım ve satımı içine alır; ama, dolaşıma işçiler tarafından sokulmuş olan para kütlesini daha önce hesaptan düşmüş olduğumuzdan, burada, para, her koşulda, bu kapitalistlerden gelmek zorundadır. Bir bakarsınız Kategori II'den bir kapitalist üretken sermayesinin yanı sıra elinin altında bulunmakta olan para-sermayesiyle Kategori I'in kapitalistlerinden üretim araçları satın alabilirken, bir bakarsınız Kategori I'den bir kapitalist, tersine, sermaye giderleri için değil, kişisel giderler için ayrılmış olan nakit fonlarıyla Kategori II'nin kapitalistlerinden tüketim araçları satın alabilmektedir. Daha önce, yukarıdaki I. ve II. kısımlarda gösterilmiş olduğu gibi, ister sermaye öndelemek, ister gelir harcamak amacıyla olsun, üretken sermayenin yanı sıra belirli bir nakit stokunun her koşulda kapitalistin elinde bulunduğunu varsaymak gerekir. Paranın yarısının (buradaki amacımız bakımından oranın hiçbir önemi yoktur) Kesim II'nin kapitalistleri tarafından bu kesimin değişmez sermayesini yerine koymak için üretim araçları satın alımına öndelendiğini, öteki yarısının Kesim I'nin kapitalistleri tarafından tüketim için harcandığını varsayalım. Bu durumda Kesim II, 500 sterlin öndeler ve bununla Ke-

sim I'den üretim araçları satın alır ve böylece (Kesim I'in işçilerinden gelen yukarıdaki 1000 sterlin dâhil olmak üzere) kendi değişmez sermayesinin ¾'ünü ayni olarak yerine koymuş olur; Kesim I, bu şekilde elde ettiği 500 sterlinle Kesim II'den tüketim araçları satın alır ve böylece kendi meta-sermayesinin m'den oluşan bölümünün yarısına (onun bu ürününün tüketim fonunda gerçekleşmesini sağlayan) w – p – w dolaşımını yaptırmış bulunur. Bu ikinci süreçle, 500 sterlin, üretken sermayesinin yanı sıra sahip olduğu para-sermaye olarak Kesim II'nin eline geri döner. Diğer yandan, Kesim I, meta-sermayesinin m-parçasının henüz ürün olarak elinde beklemekte olan yarısının satılacak olduğu beklentisiyle, bunun satılmasından önce, Kesim II'nin tüketim araçlarını satın almak için 500 sterlin tutarında para harcar. Kesim I kendi artık değerinin tümünü tüketim araçlarında gerçekleştirmiş bulunurken, Kesim II aynı 500 sterlinle Kesim I'den üretim araçları satın alır ve böylece kendi değişmez sermayesinin tümünü (1000 + 500 + 500) ayni olarak yerine koymuş olur. Bu durumda, bir bütün olarak, 2000 sterlinlik bir para dolaşımıyla, 4000 sterlin tutarındaki metaların mübadelesi gerçekleşmiş olurdu; 2000 sterlinlik nicelik, yalnızca, toplam yıllık ürünün tek seferde, az sayıda büyük partiler hâlinde mübadele edilmiş gibi gösterilmesinden kaynaklanıyor. Burada önemli olan tek şey, Kesim II'nin, tüketim araçları biçiminde yeniden üretilmiş olan değişmez sermayesini üretim araçları biçimine yeniden dönüştürmesinin ötesinde, üretim araçları alımıyla dolaşıma öndelenmiş olan 500 sterlinin ona geri dönmesi; ve aynı şekilde, Kesim I'in, üretim araçları biçiminde yeniden ürettiği değişir sermayesine yeniden para biçiminde, yeni baştan doğrudan doğruya emek gücüne çevrilebilir olan para-sermaye olarak sahip olmasının ötesinde, onun tarafından, kendi sermayesinin artık değer parçasının satılması öncesinde, bu satışın gerçekleşeceği beklentisiyle, tüketim araçları alımına harcanmış olan 500 sterlinin ona geri dönmesidir. Ama bu 500 sterlin, gerçekleşen harcama aracılığıyla değil, meta-ürününün, artık değerin yarısını taşıyan bir parçasının daha sonraki satışı aracılığıyla ona geri döner.

Her iki durumda da, Kesim II'nin değişmez sermayesinin, ürün biçiminden, sermaye olarak işlev görmesini mümkün kılan tek biçim olan üretim araçları doğal biçimine yeniden dönüştürülmesiyle kalınmaz; aynı şekilde, Kesim I'in değişir sermayesinin ve Kesim I'in üretim araçlarının artık değer parçasının, tüketilebilir, gelir olarak kullanılabilir biçime dönüştürülmesiyle de kalınmaz. Bunlara ek olarak, üretim araçları alımıyla öndelemiş olduğu 500 sterlinlik para-sermaye, değişmez sermayenin buna karşılık gelen, bunu karşılayan (tüketim araçları biçiminde elde bulunan) değer parçasını satmasından önce, Kesim II'ye geri

döner; ayrıca, tüketim araçları alımı için *antizipando* [ileriyi düşünerek] harcamış olduğu 500 sterlin Kesim I'e geri döner. Eğer meta-ürününün değişmez parçası hesabına öndelenmiş olan para Kesim II'ye ve meta-ürününün bir artık değer parçası hesabına öndelenmiş olan para Kesim I'e geri dönüyorsa, bunun tek nedeni, kapitalistlerin bir bölümünün Kesim II'deki metalar biçiminde var olan değişmez sermaye dışında, diğer bölümünün Kesim I'deki metalar biçiminde var olan artık değer dışında, dolaşıma 500'er sterlin daha sokmasıdır. Sonunda, her birine ait olan meta eş değerlerinin mübadelesi yoluyla, birbirlerine yapmaları gereken ödemelerin tümünü karşılıklı olarak yapmış olurlar. Meta mübadelesinin aracı olarak dolaşıma soktukları ve kendi metalarının değer tutarlarını aşan para, her birine, dolaşıma soktukları bu paradaki paylarıyla *pro rata* [orantılı olarak], dolaşımdan geri döner. Zenginlikleri bu yolla bir kuruş bile artmamıştır. Kesim II'nin, tüketim araçları biçimindeki değişmez sermaye olarak 2000'i ve para olarak 500'ü vardı, şimdi, yine eskisi gibi, üretim araçları olarak 2000'i ve para olarak 500'ü var; benzer şekilde Kesim I'in (daha önce metalardan, üretim araçlarından oluşmaktayken şimdi tüketim fonuna dönüştürülmüş bulunan) artık değer olarak 1000'i ve para olarak 500'ü var, yine eskisi gibi. – Genel sonuç şudur: İster metanın değişmez değer parçası hesabına, ister metada var olan artık değer hesabına dolaşıma sokulmuş olsun, sanayici kapitalistlerin kendi meta dolaşımlarına aracılık etmesi için dolaşıma soktukları paradan, bu para gelir olarak harcandığı sürece, her bir kapitalistin eline, onun para dolaşımına öndelemiş olduğu kadarı geri döner.

Kesim I'in değişir sermayesinin yeniden para biçimine dönüşmesine gelince, bu sermaye, Kesim I'in kapitalistleri için, onu ücretlere yatırmalarının ardından, ilk olarak, bu sermayenin işçiler tarafından onlara teslim edilen biçimi olan meta biçiminde var olur. Bu sermayeyi, işçilere, emek güçlerinin fiyatı olarak para biçiminde ödemişlerdir. Bu ölçüde, meta-ürünlerinin, para biçiminde yatırılmış olan bu değişir sermayeye eşit olan değer bileşeni için ödeme yapmışlardır. Bu nedenle meta-ürünün bu parçasının da sahibidirler. Oysa işçi sınıfının onlar tarafından çalıştırılmış olan bölümü, ürettikleri üretim araçlarının alıcısı değil, Kesim II tarafından üretilen tüketim araçlarının alıcısıdır. Demek ki emek gücüne ödeme yapmak için öndelenmiş olan değişir sermaye, Kesim I'in kapitalistlerine doğrudan doğruya geri dönmez. Bu sermaye, işçiler tarafından yapılan alımlar yoluyla, çalışan nüfusun gereksindiği ve genel olarak erişebildiği metaların üreticileri olan kapitalistlerin, yani Kesim II'nin kapitalistlerinin ellerine geçer ve ancak onların bu parayı üretim araçları satın alımı için kullanmalarıyla, ancak bu dolambaçlı yolla, Kesim I'in kapitalistlerinin ellerine geri döner.

Bunlardan çıkan sonuç şudur: Basit yeniden üretim söz konusu olduğunda Kesim I'deki meta-sermayenin v + m değer toplamı (dolayısıyla aynı zamanda Kesim I'in toplam meta-ürününün buna karşılık gelen orantılı bir bölümü), Kesim II'nin toplam meta-ürününden aynı şekilde orantılı bir bölüm olarak ayrılmış olan değişmez sermayeye (II_c) eşit olmak zorundadır; ya da, $I_{(v+m)} = II_c$.

IV. Kesim II'nin İçindeki Mübadele: Zorunlu Geçim Araçları ve Lüks Mallar

Kesim II'nin meta-ürününün değerinin incelenmeleri gereken v + m bileşenleri var daha. Bu incelemenin, buraya kadar ele aldığımız en önemli sorunla, yani tek tek her bir kapitalist meta-ürünün değerinin c + v + m'ye ayrılmasının (buna farklı görünüm biçimleri aracılık etse bile), ne ölçüde, yıllık toplam ürünün değeri için de geçerli olduğu sorunuyla bir ilgisi bulunmuyor. Bu sorun, bir yandan, $I_{(v+m)}$ ile II_c'nin mübadelesiyle, öte yandan, I_c'nin Kesim I'in yıllık meta-ürünü içindeki yeniden üretimi hakkındaki, daha sonra yapılacak olan incelemeyle çözülür. $II_{(v+m)}$ tüketim nesneleri doğal biçiminde var olduğu için, işçilere emek güçlerini ödemek için öndelenmiş olan değişir sermayenin onlar tarafından genel olarak tüketim araçlarına harcanması zorunlu olduğu için ve metaların m değer parçası, basit yeniden üretim varsayımı altında, pratikte gelir olarak tüketim araçlarına harcandığı için, *prima facie* [ilk bakışta] açıktır ki, Kesim II'nin işçileri Kesim II'nin kapitalistlerinden aldıkları ücretle kendi ürünlerinin (ücret olarak alınan para-değerin büyüklüğüne karşılık gelen) bir bölümünü yeniden satın alır. Kesim II'nin kapitalistler sınıfı, bu yolla, emek gücüne yapılan ödeme için öndelenmiş olan para-sermayesini yeniden para biçimine dönüştürür; kapitalistler işçilere salt değer simgeleriyle ödeme yapmış olsaydı tam olarak aynı şey olurdu. İşçiler bu değer simgelerini meta-ürünün kendileri tarafından üretilmiş ve kapitalistlere ait olan bir bölümünü satın alarak gerçekleştirir gerçekleştirmez, bu değer simgeleri kapitalistlerin ellerine geri döner; buradaki tek fark, simgelerin değeri temsil etmekle kalmayıp, altından ya da gümüşten maddi varlıklarıyla ona sahip olmalarıdır. Para biçiminde öndelenmiş olan değişir sermayenin işçi sınıfının alıcı ve kapitalistler sınıfının satıcı olarak göründükleri süreç yoluyla bu şekildeki geri akışını ileride daha yakından inceleyeceğiz. Ama burada, değişir sermayenin kendi çıkış noktasına bu geri dönüşüyle ilgili olarak açıklanması gereken başka bir nokta var.

Yıllık meta üretiminin Kategori II'si çok farklı sanayi dallarından oluşur; ama bunlar, ürünlerine göre, iki büyük alt kesime ayrılabilir:

a) İşçi sınıfının tüketimine giren ve zorunlu geçim araçları oldukları ölçüde, işçilerinkilerden nitelik ve değer bakımından çoğu kez farklı olsalar da, kapitalistler sınıfının tüketiminin de bir bölümünü oluşturan tüketim araçları. Buradaki amacımız için bu alt kesimin tümünü şu başlık altında toplayabiliriz: *zorunlu* tüketim araçları. Bu bağlamda, örneğin tütün gibi bir ürünün fizyolojik açıdan *zorunlu* bir tüketim aracı olup olmamasının hiçbir önemi yoktur; alışkanlık sonucu böyle sayılıyor olması yeter.

b) Yalnızca kapitalistler sınıfının tüketimine giren, yani yalnızca, işçinin payına hiçbir zaman düşmeyen harcanmış artık değer karşılığında mübadele edilebilen *lüks* tüketim malları. Birinci başlık altında toplananlar bakımından şurası açıktır: Bu alt kesime ait olan meta türlerinin üretimi için öndelenmiş olan değişir sermaye, bu zorunlu geçim araçlarını üreten Kesim II'nin kapitalistlerinin bir bölümüne (yani Kesim IIa'nın kapitalistlerine) para biçiminde doğrudan geri dönmek zorundadır. Bu kapitalistler bu metaları, kendilerine ücret olarak ödenmiş olan değişir sermaye tutarı karşılığında, işçilerine satar. Sürece katılan farklı sanayi dallarının kapitalistleri arasındaki, geri dönen değişir sermayenin *pro rata* [orantılı olarak] bölüşümüne aracılık eden işlemlerin sayısı ne kadar yüksek olursa olsun, bu geri akış, Kesim II'nin kapitalistler sınıfının Alt Kesim a'sının bütünü söz konusu olduğunda, *doğrudan*dır. Bunlar, dolaşım araçları doğrudan doğruya işçiler tarafından harcanan parayla sağlanan dolaşım süreçleridirler. Ama Alt Kesim IIb'de durum farklıdır. Değer-ürünün bizi burada ilgilendiren bölümünün tümü ($IIb_{(v+m)}$), doğal biçimlerindeki lüks nesnelerden, yani, söz konusu lüks malların, üretim araçları gibi, işçilerin ürünleri olmasına karşın, üretim araçları biçiminde var olan I_v meta değerine benzer şekilde, işçi sınıfı tarafından satın alınamayacak olan nesnelerden oluşur. Demek ki, bu alt kesimde öndelenmiş olan değişir sermayenin kapitalist üreticiye para biçiminde geri dönmesini sağlayan geri akış, doğrudan gerçekleşemez ve I_v örneğinde olduğu gibi buna aracılık edilmesi gerekir.

Örneğin, yukarıda gibi, Kesim II'nin tümü için v = 500, m = 500 olsun; ama değişir sermaye ve buna karşılık gelen artık değer şöyle dağılsın:

> Alt Kesim a: zorunlu geçim araçları: v = 400, m = 400; yani, zorunlu tüketim araçları olarak $400_v + 400_m = 800$ değerinde bir meta kütlesi, ya da IIa ($400_v + 400_m$).
>
> Alt Kesim b: $100_v + 100_m = 200$ değerinde lüks mallar, ya da IIb ($100_v + 100_m$).

IIb'nin işçilerine emek güçleri için para olarak 100, diyelim 100 sterlin ödenmiştir; onlar bununla IIa'nın kapitalistlerinden 100 tutarında

tüketim araçları satın alır. Bu kapitalistler sınıfı bu parayla 100'lük IIb metası satın alır ve bu işlemle IIb'nin kapitalistlerine kendi değişir sermayeleri para biçiminde geri döner.

IIa'da, kapitalistlerin elinde şimdi yeniden para biçiminde kendi işçileriyle yaptıkları mübadeleden gelen 400_v vardır; ayrıca, ürünlerinin artık değeri temsil eden bölümünün dörtte biri IIb'nin işçilerine aktarılmış ve bunun karşılığında lüks mallar cinsinden IIb (100_v) çekilmiştir.

IIa'nın ve IIb'nin kapitalistlerinin gelir harcamalarını zorunlu geçim araçları ile lüks mallar arasında aynı oranlarla böldüklerini (gelirlerinin $^3/_5$'ini zorunlu geçim araçlarına, $^2/_5$'ini lüks mallara harcadıklarını) varsayarsak, Alt Kesim IIa'nın kapitalistleri 400_m'lik artık değer gelirlerinin $^3/_5$'ünü (= 240) kendi ürünleri olan zorunlu geçim araçları için, $^2/_5$'sini (= 160) lüks mallar için harcayacaktır. Alt Kesim IIb'nin kapitalistleri de kendi artık değerlerini (= 100_m), $^3/_5$'i (= 60) zorunlu geçim araçları, $^2/_5$'i (= 40) lüks mallar için olmak üzere, benzer şekilde bölecektir; bu lüks mallar, Alt Kesim IIb'nin kendi içinde üretilir ve mübadele edilir.

$(IIa)_m$'nin elde ettiği 160 tutarındaki lüks mallar IIa'nın kapitalistlerine şöyle akar: (IIa) 400_m'nin zorunlu tüketim araçları biçimindeki 100'ü, görmüş olduğumuz gibi, lüks mallar olarak var olan aynı tutardaki $(IIb)_v$ karşılığında mübadele edilmiştir; zorunlu tüketim araçlarından oluşan daha sonraki 60'ı, lüks mallardan oluşan (IIb) 60_m karşılığında mübadele edilmiştir. Bu durumda toplam hesap şu şekildedir:

$$IIa: 400_v + 400_m ; IIb: 100_v + 100_m.$$

1. İşçilerin kendi ürünlerinin (zorunlu geçim araçlarının) bir bölümünü oluşturan 400_v (a), IIa'nın işçileri tarafından tüketilir; işçiler bunları kendi kesimlerinin kapitalist üreticilerinden satın alır. Böylece, para olarak 400 sterlin, kendi işçilerine ücret olarak ödedikleri 400'lük değişir sermaye değeri, bu kapitalistlere geri döner; bu parayla yeni baştan emek gücü satın alabilirler.

2. 400_m (a)'nın, 100_v (b)'ye, yani (a)'nın artık değerinin ¼'üne eşit olan bir bölümü lüks mallarda şu şekilde gerçekleşir: (b)'nin işçileri kendi alt kesimlerinin kapitalistlerinden ücret olarak 100 sterlin almıştı; onlar bu parayla m (a)'nın ¼'ünü, yani zorunlu geçim araçlarından oluşan metaları satın alır. Bu parayla, a'nın kapitalistleri, aynı değer tutarında lüks mallar = 100_v (b), yani tüm lüks mallar üretiminin yarısını satın alır. Böylece kendi değişir sermayeleri b'nin kapitalistlerine para biçiminde geri döner ve Kesim II'nin tümünün tüm değişmez sermayesi, $I_{(v+m)}$'nin II_c ile mübadele edilmesiyle zaten yerine koyulmuş olduğundan, emek gücü satın alımını yenileyerek, yeniden üretimlerini yeni baştan başlatabilirler. Demek ki, lüks tüketim malları üretiminde çalışan işçilerin emek gücünün

yeniden satılabilir olmasını sağlayan, yalnızca, kendi ürünlerinin, kendi ücretleri için eş değer olarak yaratılmış olan bölümünün, IIa'nın kapitalistleri tarafından kendi tüketim fonlarına çekilmesi, yani satılmasıdır. ($I_{(v+m)}$ karşılığında mübadele edilen II_c hem lüks mallardan hem de zorunlu geçim araçlarından oluştuğundan ve $I_{(v+m)}$ ile yenilenen şeyler hem lüks malların hem de zorunlu geçim araçlarının üretim araçlarından oluştuğundan, Kesim I'in emek gücünün satışı için de aynı şey geçerlidir.)

3. Şimdi, a ile b arasındaki, bu iki alt kesimin kapitalistleri arasında sınırlı kalan mübadeleye geliyoruz. Buraya dek yaptığımız açıklamalarla, a'daki değişir sermaye (400_v) ve artık değerin bir bölümüyle (100_m) ve b'deki değişir sermayeyle (100_v) işimiz bitmiş bulunuyor. Bir şeyi daha varsaymıştık: her iki kesimdeki kapitalistlerin gelir harcamalarının ortalama oranları lüks tüketim için $^2/_5$, zorunlu yaşam gereksinimleri için $^3/_5$'ti. Bundan ötürü, lüks tüketim için harcanmış olan 100'ün dışında, Alt Kesim a'nın tamamında lüks tüketim için hâlâ 100 ve b'de, aynı oranla, 40 vardır.

Demek ki, $(IIa)_m$, geçim araçları için 240 ve lüks mallar için 160'a ayrılıyor: 240 + 160 = 400_m (IIa).

$(IIb)_m$, geçim araçları için 60 ve lüks mallar için 40'a ayrılıyor: 60 + 40 = 100_m (IIb). Bu sınıf buradaki 40'ı kendi ürününden (kendi artık değerinin $^2/_5$'i) tüketir; geçim araçları için harcadığı 60'ı ise, kendi artık ürününün 60'ını 60_m (a) karşılığında mübadele ederek kazanır.

Bu durumda, (v + m'nin Alt Kesim a'da zorunlu tüketim araçlarında, b'de lüks mallarda var olduğu) Kesim II'nin kapitalistler sınıfının tümü için önümüzde şu denklemler vardır:

IIa (400_v + 400_m) + IIb (100_v + 100_m) = 1000; hareketle şöyle gerçekleşir: 500_v (a + b) {400_v (a) ve 100_m (a)'da gerçekleşir} + 500_m (a + b) {300_m (a) + 100_v (b) + 100_m (b)'de gerçekleşir} = 1000.

a ve b'nin her biri tek başına alındığında aşağıdaki gerçekleşmeleri elde ederiz:

$$a)\quad \frac{v}{(400_v\ a)} + \frac{m}{240_m\ (a) + 100_v\ (b) + 60_m\ (b)} = 800$$

$$b)\quad \frac{v}{100_m\ (a)} + \frac{m}{60_m\ (a) + 40_m\ (b)} \cdots\cdots\cdots = \frac{200}{1000}$$

Basitlik adına değişir sermaye ile değişmez sermaye arasındaki oranın iki alt kesim için aynı olduğunu varsayarsak (bu varsayımın hiç gerekli olmadığını da belirtelim), 400_v (a)'ya karşılık olarak 1600'lük bir değişmez sermaye ve 100_v (b)'ye karşılık olarak 400'lük bir değişmez sermaye bulunur ve Kesim II'de a ve b alt kesimleri için şunlar elde edilir:

$$\text{IIa)} \quad 1600_c + 400_v + 400_m = 2400$$
$$\text{IIb)} \quad 400_c + 100_v + 100_m = 600$$

toplarsak:

$$2000_c + 500_v + 500_m = 3000.$$

Buna göre, tüketim araçları biçiminde bulunan ve 2000 $I_{(v+m)}$ ile mübadele edilen 2000 II_c'den 1600'ü zorunlu geçim araçlarının üretim araçlarına ve 400'ü lüks malların üretim araçlarına çevrilir.

Dolayısıyla, 2000 $I_{(v+m)}$, a için, zorunlu geçim araçlarının üretim araçlarına eşit olan ($800_v + 800_m$) = 1600'lük zorunlu geçim araçlarının üretim araçlarına ve b için, ($200_v + 200_m$) = 400'lük lüks tüketim mallarının üretim araçlarına ayrılır.

Yalnızca gerçek emek araçlarının değil, ham ve yardımcı maddeler vb.'nin de önemli bir bölümü, her iki kesim için aynı türden şeylerdir. Ama $I_{(v+m)}$ toplam ürününün farklı değer parçalarının mübadelesine gelince, bu bölünmenin hiçbir önemi olmazdı. Yukarıdaki 800 I_v olsun, 200 I_v olsun, ücretlerin 1000 II_c tüketim araçlarına harcanmasıyla gerçekleşir, dolayısıyla ücretler için öndelenmiş olan para-sermaye geri akışı sırasında Kesim I'in kapitalist üreticileri arasında eşit şekilde dağılır, öndeledikleri değişir sermayelerini onlar için *pro rata* [orantılı olarak] yeniden para biçiminde yerlerine koyar; öte yandan, 1000 I_m'nin gerçekleşmesine gelince, burada da kapitalistler tüketim araçları biçimindeki 600 IIa'yı ve 400 IIb'yi, II_c'nin tüm ikinci yarısından (= 1000) aynı şekilde (m'lerinin büyüklüğüyle orantılı olarak) çeker; dolayısıyla, IIa'nın değişmez sermayesini yerine koyanlar:

600_c (IIa)'dan 480 ($^3/_5$) ve 400_c (IIb)'den 320 ($^2/_5$) = 800;
IIb'nin değişmez sermayesini yerine koyanlar:
600_c (IIa)'dan 120 ($^3/_5$) ve 400_c (IIb)'den 80 ($^2/_5$) = 200 çeker.
Toplam = 1000.

Burada keyfi olan, değişir sermayenin değişmez sermayeye oranının hem I için hem II için hem de bunların alt kesimleri için aynı olmasıdır. Oranların aynılığı, burada yalnızca basitlik adına varsayılmıştır; farklı oranlar varsayılacak olsa, problemin koşullarında ya da çözümünde kesinlikle hiçbir değişiklik olmazdı. Ama basit yeniden üretim varsayımı altında zorunlu olarak çıkan sonuç şudur:

1. Yıllık emeğin, üretim araçları doğal biçiminde yaratılmış (v + m'ye ayrılabilir) olan yeni değer-ürününün, yıllık emeğin öteki bölümüyle tüketim araçları biçiminde yeniden üretilmiş olan değişmez sermaye değerine (c) eşit olması. Bu yeni değer-ürün II_c'den küçük olsaydı, Kesim II, değişmez sermayesinin tümünü yerine koyamazdı; büyük olsaydı,

kendisinden yararlanılamayan bir fazla ortaya çıkardı. Her iki durumda da basit yeniden üretim varsayımı ihlal edilmiş olurdu.

2. Tüketim araçları biçiminde yeniden üretilmiş olan yıllık ürün söz konusu olduğunda, para biçiminde öndelenmiş olan değişir sermayenin (v), bunları elde edenler tarafından, bu kişilerin lüks mal üretiminde çalışan işçiler olmaları ölçüsünde, yalnızca, zorunlu geçim araçlarının, kapitalist üreticileri için *prima facie* [ilk bakışta] artık değerlerini cisimleştiren bölümünde gerçekleştirilebilir olması: yani, lüks mal üretimine yatırılmış olan v'nin, m'nin zorunlu geçim araçları biçiminde üretilmiş olan ve v'nin değer büyüklüğüne karşılık gelen bir parçasına eşit olması, dolayısıyla bu m'nin toplamından, yani $(IIa)_m$'den küçük olmak zorunda olması ve lüks nesnelerin kapitalist üreticilerine, öndelemiş oldukları değişir sermayenin, yalnızca, söz konusu v'nin, m'nin bu bölümünde gerçekleştirilmesiyle geri dönmesi. Bu, $I_{(v+m)}$'nin II_c'de gerçekleşmesine çok benzer bir görüngüdür; tek fark, ikinci durumda, $(IIb)_v$'nin, $(IIa)_m$'nin değer büyüklüğü bakımından kendisine eşit olan bir parçasında gerçekleşmesidir. Bu oranlar, yıllık toplam ürünün, dolaşımın aracılık ettiği yıllık yeniden üretim sürecine gerçekten girmesi ölçüsünde, yıllık toplam ürünün bölüşümünde nitel açıdan belirleyici olmayı sürdürür. $I_{(v+m)}$, yalnızca II_c'de gerçekleşebilir; aynı şekilde, üretken sermayenin bileşeni olarak gördüğü işlevle II_c de, yalnızca bu gerçekleşme yoluyla yenilenebilir; yine aynı şekilde, $(IIb)_v$ yalnızca $(IIa)_m$'nin bir parçasında gerçekleşebilir ve $(IIb)_v$ de yalnızca bu sayede yeniden kendi para-sermaye biçimine dönüştürülebilir hâle gelir. Açıktır ki, bu söylenenler, yalnızca, tüm bunların gerçekten de yeniden üretim sürecinin kendisinin bir sonucu olması ölçüsünde, yani, örneğin, IIb'nin kapitalistlerinin v için gereken para-sermayeyi kredi yoluyla başkalarından almamaları ölçüsünde geçerlidir. Buna karşılık, üretimin ölçeği ve değer ilişkileri aynı kaldıkça ve bu katı ilişkiler dış ticaretle değiştirilmedikçe, yıllık ürününün farklı bölümlerinin mübadeleleri, nicel olarak, yalnızca yukarıda sunulan şekilde, orantılı olarak gerçekleşebilir.

Şimdi, A. Smith'in izinden gidilip, $I_{(v+m)}$'nin, II_c'ye ve II_c'nin, $I_{(v+m)}$'ye ayrıştığı söylenseydi ya da onun daha sık ve daha da saçma bir şekilde söylemeye özen gösterdiği gibi, $I_{(v+m)}$'nin, II_c'nin fiyatının (ya da değerinin, kendisi *value in exchange* [mübadeledeki değer] der) bileşenlerini oluşturduğu ve II_c'nin, $I_{(v+m)}$ değerinin tüm bileşenini oluşturduğu söylenseydi, aynı şekilde şunun da söylenmesi mümkün ve zorunlu olurdu: $(IIb)_v$, $(IIa)_m$'ye, ya da $(IIa)_m$, $(IIb)_v$'ye ayrışır, ya da $(IIb)_v$, IIa artık değerinin bir bileşenini oluşturur, ve *vice versa* [tersi de geçerlidir]: artık değer böylece ücrete ya da değişir sermayeye ayrışır ve değişir sermaye, artık değerin bir "bileşen"ini oluşturur. A. Smith'te ücretin zorunlu ge-

çim araçlarının değerleriyle, bu meta değerlerinin de bunların içerdiği ücretin (değişir sermayenin) değeriyle ve artık değerle belirlenmesi ölçüsünde, bu saçmalığa A. Smith'te gerçekten rastlanır. Kapitalist temel üzerinde bir iş gününün değer-ürününün ayrıştığı parçalara (yani v + m'ye) öylesine kaptırmıştır ki kendisini, şunları büsbütün unutur: Farklı doğal biçimlerde var olan eş değerlerin, karşılığı ödenmiş emekten mi, yoksa karşılığı ödenmemiş emekten mi oluştuğu, basit meta mübadelesi söz konusu olduğunda hiçbir önem taşımaz, çünkü bunların üretimleri için her iki durumda da aynı nicelikte emek harcanır; A'nın metasının bir üretim aracı ve B'nin metasının bir tüketim aracı olup olmaması, satıştan sonra metalardan birinin sermaye bileşeni olarak işlev görecek, buna karşılık diğerinin tüketim fonuna girecek ve *secundum* Adam [Adam'a göre] gelir olarak tüketilecek olup olmaması da, aynı şekilde hiçbir önem taşımaz. Bireysel alıcının metasını ne şekilde kullandığı, meta mübadelesini, dolaşım alanını ilgilendirmediği gibi, metanın değerini de etkilemez. Yıllık toplumsal toplam ürününün dolaşımı çözümlenirken, söz konusu ürünün farklı bileşenlerinin belirli kullanım alanlarının, tüketim uğrağının hesaba katılmak zorunda olması, bu söyleneni hiçbir şekilde değiştirmez.

$(IIb)_v$'nin, yukarıda belirtilmiş olan, $(IIa)_m$'nin aynı değerdeki bir parçasıyla mübadelesinde ve $(IIa)_m$ ile $(IIb)_m$ arasındaki diğer mübadelelerde, IIa'nın ve IIb'nin kapitalistlerinin, ister bireyler olarak ister topluca kendi kesimlerinin kapitalistleri olarak, artık değerlerini zorunlu tüketim araçları ile lüks mallara aynı oranlarda böldükleri hiçbir şekilde varsayılmamıştır. Biri bir tüketim türü için, bir başkası öteki tüketim türü için daha fazla harcama yapıyor olabilir. Basit yeniden üretim zemininde, yalnızca, artık değerin tümüne eşit olan bir değer tutarının tüketim fonunda gerçekleştirildiği varsayılır. Her bir kesimin içinde, biri a'ya bir başkası b'ye daha fazla para harcayabilir; ama bunların, a'nın ve b'nin kapitalistler sınıfının, birer bütün olarak alındıklarında, her ikisine de aynı oranlarda katılmalarını sağlayacak şekilde, karşılıklı olarak birbirlerini dengelemesi mümkündür. Ama değer ilişkileri (a'nın ve b'nin iki üretici türü için, Kesim II'nin ürününün toplam değerindeki orantılı paylar) ve dolayısıyla, aynı zamanda, söz konusu ürünleri sağlayan üretim dalları arasındaki belirli bir nicel ilişki, her somut durumda zorunlu olarak verilidir; yalnızca örnek olarak verilen oran, varsayımsal bir orandır; farklı bir oran alınırsa, nitel uğraklarda hiçbir değişiklik olmaz; sadece, nicel belirlenimler değişirdi. Ama, herhangi bir nedenle, a'nın ve b'nin oransal büyüklüklerinde gerçek bir değişiklik meydana gelirse, basit yeniden üretimin koşulları da buna uygun olarak değişir.

$(IIb)_v$'nin, $(IIa)_m$'nin eş değerli bir parçasında gerçekleşmesinden çıkan sonuç şudur: Yıllık ürünün lüks bölümü ne kadar büyürse ve dolayısıyla lüks mal üretiminin soğurduğu emek gücünün payı ne kadar yükselirse, $(IIb)_v$'ye öndelenmiş olan değişir sermayenin, yeni baştan değişir sermayenin para biçimi olarak işlev gören para-sermayeye yeniden dönüşmesi ve dolayısıyla işçi sınıfının IIb'de çalıştırılan bölümünün varlığı ve yeniden üretimi (onlara zorunlu geçim araçlarının sağlanması), kapitalistler sınıfının savurganlığına, artık değerinin önemli bir bölümünün lüks mallara çevrilmesine o kadar bağlı hâle gelir.

Her bunalım lüks tüketimi geçici olarak azaltır; $(IIb)_v$'nin yeniden para-sermayeye dönüştürülmesini geciktirir, bunun yalnızca kısmen gerçekleşmesine izin verir ve böylece lüks malların üretiminde çalışan işçilerin bir bölümünü sokağa atar; öte yandan da bunların sonucu olarak zorunlu tüketim araçlarının satışını köstekler ve azaltır. Hizmetleri karşılığında kapitalistlerin lüks harcamalarının bir bölümünü elde eden (kendileri de *pro tanto* [o miktarda] lüks mallar olan) ve tüketimleriyle zorunlu geçim araçları vb. tüketiminde çok büyük yer tutan, kendilerine diğerleriyle eş zamanlı olarak yol verilen üretken olmayan işçiler, burada hiç hesaba katılmıyor. Gönenç dönemlerinde ve özellikle spekülatif işlemlerin doruğuna vardığı zamanlarda, tersi olur. Bu tür dönemlerde, paranın metalarda ifade edilen göreli değeri (başka hiçbir gerçek değer devrimi olmadan) başka nedenlerle bile düşer, dolayısıyla metaların fiyatları kendi değerlerinden bağımsız olarak yükselir. Bu durumda yalnızca zorunlu tüketim araçlarının tüketimi artmaz; (tüm yedek işçi ordusunun şimdi etkin şekilde içinde yer aldığı) işçi sınıfı da, kendisi için başka zamanlarda erişilmez olan lüks nesnelerin tüketiminden ve ayrıca, başka zamanlarda büyük çoğunluğu yalnızca kapitalistler için "zorunlu" sayılan tüketim araçlarının tüketiminden geçici olarak pay alır; bu da fiyatların yükselmesine yol açar.

Bunalımların efektif talep ya da efektif tüketim eksikliğinden ileri geldiğini söylemek, su katılmadık bir totolojidir. Kapitalist sistem, *sub forma pauperis* [yoksulların tüketim tarzı] ya da "dalaverecilerin" tüketim tarzı dışında, ödeme yapabilenlerinkinden başka tüketim tarzı bilmez. Metaların satılamaz durumda olması, bunların kendilerine ödeme gücüne sahip alıcılar, yani tüketiciler bulamadıklarından başka bir anlama gelmez (metalar son çözümlemede ister üretken ister bireysel tüketim amacıyla satın alınıyor olsun). Ama işçi sınıfının, kendi ürününün çok sınırlı bir bölümünü elde ettiği ve bu üründen aldığı pay artar artmaz, bunun sonucu olarak ücretleri yükselir yükselmez, bu kötü durumun

düzeleceğini söyleme yoluyla, bu totolojiye daha derin bir temele sahip olduğu görüntüsünü kazandırma çabası gösterilirse, tek vurgulanması gereken şey, bunalımların, her seferinde, tam da ücretlerin genel olarak yükseldiği ve işçi sınıfının yıllık ürünün tüketime yönelik bölümünden gerçekten de daha büyük bir pay aldığı bir dönem tarafından hazırlandığı olacaktır. Sağlıklı ve "basit" (!) sağduyunun bu şövalyelerinin bakış açısına göre, bu tür bir dönemin, tam tersine, bunalımı uzaklaştırması gerekirdi. Dolayısıyla, öyle görünüyor ki, kapitalist üretim, işçi sınıfının sözü edilen göreli gönencine yalnızca geçici olarak ve her seferinde de yalnızca bir bunalımın habercisi olarak izin veren, iyi ya da kötü niyetlerden bağımsız koşullar içeriyor.[46]

Zorunlu tüketim araçları üretimi ile lüks mal üretimi arasındaki oransal ilişkinin, $II_{(v+m)}$'nin, II a ile IIb'ye bölünmesini ve dolayısıyla, aynı zamanda, $(IIa)_c$ ile $(IIb)_c$'ye bölünmesini nasıl gerektirdiği biraz önce görülmüştü. Dolayısıyla, bu oransal ilişki, üretimin karakterini ve nicel ilişkilerini köklerine kadar etkiler ve bunların genel yapısının temel bir belirleyici etmenidir.

Artık değerin ele geçirilmesi bireysel kapitalistin itici güdüsü olarak görünse bile, basit yeniden üretim, özünde, tüketim amacına yöneliktir; burada, artık değer, göreli büyüklüğü ne olursa olsun, sonuçta, yalnızca kapitalistin bireysel tüketimine hizmet edecektir.

Basit yeniden üretimin, genişletilmiş ölçekli her tür yıllık yeniden üretimin bir bölümü ve en önemli bölümü olması ölçüsünde, bu güdü, zenginleşme güdüsü olarak zenginleşme güdüsünün eşlikçisi ve onun karşıtı olarak kalır. Bu konu gerçek yaşamda daha karmaşık görünür, çünkü ganimetin, yani kapitalistin artık değerinin ortakları (*partners*), ondan bağımsız tüketiciler olarak ortaya çıkar.

V. Para Dolaşımıyla Mübadelelere Aracılık Edilmesi

Buraya kadar açıklandığı kadarıyla, farklı türlerden üreticiler arasındaki dolaşım aşağıdaki şemaya göre gerçekleşiyordu.

1. Kesim I ve Kesim II arasında:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + \underline{1000_v + 1000_m} \\ \text{II.} \ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots 2000_c \ldots\ldots + 500_v + 500_m. \end{array}$$

Demek ki, I ($1000_v + 1000_m$) ile mübadele edilen II_c = 2000'nin dolaşımıyla işimiz bitmiş bulunuyor.

---

46 Rodbertus'un bunalım teorisinin olası izleyicileri için *ad notam* [düşülen not]. –F. E.

4000 I_c'yi şimdilik bir yana bıraktığımız için, geriye v + m'nin Kesim II içindeki dolaşımı kalıyor. $II_{(v+m)}$, IIa ve IIb alt kesimleri arasında aşağıdaki gibi bölünür:

2. II. $500_v + 500_m = a\ (400_v + 400_m) + b\ (100_v + 100_m)$.

400_v (a) kendi alt kesimi içinde dolaşır; kendilerine bununla ödeme yapılan işçiler, bunun karşılığında, kendi ürettikleri zorunlu geçim araçlarını kendilerini çalıştıranlardan, IIa'nın kapitalistlerinden satın alır.

Her iki alt kesimin kapitalistleri artık değerlerinin $^3/_5$'ini IIa ürünlerine (zorunlu geçim araçlarına) ve $^2/_5$'ini IIb ürünlerine (lüks mallara) harcadığından, a'nın artık değerinin $^3/_5$'i, yani 240, Alt Kesim IIa'nın kendi içinde tüketilir; aynı şekilde, b'nin artık değerinin (lüks mallar olarak üretilmiş olan ve elde bulunan) $^2/_5$'i Alt Kesim IIb'nin içinde tüketilir.

Demek ki, IIa ile IIb arasında mübadele edilecek daha şunlar kalıyor:

IIa tarafında: 160_m.

IIb tarafında: $100_v + 60_m$. Bunlar birbirlerini götürür. IIb'nin işçileri ücret olarak para biçiminde elde ettikleri 100 karşılığında IIa'dan 100 tutarında zorunlu geçim araçları satın alır. IIb'nin kapitalistleri artık değerlerinin $^3/_5$'lik bölümüyle (= 60) aynı şekilde IIa'dan kendi zorunlu geçim araçlarını satın alır. IIa'nın kapitalistleri, böylece, yukarıda varsayıldığı üzere artık değerlerinin $^2/_5$'ini (= 160_m), IIb tarafından üretilmiş olan lüks metalara (IIb'nin kapitalistlerinin ellerinde, ödenmiş ücreti yerine koyan ürün olarak bulunan 100_v, ve 60_m) yatırmak için gerekli olan parayı elde eder. Demek ki, bu işlemin şeması şudur:

$$\begin{array}{lll} \text{3. IIa.} & (400_v) + (240_m) + & \underline{160_m} \\ \quad\ \text{b.} & & 100_v + 60_m + (40_m); \end{array}$$

parantez içindekiler, yalnızca kendi alt kesimlerinin içinde dolaşan ve tüketilen kalemlerdir.

Değişir sermayeye öndelenmiş olan para-sermayenin, yalnızca zorunlu geçim araçlarını üreten IIa'nın kapitalistleri için gerçekleşen doğrudan geri akışı, sadece, daha önce değinilmiş olan genel yasanın, yani dolaşıma öndeledikleri paranın meta dolaşımının olağan akışı içinde meta üreticilerinin kendilerine dönmesi genel yasasının, özel koşullar tarafından değiştirilmiş olan bir görünümüdür. Buradan çıkan yan sonuç, eğer meta üreticisinin arkasında gerçekten de, sanayici kapitalistlere yeniden para-sermaye (sözcüğün en dar anlamıyla, yani para biçiminde sermaye değeri) öndeleyen bir para kapitalisti varsa, söz konusu paranın geri aktığı gerçek noktanın bu para kapitalistinin cebi olduğudur. Bu şekilde, paranın az ya da çok bütün ellerde dolaşmasına karşın, dolaşır sermaye kütlesi, bankalar vb. biçiminde örgütlenmiş ve yoğun-

laşmış olan para-sermaye kesimine ait olur; bu kesimin kendi sermayesini öndeleme tarzı, geri akışa sanayi sermayesinin yeniden para-sermayeye dönüşmesi aracılık etse bile, sonunda bu sermayenin kendisine sürekli olarak para biçiminde geri akmasını gerektirir.

Meta dolaşımı için iki şey her zaman gereklidir: dolaşıma sokulan metalar ve dolaşıma sokulan para."Dolaşım süreci, ürünlerin dolaysız mübadelelerinde olduğu gibi, kullanım değerlerinin yer veya el değiştirmesiyle son bulmaz. Para, sonunda bir metanın başkalaşımlar dizisinin dışına düştüğü için ortadan kaybolmaz. Her seferinde, dolaşımın metalar tarafından boşaltılan bir noktasına yerleşir" vb. (I. Kitap, Bölüm, s. 192).*

Örneğin, II_c ile $I_{(v+m)}$ arasındaki dolaşımda, Kesim II'nin bu dolaşım için para olarak 500 sterlin öndelediğini varsaymıştık. Büyük toplumsal üretici grupları arasındaki dolaşımın ayrıştığı sayısız dolaşım sürecinde, bir şu gruptan, bir bu gruptan bir üretici satın alıcı olarak önce ortaya çıkacak, dolayısıyla dolaşıma para sokacaktır. Bireysel durumlar tümüyle bir yana, farklı meta-sermayelerin üretim dönemlerinin ve dolayısıyla devirlerinin farklılığı bile, kendi başına, bunu gerektirir. Dolayısıyla, Kesim II bu 500 sterlinle Kesim I'den aynı değer tutarında üretim araçları satın alır, ama Kesim I, Kesim II'den 500 sterlinlik tüketim araçları satın alır; böylece para Kesim II'ye geri akar; bu geri akışla Kesim II hiçbir şekilde zenginleşmiş olmaz. O, önce, dolaşıma para olarak 500 sterlin sokmuş, oradan değer olarak aynı tutarda meta çekmişti; sonra 500 sterlinlik meta satar ve dolaşımdan aynı tutarda para çeker; böylece 500 sterlin geri akar. Gerçekten, Kesim II, dolaşıma para biçiminde 500 sterlin ve meta biçiminde 500 sterlin, toplam olarak 1000 sterlin sokmuştur. Dolaşımdan meta biçiminde 500 sterlin ve para biçiminde 500 sterlin çeker. Dolaşım, 500 sterlinlik metaların (I) ve 500 sterlinlik metaların (II) mübadelesi için yalnızca para olarak 500 sterline gereksinim duyar; dolayısıyla, bu parayı başkalarının metalarını satın alırken öndeleyen, aynı parayı kendi metalarını sattığında yeniden alır. Dolayısıyla, eğer önce I, II'den 500 sterlinlik meta satın almış ve sonrasında II'ye 500 sterlinlik meta satmış olsaydı, bu durumda söz konusu 500 sterlin II yerine I'e geri dönerdi.

Kesim I'de, ücrete yatırılmış olan para, yani para biçiminde öndelenmiş olan değişir sermaye, doğrudan doğruya değil dolaylı olarak, dolambaçlı bir yolla geri döner. Buna karşılık, Kesim II'de, satışın ve satın almanın aynı kişilerin dönüşümlü olarak birbirlerinin karşısına durma-

* MEW, Band 23, s. 126, 127 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 118-119]. –*Almanca ed.*

dan metaların satıcıları ve alıcıları biçiminde çıkacakları şekilde yinelendiği her durumda olduğu gibi, geri dönüş doğrudan doğruyadır, yani 500 sterlinlik ücret doğrudan doğruya işçilerden kapitalistlere geri döner. Kesim II'nin kapitalisti emek-gücüne para biçiminde ödeme yapar; böylece emek gücünü kendi sermayesine dâhil eder ve yalnızca, kendisi için para-sermayenin üretken sermayeye dönüştürülmesinden başka bir şey olmayan bu dolaşım işlemiyle, kendi ücretli emekçisi olarak işçinin karşısına sanayici kapitalist olarak çıkar. Ama bunun ardından, ilk aşamada satıcı, kendi emek gücünün tüccarı olan işçi, ikinci aşamada, meta satıcısı olarak kapitalistin karşısına, alıcı olarak, para sahibi olarak çıkar; böylece ücrete yatırılmış olan para kapitaliste geri akar. Bu metaların satışında herhangi bir aldatmacanın vb. olmaması ve yalnızca meta ve para cinsinden eş değerlerin mübadele edilmesi ölçüsünde, bu süreç kapitalistin zenginleşmesine hizmet etmez. İşçiye, önce para ve sonrasında meta olarak, iki kez ödeme yapmaz; parası, işçi bu parayı onun metası için harcar harcamaz, ona geri döner.

Ama, değişir sermayeye dönüştürülmüş olan para-sermaye (yani ücretler için öndelenmiş olan para), para dolaşımının kendisinde başrollerden birini oynar, çünkü, farklı sanayi dallarındaki sermayelerin devir dönemlerindeki farklılıklardan bağımsız olarak, (işçi sınıfı kıt kanaat geçinmek zorunda olduğundan, dolayısıyla sanayici kapitalistlere uzun vadeli krediler açamayacağından) toplumun mekânsal olarak farklı sayısız noktasında, görece hızlı yinelenen zaman aralıklarıyla (bu aralıklar ne kadar kısa olursa, bu yolla tek seferde dolaşıma sokulan toplam para tutarı göreli olarak o kadar küçük olabilir), örneğin hafta vb. gibi belirli kısa vadelerle, eş zamanlı olarak para biçiminde değişir sermaye öndelenmesi gerekir. Bu şekilde öndelenmiş olan para-sermaye, kapitalist üretimin hüküm sürdüğü her ülkede, özellikle aynı paranın (başlangıç noktasına geri dönüşünden önce) çok farklı kanallardan geçmesi ve dolaşım aracı olarak sayısız başka işletme için işlev görmesi nedeniyle, toplam dolaşımın görece belirleyici bir bölümünü oluşturur.

Şimdi, $I_{(v+m)}$ ile II_c arasındaki dolaşımı başka bir açıdan inceleyelim.

Kesim I'in kapitalistleri ücret ödemek için 1000 sterlin öndeler; işçiler bununla Kesim II'nin kapitalistlerinden 1000 sterlin değerinde geçim araçları satın alır; Kesim II'nin kapitalistleri de aynı para karşılığında Kesim I'in kapitalistlerinden üretim araçları satın alır. Şimdi, II'nin kapitalistleri değişmez sermayelerinin yarısını meta-sermaye biçiminden çıkarıp yeniden üretken sermayeye dönüştürmüşken, I'in kapitalistlerine, değişir sermayeleri, para biçiminde geri dönmüştür. II'nin kapitalistleri,

I'den üretim araçları almak için para biçiminde 500 sterlin daha öndeler; I'in kapitalistleri bu parayı II'den tüketim araçları satın almak için harcar; böylece, bu 500 sterlin, II'nin kapitalistlerine geri döner; II'nin kapitalistleri, değişmez sermayelerinin metalara dönüştürülmüş olan son dörtte birlik kısmını yeniden kendi üretken doğal biçimine dönüştürmek için, aynı 500 sterlini yeni baştan öndeler. Bu para yeniden I'e geri döner ve bir kez daha II'den aynı tutarda tüketim araçları çeker; böylece 500 sterlin II'ye geri döner; II'nin kapitalistlerinin elinde, şimdi eskisi gibi para olarak 500 sterlin ve 2000 sterlinlik değişmez sermaye, ama metasermaye biçiminden çıkarılıp üretken sermayeye yeni çevrilmiş bulunan bir değişmez sermaye vardır. Para olarak 1500 sterlinle 5000 sterlinlik bir meta kütlesi, şu şekilde dolaştırılmıştır: 1. I, aynı tutarda emek gücü karşılığında işçilere 1000 sterlin öder; 2. İşçiler, bu 1000 sterlinle II'den geçim araçları satın alır; 3. II, aynı parayla I'den üretim araçları satın alır ve böylece I'in 1000 sterlinlik değişir sermayesi yeniden para biçimini alır; 4. II, 500 sterlinle I'den üretim araçları satın alır; 5. I, aynı 500 sterlinle II'den tüketim araçları satın alır; 6. II, aynı 500 sterlinle, I'den üretim araçları satın alır; 7. I, aynı 500 sterlinle II'den geçim araçları satın alır. II'nin meta olarak dolaşıma soktuğu 2000 sterlinin dışında, aynı kesimin dolaşıma soktuğu ve karşılığında dolaşımdan meta olarak herhangi bir eş değer çekmediği 500 sterlin, II'ye geri akmıştır.[47]

Demek ki mübadele şu yolu izler:

1. I, emek gücü için para olarak 1000 sterlin öder; yani meta = 1000 sterlin.
2. İşçiler, para olarak 1000 sterlin tutarındaki ücretleriyle II'den tüketim araçları satın alır; yani meta = 1000 sterlin.
3. II, işçilerden elde edilmiş olan 1000 sterlin karşılığında I'den aynı değerde üretim araçları satın alır; yani meta = 1000 sterlin.

Böylece para olarak 1000 sterlin, değişir sermayenin para biçimi olarak I'e geri dönmüş olur.

4. II, I'den 500 sterlinlik üretim araçları satın alır; yani meta = 500 sterlin.
5. I, aynı 500 sterlin karşılığında II'den tüketim araçları satın alır; yani meta = 500 sterlin.
6. II, aynı 500 sterlinle I'den üretim araçları satın alır; yani meta = 500 sterlin.
7. I, aynı 500 sterlinle II'den tüketim araçları satın alır; yani meta = 500 sterlin.

---

47 Sunum, burada, yukarıda yazılanlardan (s. 374*) biraz sapıyor. Yukarıda, Kesim I de 500 sterlinlik bir bağımsız tutarı dolaşıma sokuyordu. Burada dolaşım için gereken ek para-sermayeyi tek başına Kesim II sağlıyor. Ne var ki bu durum nihai sonuçta herhangi bir değişikliğe yol açmaz. - F. E. * MEW, Band 24, s. 399 [elinizdeki kitap, s. 382-383]. *–Almanca ed.*

Mübadele edilen meta değerlerinin toplamı = 5000 sterlin.

II'nin satın alım için öndelediği 500 sterlin kendisine geri dönmüştür.

Sonuç şudur:

1. Kendisinin başlangıçta dolaşıma öndelediği 1000 sterlin tutarındaki değişir sermaye para biçiminde I'in elinde bulunur; I, ayrıca, kendi bireysel tüketimi için (kendi meta-ürününden) 1000 sterlin harcamıştır; yani, 1000 sterlin değerindeki üretim araçlarının satışından eline geçmiş olan parayı harcamıştır.

Öte yandan, para biçiminde var olan değişir sermayenin dönüşmek zorunda olduğu doğal biçim, yani emek gücü, tüketim aracılığıyla korunmuş, yeniden üretilmiştir ve yaşamak istiyorlarsa onu satmak zorunda olan sahibinin biricik ticaret nesnesi olarak yeniden elde bulunmaktadır. Yani, ücretli emekçiler ile kapitalistler arasındaki ilişki de yeniden üretilmiştir.

2. II'nin değişmez sermayesi ayni olarak yerine koyulmuş ve aynı II tarafından dolaşıma öndelenmiş olan 500 sterlin kendisine geri dönmüştür. Dolaşım, I'in işçileri için, basit M – P – M dolaşımıdır. $\overset{1}{M}$ (emek gücü) – $\overset{2}{P}$ (1000 sterlin, I'in değişir sermayesinin para biçimi) – $\overset{3}{M}$ (1000 sterlin tutarında zorunlu geçim araçları); bu 1000 sterlin, II'nin metalar (geçim araçları) biçiminde var olan değişmez sermayesini aynı değer tutarındaki gümüşe [paraya] çevirir.

II'nin kapitalistleri için, süreç, M – P'dir: Meta-ürünlerinin bir bölümünün, sonrasında yeniden üretken sermayenin bileşenlerine, yani bunlar için gerekli olan üretim araçlarının bir bölümüne dönüşmek üzere, para biçimine dönüşümü.

II'nin kapitalistleri, üretim araçlarının diğer bölümünü satın almak için P'yi (500 sterlin) öndelerken, II_c'nin henüz meta (tüketim araçları) biçiminde var olan parçasının para biçimine dönüşeceği beklentisi içindedir; II'nin P ile satın alım gerçekleştirdiği ve M'nin I tarafından satıldığı P – M işleminde, para (II), üretken sermayenin bir parçasına dönüşür; bu sırada M (I), M – P işleminden geçer ve paraya dönüşür; ama bu para, I için, sermaye değerinin bir bileşenini değil, yalnızca tüketim araçlarına harcanan gümüşe çevrilmiş olan artık değeri temsil eder.

P – M ... Ü ... M´ – P´ dolaşımında, bir kapitalistin birinci işlemi olan P – M, bir başkasının son işlemi olan M´ – P´'dür (ya da bunun bir bölümüdür); P'nin üretken sermayeye çevrilmesini sağlayan bu M'nin, M'yi satan (yani bu M'yi paraya çeviren) kişi için değişmez sermaye bileşenini mi, değişir sermaye bileşenini mi, yoksa artık değeri mi temsil ettiği, meta dolaşımının kendisi açısından hiçbir önem taşımaz.

Kesim I'in kapitalistleri, kendi meta-ürünlerinin v + m bileşeni söz konusu olduğunda, dolaşıma sokmuş olduklarından daha fazla parayı dolaşımdan çeker. Birincisi, 1000 sterlinlik değişir sermaye kendilerine geri döner; ikincisi, 500 sterlinlik üretim araçları satarlar (yukarıdaki 4 No'lu mübadeleye bakınız); böylece artık değerlerinin yarısı gümüşe çevrilmiş olur; sonra, artık değerlerinin ikinci yarısını oluşturan, 500 sterlinlik üretim araçları satarlar (6 No'lu mübadele) ve böylece tüm artık değerleri dolaşımdan para biçiminde çekilmiş bulunur; dolayısıyla peş peşe: 1. Değişir sermaye yeniden paraya dönüştürülür = 1000 sterlin; 2. Artık değerin yarısı gümüşe çevrilir = 500 sterlin; 3) Artık değerin öteki yarısı = 500 sterlin gümüşe çevrilir; yani toplam: $1000_v + 1000_m$ gümüşe çevrilmiştir = 2000 sterlin. I, dolaşıma yalnızca 1000 sterlin sokmuş olmasına karşın (I_c'nin yeniden üretimine aracılık eden, daha sonra incelenecek olan mübadeleler bir yana bırakılıyor), dolaşımdan bunun iki katını çekmiştir. Kuşkusuz, gümüşe çevrilmiş (P'ye dönüştürülmüş) olan bu m, bu paranın tüketim araçlarına harcanması yoluyla soluğu hemen başka bir elde (II) alır. I'in kapitalistleri, dolaşıma *meta* biçiminde hangi değeri soktularsa, oradan *para* biçiminde yalnızca o kadar değer çekmiştir; bu değerin artık değer olması, yani kapitalistler için bedavaya gelmesi, bu metaların değerlerini hiçbir şekilde değiştirmez; bir başka deyişle, meta dolaşımında değerlerin mübadelesi söz konusu olduğu ölçüde, tümüyle önemsizdir. Artık değerin gümüşe çevrilmesi, doğal olarak, öndelenen sermayenin kendi başkalaşımları sırasında aldığı bütün öteki biçimler gibi geçicidir. Yalnızca ve tam olarak, I'in metalarının paraya dönüştürülmesi ile bunun ardından I'in parasının II'nin metalarına dönüştürülmesi arasındaki zaman aralığı süresince bu şekilde kalır.

Devirlerin daha kısa sürelerde gerçekleştiği –ya da, basit meta dolaşımı açısından bakılmak üzere, dolaşımdaki paranın daha hızlı dolaştığı– varsayılmış olsaydı, mübadele edilen meta değerlerinin dolaşımı için daha da az para yeterli olurdu; art arda yapılan mübadelelerin sayısı veriliyse, bu toplam para tutarı, her zaman, dolaşan metaların fiyatlar ya da değerler toplamıyla belirlenir. Bu değerler toplamının ne oranda artık değerden, ne oranda sermaye değerinden oluştuğu, burada hiçbir önem taşımaz.

Örneğimizde, I'deki ücretler yılda dört kez ödenseydi, 4 × 250 = 1000 olurdu. Dolayısıyla, I_v – ½ II_c dolaşımı için ve değişir sermaye I_v ile I'in emek gücü arasındaki dolaşım için para olarak 250 sterlin yeterdi. Aynı şekilde, I_m ile II_c arasındaki dolaşım dört devirle gerçekleşse, bunun için yalnızca 250 sterlin, dolayısıyla, 5000 sterlin tutarındaki metaların dolaşımı için toplam olarak 500 sterlinlik bir para tutarı ya da bir para-

sermaye gerekirdi. Bu durumda, artık değer, iki kez art arda yarı yarıya değil, dört kez art arda ¼ oranında gümüşe çevrilirdi.

4 No'lu mübadele işleminde II yerine I alıcı olsa, yani para olarak 500 sterlini aynı değer büyüklüğündeki tüketim araçlarına harcasa, o zaman II, 5 No'lu mübadelede, aynı 500 sterlinle üretim araçları satın alır; 6. I, aynı 500 sterlinle tüketim araçları satın alır; 7. II, aynı 500 sterlinle üretim araçları satın alır; dolayısıyla, 500 sterlin, daha önce nasıl II'ye geri döndüyse, aynı şekilde sonunda I'e geri döner. Artık değer burada kendi kapitalist üreticilerinin kendi bireysel tüketimleri için harcadıkları, beklenen geliri, henüz satılmayı bekleyen metada saklı duran artık değerle elde edilecek olan geliri temsil eden parayla gümüşe çevrilir. Artık değerin gümüşe çevrilmesi 500 sterlinin geri dönüşüyle gerçekleşmez; çünkü I, I_v metaları biçimindeki 1000 sterlinin yanında, 4 No'lu mübadelenin sonunda, dolaşıma para olarak 500 sterlin sokmuştur ve bu, bildiğimiz kadarıyla, metaların satışıyla elde edilen bir para değil, ek bir tutardı. Bu para I'e geri dönerse, I, artık değerini gümüşe çevirmiş değil, yalnızca ek parasını geri almış olur. I'in artık değerinin gümüşe çevrilmesi, yalnızca, bu artık değeri barındıran I_m metalarının satışıyla gerçekleşir ve bu artık değer, her seferinde, yalnızca, metaların satışıyla elde edilen paranın yeni baştan tüketim araçlarına harcanmadığı süre boyunca gümüş biçiminde kalır.

I, ek parayla (500 sterlin), II'den tüketim araçları satın alır; bu para I tarafından harcanmıştır ve I'in elinde II'nin metaları biçimindeki eş değeri vardır; para geriye ilk kez, II'nin I'den 500 sterlinlik meta satın almasıyla döner; demek ki I'in sattığı metaların eş değeri olarak geri döner; ama bu metalar I'e bedavaya gelmiştir, yani I için artık değerdir ve bu şekilde, *I'in dolaşıma soktuğu para onun kendi artık değerini gerçekleştirir;* aynı şekilde, I, ikinci bir satın alımla (No. 6), II'nin metaları cinsinden eş değerini elde etmiştir. Şimdi, diyelim ki, II, I'den üretim araçları satın almamaktadır (No. 7). Böyle bir durumda, I, gerçekte, tüketim araçları için 1000 sterlin öder; yani 500'ü kendi I metaları (üretim araçları) şeklinde ve 500'ü para şeklinde olmak üzere tüm artık değerini gelir olarak tüketirdi; buna karşılık, I metaları (üretim araçları) şeklindeki 500 sterlin hâlâ deposunda durur, ama para şeklindeki 500 sterlin elinden çıkmış olurdu.

Buna karşılık II, kendi değişmez sermayesinin dörtte üçünü meta-sermaye biçiminden yeniden üretken sermayeye dönüştürmüş olurdu; ancak, bu sermayenin dörtte biri, para-sermaye (500 sterlin) biçimini, gerçekte, atıl kalan ya da işlevi kesintiye uğrayan ve bekleyen para biçimini alırdı. Bu durum uzun süre devam etseydi, II, yeniden üretim ölçe-

ğini dörtte bir oranında küçültmek zorunda kalırdı. – Ama I'in sırtındaki üretim araçları olarak 500, meta biçiminde var olan artık değer değildir; bu tutar, I'in daha önce meta biçimindeki 1000 sterlinlik artık değerinin yanı sıra sahip olduğu ve öndelenmiş olan para olarak 500 sterlinin yerini almıştır. Söz konusu tutar, para olarak, her zaman gerçekleştirilebilir biçimde bulunur; meta olarak, bir süre için satılamaz durumdadır. Şu kadarı açıktır: her üretken sermaye ögesinin hem I'de, hem de II'de yerine koyulmasını gerektiren basit yeniden üretim, ancak, I'in önce uçmalarını sağladığı 500 altın kuş geriye dönerse, mümkün olmayı sürdürür.

Bir kapitalist, tüketim araçları için para harcamışsa, bu para kendisi için bitmiş, yitip gitmiştir (burada hâlâ, aynı zamanda tüm diğerlerini temsil etmek üzere, yalnızca sanayici kapitalistlerle ilgiliyiz). Bu paranın ona geri dönmesi, ancak onu meta yemiyle (yani kendi meta-sermayesiyle) avlayıp dolaşımdan çıkarmasıyla gerçekleşebilir. Kapitalistin (kendisi için meta-sermaye olan) tüm yıllık meta-ürününün değeri gibi yıllık ürünün her bir ögesi de, yani tek tek metaların değerleri de, onun açısından, değişmez sermaye değerine, değişir sermaye değerine ve artık değere ayrılabilir. Yani, (meta-ürünü oluşturan ögeler olarak) metaların tek tek her birinin gümüşe çevrilmesi, aynı zamanda, meta-ürünün tümünde saklı bulunan artık değerin belirli bir parçasının gümüşe çevrilmesidir. Dolayısıyla, kapitalistin, artık değerinin gümüşe çevrilmesini ya da gerçekleşmesini sağlayan parayı dolaşıma kendisinin soktuğu (ve bunu, söz konusu parayı tüketim araçlarına harcayarak yaptığı), verili örnekte, sözcüğü sözcüğüne doğrudur. Kuşkusuz, burada söz konusu olan, özdeş sikkeler değil, kapitalistin kişisel gereksinimlerini karşılamak için daha önce dolaşıma sokmuş olduğu nakit paraya (ya da onun bir bölümüne) eşit olan bir nakit para tutarıdır.

Uygulamada bu iki şekilde gerçekleşir: Bir işletme, içinde bulunulan yıl içinde açıldıysa, kapitalist, ancak epeyce bir sürenin, en iyi olasılıkla birkaç ayın geçmesinin ardından, kişisel tüketimi için işletme gelirinden para harcayabilecek duruma gelebilir. Bu yüzden tüketimini bir an olsun askıya almaz. Henüz elde edilmemiş olan artık değeri hesaba katarak, kendisine para öndeler (bunu kendi cebinden mi, yoksa kredi yoluyla başkalarının cebinden mi yaptığının burada hiçbir önemi yoktur); ama böylece, aynı zamanda, daha sonra gerçekleştirilecek olan artık değerin gerçekleştirilmesi için gereken dolaşım aracını da öndelemiş olur. Buna karşılık, ilgili işletme uzunca bir süredir düzenli şekilde faaliyet gösteriyorsa, ödemeler ve gelirler yıl içindeki farklı günlere bölünür. Ancak bir şey kesilmeden sürer gider: kapitalistin, öngörülen ve büyüklüğü, alışılmış ya da tahmin edilen gelirin belirli bir oranını oluşturacağı şekilde

hesaplanan tüketimi. Metaların satılan her bölümüyle, üretilecek olan yıllık artık değerin bir bölümü de gerçekleştirilir. Ama tüm yıl boyunca, üretilmiş olan metaların, yalnızca, içlerinde barındırdıkları değişmez ve değişir sermaye değerlerinin yerlerine koyulması için gereken miktarı satılsaydı; ya da, fiyatlar, yıllık meta-ürünün satışıyla yalnızca bunun barındırdığı öndelenmiş sermaye değerinin gerçekleşeceği şekilde düşseydi, gelecekteki artık değer hesaba katılarak harcanmış olan paranın beklentilere dayalı karakteri açık şekilde ortaya çıkardı. Kapitalistimiz iflas etse, alacaklıları ve mahkeme, onun beklentilere dayalı özel harcamalarının, işletmesinin büyüklüğüne ve alışılmış olduğu üzere ya da normalde buna karşılık gelen artık değer gelirine uygun bir oranda olup olmadıklarını araştırır.

Ne var ki, kendi artık değerinin gerçekleşmesi (ya da aynı zamanda kendi değişmez ve değişir sermayelerinin dolaşımı) için gerekli olan parayı kapitalistler sınıfının kendisinin dolaşıma sokmak zorunda olduğu önermesi, kapitalistler sınıfının tümü göz önünde bulundurulduğunda, paradoks olarak görünmemenin ötesinde, tüm mekanizmanın zorunlu koşulu olarak görünür: çünkü burada yalnızca iki sınıf vardır: yalnızca kendi emek gücü üzerinde tasarrufta bulunabilen işçi sınıfı; toplumsal üretim araçlarının ve paranın tekelci mülkiyetine sahip olan kapitalistler sınıfı. Metalarda saklı bulunan artık değerin gerçekleşmesi için gerekli olan parayı ilk aşamada işçi sınıfı kendi olanaklarıyla öndelemiş olsaydı, bu bir paradoks olurdu. Bu öndeleme işini yapan bireysel kapitalisttir; ama bunu, her zaman, yalnızca, tüketim araçları satın alımına para *harcayan* ya da, ister emek gücü ister üretim araçları olsunlar, üretken sermayesinin ögelerinin satın alımına para *öndeleyen* bir alıcı kimliğiyle yapar. Parasını her zaman bir eş değer karşılığında elinden çıkarır. Metalarını dolaşıma ne şekilde öndeliyorsa, parasını da yalnızca o şekilde öndeler. Her iki durumda da, bunların dolaşımlarının başlangıç noktaları olarak iş görür.

Sürecin gerçek akışı iki nedenle belirsizleşir:

1. (Tüccar, tüccar olarak, herhangi bir "ürün" ya da "meta" üretmediğinden, ilk biçimi her zaman para olan) *ticaret sermayesi*nin ve kapitalistlerin özel bir türüne özgü manipülasyon nesnesi olarak *para-sermaye*nin, sanayi sermayesinin dolaşım sürecinde ortaya çıkması.

2. (İlk elde her zaman sanayici kapitalistin elinde bulunması gereken) artık değerin farklı kategorilere bölünmesi ve bunların taşıyıcıları olarak, sanayici kapitalistin yanı sıra, toprak sahibinin (toprak rantı için), tefecinin (faiz için) vb. ve aynı şekilde devletin ve onun memurlarının, rantiyelerin vb. ortaya çıkması. Bu adamlar sanayici kapitalistin karşısına

alıcılar olarak çıkar ve alımları ölçüsünde onun metalarını gümüşe çevirir; onlar da dolaşıma *pro rata* [orantılı olarak] "para" sokar ve onlardan çıkan para sanayici kapitalistin eline geçer. Bu arada, bunu başlangıçta hangi kaynaktan elde etmiş ve sürekli olarak hangi kaynaktan yeniden elde etmekte oldukları hep unutulur.

VI. Kesim I'in Değişmez Sermayesi[48]

Geriye Kesim I'in değişmez sermayesinin (= 4000 I_c) incelenmesi kalıyor. Bu değer, Meta-Ürün I'de yeniden görünen, bu meta kütlesinin üretiminde tüketilmiş olan üretim araçlarının değerine eşittir. I'in üretim sürecinde üretilmeyen, bu sürece bir önceki yıl değişmeyen değer olarak, onun üretim araçlarının verili değeri olarak girmiş olan bu yeniden görünen değer, şimdi, I'in meta kütlesinin Kategori II tarafından soğurulmamış olan tüm bölümünde var olur ve bu şekilde I'in kapitalistlerinin elinde kalan meta kütlesinin değeri, kendi tüm yıllık meta-ürünlerinin değerinin $^2/_3$'üne eşittir. Özel bir üretim aracı üreten tek bir kapitalist için şunu söyleyebiliyorduk: Meta-ürününü satar, paraya çevirir. Onu paraya çevirerek, ürününün değişmeyen değer parçasını da yeniden paraya dönüştürmüştür. Ardından, paraya dönüştürülmüş olan bu değer parçasıyla, öteki meta satıcılarından kendi üretim araçlarını yeniden satın alır ya da ürününün değişmez değer parçasını, içinde yeni baştan üretken sermaye olarak işlev görebileceği bir doğal biçime dönüştürür. Oysa şimdi bu varsayım olanaksızlaşmıştır. I'in kapitalistler sınıfı, üretim araçları üreten kapitalistlerin tümünü kapsar. Ayrıca, bunların elinde kalmış olan 4000'lik meta-ürün, toplumsal ürünün başka herhangi bir bölümüyle mübadele edilemeyecek olan bir bölümdür, çünkü artık yıllık ürünün mübadele edilebilecek bir başka bölümü bulunmamaktadır. Bu 4000 dışında, arta kalanın tümü elden çıkarılmıştır; bir bölüm, toplumsal tüketim fonu tarafından soğurulmuştur ve bir başka bölüm, Kesim I'le mübadelede elden çıkarabileceği nesi varsa mübadele etmiş bulunan Kesim II'nin değişmez sermayesini yerine koymak durumundadır.

I'in tüm meta-ürününün doğal biçimi bakımından üretim araçlarından, yani değişmez sermayenin kendisinin maddi ögelerinden oluştuğu düşünülürse, güçlük kolaylıkla aşılır. Burada, daha önce II'de karşılaşılmış olan görüngünün aynısıyla karşılaşılır; yalnızca görünüş açısı farklıdır. II'de tüm meta-ürün tüketim araçlarından oluşuyordu; bu nedenle, söz konusu tüketim araçlarının, bu meta-ürünün içerdiği ücret artı artık değerle ölçülen bir bölümü, onun kendi üreticileri tarafından tüketile-

48 Buradan başlayarak II. Elyazmasından.

biliyordu. Burada, I'de, tüm meta-ürün üretim araçlarından, binalardan, makinelerden, kaplardan, ham ve yardımcı maddelerden vb. oluşur. Bu nedenle, bunların, bu alanda kullanılmış olan değişmez sermayeyi yerine koyan bir bölümü, kendi doğal biçimlerinde hemen yeni baştan üretken sermayenin bileşenleri olarak işlev görebilir. Bu bölüm, dolaşıma girdiği ölçüde, Sınıf I içinde dolaşır. II'de meta-ürünün bir bölümü ayni olarak kendi üreticileri tarafından bireysel olarak, buna karşılık I'de ürünün bir bölümü ayni olarak kendi kapitalist üreticileri tarafından üretken şekilde tüketilir.

Kategori I'de tüketilmiş olan değişmez sermaye değeri, bu kategorinin meta-ürününün 4000_c'lik bölümünde ve hemen yeniden üretken değişmez sermaye olarak işlev görebileceği bir doğal biçimde yeniden görünür. II'de 3000'lik meta-ürünün ücret artı artık değer tutarındaki bölümünün (= 1000) doğrudan II'nin kapitalistlerinin ve işçilerinin bireysel tüketimlerine girmesine karşın, bu meta-ürünün değişmez sermaye değeri (= 2000), II'nin kapitalistlerinin üretken tüketimlerine yeniden giremez; I'le yapılan mübadeleyle yerine koyulmak zorundadır.

Buna karşılık, I'in 6000'lik meta-ürününün değer olarak ücret artı artık değer tutarındaki bölümü (= 2000), kendi üreticilerinin bireysel tüketimlerine girmez ve doğal biçiminden ötürü giremez. Bunun yerine, önce II'yle mübadele edilmesi gerekir. Bu ürünün değişmez değer parçası (= 4000), I'in kapitalistler sınıfının tümü ele alındığında, tersine, doğrudan doğruya yeniden bu kesimin değişmez sermayesi olarak işlev görebileceği bir doğal biçimde bulunur. Başka bir deyişle: Kesim I'in tüm ürünü, doğal biçimlerinden ötürü, (kapitalist üretim tarzı altında) yalnızca değişmez sermaye ögeleri olarak hizmet edebilen kullanım değerlerinden oluşur. Demek ki, 6000 değerindeki bu ürünün üçte biri (2000) Kesim II'nin değişmez sermayesini, geriye kalan $^2/_3$'ü Kesim I'in değişmez sermayesini yerine koyar.

I'in değişmez sermayesi, şu kadarı demirhanelere, şu kadarı kömür madenlerine vb. olmak üzere, üretim araçlarının üretildiği farklı üretim dallarına yatırılmış bulunan bir yığın farklı sermaye grubundan oluşur. Bu sermaye gruplarının her biri ya da bu toplumsal grup sermayelerinin her biri de, bağımsız olarak işlev gören bireysel sermayelerin daha büyük ya da daha küçük bir yığınından oluşur. Toplumun, diyelim 7500'lük sermayesi (bu, milyon vb. olabilir), birincisi, farklı sermaye gruplarına ayrılır; 7500'lük toplumsal sermaye, her biri özel bir üretim dalına yatırılmış olan özel bölümlere ayrılır; toplumsal sermaye değerinin her bir özel üretim dalına yatırılmış olan bölümleri, doğal biçimleri bakımından, kısmen, her bir özel üretim alanının üretim araçlarından, kısmen,

bunların işletilmesi için gerek duyulan ve buna uygun düşen niteliklere sahip olan, her bir özel üretim alanında sağlamak zorunda olduğu özgül emek türüne* göre iş bölümüyle farklı şekillerde değişikliğe uğratılan emek gücünden oluşur. Toplumsal sermayenin her bir özel üretim dalına yatırılmış olan bölümleri, yine, buraya yatırılmış ve bağımsız olarak işlev görmekte olan bireysel sermayelerin toplamından oluşur. Bunun her iki kesim için de, I için de II için de geçerli olduğu apaçıktır.

I'de bunun meta-ürünü biçiminde yeniden görünen değişmez sermaye değerine gelince, bu değer, kısmen, tahılın tahıl üretimine girmesi, kömürün kömür üretimine girmesi, makineler biçimindeki demirin demir üretimine girmesi vb. örneklerinde olduğu gibi, kendisinden ürün olarak çıktığı özel üretim alanına (ya da hatta bireysel işletmeye) yine üretim aracı olarak girer.

I'in değişmez sermaye değerini oluşturmakla birlikte doğrudan doğruya kendi özel ya da bireysel üretim alanlarına girmeyen yarı ürünlerse, sadece yer değiştirir. I'in öteki üretim alanlarının ürünleri kendilerini ayni olarak yerlerine koyarken, onlar doğal biçimleriyle I'in bir başka üretim alanına girer. Bu ürünler yalnızca yer değiştirmiş olur. Bunların hepsi, değişmez sermayeyi yerine koyan etmenler olarak yine I'e girer, ancak I'in bir grubu yerine bir başka grubunda yer alırlar. Burada mübadelenin I'in bireysel kapitalistleri arasında gerçekleşmesi ölçüsünde, bir doğal biçimdeki değişmez sermaye bir başka doğal biçimdeki değişmez sermayeyle, bir türdeki üretim araçları bir başka türdeki üretim araçlarıyla mübadele edilir. I'in farklı bireysel değişmez sermaye parçalarının birbirleriyle mübadelesidir burada söz konusu olan. Ürünler, kendi üretim dallarında doğrudan doğruya üretim araçları olarak hizmet etmedikleri ölçüde, kendi üretim yerlerinden bir başkasına gönderilir ve böylece karşılıklı olarak birbirlerini yerlerine koyarlar. Bir başka deyişle (II'de artık değer için olana benzer şekilde): I'in her kapitalisti, 4000'lik bu değişmez sermayenin kendisine ait olan bölümüyle orantılı olarak, kendisi için gerekli olan uygun üretim araçlarını bu meta kütlesinden çeker. Kapitalist üretim yerine toplumsal üretim söz konusu olsaydı, kuşkusuz, Kesim I'in bu ürünleri, yeniden üretim amacıyla, bu kesimin üretim dalları arasında en az aynı süreklilikle üretim araçları olarak yeniden dağıtılır, bir bölümü doğrudan doğruya ürün olarak çıktığı üretim alanında kalır, buna karşılık bir başka bölümü başka üretim yerlerine gönderilir ve böylece bu kesimin farklı üretim yerleri arasında sürekli bir gidiş-geliş olurdu.

* 2. baskıda: "emek gücü"; 1. baskıya göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

VII. Her İki Kesimdeki Değişir Sermaye ve Artık Değer

Demek ki, yıllık olarak üretilen tüketim araçlarının toplam değeri = II'nin yıl boyunca yeniden üretilen değişir sermaye değeri, artı, II'nin yeni üretilen artık değeri (= II'nin yıl boyunca ürettiği değer), artı, I'in yıl boyunca yeniden üretilen değişir sermaye değeri ve I'in yeni üretilen artık değeri (yani I'in yıl boyunca ürettiği değer).

Dolayısıyla, basit yeniden üretim varsayımı altında, yıl boyunca üretilen tüketim araçlarının toplam değeri, yıllık değer-ürüne, yani toplumsal emekle yıl boyunca üretilen değerin tümüne eşittir ve basit yeniden üretimde bu değerin tümü tüketildiğinden, eşit olması zorunludur.

Toplam toplumsal iş günü iki parçaya ayrılır: 1. Gerekli emek; yıl boyunca 1500_v'lik bir değer yaratır; 2. artık emek; 1500_m'lik bir ek değer ya da artık değer yaratır. Bu değerlerin toplamı (= 3000), yıl boyunca üretilen 3000'lik tüketim araçlarının değerine eşittir. Demek ki, yıl boyunca üretilen tüketim araçlarının toplam değeri, toplam toplumsal iş gününün yıl boyunca ürettiği toplam değere, toplumsal değişir sermayenin değeri artı toplumsal artık değere, toplam yıllık yeni ürüne eşittir.

Ama, bu iki değer büyüklüğünün eşit olmasına karşın, bu durumun, hiçbir şekilde, Kesim II'nin metalarının (tüketim araçlarının) toplam değerinin, toplumsal üretimin bu kesiminde üretilmiş olduğu anlamına gelmediğini biliyoruz. Bunlar eşittir, çünkü II'de yeniden görünen değişmez sermaye değeri, I'de yeni üretilmiş olan değere (değişir sermaye değeri artı artık değer) eşittir; dolayısıyla, $I_{(v+m)}$, II'nin ürününün (Kesim II'deki) kendi üreticileri için değişmez sermaye değerini temsil eden bölümünü II'den satın alabilir. Böylece, II'nin kapitalistleri için ürünlerinin değerinin c + v + m'ye ayrışmasına karşın, toplumsal açıdan bakıldığında bu ürünün değerinin neden v + m'ye ayrışabildiği ortaya çıkar. Bunun böyle olmasını sağlayan, yalnızca, II_c'nin burada $I_{(v+m)}$'ye eşit olması ve toplumsal ürünün bu iki bileşeninin, mübadeleleri yoluyla doğal biçimlerini birbirleriyle mübadele etmeleri, bu nedenle söz konusu dönüşümün ardından II_c'nin yine üretim araçları şeklinde, buna karşılık $I_{(v+m)}$'nin tüketim araçları şeklinde var olmasıdır.

A. Smith'in, yıllık ürünün değerinin v + m'ye ayrıştığını iddia etmesine yol açmış olan da budur. Bu, 1. yalnızca yıllık ürününün tüketim araçlarından oluşan bölümü için geçerlidir, ve 2. bu toplam değerin II'de üretildiği ve bundan ötürü kendi ürün değerinin, II'de öndelenen değişir sermaye değeri artı II'de üretilen artık değere eşit olduğu anlamında geçerli değildir; sadece, $II_{(c+v+m)} = II_{(v+m)} + I_{(v+m)}$ anlamında ya da $II_c = I_{(v+m)}$ olduğundan geçerlidir.

Diğer sonuçlar:

Toplumsal iş gününün (yani, tüm işçi sınıfı tarafından tüm yıl boyunca harcanan emeğin), tek tek her bir iş günü gibi, yalnızca iki parçaya, yani gerekli emek artı artık emeğe ayrışmasına, dolayısıyla, bu iş günü tarafından üretilen değerin de yalnızca iki parçaya, yani işçinin kendi yeniden üretim araçlarını satın almak için kullandığı değer parçası olan değişir sermaye değerine ve kapitalistin kendi bireysel tüketimine harcayabildiği artık değere ayrışmasına karşın, toplumsal açıdan bakıldığında, toplumsal iş gününün bir parçası, yalnızca *taze değişmez sermaye üretimi* için, yani, emek sürecinde üretim araçları olarak ve bu nedenle ona eşlik eden değerlenme sürecinde değişmez sermaye olarak işlev görmekten başka hiçbir amaca hizmet etmeyecek olan ürünlerin üretimi için harcanır. Tüm toplumsal iş günü, varsayımımıza göre, 3000'lik bir para-değerde temsil edilmektedir; bunun yalnızca $^1/_3$ = 1000'i, tüketim araçlarını, yani, toplumun toplam değişir sermaye değerinin ve toplam artık değerinin sonunda kendilerinde gerçekleştiği metaları üreten Kesim II'de üretilir. Demek ki, bu varsayıma göre, toplumsal iş gününün $^2/_3$'ü yeni değişmez sermaye üretiminde kullanılmaktadır. Toplumsal iş gününün bu $^2/_3$'ünün, Kesim I'in bireysel kapitalistleri ve işçileri açısından bakıldığında, tıpkı toplumsal iş gününün sonuncu üçte birinin Kesim II'de yaptığı gibi, yalnızca değişir sermaye değeri artı artık değer üretimine hizmet etmesine karşın, toplumsal iş gününün bu $^2/_3$'ü, toplumsal açıdan (ve aynı şekilde ürünün kullanım değeri açısından) bakıldığında, yalnızca, üretken tüketim sürecinde yer alan ya da tüketilen değişmez sermayeyi yerine koyan ögeleri üretir. Bireysel olarak bakıldığında da, iş gününün bu $^2/_3$'ü, kendi üreticileri için yalnızca değişir sermaye değeri artı artık değere eşit olan bir toplam değer üretmesine karşın, ücretin ya da artık değerin harcanmasına konu olabilecek türden bir kullanım değeri üretmez; onun ürünü, bir üretim aracıdır.

Önce şunun belirtilmesi gerekir: İster I'de olsun ister II'de olsun, toplumsal iş gününün hiçbir parçası, bu iki büyük üretim alanında kullanılan, bunlarda işlev gören değişmez sermayenin değerini üretmeye hizmet etmez. Bunlar yalnızca, değişmez sermaye değerine (= 4000 I_c + 2000 II_c) ek olarak, ek değer, 2000 $I_{(v+m)}$ + 1000 $II_{(v+m)}$ üretir. Üretim araçları biçiminde üretilen yeni değer, henüz değişmez sermaye değildir. Yalnızca, ileride değişmez sermaye olarak işlev görmesi için üretilmiştir.

II'nin toplam ürünü (tüketim araçları), kullanım değeri açısından, somut olarak, doğal biçimi içinde ele alındığında, toplumsal iş gününün II tarafından sağlanan üçte birinin ürünüdür; emek sürecinin öznel ögeleri

olarak işlev görmeleri ölçüsünde, bu kesimde kullanılmış olan, somut biçimleri içindeki (dokumacı emeği, fırıncı emeği vb.) emeklerin ürünüdür. Buna karşılık II'nin bu ürününün değişmeyen değer bileşenine gelince, bu bileşen, yalnızca, daha önce üretim araçları biçiminde bulunmasına karşın, yeni bir kullanım değerinde, yeni bir doğal biçimde, tüketim araçları biçiminde yeniden görünür. Bunun değeri, emek süreci aracılığıyla, eski doğal biçiminden yeni doğal biçimine aktarılmıştır. Ama ürün değerinin bu $^2/_3$'ünün *değeri* (= 2000), II'nin bu yılki değerlenme sürecinde üretilmemiştir.

Emek süreci açısından bakıldığında, II'nin ürününün, yeni işlev gören canlı emeğin ve bu emeğin, kendi nesnel koşulları içinde gerçekleşmesini sağlayan, verili, varsayılmış üretim araçlarının sonucu olduğunu biliyoruz. Değerlenme süreci açısından bakıldığında da, aynı şekilde, II'nin ürün değeri = 3000, toplumsal iş gününün yeni eklenen $^1/_3$'üyle üretilen yeni değerden ($500_v + 500_m = 1000$) ve burada ele alınan Üretim Süreci II'den önce tamamlanmış olan, geçmişteki bir toplumsal iş gününün $^2/_3$'ünün içinde nesnelleşmiş olduğu bir değişmez değerden oluşur. II'nin ürününün bu ikinci değer parçası, ürünün kendisinin bir parçasında temsil edilir. Bir toplumsal iş gününün $^2/_3$'ü (= 2000) değerindeki bir tüketim araçları miktarında var olur. Bu, içinde yeniden göründüğü yeni kullanım biçimidir. Demek ki, tüketim araçlarının bir bölümünün (= 2000 II_c), I'in üretim araçları (= $1000_v + 1000_m$) ile mübadelesi, gerçekte, bu yılki emeğin herhangi bir bölümünü oluşturmayan, bu yıldan önce tamamlanmış olan $^2/_3$ toplam iş gününün, bu yılki, bu yıl içinde yeni eklenmiş olan iş gününün $^2/_3$'üyle mübadelesidir. Eğer, bu yıl içinde değil daha önce harcanmış ve gerçekleştirilmiş olan bir iş gününün $^2/_3$'ünün içinde saklı olduğu, yıllık olarak tüketilen tüketim araçlarının bir değer parçasıyla mübadele edilecek olmasaydı, bu yılın toplumsal iş gününün $^2/_3$'ünün, değişmez sermaye üretiminde kullanılması ve aynı zamanda kendi üreticileri için değişir sermaye değeri artı artık değer oluşturması mümkün olmazdı. Bu, bu yılın $^2/_3$ iş günü ile bu yıldan önce harcanmış olan $^2/_3$ iş gününün mübadelesi, bu yılın emek-zamanı ile geçen yılki emek-zamanın mübadelesidir. Dolayısıyla bu, tüm toplumsal iş gününün $^2/_3$'ünün, değişir sermayenin ya da artık değerin kendilerini gerçekleştirmelerini sağlayacak olan nesnelerin üretiminde harcanmak yerine yıl içinde tüketilmiş olan sermayeyi yerine koyacak olan üretim araçlarının üretiminde harcanmış olmasına karşın, bu toplumsal iş gününün değer-ürününün kendisini değişir sermaye değeri artı artık değere neden ayrıştırabildiği bilmecesini bize açıklar. Bunun açıklaması, basitçe, II'nin ürün değe-

rinin, I'in kapitalistlerinin ve işçilerinin kendileri tarafından üretilmiş olan değişir sermaye değeri artı artık değeri gerçekleştirmelerini sağlayan (ve toplam yıllık ürün değerinin $^{2}/_{3}$'ünü oluşturan) $^{2}/_{3}$'ünün, değer açısından bakıldığında, bu yıldan önceki bir toplumsal iş gününün $^{2}/_{3}$'ünün ürünü olmasıdır.

I ve II'nin toplumsal ürününün, üretim araçlarının ve tüketim araçlarının toplamının, kullanım değerleri açısından somut olarak, doğal biçimleri içinde ele alındıklarında, bu yılki emeğin ürünü oldukları doğrudur; ama yalnızca, bu emeğin kendisi, yararlı, somut emek olarak ele alındığında; emek gücü harcaması olarak, değer oluşturan emek olarak ele alındığında değil. Ve birincisi de, sadece, üretim araçlarının kendilerini yeni ürüne, bu yılın ürününe, yalnızca onlara eklenmiş olan, onlarla iş gören canlı emek aracılığıyla dönüştürmüş olmaları anlamında doğrudur. Buna karşılık, bu yılın emeği de, tersine, ondan bağımsız üretim araçları olmadan, emek araçları ve üretim maddeleri olmadan, kendisini ürüne dönüştüremezdi.

VIII. Her İki Kesimdeki Değişmez Sermaye

9000'lik toplam ürün değerine ve bunun ayrıştığı kategorilere gelince, bunların çözümlenmesi, tek bir sermayenin ürün değerinin çözümlenmesine göre daha büyük bir güçlük yaratmaz; aksine, onunla özdeştir.

Burada tüm toplumsal yıllık ürün, bir yıllık üç toplumsal iş günü içerir. Bu iş günlerinin her birinin değer ifadesi = 3000; dolayısıyla, toplam ürünün değer ifadesi = 3 × 3000 = 9000.

Ayrıca, bu iş zamanının şu kısımları, ürününü çözümlemekte olduğumuz bir yıllık üretim sürecinin *öncesine* aittir: Kesim I'de $^{4}/_{3}$ iş günü (4000'lik değer-ürün) ve Kesim II'de $^{2}/_{3}$ iş günü (2000'lik değer-ürün). Toplam olarak, değer-ürünleri = 6000 olan 2 toplumsal iş günü. Bundan ötürü, 4000 I_c + 2000 II_c = 6000_c, toplumun toplam ürün değerinde yeniden görünen üretim araçlarının değeri ya da değişmez sermaye değeri olarak ortaya çıkar.

Ayrıca, Kesim I'de, yeni eklenmiş olan bir toplumsal yıllık iş gününün $^{1}/_{3}$'ü, gerekli emektir ya da 1000 I_v değişir sermayesinin değerini yerine koyan ve I'de kullanılan emeğin fiyatını ödeyen emektir. Aynı şekilde, II'de, bir toplumsal iş gününün $^{1}/_{6}$'sı, 500'lük değer tutarındaki gerekli emektir. Dolayısıyla, 1000 I_v + 500 II_v = 1500_v, yani yarım toplumsal iş gününün değer ifadesi, bu yıl içinde eklenen toplam iş gününün gerekli emekten oluşan ilk yarısının değer ifadesidir.

Son olarak, I'de, $^1/_3$ toplam iş günü, yani değer-ürün = 1000, artık değerdir; II'de, $^1/_6$ iş günü, yani değer-ürün = 500, artık değerdir; bunların toplamı, eklenmiş olan toplam iş gününün diğer yarısını oluşturur. Dolayısıyla, üretilmiş olan toplam artık değer = 1000 I_m + 500 II_m = 1500_m.

Demek ki:

Toplumsal ürün değerinin değişmez sermaye parçası (c):

Üretim sürecinden önce harcanmış olan 2 iş günü; değer ifadesi = 6000.

Yıl boyunca harcanmış olan gerekli emek (v):

Yıllık üretimde harcanmış olan iş gününün bir yarısı; değer ifadesi = 1500.

Yıl boyunca harcanmış olan artık emek (m):

Yıllık üretimde harcanmış olan iş gününün bir yarısı; değer ifadesi = 1500.

Yıllık emeğin değer-ürünü (v + m) = 3000.

Toplam ürünün değeri (c + v + m) = 9000.

Demek ki, güçlük, toplumsal ürün değerinin çözümlenmesinde değildir. Güçlük, toplumsal ürünün *değer* bileşenlerinin bu ürünün *maddi* bileşenleriyle karşılaştırılmasında ortaya çıkar.

Değişmez, salt yeniden görünen değer parçası, bu ürünün *üretim* araçlarından oluşan bölümünün değerine eşittir ve bu bölümde cisimleşmiştir.

Yılın yeni değer-ürünü (= v + m), bu ürünün *tüketim araçlarından* oluşan bölümüne eşittir ve bu bölümde cisimleşmiştir.

Ancak, burada önemli sonuçları olmayan istisnalarla, üretim araçları ve tüketim araçları, tümüyle farklı türden metalar, tümüyle farklı doğal biçimlere ya da kullanım biçimlerine sahip ürünler, dolayısıyla da aynı zamanda tümüyle farklı somut emek türlerinin ürünleridir. Tüketim araçları üretiminde makine kullanan emek, makine yapan emekten çok farklıdır. Değer ifadesi = 3000 olan toplam yıllık iş gününün tümü, bu 3000 (= 1500_v + 1500_m) yalnızca değişir sermaye değeri artı artık değere ayrıştığından, kendilerinde herhangi bir değişmeyen değer parçasının yeniden görünmediği tüketim araçlarının (= 3000) üretiminde harcanmış görünür. Öte yandan, değişmez sermaye değeri = 6000, tüketim araçlarından tümüyle farklı bir ürün türünde, üretim araçlarında yeniden görünür; toplumsal iş gününün hiçbir parçası, bu yeni ürünlere harcanmış gibi görünmez; aksine, bu iş gününün tümü, üretim araçlarıyla değil tüketim araçlarıyla sonuçlanan emek türlerinden oluşuyormuş gibi görünür. Sır zaten çözülmüş durumda. Yıllık emeğin değer-ürünü, Kesim II'nin ürün değerine, yeni üretilmiş olan tüketim araçlarının toplam değerine eşittir. Ne var ki, bu ürünün değeri, yıllık emeğin tüketim

araçlarının üretiminde (Kesim II) harcanmış olan bölümünden $^2/_3$ kadar büyüktür. Yıllık emeğin yalnızca $^1/_3$'ü bunların üretiminde harcanmıştır. Bu yıllık emeğin $^2/_3$'ü üretim araçları üretiminde, yani Kesim I'de harcanmıştır. Bu zaman süresince I'de yaratılmış olan ve I'de üretilmiş olan değişir sermaye değeri artı artık değere eşit olan değer-ürün, II'de tüketim araçlarında yeniden görünen II'nin değişmez sermaye değerine eşittir. Bunlar bu nedenle karşılıklı olarak mübadele edilebilir ve aynı olarak birbirlerini yerlerine koyabilir. Bundan ötürü, II'nin tüketim araçlarının toplam değeri, I + II'nin yeni değer-ürünlerinin toplamına eşittir, ya da $II_{(c+v+m)} = I_{(v+m)} + II_{(v+m)}$, yani yıllık emek tarafından v + m biçiminde üretilmiş olan yeni değerin toplamına eşittir.

Öte yandan, üretim araçlarının toplam değeri (I), üretim araçları (I) biçiminde ve tüketim araçları (II) biçiminde yeniden görünen değişmez sermaye değeri toplamına, dolayısıyla toplumun toplam ürününde yeniden görünen değişmez sermaye değeri toplamına eşittir. Bu toplam değer, I'deki üretim sürecinden önce geride bırakılmış olan $^4/_3$ iş günü ile II'deki üretim sürecinden önce geride bırakılmış olan $^2/_3$ iş gününün, yani toplam olarak iki tam iş gününün değer ifadesine eşittir.

Demek ki, toplumsal yıllık ürünle ilgili güçlük, değişmez değer parçasının, bu değişmez değer parçasına eklenen ve tüketim araçlarıyla temsil edilen yeni değere (v + m) göre, tümüyle farklı bir ürün türüyle (üretim araçlarıyla) temsil edilmesinden kaynaklanır. Böylece, değer açısından bakıldığında, tüketilen ürün kütlesinin $^2/_3$'ünün, üretimlerinde toplum tarafından hiçbir emek harcanmadan, yeni ürün olarak, yeniden yeni bir biçimde bulundukları gibi bir görüntü ortaya çıkar. Bireysel sermayede böyle bir şey olmaz. Her bireysel kapitalist, kendisine özgü üretim araçlarını bir ürüne dönüştüren belirli bir somut emek türü kullanır. Örneğin, kapitalist, bir makine yapımcısı olsun; yıl boyunca harcanan değişmez sermaye = 6000_c, değişir sermaye = 1500_v, artık değer = 1500_m; ürün = 9000 olsun ve diyelim ki bu ürün, her biri = 500 olan 18 makineden oluşsun. Burada bütün ürün aynı biçime, makine biçimine sahiptir. (Ürün yelpazesinde birden fazla çeşit varsa, her biri ayrı ayrı hesaplanır.) Meta-ürünün tümü, yıl boyunca makine yapımında harcanan emeğin ürünüdür; aynı somut emek türüyle aynı üretim araçlarının bileşimidir. Bu nedenle ürün değerinin farklı parçaları aynı doğal biçimde temsil edilir: 12 makinede 6000_c, 3 makinede 1500_v, 3 makinede 1500_m saklıdır. Burada, 12 makinenin değerinin 6000_c'ye eşit olmasının, söz konusu 12 makinenin, bunlar için harcanan emeği değil, yalnızca makine yapımından önce harcanmış olan emeği içermesinden kaynaklanmadığı açıktır. 18 makinenin üretim araçlarının değeri kendiliğinden 12 makineye dönüşmemiştir; ama bu 12

makinenin (kendileri de $4000_c + 1000_v + 1000_m$'den oluşan) değeri, 18 makinenin içerdiği değişmez sermaye değerinin toplam değerine eşittir. Bu nedenle, makine yapımcısı kapitalist, 18 yeni makinenin yeniden üretimi için gereksindiği kendi harcanmış değişmez sermayesini yerine koymak için, 18 makineden 12'sini satmak zorundadır. Buna karşılık, harcanmış olan emeğin yalnızca makine yapımı emeği olmasına karşın, bunun sonucu şu şekilde olsaydı, konu açıklanamaz olurdu: Bir yanda 6 makine $= 1500_v + 1500_m$, diğer yanda 6000_c değerinde demir, bakır, vidalar, kayışlar vb., yani, makinelerin, bildiğimiz kadarıyla makine yapımcısı bireysel kapitalistin kendisinin üretmediği, bunun yerine dolaşım süreci aracılığıyla yerlerine koymak zorunda olduğu, doğal biçimleri içindeki üretim araçları. Ama yine de, yıllık toplumsal ürünün yeniden üretimi, ilk bakışta, bu kadar saçma bir şekilde gerçekleşiyormuş gibi görünür.

Bireysel sermayenin ürününün, yani toplumsal sermayenin bağımsız olarak işlev gören, kendi yaşamına sahip olan her bir küçük parçasının ürününün, herhangi bir doğal biçimi vardır. Biricik koşul, bu ürünün gerçekten bir kullanım biçiminin, kendisine metalar dünyasının dolaşıma elverişli bir üyesi olma damgasını vuran bir kullanım değerinin bulunmasıdır. Üretim aracı olarak, ürün olarak çıktığı aynı üretim sürecine yeniden girip giremeyeceği, yani, kendi meta değerinin, değişmez sermaye parçasını temsil eden bölümünün, içinde gerçekten de yeniden değişmez sermaye olarak işlev görebileceği bir doğal biçime sahip olup olmadığı, tümüyle önemsiz ve rastlantısaldır. Olmadığında, ürünün değerinin bu bölümü alım satım yoluyla yeniden kendi maddi üretim ögelerine dönüştürülür ve değişmez sermaye böylece kendi işlev görmeye elverişli doğal biçiminde yeniden üretilir.

Toplumsal toplam sermayenin ürününde durum başkadır. Yeniden üretimin tüm maddi ögeleri, doğal biçimleri içinde, bu ürünün kendisinin parçalarını oluşturmak zorundadır. Tüketilen değişmez sermaye parçası, yalnızca, üründe yeniden görünen tüm değişmez sermaye parçasının, gerçekten değişmez sermaye olarak işlev görebilecek olan yeni üretim araçları doğal biçiminde yeniden görünmesi ölçüsünde, toplam üretimle yerine koyulabilir. Bu nedenle, basit yeniden üretim varsayıldığında, ürünün üretim araçlarından oluşan bölümünün değeri, toplumsal sermayenin değişmez değer parçasına eşit olmak zorundadır.

Ayrıca: Değişmeyen değer parçası, yeni eklenen emeğin somut niteliği aracılığıyla ürüne aktarılırken, bireysel olarak ele alındığında, kapitalist, ürününün değerinde, yeni eklenen emek aracılığıyla, yalnızca kendi değişir sermayesini artı artık değeri üretir.

Toplumsal olarak bakıldığında, toplumsal iş gününün üretim araçları üreten ve bundan dolayı, bunlara hem yeni değer ekleyen hem de üre-

timlerinde tüketilen üretim araçlarının değerini aktaran bölümü, eski üretim araçları biçiminde gerek I'de gerekse II'de tüketilen değişmez sermayeyi yerine koyacak olan *yeni değişmez sermaye*den başka bir şey üretmez. Yalnızca üretken tüketimde yer alacak olan bir ürün üretir. Demek ki, bu ürünün toplam değeri, yalnızca, değişmez sermaye olarak yeni baştan işlev görebilen, kendi doğal biçimiyle sadece değişmez sermayeyi geri satın alabilen, dolayısıyla, toplumsal olarak bakıldığında, ne değişir sermayeye ne de artık değere ayrışan bir değerdir. – Öte yandan, toplumsal iş gününün tüketim araçları üreten bölümü, toplumsal yerine koyma sermayesinin hiçbir parçasını üretmez. Bu bölüm, yalnızca, kendi doğal biçimleriyle, I'in ve II'nin değişir sermaye değerlerini ve artık değerlerini gerçekleştirecek olan ürünleri üretir.

Proudhon'un burjuva iktisadından kopyaladığı yanlış yönteme başvurulmamalı ve kapitalist üretim tarzının geçerli olduğu bir toplumun, *en bloc*, bir bütün olarak ele alındığında, ona özgü olan bu tarihsel ve iktisadi karakteri yitireceği düşünülmemelidir. Tam tersine. Bu durumda, toplam kapitalist üzerinde durulması gerekir. Toplam sermaye, tüm bireysel kapitalistlerin ortak hisse senetli sermayesi olarak görünür. Bu anonim ortaklığın diğer pek çok anonim ortaklıkla paylaştığı özellik, tek tek herkesin, ne çekeceğini *değil*, ne yatırdığını bilmesidir.

IX. Günümüzden Adam Smith, Storch ve Ramsay'e Bakış

Toplumsal ürünün toplam değeri, $9000 = 6000_c + 1500_v + 1500_m$ tutarındadır; başka bir deyişle: 6000, üretim araçlarının değerini ve 3000, tüketim araçlarının değerini yeniden üretir. Demek ki, toplumsal gelirin değeri (v + m), toplam ürünün değerinin yalnızca $^1/_3$'ü tutarındadır ve işçi olsunlar kapitalist olsunlar tüm tüketiciler, toplumsal toplam üründen ancak bu üçte bir tutarında meta, yani ürün çekebilir ve tüketim fonlarına katabilir. Buna karşılık, ürün değerinin $6000 = {}^2/_3$'ü, ayni olarak yerine koyulması gereken değişmez sermayenin değeridir. Bu nedenle, bu tutarda üretim araçlarının üretim fonuna yeniden dâhil edilmesi gerekir. Storch'un kanıtlayamadan zorunlu gördüğü şey budur:

> "Il est clair que la valeur du produit annuel se distribue partie en capitaux et partie en profits, et que chacune de ces parties de la valeur du produit annuel va régulièrement acheter les produits dont la nation a besoin, tant pour entretenir son capital que pour remplacer son fonds consommable ... les produits qui constituent le *capital* d'une nation, *ne sont point consommables.*" ["Yıllık ürünün kısmen sermayelere, kısmen kârlara ayrıldığı ve yıllık ürün değerinin her iki bölümünün de, düzenli olarak, ulusun, hem

sermayesini korumak hem de tüketim fonunu yenilemek için gereksinim duyduğu ürünleri satın aldığı açıktır ... bir ulusun *sermaye*sini oluşturan ürünler *hiçbir şekilde tüketilebilir değildir.*"] (Storch, "Considérations sur la nature du revenu national", Paris 1824, s. 134, 135, 150.)

Ne var ki, A. Smith, bugüne kadar inanılan bu müthiş dogmayı, yalnızca, daha önce değinilmiş olan ve toplam toplumsal ürün değerinin gelire, ücretler artı artık değere, ya da kendi ifadesiyle ücretler artı kâr (faiz) artı toprak rantına ayrıştığı iddiasını içeren biçimde değil, aynı zamanda, *tüketiciler*in son aşamada (*ultimately*) üreticilere *tüm ürün değerini* ödemek zorunda oldukları iddiasını içeren daha popüler biçimde ileri sürmüştür. Sözde ekonomi politik biliminin bugüne dek en fazla onaylanmış basmakalıp sözlerinden ya da daha doğrusu ebedî gerçeklerinden biri budur. Bunu somutlaştırmak için şu akla yatkın yola başvurulur: Herhangi bir nesne, örneğin keten gömlek alın. Önce, keten ipliği yapımcısı, keten yetiştiricisine, ketenin tüm değerini, yani keten yetiştiricisinin binalar, tarım aletleri vb. gibi sabit sermaye ögelerinin ürüne aktardığı değer parçasının yanında keten tohumlarının, gübrelerin, iş hayvanlarının yemlerinin vb. bedelini; keten üretimi sırasında ödenen ücretleri; ketende saklı bulunan artık değeri (kâr, toprak rantı); son olarak ketenin üretim yerinden iplik imalathanesine taşınma maliyetlerini ödemek zorundadır. Ardından, dokumacı, keten ipliği yapımcısına keten fiyatını geri ödemenin ötesinde, makinelerin, binaların vb., kısacası sabit sermayenin ketene aktarılan değer parçasını, ayrıca eğirme süreci sırasında tüketilen tüm yardımcı maddelerin bedellerini, iplik eğiricisinin ücretini, artık değeri vb. ödemek zorundadır; ağartıcı, bitmiş keten bezinin taşıma maliyetleri ve son olarak, ona yalnızca ham maddesini sağlamış olan önceki üreticilere tüm fiyatı ödemiş olan gömlek yapımcısı da benzer şeyler yapar. Gömlek yapımcısının elinde de, kısmen, gömlek imalatı sırasında üretim araçları, yardımcı maddeler vb. biçiminde harcanan değişmez sermayenin değerinden, kısmen, gömlek işçisinin ücretinin değeri artı gömlek yapımcısının artık değerini eklemek için harcanan emeğin değerinden oluşan ek bir değer eklenir. Tüm gömlek ürününün nihai maliyeti 100 sterlin olsun ve bu tutar, toplumun gömleklere harcadığı toplam yıllık ürün değeri payını oluştursun. Gömlek tüketicileri, bu 100 sterlini, yani hem gömleklerin içerdiği tüm üretim araçlarının değerini hem de keten yetiştiricisinin, keten ipliği yapımcısının, dokumacının, ağartıcının, gömlek yapımcısının ve tüm taşıyıcıların ücretlerini artı artık değerlerini öder. Bunlar tümüyle doğrudur. Çocukların bile gördüğü şeylerdir bunlar. Ama ardından şu söylenir: *Tüm tüketim araçları*nın değeri, toplumsal ürünün tüketim fonuna gi-

den bölümünün değeri, dolayısıyla toplumsal ürün değerinin gelir olarak harcanabilen bölümü için aynı şeyler geçerlidir. Kuşkusuz, tüm bu metaların değerlerinin toplamı, bunların üretimleri sırasında tüketilen üretim araçlarının (değişmez sermaye parçalarının) tümünün değeri artı son eklenen emeğin yaratmış olduğu değere (ücret artı artık değer) eşittir. Dolayısıyla, tüketicilerin toplamı tüm bu değerler toplamını ödeyebilir, çünkü, her bir metanın değerinin c + v + m'den oluşmasına karşın, tüketim fonuna giren metaların tümünün değer toplamı, en fazla, yalnızca, toplumsal ürün değerinin v + m'ye ayrışan bölümüne, yani, yıl içinde harcanan emeğin, elde bulunan üretim araçlarına (değişmez sermaye değerine) eklediği değere eşit olabilir. Ama değişmez sermaye değerine gelince, bunun toplumsal ürün kütlesiyle iki şekilde yerine koyulduğunu görmüştük. Birincisi, tüketim araçları üreten II'nin kapitalistlerinin, bunlar için gereken üretim araçlarını üreten I'in kapitalistleriyle mübadelesi yoluyla. Birisi için sermaye olan şeyin, bir başkası için gelir olduğu sözünün kaynağı buradadır. Ama gerçek durum böyle değildir. 2000 değerindeki tüketim araçları şeklinde var olan 2000 II_c, II'nin kapitalistler sınıfı için değişmez sermaye değeri oluşturur. Dolayısıyla, ürünün kendi doğal biçimi gereği tüketilmek zorunda olmasına karşın, bunu onların tüketmesi mümkün değildir. Öte yandan, 2000 $I_{(v+m)}$, I'in kapitalistler sınıfı ve işçi sınıfı tarafından üretilen ücret artı artık değerdir. Bunlar, üretim araçlarının, şeylerin, kendi değerlerinin tüketilmesine izin vermeyen doğal biçimlerinde var olur. Demek ki burada, mübadele öncesinde olduğu gibi sonrasında da yarısı yalnızca değişmez sermayeyi yerine koyan ve yarısı yalnızca gelir oluşturan 4000'lik bir değer toplamıyla karşı karşıyayız. – Ama ikincisi, Kesim I'in değişmez sermayesi, kısmen I'in kapitalistleri arasındaki mübadeleyle, kısmen her bir işletmenin kendi içindeki ayni olarak yerine koyma yoluyla, ayni olarak yerine koyulur.

Tüm yıllık ürün değerinin sonunda tüketiciler tarafından ödenmek zorunda olduğu sözü, yalnızca, tüketiciler başlığının altına tümüyle farklı iki türün, bireysel tüketiciler ile üretici tüketicilerin sokulması durumunda doğru olurdu. Ne var ki, ürünün bir bölümünün *üretken biçimde* tüketilmek zorunda olması, onun *sermaye olarak işlev görmek* zorunda olmasından ve *gelir olarak tüketilemeyecek* olmasından başka hiçbir anlama gelmez.

Toplam ürünün değeri = 9000'i, 6000_c + 1500_v + 1500_m'ye böler ve $3000_{(v+m)}$'yi yalnızca gelir olma özelliğiyle ele alırsak, bu durumda, tam tersine, değişir sermayenin yok olduğu ve sermayenin, toplumsal olarak bakıldığında, yalnızca değişmez sermayeden oluştuğu görüntüsü çıkar

ortaya. Çünkü, başlangıçta 1500_v olarak görünmüş olan şey, kendisini toplumsal gelirin bir bölümüne, ücretlere, işçi sınıfının gelirine ayrıştırmıştır ve böylece bunun sermaye karakteri yok olmuştur. Bu sonuç Ramsay tarafından gerçekten çıkarılır. Ona göre, sermaye, toplumsal olarak bakıldığında, yalnızca sabit sermayeden oluşur; ama sabit sermayeden, değişmez sermayeyi, yani, ister emek araçları ister ham maddeler, yarı ürünler, yardımcı maddeler vb. gibi iş malzemeleri olsunlar üretim araçlarından oluşan değer kütlesini anlar. Ramsay, değişir sermayeye dolaşır sermaye der:

> "Circulating capital consists exclusively of subsistence and other necessaries advanced to the workmen, previous to the completion of the produce of their labour ... Fixed capital alone, not circulating, is properly speaking a source of national wealth ... Circulating capital is not an immediate agent in production, nor even essential to it at all, but merely a convenience rendered necessary by the deplorable poverty of the mass of the people ... Fixed capital alone constitutes an element of cost of production in a national point of view." ["Dolaşır sermaye, yalnızca, emeklerinin ürününü tamamlamalarından önce işçilere öndelenen geçim araçlarından ve diğer gerekli nesnelerden oluşur ... Dolaşır sermaye değil, yalnızca sabit sermaye, gerçek anlamıyla bir ulusal zenginlik kaynağıdır ... Dolaşır sermaye, üretimin dolaysız yürütücülerinden biri olmadığı gibi, onun için hiçbir şekilde vazgeçilmez değildir; sadece halk yığınının içler acısı yoksulluğunun gerekli kıldığı bir koşuldur ... Ulusal açıdan bakıldığında, yalnızca sabit sermaye, üretim maliyetinin bir ögesini oluşturur."] (Ramsay, l.c. s. 23-26 passim.)

Sabit sermayeden değişmez sermayeyi anlayan Ramsay, bunu aşağıdaki şekilde daha ayrıntılı olarak açıklar:

> "The length of time during which any portion of the product of that labour" (yani, labour bestowed on any commodity) "has existed as fixed capital, i.e. in a form in which, though assisting to raise the future commodity, *it does not maintain labourers*" ["Bu emeğin" (yani herhangi bir metaya harcanan emeğin) "ürününün herhangi bir parçasının, sabit sermaye olarak, yani, gelecekteki metanın yapımına katkıda bulunmasına karşın *işçilerin geçimini sağlamadığı* bir biçimde var olmuş bulunduğu süre"] (s. 59).

Burada bir kez daha, A. Smith'in değişmez ve değişir sermaye ayrımını sabit ve dolaşır sermaye ayrımı içinde boğarak yol açtığı belayla karşılaşıyoruz. Ramsay'in değişmez sermayesi emek araçlarından, dolaşır sermayesi geçim araçlarından oluşur; her ikisi de verili değerdeki metalardır; ne biri ne de diğeri artık değer üretebilir.

X. Sermaye ve Gelir: Değişir Sermaye ve Ücret[49]

Yıllık yeniden üretimin bütünü, bu yılın tüm ürünü, bu yılki yararlı emeğin ürünüdür. Ama bu toplam ürünün değeri, aynı toplam ürünün, bu yıl boyunca harcanan emek gücü olarak yıllık emeğin cisimleşmesine konu olan değer parçasından büyüktür. Bu yılın *değer-ürünü*, bu yıl boyunca meta biçiminde yeni yaratılan değer, *ürün değerinden*, tüm yıl boyunca üretilen metalar kütlesinin toplam değerinden küçüktür. Yıllık ürünün toplam değerinden, buna içinde bulunulan yılın emeği tarafından eklenmiş olan değeri çıkardığımızda elde ettiğimiz fark, gerçekten yeniden üretilmiş olan değer değil, yalnızca yeni bir varoluş biçiminde yeniden görünen değerdir; yıllık üründen önce var olan ve bu yılki toplumsal emek sürecine katılmış olan değişmez sermaye bileşenlerinin ömürlerine bağlı olarak daha uzak ya da daha yakın tarihli olabilecek, önceki yıl ya da daha önceki bir dizi yıl içinde dünyaya gelmiş olan bir üretim aracının değerinden kaynaklanabilecek olan değer tarafından yıllık değere aktarılan değerdir. Bu, her durumda, önceki yıllara ait üretim araçlarından bu yılın ürününe aktarılmış olan değerdir.

Şemamızı alırsak, buraya kadar ele alınmış olan ögelerin I ile II arasındaki ve II'nin içindeki mübadelelerinden sonra şunları elde ederiz:

I. $4000_c + 1000_v + 1000_m$ (son 2000, II_c tüketim araçlarında gerçekleşir) = 6000.

II. 2000_c ($I_{(v+m)}$ ile mübadele edilerek yeniden üretilir) + $500_v + 500_m$ = 3000.

Değerler toplamı = 9000.

Yıl içinde yeni üretilen değer yalnızca v'de ve m'de bulunur. Yani, bu yılın değer-ürününün toplamı, v + m toplamına eşittir; = 2000 $I_{(v+m)}$ + 1000 $II_{(v+m)}$ = 3000. Bu yılın ürün değerinin tüm diğer değer parçaları, yalnızca, geçmiş yıllara ait olan, yıllık üretimde tüketilen üretim araçlarının değerlerinden aktarılan değerlerdir. Bu yılın emeği, 3000'lik değer dışında hiçbir değer üretmemiştir; bu onun tüm yıllık değer-ürünüdür.

Ama, görmüş olduğumuz gibi, 2000 $I_{(v+m)}$, Sınıf II'nin 2000 II_c'sini üretim araçları doğal biçiminde yerine koyar. Dolayısıyla, yıllık emeğin Kategori I'de harcanan üçte ikisi, II'nin değişmez sermayesinin hem tüm değerini hem de doğal biçimini yeni baştan üretmiştir. Demek ki, toplumsal açıdan bakıldığında, yıl boyunca harcanan emeğin üçte ikisi, Kesim II'ye uygun düşen doğal biçimde gerçekleştirilen yeni değişmez sermaye değeri yaratmıştır. Dolayısıyla, toplumsal yıllık emeğin daha büyük olan bölümü, tüketim araçları üretiminde harcanan değişmez sermaye değerinin yerine koyulması için, yeni değişmez sermaye (üretim araçlarında var olan sermaye değeri) üretiminde harcan-

49 Buradan başlayarak VIII. Elyazması.

mıştır. Burada kapitalist toplumu yabanıllardan ayıran şey, Senior'ın[50] düşündüğü gibi, yabanılın, kendi emeğini belirli zamanlarda ona gelir, yani tüketim araçlarına ayrıştırılabilir (çevrilebilir) ürünler yaratmayacak şekilde harcama ayrıcalık ve sıra dışılığı değildir; söz konusu fark şunlardan oluşur:

a) Kapitalist toplum, kullanılabilir yıllık emeğinin çoğunu, ücretler ya da artık değer biçiminde gelire ayrıştırılabilir olmayan, yalnızca sermaye olarak işlev görebilecek olan üretim araçlarının (*ergo* [yani] değişmez sermayenin) üretiminde kullanır.

b) Yabanıl, yay, ok, taş başlı çekiç, balta, sepet vb. yaparken, bu şekilde harcadığı zamanı tüketim araçlarının üretimi için harcamadığını, yani üretim araçları gereksinimini karşılamaktan başka hiçbir şey yapmadığını çok iyi bilir. Ayrıca, yabanıl, zaman israfını hiçbir şekilde önemsemeyerek ve örneğin bazen, Tyler'ın anlattığı gibi, bütün bir ayı tek bir yay yapmak için kullanarak, ağır bir iktisadi günah işler.[51]

Politik iktisatçıların teorik güçlükten, yani gerçek bağlantıları anlamaktan kurtulmak için kullanmaya çalıştıkları ve güncelliğini koruyan düşünce, bir sermaye için sermaye olan şeyin diğeri için gelir ve biri için gelir olan şeyin diğeri için sermaye olduğu düşüncesi, kısmen doğrudur; bu düşünce, evrensel olduğu kabul edilir edilmez, tümüyle yanlış hâle gelir (dolayısıyla, yıllık yeniden üretim sırasında gerçekleşen toplam mübadele süreci hakkındaki tam bir yanlış anlamayı ve bu nedenle, aynı zamanda, kısmen doğru olan şeyin gerçek temeli hakkındaki bir yanlış anlamayı içerir).

Şimdi, bu düşüncenin kısmi doğruluğunun dayandığı gerçek ilişkileri özetleyeceğiz ve böylece bu ilişkiler hakkındaki yanlış kavrayış da ortaya çıkacak.

1. Değişir sermaye, kapitalistin elinde sermaye olarak ve ücretli emekçinin elinde gelir olarak işlev görür.

Değişir sermaye, kapitalistin elinde önce *para-sermaye* olarak var olur; kapitalist onunla emek gücü satın alırken *para-sermaye* olarak işlev görür. Kapitalistin elinde para biçiminde durduğu sürece, para biçiminde var olan verili bir değerden başka bir şey değildir, dolayısıyla değişir değil, değişmez bir büyüklüktür. Yalnızca, tam da emek gücüne çevrile-

---

50 "Bir vahşi, yay yaparken, bir çaba harcar, bir iş yapar, ama kaçınmada bulunmaz." (Senior, "Principes fondamentaux de l'Écon. Pol.", trad. Arrivabene, Paris 1836, s. 342, 343.) "Toplum, ne kadar ilerlerse, o kadar çok kaçınmayı gerektirir." (Ibid., s. 342.) Krş. "Das Kapital", Buch I, Kap. XXII, 3, s. 619 [MEW, Band 23, s. 623 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 576-577) –*Almanca ed.*].

51 E. B. Tyler, "Forschungen über die Urgeschichte der Menscheit", übersetzt von H. Müller, Leipzig, tarihsiz, s. 240. [E. B. Tylor, *Researches into the Early History of Mankind, etc.*, London, 1865, s. 198-99. –*İngilizce ed.*]

bilir olmasından ötürü, potansiyel değişir sermayedir. Ancak kendi para biçiminden sıyrılmasından sonra, emek gücüne çevrilmesinden ve bu emek gücünün üretken sermaye bileşeni olarak kapitalist süreçte işlev görmesinden sonra, gerçek değişir sermaye olur.

Önce kapitalist için değişir sermayenin para biçimi olarak işlev görmüş olan *para*, şimdi işçinin elinde geçim araçlarına çevirdiği ücretinin para biçimi olarak, dolayısıyla emek gücünün durmadan yinelenen satışından gelen *gelir*in para biçimi olarak işlev görür.

Burada yalnızca, alıcının (burada kapitalistin) *parasının*, onun elinden satıcının (burada emek gücü satıcısının) eline, işçinin eline geçmesi basit olgusuyla karşı karşıyayız. Kapitalist için sermaye ve işçi için gelir olarak, iki kez işlev gören şey, değişir *sermaye* değil, önce kapitalistin elinde değişir sermayesinin para biçimi olarak, dolayısıyla gizil değişir sermaye olarak var olan ve kapitalist onu emek gücüne çevirir çevirmez, işçinin elinde sattığı emek gücünün eş değeri olarak hizmet eden aynı *para*dır. Buna karşılık aynı paranın satıcının elinde ve alıcının elinde farklı yararlı amaçlara hizmet etmesi, tüm meta alım satımlarında ortaya çıkan bir görüngüdür.

Özürcü iktisatçılar konuyu yanlış bir şekilde ortaya koyar ve bunu görmenin en iyi yolu, geçici olarak devamıyla ilgilenmeden, tek başına, P – E (= P – M) dolaşım işlemine, kapitalist alıcı açısından paranın emek gücüne çevrilmesi, satıcı açısından, işçi açısından E – P (= M – P), yani emek gücü metasının paraya çevrilmesi olan işleme bakmaktır. Şunu söylerler: aynı para burada iki sermayeyi gerçekleştirir; alıcı (kapitalist), para-sermayesini, üretken sermayesine dâhil ettiği canlı emek gücüne çevirir; diğer yandan, satıcı (işçi), kendi metasını (emek gücünü), gelir olarak harcadığı paraya çevirir ve bu sayede emek gücünü durmadan yeniden ve yeniden satabilir ve bu yolla koruyabilir; dolayısıyla, onun emek gücü, onun meta biçimindeki sermayesidir ve ona sürekli olarak kendi gelirini sağlar. Gerçekte, emek gücü, onun sermayesi değil, (kendisini sürekli yenileyen, çoğalan) servetidir. Yaşayabilmek için sürekli olarak satabileceği ve satmak zorunda olduğu biricik metadır ve bu meta ancak alıcının, kapitalistin elinde (değişir) sermaye olarak iş görür. Söz konusu iktisatçılara göre, bir adamın her zaman kendi emek gücünü, yani kendisini sürekli olarak yeniden ve yeniden satmak zorunda olması, onun bir kapitalist olduğunu kanıtlar, çünkü her zaman, satabileceği bir "meta" (kendisi) vardır. Üçüncü bir kişi tarafından bir kalemde meta olarak satılmasına karşın, köle de bu anlamda kapitalisttir; çünkü, bu metanın (emek kölesinin) doğası, yalnızca, alıcısının onu her gün yeni baştan çalıştırmasını değil, aynı zamanda, sayelerinde durma-

dan yeniden ve yeniden çalışabildiği geçim araçlarını ona vermesini de beraberinde getirir. – (Bu konuda Sismondi ile Say'nin Malthus'a mektuplarını karşılaştır).*

2. Demek ki 1000 I_v + 1000 I_m ile 2000 II_c'nin mübadelesinde birileri için değişmez sermaye (2000 II_c) olan şey, başkaları için değişir sermaye ve artık değer, dolayısıyla genel olarak gelir olur; ve birileri için değişir sermaye ve artık değer (2000 $I_{(v+m)}$), dolayısıyla genel olarak gelir olan şey, başkaları için değişmez sermaye olur.

Öncelikle, ilk olarak işçi açısından, I_v'nin II_c ile mübadelesini ele alalım.

I'in toplam işçisi emek gücünü I'in toplam kapitalistine 1000'e satmıştır; bu değeri, ücret biçiminde ödenen para olarak alır. Bu parayla, II'den aynı değer tutarında tüketim araçları satın alır. İşçi, örneğin yukarıda (s. 380**), 500 II_v'nin mübadelesinde olduğu gibi satın alımını kendi kapitalistinden yapıyor olsa bile, Kapitalist II, işçinin karşısına başka bir kişilikle değil, yalnızca bir meta satıcısı olarak çıkar. İşçinin metasının, emek gücünün geçtiği dolaşım biçimi, salt gereksinim gidermeye, tüketime yönelik basit meta dolaşımı biçimidir: M (emek gücü) – P – M (tüketim araçları, II'nin metaları). Bu dolaşım sürecinin sonucu, işçinin kendisini kapitalisti için emek gücü olarak korumuş olmasıdır ve kendisini yine emek gücü olarak korumayı sürdürmek için, E(M) – P – M sürecini durmadan yinelemek zorundadır. İşçinin ücreti, tüketim araçlarında gerçekleşir, gelir olarak harcanır ve işçi sınıfı bir bütün olarak alındığında, yine tekrar tekrar gelir olarak harcanır.

Aynı mübadeleye, I_v'nin II_c ile mübadelesine, şimdi de kapitalist açısından bakalım. II'nin tüm meta-ürünü, tüketim araçlarından, yani yıllık tüketime gidecek, dolayısıyla herhangi bir kişi için, incelemekte olduğumuz durumda I'in toplam işçisi için, gelir gerçekleştirmeye hizmet edecek olan şeylerden oluşur. Ama II'nin toplam kapitalisti için metaürününün bir bölümü (= 2000), şimdi, üretken sermayesinin değişmez sermaye değerinin metaya dönüştürülmüş biçimidir. Bu meta biçiminden çıkarılıp, yeniden, üretken sermayenin değişmez parçası olarak yeni baştan etkin olabileceği doğal biçime dönüştürülmek zorundadır. Kapitalist II'nin bu ana dek başardığı şey, meta (tüketim araçları) biçiminde yeniden üretilen değişmez sermaye değerinin yarısını (= 1000) I'in işçilerine satarak yeniden para biçimine dönüştürmüş olmasıdır. Dolayısıyla, değişmez sermaye değeri II_c'nin ilk yarısına dönüşmüş olan şey,

* Marx şu eseri kastediyor: J. B. Say, *Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce*, Paris, 1820. –*İngilizce ed.*

** MEW, Band 24, s. 404 [elinizdeki kitap, s. 387]. –*Almanca ed.*

değişir sermaye I_v de değil, emek gücü satın alımında I için para-sermaye olarak işlev görmüş olan, böylece emek gücü satıcısının eline geçen ve onun için sermayeyi değil para biçimindeki geliri temsil eden, yani tüketim araçlarının satın alma araçları olarak harcanan paradır. Diğer yandan, I'in işçilerinden II'nin kapitalistlerine akmış olan para = 1000, II'nin üretken sermayesinin değişmez ögesi olarak işlev göremez. Bu para, henüz yalnızca, onun meta-sermayesinin, değişmez sermayenin sabit ya da dolaşır bileşenlerine çevrilmesi gereken para biçimidir. Demek ki, II, kendi metalarının alıcıları olan I'in işçilerinden elde edilen parayla I'den 1000 tutarında üretim araçları satın alır. Böylece, II'nin değişmez sermaye değerinin yarısı, yeniden II'nin üretken sermayenin bir ögesi olarak işlev görebileceği doğal biçimde yenilenmiş olur. Burada dolaşım biçimi M – P – M'ydi: 1000 değerinde tüketim araçları – para = 1000 – 1000 değerinde üretim araçları.

Ne var ki M – P – M burada sermaye hareketidir. M, işçilere satıldığında, P'ye dönüşür, ve bu P üretim araçlarına çevrilir; bu, metadan, yeniden, söz konusu metayı oluşturan maddi ögelere dönüşümdür. Öte yandan, Kapitalist II, I karşısında nasıl yalnızca bir meta alıcısı olarak işlev görüyorsa, Kapitalist I, burada, II karşısında yalnızca bir meta satıcısı olarak işlev görür. I, başlangıçta, değişir sermaye olarak işlev görecek olan 1000 tutarında parayla 1000 değerinde emek gücü satın almıştır; böylece, para biçiminde elinden çıkarmış olduğu 1000_v karşılığında bir eş değer elde etmiştir; para, şimdi, onu II'den satın alacağı şeyler için harcayan işçiye aittir; I, bu şekilde II'nin kasasına akmış olan bu parayı, ancak, aynı değer tutarındaki metaları satma yoluyla yeniden kasadan çıkararak geri alabilir.

I'in, önce, değişir sermaye parçası olarak işlev görecek olan belirli bir para tutarı (= 1000) vardı; bu para, aynı değer tutarındaki emek gücüne çevrilmesi yoluyla, değişir sermaye olarak işlev görür. Ama işçi, I'e, üretim sürecinin sonucu olarak, 6000 değerindeki bir meta (üretim araçları) kütlesi sağlamıştır; bunun $^1/_6$'sı ya da 1000'i, değeri bakımından, para olarak öndelenmiş olan değişir sermaye parçasının bir eş değeridir. Önceki para biçiminde değişir sermaye olarak işlev görmeyen değişir sermaye değeri, şimdiki meta biçiminde de değişir sermaye olarak işlev görmez; bu işlevi, ancak, canlı emek gücüne çevrilmesinden sonra ve bu emek gücü üretim sürecinde işlev gördüğü sürece görebilir. Para olarak değişir sermaye değeri, yalnızca potansiyel değişir sermayeydi. Ama, emek gücüne doğrudan doğruya çevrilmesini mümkün kılan bir biçimde bulunuyordu. Aynı değişir sermaye değeri, meta olarak, henüz sadece potansiyel para-değerdir; yeniden başlangıçtaki para biçimini alması,

metanın satılması yoluyla, yani II'nin 1000 karşılığında I'den meta satın almasıyla olur. Buradaki dolaşım hareketi şudur: 1000_v (para) – 1000 değerinde emek gücü – meta olarak 1000 (değişir sermayenin eş değeri) – 1000_v (para); yani, P – M ... M – P (= P – E ... M – P). M ... M arasında yer alan üretim sürecinin kendisi, dolaşım alanına ait değildir; yıllık yeniden üretimin farklı ögelerinin karşılıklı mübadelesinin, üretken sermayenin tüm ögelerinin, yani hem değişmez ögesinin hem de değişir ögesi olan emek gücünün yeniden üretimini kapsamasına karşın, bu mübadelede görünmez. Bu mübadelenin tüm taşıyıcıları, yalnızca, alıcı ya da satıcı olarak veya hem alıcı hem de satıcı olarak görünür; işçiler bunun içinde yalnızca meta alıcıları olarak görünür; kapitalistler, dönüşümlü olarak alıcı ve satıcı olarak görünür; ve belirli sınırlar içinde, yalnızca meta alıcıları ya da yalnızca meta satıcıları olarak görünürler.

Sonuç: I'in, sermayesinin değişir değer parçasına yine para biçiminde sahip olmasıdır; değişir değer parçası, yalnızca bu biçimdeyken, doğrudan doğruya emek gücüne çevrilebilir; yani, I, değişir sermaye parçasına, yeniden, gerçekten de kendi üretken sermayesinin değişir ögesi olarak öndelenebileceği biricik biçimi içinde sahip olur. Öte yandan, yeniden meta alıcısı olarak ortaya çıkabilmek için, işçi şimdi önce yine meta satıcısı, kendi emek gücünün satıcısı olarak ortaya çıkmak zorundadır.

Kategori II'nin değişir sermayesi (500 II_v) söz konusu olduğunda, aynı üretim sınıfının kapitalistleri ile işçileri arasındaki dolaşım süreci, onun II'nin toplam kapitalisti ile II'nin toplam işçisi arasında gerçekleştiğini kabul etmemiz ölçüsünde, dolaysız biçimi içinde görünür.

II'nin toplam kapitalisti, aynı değer tutarında emek gücü satın almak için 500_v öndeler; burada toplam kapitalist alıcı, toplam işçi satıcıdır. Bunun ardından, işçi, emek gücü karşılığında eline geçen parayla, kendisi tarafından üretilmiş olan metaların bir bölümünün alıcısı olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla, burada kapitalist satıcıdır. İşçi, kendi emek gücünün satın alınması sırasında harcanmış olan parayı, kapitalist için, üretilmiş olan meta-sermaye II'nin bir bölümüyle, yani meta olarak 500_v'yle yerine koymuştur; kapitalist, şimdi, emek gücüne çevrilmesinden önce para biçiminde sahip olduğu aynı v'ye para biçimi içinde sahiptir; diğer yandan, işçi, emek gücünün değerini para olarak gerçekleştirmiştir ve şimdi, bu parayı, kendisi tarafından üretilmiş olan tüketim araçlarının bir bölümünü satın alırken onu kendi tüketiminin bedelini ödemek için gelir olarak harcayarak yeniden gerçekleştirir. Bu, işçinin para biçimindeki gelirinin, kapitalistin, işçi tarafından meta biçiminde yeniden üretilmiş olan 500_v'lik meta bileşeniyle mübadelesidir. Böylece bu para, değişir sermayesinin para biçimi olarak, Kapitalist II'ye geri döner. Burada, para

biçimindeki eş değerli gelir değeri, meta biçimindeki değişir sermaye değerini yerine koyar.

Kapitalistin zenginleşmesinin yolu, emek gücünü satın alırken işçiye ödediği parayı, işçiye eş değerli bir meta kütlesini satarak ondan geri almasından geçmez. İşçiye önce emek gücünü satın alırken 500 ödeyip, bunun dışında, işçiye ürettirmiş olduğu 500 değerindeki meta kütlesini de ona parasız olarak verseydi, gerçekte, işçiye iki kez ödeme yapmış olurdu. Tersine, işçi, kapitalist için, emek gücünün 500'lük fiyatı karşılığında 500'lük meta biçimindeki bir eş değerden başka hiçbir şey üretmemiş olsaydı, kapitalist, bu işlemin ardından, öncekiyle aynı noktada bulunurdu. Ama işçi, 3000'lik bir ürünü yeniden üretmiştir; ürünün değişmez değer parçasını, yani bunun için kullanılmış olan üretim araçlarının (= 2000) değerini, bunları yeni ürüne dönüştürerek korumuştur; ayrıca, bu verili değere, $1000_{(v+m)}$'lik bir değer eklemiştir. (Kapitalistin, 500'ün para olarak geri akışıyla artık değer kazanarak zenginleşeceği düşüncesi, bu bölümün XIII. kesiminde daha ayrıntılı olarak görüleceği gibi, Destutt de Tracy tarafından geliştirilmiştir.)

500 değerindeki tüketim araçlarının II'nin işçisi tarafından satın alınmasıyla, kısa bir süre önce meta biçiminde sahip olduğu 500 II_v'lik değer, II'nin kapitalistine para olarak, başlangıçta öndelemiş olduğu biçimde yeniden geri döner. Bu işlemin dolaysız sonucu, tüm diğer meta satışlarında olduğu gibi, verili bir değerin meta biçiminden para biçimine çevrilmesidir. Paranın bu yolla kendi başlangıç noktasına geri akması da özgül bir yan barındırmaz. Kapitalist II, para olarak 500'le Kapitalist I'den meta satın almış ve ardından kendisi de Kapitalist I'e 500 tutarında meta satmış olsaydı, kendisine yine aynı şekilde para olarak 500 geri akmış olurdu. 500 tutarındaki para, yalnızca 1000'lik bir meta kütlesinin dolaşımına hizmet etmiş ve daha önce tarif edilmiş olan genel yasa uyarınca, söz konusu parayı bu meta kütlesinin mübadelesi için dolaşıma sokmuş olan kişiye geri akmış olurdu.

Ne var ki, Kapitalist II'ye geri akmış olan 500 tutarındaki para, aynı zamanda, para biçimindeki yenilenmiş potansiyel değişir sermayedir. Neden böyledir? Para, dolayısıyla aynı zamanda para-sermaye, ancak emek gücüne çevrilebilir olduğu için ve çevrilebilir olduğu ölçüde potansiyel değişir sermayedir. Para olarak 500 sterlinin Kapitalist II'ye geri dönüşüne, Emek Gücü II'nin piyasaya geri dönüşü eşlik eder. Her ikisinin karşıt uçlara geri dönüşü (dolayısıyla, aynı zamanda, 500 tutarındaki paranın yalnızca para olarak değil, aynı zamanda para biçimindeki değişir sermaye olarak yeniden görünmesi), bir ve aynı sürece bağlıdır. Para = 500, Kapitalist II, İşçi II'ye 500 tutarında tüketim araçları satmış oldu-

ğundan, dolayısıyla, işçi, ücretini, ailesinin yanı sıra kendisini ve böylece kendi emek gücünü korumak için harcadığından, Kapitalist II'ye geri akar. İşçi, yaşamını sürdürmek ve meta alıcısı olarak yine ortaya çıkabilmek için, emek gücünü yeni baştan satmak zorundadır. Demek ki, 500'ün Kapitalist II'ye para olarak geri dönmesi, aynı zamanda, emek gücünün 500 tutarındaki parayla satın alınabilir meta olarak geri dönmesi ya da kalması ve böylece, para olarak 500'ün potansiyel değişir sermaye olarak geri dönmesi demektir.

Lüks mallar üreten Kategori IIb söz konusu olduğunda, I_v için geçerli olanlar buradaki v, yani $(IIb)_v$ için de geçerlidir. IIb'nin kapitalistlerinin değişir sermayesini para biçimi içinde yenileyen para, bunlara, IIa'nın kapitalistleri eliyle, dolambaçlı bir yoldan akar. Ama yine de, işçilerin geçim araçlarını doğrudan doğruya emek güçlerini sattıkları kapitalist üreticilerden satın almalarıyla, paranın dolambaçlı bir yoldan bu kapitalistlere geri akmasına aracılık eden başka bir kategorinin kapitalistlerinden satın almaları arasında bir fark vardır. İşçi sınıfı kıt kanaat geçindiğinden, satın alma olanağı buldukça, satın alır. Kapitalistlerin durumu, 1000 II_c ile 1000 I_v'nin mübadelesi örneğinde olduğu gibi, farklıdır. Kapitalist kıt kanaat geçinmez. Onun itici güdüsü, sermayesini mümkün olduğunca çok değerlendirmektir. Bu nedenle, Kapitalist II'ye, değişmez sermayesini hemen yenilemek yerine, onu kısmen en azından para biçiminde daha uzun bir süreliğine elinde tutmanın daha avantajlı görünmesine yol açan herhangi bir türden koşulların ortaya çıkması durumunda, 1000 II_c'nin (para biçiminde) I'e geri akışı gecikir; dolayısıyla 1000_v'nin para biçiminde yeniden elde edilmesi de gecikir ve Kapitalist I, faaliyet ölçeğini korumayı, yalnızca, elinde yedek para varsa başarabilir; daha genel olarak bakıldığında da, değişir sermaye değerinin para biçiminde geri dönüşünün daha hızlı ya da* daha yavaş olmasından bağımsız olarak, kesintisiz şekilde çalışmayı sürdürebilmek için, para biçiminde yedek sermayeye gereksinim duyulur.

Güncel yıllık yeniden üretiminin farklı ögelerinin mübadelesi incelenecekse, bir önceki yıllık emeğin, sona ermiş olan yılın emeğinin sonucunun da incelenmesi gerekir. Bu yılki üründe sonuçlanmış olan üretim süreci geride kalmış, olup bitmiş, ürününde son bulmuştur; dolayısıyla, bu söylenen, üretim sürecini önceleyen ya da ona paralel giden dolaşım süreci, potansiyel değişir sermayenin gerçek değişir sermayeye çevrilmesi, yani emek gücü alım satımı için daha da geçerlidir. İşçi piyasası, artık burada ele aldığımız meta piyasasının bir bölümünü oluştur-

---

* 1. ve 2. baskılarda: "ve"; Engels'in basım için hazırladığı elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

mamaktadır. İşçi, burada, emek gücünü satmış olmanın ötesinde, artık değer dışında kendi emek gücünün fiyatının bir eş değerini meta olarak sağlamıştır; diğer yandan, ücreti cebindedir ve mübadele sırasında yalnızca meta (tüketim araçları) alıcısı olarak işlev görür. Ama öte yandan, yıllık ürün, yeniden üretim ögelerinin hepsini içermek, üretken sermaye ögelerinin hepsini, her şeyden önce de en önemlisini, değişir sermayeyi yeniden oluşturmak zorundadır. Ve gerçekten de, değişir sermaye ile ilişkili olarak, mübadelenin sonucunun şu olduğunu görmüştük: işçi, meta alıcısı olarak, ücretini harcayarak ve satın aldığı metaları tüketerek, satabileceği biricik meta olan emek gücünü yeniden üretir: söz konusu emek gücünün satın alınması sırasında kapitalist tarafından öndelenen para nasıl kapitaliste geri dönerse, bu paraya çevrilebilir meta olarak emek gücü de işçi piyasasına geri döner; burada özel olarak 1000 I_v'nin sonucu olarak şunu elde ederiz: Kapitalist I tarafında para olarak 1000_v – onun karşısında: İşçi I'in tarafında 1000 değerindeki emek gücü; böylece, I'in tüm yeniden üretim süreci yeniden başlayabilir. Mübadele sürecinin bir sonucu budur.

Öte yandan, I'in işçilerinin ücretlerinin harcanması, II'yi 1000_c miktarındaki tüketim araçlarından kurtarmış, böylece bunları meta biçiminden para biçimine dönüştürmüştür; II, I'den meta = 1000_v satın alarak bunları söz konusu para biçiminden yeniden kendi değişmez sermayesinin doğal biçimine dönüştürmüştür; böylece, değişir sermaye değeri I'e para biçiminde yeniden geri akmıştır.

I'in değişir sermayesi, yıllık ürünün mübadelesi sırasında, ya hiç görünmeyen ya da belli belirsiz görünen üç dönüşüme uğrar.

1. Aynı değer tutarındaki emek gücüne çevrilen birinci biçim, yani para olarak 1000 I_v. Bu çevrilmenin kendisi I ile II arasındaki meta mübadelesinde görünmez, ama sonucu şurada görünür: tıpkı İşçi Sınıfı II'nin para olarak 500'le, meta biçimindeki 500 II_v'nin satıcısının karşısına çıkması örneğinde olduğu gibi, İşçi Sınıfı I de, para olarak 1000'le, II'nin meta satıcısının karşısına çıkar.

2. Değişir sermayenin gerçekten değişmesini, değişir sermaye olarak işlev görmesini; değer yaratıcı gücün, karşılığında mübadele edilmiş olduğu verili değerin yerinde görünmesini sağlayan biricik biçim olan ikinci biçim, tümüyle, arkamızda kalmış olan üretim sürecine aittir.

3. Değişir sermayenin, kendisini, üretim sürecinin sonucunda, yani I örneğinde $1000_v + 1000_m = 2000\ I_{(v+m)}$'ye eşit olan yıllık değer-üründe, değişir sermaye olarak göstermesini sağlayan üçüncü biçim. Başlangıçtaki değeri olan para olarak 1000'in yerini, bunun iki katı büyüklüğündeki 2000'lik meta almıştır. Bu nedenle, meta biçimindeki 1000'lik

değişir sermaye değeri de, üretken sermayenin ögesi olarak değişir sermayenin yarattığı değer-ürünün yalnızca yarısını oluşturur. Meta biçimindeki 1000_v, başlangıçta I tarafından öndelenmiş olan, tanımı gereği toplam sermayenin değişir bölümü olan para biçimindeki 1000_v'nin tam eş değeridir; ama, bu 1000_v, meta biçimindeyken, yalnızca potansiyel paradır (ancak satılmasıyla gerçekten para olur), yani doğrudan doğruya değişir para-sermaye olmaktan daha da uzaktır. Sonunda, meta biçimindeki 1000 I_v'nin II_c'ye satılmasıyla ve emek gücünün çok kısa bir süre sonra satılabilir meta olarak, para olarak 1000_v'nin çevrilebileceği malzeme olarak yeniden görünmesiyle, değişir para-sermaye olur.

Bütün bu dönüşümler sırasında, Kapitalist I, değişir sermayeyi sürekli olarak elinde tutar; 1. başlangıçta para-sermaye olarak; 2. sonra üretken sermayesinin ögesi olarak; 3. daha sonra meta-sermayesinin değer bileşeni olarak, yani meta değeri şeklinde; 4. sonunda yine para, kendisine çevrilebildiği emek gücüyle yeniden karşı karşıya gelen para olarak. Emek süreci sırasında, değişir sermaye, kapitalistin elinde, verili büyüklükteki bir değer olarak değil, etkin, değer yaratan emek gücü olarak bulunur; ama işçiye, ancak, emek gücü daha kısa ya da daha uzun olabilecek olan belirli bir süre boyunca işlev gördükten sonra ödeme yaptığından, emek gücü tarafından yaratılan ve onun değerini yerine koyan değer, artı, artık değer, ödeme yapmasından önce kapitalistin eline geçmiş olur.

Değişir sermaye her zaman şu ya da bu biçimde kapitalistin elinde kaldığından, onun herhangi bir kişi için gelire çevrildiği, hiçbir şekilde ileri sürülemez. Tersine, meta olarak 1000 I_v, değişmez sermayesinin yarısını ayni olarak yerine koyduğu II'ye satılmasıyla paraya çevrilir.

Gelire ayrışan şey, I'in değişir sermayesi olan para biçimindeki 1000_v değildir; herhangi bir meta alıcısının† parası, meta alıcısı bunu bir satıcının metalarına çevirir çevirmez nasıl ona ait herhangi bir şeyi temsil etmekten uzaklaşırsa, bu para da, emek gücüne çevrilir çevrilmez, I'in değişir sermayesinin para biçimi olarak işlev görmekten uzaklaşmıştır. Tıpkı işçi tarafından yaratılan değer-ürünün (2000 $I_{(v+m)}$) mübadelesinin yalnızca kapitaliste ait olan bir metanın işçiyi hiç ilgilendirmeyen bir mübadelesi olması örneğindeki gibi, ücret olarak elde edilen paranın işçi sınıfının elindeki uğradığı mübadeleler de, değişir sermayenin mübadeleleri değil, işçi sınıfının emek gücünün paraya dönüştürülmüş olan değerinin mübadeleleridir. Ama kapitalist ve özellikle de onun teorik sözcüsü olan politik iktisatçı, işçiye ödenmiş olan paranın hâlâ kendi parası, kapitalistin parası olduğu düşüncesinden ancak büyük zorluk-

† Almanca baskıda "satıcısının", İngilizce baskıda "alıcısının". –*Türkçe ed.*

larla kurtulabilir. Kapitalist, bir altın üreticisi olduğunda, değişir değer parçası (yani, kapitalist için işçinin satın alma fiyatını yerine koyan meta biçimindeki eş değer) doğrudan doğruya para biçimi içinde görünür ve dolayısıyla bir geri akışın dolayımı olmadan yeni baştan değişir para-sermaye olarak işlev görebilir. Ama II'deki işçi söz konusu olduğunda (lüks malların üretiminde çalışan işçi bir yana bırakıldığında), 500_v, işçinin tüketeceği metalarda var olur ve işçi, toplam işçi olarak ele alındığında, bu metaları yine doğrudan doğruya, emek gücünü satmış olduğu toplam kapitalistten satın alır. Sermaye II'nin değişir değer parçası, doğal biçimi uyarınca, büyük bölümü işçi sınıfının tüketimine gidecek olan tüketim araçlarından oluşur. Ama işçi tarafından bu biçimde harcanan şey, değişir sermaye değil, işçinin ücreti, tam da tüketim araçlarında gerçekleşmesiyle değişir sermaye 500 II_v'yi kapitalist için yeniden para biçiminde yerli yerine koyan parasıdır. Değişmez sermaye 2000 II_c gibi, değişir sermaye II_v de tüketim araçları şeklinde yeniden üretilir; ikisi de gelire ayrışmaz. Her iki durumda da, gelire ayrışan, ücrettir.

Bununla birlikte, ücretin gelir olarak harcanması yoluyla bir durumda 1000 II_c'nin, aynı şekilde bu dolambaçlı yolla 1000 I_v'nin ve 500 II_v'nin, yani hem değişmez hem de değişir sermayenin yeniden para-sermaye olarak yerli yerine koyulması, yıllık ürünün mübadelesinde önemli bir olgudur (bu, değişir sermaye söz konusu olduğunda, kısmen doğrudan, kısmen dolaylı geri akışla gerçekleşir).

XI. Sabit Sermayenin Yerine Koyulması

Yıllık yeniden üretimin mübadelelerinin sunulmasındaki büyük bir güçlük, şimdi tarif edilecek olanıdır. Konunun kendisini gösterdiği en basit biçimi alırsak:

(I.) $4000_c + 1000_v + 1000_m +$

(II.) $2000_c + 500_v + 500_m = 9000$,

bu da sonunda şuna ayrışır:

4000 I_c + 2000 II_c + 1000 I_v + 500 II_v + 1000 I_m + 500 II_m = 6000_c + 1500_v + 1500_m = 9000. Değişmez sermayenin bir değer parçası, özellikle (üretim araçlarının ayrı bir kesimi olarak) gerçek emek araçlarından oluşması ölçüsünde, emek araçlarından emek ürününe (metaya) aktarılmıştır; bu emek araçları, üretken sermayenin ögeleri olarak ve dahası kendi eski doğal biçimlerinde işlev görmeyi sürdürür; emek araçlarından emek ürününe aktarılan, bunlardaki aşınma ve yıpranma, belirli bir dönem boyunca devam eden işlevleri sırasında yavaş yavaş uğradıkları ve kendileri aracılığıyla üretilen metaların bir değer ögesi olarak yeniden görünen değer yitimidir. Dolayısıyla, burada, yıllık yeniden üretimle il-

gili olarak, başından itibaren, sabit sermayenin yalnızca bir yıldan uzun ömürlü bileşenleri dikkate alınacaktır. Yıl içinde tümüyle tükenirlerse, yıllık yeniden üretimle bir bütün olarak yerlerine koyulur ve yenilenirler ve dolayısıyla burada ele alınacak olan konuyla başından itibaren hiçbir ilgileri olmaz. Makineler ve diğer daha dayanıklı sabit sermaye biçimleri söz konusu olduğunda, tüm binanın ya da makine gövdesinin uzun ömürlü olmasına karşın, bunların belirli bölümlerinin yıl içinde bir bütün olarak yerlerine koyulması gerekebilir ve sık sık da gerekir. Bu bölümler, sabit sermayenin yıl içinde yerlerine koyulmaları gereken ögeleriyle aynı kategoride yer alır.

Metaların bu değer ögesi, hiçbir şekilde onarım maliyetleriyle karıştırılmamalıdır. Meta satılırsa, bu değer ögesi, diğerleri gibi gümüşe, paraya dönüşmüş olur; ama paraya dönüşmesinden sonra diğer değer ögelerinden farkı ortaya çıkar. Metaların yeniden üretiminin başlayabilmesi (genel olarak, metaların üretim sürecinin sürekli bir üretim süreci olabilmesi) için, metaların üretiminde tüketilen ham ve yardımcı maddelerin ayni olarak yerlerine koyulması gerekir; aynı şekilde, bunlar için harcanan emek gücünün yerine de taze emek gücünün koyulması gerekir. Demek ki, metalardan elde edilen paranın sürekli olarak yine üretken sermayenin bu ögelerine, para biçiminden meta biçimine çevrilmesi gerekir. Örneğin ham ve yardımcı maddelerin belirli aralarla (üretim stokları oluşturacakları şekilde) büyük kütleler hâlinde satın alınması, dolayısıyla belli bir süre boyunca bu üretim araçlarının yeniden satın alınmayı gerektirmemesi, dolayısıyla da (dayandıkları süre boyunca) meta satışlarından gelen paranın (bu amaca hizmet ettiği ölçüde) birikebilmesi ve bundan ötürü değişmez sermayenin bu bölümünün geçici bir süre için etkin işlevi askıya alınmış para-sermaye olarak görünmesi, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz. O, bir gelir-sermaye değildir; para biçiminde askıya alınmış olan üretken sermayedir. Üretim araçlarının yenilenmesinin biçimi (dolaşımla ilişkili olarak) farklılaşabilecek olsa bile, bu yenilenme sürekli olarak gerçekleşmek zorundadır. Yeni satın alma, yani üretim araçlarının yenilenmesini, yerlerine koyulmasını sağlayan dolaşım işlemi, görece uzun aralarla gerçekleşebilir; bu durumda, tek seferde büyük bir para yatırımı gerçekleşir ve bu yatırım, buna uygun düşen üretim stokuyla dengelenir; satın alımlar kısa aralıklarla art arda yapılırsa, birbirini izleyen para harcamaları küçülür ve çabuklaşır, böyle olunca üretim stokları küçülür. Ama bu, konunun kendisinde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Emek gücü için de aynısı geçerlidir. Üretimin yılın başından sonuna sürekli aynı ölçekte yürütüldüğü bir yerde, tüketilen emek gücünün yerine sürekli yenisi koyulur; işin mevsimlik bir iş olması ya da tarımda olduğu gibi farklı dönemlerde

farklı niceliklerde emeğin kullanılması durumunda, satın alınan emek gücü kütlesi de buna uygun olarak bazen daha büyük bazen daha küçük olur. Buna karşılık, meta satışıyla elde edilen paranın, sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasına eşit olan meta değeri parçasını altına [paraya] çeviren kısmı, değer kaybını yerine koyduğu üretken sermaye bileşenine yeniden dönüştürülmez. Üretken sermayenin yanı başında çökelir ve kendi para biçiminde bekler. Değişmez sermayenin sabit ögesinin üretim sürecinde kendi eski doğal biçiminde işlev görmeyi sürdürdüğü daha çok ya da daha az sayıda yıldan oluşan yeniden üretim dönemi geçene dek, bu para çökelmesi yinelenir. Binalardan, makinelerden vb. oluşan sabit öge ömrünü doldurur doldurmaz, üretim sürecinde daha fazla işlev göremeyecek duruma gelir gelmez, değeri, para biçiminde eksiksiz olarak yerine koyulmuş olarak yanında bulunur; bu para, para çökeltilerinin, sabit sermayeden üretimlerine katıldığı metalara yavaş yavaş aktarılmış ve metaların satışıyla para biçimini almış olan değerlerin toplamıdır. Söz konusu para o zaman sabit sermayeyi (ya da, farklı ögeleri farklı ömürlere sahip olduğundan, bunun ögelerini) ayni olarak yerine koyma ve böylece üretken sermayenin bu bileşenini gerçekten yenileme görevini üstlenir. Dolayısıyla, bu para değişmez sermaye değerinin bir bölümünün, sabit bölümünün para biçimidir. Demek ki, bu gömü oluşumunun kendisi, kapitalist yeniden üretim sürecinin bir ögesidir; sabit sermayenin ömrünü tüketmesine, bunun sonucu olarak değerinin tümünü üretilmiş olan metalara aktarmış olmasına ve artık ayni olarak yerine koyulmasını gerektiren duruma gelmesine dek, sabit sermayenin ya da bunun bireysel ögelerinin değerinin yeniden üretilmesi ve para biçiminde depolanmasıdır. Ama bu para, ömürlerini tüketmiş olanları yerlerine koymak için yeniden sabit sermayenin yeni ögelerine dönüştürülür dönüştürülmez, gömü biçimini yitirir ve dolayısıyla sermayenin dolaşım aracılığıyla gerçekleşen yeniden üretim sürecine etkin şekilde yeniden girer.

Basit meta dolaşımı nasıl salt ürün takasıyla özdeş değilse, yıllık meta-ürünün mübadelesi de farklı bileşenlerinin salt, aracısız, karşılıklı takasına ayrışamaz. Para, bu mübadelede, kendisini özellikle sabit sermaye değerinin yeniden üretilme tarzında da gösteren özgül bir rol oynar. (Üretimin ortaklaşa yürütülmesi ve meta üretimi biçimine sahip olmaması durumunda konunun ne kadar farklı bir şekilde görüneceği daha sonra incelenecek.)

Şimdi temel şemamıza dönelim; Sınıf II için elimizde şu vardı: $2000_c + 500_v + 500_m$. Yıl boyunca üretilen tüketim araçlarının hepsi burada 3000'lik değere eşittir; ve meta toplamını oluşturan farklı ögelerden her biri, değeri bakımından $^2/_{3c} + ^1/_{6v} + ^1/_{6m}$'ye, ya da yüzde olarak $66^2/_{3c} + 16^2/_{3v} + 16\ ^2/_{3m}$'ye ayrılır. Sınıf II'nin farklı meta türleri farklı oran-

larda değişmez sermaye içerebilir; kendilerindeki değişmez sermayenin sabit parçası da benzer şekilde farklı olabilir; sabit sermaye parçalannın ömürleri de öyle; dolayısıyla yıllık aşınma ve yıpranma ya da bunlann üretimlerine katıldıklan metalara *pro rata* [orantılı olarak] aktardıklan değer parçalan da farklı olabilir. Ama bunun burada önemi yoktur. Toplumsal yeniden üretim süreci bakımından söz konusu olan tek şey, Sınıf II ile Sınıf I arasındaki mübadeledir. II ve I, burada birbirlerinin karşısına yalnızca toplumsal kütle ilişkileri içinde çıkar; bu nedenle, (şu anda incelenmekte olan sorunda tek belirleyici olan) II'nin meta-ürününün c değer parçasının oransal büyüklüğü, II'nin altında toplanmış olan üretim dallarının hepsi birlikte alındığında elde edilen ortalama orandır.

Dolayısıyla, toplam değerleri $2000_c + 500_v + 500_m$'nin altında gösterilen meta türlerinin her biri (ve bunlar büyük ölçüde benzer meta türleridir), değerleri bakımından aynı şekilde $\%66\,{}^2/_{3c} + \%16\,{}^2/_{3v} + \%16\,{}^2/_{3m}$'ye eşittir. Bu söylenen, ister c'nin, ister v'nin, isterse m'nin altında toplanmış olsunlar, bu metalann her bir 100'ü için geçerlidir.

2000_c'in içlerinde cisimleştiği metalar değer bakımından yine şöyle aynlabilir:

1. $1333\,{}^1/_{3c} + 333\,{}^1/_{3v} + 333\,{}^1/_{3m} = 2000_c$,

aynı şekilde 500_v,

2. $333\,{}^1/_{3c} + 83\,{}^1/_{3v} + 83\,{}^1/_{3m} = 500_v$'ye,

son olarak 500_m,

3. $333\,{}^1/_{3c} + 83\,{}^1/_{3v} + 83\,{}^1/_{3m} = 500_m$'ye aynlabilir.

1, 2 ve 3'teki c'leri toplarsak şunu elde ederiz: $1333\,{}^1/_{3c} + 333\,{}^1/_{3c} + 333\,{}^1/_{3c} = 2000_c$. Aynı şekilde: $333\,{}^1/_{3v} + 83\,{}^1/_{3v} + 83\,{}^1/_{3v} = 500_v$; m'ler için de aynısı elde edilir; toplamların toplamı, yukandaki gibi, 3000'lik toplam değeri verir.

Dolayısıyla, 2000_c, II'nin 3000 değerindeki meta kütlesinin içerdiği değişmez sermaye değerinin tümünü içerir ve 500_v'de de, 500_m'de de, bunun bir gramı bile bulunmaz. v ya da m açısından bakıldığında da aynısı geçerlidir.

Bir başka deyişle: II'nin meta kütlesinin, değişmez sermaye değerini temsil eden ve bundan ötürü ister bunun doğal biçiminde, ister para biçiminde olsun, buna yeniden çevrilebilir olan parçasının tümü, 2000_c'de var olur. Demek ki II'nin metalannın değişmeyen değerinin mübadelesiyle ilgili her şey, 2000 II_c'nin hareketiyle sınırlıdır; ve bu mübadele yalnızca I $(1000_v + 1000_m)$ ile gerçekleşebilir.

Aynı şekilde, Sınıf I için de, değişmez sermaye değerinin mübadelesiyle ilgili her şey, 4000 I_c'nin incelenmesiyle sınırlı tutulabilir.

1. Aşınma ve Yıpranma Değer Parçasının Para Biçiminde Yerine Koyulması

Şimdi ilk olarak:

I. $4000_c + \underline{1000_v + 1000_m}$

II. .... 2000_c $+ 500_v + 500_m$'yi alırsak,

2000 II_c metalarının aynı değerdeki I (1000_v + 1000_m) metalarıyla mübadelesi, 2000 II_c'nin, tümüyle, ayni olarak yeniden II'nin değişmez sermayesinin I tarafından üretilen doğal bileşenlerine çevrildiğini varsayardı; ne var ki, II'nin değişmez sermayesini barındıran 2000'lik meta değeri, sabit sermayedeki değer kaybı için, hemen ayni olarak yerine koyulamayacak, ama sabit sermayenin kendi doğal biçiminde yenilenme süresi dolana dek, bir toplam tutar olarak yavaş yavaş biriken bir paraya dönüştürülmesi gereken bir ögeyi içerir. Her yıl, şu ya da bu bireysel işte ya da aynı zamanda şu ya da bu sanayi dalında yerine koyulması gereken sabit sermaye için ölüm yılıdır; aynı bireysel sermayede bunun sabit sermayesinin şu ya da bu parçası (bu parçalar farklı ömürlere sahip olduğundan) yerine koyulmayı gerektirir. Yıllık yeniden üretimi incelerken, bu incelemeyi basit ölçekte, yani her tür birikimden soyutlayarak yapsak bile, *ab ovo* [en baştan] başlamayız; ele aldığımız yıl, akıp gitmekte olanlardan biridir; kapitalist üretimin ilk doğum yılı değildir. Dolayısıyla Sınıf II'nin çok farklı üretim dallarına yatırılmış olan sermayeler farklı yaşlarda olur; ve bu üretim dallarında işlev gören kişilerden nasıl her yıl ölenler olursa, her yıl, o yıl yaşamlarının sonuna gelmiş olan ve biriktirilmiş olan nakit fonlarıyla ayni olarak yenilenmeleri gereken sabit sermaye kütleleri de olur. Bu bakımdan, 2000 II_c'nin 2000 $I_{(v+m)}$ ile mübadelesi, 2000 II_c'nin (tüketim araçları olarak) kendi meta biçiminden çıkarılıp, yalnızca ham ve yardımcı maddelerden değil, aynı zamanda sabit sermayenin doğal ögelerinden, makinelerden, aletlerden, binalardan vb. oluşan doğal ögelerine çevrilmesini kapsar. Dolayısıyla, 2000 II_c değeri içinde yer alan ve *para* olarak yerine koyulması gereken aşınma ve yıpranma, işlev görmekte olan sabit sermayenin miktarına kesinlikle denk düşmez, çünkü her yıl bu sabit sermayenin bir parçasının *ayni* olarak yerine koyulması gerekir. Ama, bu aşınma ve yıpranma, söz konusu yerine koyma için gerekli olan paranın, daha önceki yıllarda Sınıf II'nin kapitalistlerinin elinde birikmiş olmasını şart koşar. Ama tam da bu koşul, daha önceki yıllar için olduğu kadar içinde bulunulan yıl için de geçerlidir.

I (1000_v + 1000_m) ile 2000 II_c arasındaki mübadele hakkında ilk olarak belirtilmesi gereken, $I_{(v+m)}$ değerler tutarının hiçbir değişmez değer ögesi ve dolayısıyla aşınma ve yıpranmayı yerine koyacak hiçbir değer ögesi, yani değişmez sermayenin sabit bileşeninden v + m'nin cisimleştiği metalara aktarılmış olan hiçbir değer içermediğidir. Buna karşılık bu öge II_c'de bulunur ve tam da, varlığını sabit sermayeye borçlu olan ve kendisini para biçiminden hemen doğal biçimine dönüştürmek yerine ilk olarak para biçiminde beklemesi gereken bu değer ögesinin bir parçasıdır. Bundan ötürü, I (1000_v + 1000_m)'nin 2000 II_c ile mübadelesiyle ilgili olarak hemen şu güçlük çıkar karşımıza: $2000_{(v+m)}$'nin doğal biçimleri olan Üretim Araçları I, 2000'lik değer tutarlarının tümüyle, aynı değerdeki Tüketim Araçları II'ye çevrilecektir; buna karşılık, tüketim araçları 2000 II_c, değerlerinin tümü tutarındaki I (1000_v + 1000_m) üretim araçlarına çevrilemez; çünkü değerlerinin (sabit sermayedeki yerine koyulacak olan aşınma ve yıpranmaya ya da değer yitimine eşit) bir özdeş parçası, önce, tek başına ele alınan içinde bulunulan yılın yeniden üretim dönemi içinde yeniden dolaşım aracı olarak işlev görmeyecek olan para şeklinde çökelmek zorundadır. Ama 2000 II_c meta değerinde saklı bulunan aşınma ve yıpranma ögesinin gümüşe çevrilmesini sağlayan para, yalnızca I'den gelebilir, çünkü II, ödemede bulunmak yerine tam da metasının satışıyla kendisine ödeme yapılan taraftır ve varsayım uyarınca, $I_{(v+m)}$, 2000 II_c metalar toplamının tümünü satın alır; dolayısıyla, Sınıf I, bu satın almayla, söz konusu aşınma ve yıpranmayı II için gümüşe çevirmek zorundadır. Oysa, daha önce geliştirilmiş olan yasaya göre, dolaşıma öndelenen para, daha sonra, aynı miktarı meta olarak dolaşıma sokan kapitalist üreticiye geri döner. Açıktır ki, I, II_c'yi satın alırken, II'ye 2000'lik meta ve bunun üzerine bir de kesin olarak elinden çıkacak olan fazladan bir para veremez (bunun mübadele işlemiyle kendisine geri dönmesi söz konusu olmadıkça). Verebilseydi, II_c meta kütlesi, değerinden fazlasına satın alınmış olurdu. II, gerçekte kendi 2000_c'si karşılığında I (1000_v + 1000_m)'yi elde ediyorsa, I'den başka hiçbir şey isteyemez ve bu mübadele sırasında dolaşımda olan para, onu dolaşıma ikisinden hangisinin soktuğuna, yani, önce hangisinin alıcı olduğuna bağlı olarak, I'e ya da II'ye geri döner. II, bu durumda meta-sermayesini yeniden bütün değeriyle üretim araçları doğal biçimine dönüştürmüş olurdu aynı zamanda; oysa, varsayılan şey, meta-sermayesini sattıktan sonra, içinde bulunulan yıllık yeniden üretim dönemi sırasında, bunun bir özdeş parçasını, para biçiminden çıkarıp yeniden değişmez sermayesinin sabit bileşenlerinin doğal biçimlerine dönüştürmediğidir. Dolayısıyla, II'ye fazladan bir paranın akmasının tek yolu, II'nin, I'e 2000'lik satış yapmasına karşın, ondan 2000'den düşük bir tutarda, örneğin yalnızca 1800'lük alış yapması olur-

du; bu durumda, I, hesap bakiyesini, kendisine geri akmamış olan para olarak 200'le kapatmak zorunda kalırdı; bu para kendisine geri akmamış olurdu, çünkü, öndelemiş olduğu parayı, 200 değerindeki metaları dolaşıma sokma yoluyla geri çekmemiş olurdu. Bu durumda, II'nin sabit sermayesinin aşınma ve yıpranma hesabında bir nakit fonunun oluştuğunu görürdük; ama diğer tarafta, I'de, 200 tutarında bir üretim araçları aşırı üretimi ile karşılaşırdık ve böylece şemamızın dayandığı tüm temel, yani farklı üretim sistemleri arasında tam bir orantılılığın varsayıldığı değişmeyen ölçekli yeniden üretim temeli yerle bir olurdu. Bir güçlükten kurtulmamızı çok daha kötüsünü yaratmamıza borçlu olurduk.

Bu sorun kendine özgü güçlükleri olan ve bugüne dek politik iktisatçılar tarafından hiç ele alınmayan bir sorun olduğundan, tüm olası (hiç olmazsa görünüşte olası) çözümlerini ya da daha doğrusu formülasyonlarını sırasıyla gözden geçireceğiz.

İlk olarak, az önce, II'nin I'e 2000'lik satış yaptığını, ama I'den yalnızca 1800'lük meta satın aldığını varsaymıştık. Meta değeri 2000 II_c'de, aşınma ve yıpranma için, para olarak gömülenmesi gereken 200 saklıydı; dolayısıyla, 2000 II_c değeri, I'in üretim araçları ile mübadele edilecek olan 1800'e ve (2000 II_c'nin I'e satılmasından sonra) para olarak tutulması gereken aşınma ve yıpranma karşılığı 200'e ayrılırdı. Ya da değeri bakımından, 2000 $II_c = 1800_c + 200_c$ (d) olurdu; burada d = *déchet* {aşınma ve yıpranma}.

O zaman,

$$\frac{\text{I.}\,1000_v + 1000_m}{\text{II.}\quad 1800_c}\quad + 200_c \text{ (d)}$$

mübadelesini incelememiz gerekirdi.

I, işçilerin ellerine emek güçlerinin ücret olarak ödenmesiyle geçmiş olan 1000 sterlinle, tüketim araçları (1000 II_c) satın alır; II, aynı 1000 sterlinle üretim araçları (1000 I_v) satın alır. I'in kapitalistlerine değişir sermayeleri böylece para biçiminde geri döner ve bununla ertesi yıl aynı değer tutarında emek gücü satın alabilirler, yani üretken sermayelerinin değişir bölümünü ayni olarak yerine koyabilirler. - Ayrıca, II, öndelenmiş olan 400 sterlinle üretim araçları (I_m) satın alır ve I_m aynı 400 sterlinle tüketim araçları (II_c) satın alır. II tarafından dolaşıma öndelenmiş olan 400 sterlin böylece II'nin kapitalistlerine geri dönmüştür; ama yalnızca, satılmış olan metaların bir eş değeri olarak. I, öndelenmiş olan 400 sterlinle tüketim araçları satın alır; II, I'den 400 sterlinlik üretim aracı satın alır; böylece bu 400 sterlin I'e geri döner. Buraya dek yapılan işlemlerin hesap dökümü şudur:

I, dolaşıma, meta olarak $1000_v + 800_m$, para olarak ücretler biçiminde 1000 sterlin ve II ile mübadele için 400 sterlin sokar. Mübadele tamam-

landığında, I'in elinde para olarak 1000_v, 800 II_c'ye (tüketim araçlarına) çevrilmiş 800_m ve para olarak 400 sterlin bulunur.

II, dolaşıma, meta (tüketim araçları) olarak 1800_c ve para olarak 400 sterlin sokar; mübadele tamamlandığında, elinde Meta I (üretim araçları) olarak 1800 ve para olarak 400 sterlin bulunur.

Şimdi, I'de 200_m'miz (üretim araçları), II'de 200_c (d)'miz (tüketim araçları) var hâlâ.

Varsayımımıza göre, I, 200 sterlinle, 200 değer tutarındaki c (d) tüketim araçlarını satın alır; ancak, II, 200_c (d)'nin aşınma ve yıpranmayı temsil etmesi, yani doğrudan doğruya yine üretim araçlarına çevrilmeyecek oluşu nedeniyle, bu 200 sterlini elinde tutar. Dolayısıyla 200 I_m satılamaz; I'in artık değerinin yerine koyulması gereken $^1/_5$'i* gerçekleştirilemez, kendi üretim araçları doğal biçiminden tüketim araçları biçimine çevrilemez.

Bu, basit ölçekli yeniden üretim varsayımıyla çelişmekle kalmaz; kendi başına, 200_c (d)'nin gümüşe çevrilmesini açıklayacak bir hipotez değildir; daha çok, bunun açıklanamazlığı anlamına gelir. 200_c (d)'nin gümüşe nasıl çevrileceği gösterilemediğinden, I'in, tam da kendi geri kalan 200_m'sini gümüşe çeviremediğinden, bunu gümüşe çevirme iyiliğinde bulunduğu varsayılır. Bunu mübadele mekanizmasının olağan bir işlemi saymak, 200_c (d)'yi düzenli bir biçimde gümüşe çevirmek için gökten her yıl 200 sterlinin yağdığını varsaymakla aynı anlama gelir.

Ne var ki, I_m, burada olduğu gibi, kendi ilk var oluş biçimiyle, yani üretim araçlarının değerinin bir bileşeni olarak, dolayısıyla kapitalist üreticileri tarafından satılarak paraya çevrilmeleri gereken metaların değerinin bir bileşeni olarak ortaya çıkmak yerine, kapitalistlerin ortaklarının ellerinde, örneğin, toprak sahiplerinin ellerinde toprak rantı olarak ya da ödünç para verenlerin ellerinde faiz olarak görünürse, böyle bir hipotezin saçmalığı hemen göze batmaz. Ancak, metaların artık değerinin, sanayici kapitalist tarafından, toprak rantı ya da faiz olarak artık değerden pay talep eden öteki kişilere bırakılmak zorunda olduğu bölümü, uzunca bir süre boyunca metaların kendilerinin satışıyla gerçekleştirilemezse, rant ve faiz ödemelerine de bir son verilir ve dolayısıyla, toprak sahipleri ya da faiz geliri elde edenler, harcamalarıyla yıllık yeniden üretimin belirli bölümlerini keyfî şekilde gümüşe çeviren *dei ex machina*** olarak hizmet edemez. Üretken olmayan işçi sayılanların tümünün, yani

* 1. ve 2. baskılarda: "$^1/_{10}$". –*Almanca ed.*

** *dei ex machina* (makineden çıkan tanrılar) - içinden çıkılamayan durumların beklenmedik, rastlantısal, kasıtlı görünen çözümü; Eski Çağ tiyatrosunda bir mekanizmayla sahneye getirilen ve dramatik düğüme müdahale ederek onu çözen tanrı görüntüleri. –*Almanca ed.*

devlet memurlarının, doktorların, avukatların vb. ve "geniş kesimler" olarak, politik iktisatçılara, onlar tarafından açıklanmayanları açıklama "hizmetleri" sunan tüm diğerlerinin harcamaları için de aynısı geçerlidir.

I ile II arasında, kapitalist üreticilerin bu iki kesimi arasında doğrudan mübadelelerin gerçekleşmesi yerine, tüccarın aracı olarak işin içine sokulması ve kendi "parasıyla" tüm zorlukların üstesinden gelmesi de sorunun çözümüne katkıda bulunmaz. Örneğin, incelemekte olduğumuz durumda, 200 I_m, sonunda ve kesin olarak olarak, II'nin sanayici kapitalistlerine devredilmek zorundadır. 200 I_m, bir dizi tüccarın elinden geçse bile, son tüccarın II karşısındaki durumu, başlangıçta I'in kapitalist üreticisinin karşılaştığı durumla aynı olur, yani 200 I_m, II'ye satılamaz ve kesintiye uğramış olan bu satın alma toplamı I'le aynı süreci yenileyemez.

Asıl amacımız bir yana, burada görülüyor ki, yeniden üretim sürecinin, doğrudan doğruya, karmaşık somut biçimiyle analiz nesnesi hâline getirilmesi durumunda ortaya çıkan ve "bilimsel" açıklama görüntüsü veren yanlış kaçamak noktalarından kurtulmak için, yeniden üretim sürecini, bu süreci karanlıkta bırakan tüm aracıların ortadan kalktığı temel biçimi içinde incelemek mutlak olarak gereklidir.

Dolayısıyla, (ister basit isterse genişletilmiş ölçekli olsun) yeniden üretimin normal akışı içinde, kapitalist üreticilerin dolaşıma öndelediği paranın (bu para onlara ait de olsa borç alınmış da olsa) kendi başlangıç noktasına dönmek zorunda olduğu yasası, 200 II_c (d)'nin I tarafından öndelenen parayla gümüşe çevrildiği hipotezini kesin olarak dışlar.

2. Sabit Sermayenin Ayni Olarak Yerine Koyulması

Yukarıda ele alınan hipotezin bir kenara bırakılmasından sonra, geriye yalnızca, aşınma ve yıpranmanın para olarak yerine koyulmasının yanında, tümüyle tükenmiş olan sabit sermayenin ayni olarak yerine koyulmasını da içeren olasılıklar kalır.

Daha önce şunları varsaymıştık:

a) I tarafından ücret olarak ödenen 1000 sterlin işçiler tarafından aynı tutardaki II_c'ye harcanır, yani işçiler bununla tüketim araçları satın alır.

Burada 1000 sterlinin I tarafından para olarak öndelendiği, yalnızca olgusal bir saptamadır. Ücretler ilgili farklı kapitalist üreticiler tarafından para olarak ödenir; bu para sonra işçiler tarafından geçim araçlarına harcanır ve geçim araçları satıcılarına da, değişmez sermayelerini meta-sermayeden üretken sermayeye çeviren dolaşım aracı olarak hizmet eder. Gerçi bu para birçok kanaldan geçer (bakkallar, ev sahipleri, vergi tahsildarları, işçinin kendisinin gereksinim duyduğu hekimler vb. gibi üretken olmayan işçiler) ve dolayısıyla I'in işçilerinin ellerinden II'nin

kapitalistler sınıfının eline yalnızca kısmi olarak doğrudan doğruya akar. Bu akış az ya da çok kesintiye uğrayabilir, bu yüzden kapitalistler açısından yeni nakit rezervleri gerekebilir. Bu temel biçim söz konusu olduğunda, bunların hiçbiri gündeme gelmez.

b) Bir seferinde I'in, II'den meta satın almak için, para olarak, daha sonra kendisine geri akan ek bir 400 sterlin öndelediği ve bir seferinde de II'nin, I'den meta satın almak için, daha sonra kendisine geri akan 400 sterlin öndelediği varsayılmıştı. Bu varsayım zorunludur, çünkü bunun tersine, metaların mübadelesi için gerekli olan parayı tek taraflı olarak Kapitalistler Sınıfı I'in ya da Kapitalistler Sınıfı II'nin dolaşıma öndelediğini kabul etmek keyfî olurdu. Şimdi, önceki 1. Alt Kesimde, I'in 200 II_c (d)'yi gümüşe çevirmek için dolaşıma fazladan para soktuğu hipotezinin saçma bir hipotez olarak bir kenara atılması gerektiği gösterilmiş olduğundan, açıktır ki, geriye yalnızca, görünüşte daha da saçma olan hipotez, yani, sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasını yerine koyacak olan meta değer bileşenini gümüşe çeviren parayı II'nin kendisinin dolaşıma soktuğu hipotezi kalırdı. Örneğin, Bay X'in iplik eğirme makinesinin üretim sırasında yitirdiği değer parçası, ipliğin değer parçası olarak yeniden görünür; bir yanda makinesinin değer ya da aşınma ve yıpranma cinsinden yitirdiği ne varsa, bunlar, diğer yanda, para olarak onda toplanmalıdır. X, Y'den örneğin 200 sterlinlik pamuk satın alıyor ve böylece dolaşıma para olarak 200 sterlin öndeliyor olabilir; Y, aynı 200 sterlinle ondan iplik satın alır ve 200 sterlin şimdi X'e iplik makinesindeki aşınma ve yıpranmayı yerine koyacak fon olarak hizmet eder. Tüm bunlar, yalnızca, X'in, üretimi ve bunun ürünü ve onun satışı bir yana bırakıldığında, iplik makinesinin değer kaybı için kendi başına ödemede bulunmak için, 200 sterlini *in petto* [hazırda] tuttuğu, yani, sonunda yeni bir iplik makinesi satın alabilir durumda olmak için, iplik makinesinin 200 sterlinlik değer kaybının dışında, kendi cebinden her yıl 200 sterlin daha eklemek zorunda olduğu anlamına gelirdi.

Ama saçmalık yalnızca görünüştedir. Sınıf II, her birinin sabit sermayesi yeniden üretiminin çok farklı aşamalarında bulunan kapitalistlerden oluşur. Sabit sermaye bunlardan kimileri için ayni olarak tümüyle yerine koyulması gereken aşamaya gelmiş bulunurken; ötekiler için bu aşamadan az çok uzak bir noktadadır. Bu sonuncu grubun tüm üyeleri şu ortak özelliği paylaşır: bunların sabit sermayeleri gerçekten yeniden üretilmez, yani ayni olarak yenilenmez ya da aynı türden yeni örneklerle yerlerine koyulmaz; bunun yerine, değerleri peş peşe para olarak toplanır. Birinci gruptaki kapitalistler, tümüyle (ya da kısmen; burada bunun bir önemi yoktur), işlerini yeni kurdukları günlerdeki

durumlarında bulunur; o günlerde, bir yandan (sabit ve dolaşır) değişmez sermayeye, öte yandan da emek gücüne, değişir sermayeye dönüştürmek üzere, piyasaya bir para-sermayeyle gelmişlerdi. O zaman olduğu gibi şimdi de, bu para-sermayeyi, yani hem değişmez sabit sermayenin ve hem de dolaşır ve değişir sermayenin değerini yine dolaşıma öndelemek zorundadırlar.

Demek ki, Kapitalistler Sınıfı II'nin I'le mübadele için dolaşıma soktuğu 400 sterlinin yarısının, II'deki, yalnızca metalarıyla, dolaşır sermayelerine ait olan üretim araçlarını değil, aynı zamanda paralarıyla, sabit sermayelerini ayni olarak yenilemek zorunda olan kapitalistlerden geldiği, II'nin kapitalistlerinin öteki yarısınınsa, paralarıyla değişmez sermayelerinin yalnızca dolaşır bölümünü ayni olarak yerine koyduğu, sabit sermayelerini ise ayni olarak yenilemediği varsayılırsa, geri dönen (I bunlar karşılığında tüketim araçları satın alır almaz geri dönen) 400 sterlinin şimdi II'nin bu iki bölümü arasında farklı şekilde bölünmesi, kesinlikle hiçbir çelişki içermez. Bu 400 sterlin Sınıf II'ye geri döner, ama aynı ellere dönmek yerine, bu sınıf içinde farklı şekilde dağılır, bir bölümden öbürüne geçer.

II'nin bir bölümü, üretim araçlarının sonunda kendi metalarıyla karşılanarı bölümü dışında, para olarak 200 sterlini, yeni ayni sabit sermaye ögelerine çevirmiştir. Bu şekilde harcanan parası, işe yeni başlandığında olduğu gibi, dolaşımdan kendisine ancak, bir dizi yıl boyunca bu sabit sermaye ile üretilecek olan metaların aşınma ve yıpranma değer bileşeni olarak, adım adım geri döner.

Buna karşılık, II'nin öteki bölümü, 200 sterlinle I'den hiç meta satın almamıştır; bunun yerine, I, II'nin ilk bölümünün sabit sermaye ögeleri satın aldığı parayla, ona ödemede bulunur. II'nin bir bölümünün sabit sermayesi yenilenmiş doğal biçiminde yeniden elindedir; öteki bölüm ise sabit sermayesini ayni olarak daha ileride yerine koymak için onu hâlâ para biçiminde toplamakla meşguldür.

Şimdiki kalkış noktalarımız, önceki mübadelelerden sonra, her iki taraftaki mübadele edilmeyi bekleyen metalardır: I'de 400_m, II'de 400_c.[52] II'nin, 800 tutarındaki bu metaların mübadelesi için para olarak 400 sterlin öndelediğini varsayıyoruz. 400 sterlinin yarısı (= 200), her koşulda, II_c'nin, para olarak 200'ü aşınma ve yıpranma değeri olarak toplamış bulunan ve bu parayı şimdi yeniden kendi sabit sermayesinin doğal biçimine dönüştürmesi gereken bölümü tarafından yatırılmak zorundadır.

52 Bu sayılar daha önce varsayılanlarla yine uyuşmuyor. Ama bunun burada önemi yok, çünkü yalnızca ilişkilerle ilgileniliyor. –F. E.

Hem II'nin hem de I'in meta-sermayesinin değerinin ayrılabildiği değişmez sermaye değeri, değişir sermaye değeri ve artık değer, nasıl II'nin ya da I'in metalarının özel orantılı paylarıyla temsil edilebiliyorsa, aynı şekilde, henüz sabit sermayenin doğal biçimine çevrilmeyecek, bunun yerine daha bir süre boyunca para biçiminde parça parça gömülenecek olan değer parçası da, sabit sermaye değerinin içinde temsil edilebilir. Belirli bir nicelikte II metası (dolayısıyla örneğimizde arta kalanın yarısı = 200), burada, artık yalnızca, henüz paraya çevrilme yoluyla yavaş yavaş çökelmesi gereken bu aşınma ve yıpranma değerinin taşıyıcısıdır. (II'nin kapitalistlerinin sabit sermayeyi ayni olarak yenileyen birinci bölümü, burada artık yalnızca arta kalan kısmı görünen meta kütlesinin aşınma ve yıpranma payıyla, kendi aşınma ve yıpranma değerinin bir bölümünü böylece gerçekleştirmiş olabilir; ama hâla, gerçekleştirmesi gereken para olarak 200 vardır geride.)

400 sterlinin II tarafından bu son işlemle dolaşıma sokulan ikinci yarısına (= 200) gelince, II, bununla, I'den, değişmez sermayenin dolaşır bileşenlerini satın alır. Bu 200 sterlinin bir bölümü, dolaşıma II'nin her iki bölümü tarafından ya da yalnızca sabit değer bileşenini ayni olarak yenilemeyen bölümü tarafından sokuluyor olabilir.

Demek ki, bu 400 sterlinle, I'den, 1. yalnızca sabit sermaye ögelerinden oluşan 200 sterlin tutarında metalar; 2. yalnızca II'nin değişmez sermayesinin dolaşır bölümünün doğal ögelerini yerine koyan 200 sterlin tutarında metalar çekilir. I, şimdi, II'ye satılması gerektiği kadarıyla, yıllık meta-ürününün tümünü satmıştır; ancak, bunun beşte birinin değeri, 400 sterlin, şimdi onun elinde para biçiminde bulunur. Ne var ki, bu para, gelir olarak tüketim araçlarına harcanması gereken, gümüşe çevrilmiş olan artık değerdir. Dolayısıyla I, bu 400'le, 400 tutarındaki tüm meta değerini II'den satın alır. Yani, bu para, metalarını harekete geçirerek, II'ye geri akar.

Şimdi üç durum varsayacağız: Bunlar üzerinde dururken II'nin kapitalistlerinden sabit sermayelerini ayni olarak yerlerine koyanlarına "Bölüm 1", sabit sermayelerindeki aşınma ve yıpranma değerlerini para biçiminde saklayanlara "Bölüm 2" diyeceğiz. Ele alacağımız üç durum şunlar: a) II'nin henüz elden çıkarılamamış metalarından oluşan 400'ünün bir miktarının, Bölüm 1 ve Bölüm 2 için, değişmez sermayelerinin dolaşır bölümlerinin belirli paylarını (diyelim her biri için $^1/_2$'sini) yerlerine koymak zorunda olması; b) Bölüm 1'in tüm metalarını satmış olması, dolayısıyla Bölüm 2'nin henüz satması gereken 400'ünün bulunması; c) Bölüm 2'nin, aşınma ve yıpranma değerini taşıyan 200 dışındaki her şeyi satmış olması.

Bu durumda aşağıdaki dağılımları elde ederiz:

Bölüm 1, hâlâ II'nin elinde bulunan meta değeri = 400_c'nin 100'üne, Bölüm 2 ise 300'üne sahiptir; bu 300'ün 200'ü aşınma ve yıpranmayı temsil eder. Ele alınan bu durumda, Bölüm 1, başlangıçta, şimdi I tarafından II'nin metalarını elde etmek için geri gönderilen para olarak 400 sterlinin 300'ünü (ayni sabit sermaye ögelerini I'den çekmesini sağlayan para olarak 200 ve I'le meta mübadelesine aracılık eden para olarak 100) yatırmış; buna karşılık Bölüm 2, söz konusu 400'ün yalnızca ¼'ünü, yani 100'ünü, yine I'le meta mübadelesine aracılık etmesi için öndelemiştir.

Yani, para olarak 400'ün 300'ünü Bölüm 1, 100'ünü Bölüm 2 öndelemiştir.

Ama bu 400'den şunlar geri döner:

Bölüm 1'e: 100, yani kendisi tarafından öndelenmiş olan paranın yalnızca $^1/_3$'ü. Ama öteki $^2/_3$'ye karşılık elinde şimdi 200 değerinde yenilenmiş sabit sermaye bulunur. 200 değerindeki bu sabit sermaye ögesi için I'e para vermiş, ama bunun ardından meta vermemiştir. Bu 200 tutarındaki parayla ilgili olarak, I'in karşısına sadece alıcı olarak çıkar; sonradan yeniden satıcı olarak çıkmaz. Bu nedenle, bu para Bölüm 1'e geri dönemez; yoksa, sabit sermaye ögeleri ona I tarafından armağan edilmiş olurdu. – Bölüm 1, kendisi tarafından öndelenmiş olan paranın sonuncu üçte biriyle ilişkili olarak, ilkin, değişmez sermayesinin dolaşır bileşenlerinin alıcısı olarak ortaya çıkmıştı. I, aynı parayla, onun arta kalan 100 değerindeki metalarını satın alır. Dolayısıyla bu para ona (II'nin Bölüm 1'ine) geri döner, çünkü alıcı olarak ortaya çıkmasının hemen ardından meta satıcısı olarak ortaya çıkar. Bu para geri dönmeseydi, II (Bölüm 1), 100 tutarındaki metalar için I'e önce para olarak 100 sterlin ve sonra bunun üstüne meta olarak 100 vermiş, yani metalarını ona armağan etmiş olurdu.

Buna karşılık, para olarak 100 yatırmış olan Bölüm 2'ye, para olarak 300 geri akar; bunun 100'ü, başlangıçta alıcı olarak dolaşıma para olarak 100 sokmuş olması ve bunu satıcı olarak geri alması nedeniyle; 200'ü, yalnızca 200 değer tutarındaki metaların satıcısı olarak işlev görmesi, ama alıcı olarak işlev görmemesi nedeniyle ona geri akar. Dolayısıyla bu para I'e geri dönemez. Dolayısıyla, sabit sermaye aşınma ve yıpranması, II (Bölüm 1) tarafından sabit sermaye ögelerinin satın alınması için dolaşıma sokulan parayla dengelenir; ama bu para, Bölüm 2'nin eline, Bölüm 1'in parası olarak değil, Sınıf I'e ait para olarak geçer.

b) Bu varsayım altında, II_c'nin arta kalanı, Bölüm 1'in elinde para olarak 200 ve Bölüm 2'nin elinde meta olarak 400 kalacak şekilde dağılır.

Bölüm 1, tüm metalarını satmıştır; ne var ki, para olarak 200 sterlin, onun ayni olarak yenilemek zorunda olduğu değişmez sermayesinin sabit bileşeninin dönüşmüş biçimidir. Dolayısıyla o burada yalnızca alıcı olarak ortaya çıkar ve parasının yerine sabit sermayesinin doğal ögeleri olarak aynı değerde I metaları elde eder. Bölüm 2, kendi meta değerinin yalnızca yarısı için I'e satış yaptığından ve I'in alıcısı olmadığından, dolaşıma (I ile II arasındaki meta mübadelesi için I tarafından hiç para öndelenmiyorsa) en fazla 200 sterlin sokmak zorundadır.

Dolaşım alanından Bölüm 2'ye 400 sterlin geri döner; bunun 200'ü, bu parayı alıcı olarak öndeleyip 200 değerindeki metaların satıcısı olarak geri almasından; 200'ü de, I'e 200 değerinde meta satıp bunun karşılığında I'den bir meta eş değeri çekmemesinden kaynaklanır.

c) Bölüm 1'in elinde para olarak 200 ve meta olarak 200_c vardır; Bölüm 2'nin elinde meta olarak 200_c (d) vardır.

Bölüm 2, bu varsayım altında, para olarak hiçbir şey öndelemek zorunda değildir; çünkü, artık I'in karşısında hiçbir şekilde alıcı olarak değil, yalnızca satıcı olarak işlev görür, dolayısıyla ondan alış yapılana kadar beklemek zorundadır.

Bölüm 1, para olarak 400 sterlin öndeler; bunun 200'ünü I'le karşılıklı meta mübadelesi için, 200'ünü I'in salt alıcısı olarak öndeler. Bu sonuncu para olarak 200 sterlinle sabit sermaye ögelerini satın alır.

I, para olarak 200 sterlinle, Bölüm 1'den 200 tutarında meta satın alır; böylece bu meta mübadelesi için öndelemiş olduğu para olarak 200 sterlin, Bölüm 1'e geri döner; ve I (yine Bölüm 1'den elde ettiği) öteki 200 sterlinle, Bölüm 2'den 200 tutarında meta satın alır, böylece Bölüm 2'nin sabit sermayesindeki aşınma ve yıpranma para olarak çökelir.

c) durumunda, var olan değerlerin mübadelesi için gerekli olan para olarak 200'ü öndeleyenin II (Bölüm 1) değil de, I olduğu varsayılsaydı, konunun özünde hiçbir değişiklik olmazdı. Bu durumda, I önce II (Bölüm 2)'den 200'lük meta satın alırsa (bu kesimin elinde satabileceği yalnızca bu kadar metanın kaldığını varsaymıştık), 200 sterlin, II (Bölüm 2) artık yeniden alıcı olarak ortaya çıkmayacağından, I'e geri dönmez; ama bu durumda, II (Bölüm 1)'in elinde, satın alımda kullanılmak üzere para olarak 200 sterlin ve ayrıca mübadeleye sokulmak üzere meta olarak 200, yani I'le mübadele edilecek toplam 400 vardır. O zaman para olarak 200 sterlin, II (Bölüm 1)'den I'e geri döner. I, bu parayı II (Bölüm 1)'den 200'lük meta satın almak üzere yeniden elinden çıkarırsa, II (Bölüm 1) 400'lük metanın ikinci yarısını I'den satın alır almaz bu para Kesim I'e geri döner. Meta mübadelesi için yatırılmış olan para olarak 200 sterlin, I'e, II (Bölüm 2) yoluyla değil, II (Bölüm 1) yoluyla geri dönerken, Bölüm

1 (II), salt sabit sermaye ögeleri alıcısı olarak, para olarak 200 sterlin harcamıştır; bu yüzden bu para ona geri dönmek yerine II (Bölüm 2)'nin elinde kalmış olan metaların (200_c) gümüşe çevrilmesine hizmet eder. 400'lük metasına karşılık, I'e, 400 tutarında bir meta eş değeri geri dönmüştür; 800'lük metaların mübadelesi için onun öndelemiş olduğu para olarak 200 sterlin aynı şekilde ona geri dönmüştür – ve böylece her şey yerli yerindedir.

$$\frac{\text{I.}\ 1000_v + 1000_m}{\text{II.}\ 2000_c}$$ mübadelesinde ortaya çıkmış olan güçlük, arta kalanların mübadelesindeki güçlüğe indirgenmişti:

I. ....400_m

II. (1) 200 (para) + 200_c (meta) + (2) 200_c (meta), ya da daha açık olarak:

I. 200_m + 200_m

II. (1) 200 (para) + 200_c (meta) + (2) 200_c (meta)

II (Bölüm 1)'deki 200_c (meta), 200 I_m (meta) ile mübadele edildiğinden ve I ile II arasındaki bu 400'lük meta mübadelesinde dolaşan paranın hepsi, kendisini öndelemiş olana, yani I'e ya da II'ye, geri döndüğünden, I'le II arasındaki mübadelenin bir ögesi olarak bu para, gerçekte bizi burada uğraştıran sorunun bir ögesi değildir. Başka bir şekilde ifade edecek olursak: 200 I_m (meta) ile 200 II_c (II, Bölüm 1'in metası) mübadelesinde paranın satın alma aracı olarak değil ödeme aracı olarak işlev gördüğünü ve dolayısıyla sözcüğün en dar anlamıyla "dolaşım aracı" olarak da işlev görmediğini kabul edersek, 200 I_m ve 200 II_c (Bölüm 1) metaları aynı değer büyüklüklerine sahip olduklarından ve 200 değerindeki üretim araçları 200 değerindeki tüketim araçlarıyla mübadele edildiğinden, paranın burada yalnızca düşünsel olarak işlev gördüğü, iki taraftan birinin hesap denkleştirmek üzere dolaşıma fiilen para sokmasının gerekmediği açıktır. Demek ki, ancak I ve II'deki 200 I_m (meta) ile onun eş değeri olan 200 I_c'yi (meta, Bölüm 1) sildiğimiz zaman, sorun saf hâliyle ortaya çıkar.

Yani, birbirini götüren, aynı değerdeki bu iki meta tutarının (I ve II) bir yana bırakılmasından sonra, mübadelenin, sorunu saf hâliyle ortaya çıkaran geri kalanı ile karşı karşıya kalınır:

I. 200_m meta.

II. (1) 200_c para + (2) 200_c meta.

Burada şu açıktır: II (Bölüm 1), para olarak 200 sterlinle kendi sabit sermayesinin bileşenlerini (200 I_m) satın alır; böylece II (Bölüm 1)'in sabit sermayesi ayni olarak yenilenmiş ve I'in 200 değerindeki artık değeri (sabit sermaye ögeleri olan üretim araçları) meta biçiminden para

biçimine dönüştürülmüş olur. I, bu parayla, II (Bölüm 2)'den tüketim araçları satın alır ve II için sonuç şu olur: Bölüm 1 için değişmez sermayesinin sabit bir bileşenini ayni olarak yenilenmiştir ve Bölüm 2 için bir başka (sabit sermayedeki aşınma ve yıpranmayı yerine koyan) bileşen, para şeklinde çökelmiştir; ve bu çökelme, söz konusu bileşenin de ayni olarak yenilenmesi gerekene dek, her yıl devam eder.

Buradaki ön koşul, açıktır ki, II'nin değişmez sermayesinin tüm değeriyle yeniden paraya dönüşen ve bu nedenle her yıl ayni olarak yenilenmesi gereken bu sabit bileşeninin (Bölüm 1), II'nin değişmez sermayesinin henüz eski doğal biçimi içinde işlev görmeyi sürdüren (ve üretimlerinde rol oynadığı metalara aktardığı aşınma ve yıpranmanın, değer kaybının, ilk aşamada para olarak yerine koyulmayı gerektirdiği) diğer sabit bileşenin yıllık aşınma ve yıpranmasına eşit olmasıdır. Buna göre, bu tür bir denge, değişmeyen ölçekli yeniden üretimin yasası olarak görünür. Aynı şey şöyle de ifade edilebilirdi: Üretim araçları üreten Sınıf I, Kesim II'nin değişmez sermayesinin bir yandan dolaşır ve diğer yandan sabit bileşenlerini sağladığından, Sınıf I'deki emeğin oransal bölüşümü aynı kalmak zorundadır.

Bunu daha yakından incelemeden önce, II_c (1)'in arta kalanı, II_c (2)'nin arta kalanına eşit olmadığında (ondan büyük ya da küçük olabilir) konunun nasıl göründüğüne bakmamız gerekiyor. İki durumu ayrı ayrı gözden geçirelim.

Birinci Durum:

I. 200_m.

II. (1) 220_c (para olarak) + (2) 200_c (meta olarak).

Burada II_c (1), para olarak 200 sterlinle 200 I_m metalarını satın alır ve I, aynı parayla 200 II_c (2) metalarını, yani, sabit sermayenin para olarak çökelmesi gereken bileşenini satın alır; böylece bu bileşen gümüşe çevrilmiş olur. Ama para şeklindeki 20 II_c (1), yeniden ayni sabit sermayeye dönüştürülemez.

I_m'den arta kalanı 200 yerine 220 olarak alarak (bu durumda önceki mübadelelerle 2000 I'in 1800'ü yerine yalnızca 1780'i halledilmiş demektir), bu terslikten kurtulmak mümkün gibi görünür. Bu durumda şöyle olurdu:

I. 220_m.

II. (1) 220_c (para olarak) + (2) 200_c (meta olarak).

II (Bölüm 1), para olarak 220 sterlinle 220 I_m metalarını satın alır ve I, daha sonra 200 sterlinle meta şeklindeki 200 II_c (2)'yi satın alır. Ama bu kez de, I'de, yalnızca para olarak elde tutulabilen, tüketim araçları-

na harcanamayan para olarak 20 sterlinlik bir artık değer parçası geriye kalır. Güçlük sadece yer değiştirmiş, II_c (Bölüm 1)'den I_m'ye kaydırılmış olur.

Şimdi II_c (Bölüm 1)'in II_c (Bölüm 2)'den küçük olduğunu varsayalım. Dolayısıyla:

İkinci Durum:

I. 200_m (meta olarak).

II. (1) 180_c (para olarak) + (2) 200_c (meta olarak).

II (Bölüm 1), para olarak 180 sterlinle 180 I_m metalarını satın alır; I, bu parayla II (Bölüm 2)'den aynı değerde meta, yani 180 II_c (2)'yi satın alır; bir yanda satılamayan 20 I_m, öbür yanda yine satılamayan 20 II_c (2) kalır; 40 değerindeki metalar paraya dönüştürülemez.

I'den arta kalanı 180 olarak almak, bize hiçbir yarar sağlamazdı; gerçi I'de bir fazla kalmaz, ama II_c (Bölüm 2)'de, daha önce olduğu gibi, satılamayan, paraya dönüştürülemeyen 20'lik bir fazla kalırdı.

II (1)'in II (2)'den büyük olduğu birinci durumda, II_c (1) tarafında, yeniden sabit sermayeye dönüştürülemeyen bir para fazlası kalır; ya da, I_m'nin geri kalanı = II_c (1) kabul edilirse, I_m tarafında, tüketim araçlarına dönüştürülemeyen aynı para fazlası kalır.

II_c (1)'in II_c (2)'den küçük olduğu ikinci durumda, 200 I_m ve II_c (2) tarafında bir para açığı ve her iki tarafta aynı büyüklükte bir meta fazlası kalır; ya da, I_m'nin geri kalanı = II_c (1)* kabul edilirse, II_c (2) tarafında bir para açığı ve bir meta fazlası kalır.

Üretim siparişlerle belirlendiğinden ve I tarafından bu yıl II'nin değişmez sermayesinin daha fazla sabit sermaye bileşeninin, ertesi yıl daha fazla dolaşır sermaye bileşeninin üretilmesi yeniden üretimde hiçbir değişikliğe yol açmayacağından, I_m'nin geri kalanının her zaman II_c (1)'e eşit olduğunu kabul edersek, birinci durumda, I_m, yalnızca, I'in bununla II'nin artık değerinin bir bölümünü satın alması, yani bu bölümün tüketilmek yerine II** tarafından para olarak biriktirilmesi durumunda, yeniden tüketim araçlarına dönüştürülebilirdi; ikinci durumda, parayı I'in kendisinin harcamasından başka hiçbir şey işe yaramazdı ve bu da bizim bir kenara attığımız hipotezdir.

II_c (1), II_c (2)'den büyükse, I_m'deki para fazlasının gerçekleştirilmesi için dışarıdan meta ithal etmek gerekir. II_c (1), II_c (2)'den küçükse, II_c'nin üretim araçları olarak aşınıp yıpranan bölümünün gerçekleştirilmesi

---

* 1. ve 2. baskılarda: "II_c (2)". *–Almanca ed.*

** 1. ve 2. baskılarda: "I". *–Almanca ed.*

için, tersine, II'nin metalarını (tüketim araçlarını) ihraç etmek gerekir. Demek ki, her iki durumda da, dış ticaret gerekli olur.

Değişmeyen ölçekli yeniden üretimi incelerken, üretim dallarının hepsinde üretkenliğin, dolayısıyla aynı zamanda bunların meta-ürünlerinin oransal değer ilişkilerinin değişmeden kaldığını kabul etmek gerektiğini varsaysak bile, son olarak üzerlerinde durulan ve II_c (1)'in II_c (2)'den büyük ya da küçük olduğu iki durum, kaçınılamaz olarak ortaya çıkacakları genişletilmiş ölçekli üretim için ilgi çekici olmayı sürdürecektir.

3. Sonuçlar

Sabit sermayenin yerine koyulması konusunda genel olarak şunları belirtmek gerekir:

Tüm diğer koşulların, yani yalnızca üretim ölçeğinin değil, ama aynı zamanda özellikle emek üretkenliğinin aynı kaldığı varsayıldığında, eğer bir önceki yıla göre II_c'nin sabit ögesinin daha büyük bir bölümünün yaşamı sona ererse, dolayısıyla, aynı zamanda, bunun daha büyük bir bölümünün ayni olarak yenilenmesi gerekli hâle gelirse, sabit sermayenin, kendi ölümüne giden yolda ve ölüm tarihine kadar öncelikle geçici olarak para şeklinde yerine koyulması gereken bölümünün aynı oranda küçülmesi zorunlu olur, çünkü, varsayım uyarınca, II'de işlev gören sabit sermaye parçasının toplamı (aynı zamanda değer toplamı) aynı kalır. Ama bu, şimdi belirteceğimiz sonuçları beraberinde getirir. *Birincisi:* I'in meta sermayesinin daha büyük bir bölümü II_c'nin sabit sermaye ögelerinden oluşuyorsa, I'in II_c için toplam üretimi değişmeden kaldığından, bu meta sermayenin aynı oranda daha küçük bir bölümü, II_c'nin dolaşır bileşenlerinden oluşur. Bu bölümlerden biri büyürse öteki küçülür ve tersi de geçerlidir. Ne var ki, öte yandan, Sınıf II'nin toplam üretimi de aynı büyüklükte kalır. Ama ham maddeleri, yarı ürünleri, yardımcı maddeleri (yani, II'nin değişmez sermayesinin dolaşan ögeleri) azalırken, bu nasıl mümkün olur? *İkincisi:* Para biçiminde yerine koyulmuş olan sabit sermayenin (II_c) daha büyük bir bölümü, para biçiminden sıyrılıp yeniden doğal biçimine dönüşmek için, I'e akar. Dolayısıyla, I'e, yalnızca meta mübadelesi için I ile II arasında dolaşan paradan daha fazlası akar; bu fazla para, karşılıklı meta mübadelelerine aracılık etmek yerine, yalnızca tek yanlı olarak, satın alma aracı olma işleviyle ortaya çıkar. Ama aynı zamanda, II_c'nin, aşınma ve yıpranmanın değer karşılığının taşıyıcısı olan meta kütlesi, dolayısıyla da, II'nin, I'in metalarıyla değil yalnızca parasıyla mübadele edilmek zorunda olan meta kütlesi, orantılı olarak azalırdı. Daha çok para, salt satın alma aracı olarak, II'den I'e

akardı ve karşısında I'in salt alıcı olarak işlev görmek zorunda olacağı daha az II metası bulunurdu. Yani, I_v zaten II'nin metalarına çevrilmiş olduğundan, I_m'nin daha büyük bir bölümü, II'nin metalarına çevrilmek yerine para biçiminde sabit kalırdı.

II'de bir yıl içinde işlev göremez hâle gelen sabit sermayenin yeniden üretiminin daha küçük, buna karşılık aşınma ve yıpranma bileşeninin daha büyük olduğu karşıt durum üzerinde burada daha fazla durmak gerekmez.

Ve böylece, değişmeyen ölçekli yeniden üretime rağmen, bunalım (üretim bunalımı) çıkardı.

Kısacası: Basit yeniden üretim söz konusuyken ve öteki koşullar, yani özellikle emeğin üretici gücü, toplam büyüklüğü ve yoğunluğu aynı kalırken, yaşamı artık sona ermekte (yenilenecek) olan sabit sermaye ile eski doğal biçiminde etkinliğini sürdürmekte (ürünlere yalnızca kendisindeki aşınma ve yıpranmayı yerine koymak için değer eklemekte) olan sabit sermaye arasında değişmeyen bir oran varsayılmadığında, bir durumda, yeniden üretilecek olan dolaşır bileşenler kütlesi aynı kalır, ama yeniden üretilecek olan sabit bileşenler kütlesi büyürdü; dolayısıyla I'in toplam üretiminin büyümesi zorunlu olurdu; ya da, parasal ilişkiler bir yana bırakıldığında bile, bir yeniden üretim açığı ortaya çıkardı.

Diğer durumda: Ayni olarak yeniden üretilmesi gereken Sabit Sermaye II'nin oransal büyüklüğü azalacak, dolayısıyla Sabit Sermaye II'nin henüz yalnızca para şeklinde yerine koyulacak olan bileşeni aynı oranda büyüyecek olsaydı, Değişmez Sermaye II'nin I tarafından yeniden üretilmiş olan dolaşır bileşenlerinin kütlesi aynı kalır, buna karşılık yeniden üretilecek olan sabit sermayenin kütlesi azalırdı. Dolayısıyla, ya I'in toplam üretiminde bir azalma, ya da (önceki durumda nasıl bir açık ortaya çıktıysa) bu kez bir fazla ve gümüşe çevrilemeyen bir fazla ortaya çıkardı.

Artan üretkenlik, yaygınlık ya da yoğunlukla, aynı emek, birinci durumda elbette daha fazla ürün sağlayabilir ve böylece birinci durumdaki açık kapatılabilirdi; ama böyle bir değişiklik emek ve sermayeyi I'in bir üretim dalından bir başkasına kaydırmaksızın gerçekleşmezdi ve böylesi her yer değiştirme geçici düzensizliklere yol açardı. Ama ikincisi, emeğin yaygınlığının ve yoğunluğunun artması ölçüsünde, I, II ile mübadelesini daha çok değer verip daha az değer alarak yapmak zorunda kalırdı, yani I'in ürünü değer yitimine uğrardı.

I'in üretimini kısmak zorunda kaldığı (ki bu, bu kesimde çalıştırılan işçiler ve kapitalistler için bunalım anlamına gelir) ya da (yine bunalım anlamına gelen) bir fazla ürettiği ikinci durumda, yukarıda söylenenle-

rin tersi geçerli olur. Bu tür fazlalar, kendi başlarına, birer kötülük değil avantajdır; ama kapitalist üretimde birer kötülüktürler.

Dış ticaret her iki durumda derde derman olabilir, birinci durumda para biçiminde sabit tutulan Meta I'inin tüketim araçlarına çevrilmesine, ikinci durumda meta fazlasının elden çıkarılmasına yardım edebilirdi. Ama dış ticaret, ögeleri (aynı zamanda değerleri bakımından) yerlerine koymakla sınırlı kalmadığından, yalnızca çelişkileri daha geniş bir alana taşır, onlara daha büyük hareket alanları açar.

Yeniden üretimin kapitalist biçimi bir kez ortadan kaldırıldığında, sorunumuz, (burada tüketim araçları üretiminde işlev gören) sabit sermayenin ömrünü dolduran ve dolayısıyla ayni olarak yerine koyulması gereken bölümünün büyüklüğünün birbirlerini izleyen farklı yıllarda farklı olmasına indirgenir. Herhangi bir yılda bu bölüm çok büyük (insanlar arasında olduğu gibi, ortalama ölüm oranının üzerinde) olursa, ertesi yıl elbette o denli küçük olacaktır. Yıllık tüketim araçları üretimi için gerekli olan ham maddelerin, yarı ürünlerin ve yardımcı maddelerin kütlesi (öteki koşulların aynı kaldığı varsayıldığında) bu yüzden azalmaz; dolayısıyla, üretim araçlarının toplam üretimi, bir durumda artmak, öteki durumda azalmak zorunda kalırdı. Bunun üstesinden ancak sürekli bir göreli aşırı üretimle gelinebilir: Bir yanda doğrudan doğruya gerekli olan miktarı aşan belirli bir miktarda sabit sermaye üretilir, öbür yanda dolaysız yıllık gereksinimlerin üstüne çıkan bir ham maddeler vb. stoku oluşturulur (bu, özellikle geçim araçları için geçerlidir). Bu türdeki aşırı üretim, toplumun, kendi yeniden üretiminin nesnel araçları üzerindeki denetimiyle aynı şeydir. Ama kapitalist toplum içinde, anarşi yaratan bir ögedir.

Değişmeyen ölçekli yeniden üretim koşulları altındaki sabit sermaye örneği çarpıcıdır. Sabit ve dolaşır sermaye üretimindeki orantısızlık,* iktisatçıların bunalımları açıklamak için kullandıkları gözde nedenlerden biridir. Bu tür bir orantısızlığın, sabit sermayenin yalnızca *korunması* söz konusuyken bile ortaya çıkabileceği ve ortaya çıkmak zorunda olduğu; bunun ideal bir normal üretim varsayıldığında bile, hâlihazırda işlev görmekte olan toplumsal sermayenin basit yeniden üretimi söz konusuyken bile ortaya çıkabileceği ve ortaya çıkmak zorunda olduğu, onlar için yeni bir şeydir.

---

* 2. baskıda: "uyumsuzluk"; 1. baskıya göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

XII. Para Malzemesinin Yeniden Üretimi

Bir etmen, yani yıllık altın ve gümüş yeniden üretimi, buraya dek tümüyle göz ardı edildi. Yalnızca lüks malların, altın kaplamacılığının vb. malzemeleri olarak onlara burada özel olarak değinmek, herhangi bir başka ürüne değinmek kadar gereksiz olurdu. Buna karşılık, para malzemesi ve dolayısıyla potansiyel para olarak önemli bir rol oynarlar. Basitlik adına, burada para malzemesi olarak yalnızca altını alacağız.

Toplam yıllık altın üretimi, daha eski verilere göre, 800 000-900 000 libre = yaklaşık 1100 ya da 1250 milyon mark tutuyordu. Soetbeer'e[53] göre ise, 1871-75 yıllan ortalaması, yalnızca yaklaşık 476 milyon mark eden 170 675 kilogramdı. Bunun yaklaşık 167 milyon marklık bölümünü Avustralya, 166 milyon marklık bölümünü ABD, 93 milyon marklık bölümünü Rusya sağlamıştı. Geri kalanı, her biri 10 milyon markın altındaki tutarlar olarak farklı ülkelerden geliyordu. Aynı dönemdeki yıllık gümüş üretimi, 2 milyon kilogramdan biraz azdı ve değer olarak 354½ milyon mark ediyordu; bu tutarın yaklaşık 108 milyonunu Meksika, 102 milyonunu ABD, 67 milyonunu Güney Amerika, 26 milyonunu Almanya sağlamıştı vb.

Kapitalist üretimin başat olduğu ülkelerden yalnızca ABD altın ve gümüş üreticisidir; Avrupa'nın kapitalist ülkeleri altınlarının neredeyse hepsini, gümüşlerininse çok büyük bir bölümünü Avustralya, ABD, Meksika, Güney Amerika ve Rusya'dan elde eder.

Ama burada, altın madenlerini, kapitalist üretim gerçekleştiren ve yıllık yeniden üretimini çözümlemekte olduğumuz ülkeye kaydıracağız, çünkü:

Kapitalist üretim dış ticaret olmadan hiç var olmaz. Ama verili bir ölçekte normal bir yıllık yeniden üretimin geçekleştiği varsayıldığında, dış ticaretin, değer ilişkilerini etkilemeden, dolayısıyla, üretim araçları ile tüketim araçları kategorilerinin karşılıklı mübadelesindeki değer ilişkilerini ve aynı şekilde bu iki kategorinin her birinin ürününün değerinin ayrışabildiği değişmez sermaye, değişir sermaye ve artık değerin oranlarını da etkilemeden, yalnızca, yerli malların yerine, farklı kullanım biçimlerine ya da doğal biçimlere sahip malları koyduğu da varsayılmış olur. Demek ki, her yıl yeniden üretilen ürünlerin değeri çözümlenirken dış ticaretin işe karıştırılması, sorun için de çözümü için de herhangi bir yeni öge sağlamaksızın, sadece karışıklığa yol açabilir. Dolayısıyla, tümüyle bir kenara bırakılması gerekir; aynı nedenle, burada altın da, mübadele aracılığıyla dışarıdan getirilen bir meta ögesi olarak değil, yıllık üretimin bir doğrudan ögesi olarak ele alınacak.

---

53 Ad. Soetbeer, "Edelmetall-Produktion", Gotha 1859, [s. 112. –*Almanca ed.*].

Genel olarak metal üretimi gibi altın üretimi de, üretim araçları üretimini kapsayan kategori olan Sınıf I'e aittir. Yıllık altın üretimi = 30 diyeceğiz (basitlik adına; bu değer, şemamızdaki sayılara göre gerçekten çok yüksektir); bu değer $20_c + 5_v + 5_m$'ye ayrılabilir olsun; 20_c, I_c'nin öteki ögeleriyle mübadele edilecektir ve bu daha sonra ele alınacaktır;* ama $5_v + 5_m$ (I), II_c'nin ögeleriyle, yani, tüketim araçlarıyla mübadele edilecektir.

5_v'ye gelirsek; altın üreten her işletme, işe önce emek gücü satın alarak başlar; bunu da, kendi ürettiği altınla değil, ülkedeki para stokunun bir bölümüyle yapar. İşçiler bu 5_v karşılığında II'den tüketim araçları alır, ve II bu parayla I'den üretim araçları satın alır. Diyelim ki, II, I'den, meta malzemesi vb. (değişmez sermayesinin bileşeni) olarak 2 değerinde altın satın alıyor olsun; bu durumda, 2_v, dolaşıma daha önce girmiş olan para şeklinde, I'in altın üreticilerine geri döner. II, I'den malzeme olarak başka altın satın almasa bile, altın her metayı satın alabildiğinden, I, altınını para olarak dolaşıma sokarak, II'den [meta] satın alır. Tek fark, I'in burada satıcı olarak değil, yalnızca alıcı olarak ortaya çıkmasıdır. I'in altın madencileri metalarını her zaman elden çıkarabilir; metaları her zaman dolaysız olarak mübadele edilebilecekleri biçimde bulunur.

Bir iplik imalatçısının işçilerine 5_v ödediğini, onların da bunun karşılığında ona (artık değer bir yana bırakıldığında) ürün olarak iplik = 5 sağladığını kabul edelim; işçiler 5 karşılığında II_c satın alır, II, para olarak 5 karşılığında I'den iplik satın alır ve böylece 5_v iplik imalatçısına para olarak geri döner. Buna karşılık, varsayılan durumda, I a (altın üreticilerini bu simgeyle göstereceğiz), dolaşıma daha önce girmiş olan parayla işçilerine 5_v öndeler; işçiler bu parayı geçim araçlarına harcar; ama bu 5'ten yalnızca 2'si II'den I a'ya geri döner. Ne var ki I a, tıpkı iplik imalatçısı gibi yeniden üretim sürecini yeni baştan başlatabilecek durumdadır, çünkü, ona işçileri altın olarak 5 sağlamıştır, bunun 2'sini satmıştır, 3'ünü altın olarak elinde tutmaktadır; dolayısıyla değişir sermayesinin tümünün doğrudan doğruya, II'nin başka bir aracılığı olmadan, yine para biçiminde eline geçmesi için, sikke bastırması[54] ya da altınlarını banknota çevirmesi yeterlidir.

Ne var ki, daha bu ilk yıllık yeniden üretim sürecinde, gerçekten ya da sanal olarak dolaşım alanına ait olan para kütlesinde bir değişiklik gerçekleşmiştir. II_c'nin 2_v (I a)'yı malzeme olarak satın aldığını, 3'ün I a tarafından II içinde değişir sermayenin para biçimi olarak yeniden har-

---

* MEW, Band 24, s. 469, 55. dipnot [elinizdeki kitap, s. 450, 55. dipnot]. –*Almanca ed.*

54 "San Francisco'da hatırı sayılır bir tutarda külçe altın (*gold bullion*) ... darphaneye doğrudan doğruya altın madencileri tarafından getirilir." – "Reports of H. M. Secretaries of Embassy and Legation", 1879, Part III, s. 337.

candığını varsaymıştık. Demek ki, yeni altın üretimi* aracılığıyla sağlanan para kütlesinin 3'ü II içinde kalmış ve I'e geri dönmemiştir. II, varsayımımız uyarınca, kendi altın malzemesi gereksinimini karşılamıştır. 3, altın gömüsü olarak onun elinde kalır. Bu 3, onun değişmez sermayesinin bir ögesini oluşturamayacağından ve dahası, II, emek gücü satın almaya yetecek kadar para-sermayeye öncesinde sahip olduğundan; dahası, aşınma ve yıpranma ögesi hariç olmak üzere, söz konusu ek 3 a'nın, bir bölümüyle mübadele edildiği II_c'nin içinde görebileceği herhangi bir işlev bulunmadığından (yalnızca, II_c (1)'in tesadüfen II_c (2)'den küçük olması durumunda, aşınma ve yıpranma ögesini *pro tanto* [o miktarda] karşılamaya hizmet edebilirdi); ama diğer yandan, aşınma ve yıpranma ögesi hariç olmak üzere, II_c meta-ürününün tümünün $I_{(v+m)}$ üretim araçlarıyla mübadele edilmesi gerektiğinden – bu para, bir bütün olarak, II_c'den, geçim araçlarında da lüks mallarda da var olabilecek olan II_m'ye aktarılmak ve buna karşılık, buna uygun düşen meta değeri, II_m'den II_c'ye aktarılmak zorundadır. Sonuç: Artık değerin bir bölümü para gömüsü olarak saklanır.

İkinci yeniden üretim yılında, yıllık olarak üretilen altının malzeme olarak kullanılma oranı aynı kalırsa, 2 yine I a'ya geri akacak ve 3 ayni olarak yerine koyulacaktır, yani yine II'de gömü olarak serbest bırakılacaktır vb.

Genel olarak değişir sermaye söz konusu olduğunda: Kapitalist I a, öteki her kapitalist gibi, emek gücü satın almak için bu sermayeyi her zaman para olarak öndelemek zorundadır. Bu v'yi II'den satın alımda kullanacak olan kendisi değil, işçisidir; dolayısıyla onun alıcı olarak ortaya çıkması ve II'nin inisiyatifi olmadan II'ye altın sokması, hiçbir zaman gerçekleşebilecek bir durum değildir. Ama II'nin ondan malzeme satın alması, kendi değişmez sermayesini (II_c) altın malzemesine çevirmek zorunda olması ölçüsünde, $(Ia)_v$'nin bir bölümü, I'in diğer kapitalistlerine ne şekilde geri akıyorsa aynen o şekilde, II'den ona geri akar; bunun söz konusu olmaması ölçüsünde de, altın olarak v'sini doğrudan doğruya ürünüyle yerine koyar. Ne var ki, para olarak öndelenmiş olan v'nin ona geri akmaması ölçüsünde, II'de, zaten elde bulunmakta olan dolaşım araçlarının bir bölümü (I'den ona akmış ve I'e geri dönmemiş olan para) gömüye dönüştürülür ve bu yüzden onun artık değerinin bir bölümü tüketim araçlarına harcanmaz. Durmadan yeni altın madenlerinin açılması ya da eskilerinin yeniden açılması nedeniyle, Ia tarafından v olarak harcanacak olan paranın belirli bir bölümü, her zaman, yeni altın üretiminden önce elde bulunan, Ia tarafından işçileri aracılığıyla

* 1. ve 2. baskılarda: "para üretimi"; Engels'in basım için hazırladığı elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

II'ye sokulan para kütlesinin bir parçasını oluşturur ve II'den Ia'ya geri dönmedikçe, orada bir gömü oluşumu ögesi oluşturur.

Oysa $(Ia)_m$'ye gelince, burada Ia her zaman alıcı olarak ortaya çıkabilir; m'sini altın olarak dolaşıma sokar ve karşılığında dolaşımdan tüketim araçları (II_c) çeker; altın burada kısmen malzeme olarak kullanılır, bundan ötürü II'nin üretken sermayesinin değişmez bileşeni c'nin gerçek bir ögesi olarak işlev görür; ve bunun gerçekleşmemesi ölçüsünde, bir kez daha II_m'nin para şeklinde bekleyen bir parçası olarak bir gömü oluşumu ögesi olur. Daha sonra ele alınacak olan I_c'den[55] bağımsız olarak da görülüyor ki, basit yeniden üretim bile, burada sözcüğün gerçek anlamıyla birikimin, yani genişletilmiş ölçekli yeniden üretimin dışarıda bırakılmasına karşın, para biriktirmeyi ya da gömü oluşumunu zorunlu olarak içerir. Ve bu her yıl yinelendiğinden, kapitalist üretim incelenirken çıkış noktası olarak alınan varsayım, yani, yeniden üretimin başlangıcında, metaların mübadelesine karşılık gelen bir parasal araçlar kütlesinin Kapitalistler Sınıfı I'in ve Kapitalistler Sınıfı II'nin ellerinde bulunduğu varsayımı açıklanmış olur. Dolaşımdaki paranın uğradığı aşınma ve yıpranma yüzünden yitirilen altının düşülmesinden sonra bile böyle bir biriktirme gerçekleşir.

Apaçıktır ki, kapitalist üretimin yaşı ne kadar ilerlemiş olursa, dört bir yanda birikmiş olan para kütlesi o denli büyük, dolayısıyla yıllık yeni altın üretiminin bu kütleye eklediği oran, bu ekin mutlak niceliği açısından ciddi bir büyüklükte olması mümkün olsa bile, o denli küçük olacaktır. Tooke'a yöneltilmiş olan itirazı genel hatlarıyla bir kez daha ele alalım:* kapitalistler sınıfı, son çözümlemede, parayı dolaşıma sokan tek kaynak olarak ele alınmak zorunda olduğuna göre, her kapitalistin, yıllık üründen para olarak bir artık değer çekmesi, yani, dolaşımdan, ona soktuğundan daha fazla para çekmesi nasıl mümkün olur?

Bu konuda, daha önce (Bölüm 17) geliştirilmiş olan düşünceleri özetleyerek şunları belirteceğiz:

1. Burada gerekli olan tek varsayım, yani, genel olarak, her yıl yeniden üretilen meta kütlesinin farklı ögelerinin mübadelesine yetecek miktarda paranın elde bulunduğu varsayımı, meta değerinin bir bölümünün artık değerden oluşmasından hiçbir şekilde etkilenmez. Tüm üretim işçilerin kendilerine ait olsaydı, dolayısıyla artık emekleri de, kapitalistler için değil, yalnızca onlar için artık emek olsaydı, dolaşımdaki meta değeri kütlesi aynı olurdu ve diğer koşullar aynı kaldığında, bu

55 Elyazmasında, yeni üretilmiş olan altının Kesim I'in değişmez sermayesi içindeki mübadelesi üzerine bir inceleme bulunmuyor. –F. E.

* MEW, Band 24, s. 331 [elinizdeki kitap, s. 315]. –*Almanca ed.*

kütle, dolaşımı için aynı para kütlesini gerekli kılardı. Dolayısıyla her iki durumda da sorulacak olan soru yalnızca şudur: Bu toplam meta değerinin mübadelesi için gerekli olan para nereden gelir? – Ve kesinlikle şu değildir: Artık değeri gümüşe çeviren para nereden gelir?

Bir kez daha belirtecek olursak, kuşkusuz, her bir meta c + v + m'den oluşur ve dolayısıyla toplam meta kütlesinin dolaşımı için, bir yandan c + v sermayesinin dolaşımı için belirli bir para tutarı, öte yandan kapitalistlerin gelirinin (m artık değerinin) dolaşımı için bir başka para tutarı gereklidir. Tek tek kapitalistler için olduğu gibi sınıfın bütünü için de, sermaye öndelemek için kullanılan para, gelir harcamak için kullanılan paradan farklıdır. Bu sonuncu para nereden gelir? Basitçe, kapitalistler sınıfının elinde bulunan para kütlesinin, dolayısıyla, genel olarak ele alındığında, toplumun içinde bulunan toplam para kütlesinin bir bölümünün, kapitalistlerin gelirini dolaştırmasından. Yeni bir iş kuran her kapitalistin, kendi geçimi için tüketim araçlarına harcadığı parayı, işini yoluna koyar koymaz, artık değerinin gümüşe çevrilmesine hizmet eden para olarak yeniden geri aldığını yukarıda görmüştük. Ama genel olarak bakıldığında, tüm güçlüğün iki kaynağı bulunur:

Birincisi: Yalnızca dolaşım alanını ve sermayenin devrini ele alırsak, dolayısıyla kapitalisti de, kapitalist tüketici ve ehlikeyif olarak değil, yalnızca sermayenin kişileşmiş hâli olarak ele alırsak, onu hep dolaşıma meta-sermayesinin bileşeni olarak artık değer sokarken görür, ama gelirin biçimi olarak parayı hiçbir zaman onun elinde görmeyiz; onu hiçbir zaman artık değeri tüketmek için dolaşıma para sokarken görmeyiz.

İkincisi: Kapitalistler sınıfının dolaşıma gelir biçimindeki belirli bir para tutarını sokması nedeniyle, bu sınıf yıllık toplam ürünün bu bölümü için bir eş değer ödüyormuş ve böylece bu bölüm artık değeri temsil etmekten uzaklaşıyormuş gibi görünür. Oysa artık değeri temsil eden artık ürünün kapitalistler sınıfı için maliyeti sıfırdır. Sınıf olarak onu karşılık ödemeden elde eder ve kullanır ve para dolaşımı bunu hiçbir şekilde değiştiremez. Bunun aracılık ettiği değişim, her kapitalistin, kendi artık ürününü ayni olarak tüketmek yerine (bunu yapmak çoğu zaman mümkün de değildir), toplam yıllık toplumsal artık emek stokundan, kendisinin el koymuş olduğu artık değer tutarındaki her tür metayı çekmesinden ve bunları kendisine mal etmesinden ibarettir. Ama dolaşım mekanizması, kapitalistler sınıfının, gelir harcaması için dolaşıma para soktuğunda, aynı zamanda bu parayı dolaşımdan çektiğini ve bu nedenle her zaman aynı süreci yeniden başlatabilecek durumda olduğunu; yani kapitalistler sınıfı olarak ele alındığında, eskiden olduğu gibi, artık değerin gümüşe çevrilmesi için gereken para tutarına sahip olduğunu göstermişti. Dola-

yısıyla, kapitalist, meta piyasasından, kendi tüketim fonu için, metalar biçimindeki artık değeri çekmekle kalmayıp, buna ek olarak, bu metaları satın alırken kullandığı parayı da yeniden elde ediyorsa, açıktır ki, metaları dolaşımdan herhangi bir eş değer ödemeden çekmiştir. Onlar için para ödemesine karşın, metalar ona bedavaya gelir. Bir sterlinle meta satın alsam ve metanın satıcısı bu parayı karşılıksız olarak elde etmiş olduğum artık ürün için bana geri verse, metanın bana bedavaya gelmiş olacağı açıktır. Bu işlemin sürekli olarak yinelenmesi, sürekli olarak meta çektiğim ve meta çekmek için geçici olarak elimden çıkarsam bile sürekli olarak bir sterlinin sahibi olarak kaldığım gerçeğini hiçbir şekilde değiştirmez. Kapitalist, sürekli olarak, bu parayı, ona bedavaya gelmiş olan artık değerin gümüşe çevrilmiş hâli olarak yeniden elde eder.

A. Smith'te toplam toplumsal ürün değerinin gelire, v + m'ye, ayrıştığını, böyle olunca da değişmez sermaye değerinin sıfıra eşit kılındığını görmüştük. Buradan zorunlu olarak çıkan sonuç, yıllık gelirin dolaşımı için gerekli olan paranın, toplam yıllık ürünün dolaşımı için de yeterli olduğu; dolayısıyla, örneğimizde, 3000 değerindeki tüketim araçlarının dolaşımı için gerekli olan paranın, 9000 değerindeki toplam yıllık ürünün dolaşımı için de yeterli olduğudur. A. Smith'in görüşü gerçekten budur ve bu görüş Thomas Tooke tarafından yinelenir. Geliri gümüşe çevirmek için gerekli olan para kütlesinin toplam toplumsal ürünü dolaştıran para kütlesine oranı hakkındaki bu yanlış düşünce, yıllık toplam ürününün farklı maddi ögelerinin ve değer ögelerinin kendilerini yeniden üretme ve yıllık olarak yerlerine koyulma tarzlarının kavranamamış, düşüncesizce tarif edilmiş olmasının kaçınılmaz bir sonucudur. Bu nedenle çoktan çürütülmüştür.

Smith ve Tooke'u dinleyelim.

Şöyle diyor Smith (Book II, ch. 2):

> "Her ülkenin dolaşımı iki bölüme ayrılabilir: tüccarların kendi aralarındaki dolaşım ve tüccarlarla tüketiciler arasındaki dolaşım. Kâğıttan olsunlar madenden olsunlar, aynı para parçaları, bir bu dolaşımda bir öteki dolaşımda kullanılıyor olabilseler de, bu dolaşımlar yine de hep eş zamanlı olarak yan yana gider ve her ikisi de dolaşımlarını sürdürmek için şu ya da bu türden belirli bir nicelikte para gerektirir. Farklı tüccarlar arasında dolaşan metaların değeri, hiçbir zaman bunlarla tüketiciler arasında dolaşanların değerini aşamaz; çünkü, tüccarların aldıkları ne varsa, sonunda tüketicilere satılmak zorundadır. Tüccarlar arasındaki dolaşım, *en gros* [büyük miktarlarla] gerçekleştiğinden, her bir mübadele için genellikle hayli büyük bir tutar gerektirir. Buna karşılık, tüccarlarla tüketiciler arasındaki dolaşım, genellikle *en détail* [küçük miktarlarla] gerçekleşir ve çoğu zaman ancak çok küçük tutarlar gerektirir; bazen bir şilin, hatta yarım peni bile yeter. Ancak küçük tutarlar büyüklere göre çok daha hızlı dolaşır... Dolayısıyla,

> tüm tüketicilerin yıllık satın alımları, tüm tüccarların kendi aralarındaki satın alımlara değer olarak en azından" (bu "en azından" iyi!) "eşit olsalar bile, genellikle çok daha küçük niceliklerde paralarla halledilebilir" vb.

Thomas Tooke, Adam'ın bu pasajı hakkında şunları söylüyor ("An Inquiry into the Currency Principle", London 1844, s. 34-36 passim):

> "Burada yapılmış olan ayrımın özünde doğru olduğu hiç söz götürmez... Tüccarlar ile tüketiciler arasındaki mübadele, tüketicilerin temel gelirlerini (*the principal means*) oluşturan ücretlerin ödenmesini de kapsar... Tüccarlar ile tüccarlar arasındaki tüm işlemler, yani üretici ya da ithalatçıdan başlayıp ara imalat süreçleri vb. tüm ara kademelerden geçilerek perakende satıcı ya da ihracatçı tüccara gelene dek yapılan satışların tümü, sermaye aktarım hareketlerine ayrıştırabilir. Ne var ki, sermaye aktarımları, işlemlerin büyük çoğunluğunda, aktarım sırasında banknotlardan ya da sikkelerden gerçek bir ayrılmayı (sanal değil maddi bir ayrılmayı kastediyorum) zorunlu olarak varsaymaz ve gerçekte de fiilen buna yol açmaz... Tüccarlar ile tüccarlar arasındaki işlemlerin toplam tutarı, son aşamada, tüccarlar ile tüketiciler arasındaki işlemlerin tutarıyla belirlenmek ve sınırlanmak zorundadır."

Son cümle tek başına dursaydı, Tooke'un yalnızca, tüccarların kendi aralarındaki işlemlerle tüccarlar ile tüketiciler arasındaki işlemler arasında, başka bir deyişle, yıllık toplam gelirin değeri ile bunu üreten sermayenin değeri arasında belirli bir oranın bulunduğunu saptadığı sanılabilirdi. Ama durum bu değil. O, A. Smith'in görüşüne açıkça katılır. Bu yüzden onun dolaşım teorisinin ayrıca ele alınıp eleştirilmesi gereksizdir.

2. Her sanayi sermayesi, kendi başlangıç noktasında, sabit bileşeninin tümü için, yıllık ürününün bir dizi yıl boyunca satışıyla ancak yavaş yavaş yeniden ele geçecek olan bir parayı tek seferde dolaşıma sokar. Demek ki, ilk olarak, dolaşıma, dolaşımdan çektiğinden daha fazla para sokar. Bu durum, toplam sermayenin ayni olarak her yenilenişinde yinelenir; sabit sermayeleri ayni olarak yenilenmeyi gerektiren belirli sayıdaki işletmede her yıl yinelenir; sabit sermayenin her onarımında, yalnızca kısmi olan her yenilenmesinde, parça parça yinelenir. Demek ki, bir yanda dolaşıma sokulandan daha fazla para dolaşımdan çekiliyorsa, diğer yanda bunun tersi olur.

Üretim dönemleri (çalışma dönemlerinden farklı olarak), görece uzun bir süreyi kapsayan sanayi dallarının hepsinde, bu dönemler boyunca kapitalist üreticiler tarafından, kısmen kullanılan emek gücüne ödeme yaparken, kısmen kullanılacak olan üretim araçlarını satın alırken, dolaşıma durmadan para sokulur. Böylece, üretim araçları doğrudan doğruya, tüketim araçları, kısmen ücretlerini harcayan işçiler aracılı-

ğıyla dolaylı yoldan, kısmen tüketimlerini hiçbir şekilde askıya almayan ve aldıklarına karşılık hemen o anda piyasaya herhangi bir meta eş değeri sokmayan kapitalistlerin kendileri tarafından doğrudan doğruya, meta piyasasından çekilir. Bu dönem boyunca, kapitalistlerin dolaşıma soktuğu para, artık değer de içinde olmak üzere meta değerinin gerçekleştirilmesine hizmet eder. Gelişmiş kapitalist üretim aşamasında, demiryolu, kanal, dok, büyük kent binası inşaatı, demir gemi yapımı, geniş çaplı arazi drenajı vb. gibi anonim ortaklıklarca yürütülen uzun soluklu girişimlerde, bu etken çok büyük önem kazanır.

3. Öteki kapitalistler, sabit sermaye yatırımları bir yana bırakıldığında, emek gücü ve dolaşır öge satın alırken soktuklarından daha fazla parayı dolaşımdan çekerken, altın ve gümüş üreten kapitalistler, ham madde olarak hizmet eden değerli metaller bir yana bırakıldığında, dolaşımdan yalnızca meta çekerken, dolaşıma yalnızca para sokar. Aşınıp yıpranma parçası dışındaki değişmez sermaye, değişir sermayenin daha büyük bölümü ve artık değerin tümü (kendi ellerinde toplanabilecek olan gömü dışında) para olarak dolaşıma sokulur.

4. Arsalar, evler vb. gibi yıl içinde üretilmiş olmayan, ayrıca, hayvanlar, kereste, şarap, vb. gibi üretim dönemleri bir yıldan uzun sürelere yayılan her türlü şeyin meta olarak dolaştığı doğrudur. Bu ve başka görüngüler için hemen o sıradaki dolaşım için gereksinilenin dışında, her zaman, saklı, iş görmez durumda, ama bir dürtüyle uyarıldığında işlev görmeye başlayabilecek belirli bir nicelikte paranın bulunduğunu saptamak önem taşır. Birden fazla yıl boyunca kirada kalan konutların değerleri gibi, bu gibi ürünlerin değerleri de çoğu zaman parça parça ve yavaş yavaş dolaşır.

Öte yandan, yeniden üretim sürecinin hareketlerinin hepsi, para dolaşımının araya girmesini gerektirmez. Ögeleri bir kez sağlandığında, bütün üretim süreci, dolaşımın dışında kalır. Ayrıca, ister bireysel ister üretken şekilde olsun, doğrudan doğruya üreticinin kendisi tarafından tüketilen tüm ürünler de dolaşımın dışında kalır. Bu son söylenen, tarım kesimindeki işçilerin doğal yollarla beslenmesini de içerir.

Demek ki, yıllık ürünü dolaştıran para kütlesi, yavaş yavaş birikmiş olarak, toplumda bulunur. Aşınıp yıpranan sikkeleri yerine koyması gerekebilecek olan altın dışında, bu para kütlesi bu yılın değer-ürününe ait değildir.

Salt madenî para dolaşımı temeli üzerinde paranın aynı zamanda ödeme aracı olarak işlev görebilmesine ve tarihsel olarak gerçekten böyle işlev görmesine ve bu temel üzerinde bir kredi sisteminin ve kredi mekanizmasının belirli yönlerinin gelişmiş olmasına karşın, bu sunumda, değerli metallerin yalnızca para olarak dolaştığı ve bu do-

laşımın, en basit biçim olan peşin alım satımlarla gerçekleştiği varsayılmıştır.

Bu varsayım yalnızca yöntemsel kaygılarla yapılmamaktadır; hem Tooke ile okulunun hem de karşıtlarının, tartışmaları sırasında, banknot dolaşımını açıklamak için sürekli olarak saf madenî para dolaşımı hipotezine yeniden geri dönmek zorunda kalmış olmaları bile, bu kaygıların önemini gösterir. Bunu *post festum* [her şey olup bittikten sonra] yapmak zorunda kaldılar, ama yaptıklarında da çok yüzeysel şekilde yaptılar ve böyle olması kaçınılmazdı, çünkü bu durumda, başlangıç noktası, çözümlemede yalnızca tesadüfi bir nokta rolünü oynar.

Oysa, *kendiliğinden gelişen* biçimiyle gösterilen para dolaşımı (ve burada yıllık yeniden üretime içkin olan etken budur) en basit şekilde incelendiğinde şunlar ortaya çıkar:

a) Gelişmiş kapitalist üretim ve dolayısıyla ücretli emek sisteminin başatlığı varsayıldığında, para-sermaye, değişir sermayenin öndelendiği biçim olması ölçüsünde, kuşkusuz önemli bir rol oynar. Ücretli emek sisteminin gelişmesi ölçüsünde, tüm ürünler metalara dönüşür ve dolayısıyla (bazı önemli istisnalarla) hepsi, hareketlerinin bir aşaması olarak paraya dönüşüm işleminden geçmek zorundadır. Dolaşımda bulunan para kütlesi, metaların gümüşe çevrilmesine yetmelidir ve bu kütlenin en büyük bölümü, ücret biçiminde, yani, sanayici kapitalistler tarafından emek gücüne ödeme yaparken değişir sermayenin para biçimi olarak öndelenmiş olan ve işçilerin ellerinde (büyük ölçüde) yalnızca dolaşım aracı (satın alma aracı) olarak işlev gören para biçiminde sağlanır. Ve bu da, her tür (serflik dâhil) bağımlılık sisteminde baskın olan ve (bağımlılık ya da kölelik ilişkilerini de içersinler ya da içermesinler) az çok ilkel topluluklarda daha fazla baskın olan doğal ekonomiyle tam bir karşıtlık oluşturur.

Kölelik sisteminde emek gücü satın alımına yatırılan para-sermaye, yerine ancak yavaş yavaş, kölenin etkin yaşam süresi tükendikçe koyulan sabit sermayenin para biçimi rolünü oynar. Bu nedenle, kapitalist üretimde, sanayici kapitalist, artık değerin bir parçası artı sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasını nasıl (sabit sermaye, yani ev, makine vb. kiraya veren kapitalistler için de geçerli olduğu üzere) sabit sermayesinin faizi ve yedeği olarak kayda geçiriyorsa, Atinalılarda da, bir köle sahibinin doğrudan doğruya kölesinin sınai kullanımı yoluyla ya da kölenin başka sınai kullanıcılara (örneğin madencilik için) kiralanması yoluyla elde ettiği kazanç da, aynı şekilde, yalnızca, öndelenmiş olan para-sermayenin (yıpranma payının yanındaki) faizi sayılır. İster gerekli hizmetleri sunmaları isterse yalnızca lüks gösterilerine hizmet etmeleri için kullanılsınlar, salt ev köleleri burada konu dışıdır; bunlar, bizim hizmetçiler

sınıfımıza karşılık gelir. Ama kölecilik sistemi de, Yunanistan'ın gelişmiş devletlerinde ve Roma'da olduğu gibi, tarımda, imalatçılıkta, gemicilikte vb. üretken çalışmanın egemen biçimi olması ölçüsünde, doğal ekonominin bir ögesini korur. Köle piyasası kendi emek gücü meta arzını sürekli olarak savaş, korsanlık vb. gibi yollarla sağlar ve bu soygun da, bir dolaşım süreci aracılığıyla değil, başkalarının emek güçlerine doğrudan doğruya fiziksel zorlamayla maddi olarak el koyularak gerçekleştirilir. Amerika Birleşik Devletleri'nde bile, Kuzey'in ücretli emek sisteminin uygulandığı eyaletleri ile Güney'in köleci eyaletleri arasındaki ara bölgenin Güney için bir köle yetiştirme alanına dönüştürülmesinden sonra (ki böylece köle piyasasına sürülen kölenin kendisi yıllık yeniden üretimin bir ögesi oluyordu), bu adım kısa sürede yetersiz kalmış, piyasayı doldurmak için Afrika köle ticareti elden geldiğince uzun bir süre boyunca sürdürülmüştü.

b) Paranın, yıllık ürünün mübadelesi sırasındaki, kapitalist üretim temeli üzerinde kendiliğinden gerçekleşen akışları ve geri akışları; sabit sermayelerin toplam değerleriyle tek seferde öndelenmeleri ve değerlerinin dolaşımdan art arda, yıllar süren dönemlere yayılan geri çekilmeleri, yani, yıllık gömü oluşumu (özü açısından, ona paralel giden ve yıllık yeni altın üretimine dayanan gömü oluşumundan tümüyle farklı olan bir gömü oluşumu) aracılığıyla adım adım para biçiminde yeniden oluşturulmaları; metaların üretim dönemlerinin uzunluklarına bağlı olarak para öndelenmesine konu olan sürelerin, bu paranın meta satışı yoluyla dolaşımdan geri çekilebilir hâle gelmesinden önce her seferinde yeni baştan tahmin edilmek zorunda olan uzunluk farklılıkları; öndeleme sürelerindeki, üretim yerleri ile sürüm piyasaları arasındaki uzaklıkların farklı olmasının bile ortaya çıkarmaya yettiği uzunluk farklılıkları; aynı şekilde, geri akıştaki, farklı işletmelerdeki ve aynı iş dalındaki farklı bireysel kapitalistlerdeki üretim stoklarının durumuna ya da göreli büyüklüğüne, dolayısıyla değişmez sermaye ögelerinin satın alınma vadelerine bağlı olan büyüklük ve dönem farklılıkları – ve tüm bunların yeniden üretim yılı sırasında ortaya çıkması: hem kredi sisteminin mekanik yardımcı araçlarının hem de elde bulunan ödünç verilebilir sermayelerin gerçekten bulunup çıkarılmasının önünün planlı bir şekilde açılması için, kendiliğinden ortaya çıkan hareketin tüm bu farklı uğraklarının, yalnızca, kendilerini deneyim yoluyla fark edilebilir ve göze çarpar kılmış olmaları yeterlidir.

Bunlara, öteki koşullar normal kalırken, üretimleri sürekli olarak aynı ölçekte süren işletmelerle, tarımda olduğu gibi yılın farklı dönemlerinde farklı miktarlarda emek gücü kullanan işletmeler arasındaki farkı eklemek gerekir.

XIII. Destutt de Tracy'nin Yeniden Üretim Teorisi[56]

Politik iktisatçıların toplumsal yeniden üretimi incelerken sergiledikleri kafa karışıklığını ve kibirli anlayışsızlıklarını örneklemek üzere, Ricardo'nun bile ciddiye aldığı ve *a very distinguished writer* [çok seçkin bir yazar] diye andığı ("Principles", s. 333) büyük mantıkçı Destutt de Tracy'yi ele alalım (krş. Buch I, s. 147, Note 30).*

Bu seçkin yazar, toplam toplumsal yeniden üretim ve dolaşım süreci üzerine şu açıklamaları yapıyor:

> "Bu sanayi girişimcileri nasıl oluyor da böylesine büyük kârlar elde edebiliyor ve bunları kimden çekebiliyorlar, diye bana sorulacak. Onlar bu kârları ürettikleri her şeyi kendilerine mal olduğundan daha yüksek fiyata satarak sağlar, diye cevaplarım; ve onlar,
>
> 1. tüketimlerinin, gereksinimlerini giderecek olan bölümünün tümünü birbirlerine satar, bunun karşılığını kârlarının bir bölümü ile öderler;
>
> 2. hem kendilerince para ödenen ücretli emekçilere, hem de aylak kapitalistlerce para ödenen ücretli emekçilere satış yaparlar; bu yolla, bu ücretli emekçilerden, belki küçük tasarrufları hariç olmak üzere, tüm ücretlerini geri alırlar;
>
> 3. gelirlerinin, kendileri tarafından doğrudan doğruya çalıştırılan ücretli emekçilere vermemiş oldukları bölümüyle ödeme yaptıkları aylak kapitalistlere satış yaparlar; böylece, onlara her yıl ödedikleri rantın tümü, şu ya da bu yolla yine kendilerine geri akar." (Destutt de Tracy, "Traité de la volonté et de ses effets", Paris 1826, s. 239.)

Demek ki, kapitalistler, ilk olarak, artık değerin özel tüketimlerine ayırdıkları ya da gelir olarak tükettikleri bölümünün mübadelesinde birbirlerini karşılıklı olarak aldatarak zenginleşiyor. Yani, artık değerlerinin ya da kârlarının bu bölümü 400 sterlinse, 400 sterlini bölüşen paydaşlardan her birinin kendi payını ötekine diyelim %25 fazlasına satmasıyla, bu 400 sterlin, 500 sterlin olur. Hepsi aynı şeyi yaptığından, aralarındaki alım satımları gerçek değere göre yaparak elde edebilecekleri sonucun aynısını elde etmiş olurlar. Yalnız, 400 sterlinlik bir meta değerinin dolaşımı için 500 sterlinlik bir para kütlesine gereksinim duyarlar ve bu, onları zenginleştirmekten çok yoksullaştıran bir yöntem olarak görünür, çünkü toplam servetlerinin büyük bir bölümünü yararsız dolaşım araçları biçiminde üretken olmayan şekilde saklamak zorundadırlar. Tüm bunlar, tüm metalarının nominal fiyatlarının artmış olmasına karşın, kapitalistlerin bireysel tüketimleri için kendi aralarında paylaştırabilecekleri meta stokunun yalnızca 400 sterlin değerinde olduğu, ama karşılıklı

56 II. Elyazmasından.

* MEW, Band 23, s. 177 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 166, 31. dipnot]. –*Almanca ed.*

olarak birbirlerine mutluluk yaşatarak, 400 sterlinlik bir meta değerini, 500 sterlinlik bir meta değerinin gerektirdiği bir para kütlesiyle dolaştırdıklan anlamına gelir.

Burada,"kârlannın bir bölümü"nün ve dolayısıyla, genel olarak, kân temsil eden bir meta stokunun varsayılmış olması apayn bir nokta. Oysa Destutt, bize tam da bu kârın nereden geldiğini açıklamak istiyor. Kân dolaştırmak için gerekli olan para kütlesi, tümüyle ikincil bir sorundur. Kân temsil eden meta kütlesi, görünüşe göre, yalnızca kapitalistlerin bu meta kütlesini birbirlerine satmalarından değil (ki bu bile başlı başına çok güzel ve derin bir düşüncedir), her birinin ötekine pahalıya satmasından kaynaklanır. Artık kapitalistlerin zenginleşme kaynaklarından birini biliyoruz. Bu, "Entspektor Bräsig"in,* büyük yoksulluğun büyük *pauvreté*'den [yoksulluktan] kaynaklandığı sırnyla aynı kapıya çıkar.

2. Aynı kapitalistler ayrıca,

"hem kendilerince para ödenen ücretli emekçilere, hem de aylak kapitalistlerce para ödenen ücretli emekçilere satış yaparlar; bu yolla, bu ücretli emekçilerden, küçük tasarrufları hariç olmak üzere, tüm ücretlerini geri alırlar".

Kapitalistlerin işçilerin ücretlerini para-sermaye biçiminde öndelemiş olduklarını biliyoruz; Bay Destutt'ye göre, bu para-sermayenin geri akışı, bu tür kapitalistlerin ikinci zenginleşme kaynağını oluşturur.

Yani, kapitalistler sınıfı işçilere ücret olarak örneğin 100 sterlin öderse, sonra aynı işçiler aynı kapitalistler sınıfından aynı 100 sterlin değerinde meta satın alırsa ve böylece kapitalistlerin emek gücü alıcısı olarak öndelemiş oldukları 100 sterlinlik tutar, işçilere 100 sterlinlik meta satışıyla kendilerine geri dönerse, kapitalistler bu yolla *zenginleşir*. Sıradan insan aklıyla bakıldığında, kapitalistler, bu süreç aracılığıyla, sürecin başında sahip oldukları 100 sterline yeniden sahip olmuş görünür. Sürecin başında kapitalistlerin para olarak 100 sterlini vardır, bununla 100 sterlinlik emek gücü satın alırlar. Satın alınmış olan emek, bu para olarak 100 sterlin karşılığında, şu ana dek bildiğimiz kadarıyla, 100 sterlinlik değerde metalar üretir. 100 sterlinlik metaların işçilere satılmasıyla kapitalistler para olarak 100 sterlini geri alır. Yani kapitalistlerin yine para olarak 100 sterlini, işçilerinse kendi üretmiş oldukları 100 sterlinlik metaları vardır. Kapitalistlerin bu yolla nasıl olup da zenginleşeceklerini anlamak mümkün değildir. Para olarak 100 sterlin geri akmasaydı, işçilere önce emekleri için para olarak 100 sterlin ödemiş, sonra da onlara bu emeğin ürününü, 100 sterlinlik tüketim araçlarını, karşılıksız

* *"Entspektor Bräsig"* - Fritz Reuter'in eserlerindeki bir karakter. –*Almanca ed.*

olarak vermiş olmaları gerekirdi. Yani, geri akış, olsa olsa, kapitalistlerin bu işlemle neden yoksullaşmadıklarını açıklayabilir, ama bu yolla neden zenginleştiklerini hiçbir şekilde açıklayamazdı.

Kapitalistlerin bu 100 sterline nasıl sahip oldukları ve işçilerin neden kendi hesaplarına meta üretmek yerine emek güçlerini bu 100 sterlinle mübadele etmek zorunda kaldıkları bir başka sorudur elbette. Ama bu, Destutt çapındaki bir düşünür için, açıklama gerektirmeyecek kadar açık bir şeydir.

Bu çözüm Destutt'nün kendisini de yeterince tatmin etmemiştir. Ne de olsa, bize söylediği, zenginleşmenin yolunun, 100 sterlinlik bir para tutarını harcadıktan sonra yine 100 sterlinlik bir para tutarının elde edilmesinden, yani, para olarak 100 sterlinin, para olarak 100 sterlinin neden kaybolmadığından başka hiçbir şeyi göstermeyen geri akışından geçtiği değildi. Bize söylediği, kapitalistlerin,

> "ürettikleri her şeyi kendilerine mal olduğundan daha yüksek fiyata satarak" zenginleştiğiydi.

Dolayısıyla, kapitalistler, işçilerle işlemlerinde onlara da pahalıya satarak zenginleşmek zorundadır. Mükemmel!

> "Ücret öderler ... ve tüm bunlar, onlara," {ürünlere} "söz konusu ücret aracılığıyla kendilerine {kapitalistlere} "mal olduklarından daha yüksek bir fiyat ödeyen tüm bu insanların harcamalarıyla kendilerine geri akar." (s. 240.)

Yani, kapitalistler işçilere ücret olarak 100 sterlin ödüyor ve sonra bu işçilere bu işçilerin kendi ürünlerini 120 sterline satıyor, böylece kendilerine 100 sterlinin geri dönmesinin ötesinde bir de 20 sterlin kazanıyorlar, öyle mi? Bu olanaksız. İşçiler, ancak ücret biçiminde elde etmiş oldukları parayla ödemede bulunabilir. İşçiler kapitalistlerden ücret olarak 100 sterlin alırsa, 120 sterlinlik değil, yalnızca 100 sterlinlik satın alma gerçekleştirebilirler. Dolayısıyla sorun bu yolla çözülemez. Ama bir başka yol daha var. İşçiler kapitalistlerden 100 sterlin karşılığında meta satın alır, ama gerçekte ellerine yalnızca 80 sterlin değerinde meta geçer. Bu durumda kesin olarak 20 sterlinlik bir kazık yemiş olurlar. Ve kapitalist kesin olarak 20 sterlin zenginleşmiştir, çünkü gerçekte emek gücüne değerinin %20 azını ödemiş ya da dolambaçlı bir yolla nominal ücrette %20'lik bir kesinti yapmıştır.

Kapitalistler sınıfı, işçilere daha en baştan ücret olarak yalnızca 80 sterlin ödeseydi ve ardından da bu para olarak 80 sterlin karşılığında gerçekten 80 sterlinlik bir meta değeri verseydi, aynı hedefe ulaşırdı. Kapitalistler sınıfı bir bütün olarak alındığında, normal yol da bu görünürdü, çünkü Bay Destutt'nün bizzat kendisine göre, işçi sınıfının "yeterli ücret" (s. 219) elde etmesi gerekir, çünkü bu ücret en azından onun var-

lığını ve çalışma kapasitesini korumaya, "daha altına inilemeyecek düzeyde bir geçim sağlamaya" (s. 180) yetmelidir. İşçilerin bu yeterli ücretleri almaması, aynı Destutt'ye göre, "sanayinin ölümü" (s. 208) demektir; dolayısıyla, göründüğü kadarıyla, kapitalistler için bir zenginleşme aracı değildir. Kapitalistler sınıfının işçi sınıfına ödediği ücretlerin düzeyi ne olursa olsun, ücretlerin belirli bir değeri vardır (örneğin 80 sterlin). Dolayısıyla, kapitalistler sınıfı işçilere 80 sterlin öderse, bu 80 sterlin karşılığında onlara 80 sterlinlik bir meta değeri sağlamak zorunda olur ve 80 sterlinin geri dönüşü onu zenginleştirmez. Onlara para olarak 100 sterlin ödese ve 100 sterlin karşılığında onlara 80 sterlinlik bir meta değeri satsa, onlara para olarak normal ücretlerinin %25 fazlasını ödemiş ve bu para karşılığında %25 daha az meta sağlamış olurdu.

Bir başka deyişle: genel olarak kapitalistler sınıfının kârını çektiği fon, normal ücretten kesintiyle, emek gücüne değerinden azının, yani onun ücretli emekçi olarak normal yeniden üretimi için gerekli olan geçim araçlarının değerinden azının ödenmesiyle oluşturulurdu. Dolayısıyla, Destutt'ye göre olması gerektiği gibi, normal ücret ödenseydi, sanayici kapitalistler için de aylak kapitalistler için de hiçbir kâr fonu var olamazdı.

Bundan ötürü de Bay Destutt, kapitalistler sınıfının zenginleşmesinin tüm sırrını şuna indirgemek zorunda kalırdı: ücretlerden kesintiyle. Bu durumda, onun 1'de ve 2'de sözünü ettiği diğer artık değer fonları var olmazdı.

Dolayısıyla, işçilerin parasal ücretlerinin, onların sınıf olarak geçimlerini sürdürmeleri için gerekli olan tüketim araçlarının değerine düşürülmüş olduğu ülkelerde, kapitalistler için bir tüketim fonu ve bir birikim fonu bulunmazdı, dolayısıyla kapitalistler sınıfı için bir geçim fonu bulunmazdı, dolayısıyla bir kapitalistler sınıfı da bulunmazdı. Dahası, Destutt'ye göre, eski uygarlığın tüm zengin ve gelişmiş ülkelerindeki durum bu olurdu, çünkü bu ülkelerde,

> "bizim köklü toplumlarımızda, ücretleri karşılayan fon ... neredeyse değişmez bir büyüklüktür." (s. 202.)

Ücretin düşürülmesi durumunda bile, kapitalistin zenginleşmesi, işçiye önce para olarak 100 sterlin ödeyip sonra bu 100 sterlin karşılığında ona 80 sterlin değerinde meta sağlamasından (yani gerçekte, 80 sterlinlik metayı, olması gerektiğinden %25 büyük olan 100 sterlinlik para tutarıyla dolaştırmasından) değil, kapitalistin, işçinin ürününden, artık değer (ürünün artık değeri temsil eden bölümü) dışında, bir de, ürünün ücret biçiminde işçinin payına düşmesi gereken bölümünün %25'ine el koymasından kaynaklanır. Destutt'nün budalaca yaklaşım tarzıyla, ka-

pitalistler sınıfı hiçbir şey kazanamazdı. Bu sınıf ücret olarak 100 sterlin ödüyor ve bu 100 sterlin karşılığında işçiye onun kendi ürününden 80 sterlinlik meta değerini geri veriyor. Ama bir sonraki işlemde aynı süreç için yine 100 sterlin öndelemek zorundadır. Dolayısıyla, yalnızca, para olarak 80 sterlin öndeleyip bunun karşılığında 80 sterlinlik meta sağlamak yerine para olarak 100 sterlin öndeleyip bunun karşılığında 80 sterlinlik meta sağlamak gibi boş bir iş yapmış oluyor. Yani, değişir sermayesinin dolaşımı için, sürekli olarak, boş yere, gerektiğinden %25 büyük bir para-sermaye öndeliyor; bu da çok tuhaf bir zenginleşme yöntemidir.

3. Kapitalistler, son olarak,

> "gelirlerinin, kendileri tarafından doğrudan doğruya çalıştırılan ücretli emekçilere vermemiş oldukları bölümüyle ödeme yaptıkları aylak kapitalistlere satış yaparlar; böylece, onlara" (aylaklara) "her yıl ödedikleri rantın tümü, şu ya da bu yolla yine kendilerine geri akar."

Daha önce görmüştük ki, sanayici kapitalistler,

> "kârlarının bir bölümüyle, tüketimlerinin gereksinimlerini giderecek olan bölümünün tümünün karşılığını öder."

Şimdi, diyelim ki, kârları = 200 sterlin. Bireysel tüketimleri için diyelim 100 sterlin harcamaktadırlar. Ama diğer yarı = 100 sterlin, onlara değil, aylak kapitalistlere, yani topraklarını kiralayanlara ve paralarını faiz karşılığında ödünç veren kapitalistlere aittir. Demek ki, bu topluluğa para olarak 100 sterlin ödemek zorundadırlar. Yine diyelim ki, bu sonuncular, bu paranın 80 sterlinine kendi bireysel tüketimleri için ve 20 sterlinine hizmetçi tutmak vb. için gereksinim duymaktadır. Dolayısıyla, 80 sterlinle sanayici kapitalistlerden tüketim araçları satın alırlar. Böylece, 80 sterlinlik ürün sanayici kapitalistlerden ayrılırken, para olarak 80 sterlin, ya da rant, faiz vb. adları altında aylak kapitalistlere ödemiş oldukları 100 sterlinin $^{4}/_{5}$'i, onlara geri döner. Ayrıca, hizmetçiler sınıfı, yani doğrudan doğruya aylak kapitalistlere bağlı olan ücretli emekçiler, efendilerinden 20 sterlin almıştır. Onlar da aynı şekilde bununla sanayici kapitalistlerden 20 sterlinlik tüketim araçları satın alır. Böylece, 20 sterlinlik ürün sanayici kapitalistlerden ayrılırken, para olarak 20 sterlin ya da rant faiz, vb. olarak aylak kapitalistlere ödemiş bulundukları para olarak 100 sterlinin son beşte biri onlara geri döner.

İşlem tamamlandığında, sanayici kapitalistlerin artık ürünlerinin yarısı = 100 sterlin ellerinden çıkmış ve aylak kapitalistlerin tüketim fonlarına aktarılmış bulunurken, aylak kapitalistlere rant, faiz vb. ödemek için ellerinden çıkmış olan para olarak 100 sterlin kendilerine geri dönmüş bulunur.

Demek ki, 100 sterlinin aylak kapitalistlerle bunların doğrudan ücretli emekçiler arasındaki bölüşümünü herhangi bir şekilde işe karıştırmanın, burada ele alınan soru açısından tümüyle gereksiz olduğu açık. Konu basit: Aylak kapitalistlerin rantları, faizleri, kısacası, 200 sterlin tutarındaki artık değerden onlara düşen pay, sanayici kapitalistler tarafından onlara para olarak, 100 sterlinlik bir tutar olarak ödenir. Bu 100 sterlinle doğrudan ya da dolaylı olarak sanayici kapitalistlerden tüketim araçları satın alırlar. Yani, para olarak 100 sterlini onlara geri öderler ve onlardan 100 sterlin karşılığında tüketim araçları çekerler.

Sanayici kapitalistlerin aylak kapitalistlere ödediği para olarak 100 sterlinin geri akışı böylece tamamlanmış olur. Bu para geri akışı, Destutt'nün düşlediği gibi, sanayici kapitalistler için bir zenginleşme aracı mıdır? İşlemden önce ellerinde 200 sterlinlik bir değerler toplamı vardı: para olarak 100 sterlin ve meta olarak 100 sterlin. İşlemden sonra, başlangıçtaki değerler toplamının yalnızca yarısına sahipler. Para olarak ellerinde yine 100 sterlin var, ama aylak kapitalistlerin ellerine geçmiş bulunan tüketim araçları olarak 100 sterlini yitirdiler. Yani 100 sterlin daha zengin değil, 100 sterlin daha yoksullar. Önce para olarak 100 sterlin ödeme ve ardından bu para olarak 100 sterlini, tüketim araçları olarak 100 sterlin ödeyerek yeniden elde etme dolambaçlı yolunu tutmak yerine, rantı, faizi vb. doğrudan doğruya doğal biçimleri içindeki ürünleriyle ödemiş olsalardı, dolaşım alanına para olarak 100 sterlin sokmamış olduklarından, dolaşımdan onlara para olarak 100 sterlin geri akmayacaktı. Ayni ödeme yolu tutulmuş olsaydı konu basitçe şöyle görünürdü: sanayici kapitalistler 200 sterlin değerindeki artık değerin yarısını kendilerine saklamış, diğer yarısını karşılıksız olarak aylak kapitalistlere vermiştir. Destutt bile, kendisini bunu bir zenginleşme aracı olarak açıklamaya çalışırken hayal edemezdi.

Sanayici kapitalistlerin aylak kapitalistlerden ödünç aldıkları ve karşılığında artık değerlerinin bir bölümünü toprak rantı, faiz vb. biçiminde onlara ödemeleri gereken toprak ve sermaye, sanayici kapitalistler için elbette kârlıydı, çünkü bu, hem genel olarak ürünün, hem de ürünün artık değer oluşturan ya da artık değeri temsil eden bölümünün üretim koşullarından biriydi. Bu kâr, ödünç alınan toprak ve sermaye için ödenen fiyattan değil, bunların kullanılmasından kaynaklanır. Söz konusu fiyat, tersine, kârdan bir kesintidir. Aksi takdirde, sanayici kapitalistlerin, artık değerlerinin öteki yarısını vermek yerine kendilerine saklayabilseler, zenginleşmek yerine yoksullaşacaklarını ileri sürmek gerekirdi. Ama, paranın geri akışı gibi dolaşım görüngülerinin, bu tür dolaşım görüngülerinin yalnızca aracılık ettiği ürün bölüşümüyle aynı sepete atılması, böylesi bir kafa karışıklığına yol açar.

Ve aynı Destutt şunu belirtecek denli uyanıktır yine de:

> "Bu aylak insanların gelirleri nereden gelir? Bu insanların sermayelerini çalıştıranların, yani, mal olduğundan fazlasını üreten bir emeğe bu insanların fonlarıyla ücret ödeyenlerin, tek sözcükle sanayicilerin onlara kârlarından ödedikleri rantlardan değil mi? Demek ki, her tür zenginliğin kaynağını bulmak için hep bunlara geri dönmek gerekir. Gerçekte, aylak insanların çalıştırdığı ücretli işçileri besleyenler bunlardır." (s. 246.)

Yani artık, bu rantın ödenmesi vb., sanayicilerin kârlarından bir kesintidir. Daha önce onlar için kendilerini zenginleştirme aracıydı.

Ama yine de Destutt'müze bir teselli kalmıştır. Bu babayiğit sanayiciler, birbirlerine ve işçilere nasıl davrandılarsa aylak sanayicilere de öyle davranır. Bunlara bütün metaları pahalıya satarlar (örneğin %20 fazlasına). Şimdi iki olasılık var. Aylakların, her yıl sanayicilerden aldıkları 100 sterlin dışında para kaynakları ya vardır ya da yoktur. Birinci durumda, sanayiciler 100 sterlinlik metaları ve değerleri onlara diyelim 120 sterlinlik bir fiyatla satar. Dolayısıyla, metalarının satışıyla sanayicilere yalnızca aylaklara ödedikleri 100 sterlin değil, ayrıca kendileri için gerçekten yeni bir değer oluşturan bir 20 sterlin daha döner. Hesap durumu nedir şimdi? 100 sterlinlik metaları bedavaya verdiler, çünkü metalarının bir bölümü karşılığında kendilerine ödenen para olarak 100 sterlin, kendi paralarıydı. Yani onlara kendi metaları için kendi paralarıyla ödeme yapıldı. Yani 100 sterlinlik kayıp. Ama bunun dışında, değerin üzerindeki 20 sterlinlik bir fiyat fazlasını elde ettiler. Yani 20 sterlinlik kazanç; bunu 100 sterlinlik kaybı eklersek, 80 sterlinlik kayıp elde ederiz; bu da hiçbir zaman artı olmaz ve hep eksi olarak kalır. Aylaklara atılan kazık sanayicilerin kaybını azaltmıştır, ama zenginlik kaybı bu yüzden onlar için zenginleşme aracına dönüşmemiştir. Ne var ki bu yöntem uzun vadeli olamaz, çünkü yıllık gelirleri yalnızca para olarak 100 sterlin olan aylakların her yıl para olarak 120 sterlin ödemesi mümkün değildir.

Gelelim öteki yönteme: Sanayiciler, aylaklara ödedikleri para olarak 100 sterlin karşılığında 80 sterlin değerinde meta satar. Bu durumda da daha önce olduğu gibi 80 sterlini rant, faiz vb. biçiminde bedavaya verirler. Attıkları bu kazıkla, aylaklara ödedikleri haraç azalmıştır, ama daha önce olduğu gibi varlığını sürdürmektedir ve aylaklar, fiyatların satıcıların iyi niyetine bağlı olduğunu ileri süren aynı teoriye göre, gelecekte, toprakları ve sermayeleri için, bugüne dek olduğu gibi 100 sterlin yerine 120 sterlinlik rant, faiz vb. isteyebilecek durumdadır.

Bu parlak çözümleme, bir yandan A. Smith'ten

> "her tür zenginliğin kaynağı emektir" (s. 242)

ifadesini, sanayici kapitalistler hakkındaki,

> "sermayelerini, onu bir kârla birlikte yeniden üreten emeğe ödeme yapmak için kullanır" (s. 246)

ifadesini kopyalayan ve diğer yandan, işçilere ödenen paranın onların elinde kalmadığı, ama işçilerin ürettiği metalara yapılan ödemeler yoluyla sürekli olarak kapitalistlere geri döndüğü parlak gerekçesiyle, bu sanayici kapitalistler için,

> "tüm diğer insanları besler, kamu servetini tek başlarına artırır ve tüm keyif araçlarımızı yaratır" (s. 242)

diyen, işçilerin kapitalistleri değil kapitalistlerin işçileri beslediği sonucuna ulaşan derin düşünüre tam anlamıyla layıktır.

> "Yalnızca, bir elle aldıklarını ötekiyle geri verirler. Dolayısıyla, tüketimleri, ücretlerini ödeyenler tarafından yaratılıyor sayılmalıdır." (s. 235.)

Para dolaşımının aracılık ettiği bir süreç olarak toplumsal yeniden üretim ve tüketim hakkındaki bu kapsamlı sunumun ardından Destutt şöyle devam eder:

> "Zenginliğin bu *perpetuum mobile*'ını [sürekli hareketini], kötü anlaşılmış" [*mal connu* – kesin!] "olmasına karşın haklı olarak dolaşım adı verilmiş olan hareketi mükemmelleştiren şey budur; çünkü gerçekten de bir devredir ve her zaman başlangıç noktasına geri döner. Bu nokta, üretimin gerçekleştiği noktadır. (s. 239, 240.)

That very distinguished writer, membre de l'Institut de France et de la Société Philosophique de Philadelphie [Bu çok seçkin yazar, Fransız Enstitüsü* ve Filadelfiya Felsefe Derneği üyesi], bayağı iktisatçılar arasında gerçekten de bir ölçüde bir ışık olan Destutt, son olarak, okurdan, toplumsal sürecin akışını sunarken sergilediği muhteşem açıklığa, konuya tuttuğu ışığın akısına hayran kalmasını ister ve hatta okura, tüm bu ışığın nereden geldiği bilgisini verecek kadar da lütufkârdır. Bunu özgün metniyle aktarmak gerekir:

> "On remarquera, j'espère, combien cette manière de considérer la consommation de nos richesses est concordante avec tout ce que nous avons dit à propos de leur production et de leur distribution, et en même temps *quelle clarté elle répand sur toute la marche de la société.* D'où viennent cet

* *Institut de France* - Fransa'nın çok sayıda sınıftan ya da akademiden oluşan en yüksek bilim kurumu. Destutt de Tracy burada manevi ve siyasal bilimler akademisi üyesiydi. –*Almanca ed.*

accord et cette *lucidité*? De ce que nous avons rencontré la vérité. Cela rappelle l'effet de ces miroirs où les objets se peignent nettement et dans leurs justes proportions, quand on est placé dans leur vrai point-de-vue, et où tout paraît confus et désuni, quand on en est trop près ou trop loin." [Zenginliklerimizin tüketiminin bu ele alınış biçiminin, bunların üretimleri ve dağılımları üzerine söylediklerimizin tümüyle ne denli uyuştukları ve *bunun* aynı zamanda *toplumun tüm gidişini nasıl bir açıklık içinde önümüze serdiği,* umarım, görülecektir. Bu uyum ve bu *aydınlık* nereden geliyor? Gerçekle yüz yüze gelmiş olmamızdan. Doğru odak noktasında durulup bakıldığında, nesnelerin açık seçik ve doğru oranlarında yansıdıkları, fazla yakın ya da fazla uzak durulduğunda, her şeyin karmakarışık ve uyumsuz göründüğü aynaları anımsatıyor bu."] (s. 242, 243.)

Voilá le crétinisme bourgeois dans tout sa béatitude! [İşte bütün sonsuz mutluluğuyla burjuva bönlüğü!]

Bölüm

21

Birikim ve Genişletilmiş Yeniden Üretim[57]

★★★

Tek bir kapitalist için birikimin nasıl gerçekleştiği I. Kitapta gösterilmişti. Meta-sermayenin gümüşe [paraya] çevrilmesiyle artık değeri temsil eden artık ürün de gümüşe çevrilir. Kapitalist, bu şekilde paraya dönüştürülmüş olan artık değeri, bir kez daha üretken sermayesinin ek doğal ögelerine dönüştürür. Büyütülen sermaye, bir sonraki üretim devresinde daha fazla ürün sağlar. Basit yeniden üretimi ele alırken, bireysel sermayenin tüketilen sabit bileşenlerinin gömü oluşturan art arda çökelmelerinin, kendisini yıllık toplumsal yeniden üretimde de ifade ettiğini görmüştük; aynı şekilde, bireysel sermayede görülenlerin, yıllık toplam üretimde de görülmesi gerekir.

Bir bireysel sermaye = $400_c + 100_v$, yıllık artık değer = 100 ise, meta-ürün = $400_c + 100_v + 100_m$ olur. Bu 600 paraya çevrilir. Bu paranın 400_c'si yine değişmez sermayenin doğal biçimine, 100_v'si emek gücüne çevrilir ve –artık değerin tamamı biriktirilirse– ayrıca 100_m, üretken sermayenin doğal ögelerine çevrilerek ek değişmez sermayeye dönüştürülür. Bu durumda şunlar varsayılmaktadır: 1. Bu tutar, verili teknik koşullar altında, işlev görmekte olan değişmez sermayenin genişletilmesi için ya da yeni bir sınai işletmenin kurulması için yeterlidir. Ama bu sürecin yaşanabilmesi, yani gerçek birikimin, üretim genişlemesinin gerçekleşebilmesi

57 Buradan sona dek VIII. Elyazması.

için, öncesinde, çok daha uzun bir süre boyunca artık değerin paraya dönüştürülmesi ve bu paranın gömülenmesi de gerekebilir. 2. Genişletilmiş ölçekli üretimin gerçekte daha önce başladığı varsayılmaktadır; çünkü, parayı (para olarak gömülenmiş olan artık değeri) üretken sermaye ögelerine dönüştürebilmek için, bu ögelerin piyasadan meta olarak satın alınabilir olmaları gerekir; bitmiş ürünler olarak satın alınmak yerine sipariş üzerine hazırlanmaları da burada hiçbir fark yaratmaz. Bunlar için, ancak, hazır hâle gelmelerinden sonra ve her durumda, onlarla ilişkili olarak, genişletilmiş ölçekli gerçek yeniden üretimin ve o güne kadar normal sayılan üretimdeki genişlemenin gerçekleşmesinden sonra ödeme yapılır. Gerçekten üretilmeleri için, yalnızca siparişin uyarıcı etkisi, yani metaların varlığını önceleyen satın alma ve öngörülen satış yeterli olduğuna göre, potansiyel olarak, yani ögeleriyle var olmalıydılar. Demek ki, bir taraftaki paranın diğer tarafta genişletilmiş yeniden üretime yol açmasının nedeni, para *olmadan* da genişletilmiş yeniden üretim olanağının var olmasıdır; çünkü kendi başına para, gerçek yeniden üretimin bir ögesi değildir.

Bir A kapitalisti, bir yıl ya da daha çok sayıda yıl boyunca peş peşe ürettiği meta-ürün yığınlarını satarken, aynı zamanda, meta-ürünün artık değer taşıyıcısı olan bölümünü (artık ürünü), yani meta biçiminde ürettiği artık değerin kendisini de peş peşe paraya dönüştürmüş, onu parça parça biriktirmiş ve böylece yeni potansiyel para-sermaye oluşturmuş olur; bu para-sermaye, üretken sermaye ögelerine çevrilme yeteneği ve görevi nedeniyle potansiyel para-sermayedir. Gerçekte yaptığı ise, yalnızca, gerçek yeniden üretimin bir ögesi olmayan basit bir gömü oluşturmaktır. Başlangıçtaki tek etkinliği, dolaşımdan peş peşe dolaşır para çekmektir; kuşkusuz, bu şekilde kilit altına aldığı dolaşır paranın kendisinin de, dolaşıma girmeden önce, bir başka gömüde yer almış olması olanaksız değildir. A'nın potansiyel yeni para-sermaye olan bu gömüsü, ek bir toplumsal zenginlik değildir; bu açıdan bakıldığında, tüketim araçlarına harcanan paradan farksızdır. Ama dolaşımdan çekilmiş, yani daha önce orada bulunmuş olan para da, öncesinde, en azından bir süreliğine gömü bileşeni olarak saklanmış ya da ücretin para biçimini oluşturmuş, üretim araçlarını ya da başka metaları gümüşe çevirmiş, bir kapitalistin değişmez sermaye parçalarını ya da gelirini dolaştırmış olabilir. Yeni bir zenginlik olmaktan, günde on devir yapan, on farklı meta değerini gerçekleştiren, bu nedenle, basit yeniden dolaşım açısından bakıldığında, yalnızca kendinde bulunan değerin değil, kendi değerinin on katı büyüklüğündeki bir değerin taşıyıcısı olan para kadar uzaktır. Metalar onsuz da vardır ve o da, bir devir de yapsa on devir de yapsa,

neyse o olarak kalır (ya da aşınma ve yıpranma nedeniyle azalır). Yalnızca altın üretiminde (altın ürününün artık ürün içermesi, artık değer taşıyıcısı olması ölçüsünde) yeni zenginlik (potansiyel para) yaratılır ve yalnızca tüm yeni altın ürününün* dolaşıma girmesi ölçüsünde, bu üretim yeni potansiyel para-sermayelerin para malzemesini artırır.

Para biçiminde gömülenmiş olan bu artık değer, ek yeni toplumsal zenginlik olmamakla birlikte, biriktirilme nedeni olan işlevden ötürü, yeni potansiyel para-sermayeyi temsil eder. (Yeni para-sermayenin, artık değerin adım adım altına [paraya] çevrilmesinden başka yollarla da ortaya çıkabileceğini daha sonra göreceğiz.)

Para, satın almaların izlemediği meta satışlarıyla dolaşımdan çekilir ve gömü olarak biriktirilir. Bu işlemin evrensel olarak gerçekleştiği kabul edildiğinde, satıcıların nereden geleceği anlaşılmaz görünür, çünkü bu süreçte (ve her bir bireysel sermaye birikim süreci içinde bulunabileceğinden, bu süreç evrensel kabul edilmek zorundadır), herkes gömü oluşturmak için satmak isteyecek, kimse satın almak istemeyecektir.

Yıllık yeniden üretimin farklı bölümleri arasındaki dolaşım sürecinin düz bir çizgide ilerlediği kabul edilecek olsaydı (bu da yanlıştır, çünkü az sayıda istisnayla her zaman birbirlerine karşıt hareketlerden oluşur), satmadan satın alan altın (ya da gümüş) üreticisiyle başlamak ve tüm diğerlerinin ona satış yaptığını varsaymak zorunda kalınırdı. Bu durumda tüm yıllık toplumsal artık ürün (toplam artık değerin taşıyıcısı) ona geçer ve tüm diğer kapitalistler, onun doğası gereği para şeklinde var olan artık ürününü, onun artık değerinin doğal olarak altına dönüşmüş olan biçimini kendi aralarında *pro rata* [orantılı olarak] paylaşırdı; çünkü, altın üreticisinin ürününün, onun işlev gören sermayesini yerine koyacak olan bölümü, öncesinde bağlanmış ve başkalarının emrine girmiş olurdu. Altın üreticisinin altın şeklinde üretilen artık değeri, tüm diğer kapitalistlerin yıllık artık ürünlerini altına çevirmek için kullanacakları malzemeyi çektikleri tek kaynak olurdu. Dolayısıyla, bunun, değer bakımından, önce gömü biçiminde pupalaşması gereken toplam toplumsal yıllık artık değere eşit olması gerekirdi. Bu varsayımlar o kadar saçmadır ki, altın üreticileri bir yana bırakıldığında, yeniden üretimin kendisini bir adım bile ilerletmeyecek olan bir genel ve eş zamanlı gömü oluşumunun mümkün olduğunu açıklamaktan başka hiçbir işe yaramazlar.

Bu sözde güçlüğü çözmeden önce, şunları ayrıştırmamız gerekiyor: Kesim I'deki (üretim araçları üretimindeki) birikim ve Kesim II'deki (tüketim araçları üretimindeki) birikim. I'le başlayacağız.

---

* 1. ve 2. baskılarda: "para-ürünün"; Engels'in basım için hazırladığı elyazmasına göre değiştirilmiştir. *–Almanca ed.*

I. Kesim I'deki Birikim

1. Gömü Oluşumu

Sınıf I'i oluşturan pek çok sanayi dalındaki sermaye yatırımlarının da, bu sanayi dallarının her birindeki farklı bireysel sermaye yatırımlarının da, hacimleri, teknik koşulları, piyasa koşulları vb. tümüyle bir yana bırakılsa bile, yaşlarına, yani geride bıraktıkları işlev görme sürelerine bağlı olarak, artık değerin adım adım potansiyel para-sermayeye dönüşme sürecinin farklı aşamalarında bulunacakları açıktır; ve söz konusu para-sermaye ister işlev görmekte olan sermayesinin genişletilmesine hizmet edecek olsun, ister yeni sınai işletmelerin kurulmasına hizmet edecek olsun (üretimin genişletilmesinin iki biçimi), bu söylenen geçerlidir. Dolayısıyla, kapitalistlerden bir bölümü, sürekli olarak, uygun bir büyüklüğe ulaşan potansiyel para-sermayelerini üretken sermayeye dönüştürürken, yani, artık değeri altına çevirerek gömülenmiş olan parayla üretim araçları, ek değişmez sermaye ögeleri satın alırken, bir başka bölümü, henüz, potansiyel para-sermayesini gömülemekle meşguldür. Dolayısıyla, bu iki kategoriden kapitalistler, bir bölümü alıcı diğer bölümü satıcı olarak ve her biri bu rollerden yalnızca birinde olmak üzere, birbirlerinin karşısına çıkar.

Örneğin A, (birden fazla alıcıyı temsil edebilecek olan) B'ye, 600 (= $400_c + 100_v + 100_m$) satıyor olsun. Para olarak 600 karşılığında 600'lük meta satmıştır; bunun 100'ü, dolaşımdan çektiği, para olarak gömülediği artık değeri temsil eder; ama para olarak bu 100, yalnızca, daha önce 100'lük bir değerin taşıyıcısı olan artık ürünün para biçimidir. Gömü oluşumu, hiçbir şekilde üretim olmadığından, başından itibaren bir üretim artışı da değildir. Kapitalistin buradaki eylemi, 100'lük artık ürünün satışıyla elde ettiği parayı dolaşımdan çekmesinden, tutmasından ve kendisi için saklamasından başka bir şey değildir. Bu işlem yalnızca A tarafından değil, dolaşım çevresinin pek çok noktasında aynı gayretle bu tür bir gömü oluşturma işiyle uğraşan öteki A', A'', A''' kapitalistlerince de yapılır. Paranın dolaşımdan çekildiği ve çok sayıda bireysel gömü ya da potansiyel para-sermaye hâlinde toplandığı bu çok sayıda nokta, parayı hareketsizleştirdikleri ve daha uzun ya da daha kısa bir süreliğine dolaşım yeteneğinden yoksun bıraktıkları için, dolaşımın önüne aynı sayıda engel dikmiş gibi görünür. Ama, basit meta dolaşımında, bu dolaşımın kapitalist meta üretimine dayalı hâle gelmesinden çok önce, gömü oluşumunun gerçekleştiği; toplumun elinde bulunan para miktarının aktif dolaşımda bulunan bölümü koşullara göre büyüyüp küçülse bile, bu miktarın dolaşımdaki bölümden her zaman daha büyük olduğu

unutulmamalıdır. Aynı gömülerle ve aynı gömü oluşumlarıyla burada yeniden karşılaşırız; ama bunlar bu kez kapitalist üretim sürecine içkin olan ögelerdir.

Kredi sistemi içinde tüm bu potansiyel sermayelerin bankalar vb. elinde yoğunlaşarak kullanılabilir sermaye, "*loanable capital*" [ödünç verilebilir sermaye], para-sermaye hâline gelmesinin ve bunun da pasif ve geleceğin müziği olmaktan çıkıp, aktif, büyüyen bir para-sermaye olmasının yarattığı mutluluğu anlamak mümkün.

A ise, bu gömüyü oluşturmayı, ancak, kendi artık ürünüyle ilişkili olarak, sonrasında satın alıcı durumuna gelmeden yalnızca satıcı olarak ortaya çıkma yoluyla başarır. Demek ki, onun art arda artık ürün (artık değerinin altına çevrilecek olan taşıyıcısı) üretmesi, gömüsünü oluşturmasının ön koşuludur. Yalnızca Kategori I'in içindeki dolaşımın ele alındığı verili durumda, artık ürünün doğal biçimi, bir parçası olduğu toplam ürünün doğal biçimi gibi, Değişmez Sermaye I'in bir ögesinin doğal biçimidir, yani üretim araçlarının üretim araçları kategorisinde yer alır. Bunun başına neyin geldiğini, yani B, B´, B´´ vb. alıcılarının ellerinde hangi işlevi üstlendiğini birazdan göreceğiz.

Ama burada ilk olarak saptanması gereken şudur: A, kendi artık değeri karşılığında dolaşımdan para çekmesine ve bu parayı gömülemesine karşın, diğer taraftan, karşılığında başka metalar çekmeden dolaşıma meta sokar; bu da, B, B´, B´´ vb.'nin dolaşıma para sokmasını ve buna karşılık dolaşımdan yalnızca meta çekmesini olanaklı kılar. İncelemekte olduğumuz durumda bu metalar, doğal biçimleri ve kullanım amaçları uyarınca, B, B´ vb.'nin değişmez sermayesine sabit ya da dolaşır öge olarak katılır. Bunlar hakkında daha fazlasını, artık ürünün alıcısını, yani B, B´ vb.'yi tartışmaya başladığımızda söyleyeceğiz.

Geçerken şunu belirtelim: Daha önce basit yeniden üretimi incelerken görmüş olduğumuz gibi burada da görüyoruz ki, yıllık ürünün farklı bileşenlerinin mübadelesi, yani bunların dolaşımı (aynı zamanda sermayenin yeniden üretimini, dahası değişmez, değişir, sabit, dolaşır, para-sermaye, meta-sermaye gibi farklı belirlilikleri içindeki sermayenin yeniden ortaya çıkarılmasını kapsamak zorunda olan dolaşımı), ekonomi politiğin ve özellikle de fizyokratlardan ve Adam Smith'ten beri serbest ticaret okulunun varsaydığı gibi, gerçekte yalnızca metalarla metaların mübadelesinin gerçekleşeceği şekilde, her bir meta satın alımının mutlaka bir satışla ya da her bir satışın mutlaka bir satın almayla tamamlanacağını kesinlikle varsaymaz. Sabit sermayenin, kendisi için

bir kez harcama yapıldıktan sonra, işlev süresi boyunca yenilenmediğini, değeri yavaş yavaş para olarak çökelirken, eski biçiminde iş görmeyi sürdürdüğünü biliyoruz. Sabit Sermaye II_c'nin (tüm Sermaye Değeri IIc'nin, $I_{(v+m)}$ değerindeki ögelere çevrildiği) dönemsel yenilenmesinin, bir yandan, II_c'nin, para biçiminden bir kez daha doğal biçimine dönüşen sabit kısmının, I_m'nin salt satışının karşılık geldiği *salt satın alımını;* diğer yandan, II_c tarafından, onun para olarak çökelen sabit (aşınma ve yıpranma) değer parçasının, I_m'nin salt satın alınmasının karşılık geldiği *salt satışını* şart koştuğunu görmüştük. Burada, mübadelenin normal bir şekilde gerçekleşmesi için, II_c tarafındaki salt satın alımının, değer büyüklüğü bakımından, II_c tarafındaki salt satışa eşit olduğunu, ve aynı şekilde, I_m'nin, II_c (Bölüm 1)'e salt satışının, onun II_c (Bölüm 2) tarafından gerçekleştirilen salt satın alımına eşit olduğunu varsaymak gerekir. (s. 440*). Böyle olmazsa, basit yeniden üretim aksar; bir yandaki salt satın alım, öbür yandaki salt satışla dengelenmek zorundadır. Burada ayrıca, I_m'nin gömü oluşturan A, A´, A´´ parçalarının salt satışları ile I_m'nin gömülerini ek üretken sermayeye dönüştüren B, B´, B´´ parçalarının salt satın alımlarıyla dengede olduğunu da varsaymak gerekir.

Dengenin, alıcının sonradan ve aynı tutarda değer için satıcı olarak ortaya çıkmasıyla, ve bunun tersinin gerçekleşmesiyle kurulması ölçüsünde, satın alma sırasında para öndelemiş, yeniden satın almadan önce satmış olan tarafa bir para geri dönüşü olur. Ama, meta mübadelesinin kendisiyle, yıllık ürünün farklı parçalarının mübadelesiyle ilişkili gerçek denge, birbirleriyle mübadele edilen metaların değer tutarlarının aynı olmasına bağlıdır.

Ama salt tek taraflı mübadelelerin, bir yandan bir yığın salt satın alımın ve diğer yandan bir yığın salt satışın gerçekleşmesi ölçüsünde (ve yıllık ürünün kapitalist temel üzerindeki normal mübadelesinin bu tek taraflı başkalaşımları gerekli kıldığını görmüştük), söz konusu denge, yalnızca, tek taraflı satın alımların değer tutarı ile tek taraflı satışların değer tutarının örtüştüğü varsayımı altında var olur. Meta üretiminin kapitalist üretimin genel biçimi olması olgusu, paranın bu üretimde yalnızca dolaşım aracı olarak değil, aynı zamanda para-sermaye olarak oynadığı rolü zaten ima eder ve aynı olgu, normal mübadelenin, yani basit ölçekli olsun genişletilmiş ölçekli olsun yeniden üretimin normal akışının, bu üretim tarzına özgü belirli koşullarını ortaya çıkarır; bu koşulların her biri, anormal akışın, bunalım olasılıklarının koşullarına dönüşür, çünkü (bu üretimin kendiliğinden gerçekleşen biçimlenişi içinde) dengenin kendisi bir rastlantıdır.

* MEW, Band 24, s. 460 [elinizdeki kitap, s. 441]. –*Almanca ed.*

Yine daha önce görmüştük ki, I_v'nin, ona karşılık gelen II_c değer tutarıyla mübadelesinde, gerçi, II_c için, sonunda, Meta II'nin yerine aynı değer tutarındaki Meta I koyulur; dolayısıyla, burada, II'nin toplam kapitalisti yönünden, kendi metalarının satışı, sonradan aynı değer tutarındaki Meta I satın alımıyla tamamlanır. Bu yerine koyma gerçekleşir; ama I'in ve II'nin kapitalistlerinin metalarının bu karşılıklı yer değiştirmeleri sırasında, bu kapitalistler arasında bir mübadele gerçekleşmez. II_c, metalarını I'in işçi sınıfına satar, bu sınıf onun karşısına tek taraflı olarak meta alıcısı şeklinde çıkar, II_c onun karşısına tek taraflı olarak meta satıcısı şeklinde çıkar; II_c, bu yolla elde ettiği parayla, I'in toplam kapitalistinin karşısına tek taraflı olarak meta alıcısı şeklinde çıkar, o da II_c'nin karşısına, I_v tutarına kadar, tek taraflı olarak meta satıcısı şeklinde çıkar. I'in sonunda değişir sermayesini yine para-sermaye biçiminde yeniden üretmesini, yalnızca bu meta satışı sağlar. I'in sermayesi II'nin sermayesinin karşısına I_v tutarına kadar tek taraflı olarak meta satıcısı şeklinde çıkıyorsa, kendi işçi sınıfının karşısına da onun emek gücünü satın alırken meta satıcısı şeklinde çıkar; ve I'in işçi sınıfı II'nin kapitalistlerinin karşısına tek taraflı olarak meta alıcısı (yani geçim araçları alıcısı) şeklinde çıkıyorsa, I'in kapitalistlerinin karşısına da tek taraflı olarak meta satıcısı şeklinde, yani kendi emek gücünün satıcısı şeklinde çıkar.

I'in işçi sınıfı tarafından gerçekleştirilen sürekli emek gücü arzı, I'in meta-sermayesinin bir bölümünün değişir sermayenin para biçimine yeniden dönüşmesi, II'nin meta-sermayesinin bir bölümünün, Değişmez Sermaye II_c'nin doğal ögeleriyle yerine koyulması – tüm bu zorunlu ön koşullar karşılıklı olarak birbirlerini gerektirir, ama bunlara, birbirlerinden bağımsız olarak gerçekleşmekle birlikte birbirlerinin içine giren üç dolaşım sürecini içeren çok karmaşık bir süreç aracılık eder. Sürecin kendisinin bu karmaşıklığı, anormal akış için bir o kadar vesile sağlar.

2. Ek Değişmez Sermaye

Artık değerin taşıyıcısı olan artık ürünün, ona el koyanlara, I'in kapitalistlerine hiçbir maliyeti yoktur. Onu elde etmek için, hiçbir şekilde para ya da meta öndelemeleri gerekmez. Öndelik (*avance*), fizyokratlarda bile, değerin, üretken sermaye ögelerinde gerçekleşen değer biçimidir. Demek ki, kapitalistlerin öndeledikleri, değişmez ve değişir sermayelerinden başka bir şey değildir. İşçi, emeği aracılığıyla, değişmez sermayelerini onlar için korumakla kalmaz; değişir sermaye değerini onlar için meta biçimindeki buna uygun düşen bir yeni yaratılmış değer parçasıyla yerine koymakla kalmaz; ayrıca, artık emeği aracılığıyla, onlara, artık ürün biçiminde var olan bir artık değer sağlar. Bu artık ürünün

art arda satışlarıyla, kapitalistler, gömülerini, ek potansiyel para-sermayelerini oluşturur. Burada ele alınan durumda, bu artık ürün, başından itibaren, üretim araçlarının üretim araçlarından oluşur. Bu artık ürün ancak B, B´, B´´ vb.'nin (I) elinde ek değişmez sermaye olarak işlev görür; ama daha satılmadan önce, daha A, A´, A´´ vb. gömü oluşturucularının elinde, *virtualiter* [sanal] değişmez sermayedir. I tarafındaki yeniden üretimin yalnızca değer büyüklüğünü ele alırsak, henüz basit yeniden üretimin sınırları içinde kalırız, çünkü ne bu *virtualiter* ek değişmez sermayeyi (artık ürünü) yaratmak için herhangi bir ek sermaye, ne de basit yeniden üretim temeli üzerinde harcanmış olandan daha büyük bir artık emek harekete geçirilmiştir. Buradaki fark, yalnızca, kullanılan artık emeğin biçiminde, onun kendine özgü yararlılığının somut doğasındadır. Bu artık emek, II_c yerine I_c için, tüketim araçları için üretim araçlarına değil, üretim araçları için üretim araçlarına harcanmıştır. Basit yeniden üretimde, I'in tüm artık değerinin gelir olarak, yani II'nin metalarına harcandığı varsayılmıştı; dolayısıyla, söz konusu artık değer, yalnızca, Değişmez Sermaye II_c'nin doğal biçimi içinde yeniden yerine koyulması için gereken türden üretim araçlarından oluşuyordu. Demek ki, basit yeniden üretimden genişletilmiş yeniden üretime geçişin gerçekleşebilmesi için, Kesim I'deki üretim, II için daha az değişmez sermaye ögesi, ama I için aynı miktarda daha fazla değişmez sermaye ögesi imal edebilecek durumda olmalıdır. I'in bazı ürünlerinin her iki kesimde de hizmet edebilir olması, her zaman sorunsuz bir şekilde gerçekleşmeyecek olan bu geçişi kolaylaştırır.

Dolayısıyla, yalnızca değer büyüklüğü açısından bakıldığında, genişletilmiş yeniden üretimin maddi temelinin basit yeniden üretimin içinde üretildiği sonucu çıkıyor. Bu temel, basitçe, İşçi Sınıfı I'in, doğrudan doğruya üretim araçlarının üretiminde, sanal ek Sermaye I'in yaratılmasında kullanılmış olan artık emeğidir. Yani, A, A´, A´´ (I) tarafındaki (kapitalistlerin hiçbir para harcaması olmadan oluşturulan artık ürünün art arda satılması yoluyla gerçekleşen) sanal ek para-sermaye oluşumu, burada, basitçe, ek olarak üretilen Üretim Araçları I'in salt para biçimidir.

Demek ki, sanal ek sermaye üretimi, ele aldığımız durumda (başka durumlarda çok farklı bir şekilde oluşabileceğini daha sonra göreceğiz), üretim sürecinin kendisinin bir görüngüsünden, üretken sermaye ögelerinin belirli bir biçimdeki üretiminden başka hiçbir şeyi ifade etmez.

Dolayısıyla, dolaşım çevresinin çok sayıda noktasındaki büyük ölçekli sanal ek para-sermaye üretimi, ortaya çıkması sanayici kapitalistlerin hiçbir para-sermaye harcamasını gerektirmeyen çok yönlü sanal ek üretken sermaye üretiminin sonucundan ve ifadesinden başka bir şey değildir.

Bu sanal ek üretken sermayenin A, A´, A´´ vb. (I) tarafında (artık değerin art arda satılmasına, yani satın almaların izlemediği tek taraflı meta satışlarının yinelenmesine dayalı olarak) art arda sanal para-sermayeye (gömüye) dönüşmesi, dolaşımdan tekrar tekrar para çekilmesiyle ve bunlara karşılık gelen gömü oluşumuyla gerçekleşir. Bu gömü oluşumu (alıcının altın üreticisi olduğu durum dışında), hiçbir şekilde ek bir değerli metal zenginliğinin bulunmasını değil, yalnızca, daha önce dolaşmakta olan paranın işlevinin değişmesini gerektirir. Biraz önce dolaşım aracı olarak işlev görmekte olan para, şimdi, gömü olarak, oluşmakta bulunan sanal yeni para-sermaye olarak işlev görmektedir. Demek ki, ek para-sermaye oluşumu ile bir ülkede bulunan değerli metal kütlesi arasında hiçbir nedensellik ilişkisi bulunmaz.

Dolayısıyla, bunlardan şu sonuçlar da çıkar: Bir ülkede işlev görmekte olan (içerdiği emek gücü, yani artık ürün yaratıcısı da dâhil olmak üzere) üretken sermaye ne denli büyük, emeğin üretici gücü ve buna bağlı olarak, aynı zamanda, üretim araçları üretiminin hızlı gelişimini sağlayacak olan teknik araçlar ne denli gelişmiş (bu nedenle de, artık değer kütlesi, gerek değeri gerekse onu temsil eden kullanım değerleri kütlesi bakımından ne denli büyük) olursa -

1. A, A´, A´´ vb.'nin elindeki artık ürün biçimindeki sanal ek üretken sermaye, ve

2. Paraya dönüştürülmüş olan bu artık ürünün ve onunla birlikte A, A´, A´´'nün ellerindeki sanal ek para-sermayenin kütlesi o denli büyük olur. Dolayısıyla, örneğin Fullardon'ın, alışılmış anlamıyla aşırı üretimden söz edildiğini duymak bile istememesine karşın, sermayenin, yani para-sermayenin aşırı üretimiyle fazlasıyla ilgilenmesi, en iyi burjuva iktisatçılarının bile, kendi sistemlerinin mekanizmasını neredeyse hiç anlamamış olduklarını bir kez daha kanıtlar.

Doğrudan doğruya A, A´, A´´ (I) kapitalistleri tarafından üretilen ve el koyulan artık ürün, sermaye birikiminin, yani genişletilmiş yeniden üretimin gerçek temeli olsa bile –bu arada, bu özelliğiyle gerçekten işlev görmeye ancak B, B´, B´´ vb. (I) kapitalistlerinin elinde başlar–, para olarak pupa aşamasındayken (gömü olarak ve yalnızca kendisini adım adım oluşturan sanal para-sermaye olarak), üretkenlikten tümüyle uzaktır; bu biçimiyle, üretim sürecine paralel olarak ama onun dışında ilerler. Kapitalist üretimin bir safrasıdır (*dead weight*). Sanal para-sermaye olarak birikmekte olan bu artık değeri hem kâr hem de gelir için kullanılabilir kılma tutkusu, hedefine kredi sistemiyle ve "kâğıtçıklar"la ulaşır. Para-sermaye bu yolla, bir başka biçim altında, kapitalist üretim sisteminin akışı ve muazzam gelişimi üzerinde devasa bir etkiye sahip olur.

Sanal para-sermayeye çevrilen artık ürün, o sırada işlev görmekte olan ve işleviyle bu ürünü ortaya çıkaran sermayenin toplam tutarı ne denli büyükse, niceliği bakımından o denli büyük olacaktır. Yıllık olarak yeniden üretilen sanal para-sermayenin hacminin mutlak olarak büyümesi, bu sermayenin parçalara ayrılmasını da kolaylaştırır ve böylece, daha hızlı bir şekilde, aynı kapitalistin elinde ya da başkalarının (örneğin, miras paylaşımı durumlarında aile üyelerinin) ellerinde ayrı bir işe yatırılır. Para sermayenin parçalara ayrılması, burada, yeni bir bağımsız işletmeye yatırılabilmesi için ana sermayeden tümüyle koparılması anlamına geliyor.

Artık ürünün satıcıları A, A´, A´´ vb. (I), artık ürünü, (basit yeniden üretimde de gerekli olduğu üzere değişmez ve değişir sermayenin öndelenmesi dışında, başka hiçbir dolaşım işlemini şart koşmayan) üretim sürecinin doğrudan sonucu olarak elde ederken, böylece genişletilmiş ölçekli yeniden üretimin gerçek temelini de sağlarken, gerçekte sanal ek sermaye imal ederken, B, B´, B´´ vb. (I) için durum farklıdır. 1. A, A´, A´´ vb.'nin artık ürünü, ancak bunların elinde fiilen ek değişmez sermaye olarak işlev görür (üretken sermayenin öteki ögesini, ek emek gücünü, yani ek değişir sermayeyi şimdilik dikkate almıyoruz); 2. Bu artık ürünün onların ellerine geçmesi için bir dolaşım işlemi gereklidir; artık ürünü satın almaları gerekir.

Burada 1. noktayla ilgili olarak belirtilmesi gereken, A, A´, A´´ (I) tarafından üretilen artık ürünün (sanal ek değişmez sermayenin) büyük bir bölümünün, bu yıl içinde üretilmesine karşın, ancak bir sonraki yıl ya da daha da ileri bir tarihte B, B´, B´´'nün (I) ellerinde fiilen sanayi sermayesi olarak işlev görebilecek olduğudur; 2. noktayla ilgili olarak gündeme gelen soru şudur: Dolaşım süreci için gerekli olan para nereden gelir?

B, B´, B´´ vb.'nin (I) ürettiği ürünlerin bir bölümü ayni olarak yine kendi süreçlerine girdiğinden, bunların artık ürününün bir bölümünün *pro tanto* [o miktarda] doğrudan doğruya (dolaşımın aracılığı olmadan) kendi üretken sermayelerine aktarılacağı ve değişmez sermayenin ek ögesi olarak bu sermayeye dâhil olacağı apaçıktır. Ama artık ürünün bu bölümü, *pro tanto,* A, A´ vb.'nin (I) artık ürününün altına çevrilmesiyle de ilgisizdir. Bu bir yana bırakıldığında, para nereden gelir? B, B´, B´´ vb.'nin (I), gömülerini, A, A´ vb.'de olduğu gibi, her birinin kendi artık ürününü satmasıyla oluşturduklarını ve şimdi, gömü olarak birikmiş, yalnızca sanal olan para-sermayelerinin artık fiilen ek para-sermaye olarak işlev göreceği noktaya gelmiş olduklarını biliyoruz. Ama bunu söyleyerek, çemberin üzerinde dönmekten başka bir şey yapmış olmuyoruz. Soru hâlâ şu: B'lerin (I) daha önce dolaşımdan çektikleri ve biriktirdikleri para nereden gelir?

I'in ve II'nin kapitalistlerinin ellerinde, artık değerlerinin mübadelesi için belirli bir para kütlesinin bulunmak zorunda olduğunu daha basit yeniden üretimin incelenmesi sırasında görmüştük. Orada yalnızca gelir olarak tüketim araçlarına harcanan para, her birine kendi metalarının mübadelesi için öndelediği kadarıyla olmak üzere, kapitalistlere geri dönüyordu; burada aynı para yeniden ortaya çıkar; ama bu kez farklı bir işlev görmek üzere. A'lar ve B'ler (I), artık ürünü ek sanal para-sermayeye çevirecek olan parayı dönüşümlü olarak birbirlerine sağlar ve dönüşümlü olarak, yeni oluşturulan para-sermayeyi satın alma aracı olarak yeniden dolaşıma sokarlar.

Burada varsayılan tek şey, ülkede bulunan para kütlesinin (dolaşım hızı vb. aynı kalırken), hem etkin dolaşıma hem de rezerv gömüsüne yetmesi, yani, görmüş olduğumuz üzere, basit yeniden üretimde de yerine gelmiş olması gereken aynı varsayımdır. Yalnız burada gömülerin işlevi farklıdır. Elde bulunan para kütlesi de daha büyük olmak zorundadır; 1. Çünkü, kapitalist üretimde (yeni üretilen değerli metaller ve üreticilerin kendileri tarafından tüketilen az sayıda ürün dışında) bütün ürünler meta olarak üretilir, dolayısıyla paranın pupalaşması aşamasından geçmek zorundadır; 2. Çünkü, kapitalist temel üzerinde meta-sermaye kütlesi ve bunun değer niceliği, mutlak olarak daha büyük olmanın ötesinde, çok daha yüksek bir hızla büyür; 3. Giderek genişleyen bir değişir sermaye sürekli olarak para-sermayeye dönüşmek zorundadır; 4. Çünkü, üretimdeki genişlemeyle yeni para-sermayelerin oluşumu el ele gider, dolayısıyla bunun gömü biçiminin malzemesi de var olmak zorundadır. – Bu söylenen, kapitalist üretimin, kredi sistemine de asıl olarak madenî para dolaşımının eşlik ettiği birinci aşaması için genel olarak geçerliyse, temelinde madenî para dolaşımının bulunmaya devam etmesi ölçüsünde, kredi sisteminin en gelişmiş aşaması için de geçerlidir. Burada bir yandan, değerli metallerin ek üretimi, dönüşümlü olarak çok ya da az olmasına bağlı olarak, meta fiyatları üzerinde yalnızca görece uzun dönemlerde değil çok kısa dönemlerde bile bozucu etkilerde bulunabilir; diğer yandan, tüm kredi mekanizmaları, sürekli olarak, çok farklı işlemlerle, yöntemlerle ve teknik araçlarla gerçek madenî para dolaşımını göreli olarak durmadan küçülen bir minimuma indirmekle meşguldür ve bu doğrultudaki çabalarla orantılı olarak, tüm mekanizmanın yapaylığı ve düzensizliklerin yaşanması olasılığı da artar.

Sanal yeni para-sermayeleri etkin sermayeler olarak faaliyete geçen farklı B'ler, B''ler, B'''ler vb. (I), ürünlerini (artık ürünlerinin parçalarını) karşılıklı olarak birbirlerinden satın almak ve birbirlerine satmak zorunda olabilir. Artık ürünün dolaşımı için öndelenmiş olan para, normal

koşullar altında, kendi metaları için bunu hangi oranlarda öndeledilerse o oranlarda, farklı B'lere *pro tanto* geri akar. Para, ödeme aracı olarak dolaşıyorsa, yalnızca, karşılıklı satın almalar ile satışların birbirlerini götürmemesi ölçüsünde, hesap bakiyelerini ödemek gerekiyordur. Ama burada yapıldığı gibi, ilk olarak, her yerde en basit, en baştaki biçimiyle metal [madenî para] dolaşımının gerçekleştiğini varsaymak önemlidir, çünkü böylece, akışlar ve geri akışlar, hesap bakiyelerinin kapatılması, kısacası kredi sistemi içinde bilinçli olarak düzenlenen süreçler gibi görünen tüm uğraklar, kendilerini kredi sisteminden bağımsız olarak var olan uğraklar olarak ortaya koyar ve konu, daha sonraki yansıtılmış biçimiyle değil, kendiliğinden gelişen biçimiyle görünür.

3. Ek Değişir Sermaye

Buraya dek yalnızca ek değişmez sermaye üzerinde durulduğundan, şimdi dikkatimizi ek değişir sermayeye yöneltmemiz gerekiyor.

Kapitalist üretim temeli üzerinde emek gücünün nasıl her zaman el altında hazır bulunduğu, gerektiğinde istihdam edilen işçi sayısını ya da emek gücü kütlesini büyütmeden daha fazla emeğin nasıl harekete geçirilebildiği, I. Kitapta enine boyuna açıklanmıştı. Bu nedenle, şimdilik bu konuyu daha fazla ele almak gerekmiyor; bunun yerine, yeni oluşan para-sermayenin değişir sermayeye dönüşebilir bölümünün, kendisine dönüşmesi gereken emek gücünü her zaman hazır bulduğunu varsaymak gerekiyor. Verili bir sermayenin kendi üretim ölçeğini, birikim olmadan, belirli sınırlar içinde nasıl genişletebileceği de I. Kitapta açıklanmıştı. Ama buradaki konumuz, özgül anlamıyla sermaye birikimi; buna göre, üretimin genişlemesi, artık değerin ek sermayeye dönüşümüne, yani aynı zamanda üretimin sermaye tabanının genişlemesine bağlıdır.

Altın üreticisi, kendi altın artık değerinin bir bölümünü sanal para-sermaye olarak biriktirebilir; bu birikim gerekli düzeye ulaşır ulaşmaz, önce artık ürününü satmak zorunda olmadan, bunu doğrudan doğruya yeni değişir sermayeye çevirebilir; aynı şekilde bunu değişmez sermaye ögelerine de çevirebilir. Ama, bu sonuncu durumda, (ister her bir üretici, buraya kadarki sunumlarda varsayıldığı gibi, önce stok yapıp sonra bitmiş metasını pazara getiriyor olsun, ister her biri sipariş üzerine çalışıyor olsun) değişmez sermayesinin bu maddi ögelerini hazır bulmalıdır. Üretimin gerçek genişlemesi, yani artık ürün, birinde gerçekten elde bulunur, diğerinde sanal olarak elde bulunur, yani sağlanabilir şekilde olmak üzere, her iki durumda da varsayılmıştır.

II. Kesim II'deki Birikim

Buraya kadar, A, A´, A´´ vb.'nin (I) artık ürünlerini aynı kesimdeki B, B´, B´´ vb.'ye sattığını varsaydık. Ama diyelim ki, A (I), artık ürününü Kesim II'den bir B'ye satarak altına çevirmektedir. Bu yalnızca, A'nın (I), B'ye (II)'ye üretim araçları sattıktan sonra, tüketim araçları satın almamasıyla, yani yalnızca kendisinin tek yanlı satışıyla gerçekleşebilir. II_c'nin meta-sermaye biçiminden üretken değişmez sermayenin doğal biçimine çevrilmesinin, yalnızca I_v'nin değil, ama aynı zamanda I_m'nin en azından bir bölümünün, II_c'nin (tüketim araçları biçiminde var olan) bir bölümüne çevrilmesini zorunlu kılması; ama A'nın, kendi I_m'sini, bu çevrilmenin gerçekleşmemesi yoluyla altına çevirmesi ve A'mızın, I_m'sinin II'ye satılmasıyla elde ettiği parayı, tüketim araçları (II_c) alımında kullanmak yerine, dolaşımdan çekmesi nedeniyle, A (I) tarafında ek sanal para-sermaye oluşumu gerçekleşse bile, diğer yanda, B'nin (II), değer niceliği bakımından eşit büyüklükteki bir değişmez sermaye parçası, (kendisini üretken, değişmez sermayenin doğal biçimine çeviremeden) meta-sermaye biçiminde bağlanmış durumda kalır. Bir başka deyişle: B'nin (II) metalarının bir bölümü ve tam da *prima facie* [ilk bakışta] değişmez sermayesini o olmadan bir bütün olarak üretken biçimine yeniden dönüştüremeyeceği bölümü, satılamaz duruma gelmiştir; dolayısıyla, B (II) için, aşırı üretim gerçekleşmiştir; bu aşırı üretim de, B (II) için, yeniden üretimini (aynı kalan ölçekte bile) köstekleyen bir aşırı üretimdir.

Demek ki, bu örnekte, A (I) tarafındaki ek sanal para-sermaye, artık ürünün (artık değer) altına çevrilmiş biçimi olsa bile, bu biçimiyle ele alınan artık ürün (artık değer), burada, henüz, genişletilmiş ölçekli yeniden üretimin değil, basit yeniden üretimin bir görüngüsüdür. II_c'nin yeniden üretiminin aynı ölçekte sürebilmesi için, her durumda m'nin bir parçasını içermesi gereken $I_{(v+m)}$, sonunda II_c ile mübadele edilmek zorundadır. A (I), artık ürününü B'ye (II) satarak, buna karşılık gelen bir değişmez sermaye değer parçasını doğal biçimi içinde ona sağlamış, ama aynı zamanda, parayı dolaşımdan çekerek (satışını, onu izleyen bir satın almayla tamamlamayarak), B'nin (II) metalarının değer bakımından eşit büyüklükteki bir bölümünü satılamaz kılmıştır. Demek ki, (I'in kapitalistleri ile II'nin kapitalistlerini eşit şekilde kapsayan) toplam toplamsal yeniden üretimini göz önünde bulundurduğumuzda, A'nın (I) artık ürününün sanal para-sermayeye dönüşümü, B'nin (II) değer niceliği bakımından eşit büyüklükteki meta-sermayesinin üretken (değişmez) sermayeye yeniden dönüştürülemezliğini; dolayısıyla, genişletilmiş ölçekli sanal üretimi değil, basit yeniden üretimin kösteklenmesini, yani

basit yeniden üretimdeki açığı ifade eder. A'nın (I) artık ürününün oluşumu ve satılması, basit yeniden üretimin olağan görüngüleri olduğundan, basit yeniden üretim temeli üzerinde bile, birbirlerini gerektiren şu görüngüler olur elimizde: Sınıf I'de sanal ek para-sermaye oluşumu (dolayısıyla II açısından eksik tüketim); üretken sermayeye yeniden dönüştürülemeyen meta stoklarının Sınıf II'de yığılması (yani II'de göreli aşırı üretim); I'de para-sermaye fazlası ve II'de yeniden üretim açığı.

Bu nokta üzerinde daha fazla zaman yitirmeden, sadece şunu belirteceğiz: Basit yeniden üretimi sunarken, I'in ve II'nin tüm artık değerinin gelir olarak harcandığını varsaymıştık. Gerçekte ise artık değerin bir bölümü gelir olarak harcanır, bir başka bölümü de sermayeye dönüştürülür. Gerçek birikim ancak bu varsayım altında gerçekleşir. Birikimin tüketimin sırtından gerçekleştiği düşüncesi, bu genel biçimiyle ele alındığında, kapitalist üretimin özüyle çelişen bir yanılsamadır, çünkü, kapitalist üretimin amacının ve itici güdüsünün, artık değerin ele geçirilmesi ve bunun sermayeleştirilmesi, yani birikim değil, tüketim olduğunu varsayar.

Kesim II'deki birikime biraz daha yakından bakalım şimdi.

II_c ile ilgili ilk güçlük, yani onun Meta-Sermaye II'nin bir bileşeni olmaktan çıkarılıp yeniden Değişmez Sermaye II doğal biçimine dönüştürülmesi, basit yeniden üretimi ilgilendirir. Daha önceki şemayı alalım:

$(1000_v + 1000_m)$ I ile

2000 II_c mübadele ediliyor.

Şimdi, örneğin Artık Ürün I'in yarısı, yani $^{1000}/_2m$, ya da 500 I_m, değişmez sermaye olarak yeniden Kesim I'e katılırsa, artık ürünün I'de alıkoyulan bu bölümü, II_c'nin hiçbir parçasını yerine koyamaz. Tüketim araçlarına çevrilmek yerine (ve burada, I ile II arasındaki dolaşımın bu kesiminde –II_c'nin, I'in işçileri aracılığıyla I_v tarafından yerine koyulmasından farklı olarak– gerçek karşılıklı mübadele, yani metaların çift taraflı yer değişimi gerçekleşir), I'de ek üretim araçları olarak hizmet edecektir. Bu işlevi aynı anda hem I'de hem de II'de yerine getiremez. Kapitalistin, hem artık ürünün değerini tüketim araçlarına harcayıp hem de aynı zamanda artık ürünün kendisini üretken biçimde tüketmesi, yani kendi üretken sermayesine dâhil etmesi mümkün değildir. Demek ki, 2000 II_c'yle mübadele edilebilecek olan, 2000 $I_{(v+m)}$ değil, sadece 1500, yani $(1000_v + 500_m)$ I'dir; 500 II_c, kendi meta biçiminden çıkarılıp yeniden Üretken (Değişmez) Sermaye II'ye dönüştürülebilir değildir. Dolayısıyla, bu durumda, II'de, büyüklüğü bakımından I'de gerçekleş-

miş olan üretim genişlemesinin büyüklüğüne tam olarak karşılık gelen bir aşırı üretim gerçekleşirdi. II'nin aşırı üretiminin I üzerindeki etkisi, belki de, I'in işçilerinin Tüketim Araçları II'ye harcadıkları 1000'in geri akışının bile yalnızca kısmen gerçekleşmesine, yani bu 1000'in değişir para-sermaye biçiminde I'in kapitalistlerinin ellerine geri dönmemesine yol açacak kadar büyük olurdu. Böylece, I'in kapitalistleri, sırf yeniden üretimi genişletme girişimleri yüzünden, değişmeyen ölçekli yeniden üretim konusunda bile engellerle karşılaşırdı. Ve burada, gerçekte I'de yalnızca basit yeniden üretimin gerçekleşmiş ve şemada bulundukları biçimle ögelerin, yalnızca, gelecekteki (örneğin bir sonraki yıl gerçekleşecek olan) bir genişletme için, farklı şekilde gruplandırılmış olduğu unutulmamalıdır.

Bu güçlüğün çevresinden dolaşmak için şu yola başvurulabilirdi: Kapitalistlerin depolarında tutulmakta olan ve üretken sermayeye hemen çevrilebilir olmayan 500 II_c, aşırı üretim olmaktan o kadar uzaktır ki, tersine, yeniden üretimin bizim buraya dek ihmal ettiğimiz gerekli bir ögesini temsil eder. Kısmen I'in kendi içinde para-sermayenin yeni baştan oluşmasını mümkün kılmak, kısmen yavaş yavaş tükenen sabit sermayenin değerini geçici olarak para biçiminde tutmak için, pek çok noktada para stoklarının birikmesinin, yani dolaşımdan çekilmesinin zorunlu olduğunu görmüştük. Ama şemanın sunumunda, tüm para ve tüm metalar başından itibaren yalnızca I'in ve II'nin kapitalistlerinin ellerinde bulunduğundan ve burada tüccar da, sarraf da, bankacı da, yalnızca tüketici olan ve meta üretimine doğrudan doğruya katılmayan sınıflar da bulunmadığından, yeniden üretim mekanizmasının işler durumda tutulması için, burada her bir üreticinin elinde sürekli olarak kenti meta stoklarının oluşması da vazgeçilmezdir. Demek ki, II'nin kapitalistlerinin depolarında duran 500 II_c, yeniden üretimin kapsadığı tüketim sürecinin sürekliliğine, dolayısıyla burada bir yıldan bir sonrakine geçişe aracılık eden tüketim araçları meta stokunu temsil eder. Burada henüz satıcısının ve aynı zamanda üreticisinin elinde bulunan tüketim fonunun, önümüzdeki yıl sıfırdan başlamak için bu yıl sıfıra düşmesi olasılığı, bugünden yarına geçiş sırasında böylesi bir durumun gerçekleşme olasılığı kadar düşüktür. Büyüklükleri değişse bile, bu tür meta stokları sürekli olarak yeniden oluşturulmak zorunda olduğundan, II'deki kapitalist üreticilerimiz, üretken sermayelerinin bir bölümünün geçici olarak meta biçiminde bağlı kalmasına rağmen üretim süreçlerini devam ettirmelerini mümkün kılacak olan bir yedek para-sermayeye sahip olmak zorundadır. Ne de olsa, varsayım uyarınca, tüm ticari işlerle üretim işini birleştirirler; dolayısıyla, yeniden üretim sürecinin farklı işlevleri farklı

türlerden kapitalistler arasında bölüşülerek bağımsızlaştığında tüccarların ellerinde bulunur hâle gelen ek para-sermayeye de sahip olmak zorundadırlar.

Bunlara verilecek cevaplar şunlardır: 1. Bu tür bir stok oluşumu ve bunun gerekliliği, tüm kapitalistler için, hem I'in hem de II'nin kapitalistleri için geçerlidir. Salt meta satıcıları olarak ele alındıklarında, tek farkları, farklı türlerde metalar satmalarıdır. Bir Meta II stokunun varlığı, öncesinde bir Meta I stokunun var olmuş olmasını şart koşar. Bu stoku bir tarafta dikkate almadığımızda, diğer tarafta da dikkate almamak zorunda kalırız. Ama onu her iki tarafta da dikkate alırsak, problem hiçbir şekilde değişmemiş olur. – 2. Bu yıl, nasıl II tarafındaki, önümüzdeki yıla yönelik bir meta stokuyla kapanıyorsa, aynı şekilde, bir önceki yıldan aktarılmış olan, aynı taraftaki bir meta stokuyla başlamıştır. Dolayısıyla, en soyut ifadesine indirgenmiş olarak yıllık yeniden üretimi çözümlerken, her ikisinin de üzerini çizmemiz gerekir. Tüm üretimini, yani aynı zamanda meta stoku olarak gelecek yıla aktardığı üretimi bu yıla bırakırken, diğer yandan, geçmiş yıldan devralmış olduğu meta stokunu çıkarırız ve böylece çözümleme nesnesi olarak önümüzde gerçekten de bir ortalama yılın toplam ürünü durur. – 3. Çevresinden dolaşılınası gereken güçlüğün basit yeniden üretimi ele alırken karşımıza çıkmamış olması basit olgusu, burada, söz konusu olanın, yalnızca I'in ögelerinin (yeniden üretimle ilişkili olarak) farklı şekilde gruplandırılmış olmasından kaynaklanan bir özgül görüngü olduğunu kanıtlar; bu farklı şekilde gruplandırma olmasaydı, genişletilmiş ölçekli yeniden üretim hiç gerçekleşemezdi.

III. Birikimin Şematik Sunumu

Şimdi yeniden üretimi aşağıdaki şemaya göre inceleyeceğiz:

$$\text{Şema a)} \left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II. } 1500_c + 376_v + 376_m = 2252 \end{array}\right\} \text{Toplam} = 8252.$$

İlk olarak, yıllık toplumsal ürünün toplam tutarının (= 8252), birinci şemada olduğundan (= 9000) küçük olduğu fark ediliyor. Çok daha büyük bir tutar da alınabilir, bu tutar istenirse on katına çıkarılabilirdi. Tam da, (burada yalnızca daha büyük bir sermaye yatırımıyla yürütülen üretim olarak ele alınan) genişletilmiş ölçekli yeniden üretimin, ürünün mutlak büyüklüğüyle hiçbir ilişkisinin bulunmadığını; verili bir meta kütlesi için, yalnızca, verili ürünün farklı ögelerinin farklı bir düzenlenişini ya da bunların işlevlerinin farklı şekillerde belirlenmesini şart koştuğunu; dolayısıyla, değer büyüklüğü bakımından, ilk aşamada yal-

nızca basit yeniden üretim olduğunu açık şekilde göstermek için, Şema I'dekinden daha küçük bir tutar seçildi. Değişen, basit yeniden üretimin verili ögelerinin niceliği değil, nitel belirlenimidir ve bu değişiklik, daha sonra gelecek olan genişletilmiş ölçekli yeniden üretimin maddi ön koşuludur.[58]

Değişir ve değişmez sermayeler arasındaki oranları değiştirerek şemayı farklı biçimlerde oluşturabilirdik; örneğin şöyle:

$$\text{Şema b)} \begin{matrix} \text{I. } 4000_c + 875_v + 875_m = 5750 \\ \text{II. } 1750_c + 376_v + 376_m = 2502 \end{matrix} \Bigg| \text{Toplam} = 8252.$$

Şema, bu şekliyle, tüm artık değerin gelir olarak harcandığı ve biriktirilmediği basit ölçekli yeniden üretim için düzenlenmiş görünür. Her iki durumda da, yani hem a)'nın altında hem de b)'nin altında, aynı değer büyüklüğüne sahip bir yıllık ürün var; yalnız, yıllık ürünün ögeleri, işlevleri bakımından, bunların birinde, b)'nin altında, aynı ölçekli yeniden üretimin yeniden başlamasını sağlayacak şekilde gruplandırılmışken, a)'nın altında, genişletilmiş ölçekli yeniden üretimin maddi temelini oluşturacak şekilde gruplandırılmıştır. Yani, b)'de, (875_v + 875_m) I = 1750 $I_{(v+m)}$, hiçbir fazla kalmadan 1750 II_c'ye çevrilirken, a)'da, (1000_v + 1000_m) I = 2000 $I_{(v+m)}$, 1500 II_c'ye çevrilirken, Sınıf I'deki birikim için 500 I_m'lik bir fazla bırakır.

Şimdi Şema a)'yı daha yakından çözümleyelim. Hem I'de hem de II'de artık değerin yarısının, gelir olarak harcanmak yerine biriktirildiğini, yani ek sermaye ögelerine dönüştürüldüğünü varsayalım. 1000 I_m'nin yarısı = 500 şu ya da bu biçimde biriktirileceği, ek para-sermaye olarak yatırılacağı, yani ek üretken sermayeye dönüştürüleceği için, gelir olarak yalnızca (1000_v + 500_m) harcanacaktır. Bu nedenle burada II_c'nin normal büyüklüğü olarak da yalnızca 1500 görünür. Yeniden üretimin bir süreci olarak daha önce sunulduğundan, 1500 $I_{(v+m)}$ ile 1500 II_c arasındaki mübadele üzerinde daha fazla durmak gerekmiyor; aynı şekilde, yeni başlayan (ve bu kez genişletilmiş ölçekte gerçekleşen) yeniden üretim için yeniden düzenlenişi basit yeniden üretimin bir süreci olarak tartışıldığından, 4000 I_c de ele alınmayacak.

Demek ki, henüz incelenmeyi bekleyen tek şey, bir yandan hem I'in hem de II'nin iç ilişkilerinin diğer yandan bunlar arasındaki hareketin söz konusu olması ölçüsünde, 500_m ve (376_v + 376_m)'dir. II'de de artık

58 Bu söylenenler, James Mill ile S. Bailey arasındaki, I. Kitapta (Kapitel XXII, 5, s. 634, Note 65)* farklı bir açıdan tartışılmış olan, sermaye birikimi ile ilgili kavgayı, yani, sanayi sermayesinin büyüklüğü aynı kalırken bunun etkisinin genişletilebilirliği hakkındaki kavgayı kesin olarak sonlandırır. Bu konuya daha sonra döneceğiz.
* MEW, Band 23, s. 637, Note 64 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 589-590, 69. dipnot]. *–Almanca ed.*

değerin yarısının biriktirileceği varsayıldığından, burada sermayeye dönüştürülecek olan 188'dir; bunun ¼'ü = 47'si, ya da yuvarlatılmış olarak 48'i değişir sermayeye yatırılır; geriye değişmez sermayeye dönüştürülecek olan 140 kalır.

Burada, sırf varlığı bile, bir türden metaların başka türden metalarla, aynı şekilde, metaların parayla ve aynı paranın yine başka türden metalarla mübadele edilebileceği şeklindeki güncel görüşe tuhaf görünmesi gereken yeni bir sorunla karşılaşıyoruz. 140 II_m'nin üretken sermayeye dönüştürülmesinin tek yolu, I_m metalarının aynı değer tutarındaki bir bölümüyle yerine koyulmasından geçer. I_m'nin II_m ile mübadele edilecek olan bölümünün, ya hem I'in üretimine hem de II'nin üretimine, ya da yalnızca II'nin üretimine katılabilecek olan üretim araçlarından oluşmak zorunda olduğu apaçıktır. Henüz tümü incelenmeyi bekleyen Artık Ürün 500 I_m, I'in içindeki birikime hizmet edeceğinden, dolayısıyla II'nin metalarıyla mübadele edilemeyeceğinden, bir başka deyişle I tarafından aynı zamanda hem biriktirilip hem de tüketilemeyeceğinden, bu yerine koyma, yalnızca, II'nin tek taraflı bir satın almasıyla gerçekleşebilir. Dolayısıyla, II'nin 140_m'yi nakit parayla satın alması ve bu satın alımı, metalarını I'e satması yoluyla aynı paranın kendisine geri dönmesinin izlememesi gerekir. Üstelik bu, genişletilmiş ölçekli yeniden üretim olduğu sürece, her bir yeni yıllık üretimde yinelenen, sürekli bir süreçtir. Bunun için II'nin gereksinim duyduğu para kaynağı nerededir?

II, tam tersine, gerçek birikime eşlik eden ve kapitalist üretimde onu gerekli kılan, gerçekte kendisini öncelikle basit gömü oluşumu olarak ortaya koyan yeni para-sermaye oluşumu için fazlasıyla verimsiz bir alan olarak görünür.

İlk olarak, elimizde 376 II_v var; emek gücüne öndelenmiş olan 376'lık para-sermaye, II'nin metalarının satın alınması yoluyla, para biçimindeki değişir sermaye olarak durmadan II'nin kapitalistlerine geri döner. Başlangıç noktasından (kapitalistin cebinden) uzaklaşma ve aynı noktaya geri dönme şeklindeki bu durmadan yinelenen hareket, bu devre içinde dolanıp duran parayı hiçbir şekilde çoğaltmaz. Demek ki, bu para, birikimin bir kaynağı değildir; bu paranın, gömülenmiş, sanal olarak yeni olan para-sermaye oluşturmak için dolaşımdan çekilmesi de mümkün değildir.

Ama durun! Burada birazcık olsun kâr yapmak mümkün değil mi?

Sınıf II'nin, Sınıf I'e göre, kullandığı işçilerin bizzat ürettikleri metaları yine ondan satın almak zorunda olmaları gibi bir avantaja sahip olduğunu unutmamalıyız. Sınıf II, aynı anda hem emek gücü alıcısı hem de kullandığı emek gücünün sahiplerinin satın aldığı metaların satıcısıdır. Dolayısıyla, Sınıf II,

1. Basitçe, ücretleri normal ortalama düzeylerinin altına düşürebilir (ve bunu yapabilir olmak konusunda Sınıf I'in kapitalistleriyle ortaklaşır). Bu yolla, değişir sermayenin para biçimi olarak işlev gören paranın bir bölümü serbest bırakılır; ve bu, aynı sürecin sürekli olarak yinelenmesiyle, gömü oluşumunun, yani aynı zamanda Sınıf II'de sanal ek para-sermaye oluşturulmasının normal kaynağı hâline gelebilirdi. Kuşkusuz, normal sermaye oluşumunu ele aldığımız burada, dolandırıcılıktan kaynaklanan rastlantısal kârlarla ilgilenmiyoruz. Ama, gerçekten ödenen (ve *ceteris paribus* [diğer koşullar aynı kalırken] değişir sermayenin büyüklüğünü belirleyen) normal ücretin, hiçbir şekilde kapitalistlerin iyilikseverliği nedeniyle değil, verili koşullar altında ödenmek zorunda olduğu için ödendiği unutulmamalıdır. Söz konusu açıklama tarzıyla işimiz böylece bitmiş oluyor. Sınıf II'nin harcayacağı değişir sermayeyi 376_v olarak varsayıyorsak, karşımıza yeni çıkan bir sorunu açıklamak için, birdenbire, bu sınıfın 376_v değil de yalnızca 350_v öndelemiş olabileceği hipotezini araya sokma hakkımız bulunmaz.

2. Ama diğer yandan, daha önce söylenmiş olduğu üzere, Sınıf II, bir bütün olarak ele alındığında, Sınıf I'e göre, aynı anda hem emek gücü alıcısı hem de metalarının kendi işçilerine yeniden satıcısı olma avantajına sahiptir. Ve bu avantajın nasıl sömürülebileceği (yani, nominal olarak normal ücret ödenirken, gerçekte bunun bir bölümünün, ona karşılık gelen meta eş değeri ödenmeden yeniden geri alınabileceği, alias [diğer adıyla] çalınabileceği; bunun nasıl kısmen Trucksystem [ayni *ücret* ödeme sistemi] aracılığıyla, kısmen dolaşımdaki *araçların –belki* de yasal sınırlar içine sokulamayacak ölçüde– tahrif edilmesi yoluyla gerçekleştirilebileceği) hakkındaki en elle tutulur veriler, her sanayi ülkesinde bulunur. (Bu vesileyle bunun uygun örneklerinden bazılarını vermek üzere:) örneğin İngiltere'de ve ABD de. Bu, maskelenmiş ve dolambaçlı bir yolla gerçekleştirilmiş olması dışında, 1.'deki işlemin aynısıdır. Dolayısıyla, bunun da onun gibi reddedilmesi gerekir. Burada söz konusu olan, nominal ücret değil, gerçekten ödenen ücrettir.

Görülüyor ki, kapitalist mekanizma nesnel olarak çözümlenirken, ona sıra dışı bir şekilde tutunmayı sürdüren bazı lekeler, teorik güçlüklerden kurtulmak için kullanılabilecek olan kaçış yolları değildir. Ama şaşırtıcı bir şekilde, burjuva eleştirmenlerimin büyük çoğunluğu, örneğin *Kapital*'in I. Kitabında, kapitalistin (çoğu zaman yapmadığı üzere) emek gücüne gerçek değerini ödediğini varsayarak, aynı kapitaliste haksızlık ettiğimi haykırıyor! (Burada, bana yakıştırdığı yüce gönüllülükle, Schäffle anılabilir.)

Demek ki, 376 II_v ile, sözü edilen amaca hiçbir şekilde yaklaşılamıyor. Ama 376 II_m'nin durumu daha düşündürücü görünür. Burada yalnızca, kendileri tarafından üretilmiş olan tüketim araçlarını karşılıklı olarak birbirlerine satan ve birbirlerinden satın alan aynı kesimden kapitalistler karşı karşıya gelir. Bu mübadele için gereken para, yalnızca dolaşım aracı olarak işlev görür ve normal bir akış sırasında, sürekli olarak aynı yolu yeni baştan alabilmesi için, katılımcılar tarafından dolaşıma öndelendiği kadarı onlara geri akmak zorundadır.

Sanal ek para-sermaye oluşturmak için bu paranın dolaşımdan çekilmesi yalnızca iki yolla olanaklı görünür. Birincisi, II'nin kapitalistlerinin bir bölümü diğerlerini dolandırabilir ve böylece paralarını çalabilir. Bildiğimiz gibi, yeni para-sermaye oluşumu için, dolaşımdaki araç kütlesinde bunu önceleyen bir genişlemenin olması gerekmez; bunun için yapılması gereken tek şey, belirli noktalarda paranın dolaşımdan çekilmesi ve gömü olarak saklanmasıdır. Paranın çalınmış ve bu nedenle II'nin kapitalistlerinin bir bölümündeki ek para-sermaye oluşumunun, bir başka bölümdeki pozitif para kaybıyla bağlantılı olma olasılığı, ele aldığımız konu üzerinde hiçbir etkide bulunmazdı. II'nin kapitalistlerinin dolandırılmış olan bölümü biraz daha az fiyakalı yaşardı, ama başka da bir şey olmazdı.

Ya da, II_m'nin zorunlu geçim araçlarıyla temsil edilen bir bölümü, Kesim II içinde, doğrudan doğruya yeni değişir sermayeye dönüştürülebilir. Bunun nasıl gerçekleştiği, bu bölümün sonunda (IV. alt bölümde) incelenecek.

1. Birinci Örnek

A) Basit Yeniden Üretim Şeması

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II. } 2000_c + 500_v + 500_m = 3000 \end{array}\right\} \text{Toplam} = 9000$$

B) Genişletilmiş Ölçekli Yeniden Üretim* için Başlangıç Şeması

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II. } 1500_c + 750_v + 750_m = 3000 \end{array}\right\} \text{Toplam} = 9000$$

B şemasında, I'in artık değerinin yarısının, yani 500'ün biriktirildiğini varsayarsak, ilk olarak, 1500 II_c ile yerine koyulacak olan (1000_v + 500_m) I'i ya da 1500 $I_{(v+m)}$'yi elde ederiz; bu durumda I'de 4000_c + 500_m kalır ve bunların ikincisi birikim içindir. (1000_v + 500_m) I'in 1500 II_c tarafından yerine koyulması bir basit yeniden üretim sürecidir ve daha önce incelenmiş bulunmaktadır.

* 1. ve 2. baskılarda: "birikim". –*Almanca ed.*

500 I_m'nin 400'ünün değişmez sermayeye, 100'ünün değişir sermayeye dönüştürüleceğini varsayalım. Bu şekilde sermayeleştirilecek olan 400_m'nin I içindeki mübadelesi daha önce açıklanmış bulunuyor; dolayısıyla bunlar, bir sorun çıkarmadan I_c'ye eklenebilir ve bu durumda I için şunu elde ederiz:

$4400_c + 1000_v + 100_m$ (100_v'ye çevrilecektir).

II, birikim amacıyla, (üretim araçlarında var olan) 100 I_m'yi satın alır, ve bu şimdi II'nin ek değişmez sermayesini oluştururken, onun için ödediği para olarak 100, I'in ek değişir sermayesinin para biçimine dönüştürülür. Bu durumda, I için, $4400_c + 1100_v$ (bu sonuncusu para olarak) = 5500'lük bir sermaye elde ederiz.

II'de değişmez sermaye olarak 1600_c vardır şimdi; bunların işlenmesi için yeni emek gücü satın alımına para olarak bir 50_v daha öndelemek gerekir ve böylece bu kesimin değişir sermayesi 750'den 800'e çıkar. II'nin değişmez ve değişir sermayesindeki bu toplam 150'lik genişleme, kendisinin artık değeriyle karşılanır; dolayısıyla, II'nin kapitalistlerinin tüketim fonu olarak, 750 II_m'nin yalnızca 600_m'si kalır ve bu kesimin yıllık ürünü artık şu şekilde bölünür:

II. $1600_c + 800_v + 600_m$ (tüketim fonu) = 3000.

Tüketim araçları olarak üretilmiş olup burada ($100_c + 50_v$) II'ye çevrilmiş bulunan 150_m, kendi doğal biçimiyle, tümüyle işçilerin tüketimine gider: yukarıda gösterilmiş olduğu gibi, 100'ü I'in işçileri (100 I_v) ve 50'si II'nin işçileri (50 II_v) tarafından tüketilir. Gerçekten, toplam ürününün birikim için gerekli olan bir biçimde hazırlanması için, II'de, artık ürünün *zorunlu* tüketim araçları biçiminde yeniden üretilen bölümünde 100'lük bir artışın olması gerekir. Genişletilmiş ölçekli yeniden üretim gerçekten başlarsa, I'in 100'lük değişir para-sermayesi onun kendi işçi sınıfının ellerinden geçerek II'ye geri döner; buna karşılık II, meta stoku olarak 100_m'yi I'e ve aynı zamanda meta stoku olarak 50_m'yi kendi işçi sınıfına aktarır.

Birikim amacıyla değiştirilmiş olan düzenleme şimdi şöyledir:

I. $4400_c + 1100_v$ + 500 (tüketim fonu) = 6000
II. $1600_c + 800_v$ + 600 (tüketim fonu) = 3000

Yukarıdaki gibi, toplam 9000.

Bunlardan şunlar sermayedir:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4400_c + 1100_v \text{ (para)} = 5500 \\ \text{II. } 1600_c + 800_v \text{ (para)} = 2400 \end{array}\right\} = 7900.$$

Oysa üretim şunlarla başlamıştı:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v = 5000 \\ \text{II. } 1500_c + 750_v = 2250 \end{array}\right\} = 7250.$$

Şimdi, gerçek birikim bu temel üzerinde gerçekleşirse, yani, gerçekten bu çoğalmış sermayeyle üretim yapılırsa, bir sonraki yılın sonunda şunu elde ederiz:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4400_c + 1100_v + 1100_m = 6600 \\ \text{II. } 1600_c + 800_v + 800_v = 3200 \end{array}\right\} = 9800.$$

Şimdi, birikim, I'de aynı oranla sürüyor olsun; dolayısıyla, 550_m gelir olarak harcanır, 550_m biriktirilir. Bu durumda önce 1100 I_v, 1100 II_c* ile yerine koyulur, Ayrıca 550 I_m'nin aynı tutardaki II metalarıyla gerçekleştirilmesi gerekir; yani bunların toplamı 1650 $I_{(v+m)}$ eder. Ne var ki, II'nin bunu yerine koyacak olan değişmez sermayesi yalnızca 1600'dür, dolayısıyla arta kalan 50'nin, 800 II_m'den tamamlanması gerekir. Burada işin parasal yönünü başlangıçta bir yana bırakırsak, bu işlemin sonucu olarak şunu elde ederiz:

I. 4400_c + (sermayeleştirilmek üzere) 550_m; bunun yanı sıra, kapitalistlerin ve işçilerin, II_c metalarında gerçekleşen tüketim fonları olarak 1650 $I_{(v+m)}$.

II. 1650_c (yukarıdaki gibi II_m'den 50 eklenmiştir) + 800_v + 750_m (kapitalistlerin tüketim fonu).

Ancak II'de v ile c arasındaki eski oran değişmeden kalıyorsa, 50_c için ek olarak 25_v yatırılması gerekir; bu da 750_m'den alınacaktır; o zaman şunu elde ederiz:

II. $1650_c + 825_v + 725_m$.

I'de 550_m sermayeleştirilecektir; daha önceki oran aynı kalırsa, bunun 440'ı değişmez sermaye ve 110'u değişir sermaye oluşturur. Bu 110, 725 II_m'den çekilebilir, yani 110 değerinde tüketim araçları II'nin kapitalistleri yerine I'in işçileri tarafından tüketilir ve böylece, II'nin kapitalistleri, tüketemedikleri bu 110_m'yi sermayeleştirmek zorunda kalır. Bu da 725 II_m'den geriye 615 II_m bırakır. Ama II, 110'u bu şekilde ek değişmez sermayeye dönüştürürse, ayrıca 55'lik bir ek değişir sermayeye gereksinim duyar; bu da yine onun artık değerinden sağlanmak zorundadır; 615_m'den düşüldüğünde, II'nin kapitalistlerinin tüketimi için geriye 560 kalır, ve şimdi, bütün gerçek ve potansiyel aktarımlar tamamlandıktan sonra, şu sermaye değerlerini elde ederiz:

$$\text{I. } (4400_c + 440_c) + (1100_v + 110_v) = 4840_c + 1210_v = 6050$$
$$\text{II. } (1600_c + 50_c + 110_c) + (800_v + 25_v + 55_v)$$
$$= 1760_c + 880_v = 2640$$
$$\overline{8690.}$$

* 1. ve 2. baskılarda: "1100 I_c"; Engels'in basım için hazırladığı elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

Sürecin normal bir şekilde yürümesi isteniyorsa, II'deki birikim I'dekinden hızlı olmak zorundadır, çünkü böyle olmazsa, $I_{(v+m)}$'nin II_c metalarına çevrilmesi gereken ve başka herhangi bir şeye çevrilemeyecek olan bölümü, II_c'den hızlı büyür.

Yeniden üretim bu temel üzerinde ve öteki koşullar değişmeden sürerse, bir sonraki yılın bitiminde şunu elde ederiz:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4840_c + 1210_v + 1210_m = 7260 \\ \text{II. } 1760_c + \ \ 880_v + \ \ 880_m = 3520 \end{array}\right\} = 10780.$$

Artık değerin bölünme oranı değişmezse, I tarafından önce gelir olarak 1210_v ve m'nin yarısı (= 605), toplam = 1815 harcanacaktır. Bu tüketim fonu II_c'den yine 55 fazladır. Bu 55, 880_m'den çekilecek ve geriye 825 kalacaktır. I_c'ye dönüştürülmüş olan 55 II_m, buna karşılık gelen 27½'lik bir değişir sermaye için II_m'den bir başka indirimi şart koşar; tüketilmek üzere geriye 797½ II_m kalır.

I'de 605_m sermayeleştirilecektir şimdi; bunun 484'ü değişmez sermaye ve 121'i değişir sermayedir; bu sonuncusu, hâlâ = 797½ olan II_m'den çekilecek ve geriye 676½ II_m kalacaktır. Demek ki, II, bir 121'i daha değişmez sermayeye dönüştürür ve bunun için ek bir değişir sermayeye (= 60½) gereksinim duyar; bu da aynı şekilde 676½'den çıkar; tüketilmek üzere geriye 616 kalır.

Bu durumda sermaye olarak elimizde şunlar olur:

I.	Değişmez	4840 + 484 = 5324.
	Değişir	1210 + 121 = 1331.
II.	Değişmez	1760 + 55 + 121 = 1936.
	Değişir	880 + 27½ + 60½ = 968.

İkisi birlikte: $\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5324_c + 1331_v = 6655. \\ \text{II. } 1936_c + \ \ 968_v = 2904 \end{array}\right\} = 9559$

ve yılın sonunda ürün olarak:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5324_c + 1331_v + 1331_m = 7986 \\ \text{II. } 1936_c + \ \ 968_v + \ \ 968_m = 3872 \end{array}\right\} = 11\,858.$$

Aynı hesabı yineleyerek ve kesirleri yuvarlayarak bir sonraki yılın sonunda aşağıdaki gibi bir ürün elde ederiz:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5856_c + 1464_v + 1464_m = 8784 \\ \text{II. } 2129_c + 1065_v + 1065_m = 4259 \end{array}\right\} = 13\,043.$$

Ve bir sonraki yılın sonunda:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 6442_c + 1610_v + 1610_m = 9662 \\ \text{II. } 2342_c + 1172_v + 1172_m = 4686 \end{array}\right\} = 14\,348.$$

Genişletilmiş ölçekli bir yeniden üretimle beş yıllık bir sürede I ve II'nin toplam sermayeleri $5500_c + 1750_v$ = 7250'den $8784_c + 2782_v$ = 11 566'ya, yani 100:160 oranında yükselmiştir. Toplam artık değer, başlan-

gıçta 1750'ydi, şimdi 2782'dir. Tüketilen artık değer başlangıçta I için 500, II için 600, toplam 1100'dü; son yılda I için 732 ve II için 745, toplam 1477'dir. Yani, 100:134 oranında yükselmiştir.

2. İkinci Örnek

Şimdi, meta-sermaye olarak tümüyle sanayici kapitalistler sınıfının elinde bulunan 9000'lik yıllık ürünü alalım ve bu arada, değişir ve değişmez sermayelerin genel ortalama oranı 1:5 olsun. Bu örnek, kapitalist üretimin ve buna uygun olarak toplumsal emeğin üretici gücünün anlamlı bir derecede gelişmiş olmasını, üretim ölçeğinin daha önce anlamlı bir derecede genişlemiş olmasını ve son olarak işçi sınıfı içinde göreli bir aşırı nüfusun doğmasına yol açan tüm koşulların gelişmiş olmasını şart koşar. Bu durumda yıllık ürün, kesirler yuvarlandıktan sonra, aşağıdaki gibi bölünür:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5000_c + 1000_v + 1000_m = 7000 \\ \text{II. } 1430_c + 285_v + 285_m = 2000 \end{array}\right\} = 9000.$$

Şimdi, Kapitalistler Sınıfı I, artık değerin yarısını (= 500) tüketiyor, öteki yarısını biriktiriyor olsun. Bu durumda ($1000_v + 500_m$) I = 1500'ün, 1500 II_c'ye çevrilmesi gerekecektir. Burada II_c yalnızca 1430 olduğundan, artık değerden 70 eklemek gerekir; bu, 285 II_m'den çıkarıldığında, geriye 215 II_m kalır. Dolayısıyla şunu elde ederiz:

I. 5000_c + 500_m (sermayeleştirilmek üzere) + $1500_{(v+m)}$ (kapitalistlerin ve işçilerin tüketim fonu olarak),

II. 1430_c + 70_m (sermayeleştirilmek üzere) + 285_v + 215_m.

Burada 70 II_m doğrudan doğruya II_c'ye katıldığından, bu ek değişmez sermayeyi harekete geçirmek için, $^{70}/_5$ = 14'lük bir değişir sermaye gerekir; bu 14 de yine 215 II_m'den eksilir; geriye 201 II_m kalır ve şunu elde ederiz:

$$\text{II. } (1430_c + 70_c) + (285_v + 14_v) + 201_m.$$

1500 $I_{(v + ½m)}$'nin 1500 II_c ile mübadelesi, bir basit yeniden üretim* sürecidir ve daha önce incelenmiştir. Ne var ki, birikimli yeniden üretimde, $I_{(v + ½m)}$'yi yalnızca II_c'nin değil, II_c artı II_m'nin bir bölümünün yerine koymasından kaynaklanan bazı tuhaflıkları belirtmek gerekiyor.

Birikim varsayıldığında, $I_{(v+m)}$'nin, basit yeniden üretimde olduğu gibi II_c'ye eşit değil, ondan büyük olduğu apaçıktır; çünkü, 1. I, artık ürününün bir bölümünü kendi üretken sermayesine dâhil eder ve bunun $^5/_6$'sını değişmez sermayeye dönüştürürse, bu durumda, bu $^5/_6$'yı eş zamanlı olarak Tüketim Araçları II'yle yerine koyamaz; 2. II nasıl I'in kendi artık ürününün onun tarafından ek değişmez sermaye olarak kullanılan bölümünü harekete geçirecek olan değişir sermaye için gerekli olan

* 1. ve 2. baskılarda: "birikim". *–Almanca ed.*

malzemeleri sağlamak zorundaysa, I de, kendi artık ürününden, II'nin içindeki birikim için gerekli olan değişmez sermayenin malzemelerini sağlamak zorundadır. Biliyoruz ki, gerçek değişir sermaye, emek gücünden oluşur; dolayısıyla ek değişir sermaye de emek gücünden oluşur. Kapitalist I, geçmişte köle sahibinin yapmak zorunda olduğu gibi, kullanacağı ek emek gücünün zorunlu geçim araçlarını, stok oluşturmak üzere satın alma ya da biriktirme yoluna gitmez. Kesim II ile alışveriş yapanlar, işçilerin kendileridir. Ama bu durum, kapitalistin durduğu yerden bakıldığında, ek emek gücünün tüketim araçlarının, yalnızca kapitalistin olası ek emek gücünün üretim ve koruma araçları olarak, yani onun değişir sermayesinin doğal biçimi olarak görülmesini engellemez. Onun (burada I'in) ilk işlemi, ek emek gücünün satın alınması için gerekli olan yeni para-sermayeyi biriktirmekten ibarettir. Bunu sermayesine dâhil ettiği anda, söz konusu para, bu emek gücü için, II'nin metalarını satın almanın aracı olur; dolayısıyla, tüketim araçlarının da öncesinde hazır bulunması zorunludur.

Sırası gelmişken: Bay kapitalist ve onun basını, sıklıkla, emek gücünün parasını harcama tarzından ve bununla satın aldığı II metalarından rahatsız olur. Bu vesileyle, İngiltere'nin Washington'daki elçilik sekreteri Bay Drummond gibi, felsefeye, kültür gevezeliklerine ve hayırseverlik söylevlerine yönelir: *The Nation* (bir dergi), Ekim 1879'da, şunların da söylendiği ilginç bir yazıya yer vermiş:

> "İşçiler, kültür alanında, buluşlardaki ilerlemenin hızına yetişemedi; yığınlarla nesne onlar için erişilebilir kılındı; ama bunları nasıl kullanacaklarını bilmediklerinden, bunlar için bir pazar da oluşturmuyorlar." – (Kuşkusuz, her kapitalist, işçinin kendi metasını satın almasını ister.) "İşçinin, kendisiyle aynı gelire sahip olan din adamının, avukatın ve doktorun istediği kadar çok sayıda konforu istememesi için herhangi bir neden bulunmuyor." (Bu türden avukatlar, din adamları ve doktorlar, gerçekten de çok sayıda konforu istemekle yetinmek zorundadır!) "Ama bunu yapmaz. Problem hâlâ, akılcı ve sağlıklı bir süreçle bir tüketici olarak nasıl yükseltileceği; bu da kolay bir problem değil, çünkü tutkuları, çalışma saatlerinin kısalmasının ötesine geçmiyor ve demagoglar da, zihinsel ve ahlaki yeteneklerini iyileştirme yoluyla konumunu yükseltmek yerine, onu bu konuda kışkırtıyor." ("Reports of H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries in which they reside", London 1879, s. 404.)

Öyle görünüyor ki, zihinsel ve ahlaki yeteneklerini iyileştirme yoluyla işçinin konumunu yükseltecek ve onu akılcı bir tüketici yapacak olan akılcı ve sağlıklı sürecin sırrı, uzun çalışma saatleri. Kapitalistin

metasının akılcı bir tüketicisi olmak için, ilk yapması gereken, kendi emek gücünün, kendi kapitalistleri tarafından akıl dışı ve sağlıksız bir şekilde tüketilmesine izin vermektir - ama demagog, bunu yapmasına engel oluyor! Kapitalistin akılcı tüketimden ne anladığı, işçilerinin tüketim alışverişleriyle doğrudan doğruya ilgilenme alçakgönüllülüğünü sergilediği yerde, *Trucksystem*'de [ayni ücret ödeme sisteminde] görülür; bu sistem, işçilere konut sağlanmasını da içerir ve dolayısıyla, kapitalist, başka pek çok dalda faaliyet gösterdiği gibi, aynı zamanda onun ev sahibi olur.

Güzel ruhu işçi sınıfını kapitalist yolla yükseltme çabalarının büyüsüne kapılmış olan aynı Drummond, aynı raporda, Lowell ile Lawrence Mills'in örnek pamuklu dokuma fabrikalarından da söz eder. Fabrikada çalışan kızların kaldığı pansiyonlar ve kiralık odalı evler, fabrikanın sahibi olan anonim şirkete aittir; bu evlerin yöneticileri, davranış kurallarını da belirleyen aynı şirket tarafından görevlendirilmiştir; kızların geceleri saat 10'dan sonra eve gelmeleri yasaktır. Ve bir inci: Şirkete bağlı özel bir polis birimi, bu kuralın ihlal edilmesini engellemek için çevrede devriye gezmektedir. Akşamları saat 10'dan sonra kızların hiçbirinin girmesine de çıkmasına da izin verilmez. Hiçbir kız şirkete ait olan arazi dışındaki bir yerde barınamaz ve bu arazideki her bir ev şirkete yaklaşık olarak 10 dolarlık bir haftalık kira geliri sağlar; şimdi de tüm görkemiyle akılcı tüketiciyi görelim:

> "Ne var ki, her yerde var olan piyano, işçi kızların kaldığı kiralık odalı evlerin en iyilerinin çoğunda bulunduğundan, müzik, şarkı söyleme ve dans, en azından, dokuma tezgâhı başında on saat boyunca durmadan çalıştıktan sonra bu tekdüzeliğin ardından gerçekten dinlenmekten çok değişikliğe gereksinim duyan işçiler arasında, önemli bir rol oynar." (s. 412).

Ama işçiden akılcı bir tüketici yapmanın asıl sırrı henüz söylenmedi. Bay Drummond, Turner's Falls'un (Connecticut River) çatal bıçak fabrikasını ziyaret eder ve şirketin veznedarı Bay Oâkman, özellikle Amerikan sofra takımlarının kalite açısından İngiliz sofra takımlarına üstünlük kurduğunu ona anlattıktan sonra, şöyle devam eder:

> "Fiyatlar konusunda da İngiltere'yi geride bırakacağız; kalitede daha şimdiden ondan ileri olduğumuz kabul görmüş durumda; ama fiyatlarımızın daha düşük olması gerekiyor ve bunu, çeliğimizi daha ucuza aldığımız ve emeğimizi aşağı indirdiğimiz an başarmış olacağız!" (s. 427.)

Ücretlerin düşürülmesi ve uzun çalışma saatleri; kültürün ve buluşların ilerlemesinin erişilebilir kıldığı yığınla nesneye bir pazar yaratması için işçiyi akılcı bir tüketici olma saygınlığına yükseltecek olan akılcı ve sağlıklı sürecin özü işte budur.

Dolayısıyla, I nasıl II'nin ek değişmez sermayesini kendi artık ürününden sağlamak zorundaysa, II de bu anlamda I'e onun ek değişir sermayesini sağlar. Değişir sermaye söz konusu olduğunda, II, kendi toplam üretiminin büyük bir bölümünü, dolayısıyla aynı zamanda özellikle artık ürününü zorunlu tüketim araçları biçiminde yeniden üreterek, I için ve kendisi için birikim gerçekleştirir.

Büyüyen sermaye temeline dayalı üretimde, $I_{(v + m)}$ şuna eşit olmak zorundadır: II_c artı artık değerin sermaye olarak üretime yeniden dâhil edilen bölümü artı II'deki üretim genişlemesi için gerekli olan ek değişmez sermaye parçası; ve bu genişlemenin minimumu, altına inildiğinde gerçek birikimin, yani I'de gerçek bir üretim genişlemesinin olanaksız hâle geleceği düzeydir.

Yukarıda ele aldığımız son duruma dönelim şimdi; bunun tuhaflığı, II_c'nin, $I_{(v + ½m)}$'den, yani I'in ürününün gelir olarak tüketim araçlarına harcanmış olan bölümünden küçük olmasıdır; böyle olunca, 1500 $I_{(v + m)}$'nin mübadele edilmesi için, II'nin artık ürününün bir bölümünün (= 70) hemen bu yolla gerçekleşmesi gerekir. II_c (= 1430) söz konusu olduğunda, II'de basit yeniden üretimin gerçekleşebilmesi için, öteki koşullar aynı kalırken, bunun, aynı değer tutarındaki $I_{(v + m)}$ ile yerine koyulması gerekir ve bu kadarıyla, burada onunla daha fazla ilgilenmek gerekmez. Tamamlayıcı 70 II_m bakımından durum başkadır. I için yalnızca gelirin yerine tüketim araçlarının koyulması, salt tüketime yönelik meta mübadelesi demek olan şey, II için burada (basit yeniden üretim sınırları içinde olduğu gibi) kendi değişmez sermayesinin meta-sermaye biçiminden ayrılarak yeniden doğal biçimine dönüşmesi olmayıp, doğrudan birikim sürecidir, kendi artık ürününün bir bölümünün tüketim araçları biçiminden değişmez sermaye biçimine dönüşmesidir. I, (artık değerin çevrilmesi için nakit rezervi olan) para olarak 70 sterlinle bu 70 II_m'yi satın alırsa ve buna karşılık II, 70 I_m satın almak yerine 70 sterlini para-sermaye olarak biriktirirse; bu sonuncusunun, üretime yeniden giren bir ürünün olmasa bile, her zaman ek ürünün (tam da, özdeş bir parçası olduğu, II'nin artık ürününün) bir ifadesi olduğu doğru olmakla birlikte, bu durumda, II tarafındaki bu para birikimi, aynı zamanda, üretim araçları biçimindeki 70 I_m'nin satılamazlığını ifade ederdi. Dolayısıyla, I'de, II tarafındaki bu eş zamanlı yeniden üretim genişlemesi yokluğuna karşılık gelen bir göreli aşırı üretim gerçekleşirdi.

Ama bunu bir yana bırakırsak: I'den gelmiş olan para olarak 70 sterlin, henüz 70 I_m'nin II tarafından satın alınmasıyla I'e geri dönmediği

ya da yalnızca kısmen geri döndüğü süre boyunca, para olarak bu 70, tümüyle ya da kısmen, II'nin elindeki bir ek sanal para-sermaye olarak görünür. Her iki tarafın metalarının karşılıklı olarak birbirlerinin yerlerine geçmeleriyle paranın kendi çıkış noktasına geri akışı gerçekleşene dek, I ile II arasındaki her mübadele için geçerlidir bu. Ne var ki, her şey normal yolunda giderken, para burada yalnızca geçici olarak bu rolde görünür. Ama geçici olarak serbest bırakılan her tür ek paranın hemen ek para-sermaye olarak işlev göreceği kredi sisteminde, yalnızca geçici olarak serbest olan bu tür bir para-sermaye, başka girişimlerin depolarında beklemekte olan ek ürünleri dolaşıma sokması gerekirken, bir yerde sabitlenebilir, örneğin I'deki yeni girişimlere hizmet edebilir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, 70 I_m'nin II'nin değişmez sermayesine katılması, II'nin değişir sermayesinin 14 tutarında genişlemesini de gerektirir. Bu, (I'de Artık Ürün I_m'nin doğrudan doğruya Sermaye I_c'ye dâhil edilmesi örneğinde olduğu gibi), II'deki yeniden üretimin, zaten daha fazla sermayeleşme eğilimi doğrultusunda gerçekleşiyor, yani, artık ürünün zorunlu geçim araçlarından oluşan bölümünün genişlemesini içeriyor olmasını şart koşar.

Görmüş olduğumuz gibi, 500 I_m sermayeleştirilecekse, ikinci örnekteki 9000'lik ürünün yeniden üretim amacıyla aşağıdaki şekilde bölünmesi gerekir. Burada yalnızca metaları hesaba katıyor, para dolaşımını görmezden geliyoruz.

I. $5000_c + 500_m$ (sermayeleştirilmek üzere) + $1500_{(v+m)}$ (tüketim fonu) = 7000 (meta).

II. $1500_c + 299_v + 201_m$ = 2000 (meta). Toplam tutar, meta-ürün olarak, 9000.

Sermayeleştirme şimdi şöyle yürür:

I'de sermayeleştirilen 500_m, $^5/_6 = 417_c + {}^1/_6 = 83_v$ şeklinde bölünür. 83_v, değişmez sermaye ögeleri satın alan, yani II_c'ye eklenen II_m'den eşit bir tutarı çeker. II_c'deki 83'lük bir artış, II_v'de 83'ün $^1/_5$'i = 17 tutarında bir artışı gerektirir. Dolayısıyla, bu mübadelenin ardından şunu elde ederiz:

I. $(5000_c + 417_m)_c + (1000_v + 83_m)_v = 5417_c + 1083_v = 6500$

II. $(1500_c + 83_m)_c + (299_v + 17_m)_v = 1583_c + 316_v = 1899$

Toplam: 8399

I'deki sermaye 6000'den 6500'e çıkmış, yani $^1/_{12}$ oranında büyümüştür; II'de 1715'den 1899'a çıkmış, yani neredeyse $^1/_9$ oranında büyümüştür.

Bu temele dayalı yeniden üretim ikinci yılın sonunda aşağıdaki sermayeleri verecektir:

I. $(5417_c + 452_m)_c + (1083_v + 90_m)_v = 5869_c + 1173_v = 7042.$

II. $(1583_c + 42_m + 90_m)_c + (316_v + 8_m + 18_m)_v = 1715_c + 342_v = 2057$

ve üçüncü yılın sonunda şu ürünleri verecektir:

I. $5869_c + 1173_v + 1173_m.$

II. $1715_c + 342_v + 342_m.$

I, daha önce olduğu gibi artık değerin yarısını biriktirirse, $I_{(v + ½m)}$'nin sonucu, $1173_v + 587_{(½m)} = 1760$ olur, yani bir bütün olarak 1715 II_c'den 45 kadar büyüktür. Dolayısıyla, bunun, yine II_c tarafından eşit bir tutardaki üretim araçlarının alınması yoluyla dengelenmesi gerekir. Yani, II_c'de 45'lik bir artış olur ve bu da II_v'de $^1/_5$ = 9'luk bir büyümeyi gerekli kılar. Ayrıca, sermayeleştirilen 587 I_m, $^5/_6$ ve $^1/_6$ oranlarıyla, 489_c ile 98_v'ye bölünür; bu 98, II'nin değişmez sermayesinde 98'lik bir yeni artış gerektirir ve bu da II'nin değişir sermayesinin $^1/_5$ = 20 kadar artmasını gerektirir. Bu durumda şunu elde ederiz:

I. $(5869_c + 489_m)_c + (1173_v + 98_m)_v = 6358_c + 1271_v = 7629$

II. $(1715_c + 45_m + 98_m)_c + (342_v + 9_m + 20_m) = 1858_c + 371_v = 2229$

Toplam sermaye = 9858

Dolayısıyla, yeniden üretimin üç yıl boyunca büyümesiyle, I'in toplam sermayesi 6000'den 7629'a, II'ninki 1715'den 2229'a, toplumsal toplam sermaye 7715'den 9858'e çıkmıştır.

3. Birikim Gerçekleşirken II_c'nin Mübadelesi

Demek ki, $I_{(v + m)}$'nin II_c ile mübadelesinde farklı durumlarla karşılaşılır.

Basit yeniden üretimde bunların birbirlerine eşit olması ve birbirlerinin yerlerine koyulması gerekir; çünkü böyle olmazsa, yukarıda gördüğümüz gibi, basit yeniden üretim düzensizliklerle karşılaşmadan yoluna devam edemez.

Birikim söz konusu olduğunda, her şeyden önce, birikim oranı üzerinde durmak gerekir. Yukarıdaki örneklerde, I'deki birikim oranının ½ m I olduğunu ve aynı zamanda, bu oranın farklı yıllarda değişmeden kaldığını varsaymıştık. Yalnızca, biriktirilen bu sermayenin değişir ve değişmez sermayeye bölünme oranının değişmesine izin vermiştik. Böylece üç durum çıkmıştı ortaya:

1) $I_{(v + ½m)} = II_c$; yani, II_c, $I_{(v + m)}$'den küçüktür. Hep böyle olmak zorundadır, yoksa I'de birikim olamazdı.

2) $I_{(v + ½m)}$, II_c'den büyüktür. Bu durumda yerine koyma, II_c'ye, II_m'nin uygun düşen bir parçası eklenerek sağlanır; böylece, bu tutar = $I_{(v + ½m)}$

olur. Burada mübadele işlemi, II için, kendi değişmez sermayesinin basit yeniden üretimi değil, daha şimdiden, birikimidir; yani, değişmez sermayesindeki, artık ürününün Üretim Araçları I'le mübadele ettiği bölümüne eşit bir artıştır; bu artış aynı zamanda, II'nin, ayrıca, kendi değişir sermayesini, kendi artık ürününü kullanarak, gereken oranda büyütmesini içerir.

3) $I_{(v + ½m)}$, II_c'den küçüktür. Bu durumda, II, mübadele yoluyla değişmez sermayesini eksiksiz olarak yeniden üretmemiştir; dolayısıyla açığı I'den satın alma yoluyla kapatmak zorundadır. Ama bu, daha fazla Değişir Sermaye II birikimi gerektirmez, çünkü değişmez sermayesi, büyüklüğü bakımından, ancak bu işlemle eksiksiz olarak yeniden üretilir. Öte yandan, I'in kapitalistlerinin yalnızca ek para-sermaye biriktiren bölümü, bu mübadele yoluyla, bu türdeki birikimin bir bölümünü daha şimdiden gerçekleştirmiştir.

Basit yeniden üretimin, $I_{(v + m)}$'nin II_c'ye eşit olması şeklindeki ön koşulu, kapitalist üretimle bağdaşmamakla kalmaz (bu arada, kapitalist üretim, 10-11 yıllık sınai çevrim içinde bir yılın toplam üretiminin sıklıkla bir öncekinden daha az olmasını, dolayısıyla bir önceki yılla karşılaştırıldığında basit yeniden üretimin bile gerçekleşmemesini dışlamaz). Dahası, nüfus doğal bir yıllık büyüme oranıyla artarken, basit yeniden üretim, ancak, toplam artık değeri temsil eden 1500'den, sayıları nüfus artışına uygun şekilde artan hizmetçilerin de daha büyük bir pay alması durumunda gerçekleşebilirdi. Böyle bir durumda, sermaye birikimi, yani gerçek kapitalist üretim olanaksız olurdu. Demek ki, kapitalist üretim olgusu, $II_c = I_{(v + m)}$'yi dışlar. Buna rağmen, kapitalist birikim koşulları altında bile, geçmişteki bir dizi üretim dönemi boyunca gerçekleştirilen birikim süreçlerinin ürünü olarak, II_c'nin $I_{(v + m)}$'ye yalnızca eşit değil, ondan büyük olacağı bir durumla karşılaşılabilirdi. Bu da, II'deki bir aşırı üretim demek olurdu ve söz konusu durum, yalnızca, II'nin sermayesinin bir bölümünün I'e aktarılmasına yol açacak olan büyük bir çöküşle aşılabilirdi. – II'nin değişmez sermayesinin bir bölümünün, tarımda üreticilerin kendileri tarafından üretilen tohumların kullanılması örneğinde olduğu gibi, kendi kendisini yeniden üretmesi de, $I_{(v + m)}$ ile II_c arasındaki ilişkide herhangi bir değişikliğe yol açmaz. I ile II arasındaki mübadele söz konusu olduğunda, II_c'nin bu bölümü, bu mübadeleyle ilişkili olarak dikkate alınmayan I_c'den daha fazla dikkate alınmaz. II'nin ürünlerinin bir bölümünün üretim araçları olarak I'e girebilecek nitelikte olması da hiçbir değişikliğe yol açmaz. Bunlar, I'in sağladığı üretim araçlarının bir bölümüyle dengelenir; ve eğer toplumsal üretimin iki büyük sınıfı, yani üretim araçlarının üreticileri ile tüketim araçlarının üreticileri arasındaki

mübadeleyi saf ve bozulmamış hâlleriyle incelemek istiyorsak, bu bölümü daha en başta her iki taraftan çıkarmamız gerekir.

Demek ki, kapitalist üretimde $I_{(v+m)}$, II_c'ye eşit olamaz, ya da başka bir deyişle, bu ikisi karşılıklı mübadele sırasında birbirlerini dengeleyemez. Buna karşılık, eğer I_m'nin, I'in kapitalistleri tarafından gelir olarak harcanan bölümü $I_{\frac{m}{x}}$ ise, $I_{(v+\frac{m}{x})}$, II_c'ye eşit, ondan büyük ya da ondan küçük olabilir; ne var ki, $I_{(v+\frac{m}{x})}$, her zaman $II_{(c+m)}$'den (Kapitalistler Sınıfı II'nin her durumda bizzat tüketmek zorunda olduğu II_m parçası kadar) küçük olmak zorundadır.

Değişmez sermaye değerinin, aynı zamanda, üretimine katkıda bulunduğu meta-sermayenin değerinin bir parçası olduğunun, değişmez sermaye değeri birikiminin bu sunumunda tam olarak gösterilmediğini belirtmek gerekiyor. Değişmez sermayenin yeni biriktirilmiş olan sabit bölümü, bu sabit ögelerin farklı doğalarına bağlı olarak, meta-sermayeye yalnızca adım adım ve dönemsel olarak girer; bu nedenle, ham maddelerin ve yarı ürünlerin vb. meta üretimine büyük yığınlar hâlinde girdiği yerlerde, söz konusu bölümün büyük kısmı, dolaşır değişmez bileşenleri ve değişir sermayeyi yerlerine koyan ögelerden oluşur. (Ama dolaşır bileşenlerin devrinden hareketle, bu sunum yöntemi benimsenebilir; bu durumda, dolaşır bölümün, sabit sermayeden ona aktarılan değer parçası ile birlikte yıl içinde yaptığı devirlerin, tedarik edilen metaların toplam tutarının yıllık üretime giren toplam sermayenin değerine eşit olmasını sağlayacak sayıda olduğu varsayılmış olur.) Ne var ki, makinelerin işletilmesi sırasında ham maddelerin değil, yalnızca yardımcı maddelerin kullanıldığı yerlerde, emek ögesi = v, meta-sermayede daha büyük bileşen olarak yeniden görünmek zorundadır. Kâr oranı, sabit bileşenlerin ürüne dönemsel olarak aktardığı değerin az ya da çok olmasından bağımsız olarak, artık değerin toplam sermayeyle ilişkisine göre hesaplanırken, dönemsel olarak üretilen herhangi bir meta-sermayenin değeri söz konusu olduğunda, değişmez sermayenin sabit ölümü, yalnızca, kullanılma yoluyla ürünün kendisine aktardığı ortalama değer ölçüsünde hesaba katılmalıdır.

IV. Ek

II'nin başlangıçtaki para kaynağı, Altın Üretimi I'in, II_c'nin bir bölümüyle mübadele edilen v + m'sidir; altın üreticisinin v + m'sinin, yalnızca, onun artık değer biriktirmek ya da artık değerini Üretim Araçları I'e dönüştürmek, yani kendi üretimini genişletmek için kullandığı kısmı, II'ye

girmez; diğer yandan, altın üreticisinin kendisi tarafından gerçekleştirilen para birikiminin, sonunda genişletilmiş yeniden üretime yol açması ölçüsünde, altın üretiminin artık değerinin, gelir olarak harcanmamış olan bir bölümü, altın üreticisinin ek değişir sermayesi olarak II'ye geçer, orada yeni gömü oluşumunu teşvik eder ya da I'den (doğrudan doğruya I'e yeniden satış yapmadan) [meta] satın alım[ı] için yeni araçlar sağlar. Altın üretiminin bu $I_{(v+m)}$'sinden kaynaklanan paradan, II'nin belirli üretim dallarının ham madde vb. olarak, kısacası kendi değişmez sermayelerini yerine koyacak bileşenler olarak gereksinim duydukları altın parçasını çıkarmak gerekir. I ile II arasındaki mübadelede, geçici (gelecekteki genişletilmiş yeniden üretim için gerçekleştirilen) gömü oluşumunu sağlayan şudur: I için, yalnızca, I_m'nin bir bölümünün, tek taraflı olarak, karşılığında bir satın alma gerçekleşmeden II'ye satılması ve bu bölümün, II'nin ek değişmez sermayesi olarak hizmet etmesi; II için, aynı durumun, I'deki ek değişir sermaye için söz konusu olması; ayrıca, I'in gelir olarak harcadığı artık değerin II_c'yi aşan bir bölümünün olması, yani bununla II_m'in bir bölümünün satın alınması ve bu yolla II_m'nin bu bölümünün paraya dönüştürülmesi. $I(v + \frac{m}{x})$, II_c'den büyükse, II_c'nin, kendi basit yeniden üretimi için, II_m'nin I tarafından tüketilen bölümünü I'in metalarıyla yerine koyması gerekmez. Gündeme gelen soru, II'nin kapitalistlerinin kendi aralarındaki mübadelede (yalnızca II_m'nin karşılıklı mübadelesinden oluşabilecek olan mübadelede), gömü oluşumunun ne dereceye kadar gerçekleşebileceğidir. II'de, doğrudan birikimin, II_m'nin bir bölümünün (tıpkı, I'de, I_m'nin bir bölümünün doğrudan doğruya değişmez sermayeye dönüştürülmesi örneğinde olduğu gibi) doğrudan doğruya değişir sermayeye dönüştürülmesiyle gerçekleştiğini biliyoruz. Konu, II'nin farklı iş dallarındaki birikimlerin ve her bir iş dalında tek tek kapitalistlerin birikimlerinin farklı yaş gruplarına ayrılmasına dayalı olarak, *mutatis mutandis* [gerekli değişiklikler yapılmak koşuluyla], tıpkı I'de yapıldığı gibi açıklanır. Kimi kapitalistler henüz satın almadan sattıkları gömü oluşturma aşamasında bulunurken, diğerleri yeniden üretimi gerçekten genişletme aşamasındadır ve satmadan satın alırlar. Ek değişir para-sermayenin önce ek emek gücüne yatırıldığı doğrudur; ama bu, işçilerin tüketimine giden ek tüketim araçlarının (gömü oluşturmakta olan) sahiplerinden geçim araçları satın alır. Para, gömü oluşumlarıyla *pro rata* [orantılı olarak], bu sonunculardan kendi başlangıç noktasına geri dönmek yerine onlar tarafından biriktirilir.

Kaynakça ve Dizinler

Marx'ın ve Engels'in andıkları metinleri içeren
Kaynakça

Saptanabildikleri kadarıyla, Marx'ın ve Engels'in alıntı yaptıkları metinlerin, onlar tarafından kullanılmış oldukları düşünülen basımları gösterilmiştir. Bazı yerlerde ve özellikle genel kaynaklara ve yazına yapılan atıflarla ilgili olarak basım bilgileri verilmemiştir. Yalnızca alıntı yapılan yasalara ve belgelere yer verilmiştir. Bazı kaynaklar bulunamamıştır.

I. Adları anılan ve anonim yazarlara ait
Eserler ve Yazılar

Adams, W[illiam]† *Bridges*: Roads and rails and their sequences, physical and moral. London 1862. 165, 167

[*Bailey, Samuel*:] A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of essays on the formation and publication of opinions. London 1825. 105, 106

Barton, John: Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring of classes of society. London 1817. 220

Chalmers, Thomas: On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. 2nd ed. Glasgow 1832. 151

Corbet, Thomas: An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained. In 2 parts. London 1841. 134

Courcelle-Seneuil, J[ean]-G[ustave]: Traité théorique et pratique des entreptises industrielles, commerciales et agricoles ou manuel des affaires. 2e, éd., revue et augmentée. Paris 1857. 233

Destutt de Tracy, [Antoine-Louis-Claude], comte de: Éléments d'idéologie. 4e et 5e parties. Traité de la volonté et de ses effets. Paris 1826. 457, 464

Dupont de Nemours, [Pierre-Samuel]: Maximes du docteur Quesnay, ou résumé de ses principes déconomie sociale. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemourz, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. 1e partie. Paris 1846. 184

Good, W[illiam] Walter: Political, agricultural and commercial fallacies; or, the prospect of the nation after twenty years' "Free-trade". London [1866]. 229

Hodgskin, Thomas: Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London 1827. 236

Holdsworth, W. A.: The law of landlord and tenant, with a copious collection of useful forms. London 1857. 168, 172

Kirchhof, Friedrich: Handbuch der landwirthschaftlichen Betriebslehre. Ein Leitfaden für praktische Landwirthe zur zweckmäßigen Einrichtung und Verwaltung der Landgüter. Dessau 1852. 173, 234, 237-241, 249

Lalor, John: Money and morals: a book for the times. London 1852. 135

Lardner, Dionysius: Railway economy: a treatise on the new art of transport, its management, prospects, and relations, commercial, financial, and social. With an exposition of the practical results of the railways in operation in the United Kingdom, on the continent, and in America. London 1850. 165-166

---

† Bu kısımdaki tüm köşeli parantezler Almanca baskı editörüne aittir. –*Türkçe ed.*

Laveleye, Emile de: Essai zur l'économie rurale de la Belgique. Bruxelles [1863]. 237

Lavergne, Léonce de: The rural economy of England, Scotland, and Ireland. Transl. from the French, with notes by a Scottish farmer. Edinburgh, London 1855. 231

Lee, Nathanael: The dramatick works. In 3 vols. Vol. 3. Containing Sophonisby. Nero. Glorians. Rival Queens. The massacre of Paris. London 1734. 127

Le Trosne, [Guillaume-François]: De l'intérêt social par rapport à la valeur, à la circulation, à l'industrie et au commerce intérieur et extérieur. In: Physiocrates. Quesnay. Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière. Baudeaux, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, per Eugène Daire, 2e partie. Paris 1846. 190

Macleod, Henry Dunning: The elements of political economy. London 1858. 221

Manava Dharma Sastra, or the institutes of Manu according to the gloss Of Kulluka, comrising the Indian system of duties, religious and civil. Verbally transl. from the original, with a preface by William Jones, and collated with the Sanskrit text, by Graves Chamney Haughton. 3rd ed. ed. by P. Percival. Madras 1863 230.

Marx, Karl: Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons "Philosophie des Elends". Deutsch von E[duard] Bernstein und K[arl] Kautsky. Mit Vorwort und Noten von Friedrich Engels. Stuttgart 1885. 15

- Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 2. verb. Aufl. Hamburg 1872. 12, 14, 16, 21, 23, 28, 35, 42, 49, 130, 208, 220, 327, 346, 418, 457, 482, 484
- (anonim) Lohnarbeit und Kapital. In: Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie. Köln, vom 5., 6., 7., 8. und 11. April 1849. 17
- Misère de la philosophie. Résponse à la philosophie de la misère de Proudhon. Paris, Bruxelles 1847. 17, 23, 27
- Zur Kritik der Politischen Oekonomie. 1. Heft. Berlin 1859. 12, 330

Meyer, R[udolf Hermann]: Der Emancipationskampf des vierten Standes. Bd. 1: Theorie des Socialismus. - Der katholische Socialismus. - Die Internationale. - Deutschland. Schulze. - Lassalle. - Marx. - Die Gewerkvereine. - Die Socialconservativen. - Die Arbeiterpresse. Berlin 1874. 16

Mill, John Stuart: Essays on some unsettled questions of Political economy. London 184. 221

Müller, Adam H[einrich]: Die Elemente der Staatskunst. Oeffentliche Vorlesungen, vor Sr. Durchlaucht dem Prinzen Bernhard von Sachsen-Weimar und einer Versammlung von Staatsmännern und Diplomaten, im Winter von 1808 auf 1809, zu Dresden, gehalten. Th. 3. Berlin 1809. 180

Newman, Samuel P[*hilips*]: Elements of political economy. Andover, New York 1835. 151

Patterson, R[obert] H[*ogard*]: The science of finance. A practical treatise. Edinburgh, London 1868. 221

Potter, A[lonzo]: Political economy: its objects, uses, and principles: considered with reference to the condition of the American people. With a for the use of students. New. York 1841. 181

Quesnay, [François]: Analyse du Tableau économique. (1766). In: Physiocrates. Quesney, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notim historiques, par Eugène Daire. 1e partie. Paris 1846. 128, 184, 327, 345, 355

- Dialogues sur la commerce et zur les travaux des artisants. Aynı yerde. 128, 327

Ramsay, George: An essay on the distribution of wealth. Edinburgh 1836. 221, 373, 416

Ravenstone, Piercy: Thoughts on the funding system, and its effects. London 1824. 23

Ricardo, David: On the principles of political economy, and taxation. 3rd ed. London 1821. 145, 209, 216, 217, 219, 220, 372, 457

Rodbertus-Jagetzow, [Johann Karl]: Briefe und socialpolitische Aufsätze. Hrsg. von Rudolph Meyer. Bd. 1. Berlin [1881]. 26

- Das Kapital. Vierter socialer Brief an von Kirchmann. Hrsg. und eingel. von Theophil Kozak. Berlin 1884. 18
- Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin 1851. 18
- Zur Erkenntniß unsrer staatswirthschaftlichen Zustände. 1. Heft: Fünf Theoreme. Neubrandenburg, Friedland 1842. 16, 18

Roscher Wilhelm: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende. 3., verm. und verb. Aufl. Stuttgart, Augsburg 1858. 357

Roscoe, H[enry] E*[nfield], und C[arl] Schorlemmer*: Ausführliches Lehrbuch der Chemie. Bd. 1. Nichtmetalle. Braunschweig 1877. 24

Say, Jean-Baptiste: Lettres à M. Malthus, zur différens sujets d'économie politique, notament zur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris 1820. 420
- Traité d'économie Politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent, et se consomment les richesses. 3e éd. T.2. Paris 1817. 145, 373

Scrope: The principles of political economy bkz. *Potter A[lonzo]*: Political economy...

Senior, N[assau]-W[illiam]: Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de lecons édites et inédites de Mr. Senior par Jean Arrivabene. Paris 1836. 418

Sismondi, J[ean]-C[harles]-*L[éonard]* Simonde de: Études sur l'économie politique. T.1. Bruxelles 1837. 135
- Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population. T.1. Paris 1819. 27, 110-111, 374

Smith, Adam: An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a memoir of the author's life. Complete in one vol. Aberdeen, London 1848. 18, 19, 135, 184-191, 194-206, 347-351, 355-358, 361, 362, 364, 452, 464

Soetbeer, Adolf: Edelmetall-Produktion und Werthverhältniss zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerika's bis zur Gegenwart. (Ërgänzungsheft Nr. 57 zu "Petermann's Mittheilungen".) Gotha 1879. 447

The source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in a letter to Lord John Russell. London 1821. 21-23

Storch, Henri: Considérations zur la nature du revenu national. Paris 1824. 374, 414
- Cours d'économie politique, ou expos it Ion des principes qui déterminent la prospérité des nations. T.2. St.-Pétersbourg 1815. 374

Thompson, William: An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to hurnan happiness; applied to the newly proposed system of voluntary equality of wealth. London 1824. 23, 309
- An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness. A new ed. by William Pare. London 1850. 23, 309-311

Tooke, Thomas: An inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking. 2nd ed. London 1844. 453

[Tschuprow] Чупров А[лександр Иванович]: Железнодорожное хозяйство. Его экономические особенности и его отношение к интересам страны. Москва 1875. 59

Turgot, [Anne-Robert-Jacques, de L'Aulne]: Réflexions sur la formation et la distribution des richesses. In: Oeuvres. Nouv. éd... par Eugène Daire. T.1. Paris 1844. 184, 327, 346

Tyler, [Tylor], E[dward] B[urnett]: Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit und die Entwickelung der Civilisation. Aus dem Engl. von H. Müller. Leipzig o.J. 418

Wayland, Francis: The elements of political economy. Boston 1843. 218

Williams, R[ichard] Price: On thie maintenance and renewal of permanent way. In: Minutes of proceedings of the institution of civil engineers; with abstracts of the discussions. vol. 25. Session 1865/66. Ed. by James Forrest. London 1866. 165, 174, 175

II. Parlamento raporları ve diğer resmi yayınlar

East India (Bengal and Orissa famine). Papers and correspondence relative to the famine in Bengal and Orissa, including the report of the Famine Commission and the minutes of the Lieutenant Governor of Bengal and the Governor General of India. (Presented to Parliament by Her Majesty's command.) Ordered, by the House of Commons, to be printed, 31 May 1867. 136

East India (Bengal and Orissa famine). Papers relating to the famine in Behar, including Mr. F. R. Cockerell's report. (Presented to Parliament by Her Majesty's command.) Part III. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 31 May 1867. 136

East India (Madras and Orissa famine). Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 4 July 1867. Ordered, by the House of Commons, to be printed 30 July 1867. 230

Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee minutes of evidence, appendix and index. Part I. Report and evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857. 228

Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation, on the manufactures, commerce & c., of the countries in which they reside. Nr. 8. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. 1865. London 1865). 235

Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation, on the manufactures, commeree & c., of the countries in which they reside. Part III. Presented to both House of Parliament by command of Her Majesty. May 1879. London 1879. 448, 490

Royal commission on railways. Report of the commissioners. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1867. 134, 145, 164

III. Süreli yayınlar

The Economist. Weekly Commercial Times, Bankers' Gazette, and Railway Monitor: a political, literary, and general newspaper. [London], 8 Mayıs 1847.

- 16 Haziran 1866. 246
- 30 Haziran 1866. 246

  7 Temmuz 1866. 246

Money Market Review. London, 2 Aralık 1867. 165, 173, 175

- 25 Ocak 1868. 173

Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie. Köln. 24 Haziran 1848. 17

- 4 Temmuz 1848. 17
- 26 Temmuz 1848. 17
- 10 Eylül 1848. 17
- 12 Eylül 1848. 17
- 9 Kasım 1848. 17
- 5 Nisan 1849. 17
- 6 Nisan 1849. 17
- 7 Nisan 1849. 17
- 8 Nisan 1849. 17
- 11 Nisan 1849. 17

Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft, Hrsg. von Fricker, Schäffle und A. Wagner, Bd. 35. Tübingen 1879. 16

İsim Dizini

Adams, William Bridges (1797-1872) 165, 167

Alembert, Jean-Baptiste Le Rond d' (1717-1783) 80

Arrivabene, Jean (Giovanni), comte de (genç olanı) (1787-1881) 418

Bailey, Samuel (1791-1870) 105, 106, 482

Bakewell, Robert (1725-1795) 230, 231

Barton, John (18. yüzyıl sonu-19. yüzyıl başı) 220, 221, 374

Bernstein, Eduard (1850-1932) 15

Bessemer, Sir Henry (1813-1898) 233

Carey, Henry Charles (1793-1879) 341

Chalmers, Thomas (1780-1847) 151

Cherbuliez, Antoine-Élisie (1797-1869) 374

Corbet, Thomas (19. yüzyıl) 134, 135

Courcelle-Seneuil, Jean-Gustave (1813-1892) 233

Daire, Louis-Francois-Eugène (1798-1847) 128, 184, 327, 346

D'Alembert; *bkz.* Alembert

Destutt de Tracy, Antoine-Louis-Claude, comte de (1754-1836) 423, 457, 464

Drummond, Victor Arthur Wellington (1833 bis 1907) 490, 491

Dupont de Nemours, Pierre-Samuel (1739 bis 1817) 184

Edmonds, Thomas Rowe (1803-1889) 23

Engels, Friedrich (1820-1895) 12, 16, 47, 322, 323, 346, 424, 449, 468, 487

Fullardon, John (1780-1849) 474

Good, William Walter 229

Hodgskin, Thomas (1787-1869) 23, 236

Holdsworth, W. A. 168, 172

Kautsky, Karl (1854-1938) 12, 15

Kirchhof, Friedrich 173, 234, 237-241, 249

Kozak, Theophil 16

Lalor, John (1814-1856) 135, 137, 138

Lardner, Dionysius 165, 166, 173-175

Lasalle, Ferdinand (1825-1864) 17

Laveleye, Emile-Louis-Victor de (1822-1892) 237

Lavergne, Louis-Gabriele-Léonce-Guilhaud de (1809-1880) 231

Lavoisier, Antoine-Laurent (1743-1794) 25, 26

Le Trosne, Guillaume-Francois (1728-1780) 184

Linguet, Simon-Nicolas-Henri (1736-1794) 346

List, Friedrich (1789-1846) 17

Mably, Gabriel-Bonnot de (1709-1785) 346

MacCulloch, John Ramsay (1789-1864) 22, 240, 373

Macleod, Henry Dunning (1821-1902) 221

Malthus, Thomas Robert (1766-1834) 420

Marx, Jenny (Westphalen) (1814-1881) 28

Marx, Karl (1818-1883) 11-28, 70, 75, 76, 80, 155, 165, 175, 180, 181, 230, 274, 330, 346, 357, 420

Marx-Aveling, Eleanor (1855-1898) 14

Meyer, Rudolf Hermann (1839-1899) 16, 24, 26

Mill, James (1773-1836) 240, 482

Mill, John Stuart (1806-1873) Mill 221, 374

Müller, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf (1779-1829) 180, 418

Newman, Samuel Philips (1797-1842) 151

Owen, Robert (1771-1858) 23

Patterson, Robert Hogard (1821-1886) 221

Potter, Alonzo (1800-1865) 181

Priestley, Joseph (1733-1804) 24-26

Proudhon, Pierre-Joseph (1809-1865) 15, 23, 373, 413

Quesnay, Francois (1694-1774) 99, 128, 183, 184, 193, 217, 327, 345, 346, 348, 355

Ramsay, Sir George (1800-1871) 221, 373, 374, 413, 416
Rau, Karl Heinrich (1792-1870) 17
Ravenstone, Piercy (ölüm 1830) 23
Ricardo, David (1772-1823) 18, 20-28, 105, 145, 209, 211-213, 215-217, 219-221, 286, 372, 373, 457
Rodbertus(-Jagetzowtw), Johann Karl (1805-1875) 15-18, 20-28, 393
Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817-1894) 357
Roscoe, Sir Henry Enfield (1833-1915) 24
Russell, Lord John (1792-1878) 21

Say, Jean-Baptiste (1767-1832) 145, 373, 374, 420
Schäffle, Albert Eberhard Friedrich (1831-1903) 16, 484
Scheele, Karl Wilhelm (1742-1786) 24, 25
Schorlemmer, Carl (1834-1892) 24
Scrope, George Julius Poulett (1797-1876) 181, 182
Senior, Nassau William (1790-1864) 418
Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773-1842) 27, 110, 135, 374, 420
Smith, Adam (1723-1790) 15, 18-20, 22, 24, 135, 136, 162, 183-211, 213, 220, 330, 346-351, 353-368, 371-374, 390, 391, 406, 413, 414, 416, 452, 453, 464, 470
Soetbeer, Georg Adolf (1814-1892) 447
Steuart (Stewart), Sir James (ayrıca Denham) (1712-1780) 18
Storch, Heinrich Friedneh von (Andrej Karlowitsch) (1766-1835) 144, 373, 374, 413, 414

Thompson, William (etwa 1785-1833) 23, 309, 310
Tooke, Thomas (1774-1858) 76, 111, 315, 316, 450, 452, 453, 455
Tschuprow, Alexander Iwanowitsch (1842-1908) 59
Turgot, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne (1727-1781) 184, 327, 346
Tylor, Edward Burnett (1832-1917) 418

Wagner, Adolph (1835-1917) 15, 24
Wayland, Francis (1796-1865) 218
Williams, Richard Price 165, 174, 175

Kavram Dizini

Afrika 456
ağartıcılık 414
akılcılık 94
almaşlı ekim 236, 237, 240, 241
altın üretimi 56, 312, 315, 321-23, 330, 447-50, 468, 496
altın (ve gümüş)
para olarak 69, 132, 314, 322, 427, 429, 447, 448
ulusal altın ve gümüş gömüsü 81, 449, 456, 468
Amerika 13, 136, 138, 180, 234, 456
amortisman fonu 176
anonim şirket (ortaklık) 227, 491
artık değer
gelir olarak 71, 73, 75, 81, 82, 91, 98, 109, 318, 371, 400, 473, 479, 482, 488, 497
-in kütlesi 474
- oranı 15, 117, 155, 283, 285-95, 299, 301, 306, 319, 339
-in sermayeye dönüşümü (dönüşmesi) 81, 167, 307
- teorisi 12, 17, 18, 23-25, 217
- üretimi 39, 77, 78, 81, 82, 210, 213, 261, 284, 288, 289, 337, 338, 355
artık emek 20, 22, 36, 37, 121, 350, 406, 410, 450, 451, 473
artık ürün 21, 22, 81, 90-92, 98, 99, 143, 452, 466, 468, 470, 472-475, 477, 478
arz ve talep yasası 325
aşırı nüfus 489
aşırı üretim 77, 172, 303, 433, 446, 474, 478-80, 492, 495
ataerkil aile 196
Atina 455
Avustralya 136, 447
ayni ücret ödeme sistemi 484, 491

bağımlılık sistemi 455
banka(lar) 86, 131, 221, 227, 246, 394, 470
banknot(lar) 448, 453, 455
bayağı iktisatçı(lar) 464
Belçika 166
besi hayvanları 157, 195, 197, 248
bilim 18, 464
bireysel tüketim 62, 73, 78, 79, 94, 95, 97, 98, 99, 135, 201, 203, 306, 322, 351, 392
birikim fonu 86, 87, 107, 108, 460
birikim oranı 494
borsa 325, 328
bunalım(lar) 27, 78, 79, 121, 165, 180, 224, 227, 245, 273, 304, 305, 392, 393, 445, 471
büyük sanayi 165, 176, 179, 272

çalışma dönemi 222, 224-226, 228, 231, 234-236, 242, 250-260, 264-266, 268-272, 274, 275, 280, 281, 283, 286, 287, 313, 340
çiftçi (kiracı çiftçi) 130, 181, 184, 195, 206, 220, 231, 236, 320, 328, 346, 347, 356, 358
Çin 245, 246

değer
- işareti 344
-in tözü 369
- teorisi 12, 17, 18, 20, 25, 240
- ürün 61
- yasası 28, 217
değerli metal(ler) 47, 454, 474, 476
değişir sermaye 26, 46, 64, 70, 90, 91, 157, 160, 194, 201, 206-208, 210-213, 215, 218, 221, 261, 272, 283-286, 288, 289, 291-294, 296-299, 301, 311, 313, 318, 319, 321, 323, 324, 327, 332, 338, 355, 356, 362, 366, 371, 374, 376, 380-382, 384, 386-388, 390, 395, 396, 398, 399, 401, 402, 406-411, 413, 416, 419-427, 438, 447, 449, 472, 476, 483, 487, 488-490, 497
değişmez sermaye 46, 70, 90, 91, 121, 134, 153, 154, 159-161, 194, 206-208, 210, 213, 215, 221, 261, 283, 297, 313, 323, 345, 355, 359, 361, 368-370, 373, 374, 380-382, 384, 388, 389, 397, 398, 401, 404-413, 415, 417, 420, 421, 429, 430, 438, 447, 452, 454, 456, 467, 469, 473, 475, 477, 478, 479, 486, 487, 488, 489, 492, 493, 496
demiryolu 59, 145, 164, 166, 167, 173, 174, 243, 245, 301, 302, 454
devir sayısı 149, 151, 258, 262, 285, 287, 293, 314

devlet
- memurları 402, 435
- sermayesi 98
- sosyalizmi 20
dış ticaret 99, 444, 446, 447
doğal ekonomi 114, 115
dolaşım
- dönemi 250, 255, 258, 259, 260, 262-266, 270
- zamanı 122, 123, 126, 140, 149, 244-246, 251-258, 265, 266, 269, 274, 275, 281
dolaşır sermaye 117, 154, 157, 158, 162, 179, 183, 185-191, 193-199, 201-203, 205-226, 230, 235, 251, 252, 256, 275, 283, 297, 307, 313, 316, 327, 340, 348, 350, 352, 353, 374, 394, 416, 443, 446
dünya pazarı 27, 109, 113, 138, 158, 245
dünya ticareti 45

ekonomi politik 12, 15, 17, 123, 211, 213, 219, 229, 374, 414, 470
el birliği 137, 228
emek
artık 20, 22, 36, 37, 121, 350, 406, 410, 450, 451, 473
canlı 27, 28, 142, 145, 261, 409, 419, 421
değer(in) tözü olarak 127, 159, 369, 379
gerekli 28, 39, 129,144, 168, 223, 286, 367-369, 406, 407, 409, 410
nesnelleş(tir)miş 27, 130, 146, 215
somut (yararlı) 361, 362, 370, 409-411,417
soyut (değer oluşturan) 39, 404
üretken 23, 120, 129, 206, 236, 347, 355, 356, 364
üretken olmayan 129, 131, 236
emek aracı (araçları) 58, 119-121, 130, 134, 136, 137, 144, 145, 153-159, 165, 166, 170, 173, 186, 188-193, 196-200, 203-207, 209-219, 221, 236, 238, 269, 301, 319, 340, 341, 362, 379, 389, 409, 416, 427
emek fonu 208, 308
emek gücü
alım satımının koşulları 338, 354, 368-370, 424
-nün değeri 36, 37, 48, 93, 107, 208, 212, 363, 364, 365, 366, 367, 370, 422
meta olarak 27, 36, 40, 43, 115, 193, 201, 202, 365, 371, 396, 422, 424-426
-nün sömürülme derecesi 172, 286, 292, 299-301
-nün üretim araçlarından ayrılması 45, 369
üretken sermaye(nin) bileşeni olarak 201,206
-nün yeniden üretimi 109, 363, 364, 422
emek gücü(nün) sömürüsü (sömürülmesi) 45, 47, 62, 105, 123, 172, 286, 307, 341, 346
emek malzemesi (malzemeleri) 198
emek nesnesi 120, 121, 144, 157, 190, 214, 232, 280, 360
emek süreci 46, 60, 67. 78, 83, 114, 119-121, 150, 153-160, 167-169, 189, 191-193, 196-198, 207, 215, 219, 222, 224-226, 232, 233, 236, 240, 247, 252, 254, 255, 261, 262, 271, 272, 284-288, 337, 381, 408
emek üretkenliği 136, 144, 444
emek-zaman 120-122, 127-131, 339, 344, 367, 408
ev sanayisi 234, 235

fabrika 58, 92, 103, 104, 124, 125, 158, 170, 172, 174, 181, 190, 196, 205, 206, 222, 232, 307
faiz 21, 22, 81, 86, 118, 134, 185, 308, 319, 402, 414, 434, 461, 462, 463
faux frais 128, 132, 133, 143, 330
fiyat(lar) 106, 124, 248, 273, 275-282, 399, 402
fiziksel zorlama 456
fizyokratlar 99, 183-187, 189, 191, 193, 195, 197, 199, 201, 203-208, 213, 217, 218, 327, 345, 348, 362, 373, 470, 472

gece çalışması 232
gömü oluşumu/oluşturma 80, 85, 86, 312, 318, 328, 333, 429, 450, 456, 468, 469, 474, 483, 497
gönenç 251, 310, 392

ham madde 18-20, 107, 119, 137, 138, 156, 168, 181, 190, 195, 197, 198, 201, 204, 212, 213, 214, 218, 220, 226, 236, 247, 248, 256, 257, 261, 272, 275, 280, 281, 308, 454, 497
hayvancılık 167, 238
Hindistan 59, 109, 136, 230, 245, 246, 303, 304
hisse senedi (senetleri) 158, 205, 281, 333
hisse senetli sermaye 98, 413
hizmetçi(ler sınıfı) 236, 455, 461, 495

İnka İmparatorluğu (devleti) 115, 144
ipotek 227
İskoçya 114, 348

iş bölümü 44, 60, 128, 130, 131, 137, 228, 310, 405
iş günü 36, 224, 234, 251, 285, 287, 300, 307, 308, 324, 354, 391, 406-411
iş hayvanları 155, 157, 158, 194-197, 208, 230, 235, 238, 347, 379
işçi piyasası 36, 302, 324
işçi sınıfı(nın)
  varlık koşulları 43, 78
  yeniden üretimi 375, 392

kaçınma (perhiz teorisi) 418
Kapital 11, 12, 21-23, 27, 28, 42, 49, 130, 150, 155, 160, 167, 168, 182, 208, 210, 219, 220, 232, 287, 296, 311, 327, 342, 346, 379, 395, 418, 457, 482, 484
kapitalist üretim(in) anarşisi 446
kapitalistler sınıfı 20, 78, 116, 133, 316, 319, 320-325, 332-334, 337, 349, 359, 361, 365, 385, 387, 402, 403, 415, 450, 451, 458-460
kâr oranı 12, 13, 116, 117, 220, 286, 326, 350
kimya 24
komünizm 23
kölelik 42, 49, 455
köle piyasası 456
köylü ekonomisi 136
köylüler 42, 109, 229, 234, 237
köylülerin özgürlüğe kavuşturulması 42
kredi (sistemi) 138, 143, 176, 182, 228, 245, 246, 272, 307, 308, 331, 454, 456, 470, 476, 477
kredi ekonomisi 114
kullanım değer(ler)i 40, 47, 61-63, 69, 72, 76, 78, 90, 121, 122, 125, 132, 133, 135, 144, 153, 155-157, 165, 168, 196, 199-201, 203, 204, 224, 361, 363-365, 367-370, 377, 378, 381, 395, 404, 407-409, 412, 474

lüks mal(ların) üretimi 325, 326, 387, 390, 392, 393, 427
lüks (tüketim) mallar(ı) 302, 312, 315, 325,326, 366, 385-390, 392-394, 424, 427, 449, 455

Madagaskar 136
madencilik 190, 235, 302, 303, 455
makine
  -nin ürüne değer aktarması 69, 154, 191, 225
  -nin yeniden üretimi ve korunması 412
maliyetler 126-133, 135, 137, 139-143, 145
manifaktür 185, 235, 346, 347, 355, 356, 360
merkantilizm/merkantilistler 18, 63, 65, 99
meta dolaşımı 36, 38, 44, 60, 63, 65, 69, 70, 74, 99, 111, 112
  basit 39, 47, 54, 68, 80, 95, 114, 123, 311, 327, 339, 399, 420, 429, 469
  kapitalist 71, 317, 384, 394, 395, 398, 399
meta-sermaye devresi 66, 88, 89
meta stoku 134-136, 138-142, 328, 481, 486
meta üretimi
  basit 68, 85, 108, 115, 124, 129, 131
  kapitalist 45, 47, 77, 98, 109, 135, 340, 371, 469
mevduat 86, 221, 281, 307, 330, 333
mevsimlik işler 104, 256, 428
muhasebe (hesap tutma) 130, 131, 135, 196, 197
mübadele değeri 18, 59, 61, 106, 125, 141, 153, 348, 355, 357
mülkiyet 18, 19, 27, 43, 46, 124, 144, 158, 185, 194, 197, 205, 333

nakit rezerv fonu 87, 159, 166, 167, 172, 256, 257, 284, 315, 331, 333, 436, 492
nüfus merkezleri 244

onarım 117, 169-175, 307, 350, 428
ortaklaşa üretim/ortaklaşma 131, 237, 310

para
  -nın aşınma ve yıpranması 250
  dolaşım aracı olarak 312, 471, 485
  dünya parası olarak 109, 343
  gömü olarak 176, 312, 468, 474, 475, 485
  hesap parası olarak 64, 67, 102, 130, 149, 151, 178
  madenî para olarak 111, 311, 312, 344, 454, 455, 476, 477
  ödeme aracı olarak 38, 41, 79, 102, 111, 112, 132, 182, 261, 300, 312, 319, 329, 421, 454, 477
para biçimi 38, 41, 48, 52, 55, 61, 64-66, 69, 75, 76, 133, 278, 298, 300, 301, 304, 313, 314, 319, 321, 323, 326, 329, 332, 365, 392, 397, 398, 419, 422, 424, 426, 427, 448, 455, 484
para birikimi 74, 84, 85, 308, 332, 333, 492
para dolaşımı 14, 140, 142, 176, 319, 324, 326, 328, 329, 383, 384, 393, 396, 451, 454, 455, 464

para ekonomisi 39, 114, 115, 214
para piyasası 13, 108, 273, 274, 276, 278, 281, 282, 302-305, 343
para-sermaye 12, 35, 38, 40-47, 50, 52-55, 57, 58, 61-64, 66-68, 73, 75, 79, 80, 82-86, 88, 89, 96, 101, 102, 104, 106-108, 112, 122, 124, 151, 162, 182, 186-188, 193, 198, 201, 247, 249, 257, 258, 261, 272, 273, 275-282, 294, 297-299, 301, 304, 308, 309, 313, 314, 317, 320, 324, 327, 329, 332-334, 337, 339-344, 363, 381-383, 389, 390, 394-396, 399, 400, 418, 421, 423, 426-428, 455, 458, 461, 467, 469-485, 492, 493, 495
  ek 73, 85, 106-108, 257, 276, 277, 304, 309, 314, 315, 317, 329, 331, 340, 341, 397, 400, 474, 475, 479, 481, 482, 484, 485, 493, 495
  gizil (potansiyel) 298, 308, 331-333
  -nin serbest bırakılması 108, 266
para-sermaye devresi 35, 43, 52, 54, 61-64, 88, 96
para stoku 69, 87, 278, 318, 448

rant 18, 20-23, 26, 27, 227, 319, 347, 348, 351, 353, 354, 356-359, 434, 461, 463
rekabet 165, 251, 276
Roma 456
Rusya 13, 234, 447

sabit sermaye 117, 154-171, 176, 177, 179, 185-189, 192-194, 196, 197, 202-205, 207, 209, 210, 212, 214-217, 219-221, 223, 228, 230, 233, 235, 238, 240, 251, 269, 272, 284, 301, 307, 313, 314, 318, 341, 348, 350, 352, 353, 373, 380, 414, 416, 428-431, 437-446, 454, 455
sabit sermayenin yerine koyulması (amortisman) 117, 173, 176, 207, 373, 427, 444
satın alma zamanı 126, 245, 247
satış zaman 242, 243, 245, 280
savurganlık 167, 392
sendikalar 325
serbest ticaret okulu 470
serflik 109, 455
sermaye
  -nin dolaşımı 44, 76, 78, 113, 122, 123-126, 154, 187, 218, 220, 225, 252, 255, 270, 337, 338, 340, 429, 438
  -nin fiziksel aşınma ve yıpranması 164-167, 169-177, 179, 193, 223, 230, 250, 284, 379, 429, 430-438, 440, 442, 444, 445, 449, 455
  -nin merkezileşmesi 334, 342
  -nin organik bileşim 210
  toplumsal 14, 64, 73, 98, 103, 105, 114, 138, 142, 201, 202, 204, 228, 262, 325, 326, 338-341, 354, 368, 375-378, 404, 405, 412, 446
sermaye birikimi 92, 123, 332, 333, 342, 477, 482, 495
sermaye devresi 35, 38, 43, 48, 52, 54, 57, 61-64, 66, 73, 78, 87-89, 96, 102, 338
sermaye öndeliği (öndelenmesi) 129, 161, 265, 269, 341, 373
sınıf karşıtlığı/ilişkisi 41, 60, 104
sigorta 133, 172, 350
skolastik
  felsefe 27
  iktisat 47
spekülasyon 27, 105, 140, 205, 227, 228, 248, 249, 302

Tableau économique 99, 128, 184, 327, 345, 346, 355, 501
tarım 43, 104, 152, 173, 180, 184, 194, 206, 234, 235, 237, 240, 302, 345, 358, 414, 454
taşımacılık 59, 144-146, 228, 235, 243, 280
tefeci 342, 402
tekel 310, 402
teknik 11, 15, 46, 80, 102, 106, 107, 118, 236, 262, 328, 330, 369, 466, 469, 474, 476
ticaret sermayesi 182, 402
toprağın iyileştirilmesi 188
toprak mülkiyeti 18, 27, 346
toprak sahipleri 19, 20, 27, 42, 43, 236, 328, 341, 347, 349, 356-359, 371, 373, 402, 434
tüccar 12, 72, 78, 96, 109-111, 128, 142, 145, 185-187, 189, 191, 199, 235, 303, 304, 402, 480
tüccar sermayesi 12, 109, 110, 128, 185, 187, 189, 191
tüketim araçları 42, 116, 136, 142, 198, 202, 216, 311, 330, 351-354, 378, 380-384, 386, 387, 389, 391, 393, 395, 397, 398, 400-402, 406-408, 410, 411, 413, 415, 417, 420, 421, 423, 425, 427, 431-435, 437, 442, 446-448, 450, 453, 461, 462, 468, 473, 478, 480, 486, 487, 492
tüketim fonu 135, 136, 142, 198, 202, 205, 349-352, 354, 361, 383, 403, 452, 460, 486-489, 493

ulaştırma 59, 60, 138, 146, 239, 243, 244, 245
ücret(ler) 18-20, 27, 28, 36, 38, 39, 42, 43, 49, 75, 112, 113, 123, 129, 151, 181, 189, 201, 206, 210-219, 225, 230, 236, 256, 257, 272, 275, 278-281, 296-298, 302, 303, 313, 318, 321-326, 332, 338, 348-351, 353-371, 373-377, 380-399, 403, 404, 407, 414-420, 424-427, 433, 435, 455, 458-463, 484, 491
ücretli emek 17, 44, 98, 104, 115, 455, 456
üç tarla sistemi 236, 240, 241
üretim
- aracı (araçları) 36-38, 40-46, 58, 59, 64, 66, 84, 89, 90, 110, 116, 117, 120, 121, 133, 136, 137, 153, 161, 163, 167, 179, 182, 191, 197, 198, 202, 203, 210, 219, 221, 224, 280, 301, 316, 317, 320, 322, 328, 343, 344, 352, 354, 359, 361, 370, 371, 378-386, 389, 395-397, 399-403, 405-414, 417, 418, 421, 432, 433, 434, 441, 443, 447, 448, 453, 468-470, 473, 474, 478, 479, 492, 495
- biçim(ler)i 45, 101, 136
- fiyatı 248, 324
kapitalist 23, 25, 26, 28, 38, 39, 42, 43, 45, 48, 61, 63, 66, 67, 71, 96, 105, 108, 109, 115, 116, 127, 136, 137, 139, 144, 157, 179, 197, 202-204, 208, 214, 219, 327, 328, 330, 338, 343, 346, 368, 372, 393, 404, 413, 447, 450, 454-456, 470, 474, 495
- merkezleri 243, 244
- tarzı(lar)ı 39, 66, 96, 108, 109, 110, 146, 157, 192, 328, 404
toplumsal 60, 108, 109, 115, 140, 142, 202, 217, 219, 224, 296, 312, 322, 324, 326, 330, 331, 402, 405
- zamanı 119, 120, 121, 122, 123, 130, 152, 159, 161, 178, 225, 232-237, 240, 242, 250, 258
üretkenlik (üretici güç) 107, 167, 309, 310, 311, 342,
üretken sermaye devresi 43, 67, 68, 84, 87, 96
üretken tüketim 35, 43, 60, 62, 77, 78, 94, 98, 132, 407
ürün
- değeri 25, 46, 155, 162, 212, 264, 311, 361, 362, 373, 377, 406, 408, 414
kesikli 222, 224, 247, 250
sürekli 94
toplumsal toplam 95, 379, 391, 413
ütopya(cı) 23, 26, 28

yan sanayi 235
yardımcı maddeler 107, 137, 154, 155, 159, 163, 182, 190, 196, 211, 215, 216, 219, 225, 230, 272, 341, 379, 389, 414, 416
yan ürün 138, 156, 201
yedek işçi ordusu 303, 392
yeni değer 20, 46, 47, 298, 363, 365, 369, 389, 407, 410-412
yeniden üretim
basit 68, 71, 81, 84, 87, 89, 99, 150, 294, 311, 312, 321, 345, 349, 354, 355, 359, 361, 367, 377, 379, 380, 385, 389, 390, 391, 391, 393, 401, 406, 412, 445, 446, 450, 466, 470, 471, 473, 475-482, 489, 492, 494, 495, 497
genişletilmiş 329, 467, 473, 474, 497
Yunanistan 456

zenginlik 23, 128, 132, 150, 184, 236, 309, 330, 416, 463, 467, 468
zorunlu geçim araçları 75, 109, 116, 117, 160, 315, 325, 326, 332, 366, 385, 386, 387, 390, 392, 394, 398

Kısaltmalar, Açıklamalar ve Yabancı Sözcükler

Aksi belirtilmedikçe, Yordam Kitap baskısı için eklenen

Bu kitap, Karl Marx'ın ve Marksizmin temel yapıtı *Kapital*'in tamamını, Almanca aslından çevrilmiş olarak Türkçeye kazandırma, böylece Türkçe Marksist edebiyatın en büyük eksiğini giderme yolundaki girişimin ikinci adımını oluşturuyor. Marksist iktisat alanına hâkim çevirmen Mehmet Selik'in Almanca aslından Türkçeye kazandırdığı kitap, yine alana hâkim editörlerce yayına hazırlandı. Kavram editörlüğünü Nail Satlıgan'ın üstlendiği kitap, Erkin Özalp ve Oktar Türel tarafından Almancası ve İngilizcesiyle karşılaştırılarak baştan aşağı gözden geçirildi.

"Yeryüzünde kapitalistler ve işçiler bulunduğundan beri, işçiler için bu kitap kadar önemli bir kitap çıkmadı."
Friedrich Engels, "Marx'ın *Kapital*'i"

2013
343187
ABH
THG
3187 ABH

25 TL. KDV DAHİL
ISBN: 978-605-5541-78-1
9 786055 541781
Yordam Kitap

KARL MARX
KAPITAL
II. CILT